

YOSHILAR
KUTUBXONASI

Stendal

QIZIL VA QORA

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих

выдач _____

471-27084
1.5. XI. 241

821
591

Stendal

QIZIL VA QORA

1830-yil xronikasi

Ruschadan Hasan To'rabekov tarjimasi

-0525-

YOSHLAR NASHRIYOT UYI
TOSHKENT – 2019

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAHSUL TAILIZ BAZIRLI
TOSHKENT VILOYATI CHARCHIQ
DAVLAT FEDAGGCIKA INSTITUTI
AXBOROT RESIUPS

UO'K 821.133.1-31
 KBK 84(4Fra)
 S 91

«MEN HAQIQATNI SEVARDIM...»

Odatdagi tashvishli kunlarining birida Stendal gazetalarni varaqlab o'tirib, g'alati bir xabarni o'qib qoladi: Grenobl shahar sudi Antuan Berte ismli navnihol yigitni o'lim jazosiga loyiq topibdi. Aybdor sudning shafqatsiz hukmini zo'r quvonch, iftixor bilan qarshi olgan. Gazetaning yozishicha, Antuan Berte oddiy qishloq temirchisining o'g'li bo'lgan. Qishloq ruhoniysi romantik tabiatli bu yigitga homiylik qilgan. O'n to'qqiz yoshga to'lar-to'lmas aqli, zakovati va o'tkir zehni bilan tanilgan Antuan butun viloyatga dong'i ketgan Mishu de Latur xonadoniga tarbiyachi bo'lib ishga joylanadi. Oradan ko'p vaqt o'tmay serhayajon, xushqomat, sog'lom, har bir xatti-harakatida qizg'in yigitlik nafasi ufurib turgan tarbiyachi bilan o'ttiz olti yoshga qadam qo'yg'an suluv de Latur xonim orasida ishqiy roman boshlanadi. Qizg'in ehtirolar bilan to'lib-toshgan bu roman shiddat bilan davom etayotgan bir paytda to'satdan uzilib qoladi. Sir ko'pchilikka oshkor bo'lib, tarbiyachi o'zi sevib qolgan xonadonni tark qilishga majbur bo'ladi. Bir paytlar homiylik qilgan ruhoniylar Antuanning aybini tezroq yopib yuborish maqsadida uni shosha-pisha diniy seminariyaga joylab qo'yadi. Noaniq sabablarga ko'ra, seminariya eshiklari ham yigit uchun taqa-taq yopilib qoladi. U o'ziga munosib ish izlab, Kordon ismli badavlat kishining xonadoniga tarbiyachi bo'lib xizmatga kiradi. Yana o'sha eski roman qayta boshdan takrorlanadi: bu safar Kordon xonimning sho'x-shaddod, hazilkash, ishqiy romanlar ta'sirida tarbiya topgan qizi bilan ishqiy roman boshlanadi. Yigit yana ishdan haydaladi. Shu-shu, kuchini qayerga qo'yishni bilmay yurgan ishqparast yigitning omadi yurishmay qoladi, ishsizlik joniga tegadi, hayotdan bezadi. Baxtsiz bo'lib qolishining sabablarini de Latur xonimdan deb bilib, yakshanba kuni cherkovda ibodat qilayotganida unga pistoletdan o'q uzadi va so'ngira o'zini ham o'ldirmoqchi bo'ladi. Lekin yigitning niyati amalga oshmay qoladi. Antuanni sudga berishadi. U sudda o'zini mag'rur tutib, aybini yashirmaydi, aksincha,

Stendal

Qizil va qora: 1830-yil xronikasi: Roman. Ruschadan H. To'rabekov tarj. - T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. - 576 b.

Jahon adabiyotining mumtoz asari sanalgan "Qizil va qora" romani har bir zamonaga zamonadoshdir. Ushbu asarda yosh o'smir yigitning muhabbati orqali kuchli ehtiros, ongsiz hissiyot, shuhratga chanqoqlik va ular o'rtasidagi kuchli to'qnashuvlar mahorat bilan tasvirlangan.

UO'K 821.133.1-31
 KBK 84(4Fra)

© YOSHLAR NASHRIYOT UYI,
 2019

ISBN 978-9943-5318-4-0

o'ziga qattiq jazo berilishini talab qiladi. O'limi oldidan: «Men haqiqatni sevardim... Lekin qani u?.. Hammayoqda faqat riyokorlik yoki eng kamida, firibgarlik, hatto eng diyonatli, eng ulug' odamlar ham bundan mustasno emas», – deya jon beradi. Shapaloqdek keladigan gazeta xabari, ayniqsa, Antuan Bertening o'lim oldida entikib: «Men haqiqatni sevardim...» degan otashin so'zlari qirg olti yoshga qadam qo'ygan Stendalni qattiq hayajonga solgan.

Yozuvchi gazetani qo'ldan qo'ymay, bir zumgina hadsiz-hisobsiz xayollar og'ushiga ko'miladi. Ehtimol, shu payt uning xayolida Napoleon armiyasi safida Rossiyaga kirib borgani, so'ngra achchiq mag'lubiyat, Italiyaga qilgan sayohatlari, shahar meri bo'lish haqidagi orzu-umidlari, sevgi iztiroblari, romantik tuyg'ularining chil-chil bo'lishi, hayotning shafqatsiz zarbalari gavdalangan bo'lsa ajab emas. Nima bo'lganda ham gazeta xabari jahon adabiyotining nodir asarlaridan biri bo'lmish «Qizil va qora» romanining yozilishiga turtki bo'lgani aniq.

Axir o'zingiz bir o'yab ko'ring, Stendal «Qizil va qora» romanini yozguniga qadar ham qator romanlari, dramalari, «Italiyada tasviri san'at tarixi», «Gaydn, Motsart va Metastazio», «Rossiyaning hayoti», «Rasin va Shekspir», «Xudbinning xotiralari», «Anri Bryularning hayoti» singari risolalari bilan keng o'quvchilar ommasiga tanish edi. Lekin baribir tan olib aytish kerakki, zabardast romannavis sifatida adibning shuhratini olamga yoygan nafari o'tkir asarlardan biri «Qizil va qora» romanidir. Didli kitobxon gazeta xabarida keltirilgan faktlar bilan roman voqealarini bir-biriga solishtirsa, ular orasidagi o'xshashlikning naqadar yaqin ekanini sezib olishi qiyin emas. Bu – shunchaki yuzaki o'xshashlik. Aslida, romanning yozilishiga turtki bo'lgan jinoyat xronikasi barkamol ijtimoiy-psixologik roman darajasiga ko'tarilgan.

«Qizil va qora» romani vaqt shamollarini pisand qilmay, o'sha o'sha nafasoti va o'sha o'sha tarovati bilan ham odamlar qalbiga ezigulik, haqiqat urug'ini ekib kelmoqda. Xo'sh, bu hodisaning siri nimada?

Ushbu savolga javob berishdan avval «XX asr – ilmiy-texnika asri, shunday ekan, jaiji romanlar yozish payti keldi, kelajak jaiji romanlarniki» degan fikrga jinday to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Bu fikrlarda ma'lum darajada jon ham bor, albatta. Ammo boshqa bir tan olingan haqiqatni ham aytmasdan ilojimiz yo'q. Xo'sh, nima uchun o'n-o'n besh-ta jaiji romanlarga baravar keladigan L. Tolstoyning «Tirilish», «Anna Karenina», Stendalning «Qizil va qora», «Parma ibodatxonasi» singari qalin jildli romanlarida ko'tarilgan masalalar, qahramonlarning taqdiri

yosh-u qarini bab-baravar hayajonga soladi? Sababi, bu romanlarda A. Fadeevning obrazli iborasi bilan aytganda, «davr dramasi» haqqoniy aks ettirilgan. Sababi, qahramonlarning ezigulik, adolat yo'lida olib borgan kurashlari chuqur ichki dard bilan ifoda qilingan.

Bu fikrlar «Qizil va qora» romani qahramonlariga ham taalluqli. O'rta bo'yli, ko'rinishidan ancha nimjon, g'oyatda nozik, qirg'iyburun Jyulen Sorelning metindek irodasi borligini darrov sezib olish qiyin. Agar Jyulenning orzu-xayollari bilan yaqinroq tanishsangiz, uni havoyi xayolparast, deb o'ylash ham mumkin. Nima uchun desangiz, u mustaqil hayot yo'lga chiqib olganiga qadar goh ofitser, goh shahar meri, goh rohib, goh diplomat bo'lishni orzu qiladi, – qo'yinchining barcha orzu-havaslarini sanab bitkazish qiyin.

Men Jyulenning hayoti bilan ilk bor tanishganimda (bu voqea ellig'inchi yillarning oxirlari va oltmishinchi yillarning boshlarida ro'y berdi) darrov Servantesning Don Kixoti bilan Yaroslav Gashekining shovvoz Shveykning xatti-harakatlarini ko'z oldimga keltirgan edim. Ularning hayotida bir qarashda ko'zga tashlanmaydigan ichki o'xshashlikni izlagan va topganday ham bo'lgandim. Negaki, Servantes «Telba qiyofa»dagi Don Kixot obrazi orqali mavjud shart-sharoitni tan olishni istamaydigan kishilar obrazini haqqoniy yaratib bergan. Bu g'amginqiyofa ritsar haqoratlangan va ezilganlarga homiy bo'lishni istaydi, dunyodagi zo'ravonlik va zulmni tag-tomiri bilan yo'q qilishga intiladi, u jahonda adolat va erkinlik o'rnatishni orzu qiladi. Yaroslav Gashekining o'z sevimli qahramonini ardoqlab aytgan «ulug' davrga ulug' kishilar kerak. Lekin Napoleon shuhratiga erishmagan, hech kim tomonidan tan olinmagan, kamtarin qahramonlar ham bor olamda... Biroq diqqat bilan qaralsa, ularning shuhrati oldida hatto makedoniyalik Iskandarning shuhrati ham ip esholmay qoladi», degan dono so'zlarida va Shveykning xatti-harakatida shu so'zlarni tasdiqlovchi hikmat bor. Ularning adolat tantanasi uchun kurashishlarida ma'lum bir o'xshashlik bor. Lekin ularning har biri o'z havosidan nafas olib, yakka holda mavjud tuzumga qarshi kurash olib boradi. Jyulenning kurashi – ko'proq uning noroziligida, jamiyat ustunlari hisoblanmish amaldorlarni yomon ko'rishida, eng muhimi, haqiqatni sevishida...

Jyulenning ilk bor tarbiyachi sifatida Verrer shahrining meri janob de Renal xonadoniga kelgan paytini ko'z oldingizga keltiring:

«Hayratdan de Renal xonimning tili kalimaga kelmay qoldi: ular bir-birlariga tikilishganicha bir zum turib qolishdi. Jyulen umri bino bo'lib bunday chiroyli kiyingan ayolni ko'rmagan edi. Uni yanada

ajablantirgan narsa yuzi sutdek oppoq bu xonimning u bilan muloyim gaplashgani bo'ldi. De Renal xonim dehqon yigitchaning avvaliga dokadek oqarib ko'ringan, endi esa loladek qizarib ketgan yuzidan dumalayotgan yirik-yirik yosh tomchilariga tikilib turardi. Keyin xonim qo'qqisidan xuddi yosh qizaloqlarga o'xshab qahqaha otib kula boshladi. U o'z ustidan xaxolab kular va xursandligidan o'zini sira to'xtata olmas edi. Tarbiyachi deganlari shumi hal? U bo'lsa o'g'il-lariga baqirib, ularni xivich bilan savalaydigan isqirt popni tasavvur qilib yuribdi».

Yigitni de Renal xonim kutib oladi. «Baland bo'yli, qaddi-qomati kelishgan de Renal xonim bir vaqtlar butun viloyatda eng sohibjamol ayol hisoblangan. Xushxulq ayol sifatida shuhrat topgan bu xonimning shaydosi bo'lgan ko'plar. U tabiatan g'oyat tortinchoq bo'lib, bunday suluv juvonlarga o'xshab o'ziga zeb berishni xayoliga keltirmaydi. Faqat osuda bog'larda sevimli o'g'lonlari bilan sayr qilib yursa bas. Uni biron ko'rgan odam quvlik va shumlikni bilmaydigan de Renal xonimning chehrasidan nur yog'ilib turishini sezmasligi mumkin emas.

Jyulen bilan de Renal xonim orasida tug'ilgan muhabbat shu qadar harorat, ehtiros bilan va shu qadar tabiiy hamda tiniq tasvirlanadiki, kitobxon beixtiyor ravishda ularning musaffo tuyg'ulariga maftun bo'lib qoladi. Kitobxonlar sevishganlar bilan birga bog'-u rog'larni sayr qilishadi, tog'-toshlarga chiqishadi. Parijning turmush tarzi, cherkovlari, rohiblar, shahar merlari va boshqa nufuzli kishilar bilan tanishadi. Shu tariqa qahramonlar yashagan jamiyatning haqqoniy kartinasi chiziladi.

Tadqiqotchilar «Qizil va qora» romani atrofida fikr yuritganlarida Jyulenning har bir xatti-harakatidan Stendalni izlaydilar. Bu, bir jihatdan qaraganda, to'g'ri. Adibning hayotida ro'y bergan voqealar, ayollarga munosabatlari Jyulennikiga ancha o'xshab ketadi. Stendal kundalik daftarida Jyulenning ideallarini tasdiqlovchi «Hayot juda qisqa. Shunday ekan, sen ifloslar oldida hech qachon titrab-qaqshama», degan so'zlarni tez-tez uchratamiz. Adib bir qahramonning muhabbat masalasida tutgan yo'llari va qarashlarida ham o'xshashlik izlarini sezish mumkin. Aytaylik, Stendal odamlardagi shiddatkorlik va jo'shqinlikni alohida mehr-muhabbat bilan ardoqlab kelgan. Muhabbat mavzusida maxsus risola yozishining boisi ham shu tufayli bo'lsa ajab emas. «Qizil va qora» romani, ehtimol, o'sha risolaning mantiqiy davomi ekanini kim ham inkor qila oladi?

Adibning e'tiqodi va tushunchasiga ko'ra, sevgini to'rt xil turga ajratish mumkin. Birinchisi, bu yurak amri va faqat yurak bilan sodir bo'ladigan sevgi; ikkinchisi, yurak amridan ko'ra havas bilan va faqat havas orqali ulanadigan munosabatlar; uchinchisi va to'rtinchisi, ma'lum maqsadlar, hisob-kitoblar asosiga qurilgan «muhabbat»dir.

Jyulen bilan de Renal xonimning muhabbati omonat munosabatlar yoinki bir lahzalik ishqiy tuyg'ular asosiga qurilgan emas. Ularning tuyg'ulari kamalak rangi singari jimirlab, tovlanib tursalar ham shaf-foligi, tiniqligi, go'zalligini yo'qotmaydi.

Taniqli fransuz yozuvchisi va tanqidchisi Andre Morua «Qizil va qora» romanida tasvirlangan xotin-qizlar obrazlari xususida fikr yurita turib, ular tasvirida sxematizmning izlari borligini qayd qilib o'tadi. Bilmadim, bu fikrlar qanchalik haqiqatga yaqin keladi. Ammo shunisi aniqki, de Renal xonim ham, Matilda ham jonli qilib tasvirlangan. Ammo bu ayollar, hatto Jyulen ham o'zlari yashab turgan jamiyat bilan ideallari orasida uzilishni his qilmaydilar. «Qizil va qora» romani qahramonlarining ham zaif tomonlari ana shu haqiqat bilan tayinlanadi.

Stendalning shohona «Qizil va qora» asari birinchi bor o'zbek tiliga ag'darildi. Gapning rosti, tarjimani biroz hadiksirab, ikkilanib qo'lga oldim. Stendal singari buyuk san'atkorning ma'naviy intilishlarini, badiiy bo'yloqlarini o'ziga xos tarzda o'zbek tilida gavdalandirish faqat iste'dodli, adib so'zlarining qadri tushunadigan tarjimonninggina qo'lidan keladi. Roman tarjimasini o'qib, yana bir marta Jyulenning otashin sevgisi, de Renal xonimning iztiroblari, qahramonlar nafas olayotgan muhit, fransuz qishloqlari, shaharlari tasviri tiniq berilganini, eng muhimi, asarning ruhi to'g'ri anglanganini his qildim. Nazarimda, roman ancha mukammal tarjima qilingan.

Tarjimon Hasan To'rabekovning ajoyib fazilati bor. U biron asar-ni o'zbek tiliga o'girmoqchi bo'lsa, uzoq yillar tayyorgarlik ko'radi. Adibning hayotiy va ijodiy yo'li bilan tanishadi. Adib mansub bo'lgan xalqning tarixini o'rganadi, oylab arxivlarda o'tiradi. Nihoyat, tarjima qilinayotgan asarning ruhiga kirib olgach, ish boshlaydi. Hasan «Qizil va qora» romani tarjimasini ustida besh yilga yaqin ish olib bordi. Ayrim sahnalarni necha marta qayta tarjima qilgani va qoniqmagani guvohi bo'lganman.

Jyulen to'pponchadan ikki marta o'q uzib, de Renal xonim hayotiga qasd qilishda ayblanib, qamaladi. Shunga qaramay, de Renal xonim sal-pal o'ziga kelib olgach, sevgilisini izlab, qamoqxonaga keladi. Jyulen

lenni ko'rgach, «hatto menga to'p'ronchadan ikki marta o'q uzganingdan keyin ham seni sevaman», deb yuborganini bilmay qoladi.

«Стоит мне только тебя увидеть, всякое чувство долга, все у меня пропадает, все я – одна сплошная любовь к тебе, и даже, пожалуй, слово... «любовь» – это еще слишком слабо. У меня к тебе такое чувство, какое только разве к богу можно питать: тут все – и благоговение, и любовь, и послушание... По правде сказать, я даже не знаю, что ты мне такое внушаешь... вот скажешь мне, чтобы я пырнула ножом тюремщика, и я совершу это преступление и даже подумать не успею. Объясни мне это, пожалуйста пояснее, пока я еще не ушла отсюда, мне хочется по настоящему понять, что такое происходит в моем сердце, потому что ведь через два месяца мы расстанемся... А впрочем, как знать, расстанемся ли мы? – сказала она улынувшись».

Tarjimasi: «...Seni ko'rgan zahotim, butun burchlarimni unutan-qo'yaman, hamma narsa g'oyib bo'lib, butun vujudim senga nisbatan muhabbatga aylanadi. Hatto, chamasi, «muhabbat» so'zi dilimdagi tuyg'uni to'la anglata olmasa ham kerak. Seni shu qadar sevamanki, meningcha, faqat Xudoga nisbatan shunday tuyg'u his etish mumkin: bunda hammasi bor – sajda qilish ham, itoat ham. Ochig'ini aytsam, sening sevging meni ne ko'ylarga solishini hatto o'zim ham tushunmayman... mana, agar qamoqxona nazoratchisiga pichoq sanchgin, desang, men darhol shu jinoyatni qilaman, hatto o'ylab ham o'tirmayman. Iltimos, bu yerdan chiqib ketmasimdan avval shuni menga aniqroq qilib tushuntirib ber, dilimda nelar kechayotganini chinakamiga tushunib olmoqchiman, zero, ikki oydan so'ng biz vidolashamiz... Darvoqe, yana kim bilsin, vidolasharmikimiz hali? – dedi xonim jilmayib».

Men bu yerda so'zma-so'z tarjima xususida gapirayotganim yo'q. Jyulen bilan de Renal xonim muomalalaridagi nozik nuqtalar aniq his qilinganligi va aniq berilganini aytib o'tmoqchiman. O'ylaymizki, tarjimaning qimmat, o'ziga yarasha fazilatlarini maxsus o'rganilar.

«Qizil va qora» romani Jyulenning o'limi bilan tugaydi. Jyulen umr bo'yi haqiqat izladi, mavjud qonun-qoidalaridan qoniqmadi, u hayotdagi adolatsizliklarga, munofiqlikka, erkinlikning bo'g'ilishiga qarshi isyon qildi. Stendalning buyukligi shundaki, u o'z davrining haqqoniy manzarasini mahorat bilan tasvirlab berdi.

Pirmat Shermuhamedov

Kitobxonga

Buyuk iyul voqealari sodir bo'lib, inson fantaziyasini bo'g'ib qo'yuvchi yo'nalish paydo bo'lganida mazkur asar chop etilishga tayyor edi. Quyidagi sahifalar 1827-yili yozilgan, deya taxmin qilishga bizda to'la asos bor.

BIRINCHI QISM

Haqiqat, achchiq haqiqat.

Danton

I

Shaharcha

Put thousands together – less bad.

But the cage less gay.

Hobbes.¹

Verrer, chamasi, butun Fransh-Konte viloyatida eng xushman-zara shaharchalardan biri bo'lsa kerak. Tomlari qizil cherepitsadan cho'qqilib qilib qurilgan oppoq uylar tepalik yonbag'rida qator bo'lib turishardi. Biron past joy yo'qki, olampanoh kashtan daraxti qad ko'tarmagan bo'lsin. Du daryosi shahar istehkomlaridan bir necha yuz qadam pastroqda sharqirab oqardi, bu istehkomlarni bir vaqlar ispanlar qurishgan ekan, lekin hozir bular xarobaga aylangandi.

Shimol tomondan Verrerni Yura tizma tog'ining baland tarmog'i muhofaza qilib turardi. Verra tog'ining kungurador cho'qqilari oktyabr oyining ilk izg'irinidanoq qor bilan qoplanardi. Tog'dan kattagina soy oqib tushadi; soy Du daryosiga borib qo'shilguniga qadar Verrerni kesib o'tadi-da, yo'l-yo'lakay behisob taxta tilish mashinalarini harakatga keltiradi. Bu jo'ngina sanoat shaharliklardan ko'ra ko'proq dehqonlarga o'xshab ketadigan aholining kattagina qismini ma'lum darajada to'ydirardi. Biroq shaharchani boyitgan narsa taxta tilish

¹ Minglab kishilarni bir joyga yig'ing, – go'yo yaxshiga o'xshaydi bu hol. Lekin katalakda ular aslo bo'lishmas xushnud.

Gobbs.

korxonalari emasdi; Myuluz gazlamasi deb atalgan guldor mato ishlab chiqarish umumiy farovonlikning manbai edi. Napoleon taxtdan qulaganidan so'ng Verrerdagi deyarli barcha uylarning peshtoqlari gazlamadan kelgan daromaddan yangilangandi.

Shaharga kirishingiz bilanoq allaqanday bahaybat mashinaning gumburlagan tovushi qulog'ingizni qomatga keltiradi. Hayqirib oqayotgan soy ustidagi charxpalakning aylanishidan harakatga keluvchi yigirmata haybatli gurzi yo'lni titratganicha sharaqlab sandon ustiga uriladi. Bu gurzilarning har biri kuniga ming-minglab mix ishlab chiqaradi. O'n gulidan bir guli ochilmagan ko'hlikkina qizlar gurzilar tagiga temir parchalarini uzluksiz qo'yib turishadi. Gurzilarning zarbidan so'ng o'sha temir parchasi darhol mixga aylanadi-qo'yadi. Fransiyaning Gelvetsiyadan ajratib turuvchi tog' yonbag'ridagi shaharchaga ilk bor kelgan sayyoh ayniqsa ana shu dag'al kosibchilikni ko'rganida lol qoladi. Agar Verrerga qadam qo'ygan sayyoh katta ko'chadan o'tib borayotgan yo'lovchilarning quloqlarini qomatga keltirayotgan bu ajoyib mix fabrikasining kimga qarashli ekanligini surishtirib qolgudek bo'lsa, unga cho'zibgina: «Ha-a, fabrikani so'rayapsizmi – janob merga² qarashli u», deb javob qilishadi.

Mabodo sayyoh Du sohilidan tepalikning qoq cho'qqisiga qadar cho'zilib ketgan Katta ko'chada bir necha daqiqa turib qolsa, viqor bilan qadam tashlab borayotgan novcha, basavlat kishiga ko'zi tushishi turgan gap.

O'sha odam paydo bo'lgan zahoti barcha o'tkinchilar shoshilib shlyapalarini boshlaridan olishadi. Uning sochlari oq oralagan. Egnidagi kiyimlari kulrang. U bir necha ordenlar kavaleri. Peshonasi keng, qirg'iyburun bu odamning istarasi issiq ko'rinadi. Umuman, uning chehrasida chekka shaharning meriga xos sipolik bilan ba'zan qirg' sakkiz, elliklarni urib qo'ygan kishilarda ham uchraydigan yoqim-toylik uyg'unlashgandek tuyuladi. Biroq tez orada parijlik sayyoh bu odamning basharasida qandaydir kaltabinlik va tasavvuri qashshoqligidan dalolat beruvchi gerdayish va o'ziga bino qo'yish ifodasini sezib, hafsalasi pir bo'ladi. Har qalay uning butun iste'dodi o'zidan qarzdor bo'lgan odamlardan qarzini ayni vaqtda undirib olish-u, o'z qarzlarini to'lashni esa iloji boricha cho'zish qobiliyatidangina iborat ekanligi sezilib qoladi.

² Mer – Fransiya munitsipalitet boshqarmasi boshlig'i, shahar boshlig'i (tarj.).

Verrer shahrining meri janob de Renal ana shunaqa odam. U viqor bilan qadam tashlaganicha ko'chani kesib o'tadi-da, meriyaga kirib, sayyohning ko'zidan g'oyib bo'ladi. Agar sayyoh sayr qilishda davom etsa, yuz qadamcha yurgach, bejirimgina uyga ko'zi tushadi. Uyni o'rab turgan temir panjara ortida esa ajoyib bog' ko'zga tashlanadi. Bog'ning narigi yog'ida esa naq ufqqa qadar Burgundiya tepaliklari cho'zilib ketgan – bularning bari go'yo ko'zga orom baxsh etish uchungina yaratilgandek tuyuladi. Bu manzara sayyohni boyadan beri nafasni siqa boshlagan mayda tamagirlik ruhi bilan zaharlangan muhitni unutishga majbur etadi.

Unga bu uy janob de Renalga qarashli ekanligini aytishadi. Yo'nilgan toshdan terilgan bu ajoyib uyni Verrer meri katta mix-sozlik fabrikasidan olgan daromadi hisobiga qurgan ekan. Hozir esa u uyga pardoz berayotganmish. Aytishlaricha, janob de Renal qadimgi ispan avlodiga mansub bo'lib, uning ajdodlari Verrerga Lyudovik XIV bu yerlarni zabt etishidan ancha ilgari kelib, o'rnatib qolishgan ekan.

1815-yildan boshlab janob de Renal o'zining fabrikant ekanligidan or qila boshladi. Axir 1815-yili janob de Renal taqdir taqozosi bilan Verrer shahriga mer bo'lib qolgan edi-da. Naq Du daryosining sohili-ga qadar pog'ona-pog'ona bo'lib tushgan ajoyib park ham janob de Renalning temir-tersak buyumlar ishlab chiqarish sohasidagi chuqur bilimlari uchun munosib mukofot bo'lgan. Parkning har bir pog'onasi zil tosh devor bilan mustahkamlangan.

Fransiyada Germaniyaning Leypsig, Frankfurt, Nyurnberg va sanoat taraqqiy topgan boshqa shaharlar atrofidagi kabi xushmanzara bog'larni ko'rishga umid qilmasangiz ham bo'ladi. Fransh-Konteda yer-mulkingiz pog'ona-pog'ona qilib qurilgan tosh devorlarga qancha serob bo'lsa, qo'shnilaringiz sizni shuncha ko'p hurmat qilishadi. Janob de Renalning devorlari ketma-ket qalashib qurilgan bog'i ham-shaharlarini qoyil qoldirganiga yana bir sabab shuki, uning ayrim qismlarini janob mer naq oltin bahosida sotib olganidir. Masalan, Verrerga kiraverishda sizni hayratga solgan taxtatilgichni oling. O'shanda siz yana tomoning u boshidan-bu boshigacha yetadigan keng taxtaga ulkan harflar bilan yozilgan Sorel ismiga ham e'tibor bergan edingiz. Ana shu taxtatilgich bundan olti yil muqaddam hozir janob de Renal bog'ining to'rtinchi pog'onasi devorini qurayotgan yerga joylashgan edi.

Janob mer qanchalik dimog'dor bo'lmasin, o'lguday o'jar va badjahl kekse Sorelni ko'ndirguncha ancha xushomad qilib, ko'nglini ovlashga majbur bo'ldi. Nihoyat, chol o'z taxtatilgich mashinasini boshqa joyga ko'chirishga rozi bo'lishi uchun bir talay oltin luidorni sanab berishga to'g'ri keldi. Taxta tiluvchi arrani ishga soladigan jamoat anhoiri masalasiga kelsak, janob de Renal o'zining Parijdagi aloqalarini ishga solib, suvni boshqa o'zandan oqizishga muvaffaq bo'ldi. Bunday muruvvatga esa u 1821-yil saylovlaridan so'ng erishgan edi.

U Sorelga besh yuz qadamcha quyi-roqdan, Du daryosining sohilidan bir arpan o'rni-ga besh arpan yer berdi. Garchi yangi joy qarag'aydan taxta tilish uchun avvalgisiga qaraganda ancha qulayroq bo'lsa-da, Sorel ota, – uni boyib ketganidan so'ng shunday atay boshlashgan, – qo'shnisining sabrsizligi va molparastligidan foydalanib, undan mo'maygina olti ming frankni undirib oldi.

To'g'ri, mahalliy bilarmonlar bu bitimni ma'qullashmagan edi. Bundan to'rt yil muqaddam yakshanba kunlarining birida merlik kiyimini kiyib olgan janob de Renal cherkovdan qayta turib, uzoqdan qariya Sorelni ko'rib qoldi. Chol yonida uch o'g'li bilan unga iljayib qarab turardi. Bu iljayish janob merning diliga g'ulug'ula solib qo'ydi, o'shandan buyon, yerni qimmatga olmadimmikan, degan fikr uning qalbini o'rtab keladi.

Verrer jamoatida obro' qozonmoq uchun iloji boricha ko'proq devor qurish, lekin bahor kezlari Yura darasidan Parij tomon o'tib boradigan anovi italyan g'isht teruvchilarining biror jimjimasiga aslo uchmaslik lozim. Bunday yangilik kiritmoqchi bo'lgan ehtiyotsiz quruvchi o'la-o'lguncha tentak degan nom oladi-yu, Fransh-Konteda jamoat fikrini belgilab beruvchi ehtiyotkor va mo'tadil kishilarning hurmatidan mosuvo bo'ladi.

Vijdonan aytganda, bu bilag'onlar zo'ravonlikni shunchalik hadidan oshirib yuboradilarki, oqibatda Parij deb atalmish buyuk respublikada yashagan har qanday odam ham kichkina shaharchada mutlaqo yashay olmaydi. Fransiyaning kichkina shaharchalarida jamoat fikrining, – yana qanaqa fikr deng! – hukmronligi xuddi Amerika Qo'shma Shtatlaridagi kabi juda bema'ni narsa bo'ladi.

Verrerdagi hamma narsani ana shu ulug' so'z hal qiladi: *daromad*... Butun aholining to'rtidan uch qismi erta-yu kech faqat shu to'g'rida o'ylaydi.

Daromad olish... Sizga juda go'zal ko'ringan bu shaharchada barcha ishini boshqaradigan omil ana shu so'zlardan iborat. Verrerga kelib qolgan ajnabiy odam shaharchani o'rab turgan soya-salqin vodiylar chiroyiga maftun bo'lib, avvaliga, bu yerning odamlari go'zallik shay-dosi ekan, degan xayolga boradi: chindan ham bu yerning odamlari o'z o'lkalarining chiroyi haqida tinimsiz gapirishadi. Ular o'z ona yurtlarini g'oyat qadrlashadi, chunonchi, bu yerning tabiati chet elliklarni o'ziga jalb etadi. Sayyohlarning pullari esa mahalliy mehmonxona egalari-ning hamyonini qappaytiradi. Bu hol, o'z navbatida, soliq haqidagi qonunga binoan shahar g'aznasiga mo'maygina daromad keltiradi.

Ochiq kuz kunlarining birida janob de Renal rafiqasi bilan Sadoqat xiyoboni bo'ylab sayr qilib yurardi. De Renal xonim yonida gerdaygan-cha qadam tashlab borayotgan erining gap sotishiga quloq solar ekan, xiyobonda shataloq otib yurgan uch o'g'lining xatti-harakatini bezovtalanib kuzatardi. Yoshi o'n birlarga kirib qolgan katta o'g'li o'qitin-o'qitin panjara yoniga yugurib borib, uning ustiga chiqmoqchi bo'lardi. Shunda, Adolf, deb chaqirgan muloyim ovoz eshitilardi-yu, bola o'zining sho'x niyatidan voz kechishga majbur bo'lardi. Ko'rinishidan o'ttizlarga kirib qolgan bo'lsa-da, de Renal xonim hali ancha xushro'y edi.

– Parijlik bu dimog'dor keyin bu qilmishidan afsuslanib yura-di, – dedi janob de Renal ranjigan ohangda, uning odatda rangpar yuzi yanada bo'zarib ketgandek edi. – Saroyda uning tanobini tortib qo'yadigan ba'zi do'stlarim bor...

Garchi ikki yuz bet davomida sizlarga viloyat haqida hikoya qilish niyatida bo'lsam-da, har qalay, uzundan-uzoq gap sotish va viloyatliklarning *alomat suhbatlarini* takrorlab joningizga tegish darajasida zolim emasman.

Merning nafratini qo'zg'atgan parijlik bu dimog'dor janob Apper bo'lib, bundan ikki kun burun u qamoqxona bilan Verrer yetimxonasi u yoqda tursin, hatto janob mer hamda shaharning eng ko'zga ko'ringan uy egalari qaramog'idagi kasalxonaga ham kirib chiqqan edi.

– Xo'sh, nima qilibdi, – deb jur'atsizlik bilan javob qildi de Renal xonim, – yo'qsillar mulkining sariq chaqasiga ham xiyonat qilmay sarf-xarajat qilasizlar axir. Shunday bo'lgach, Parijdan kelgan o'sha janob sizlarga nimayam qila olardi?

– U janob bu yerga faqat bizni qoralash uchun kelgan, keyin borib, liberal gazetalarda boshimizga tuhmat yog'dira boshlaydi.

– Lekin sen ularni hech qachon o'qimaysan-ku axir, azizim.

– Ammo o'sha yakobincha maqolalarni nuqul yuzimizga solish-gani-solishgan, bu ishlarning bari bizning asabimizni qo'zg'aydi va ezgu ishlarimizga xalal beradi. Yo'q, shaxsan men bu ishi uchun janob kyureni hech qachon kechirmayman.

III

Yo'qsillar mulki

Har qanday fitnalardan xoli yuradigan shafqatli kyure qishloq aholisi uchun Xudoning marhamati.

Fleri.

Shuni aytib o'tish kerakki, bu yerdagi tog'larning hayotbaxsh musaffo havosi tufayli sihat-salomatligi g'oyat yaxshi bo'lgan saksan yoshli qariya, Verrer kyuresi qamoqxona, kasalxona va, hatto, yetimxonaga istagan paytda kirish huquqiga ega edi. Parijda kyurening nomiga tavsiyanoma yozdirib olgan janob Apper ushbu sinchkov shaharchaga ertalab roppa-rosa oltida yetib kelib juda aqli ish qildi. U darhol ruhoniyning uyiga bordi.

Fransiya peri va shu muzofotdagi zamindorlar orasida eng ba-davlati markiz de lya Molning maktubini o'qir ekan, kyure Shelan chuqur o'yga toldi.

«Men keksa bir odamman, boz ustiga, bu yerda meni yaxshi ko'ri-shadi, – dedi u nihoyat o'ziga o'zi ohista, – ular jur'at etishmaydi». So'ng u parijlik mehmon tomon o'girildi va ko'zlarida keksaligiga qaramay, tavakkal bilan bo'lsa-da, olijanob ish qilayotganidan qu-vonayotganini ko'rsatuvchi ajib bir yolg'in yilt etib dedi:

– Mayli, yuring, afandim. Lekin bir iltimosim bor: ko'rajak narsala-rimiz haqida qamoqxona qorovuli va, ayniqsa, yetimxona nazoratchi-lari oldida miq etib og'iz ochmasligingiz lozim.

Janob Apper keksa kyurening naqadar mard odam ekanini tushundi, u muhtaram ruhoniy bilan birgalikda qamoqxona, kasal-xona va yetimxonani aylanib chiqdi.

javoblarning g'alati eshitishtilishiga qaramay, bir og'iz ham ta'nali so'z aytmasdi.

Bu ko'rik bir necha soat davom etdi. Ruhoniy janob Apperni tushlik qilish uchun uyiga taklif etgan edi, biroq mehmon, hali bir talay xat yozishim kerak, degan bahonada unikiga borishdan bosh tortdi, – u olijanob hamrohining obro'siga ortiq putur yetkazishni istamasdi. Soat uchlarda ko'rikni tugatish uchun ular yetimxonaga borishdi-da, so'ng yana qamoqxonaga qaytishdi. Eshik oldida ularni qamoqxonaga qorovuli – barzangi maymoq qarshi oldi: uning razil basharasi qo'rquv zo'ridan battar jirkanch bo'lib ketgandi.

– Taqsir, – dedi u kyureni ko'rgan zahoti, – siz bilan birga kelgan ushbu zot janob Apper emasmi? mabodo?

– Shunday bo'lsa nima qilbdi? – dedi kyure.

– Axir bu xususda kecha qat'iy buyruq olganman, – janob prefektning ushbu buyrug'ini olib kelgan jandarm tuni bilan ot choptirib kelibdi. – O'sha buyruqda, janob Apper qamoqxonaga mutlaqo kiritilmasin, deyilgan.

– Sizga shuni aytishim mumkinki, janob Nuaru, – dedi kyure, – men bilan kelgan ushbu mehmon chindan ham janob Apper bo'ladi. Qamoqxonaga istagan paytimda kirish va istagan odamni boshlab kelishga haqim borligidan xabaringiz bo'lsa kerak, har qalay.

– Shundaylikka shunday-ku-ya, janob kyure, – deb javob qildi qorovul tovushini pasaytirib va xuddi tayoq o'qalib buyruqni bajarishga majbur etishayotgan itdek boshini quyi soldi. – Ammo, janob kyure, mening xotinim, bola-chaqam bor. Mabodo ustimdan shikoyat tushsa, meni ishdan quvishadi, unda holimiz nima kechadi, axir bo-la-chaqamni shu yerdan oladigan maosh bilan boqaman.

– Men ham qavmdan mahrum bo'lishni aslo istamasdim, – deb javob qildi sofdil kyure, hayajondan tovushi titrab.

– Sizning yo'lingiz boshqa! – dedi jonlanib qorovul. – Sizning sakkiz yuz livr rentangiz va bir parcha bo'lsa ham o'z yeringiz bor, janob kyure. Buni hamma biladi.

Bu voqea haqida bichib-to'qib og'izdan-og'izga o'tgan va mubog'lag'ali tafsilotlar bilan boyitilgan turli-tuman mishmishlar so'nggi ikki kun davomida Verrer shaharchasini alg'ov-dalg'ov qilib yuborgandi. Xuddi ana shu voqea hozir janob de Renalning rafiqasi bilan xiyol arazlashib qolishiga ham sabab bo'ldi. Ertalab janob de Renal yetimxonaga direktori janob Valeno bilan birgalikda o'zining qattiq norozi ekani-

ni izhor etmoq uchun kyurening huzuriga bordi. Janob Shelanning biron-ta ham homiysi yo'q edi; kek-sa ruhoniy bu suhbatning oqibati yomon bo'lishi mumkinligini his etdi.

– Nimayam derdim, janoblar, chamasi, sakson yoshga kirganda bu o'lkada xizmatdan chetlashtirilgan uchinchi ruhoniy bo'ladiganga o'xshayman. Bu yerga kelganimga ellik olti yil bo'libdi. Men ilk bor qadam qo'yganimga hali qishloq bo'lgan bu shaharchaning deyarli barcha aholisini o'zim cho'qintirganman. Har kuni yosh kelin-ku-yovlarni nikohlab qo'yaman. Bir vaqtlar esa ularning bobolari bilan buvilarni nikohlagan edim. Verrer mening oilam bo'lib qolgan, biroq uni tark etishdan qo'rqish meni vijdonimga xilof ish qilishga majbur eta olmaydi. O'sha mehmonni ko'rgan zahotim men o'zimga o'zim: «Ehtimol bu parijlik janob chindan ham liberaldir, – hozir ular juda ko'payib ketishgan, – ammo u bizning mahbuslarimiz va yetimlari-mizga nima ham yomonlik qilishi mumkin?» – degan savolni berdim. Biroq janob de Renal va, ayniqsa, yetimxona direktori janob Valeno aytayotgan ta'nalar borgan sayin haqoratli tus ola boshladi.

– Mayli, janoblar, qavmni mendan tortib oling, – dedi mo'ysafid kyure tovushi qaltirab. – Men baribir bu yerlarni tark etmayman. Bundan qirq sakkiz yil muqaddam menga bir parcha yer meros qolganini hamma biladi. O'sha yerdan yiliga sakkiz yuz livr daromad olaman. Xuddi ana shu pulga yashayveraman. Sizga ochig'ini aytсам, janoblar, xizmat haqimdan sira ham pul jamg'argan emasman. Ehtimol, shu boisdan bo'lsa kerak, ishdan bo'shatishlaridan sira ham qo'rqmayman.

Janob de Renal rafiqasi bilan juda ahil yashardi, biroq xonim jur'atsizlik bilan: «O'sha parijlik janob bizning mahbuslarga nima ham yomonlik qilardi?» – deb savolini takrorlaganida u nima deb javob qilishini bilmay zardasi qaynagan edi, shu payt de Renal xonim birdan qichqirib yubordi. Uning ikkinchi o'g'li panjara ustiga sakrab chiqib, garchi devor narigi yoqdagi uzumzordan uch-to'rt odam bo'yi baland bo'lsa-da, uning ustidan yugura boshlagan edi. Bola cho'chib ket-sa yiqilib tushishidan qo'rqqan de Renal xonim uni chaqirishga jur'at etmasdi. Nihoyat, bolakay o'zining jasurligidan gul-gul ochilib, onasi tomon o'girildi-yu, uning oppoq oqarib ketganini ko'rib, panjaradan sakrab tushdi-da, uning oldiga yugurib keldi. Bolani yaxshilab koyishdi.

Bu voqea er-xotinni mavzuni o'zgartirishga majbur etdi.

– Men anovi arrakashning o'g'li Sorelni uyimizga olishga jazm etdim, – dedi janob de Renal, – u bolalarimizga qarab yuradi, bo'lmasa

zumrashalar juda haddilaridan oshib ketishyapti. Bu talaba yigit deyarli ruhoniy emish; u lotin tilini juda yaxshi biladi va bolalarimizni o'qishga majbur etadi, kyurening aytishicha, yigitcha juda talabchan emish. Men unga uch yuz frank maosh belgilayman-da, ovqatini ko'taraman. Uning xulq-atvoridan biroz shubhalangan edim. Axir u Faxriy Legion ordenining kavaleri anovi tabib cholning erkato'i edi-da. O'sha chol qandaydir qarindoshligini bahona qilib, Sorellarnikiga kelgandi-yu, o'sha-o'sha ularnikida boqim bo'lib qolgan edi. Ehtimol, bu odam aslida liberallarning maxfiy agenti bo'lgandir, chol bu yerning musaffo havosi ziqinafas kasaliga davo ekanini bahona qilardi, ammo kim bilsin? U *Buonaparte* bilan Italiya kompaniyalarining barida qatnashgan, ammo aytishlaricha, hatto imperiya uchun saylov bo'lganida ham «yo'q» deb javob yozgan ekan. O'sha liberal Sorelning o'g'lini o'qitibdi va unga o'zi bilan kelgan bir talay kitoblarni meros qoldiribdi. Men duradgor Sorelning o'g'lini bolalarimga tarbiyachi qilib olishni xayolimga ham keltirmagandim, albatta. Biroq kyure bilan butunlay yuzko'rmas bo'lishimga sabab bo'lgan o'sha voqeadan bir kun avval u menga Sorelning o'g'li uch yildan buyon ilohiyotdan saboq olayotgani va seminariyaga kirmoqchi ekanini aytgan edi. Demak, bu yigitcha liberal emas, buning ustiga lotin tilini biladi.

– Ammo bu o'rinda yana ba'zi bir mulohazalar bor, – deb davom etadi janob de Renal rafiqasiga ma'nodor nazar tashlar ekan. – Janob Valeno karetasiga qo'shish uchun bir juft ajoyib normand otlarini xarid qilganidan juda gerdayib yuribdi. Lekin bolalarining guverneri yo'q.

– U hali o'sha Sorelni o'ziga og'dirib olishi ham mumkin.

– Demak, rejamni ma'qullaysan, – dedi darhol janob de Renal hozir aytgan ajoyib fikri uchun xotiniga qarab minnatdorlik bilan jilmayar ekan. – Bo'пти, kelishdik.

– Eh, azizim, hamma ishni darrov hal qilib qo'ya qolasan-a.

– Chunki men shunaqa irodali odamman. Endi anovi kyuremiz ham bunga ishonch hosil qiladi. O'zimizni aldashdan foyda yo'q – tetrak-atrofimizda liberallar to'lib yotibdi. Manavi barcha manufakturachilar meni ko'risha olmaydi, bunga ishonchim komil, ulardan ikki-uchtasining hamyoni ancha qappayib qolgan. Shuning uchun ham ular janob de Renalning bolalari guverner nazoratida sayr qilib yurishini bir ko'rib qo'yg'analari ma'qul. Shundan keyin biroz popuklari pasayib qoladi. Mening bobom bolaliklarida doim guvernerlari

bo'lganini bizga tez-tez hikoya qilib berardilar. Tarbiyachi menga taxminan yuz ekyuga tushadi, lekin nachora, bizning mavqeimizni nazarda tutganda bu xarajat obro'ni saqlash uchun kerak.

Qo'qqisdan qabul qilingan bu qaror de Renal xonimni o'ylatib qo'ydi. Baland bo'yli, qaddi-qomati kelishgan de Renal xonim bir vaqtlar butun viloyatda eng sohibjamol ayol hisoblanardi. Uning butun qiyofasida, o'zini tutishida qandaydir yosh qizlarga xos soddadillik sezilib turardi. Bu soddada nazokat, ehtimol, biror parijlikni pinhoniy ehtirosi bilan o'ziga maftun etishi mumkin edi. Biroq de Renal xonim o'zining shunday taassurot qoldirishi mumkinligini bilganida uyalganidan yer yorilib, yerga kirib ketgudek bo'lardi. Uning qalbi har qanday tannozlik va munofiqlikdan butunlay xoli edi. Aytishlariga qaraganda, yetimxona direktori, katta mulk egasi janob Valeno uning ko'nglini olishga ancha urinibdi-yu, biroq hech nimaning uddasidan chiqqa olmabdi. Shundan so'ng de Renal xonimning xushxulq ayol sifatidagi shuhrati yanada oshib ketdi, chunki janob Valeno ayni kuchga to'lgan, norg'ul, ikki yuzi qip-qizil va bakenbardlari qop-qora kishi bo'lib, viloyatda «kelishgan erkak» deb atalgan dag'al, behayo va shang'i odamlar toifasidan edi. Tabiatan g'oyat tortinchoq de Renal xonimning kayfiyati sal narsaga o'zgarib turgani boisidan janob Valenoning doimo hovliqib yurishi va shang'llab gapirishi uning zardasini qaynatardi. Xonim Verrerd ko'ngil ochish deb atalgan narsalardan o'zini olib qochib yurishi tufayli shahardagi g'iybatchilar, u o'z nasl-nasabi bilan kekkayadi, deb gap tarta-tishdi. Bu narsa uning xayoliga ham kelmagan edi, biroq shaharlilar uning uyiga kamroq keladigan bo'lishganida xonim juda xursand bo'ldi. Bu yerlik xonimchalar uni tantakroq deb hisoblashlarini ham yashirmay qo'y qolaylik, chunki de Renal xonim eriga siyosat qila olmas va unga Parij yoki Bezansondan bashang shlyapa xarid qildirishning o'rni kelib qolganda ham imkoniyatni qo'ldan boy berardi. Unga faqat ajoyib bog'larida sayr qilishiga xalal berishmasa bo'lgani edi, bundan ortig'ini u iltimos qilmasdi ham.

De Renal xonim quvlik-shumlikni bilmasdi: eri haqida hukm yuritish u yoqda tursin, u bilan kechayotgan hayotining zerikarli bo'lishi mumkinligini u xayoliga ham keltirmasdi. Uning fikricha, – darvoqe, bu haqda u uncha bosh qotirib ham o'tirmasdi, – er-xotin o'rtasida bundan boshqacha nazokatliroq munosabatning o'zi bo'lishi mumkin emasdi. Xonim janob de Renalni u o'z o'g'illarining kelajagi haqidagi rejalarni hikoya qilganida ko'proq yaxshi ko'rardi. Janob de Renal

esa o'g'illaridan birini harbiy, ikkinchisini amaldor, uchinchisini esa ruhoniylar qilib yetishtirish niyatida edi. Umuman, xonim janob de Renalni uylariga qadam ranjida qiladigan barcha erkaklarga qaraganda xushchaqchaqroq deb hisoblardi.

Bu xotin kishining o'z eri haqidagi oqilona fikri edi. Verrer shahrining meri amakisidan meros qolgan besh-o'nta latifa tufayli tili o'tkir va, ayniqsa, odobli odam sifatida obro' qozongan edi. Keksa kapitan de Renal revolyutsiyaga qadar gersog Orleanskiy oliy hazratlarining piyodalar polkida xizmat qilgan bo'lib, Parijga borgan kezlari valiahd shahzodaning uyiga kirib turish imtiyoziga ega edi. O'sha yerda u de Montesson xonim, mashhur de Janlis xonim va Pale-Royalning ixtirochisi janob Dyukrelarni ko'rish sharafiga muyassar bo'lgandi. Ushbu zotlarning bari janob de Renal aytadigan latifalarda doim tilga olinardi. Ammo bora-bora xiyla nozik va hozirgi kunda ko'pchilikning xotirasidan ko'tarilgan tafsilotlarni pardali qilib aytish uning uchun ancha mushkul ish bo'lib qoldi va shu boisdan janob mer gersog Orleanskiy hayotiga taalluqli latifalarni alohida tantanali yig'inlardagina tilga oladigan bo'ldi. Boz ustiga, o'rtaga pul aralashmagan paytlarda g'oyat nazokatli kishi bo'lgani tufayli janob de Renal adolatli ravishda Verrerning eng katta asilzodasi hisoblanardi.

IV

Ota va o'g'il

E sarâ mia so1 pa, se cosi è?

*Machiavelli.*³

«Yo'q, rafiqam chindan ham aqli, – derdi o'ziga-o'zi Verrer meri ertasiga ertalab soat oltida kekxa Sorelning ustaxonasi tomon tushib borar ekan. – Garchi o'z ustunligimni ko'rsatib qo'yish uchun bu haqda o'zim gap ochgan bo'lsam-da, aytishlariga ko'ra, lotin tilini suv qilib ichib yuborgan bu mullavachcha Sorelni yetimxona direktori, anovi tinib-tinchimas Valeno ilib ketishi mumkinligini hatto xayolinga ham

³ Aslida o'zi shunday bo'lgach, menda nima ayb?..

keltirmagan edim. O'z bolalarining guverneri haqida-ku, u rosa og'iz ko'pirtirardi-ya, albatta. Xo'sh, o'sha guverneri yolladim ham deylik, nima, uyimda rido kiyib yuradimi?»

Janob de Renal bu xususda bir qarorga kelolmay ikkilanib borar ekan, shu payt uzoqda Du daryosining sohilida, bozor tomon boradigan yo'lining shundoq ustida terib qo'yilgan yo'g'on xodalarni o'lchayotgan norg'ul dehqonga ko'zi tushdi. Yaqinlashib kelayotgan merni ko'rib dehqon, chamasi, uncha xursand bo'lmadi, chunki yo'g'on xodalar yo'lni to'sib qo'ygan bo'lib, ularning bu yerda yotishi qonunga xilof edi.

Keksa Sorel, – haligi dehqon o'shaning xuddi o'zginasi edi, – o'g'li Jyulen haqidagi janob de Renalning taklifini eshitib ham g'oyatda ajablandi, ham quvonib ketdi. Biroq u janob merning gaplarini qovog'ini solib, g'oyat norozi va loqayd bir qiyofada tingladiki, bu yerning tog'larida tug'ilib-o'sgan odamlar o'z quvillarini shu yo'sinda yashirar edilar. Ispanlar asorati davrida qul bo'lgan bu odamlar hanuzgacha Misr fallohining ushbu xususiyatini o'zlarida saqlab keldilar.

Keksa Sorel avvaliga janob merning hurmatini joyiga qo'yib, o'zi yoddan bildirgan uzundan-uzoq olqish so'zlari bilan javob berdi. U basharasidagi makrli va, hatto, quv ifodani yanada ko'proq tasdiqlovchi bir iljayish bilan hech qanday ma'no anglatmaydigan ushbu so'zlarni ming'illab aytar ekan, puxta, aqli kekxa dehqon nima sababdan shunday muhtaram zot uning tekinox'r o'g'lini o'z uyiga olmoqchi bo'layotganini tushunishga harakat qilardi. U Jyulendan g'oyatda norozi edi, janob de Renal esa xuddi ana shu Jyulen uchun sira kutilmaganda yiliga uch yuz frank taklif qilmoqda, yemishi va, hatto, kiyim-kechagini ham o'z zimmasiga olmoqda edi. Keksa Sorel qandaydir bexosdan qo'ygan ana shu shartni ham janob de Renal darrov qabul qila qoldi.

Mer cholning bu talabidan esankirab qoldi. «Sorel mening muhurat ko'rsatganimni sezmayapti va, chamasi, taklifimdan uncha xursand ham emas, holbuki boshi osmonga yetishi kerak edi, – derdi u o'ziga o'zi, – demak, bir narsa aniq: kimdir unga mendan avval shunday taklifni aytgan, xo'sh, Valenodan bo'lak kimning ham qo'lidan kelardi bu ish?» Janob de Renal, uzil-kesil bir bitimga kelish uchun Sorelning qat'iy va'dasini olaman, deb behuda ovora bo'ldi; kekxa mujikning mug'ambirligi uni g'oyatda o'jar qilib qo'ygandi, – u nuqul, o'g'lim bilan gaplashib olishim kerak, derdi; badavlat

otaning yonida sariq chaqasi bo'lmagan o'g'li bilan maslahatlashganini viloyatda kim ko'rib, kim eshitibdi deysiz? Bu xo'jako'rsing qilinadigan ish, xolos.

Suvning kuchi bilan ishlovchi taxta tilish ustaxonasi odatda anhorning bo'yida quriladigan omborxonadan iborat bo'ladi. Uning tomi to'rtta yo'g'on ustunga o'rnatilgan stropil ustiga quriladi. Omborxonaning o'rtasida taxminan ikki-uch quloch balandlikda kattagina arra pastdan balandga chiqib-tushib turar, oddiygina mexanizm esa xodani asta u tomon siljitardi. Anhorning suvi charxpalakni aylantirar, u esa, o'z navbatida, arrani ham, xodani siljitadigan mexanizmni ham harakatga keltirar va shu yo'sinda xodalar taxta qilib tilinar edi.

Keksa Sorel ustaxonasiga yaqinlashar ekan, yo'g'on tovush bilan Jyulenni chaqirdi: hech kim javob bermadi. U faqat zilday boltalar bilan qarag'ay xodalarni yo'nib, ularni tilishga tayyorlayotgan pahlavon katta o'g'illarini ko'rdi. Xodaga chizilgan qora chiziq bo'ylab yo'nishga harakat qilishar ekan, ular har bolta urishda palaxsa-palaxsa payrahallarni ajratishardi. Ular otalari Jyulenni chaqirganini eshitishmadi. Chol omborxona tomon yurdi, biroq u yerga kirgach, Jyulenni u kuzatib turishi lozim bo'lgan arra yonidan topa olmadi. U u yoq-bu yoqqa alanglab, o'g'lini ikki-uch quloch yuqoriroqda o'tirganini ko'rib qoldi. Jyulen stropil ustiga o'tirib olib, arraning ishlashini diqqat bilan kuzatish o'rniga kitob o'qimoqda edi. Keksa Sorelning eng yomon ko'rgan narsasi kenja o'g'lining ana shu kitob o'qishi edi: u Jyulening katta o'g'illariga o'xshamay nimjon ekanligi va jismoniy mehnatga yaramasligini ehtimol kechirgan ham bo'lardi-yu, biroq uning kitob o'qishga o'chligini sira ham hazm qila olmasdi: cholning o'zi savodsiz edi.

U Jyulenni yana ikki-uch marta chaqirib ko'rdi, biroq o'g'li hech nimani eshitmadi. Yigitchaning butun diqqat-e'tibori kitobda edi va bu hol, chamasi, otasining hayqirig'ini eshitishga arraning shovqinidan ham ko'proq xalal berayotgandi. Shundan so'ng qariya, yoshi o'tib qolganiga qaramay, chaqqonlik bilan arra tagida yotgan xoda ustiga, undan esa tomi tutib turuvchi ko'ndalang to'singa sakrab chiqdi. Kuchli zarb Jyulening qo'lidan kitobni anhor tomon uchirib yubordi, ikkinchi zarb esa Jyulening boshiga tushdi, yigitcha muvozanatni yo'qotib, pastga quladi. Agar otasi uni chap qo'li bilan ilib olmaganda u besh-olti quloch balandlikdan to'g'ri mashinaning richaglari ostiga qular va richaglar uni parcha-parcha qilib tashlagan bo'lar edi.

- Voy tekinxo'r-ey, hali sen arraga qarash o'rniga la'nati kitoblarini o'qiydigan bo'ldingmi! Xo'p, o'qiydigan bo'lsang, ularni kech-qurun, bekorchilik qilgani anovi kyurening oldiga borganingda o'qi.

Zarbadan esankirab, qop-qora qonga belangan Jyulen har qalay arra yonidagi ko'rsatilgan joyga yo'l oldi. Uning ko'zlari jiqqa yosh edi, shu tobda unga kaltak og'rig'idan ham o'zi jonidan aziz ko'radigan kitobidan ayrilib qolgani alam qilmoqda edi.

- Bu yoqqa tush, itvachcha, sen bilan gaplashib olishim kerak. Mashinaning gumburlashidan Jyulen yana otasining buyrug'ini eshitolmay qoldi. Pastga tushib ulgurgan chol esa yana tepaga chiqib o'tirishni o'ziga ep ko'rmay, yong'oq qoqiladigan uzun tayoqni olib, o'g'lining yelkasiga tushirdi. Jyulen pastga sakrab tushgan zahoti kekxa Sorel uni qo'pollik bilan turta-turta uy tomon haydab ketdi. «Xudo bilsin, u meni endi qanday kaltaklar'kin», deb o'ylardi yigitcha. Shuni xayolidan o'tkazar ekan, u hozirgina kitobi uchib tushgan anhor tomon o'kinch bilan qarab qo'ydi, bu uning eng sevimli kitobi - «Ilohiy Yelena memoriali» edi.

U ikki yuzi loyillab, yerdan ko'zini uzmay borardi. Jyulen o'rtta bo'yli, ko'rinishidan ancha nimjon, yuz tuzilishi noto'g'ri bo'lsa-da, g'oyatda nozik, qirg'iyburun, o'n sakkiz yoki o'n to'qqiz yoshlardagi bir yigitcha edi. Uning xotirjamlik paytida aql chaqna turadigan katta-katta qora ko'zlarida hozir kuchli nafrat aks etardi. Yigitchaning qo'ng'ir sochlari qoshining tepasigacha o'sib tushganidan peshonasini deyarli yopib qo'ygan bo'lib, jahli chiqqan kezlari uning yuzi g'oyatda qahrli ko'rinardi. Bir-biriga o'xshamaydigan behisob basharalar orasidan kishini hayratga soluvchi, o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan bunday basharani topish amrimahol edi. Uning sambitday nozik qomati kuchli bo'lmasa-da, ammo chaqqon ekanligidan dalolat berib turadi. Jyulen bolaligidanoq g'oyat xayolparast va rangpar bo'lganidan otasi, bu o'g'lim uzoq yashamasa kerak, yashagan taqdirda ham oila uchun faqat ortiqcha tashvish bo'ladi, deb o'ylab yurardi. Uydagilarning bari uni yomon ko'rishar, u ham, o'z navbatida, akalari bilan otasidan nafratlanar edi; yakshanba kuni shahar maydonida bo'ladigan o'yinlarda doim kaltak yerd u.

Biroq so'nggi paytlarda uning chiroyli yuzi ba'zi yosh qizlarning e'tiborini o'ziga torta boshladi. Ammo ko'pchilik nimjonligi uchun undan nafratlanar edi, shu boisdan ham Jyulen polk tabibi, kekxa qarindoshlari - bir kuni janob merga chinorlar haqida o'z fikrini aytishga jur'at etgan o'sha cholgacha chin ko'ngildan mehr qo'yib qoldi.

Iste'foga chiqqan bu tabib ba'zan kekxa Sorelga haq to'lab, Jyulenni kun bo'yi undan qutqarib olardi-da, yigitchaga lotin tili va tarixdan saboq berardi. Tarixdan esa u faqat 1796-yilgi italyan yurishlarini-gina bilardi. Bandalikni bajo keltirar ekan, chol bolaga o'zining Faxriy Legion xochi, pensiyasidan qolgan ozgina pul va o'ttiz-qirg' jildidan iborat kitoblarni vasiyat qilib qoldirdi. Ana shu kitoblardan eng qimmatbahoisi esa hozirgina janob merning aloqalari tufayli o'z o'zanini o'zgartirgan shahar anhorida g'arq bo'ldi.

Uy ostonasini hatlab o'tgan zahoti Jyulen yelkasida otasining gurzidek qo'llarini his etdi: u, otam endi rosa kaltaklasa kerak, deb o'yab qaltiray boshladi.

– Qani, javob ber, ammo yolg'on gapira ko'rma! – deb o'shqirdi chol va zabardast qo'llari bilan uni, xuddi yosh bola qalayi askarchasini burganidek, o'zi tomon o'girib oldi. Jyulenning jiqqa yoshga to'lgan katta-katta qora ko'zlarini kekxa duradgorning go'yo uning dilidagi barcha sir-asrorini bilib olishga urinayotgandek qattiq tikilib turgan kulrang ko'zlariga duch keldi.

V

Bitim

Cunctando restituit rem.

Ennius⁴

– Javob ber, la'nati kitob jinnisi, garchi yolg'on gapirmasdan turol-masang ham menga rostini ayt, de Renal xonimni qayoqdan taniysan? U bilan gaplashishga qachon ulgura qolding?

– Men u bilan sirayam gaplashgan emasman, – deb javob qildi Jyulen. – Bu xonimni faqat cherkovda ko'rganman xolos.

– Demak, unga ko'zingni lo'q qilib tikilibsan-da, betamiz maxluq?..

– Hecham tikilganim yo'q. Cherkovda mening ko'zim Parvardigordan bo'lak hech kimni ko'rmasligini o'zingiz bilasiz-ku, – deb qo'shimcha qildi Jyulen kaltakdan qutulish umidida o'zini xudojo'y ko'rsatishga urinib.

⁴ Sustkashligi joniga ora kirdi.

Enniy.

– Yo'q, bunda bir gap barga o'xshaydi, – to'ng'illadi quv chol va bir zum jimib qoldi. – Lekin sen la'nati munofiqdan bir narsani bilib bo'larmidi. Nima bo'lgandayam sendan qutuladigan bo'ldim. Sen kekxang, arraxonaga foydasi tegsa-tegadiki, ziyoni tegmaydi. Janob kyurenimgi yoki boshqa birovningmi etagidan kirib yengidan chiqqanga o'xshaysan, ular senga durustgina joy topishibdi. Bor, lash-lushlaringni yig'ishtir, seni janob de Renalnikiga olib boraman, u yerda merning bolalariga tarbiyachilik qilasan.

– Buning uchun menga qanday haq to'lashadi?

– Ovqat, kiyim-bosh va yana uch yuz frank maosh.

– Men malay bo'lishni istamayman.

– Itvachcha. Malay bo'lasan, deb senga kim aytdi? Men o'z o'g'limni malaylikka ravo ko'rarmidim?

– U holda men kim bilan ovqatlanaman?

Bu savol kekxa Sorelni taraddudga solib qo'ydi: u gapni ko'paytirsa, biror falokat sodir bo'lishini anglab qoldi; chol Jyulenni ochofatdan olib ochofatga solganicha rosa so'kdi-da, nihoyat, uni o'z holiga qo'yib, maslahatlashish uchun katta o'g'illari oldiga ravona bo'ldi.

Oradan biroz vaqt o'tgach, Jyulen ularning bari uzun dastali boltalariga tayanishganicha oilaviy kengash qurishayotganini ko'rib qoldi. U otasi bilan akalarga uzoq tikilib turdi-yu, lekin baribir ularning nima to'g'risida gaplashishayotganini tushunolmasligini anglab, arraxonani aylanib o'tdi-da, g'afatda qolmaslik uchun arraning narigi yog'iga o'tirib oldi. Jyulen o'z taqdirida keskin o'zgarish yasashi lozim bo'lgan bu yangilik haqida bafurja o'yab ko'rishni istardi-yu, biroq shu tobda o'zining mulohaza yurita olmasligini his etardi: xayoli uni o'qtin-o'qtin janob de Renalning ajoyib uyi tomon olib qochardi.

«Yo'q, xizmatkorlar bilan bir dasturxondan ovqat yegandan ko'ra, – derdi u o'ziga o'zi, – yaxshisi, bu ishdan voz kechmoq kerak. Otam meni majbur etishga harakat qiladi, albatta. Yo'q, o'lsam-o'lamanki, rozi bo'lmayman. O'n besh frank-u sakkiz su pul to'plab qo'nganman, shu bugun tundayoq qochaman, bironta ham jandarm uchramaydigan tog' so'qmog'idan to'g'ri ketsam, ikki kundan so'ng Bezansonga yetib olaman, u yerda askarlikka yozilaman, juda bo'lmaganda Shveysariyaga qochib o'taman. Lekin u holda men uchun istiqbol darvozasi yopiladi, mo'ljallab qo'ngan barcha ishlaringga yo'l ochib beradigan ruhoniylilik unvonidan mutlaqo umid uzishga to'g'ri keladi».

Xizmatkorlar bilan bir dasturxondan ovqat yeyishga nisbatan bo'lgan nafrat Jyulenning tabiatiga mutlaqo xos emasdi. O'ziga yo'l ochish uchun u bundan mushkulroq sinovlarga ham bardosh berishga hozir edi: Yigirda bu nafrat Russoning «Iqror» kitobini o'qigach paydo bo'lgandi. Kiborlar jamiyatini esa Jyulen shu yagona kitob orqaligina tasavvur etardi. Buyuk armiya ma'lumotnomasi hamda «Ilohiy Yelena memoriali» – uning Qur'oni ana shu uch kitobdan iborat edi. Jyulen shu kitoblar uchun o'limdan ham qaytmasdi. U shulardan bo'lak bi-ronta ham kitobga ishonmasdi. Keksa polk tabibining gapiga binoan u dunyodagi barcha boshqa kitoblarni g'irt yolg'on deb hisoblar va ularni shuhratparastlik vasvasasiga muhtalo bo'lgan muttahamlar yozgan, deb o'ylar edi.

Otashin qalb sohibi Jyulen ajoyib xotiraga ham ega edi. Butun kelajagi bog'liq bo'lgan kekxa abbat Shelanning mehrini qozonmoq uchun u Tavrotni lotin tilida to'liq yod oldi: shu yo'sinda u de Mestri-ning «Papa haqida» kitobini ham so'zma-so'z xotirasiga jo qildi. Biroq u bu kitoblarga mutlaqo ishonmasdi.

Xuddi kelishib olgandek, ota-bola Sorellar o'sha kuni bir-bir-lariga churq etib og'iz ochishmadi. Kechqurun Jyulen ilohiyotdan saboq olmoq uchun kyure huzuriga jo'nadi; biroq u shoshqaloqlik qilmaslikka ahd qildi va otasiga qilingan g'aroyib taklif haqida hech nima demadi. Bu gaplarning bari shunchaki tuzoq bo'lib chiqsa-chi, – deb o'zicha gumon qilardi u. – Yaxshisi, o'zimni bu taklifni unutib qo'ygandek ko'rsatganim ma'qul».

Ertasiga azonda janob de Renal kekxa Sorelga odam yubordi. Chol merni bir-ikki soat kuttirib turdi-da, nihoyat, unikiga yetib kelib, ostona hatlab o'tmasdanoq ta'zim qila-qila kechirim so'ray boshladi. Keyin o'smoqchilay-o'smoqchilay o'g'lining xo'jayin va uy bekasi bilan ovqatlanajagini, mehmon kelgan kunlar esa alohida xonada bolalar bilan tamaddi qilajagini bilib oldi. Janob mer uning o'g'lini tezroq o'z uyiga chaqirib olishga shoshilayotganini ko'rib hayratlangan va gu-monsirab qolgan Sorel borgan sayin inijqlik qila boshladi va, nihoyat, o'g'lining yotoqxonasini ko'rsatishni talab qildi. Xona ancha katta bo'lib, durustgina jihozlangan edi. Ular xonani ko'rishayotganida u yerga janob merning uch o'g'ilchasi yotadigan uchta karavotni tashib kirishmoqda edi.

Bu vaziyat kekxa dehqon uchun ba'zi narsalarni oydinlashtirgan-day bo'ldi, u darhol o'g'liga beriladigan kiyimlarni ko'rsatishni talab

qildi. Janob de Renal stol tortmasini ochdi-da, u yerdan yuz frank pul oldi.

– Marhamat, mana pul, o'g'lingiz gazlamafurush janob Dyuranning oldiga borsin-da, o'ziga qora kostyum buyurtirsin.

– Agar keyinchalik o'g'limni olib ketsam-chi, – dedi kekxa dehqon laganbardorlikni bir chetga yig'ishtirib, – kiyim-boshi o'ziga qoladimi? – Albatta.

– Xo'p, yaxshi, – dedi cho'zib Sorel. – Demak, endi unga qanday maosh belgilashingiz haqida kelishib olsak bo'ldi.

– Bu nima deganingiz? – dedi janob de Renal. – Bu haqda kekxa kelishib qo'ygan edik-ku: men unga uch yuz frank maosh belgila-gandim, menimcha, shu pul yetarli bo'lsa kerak, ehtimol, hatto ko'plik ham qilar.

– To'g'ri, siz shunday taklif qilgan edingiz, buni inkor etmayman, – dedi yanada cho'zibroq kekxa Sorel va bexosdan faqat bizning Fransh-Konte dehqonlarini yaxshi bilmaydigan kishinigina hayratga solishi mumkin bo'lgan o'ta ziyraklik bilan janob de Renalning ko'ziga tikilganicha qo'shimcha qildi: – *Ammo boshqa joyda bundan durustroq to'lashlari ham mumkin.*

Bu gapni eshitib merning basharasi bujmayib ketdi. Lekin u dar-hol o'zini bosib oldi. Nihoyat, birona ham so'z bekor aytilmagan ikki soatlik puxta suhbatdan so'ng dehqonning quvligi badavlat merning ayyorligidan ustun chiqdi. Davlatmand odamning rizqi uning ayyor-ligiga bog'liq emas-da axir. Jyulenning yangi hayotini belgilovchi bir talay punktlar bo'yicha qat'iyon bitimga kelindi, uning maoshi to'rt yuz frankka qadar ko'tarilibgina qolmay, janob mer bu pulni har oyning birinchi kunida to'laydigan bo'ldi.

– Yaxshi. Men unga o'ttiz besh frank beraman, – dedi janob de Renal.

– Muhtaram merimizday badavlat va saxovatli bir odam, – deb yaltoqlik bilan gapini ilib ketdi chol, – juft bo'lsin, deb o'ttiz olti frank to'lasalar ham hech nima qilmas.

– Yaxshi, – dedi janob de Renal, – lekin shu bilan gapni tugatamiz.

G'azabining zo'ridan bu gal uning tovushi juda qat'iy eshitildi. Sorel darhol ortiq xarxasha qilib bo'lmasligini tushunib qoldi. Endi hujum qilish navbati janob de Renalga keldi. Keksa Sorel birinchi oy uchun to'lanishi lozim bo'lgan o'ttiz olti frankni o'g'lining o'rniga o'zi undirib olmoqchi bo'lgan edi, mer bu pulni unga to'lashdan qat'iyon

bosh tortdi. Janob de Renal bu orada mazkur bitimni tuzishda o'zini qanday tutgani haqida xotiniga hikoya qilib berishini o'ylab qolgan edi.

– Menga boyagi yuz frankni qaytaring, – dedi u jahl bilan. – Janob Dyuranning mendan biroz qarzi bor. O'g'lingiz bilan birga borib, kostyum uchun movutni o'zim olib beraman.

Bu keskin hujumdan so'ng Sorel merga o'z hurmatini izhor qilishni lozim topdi; u janob de Renalni osmonga ko'tarib maqtab o'n besh daqiqacha vaysadi. Nihoyat, chol ortiq hech nima undira olmasligiga ko'zi yetgach, ta'zim qila-qila eshik tomon yo'l oldi. U so'nggi marta ta'zim qilar ekan:

– O'g'limni qasrga yuboraman, – dedi.

Janob de Renalning qo'l ostidagi shaharliklar merning ko'ng'lini olgilari kelganida uning uyini shunday atashguvchi edi.

Ustaxonasiga qaytgach, Sorel qancha qidirmasin, o'g'lini topolmadi. Bu ishning oxiri nima bilan tugashidan cho'chib, shubhalangan Jyulen tunda uydan qochib ketgan edi. U ishonchli joy topib, kitoblari va Faxriy Legion xochini yashirishga qaror qildi. Yigit bularning barini Verrer uzra qad ko'tarib turgan baland tog'da istiqomat qiluvchi yosh taxtafurush do'sti Fukening uyiga olib bordi.

Jyulen u yerdan qaytgan zahoti otasi unga baqira ketdi:

– Ho'la' nati yalqov! Shuncha yil seni boqdim, qanchadan-qancha sarf-xarajat qildim. Yegan non-tuzingni oqlashni o'ylaysanmi hech? Latta-puttangi yig'ishtirgin-da, janob mernikiga jo'na!

Kaltaklashmaganidan ajablangan Jyulen darhol jo'nab qo'ya qoldi. Lekin otasining ko'zidan nari ketgach, qadamini sekinlatdi. U munofiqlik pardasini yuziga qalinroq tortishga qaror qildi. Buning uchun cherkovga kirib chiqsa yomon bo'lmasdi, albatta.

Sizni «munofiq» so'zi hayratga solayotgan bo'lsa kerak? Lekin ana shu razil qarorga kelguniga qadar yosh dehqon ozmuncha iztirob chekdimi?!

Jyulen yosh bolaligida bir kuni egniga uzun oq plash va boshiga qop-qora jig'ali kaska kiyib olgan oltinchi polk dragunlarini ko'rib qolgandi. Dragunlar Italiyadan qaytishayotgan bo'lib, otlarini kekse Sorelning panjarador derazasi oldidagi qoziqlarga bog'lab qo'yishgandi. O'sha-o'sha Jyulen harbiy bo'lishni orzu qila boshlagandi. Keyinchalik, o'smirlik chog'ida u kekse polk tabibining Lodi ko'prigi va Rivoli yaqinidagi Arkol degan joyda sodir bo'lgan qonli janglar haqidagi hikoyasini zavq bilan tingladi. Bu janglar

haqida hikoya qilar ekan, chol o'z xochiga faxr bilan qarab-qarab qo'yardi.

Biroq Jyulen o'n to'rt yoshga to'lgan yili Verrerd bunday kichik shaharcha uchun g'oyat hashamdor bo'lgan katta cherkov qurila boshladi. Cherkovning peshtoqiga to'rtta marmar ustun o'rnatilgan bo'lib, bu ustunlar Jyulenning qalbini larzaga solgandi; keyinroq ularning dovrug'i butun viloyatga taraldi, chunki xuddi shu ustunlar shahar sudyasi bilan Bezansondan yuborilgan va iezuitlar jamiyatining josusi hisoblangan yosh ruhoniy o'rtasida adovat tug'dirgan edi. Sudy shuni deb mansabidan judo bo'lishiga sal qolgandi, har qalay, odamlar orasida shunday mishmish tarqalgan edi. Ikki haftada bir marta Bezansonga borib, aytishlariga ko'ra, naq yepiskop hazrati oliylarining o'ziga uchrashib keladigan bu ruhoniy bilan o'chakishishning nima hojati bor edi unga.

Bu orada jo'jabirdek jon shahar sudyasi odamlarga adolatsizdek ko'rigan bir necha hukm chiqarib qo'ydi: bu hukmlarning bari «Konsitututsionalist»ni o'qib yuradigan shaharliklarga qarshi qaratilgan edi. Oxir-oqibatda sodiq fuqarolar g'olib chiqishdi. Aslida gap uch-to'rt frank ustida ketgandi. Biroq bu arzimmas jarimani to'laganlar orasida mixsoz usta – Jyulenning cho'qintirgan otasi ham bor edi. G'azabining zo'ridan es-hushini yo'qotayozgan bu odam uyiga kelgan zahoti baqirib-chaqira boshladi: «Dunyoning teskari bo'lib ketganini qara! Yigirma yildan buyon barcha shu muttaham sudyani halol odam deb yurganiga o'lasanmi!» Jyulenning do'sti, polk tabibi esa bu paytga kelib bandalikni bajo keltirib bo'lgan edi.

Kutilmaganda Jyulen Napoleon haqida gapirmay qo'ydi, u endi ruhoniy bo'lishni jazm qilgan edi. Arraxonada uni doim qo'lida kekse kyure hadya qilgan lotin tilidagi Tavrotni ko'tarib yurganini ko'rishardi. Jyulen uni yod olmoqchi edi. Yigitning muvaffaqiyatlaridan ajablangan mehribon chol kechqurunlari vaqtini ayamay unga ilohiyotdan saboq bera boshladi. Jyulen cholning oldida xudojo'ylikdan bo'lak birona ham tuyg'usini namoyish etmaslikka ahd qilgan edi. Chehrasi xuddi qiz bolanikiga o'xshash ma'sum bu yigitning qalbi-da o'ziga yo'l ochish uchun har qanday azob-uqubatga ham chidashga hozirlik, metindek qat'iyat yashiringanini kim o'ylabdi deysiz.

O'ziga yo'l ochish deganda, Jyulen avvalo Verrerni tark etishni o'ylardi. U tug'ilib-o'sgan shahridan g'oyat nafratlanardi. Bu yerda ko'rgan narsalarining bari uni dahshatga solardi.

Uning yosh bolaligidanoq bexosdan ruhanib ketish odati bor edi. Yigitcha o'zini Parij go'zallariga qanday tanishtirajaklarini, o'zi biror favqulodda qahramonlik ko'rsatib, ularning e'tiborini qozonajagi haqida shirin xayollarga berilardi. Nega ulardan birortasi Jyulenga ko'ngil qo'ymasini ekan, axir Bonapartni hali u qashshoqlik paytidayoq ofatijon de Bogarne xonim sevib qolgan-ku? Ko'p yillar davomida Jyulen har daqiqa noma'lum va qashshoq poruchik Bonapartning o'z qilichi kuchi bilan dunyoga hokim bo'lganligini o'ziga o'zi uqtirib keldi. Bu fikr boshiga og'ir kunlar tushganida unga taskin berar, biror narsadan quvonganida esa quvonchiga quvonch qo'shardi.

Cherkov qurilishi va shahar sudyasi chiqargan hukmlar birdan Jyulenning ko'zini ochdi: uning miyasiga bir fikr keldi, bir necha hafta davomida u faqat shu haqda o'yladi va, nihoyat, bu fikr uning butun borlig'ini qamrab oldi. Odatda otashin qalb sohiblari o'zlariga ixtiro bo'lib tuyulgan birinchi fikrga shunday butun yuraklarini baxsh etishadi.

«Bonapart shuhrat qozonganida Fransiya xorijiyilar istilosidan qo'rqardi, harbiy shon-shavkat zarur edi u paytda. Shuning uchun ham u rasm tusiga kirgandi. Endi bo'lsa qirq yoshga kirgan ruhoni yuz ming frank maosh oladi. Napoleonning eng mashhur general-riga ham bundan uch marta kam pul to'lashardi. Ularga ishlarida nafi tegadigan odamlar kerak. Masalan, shahrimiz sudyasini olaylik. Shu paytga qadar dono va halol kishi sifatida nom chiqargan bir mo'ysafid odam o'ttiz yoshlik vikariyning g'azabidan cho'chib, o'zini isnodga qoldirib o'tiribdi. Ruhoniy bo'lish kerak».

Ikki yil davomida ilohiyatdan saboq olib, xudojo'yiligi juda avjiga chiqqan kunlarning birida Jyulen bexosdan qalbini o'rta kelayotgan olovni sezdirib qo'ydi. Bu voqea janob Shelanning uyida sodir bo'ldi, – bir kuni ruhoniylar yig'ilgan nonushta mahali mehribon kyure Jyulenni mehmonlarga donolik mo'jizasi sifatida tanishtirgan edi, – yigit birdan Napoleoni ko'klarga ko'tarib maqtay boshladi. Shundan so'ng o'zini jazolamoq uchun o'ng qo'lini ko'kragiga tang'ib bog'ladi-da, roppa-rosa ikki oy o'ziga azob berib yurdi. Boshqalarga u, xoda ko'tarayotganida qo'lim lat yedi, deb bahona qildi. O'zini o'zi shu yo'sinda jazolagandan so'ng Jyulenning ko'ngli taskin topdi. Kichkinagina tugunchasini qo'ltig'iga qistirganicha Verrerning hashamdor cherkoviga kirib kelayotgan, ko'rinishidan o'n yettildan oshmagandek tuyuladigan, aslida esa o'n sakkiz yoshlik bu nozikkina yigitcha ana shunaqa odam edi.

Cherkov g'ira-shira, bo'm-bo'sh bo'lib, bayram munosabati bilan barcha derazalarga to'q qizil parda tortilgandi. Shu boisdan quyosh nurlari qandaydir jivirlab, cherkov ichini ulug'vor, ko'rkam qilib ko'rsatardi. Jyulenning a'zoyi badani titrab ketdi. U cherkovda yolg'iz edi. Yigit ko'ziga eng chiroyli ko'ringan kursiga borib o'tirdi, kursiga janob de Renalning gerbi naqsh qilib o'yilgan edi.

Ibodat mahali tiz cho'kish uchun qo'yilgan kichkina kursichada Jyulen kitob varag'idan yirtib olingan bir parcha qog'ozni ko'rib qoldi. Qog'oz xuddi bu yerga o'tirgan odam o'qisin uchun ataylab qo'yilgandek edi. Jyulen uni qo'lga olib, shunday so'zlarni o'qidi: «...yili Bezan-sonda qatl etilgan Lyudovik Jenrel hayotining so'nggi daqiqalari...» Qog'ozning orqa tomonida bir satrning «birinchi qadam» degan ikki so'zi saqlanib qolgan ekan.

– Bu qog'ozni kursichaga kim qo'yibdiyin? – dedi Jyulen. – Eh, bechora, – deb qo'shimcha qildi u xo'rsinib. – Familiyasi ham menikiga ohangdosh ekan... – yigit qog'ozni g'ijimlab, bir chetga tashladi.

Jyulen cherkovdan chiqayotganida mehrob oldidagi jom tagiga qon sachragandek bo'lib tuyuldi, aslida bu muqaddas suv tomchilari bo'lib, qizil darpardadan tushgan yorug'likda qonga o'xshab ko'rinnayotgandi.

Nihoyat, Jyulen ko'ngliga tushgan g'ulg'uladan o'zi ham uyalib ketdi.

«Nahotki shunchalik qo'rqqoq bo'lsam? – dedi u o'ziga-o'zi. – Qani, olg'al!»

Keksa tabib hikoyalari juda ko'p takrorlanadigan bu xitob Jyulenga qahramonlikka undagandek tuyulardi. U shartta orqasiga o'girildi-da, tez-tez odim otib, janob de Renalning uyi tomon yurib ketdi.

Biroq yigit o'ziga o'zi qancha dalda bermasin, merning uyiga yigirma qadamcha qolganida uning dadilligidan nom-nishon ham qolmadi. Panjarali cho'yan eshik ochiq bo'lib, Jyulenga u g'oyat hashamdor ko'rindi. Ana shu eshikdan ichkari kirmoq lozim edi.

Lekin yigitning bu uyga qadam ranjida qilishidan yana bir odamning yuragi uvishmoqda edi. Qandaydir begona odamning o'z vazifasiga ko'ra doim u bilan bolalari o'rtasida g'ov bo'lib turishi haqidagi fikr tabiatan g'oyat tortinchoq bo'lmish de Renal xonimning ruhini tushirib yuborgandi. Ayol o'g'illarining yonida, o'z xonasida uxlashga odatlanib qolgandi. Ertalab bolalarining karavotchasini tarbiyachi

uchun mo'ljallangan xonaga tashib o'tishar ekan, u ancha-muncha ko'z yoshi qilib oldi. U eridan hech bo'lmasa kenja o'g'li Stanislav-Ksavyeni o'z oldida qoldirishni iltimos ham qilib ko'rdi. Biroq janob de Renal o'z ahdda qat'iy edi.

Umuman ayollarga xos kuyunchalik de Renal xonimning qalbida nihoyasiga yetgan edi. U hozirning o'zidayoq faqat lotin tilini bilgani va shu tilni deb uning o'g'illariga baqiradigan va ularni savalaydigan paxmoqbosh to'pori bir nusxani ko'z oldiga keltirib qo'ygandi.

VI

Ko'ngilsizlik

Non so più cosa son
Cosa faccio.

*Mozart (Figaro)*⁵

Odatda birov qarab tursa cho'chiydigan de Renal xonim hozir o'ziga xos nazokat bilan yengil odimlaganicha oynavand eshik orqali mehmonxonadan boqqa chiqa turib, darvozaxona oldida rangi oqargan, yig'layverib ko'zlari qizargan yoshgina dehqon yigitchani ko'rib qoldi. Yigitcha egniga top-toza oq ko'ylak kiyib, binafsharang satindan tikilgan kamzulchasini qo'ltig'iga qisib olgandi.

Yigitchaning chehrasi shu qadar oppoq, ko'zlari shu qadar mu-loyim ediki, biroz xayolparastlikka moyil bo'lgan De Renal xonim avvaliga bu erkakcha kiyinib olgan qiz emasmikin, degan xayolga ham bordi. Axir u biror iltimos bilan janob merning huzuriga kelgan bo'lishi mumkin-ku. Chamasi, qo'ng'iroqni bosishga yuragi dov ber-may eshik oldida turgan bu boyaqish qizga xonimning rahmi kelib ketdi. De Renal xonim tarbiyachi haqidagi tashvishli fikrlarni bir zum unutib, darvoza tomon yo'l oldi. Kichik eshikka qarab turgan Jyulen xonimning yaqinlashib kelganini sezmad. U naq yonginasida ayol kishining muloyim tovushini eshitib cho'chib tushdi.

⁵ *She'larni shoir Muhammad Ali tarjima qilgan.*

Ne kechmoqda, bilmayman, holim.

Ne yumushga urmoqdaman qo'l...

Motsart. "Figaro".

– Sizga nima kerak edi, bo'tam?

Jyulen shartta u tomon o'girildi-yu, xayrixohlik bilan qarab turgan ko'zlarga ko'zi tushib, xijolatini ham unutib qo'ydi: ayolning husnini ko'rib hayratga tushgan yigitcha dunyodagi barcha narsalarni, hatto bu yerga nima maqsadda kelganini ham unutdi-qo'ydi. De Renal xonim savolini takrorladi.

– Bu uyg kelishimdan maqsad, bu yerda tarbiyachi bo'lib ishlashim kerak ekan, xonim, – dedi u nihoyat ko'zlarida yosh multirayotgani uchun anordek qizarib, ularni sezdirmay artib olishga urinar ekan.

Hayratdan de Renal xonimning tili kalimaga kelmay qoldi: ular bir-birlariga tikilishganicha bir zum turib qolishdi. Jyulen umri bino bo'lib bunday chiroyli kiyingan ayolni ko'rmagan edi. Uni yanada ajablantirgan narsa yuzi sutdek oppoq bu xonimning u bilan muloyim gaplashgani bo'ldi. De Renal xonim dehqon yigitchaning avvaliga dokadek oqarib ko'ringan, endi esa loladek qizarib ketgan yuzidan dumalayotgan yirik-yirik yosh tomchilariga tikilib turardi. Keyin xonim qo'qqisdan xuddi qizaloqlarga o'xshab qahqaha otib kula boshladi. U o'z ustidan xaxolab kular va xursandligidan o'zini sira to'xtata olmas edi. Tarbiyachi deganlari shumi hali? U bo'lsa o'g'illariga baqirib, ularni xivich bilan savalaydigan isqirt popni tasavvur qilib yuribdi.

– Siz, taqsir, lotin tilini bilasizmi hali? – deb so'radi u nihoyat.

O'ziga «taqsir» deb murojaat qilinganidan Jyulen shu qadar hayratga tushdiki, hatto bir zum kalovlanib ham qoldi.

– Shunday, xonim, – tortinibgina javob qildi u. De Renal xonim shu qadar xursand ediki, hatto:

– Ishqilib, boyaqish bolalarimni qattiq koyimaysizmi? – deb so'rashga ham jur'at etdi.

– Men-a? – qayta so'radi ajablangan Jyulen. – Nega koyirkanman endi?

– Yo'q, rostini aytin, taqsir, – deb qo'shimcha qildi borgan sayin qattiqroq hayajonlana boshlagan de Renal xonim, – ularga yaxshi muomala qilishni menga va'da qila olasizmi?

Jyulen shunday yasangan xonimning o'ziga mutlaqo jiddiy ravishda «taqsir» deya murojaat qilishini sira ham kutmagan edi, bolaligida u qanchalik orzu-xayollarga berilmasin, doim, to'egnim-ga ofitserlar kiyadigan bashing mundir kiymagunimcha, bironta ham oliy zot xonim men bilan gaplashishni o'ziga ravo ko'rmasa

kerak, deb o'ylardi. De Renal xonim esa Jyulening mayin chehrasi, katta-katta ohu ko'zlari, chiroyli jingalak sochlarini ko'rib mutlaqo esankirab qolgandi. Yigitcha boya yo'lda kela turib, tetiklanish uchun boshini shahar favvorasi hovuzchasida yuvib olgani tufayli sochlari yanada chiroyliroq bo'lib ketgandi. Mana endi de Renal xonim bolalarining qanday ahvolga solishi mumkinligidan cho'chib, qo'pol maxluq sifatida tasavvur qilib yurgan dahshatli tarbiyachining qiz boladek ma'sum yigitcha ekanini ko'rdi-yu, xursandligidan boshi osmonga yetdi. Tabiatan osoyishta, muloyim de Renal xonim uchun qo'rqib yurgan narsasining birdan aksini ko'rishi katta bir voqea edi. Nihoyat, u o'ziga keldi-yu, boyadan beri o'z uyining eshigi oldida oddiygina ko'ylak kiygan bu yigitcha bilan yonma-yon turganini ko'rib hayratga tushdi.

– Qani yuring, taqsir, – dedi u biroz xijolat tortib.

De Renal xonim umri bino bo'lib shu qadar xursand bo'lmagan va bunday qattiq hayajonlanmagan edi. Axir u ozmuncha tashvish chekdimi. Mana endi bo'lsa evaziga ko'z oldida ajoyib hodisa yuz berib turibdi. Demak, uning ardoqlab o'stirgan shirintoylari vaysaqi va isqirt pop qo'liga tushmas ekan-da. Ular dahlizga kirishgach, ayol ortidan tortinibgina kelayotgan Jyulenga o'girildi. Bunday hashamdor uyni ko'rib, hayratga tushgani yigitning yuzidan shundoq sezilib turardi. Shu boisdan ham u de Renal xonimga yanada yoqimliroq ko'rinib ketdi. Ayol tarbiyachini doim qora kostyum kiygan holda tasavvur qilib yurgani uchun ham ko'ziga sira ishongisi kelmasdi.

– Nahotki shu gap rost bo'lsa, taqsir? – deb takror so'radi de Renal xonim birdan, bu shunchaki anglashilmovchilik-u men bekorga quvonayotgan bo'lsam-a, degan fikrdan vahimaga tushib. – Siz chindan ham lotin tilini bilasizmi?

Bu savol yigitning izzat-nafsiga tegdi-yu, chorak soatdan buyon shirin xayollar og'ushida turgan Jyulen birdan hushyor tortdi.

– Shunday, xonim, – deb javob qildi u iloji boricha sovuqroq ohangda gapirishga harakat qilib. – Lotin tilini janob kyuredan kam bilmayman, ba'zan mehribonligi tutib ketganda esa u, hatto, bu tilni mendan ham yaxshiroq bilasan, deydi.

Shu tobda ikki qadam narida turgan Jyulen de Renal xonimga juda badjahl ko'rinib ketdi. U yigitning yoniga keldi-da, ohista dedi:

– Hatto darslarini yaxshi tayyorlashmagan taqdirda ham bola bechoralarni birinchi kunlari savalamang, xo'pmi?

Bu go'zal xonimning so'zlaridagi o'tinch ohangi Jyulenga shunday ta'sir qildiki, lotinshunos sifatida obro'sini saqlash haqidagi fikri bir zunda g'oyib bo'ldi. De Renal xonim juda yaqin turganidan yigitning dimog'iga ayol egnidagi yozlik ko'ylakning xushbo'y hidi urildi, bu hol boyaqish dehqon uchun shu qadar favqulodda bir narsa ediki, Jyulen sholg'omdek qizarib ketdi va eshitilar-eshitilmas g'o'ldirab dedi:

– Qo'rqmang, xonim, siz nima desangiz, hammasini bajo keltiraman.

Xuddi shu payt, bolalar haqidagi tashvishdan butunlay forig' bo'lgandan keyingina, de Renal xonim hayrat ila Jyulening g'oyat chiroyli yigit ekanligini sezib qoldi. Uning qiz bolanikidek latif chehrasi, xijolat chekib turishi tabiatan tortinchoq bo'lgan bu ayolga kulgili tuyulmadi, aksincha, erkaklar uchun hush mezon hisoblangan salobat uni cho'chitgan bo'lardi xolos.

– Necha yoshga kirdingiz, taqsir? – deb so'radi u Jyulendan.

– Yaqinda o'n to'qqizga to'laman.

– Katta o'g'lim o'n bir yoshda, – davom etdi de Renal xonim endi butunlay ko'ngli joyiga tushib. – U sizga deyarli o'rtoq bo'ladi, yaxshi gapirsangiz bas, doim aytganingizni qiladi. Yaqinda otasi uni bir tar-saki urgan edi, bola boyaqish bir hafta kasal bo'lib yotdi, otasi qattiq urmagan edi ham o'zi.

«Men-chi? – deb xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Qanday katta farqimiz bor-a. Kuni kecha otam meni do'pposlagan edi. Boyvachchalar xo'p baxtli odam-da».

Yosh tarbiyachining dilidan nelar kechayotganini payqashga urina boshlagan de Renal xonim uning yuzidagi ma'yuslik alomatini o'zicha jur'atsizlikka yo'ydi-yu, yigitga dalda bermoqchi bo'ldi.

– Ismingiz nima, taqsir? – deb so'radi u o'ziga rom qiluvchi xushmuomalalik bilan. Jyulen o'zi ham anglamagan holda ayolning jozibasiga maftun bo'lib qoldi.

– Ismim Jyulen Sorel, xonim, umrimda birinchi bor begona uyga qadam bosayotganim uchun ham o'zimni yo'qotib qo'ydim; sizning homiyligingizga muhtojman. Yana bir iltimos, birinchi pallada ko'pgina ishlarda uquvsizlik qilishim mumkin, shuni kechirsangiz. Nochorlik boisdan maktabda o'qigan emasman, Faxriy Legion ordenining ka-valeri va polk tabibi bo'lmish qarindoshimiz hamda muhtaram kyure, janob Shelandan bo'lak bironota odam bilan durustroq gaplashgan emasman. Janob Shelan sizga men haqimda bor gapni aytib beri-

shi mumkin. Akalarim nuqul meni do'pposlashardi, agar ular men to'g'rimda biror nojo'ya gap aytishsa, sira ishonmang, ba'zi ishlarda yanglishsam, meni kechiring, dilimda g'araz degan narsa bo'lishi mumkin emas.

Jyulen bunchalik uzundan-uzoq gapirar ekan, asta-sekin xijolatdan qutulib, o'zini bosib oldi; u de Renal xonimning yuzidan ko'z uzmay tikilib turardi. Tabiatning o'zi in'om etgan chinakam jozibaning kuchi, ayniqsa bu fazilat sohibining o'zi buni sezmasa, ana shunday ta'sirli bo'ladi. Ayollar husni bobida o'zini juda bilimdon hisoblab yuradigan Jyulen shu damda, bu ayolning yoshi yigirmadan oshmagan, deb ont ichishga tayyor edi. Birdan uning miyasiga, xonimning qo'lini o'pishim kerak, degan fikr keldi. Shu zahotiy o'q bu fikrdan Jyulenning o'zi ham qo'rqib ketdi-yu, biroq keyingi lahzada: «Menga foydasi tegadigan bu ishni qilmasam, g'irt qo'rqoqlik qilgan bo'laman. Boz ustiga, shundan so'ng bu go'zal xonim hozirgina arraxonani tark etgan bir bechora ishchi yigitga nisbatan takabburlik qilmaydigan bo'lib, biroz popugi pasayadi», deb o'ziga o'zi dalda berdi. Ehtimol, Jyulen yarim yildan buyon yakshanba kunlari qizlardan: «Chiroyli yigitcha ekan», degan gapni ko'p eshitganini eslagani uchun ham shunday botir bo'lib ketgandir. Yigit shu yo'sinda ikkilanib turar ekan, de Renal xonim birinchi pallada bolalarga qanday munosabatda bo'lish lozimligini qisqacha tushuntira boshladi. O'zini tiyishga zo'r berib uringanidan rangi battar oqarib ketgan Jyulen qandaydir g'ayritabiyy ohangda dedi:

– Xonim, men bolalaringizni sirayam urmayman, Parvardigorni shafe keltirib qasamyod qilishim mumkin, – u shunday deb de Renal xonimning qo'lidan tutishga jur'at etdi-da, uni labiga bosdi. Ayol yigitning bu qilmishidan avvaliga hayratga tushdi, keyin biroz o'ylab ko'rgach, jahli chiqdi. Kun juda issiq edi, shu boisdan uning harir shol ro'mol bilangina yopilgan qo'lini Jyulen labiga bosganida yelkasiga qadar ochilib ketdi. Oradan lahza o'tmay de Renal xonim darhol g'azablanmagandan ichida o'zini o'zi koyiy boshladi.

Janob de Renal dahlizdagi g'ovur-g'uvur gaplarni eshitib, kabinetidan chiqib keldi-da, odatda meriyada nikoh marosimini o'tkazayotgan paytdagidek, ulug'vor hamda otalarcha bir ohangda Jyulenga qarata dedi:

– Bolalar bilan uchrashmasingizdan avval siz bilan gaplashib olishim zarur.

U Jyulenni xonaga boshlab kirdi-da, chiqib ketmoqchi bo'lgan xotinini to'xtatib, eshikni yopdi va savlat bilan kresloga o'tirdi:

– Janobi kyure menga sizning boadab yigit ekaningizni aytgan edi. Bu yerda hurmatingiz joyida bo'ladi, agar ishingizdan mamnun bo'lsam, kelajakda durustroq mansabga erishishingizga yordam beraman. Bundan buyon qarindosh-urug'laringiz bilan ham, yor-u birodarlaringiz bilan ham uchrashmangiz ma'qul, negaki ularning qiliqlari-yu, xatti-harakatlari mening bolalarimga to'g'ri kelmaydi. Mana sizga birinchi oy uchun o'ttiz olti frank, lekin bu puldan otangizga sariq chaqa ham bermaslikka so'z berasiz.

Janob de Renal bu ishda pand berib ketgani uchun cholni sira kechira olmasdi.

– Endi esa, taqsir, ha, aytganday, men hammaga sizni «taqsir» deb atashni buyurdim, baabro' kishilar uyida istiqomat qilishning afzal tomonlarini hali o'zingiz ko'rasiz, – endi esa, taqsir, bolalar sizni bu kalta kamzulda ko'rmaganlari ma'qul. Xizmatkorlardan birontasi bu kishini ko'rdimi? – so'radi u xotiniga murojaat qilib.

– Yo'q, ko'rishmadi, azizim, – deb javob qildi chuqur xayolga cho'mib o'tirganday de Renal xonim.

– Unday bo'lsa judayam yaxshi. Manavini kiyib oling, – dedi janob mer ajablanib qarab turgan yigitga o'z syurtugini uzatar ekan. – Hozir siz bilan movutfurush janob Dyuranning oldiga boramiz.

Oradan bir yarim soatcha vaqt o'tgach, boshdan-oyoq qora kiyim kiygan yangi tarbiyachi bilan uyga qaytar ekan, janob de Renal xotinining hamon o'sha joyda o'tirganini ko'rdi. Xonim Jyulenni ko'rgach, ko'ngli biroz joyiga tushdi, tarbiyachi ko'z o'ngida bo'lganidan ayol undan ortiq cho'chimadi. Jyulen esa endi uy bekasini o'ylamay qo'ygandi; hayotga va kishilarga nisbatan bo'lgan ishonchsizligiga qaramay, shu tobda uning qalbi xuddi yosh bolani kidek edi: nazarida, uch soat burun cherkovda qo'rquvdan qaltirab o'tirganidan buyon oradan yillar o'tib ketgandek tuyuldi. Birdan u de Renal xonimning qovoq uyib o'tirganini ko'rdi-yu, qo'lini o'pishga jur'at etgani uchun ayolning jahli chiqqanini payqadi. Biroq mutlaqo kiyib o'rganmagan yangi kostyum tufayli endigina qalbida ko'tarilib kelayotgan faxrlanish tuyg'usidan o'zini yo'qotayotgan va, shu bilan birga, dilidagi quvonchni yashirishga urinayotgan Jyulenning barcha xatti-harakatlari qandaydir jo'shqin tus olgan edi. De Renal xonim uni hayrat bilan kuzatib turardi.

– Siporoq bo'ling, taqdir; – dedi yigitga qarab janob de Renal, – agar o'g'illarim va xizmatkorlar oldida obro' qozonmoqchi bo'lsangiz, o'zingizni vazminroq tuting.

– Afandim, – dedi javoban Jyulen, – bu yangi kiyimimda o'zimni noqulay his etyapman. Kambag'al dehqon bo'lganim tufayli umrim bino bo'lib kalta kamzulchadan bo'lak kiyim kiyimagan edim. Ijizat etsangiz, biroz yolg'iz qolmoq uchun o'z xonamga borsam.

– Xo'sh, qalay, topgan tarbiyachimiz haqida nima deysan? – deb so'radi xotinidan janob de Renal.

Dilida o'zi ham anglab yetmagan qandaydir istak tug'ilgan de Renal xonim eridan haqiqatni yashirdi.

– Bu qishloqi yigitcha menga uncha yoqmadi. Sizing iltifotlaringizdan surbetlashib ketmasa, deb qo'rqaman – u holda bir oy o'tarmas uning javobini berib yuborishingizga to'g'ri keladi.

– Nimayam derdim, javobini bersak-beraveramiz-da. To'g'ri, yuz frankka yaqin chiqim bo'ladi, lekin bu orada vererliklarning ko'zi janob de Renal bolalarining tarbiyachisi borligiga ko'nikib qoladi. Agar u ishchilar kiyadigan kamzulchasida yursa, bunga erishib bo'lmaydi. Uni haydagan taqdirimizda esa, turgan gap, movutfurushdan hozir olib kelgan anovi ikki kiyimlik mato o'zimda qoladi. Unga faqat ustaxonadan kiyib kelgan anovi kiyimlarni berib yuboraman.

Jyulen o'z xonasida bir soatga yaqin yolg'iz o'tirdi, biroq de Renal xonim bu vaqtning qanday o'tib ketganini ham sezmay qoldi, bolalarga endi ularning tarbiyachilari bor ekanligini aytishgan edi, ular onalari rini savolga ko'mib tashlashdi. Nihoyat, Jyulen xonasidan chiqib keldi. Endi u mutlaqo boshqa odam bo'lib, o'zini sipo tutyapti, deyish kifoya qilmasdi, yo'q, bu sipolikning timsoli edi. Uni bolalarga tanishtirishgan edi, Jyulen ularga qarata vazminlik bilan shunday bir ohangda so'zladiki, hatto janob de Renalning o'zi ham yoqasini ushlab qoldi.

– Mening bu yerga kelishimdan maqsad, janoblar; – dedi u bolalarga o'z nutqining oxirida, – sizlarga lotin tilini o'rgatishdir. Darsda javob berish qanday bo'lishi o'zingizga ma'lum. Mana bu muqaddas kitobga bir nazar tashlang, – shunday deb u bolalarga qora muqovali kichiknagina kitobchani ko'rsatdi. – Injil deb atalmish ushbu kitobda Iso alayhissalomning hayoti bayon etilgan. Men darsingizni muttasil ana shu kitob bo'yicha so'rayman. Endi esa mendan dars so'rashingiz mumkin. Marhamat, kitobni oling.

Bolalarning kattasi Adolf kitobni qo'lga oldi.

– Biror sahifani oching-da, – deb davom etdi Jyulen, – istagan oyatingizning birinchi so'zini ayting.

Men esa hayotda barchamizga ibrat bo'lishi lozim bo'lgan bu muqaddas kitobni, to o'zingiz to'xtatmaguningizcha, yoddan o'qiyveraman.

Adolf kitobni ochib, bir so'zni o'qigan edi, Jyulen xuddi ona tilida so'zlayotgandek, sira tutilmay butun sahifani yoddan aytib bera boshladi. Janob de Renal xotiniga gerdayib qarab qo'ydi. Otasi bilan onasining ajablanishayotganini ko'rgan bolalar Jyulenga baqrayib qarab turishardi. Mehmonxona eshigida xizmatkor paydo bo'ldi; Jyulen lotin tilida gapiraverdi. Xizmatkor avvaliga taqqa to'xtab qoldi-da, so'ng xiyol o'tmay g'oyib bo'ldi. Keyin eshik yoniga oqsoch ayol bilan oshpaz qiz keldi, Adolf shungacha kitobning sakkiz joyini ochib ulgurgan, Jyulen esa, o'sha-o'sha sira tutilmay Injilni yoddan o'qiyotgan edi.

– Yo Parvardigor! Shunaqayam barno yigit bo'ladimi, o'zi yoshgina-yu, darrov ruhoniy bo'lib olibdi-ya, – dedi beixtiyor tabiatan yumshoqko'ngil va o'ta xudojo'y oshpaz qiz.

Jyulenning lotin tilini bunday yaxshi bilishi janob de Renalning izzat-nafsiga tegdi: u yangi tarbiyachini imtihon qilishni xayoliga ham keltirmagan bo'lsa-da, biror lotincha iborani eslashga urina boshladi; nihoyat, u Goratsiyning bitta she'rini esladi. Biroq Jyulen lotin tilida Injildan bo'lak hech nimani bilmasdi. Shu boisdan u qovog'ini uyib dedi:

– Men o'zimni ruhoniylikka tayyorlayapman. Ruhoniylik unvoni esa bunday shakkok shoir asarlarini o'qishni man etadi.

Janob de Renal go'yo Goratsiyniki bo'lmish yana bir qator she'rilar-ni o'qidi-da, o'g'illariga Goratsiyning kim ekanligini tushuntira boshladi. Biroq bolalar Jyulenga qoyil qolganlaridan angrayishib, otalarining gapiga mutlaqo e'tibor bermadilar. Ular Jyulendan ko'z uzishmasdi. Xizmatkorlar hamon eshik oldida angrayib turishardi. Jyulen sinovni davom ettirishga qaror qildi.

– Xo'sh, endi Stanislav-Ksavye ham menga Injilning biror oyatini taklif qilsin.

Bolalarning eng kichigi Stanislav g'ururlanganidan chehrasi yorishib, oyatning birinchi so'zini hijjalab o'qigan edi, Jyulen butun sahifani yoddan aytib bera boshladi. Go'yo janob de Renal o'z tantanasidan huzur qilsin uchun ataylab qilgandek, Jyulen surani yoddan

o'qib turgan paytda mehmonxonaga ajoyib normand yo'rg'alarining egasi janob Valeno bilan viloyat prefektining yordamchisi janob Shar-ko de Mojiron kirib kelishdi. Shu voqeadan so'ng Jyulenga hamma «taqsir» deb murojaat qiladigan bo'ldi, hatto xizmatkorlar ham uning bu unvonini tan olishdi.

Kechqurun butun Verrer bu mo'jizani ko'rmoq uchun merning uyiga yopirilib keldi. Jyulen barcha savollarga qovog'ini solib, sipolik bilan javob qilar, natijada, suhbatdoshlari unga bachkana savollar berishga botinishmas edi. Shaharda uning shuhrati shu qadar tez taraldiki, oradan bir necha kun o'tar-o'tmas, birontasi o'ziga og'dirib ketmasaydi, deb cho'chib qolgan janob de Renal yigitga ikki yil ishlash xususidagi shartnomaga imzo chekishni taklif qildi.

– Yo'q, afandim, – deb sovuqqina javob qildi Jyulen, – agar meni haydasangiz, men ketishga majbur bo'laman, sizning zimmangizga hech qanday majburiyat yuklamay faqat mening qo'l-oyog'imni bog'lab beradigan bunday shartnoma adolat yuzasidan bo'lmaydi. Men unga imzo chekmayman.

Jyulen obro' saqlab, o'zini shu qadar sipo tutdiki, uning bu uyga kelganidan buyon bir oy o'tmasdanoq hatto janob de Renalning o'zi ham uni hurmat qila boshladi. Keksa kyure endi janob de Renal hamda Valeno janoblari bilan aloqani butunlay uzib yuborgani tufayli Jyulenning Napoleoniga bo'lgan ixlosi haqida hech kim ularga yetkaza olmasdi: uning o'zi esa Bonapart to'g'risida faqat dahshat bilan gapirardi.

VII

Saylanma o'xshashlik

Dilingga ozor bermay, ko'nglingni ololmaydilar:
Hozirgi zamon muallifidan

Bolalar uni jonlaridan yaxshi ko'rishar, Jyulen esa ularga mutlaqo befarq qarar edi; uning xayoli uzoq-uzoqlarda kezib yurardi. Bolalar qanchalik to'polon qilishmasin, u hammasiga bardosh berardi. Sovuqqon, odil va xolis bu yigit yaxshi tarbiyachi edi. Bolalar uni yaxshi ko'rib qolishganining boisi u paydo bo'lganidan buyon ular ortiq zerikmay qo'yishgandi. Jyulenning o'zi esa unga dasturxonning

bir chetidan joy bergan mazkur kiborlar jamiyatidan qattiq nafratlanar edi. Ehtimol, uning nafratini xuddi ana shu dasturxonning cheti qo'zg'atgandir. Ba'zan biror ziyofat payti stol yonida o'tirar ekan, u atrofidagi kishilarga nisbatan nafratini sezdirib qo'yishiga sal qolardi. Avliyo Lyudovik bayrami kuni u stol yonida janob Valenoning safsata sotishini eshitib o'tirib, oz bo'lmasa dilidagini sezdirib qo'yay dedi. Shundan so'ng u bolalardan xabar olishi lozimligini bahona qilib boqqa qochib chiqdi.

«Halollik haqida gap sotishlariga o'lasanmi, – derdi xayolan Jyulen. – Go'yo dunyoda halollikdan bo'lak birorta fazilat yo'qday, shu bilan birga, yo'qsillar mulkiga xo'jayin bo'lib olganidan buyon davlatini ikki-uch chandon ko'paytirib olgan odamning tovonini o'pay deyishadi. Imonim komilki, janob Valeno hatto davlat anovi sho'rpushona tashlandiq bolalarga ajratgan pulning ham kattagina qismini tuya qiladi. Sag'irning haqiga xiyonat-ku axir bu. Voy maxluqlar-ey! Voy to'ng'izlar! O'zim-chi, o'zimning tashlandiq boladan nima farqim bor; hamma – otam, akalarim, butun oilamiz meni ko'rgani ko'zi yo'q».

Ana shu avliyo Lyudovik bayramidan bir necha kun avval Jyulen o'yatlarni yodida takrorlab, Sadoqat xiyobonidan yuqoriroqda joylashgan Belveder deb atalmish daraxtzorda sayr qilib yurgan paytda qo'qqisdan pastqam so'qmoqlarning birida akalariga duch kelib qoldi. Uning ajoyib qora kostyumi, o'zini vazmin tutishi va akalariga nisbatan ochiqdan-ochiq nafrati bu qo'pol ishchi yigitlarning shu qadar g'azabini qaynatib yubordiki, ular Jyulenga tashlanib, uni hushidan ketguncha do'pposlashdi. Boyaqish qop-qora qonga belanganicha yerga cho'zilib qoldi. Janob Valeno va prefekt yordamchisi hamrohligida sayr qilib yurgan de Renal xonim tasodifan shu daraxtzorga kirib, behush yotgan Jyulenni ko'rib qoldi-yu, uni o'ldirishibdi, deb gumon qilib, kapalagi uchib ketdi. Ayol qattiq iztirobga tushganini ko'rib, janob Valenoning rashki qo'zidi.

Biroq u bekor tashvish qilgan edi. Jyulen de Renal xonimning go'zalligini tan olardi-yu, lekin ana shu go'zalligi uchun ham yomon ko'rardi, axir uning hayotda muvaffaqiyat qozonishi yo'lida birinchi to'siq ayolning shu go'zalligi bo'lib, yigit unga qoqilishiga sal qolgandi. U birinchi kun de Renal xonimning husniga mahliyo bo'lib, uning qo'lini o'pgani ayolning esidan tezroq chiqsin uchun undan iloji boricha o'zini olib qochib yurardi.

De Renal xonimning oqsochi Eliza bir ko'rishdayoq navqiron tarbiyachini sevib qoldi: u o'z bekasiga tinimsiz shu haqda gapirardi. Elizaning muhabbati xizmatkorlardan birining qalbida Jyulenga nisbatan adovat tug'ilishiga sabab bo'ldi. Kunlardan birida Jyulen o'sha odamning Elizaga qarab: «Uyimizda o'sha isqirt tarbiyachi paydo bo'lganidan beri men bilan gaplashgiz ham kelmay qoldi», deganini o'z qulog'i bilan eshitdi. Jyulen bunday sifatlashga mutlaqo munosib emasdi, albatta. Lekin shunga qaramay, kelishgan yigit bo'lgani uchun ham o'ziga ko'proq oro bera boshladi. Shundan so'ng janob Valeno ham uni battar yomon ko'rib qoldi. U barchaga eshittirib, yosh abbatga bunday olifalik mutlaqo yarashmaydi, deb yurardi. Etaklari uzun qora kamzul kiygan Jyulen shu turishda ko'proq jubbasini yechib qo'ygan rohibga o'xshab ketardi.

De Renal xonim Jyulenning o'qtin-o'qtin Eliza bilan gaplashib turganini ko'rardi. Ayol surishtirib, buning boisi yosh tarbiyachining kiyim-boshi taxchilligida ekanini bilib oldi. Ich kiyimlari juda kam ekan, shu sababdan ham yigit tez-tez shularni yuvib berishni Elizadan iltimos qilib turar ekan. O'zi xayoliga ham keltirmagan bunday qashshoqlikni ko'rib, de Renal xonimning ko'ngli buzilib ketdi; ayol unga bir necha juft ko'ylak sovg'a qilmoqchi bo'ldi-yu, lekin yuragi dov bermadi. Ana shu ichki ixtilof Jyulen tufayli uning diliga ozor yetkazgan birinchi og'ir tuyg'u bo'ldi. Shu paytga qadar esa Jyulenning ismi ayol uchun sof ma'naviy quvonchning timsoli bo'lib ketgan edi. Jyulenning qashshoqligi haqidagi fikrdan tinchligini yo'qotgan de Renal xonim bir kuni eriga, sovg'a tariqasida Jyulenga ichkiyim olib bersakmikin, deb og'iz ochdi.

– Bema'ni gap, – dedi javoban janob de Renal. – Ishidan rozi bo'lsak, o'zi bizga yaxshi xizmat qilayotgan bo'lsa, nega endi unga sovg'a qilishimiz kerak ekan? Agar ko'ngildagidek ishlamayotganini sezganimizda edi, unda boshqa gap. U holda tarbiyachimizni yaxshiroq ishlashi uchun rag'batlantirishimiz lozim bo'lardi.

De Renal xonimga erining bunday nuqtayi nazari kishini xo'rlash bo'lib ko'rindi: biroq uylarida Jyulenning paydo bo'lguniga qadar ayol bunday gaplarga e'tibor ham bermagan bo'lardi. Endi esa, har gal navqiron abbatning garchi ancha ohori to'kilgan bo'lsa-da, orasta kostyumiga ko'zi tushar ekan, ayolning dilidan beixtiyor:

«Bechora yigit, bunday sarishta yurishning qanday uddasidan chiqarkin-a...» degan xayol kechardi.

Asta-sekin Jyulenga yetishmaydigan barcha narsalar ayolning aslo jig'iga tegmay, aksincha, uning qalbida rahm-shafqat hissini uyg'otadigan bo'lib qoldi.

De Renal xonim bir qarashda ovsardek tuyuladigan ayollar sirasiga kirardi. Uning hech qanday hayotiy tajribasi bo'lmay, suhbat chog'i u o'zini ko'rsatishga urinmasdi. Nozik va mag'rur qalb sohibasi bo'lgan bu ayol har qanday inson singari baxt sari intilar ekan, taqdir taqozosi bilan tevarak-atrofini o'rab turgan bu qo'pol kishilarning nima qilishayotganiga ko'pincha shunchaki e'tibor bermasdi.

Agar biror ma'lumoti bo'lganida edi, de Renal xonim o'zining soddadilligi va aqli tiyrakligi bilan kishilar e'tiborini o'ziga tortgan bo'lardi; biroq badavlat merosxo'r sifatida u «Iso alayhissalomning muqaddas yuragi» ordenining ashaddiy muxlislari bo'lgan hamda iezuitlarning dushmani hisoblangan barcha fransuzlardan qattiq nafratlanadigan rohibalar qo'lida tarbiya topgan edi. Xonim monastirda o'qitishgan barcha bo'lmag'ur narsalarni tez kunda unutib yuborishga aqli yetdi-yu, biroq buning o'rnini biror boshqa ma'lumot bilan to'ldira olmadi va butunlay jaholatda yashayverdi. Badavlat merosxo'r bo'lganidan odamlarning unga xushomad qilishlari va o'zining g'oyatda xudojo'y bo'lgani xonimning odamovi bo'lishiga sabab bo'ldi. Ko'rinishidan u juda itoatgo'y, o'z irodasidan butunlay voz kechgandek tuyulardi. Shuning uchun ham vererlik janoblari doim uni o'z xotinlariga ibrat qilib ko'rsatishar va bundan janob de Renal g'oyat faxrlanib yurar edi; aslida esa xonimning odatdagi ruhiy holati o'taketgan takabburlik oqibati edi. Mag'rurlik timsoli sifatida eslab yuriladigan biror malika ham o'z saroy ahlining qilayotgan ishiga mana shu g'oyatda muloyim va kamsuqum ko'ringan ayol o'z erining barcha ishlari yoki aytgan gaplariga e'tibor berganidan ko'ra ko'proq e'tibor bergan bo'lsa ajab emas. Jyulen kelguniga qadar xonim e'tibor beradigan yagona narsa uning o'z bolalari edi. Ularning tobi qochishi, ularning tashvishi-yu, quvonchi qalbini butunlay band etib qo'ygandi. De Renal xonim umri bino bo'lib Be-zansondagi «Iso alayhissalomning muqaddas yuragi» monastirida tarbiya ko'rayotgan kezlari mehr qo'ygan Parvardigordan bo'lak hech kimni sevmagan edi.

Garchi xonim bu haqda birovga aytishni lozim topmagan bo'lsa-da, biroq o'g'ilchalardan birontasining xiyol eti uvishsa yoxud issig'i ko'tarilsa, u darhol go'yo farzandi nobud bo'lgandek o'rtana boshlard.

Oilaviy hayotining birinchi yillari u ochilib-sochilib ketgan kezlari eriga o'z kechinmalarini hikoya qilmoqchi bo'lganida janob de Renal yelkasini qisib iljayar va xotirlarning tentakligi haqida biror siyqasi chiqqan gapni aytib qo'ya qolardi. Bunday hazillardan, ayniqsa, bolalarning betobligi xususidagi hazillardan de Renal xonim zil ketardi. Yoshlik yillarini o'tkazgan iezuitlar monastiridagi yaltoqi xushomad o'rniga u ana shu narsaga ega bo'lgan edi. Qayg'u uni tarbiyaladi. Bu dilsiyohlik haqida u hatto eng yaqin dugonasi Dervil xonimga ham bir og'iz gap aytmadi. Bunga uning g'ururi yo'l qo'ymas edi. Shuning uchun u barcha erkaklar o'z eri, janob Valeno va prefektning yordamchisi Sharko de Mojironga o'xshagan bo'lsa kerak, degan ishonch bilan yuraverdi. Qo'pollik va daromad, mansab hamda mukofotga aloqasi bo'lmagan barcha narsaga o'ta beparvolik, o'zlariga yoqmaydigan har qanday fikrga nisbatan ko'r-ko'rona nafrat – erkak zoti uchun bularning bari xonimning nazdida ularning etik hamda fetr shlyapa kiyib yurishi kabi tabiiy bir narsadek tuyulardi. Biroq oradan shuncha yil o'tishiga qaramay de Renal xonim baribir o'zi oralarida yashashga majbur bo'lgan bu puldorlarga ko'nika olmadi.

Navqiron dehqon yigitcha Jyulennning bunday muvaffaqiyat qozonishi ham ana shundan edi. Shu olijanob va mag'rur qalb sohibiga bo'lgan xayrixohlik xonim yuragiga o'zining yangilik jozibasi bilan qandaydir shirin halovat baxsh etdi. De Renal xonim tez orada Jyulennning eng oddiy narsalarni bilmasligini (bu hol hatto uning ko'nglini iytardi) va biroq qo'polligini kechirib yubordi. U asta-sekin bu qo'pollikni bartaraf etishga muvaffaq bo'ldi. Xonim yigitcha eng oddiy narsalar haqida ham juda ta'sirli qilib gapirishini his etdi. Masalan, uning ko'chani kesib o'tayotganida yelib borayotgan dehqon aravasi bosib ketgan it haqidagi hikoyasini olaylik. Bunday baxtsiz hodisa janob de Renalning qo'pol kulgisiga sabab bo'ldi, bu o'rinda esa xonim Jyulennning qop-qora va chiroyli qoshlari iztirob bilan chimirliganini ko'rdi. Bora-bora unga mardlik, ruhan olijanoblik, insoniylik kabi fazilatlar faqat ana shu navqiron abbatgagina xosdek tuyula boshladi. Bu fazilatlar ta'sirida o'z qalbidagi uyg'ongan xayrixohlik va, hatto, qoyil qolish tuyg'ularini xonim endi yolg'iz Jyulengagina bag'ishlagan edi.

Parijda Jyulen bilan de Renal xonim o'rtasidagi munosabat osongina hal bo'la qolardi, ammo Parijda muhabbat romanlar mah-suli hisoblanadi. Navqiron tarbiyachi va uning tortinchoq bekasi

uch-to'rtta roman o'qigach yoki jimnaz teatrida ijro etiladigan qo'shiqlarni tinglagach, darhol o'z munosabatlarini aniqlab olgan bo'lar edilar. Romanlar ularga o'zlarini qanday tutishni o'rgatgan, taqlid qilish uchun namunalar ko'rsatgan bo'lardi: qarabsizki, hatto, ehtimol, o'zi istamagan holda ham Jyulen shuhratparastlik yuzasidan beixtiyor o'sha romanlarda tasvirlangan muhabbatga taqlid qilib qo'ya qolardi.

Aveyrondagi biron kichik shaharcha yoki Pireney tog'i etaklarida har qanday tasodif masalani bir zumda hal qilgan bo'lardi – odatda issiq iqlimning ta'siri shunaqa bo'ladi. Bizning serbulut osmonimiz tagida esa kambag'al yigitcha shoirtabiat bo'lgani uchun pul sarf qilish lozim bo'lgan quvonchlarga intilganidan ham shuhratparast bo'lib qoladi. U har kuni faqat bolalarining tashvishi bilan yashaydigan va o'zining yurish-turishi uchun romanlardan namuna izlamaydigan o'ttiz yoshlik g'oyat pokiza ayolni ko'radi. Hamma narsa asta-sekin davom etadi, chunki viloyatda voqealar juda ohista rivojlanadi va bu tabiiy hol, albatta.

O'qitin-o'qitin navqiron tarbiyachining muhtojligini o'ylar ekan, de Renal xonim ta'sirlanib ketib, ko'ziga yosh ham olardi. Bir kuni Jyulen uning ana shunday yig'lab o'tirgani ustidan chiqib qoldi.

– Ha, xonim, biror falokat ro'y berdimi?

– Yo'q, do'stinam, – deb javob qildi xonim unga. – Bolalarni chiqiring, sayr qilgani chiqamiz.

Ayol tarbiyachining qo'ltig'idan tutib, unga tayangan edi, bu hol Jyulenga juda g'alati tuyuldi. Buning ustiga xonim uni birinchi bor «do'stinam», deb atagandi.

Sayr qilib, uyga qaytishar ekan, Jyulen uning o'qitin-o'qitin qizarib ketayotganini payqadi. Bir payt xonim qadamini sekinlatdi.

– Men xolamning yolg'iz merosxo'ri ekanimni sizga aytishgan bo'lsa kerak, – deb gap boshladi u Jyulenga qaramasdan, – xolam juda badavlat, o'zi Bezansonda yashaydi. U doim menga turli sovg'alar yuborib turadi. O'g'illarim esa shunday yaxshi o'qishyaptiki... ajab-lanasan kishi. Shu boisdan minnatdorligim ramzi sifatida mendan kichkinagina bir sovg'a qabul etishingizni iltimos qilmoqchiman. Bu shunchaki arzimasa pul, ichki kiyim olishingiz uchun bir necha luidor xolos. Faqat, bilasizmi... – deb qo'shimcha qildi u battar qizarib va jimib qoldi.

– Nimani bilishim kerak ekan, xonim? – deb so'radi Jyulen.

– Bu haqda, – dedi shivirlab ayol boshini quyi solib, – bu haqda erimga aytmaganingiz ma’qul.

– Men kichik bir odamman, xonim, lekin yuvindixo’r emasman, – deb javob qildi Jyulen ko’zlari g’azabdan chaqnab va to’xtab qad-dini rostladi. – Siz bu haqda o’ylab ko’rishni lozim topmagansiz, albatta. Agar oladigan pulim haqida janob de Renaldan biror narsani yashirgudek bo’lsam, o’zimni eng tuban malaydan ham pastroq hi-soblardim.

De Renal xonim o’zini yer yorilsa yerga kirib ketgudek his etdi.

– Janob mer, – deb davom etdi Jyulen, – bu yerda istiqomat qila boshlaganimdan buyon menga besh marta o’rtiz olti frankdan pul berdi. Men xarajat daftarchasini janob de Renalga, umuman istagan odamga, hatto meni ko’rarga ko’zi yo’q, janob Valenoga ham hozirning o’zidayoq ko’rsatishim mumkin.

Shu gapdan so’ng hayajonga tushib, rangi oqargan de Renal xonim uning yonida indamay boraverdi. Ular uyga yetgunlariga qadar na unisi, na bunisi suhbatni qayta boshlash uchun biror ba-hona topa oldi.

Endi de Renal xonimni sevib qolish mag’rur qalb sohibi Jyulen uchun mutlaqo imkondan xorij narsaga aylandi. Xonimning esa Jyu-lenga nisbatan hurmati oshdi, u Jyulenga qoyil qoldi: yigit boplab ta’zirini berdi! Uning diliga beixtiyor ozor bergan xonim aybini yuv-moq niyatida endi Jyulen atrofida parvona bo’la boshladi. Bu yangi tashvishlardan xonim bir haftagacha quvonib yurib, oxiri Jyulenni birmuncha jahlidan tushirishga erishdi, biroq yigit o’ziga nisbatan xonimning mayli borligini xayoliga ham keltirmadi.

– Boyonlarning bari shunaqa, – derdi u o’ziga o’zi, – avvaliga seni tuproqqa qorishadi, keyin esa g’amza-yu usul qilib, ayblarini yuvmoqchi bo’lishadi.

De Renal xonimning qalbi shu qadar hayajon bilan to’lib-toshgan, o’zi esa shu qadar iflatli ediki, ko’nglidagi bor gapni gapiravermas-likka jazm etganiga qaramay, Jyulenga qilgan taklifi va tarbiyachi-ning bu taklifni qanday rad etganini eriga gapirib berishdan o’zini tiyolmadi.

– Qanaqasiga endi? – deb xitob qildi g’azabi qaynab ketgan janob de Renal. – O’z xizmatkoringiz taklifingizni rad etishiga qanday yo’l qo’yingiz axir?

Erining bu gapidan jahli chiqqan de Renal xonim unga e’tiroz bildirishga urindi.

– Men, xonim, – deb javob qildi shunda janob de Renal, – marhum shahzoda Konde o’z kamergerlarini yosh xotiniga tanishtira turib ayrgan iborasini takrorlayapman xolos. «Bu odamlarning bari bizning xizmatkorlarimiz», degan edi u. Men de Bezanvalning memuarlari-dan obro’ saqlash xususida g’oyat ibratli bu joyini sizga o’qib bergan edim. Dvoryanin bo’lmagan har qanday kimsa uyingizda maosh olib istiqomat qilar ekan, u sizning xizmatkoringiz bo’ladi. Men o’sha janob Jyulen bilan gaplashib qo’yaman va unga yuz frank hadya etaman.

– Eh, do’stingim, – dedi qalt-qalt titrar ekan, nafasi ichiga tushib de Renal xonim. – Faqat, iltimos, pul berayotganingizni xizmatkorlar ko’rmasin.

– Ha, albatta. Ular hasad qiladilar, bunga asoslari ham bor, – dedi janob de Renal xonadan chiqar ekan, yuz frank beraman, deb juda katta ketmadimmikin, deb o’yladi.

De Renal xonimning dardi-dunyosi shu qadar qorong’i bo’lib ketgan ediki, u deyarli hushidan ketib kresloga yiqildi. «Ana endi u Jyulenni xo’rlaydigan bo’ldi. Bunga esa men aybdorman». U dilida eriga nisbatan nafrat his etib, yuzini kaftlari bilan yopib oldi. Endi xonim, hech qachon erimga dilimdagi gapni ochiq aytmayman, deb so’z berdi.

Shundan so’ng u Jyulenni ko’rgach, a’zoyi badani titrab, yuragi shunday siqildiki, tili kalimaga kelmay qoldi. U sarosimaga tushib, yigitning ikkala qo’lidani ushladi-da, mahkam qisdi.

– Xo’sh, qalay, do’stingim, – dedi u nihoyat entikib, – erimdan xursandmisiz?

– Nega xursand bo’lmay endi, – deb javob qildi Jyulen alam bilan iljayib. – Xursandchilik ham gapmi. U kishi menga yuz frank in’om etdilar axir.

De Renal xonim unga ikkilanganday tikilib qoldi.

– Qani, qo’lingizni bering-chi menga, yuring endi, – dedi u to’sat-dan Jyulen ilgari unda sira sezmagani bir qat’iylik bilan.

Verrerlik kitobfurush o’taketgan liberal sifatida nom chiqarga-niga qaramay, xonim Jyulen bilan birga kitob do’koniga borishga ahd qilgan edi. Do’konda u bolalariga sovg’a qilish uchun o’n luidorga bir nechta kitob tanlab oldi. Biroq bu kitoblarning bari, xonim-ning bilishicha, Jyulen o’qishni istagan kitoblar edi. U peshtaxta

yonidayoq o'g'illariga har biri o'ziga tekkan kitobni olib, ismini yozib qo'yishni buyurdi. De Renal xonim Jyulenni taqdirlash yo'lini topganidan quvonib turar ekan, yosh tarbiyachi javonlarga terib qo'yilgan turli-tuman kitoblarni hayrat bilan ko'zdan kechirmoqda edi. Shu paytga qadar u bunday yoziqli joyga kirmoqqa jur'at etmagandi, uning yuragi gupillab urayotgandi. Jyulen de Renal xonimning dilida nimalar kechayotganini payqash u yoqda tursin, hatto bu gaplarni xayoliga ham keltirmasdi, shu tobda u qanday qilsa o'zining ruhoniylilik sha'niga dog' tushirmay turib, bu yerdan bir nechta kitob olish haqida bosh qotirmoqda edi. Nihoyat, u, agar hiyla ishlatsam, ehtimol, janob de Renalga o'g'illarining yozuv mashqlari uchun shu yerning mashhur dvoryanlari to'g'risida yozilgan kitoblar g'oyat mos mavzu bo'ladi, degan fikrni uqtirishim mumkin bo'lar, deb o'ylab qoldi. Jyulen bir oycha uringanidan so'ng oxiri o'z rejasini ro'yobga chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Yigit bu ishni shu qadar ustalik bilan amalga oshirdiki, natijada oradan biroz vaqt o'tgach, u yana boshqa bir narsani taklif etishga jur'at etdi va bir kuni janob de Renal bilan suhbatlasha turib, olinasab mer uchun birmuncha mushkul tomoni bo'lgan imkoniyat haqida shama qildi: gap liberal deb nom chiqargan kitobfurushning boyishiga yordam berib, uning kitob do'koniga obuna bo'lish xususida borardi. Janob de Renal katta o'g'lim kelajakda harbiy maktabda o'qisa, gap ochilishi mumkin bo'lgan ba'zi asarlar haqida yuzaki bo'lsa-da tasavvur hosil qilib qo'ysa yomon bo'lmasdi, deb e'tirof etdi, albatta. Biroq Jyulen uning e'tirof etishdan nariga o'tmasligini fahmlab qoldi. Shundan so'ng u, chamasini bu yerda qandaydir gap bor-u, lekin men uni tushuna olmayapman, degan fikrga keldi.

– Menimcha, taqdir, – dedi u bir kuni janob de Renalga, – Renal degan ulug' zotning familiyasi kitobfurushning iflos ro'yxatiga tirka-lib qolsa, bu hol sizning sha'ningizga mutlaqo to'g'ri kelmasa kerak, albatta.

Janob de Renalning yuzi yorishib ketdi.

– Ammo kelajakda birorta odam, – deb davom etdi Jyulen osh-kora xushomadgo'ylik bilan, – uyga kitob beruvchi kitobfurushning obunachilari ro'yxatida ilohiyotni o'rganuvchi bechora talabaning ismi sharifini ko'rib qolsa, uning nomiga ham dog' tushgan bo'lur edi. Liberallar meni o'taketgan kufr kitoblarni o'qiganlikda ayblashlari mumkin. Yana, kim bilsin, ular mening ismim yoniga o'sha iflos kitob-

larning nomini yozib qo'yishdan ham qaytmaslar. – Shu payt Jyulen gapidan adashganligini payqab qoldi. U merning yana sarosimaga tushib qovog'i solinayotganini ko'rdi. Shundan so'ng u jimib qoldi. «Ha-ha, qo'lga tushdingmi, endi ich-tashingni juda bilib oldim», deb xayolidan o'tkazdi u.

Oradan bir necha kun o'tdi. Bir kuni bolalarning kattasi janob de Renalning oldida Jyulendan «Haftalik»da e'loni chiqqan bir kitobning qandayligini so'rab qoldi.

– Anovi yakobinchilarga kalaka bo'lmaslik va, shu bilan birga, janob Adolfining savollariga javob bermog'im uchun menga imkoniyat yaratish maqsadida kitob do'koniga xizmatkorlaringizdan birontasini, aytaylik, malayingizni obuna qilsangiz bo'larmidi?

– Mana bu gapni yaxshi o'ylab topibsiz, – dedi quvonib ketgan janob de Renal.

– Lekin, har qalay, ehtiyot bo'lish kerak, – deb davom etdi Jyulen jiddiy, hatto birmuncha g'amgin qiyofada. Odatda ba'zi kishilar anchadan buyon intilib kelayotgan maqsadlariga erishayotganlarini ko'rsalar, o'zlarini shunday tutadilar. – Ha, ehtiyot bo'lish kerak, toki xizmatkoringiz birorta roman olishga zinhor jur'at etmasin. Agar bu xavfli kitoblar uyda paydo bo'lsa, oqsochlaringizni, jumladan, o'sha xizmatkoringizning o'zini ham zino yo'lga boshlashi mumkin.

– Siyosiy pamfletlar-chi, ularni unutdingizmi? – deb viqor bilan qo'shimcha qildi janob de Renal. U bolalarning tarbiyachisi o'ylab topgan bu hiylaga qoyil qolganini bildirgisi kelmasdi.

Jyulenning hayoti ana shunday kichik hiyla-nayranglar bilan o'tayotgan bo'lib, bu nayranglar muvaffaqiyati uni de Renal xonim qalbidan osongina uqishi mumkin bo'lgan moyillikdan ko'ra ko'proq qiziqtirar edi.

U shu paytgacha qanday ruhiy holatda bo'lsa, endi janob merning uyida yana o'sha holatga tushdi. Otasining arraxonasidagi kabi, bu yerda ham Jyulen atrofidagi odamlardan qattiq nafratlanar va ular ham, o'z navbatida, uni yomon ko'rishlarini his etar edi. Kun sayin prefekt yordamchisi, javob Valeno va xonadonning o'zga do'stlari o'zlari shohid bo'lgan u yoki bu voqea haqida mulohaza yuritishlarini tinglar ekan, Jyulen ularning tasavvuri voqelikdan qanchalik yiroq ekanligini yaqqol ko'rardi. Ba'zan u dilida biror ishga qoyil qolsa, atrofidagilar bu ishdan benihoya g'azablanishardi. Shu boisdan u

nuqul ichida: «Qanday maxluqlar-a. Voy ahmoqlar-ey!» – deb xitob qilardi. Eng qizig'i shunda ediki, Jyulen o'zini shunday takabbur ko'rsatgani bilan ko'p o'rinlarda ular gaplashayotgan ishlar haqida hech balo tushunmasdi.

Keksa tabibni hisobga olmaganda, u umri bino bo'lib hech kim bilan ochiqchasiga gaplashmagan edi. Chol esa Bonapartning italyan yurishlari-yu jarrohlikni bilardi, xolos. Eng azobli operatsiyalar haqidagi batafsil hikoyalar uning yoshlik g'ururiga ta'sir qilar va o'ziga maftun etar edi.

– Men miq etmay chidagan bo'lardim, – dedi u o'ziga o'zi.

De Renal xonim birinchi marta u bilan bolalarning tarbiyasiga aloqasi bo'lmagan mavzuda suhbatlashmoqchi bo'lganida Jyulen unga jarrohlik operatsiyalari to'g'risida hikoya qila boshladi. Xonim shunda rangi oqarib, undan jim bo'lishni iltimos qildi.

Jyulen esa shundan bo'lak hech nimani bilmasdi. Garchi bu xonadonga kelganidan buyon uning hayoti de Renal xonim bilan doimiy muloqotda o'tayotgan bo'lsa-da, ular yolg'iz qolishdi deguncha ikkovi ham darhol jimib qolishardi. Odamlar orasida, mehmonxonada u o'zini qanchalik kamtarin tutmasin, xonim uning ko'zlarida xonadonlariga qadam ranjida qiladigan barcha kishilarga nisbatan aqliy ustunlik ifodasini sezardi. Biroq, ikkovlari yolg'iz qoldi deguncha Jyulen esankirab qolardi. Bu holdan de Renal xonimning yuragi siqilardi, chunki u ayollik zehni bilan yigitning bunday esankirashiga sabab aslo nozik tuyg'ular emasligini yaxshi fahmlardi.

Bilmadim, keksa tabib hikoya qilib bergan kiborlar jamiyati to'g'risidagi qaysi tasavvurdan ekan, Jyulen ayollar bor joyda umumiy suhbat payti oraga jimlik cho'ksa, go'yo bu noqulay jimlikka o'zi aybdorday, g'oyat noqulay ahvolga tushardi. Ammo ayol kishi bilan yolg'iz o'zi qolganida oraga shunday jimlik tushsa, u ming karra ko'proq azob chekardi. Uning ispanlarnikidek jo'shqin tasavvuri erkak kishi ayol bilan yolg'iz qolganida nimalarni gapirishi kerakligiga shama qilar, bundan esankirab qolgan paytlarida ko'z o'ngida mutlaqo aql bovar qilmaydigan narsalarni namoyon etar edi. Jyulen o'zicha qanday gaplarni aytishga jur'at etmasdi deysiz! Ammo, shu bilan birga, oradagi noqulay jimlikni buzishga uning sira ham yuragi dov bermasdi. Shu boisdan ham de Renal xonim va bolalar bilan sayr qilib yurgan kezlari badfe'l ko'rinadigan Jyulen bunday ruhiy iztirobdan battar qovog'ini solib olardi. Bunday paytlarda u o'zidan juda

ham nafratlanib ketardi. Agar u ozib-yozib o'zini gapirishga majbur qila olganida ham biror bema'ni gap aytardi. Eng yomoni shu ediki, Jyulen o'z xatti-harakatining bema'niligini sezibgina qolmay, hatto uni biroz oshirib ham yuborardi, biroq, shu bilan birga, yigitning o'zi ko'ra olmaydigan bir narsasi bor edi, bu uning ko'zlari edi. Bu ko'zlar shu qadar chiroyli ediki, ba'zan ular yaxshi aktyorlar kabi eng oddiy narsaga ham ajoyib bir ma'no baxsh etib, otashin qalbini aks ettirib turardi. De Renal xonim Jyulen ikkovi yolg'iz qolganida faqat biror kutilmagan hodisa ta'sirida xushomad gaplar o'ylab topish zaruratini unutgan paytidagina samimiy gapira olishini sezib qoldi. Xonadonning do'stlaridan hech qachon o'z yangiligini bilan kishini rom etuvchi biror ajoyib fikr eshitib o'rganmagan de Renal xonim ahyon-ahyonda bo'lib turadigan va Jyulenning aqli yarq etib ko'rinadigan bunday suhbatlardan huzur qilardi.

Napoleon qulaganidan so'ng viloyatda nazokatga o'rin qolmagan edi. Har bir odam o'zidan qo'rqadigan bo'lib qolgandi. Firibgarlar kongregatsiyadan tayanch izlardi, munofiqlik esa hatto liberallar orasida ham avjiga chiqqandi. Qayoqqa qarasang xunobgarchilik. Odamlar faqat mutolaa qilish-u qishloq xo'jaligi bilan ovunardilar.

Xudojo'y xolasining badavlat merosxo'ri, endigina o'n olti bahorni ko'rgan paytida yoshi o'tib qolgan dvoryanga uzatilgan de Renal xonim umri bino bo'lib sevgi degan narsaning ko'chasiga kirmagan va uning qandayligini his etmagan edi. Faqat xonimning ruhoniy piri, mehribon kyure Shelangina, Janob Valeno uning ko'nglini ovlashga uringanida unga sevgi haqida gapirgan va shunday bir jirkanch manzarani chizib bergan ediki, bu so'z de Renal xonimning tasavvurida o'taketgan qabihlik bilan barobar bo'lib qolgandi. Qo'liga tasodifan tushib qolgan bir necha romanlardan o'qib bilganlari esa unga mutlaqo uydirma va g'ayritabiiy bir gapdek tuyulardi. Ana shu bexabarlik boisidan Jyulenning mehri yuragidan urib qolgan de Renal xonim lazzatli tuyg'ular og'ushida yashar va biror ishda o'ziga ta'na qilishni hatto xayoliga ham keltirmasdi.

VIII

Kichik hodisalar

Then there were sighs, the deeper for suppression.
And stolen glances, sweeter for the thet.
And burning blushes, though for no transgression.

Don Juan, c. I. st. 74.⁶

Tabiatan farishtadek muloyim, shuningdek, hozir huzur qilib yurgan de Renal xonim oqsoch qiz Elizani eslagan zahoti xiyol fe'li aynirdi. Bu qiz durustgina merosga ega bo'lgach, gunohlariga tavba qilish uchun kyure Shelanning huzuriga kelganida cholg'a Jyulen bilan turmush qurish istagi borligini aytgan edi. O'z sevimli shogirdining baxti ochilayotgani uchun chin ko'ngildan xursand bo'lgan kyure, Jyulendan oqsoch qizning taklifi unga mutlaqo to'g'ri kelmasligini eshitib g'oyatda ajablendi.

– Ehtiyot bo'ling, bo'tam, – dedi kyure qoshlarini chimirib, – qalbingizdagi tug'yondan saqlanmog'ingiz darkor; agar o'z iste'dodingizga bo'ysunsangiz va faqat uni deb shunday durustgina boylikdan voz kechsangiz men sizdan g'oyat xursand bo'lur edim. Verrerdan ruhoni bo'lib xizmat qilayotganimga, mana, elik olti yil to'ldi, ammo shunga qaramay, meni ishdan olib tashlasalar kerak. Men bunga juda afsuslanypman, lekin har qalay mening sakkiz yuz livr rentam bor: Sizga bunday tafsilotlarni aytishdan maqsadim, siz ruhoniylilik unvoni bilan boylik ortiraman, deb umid qilmang, demoqchiman xolos. Agar hukmdorlarga mulozamat qilgudek bo'lsangiz, siz muqarrar oxirat-ingizni kuydirgaysiz. Ehtimol, farovonlikka erisharsiz, ammo buning uchun yo'qsillarni ranjitmog'ingiz, prefekt yordamchisi, mer, umuman har bir nufuzli odamga xushomad qilmog'ingiz va ularning inijliklari-ga chidamog'ingiz darkor: bunday xulq-atvor, ya'ni avom tili bilan aytganda, «yashashni bilmoq», pokiza yuray degan oddiy odam uchun ham doimo to'g'ri kelavermaydi, bizning kasbimizda esa ikki yo'ldan birini tanlashga to'g'ri keladi: yo bu dunyoda farog'atda yashamoq,

⁶ Xo'rsinisdan qo'rqa-u chuqur-chuqur xo'rsinar,
Nigohingga duch kelib, huzur ichra qotar tin,
Qip-qizarib, yuziga bir ajib ol rang inar.

Bayron. «Don Juan», I bob, 74-band.

yo oxiratda baxtga erishmoq, – o'rtacha yo'l yo'q. Boring, aziz do'stim, buni yaxshilab o'ylab ko'ring, uch kundan keyin kelib menga uzil-kesil javob bergaysiz. Ba'zan tabiatigizda qandaydir mash'um bir jo'shqinlik borligini payqab o'kinaman. Bu esa sizning bu dunyo farog'atlaridan so'zsiz voz kechholmasligingizdan, qanoatingiz yo'qligidan dalolat beradi, holbuki bu fazilatlar cherkov ahli uchun g'oyat zarur. Bilaman, siz aql-iqtidoringizga ko'ra uzoqqa borasiz, ammo ochiq aytishga ijozat eting, – deya qo'shimcha qildi mehribon kyure ko'zlariga yosh olib, – agar siz ruhoniylilik unvonini qabul etsangiz, imoningizni saqlab qololmaysizmi, deb qo'rqaman.

Jyulen xijolat chekib qattiq ta'sirlanganiga tan berdi; u umrida birinchi bor kimdir uni yaxshi ko'rishini his etdi-yu, ko'ngli buzilib yig'lab yubordi va ko'z yoshlarimni hech kim ko'rmasin, deb Verrer uzra qad ko'targan tog'dagi o'rmonga qochib ketdi.

«Menga nima bo'ldi? – deya so'rardi u o'zidan-o'zi. – Shu mehribon chol uchun hayotimni qurbon qilishga ham tayyorman, axir xuddi ana shu odam mening ahmoqligimni isbotlab berdi-da. Men uchun eng muhimi xuddi ana shu odamni chalg'itish edi, u bo'lsa mening butun ich-tashimni ko'rib turibdi. U aytgan maxfiy jo'shqinlik yuqori martabaga erishish istagimdir: U meni ruhoni bo'lishga noloyiq deb hisoblayapti, men bo'lsam o'sha besh yuz luidor rentadan ixtiyoriy voz kechsam, chol mening taqvodorligim, iste'dodimni g'oyat yuqori baholasa kerak, degan xayolga borib yuribman».

«Bundan buyon, – deya uqtirardi o'ziga o'zi Jyulen, – men faqat tabiatimning sinab ko'rilgan xususiyatlarigagina tayanib ish ko'rman. Meni shunday huzur qilib ko'z yoshi to'kadi, ahmoqligimni isbotlab bergan odamni shunday yaxshi ko'radi, deb kim ham o'ylabdi deysiz?»

Oradan uch kun o'tgach, Jyulen birinchi kundanoq ro'kach qilishi lozim bo'lgan bahonani topdi, bu bahona aslida tuhmat edi, lekin baribir emasmi? Biroz ikkilanib turgach, u tortinib kyurega bitta sabab borligini, uning qanaqa sabab ekanligini aytolmasligi, chunki bu uchinchi bir odamning sha'niga dog' tushirajagini aytdi. Go'yo ana shu sabab tufayli boshidanoq uning bu nikohga ko'ngli chopmagan emish, shubhasiz, bu gap Elizaning sha'niga dog' tushirardi. Keksa kyurega bu gaplarning bari yosh ruhoniyl qalbida yonishi lozim bo'lgan ilohiy olovga mutlaqo o'xshamaydigan behuda jo'shqinlikdan dalolat berayotgandek tuyuldi.

– Aziz do'stim, – dedi u Jyulenga, – siz o'zingizni zo'rlab ruhoniy bo'lgandan ko'ra, qishloqda ko'ngli ochiq, badavlat, oilaparvar, obro'li, o'qimishli kishi bo'lib yashaganingiz ming karra afzal edi.

Jyulen bu pand-nasihatga ham juda yaxshi javob bera oldi, u zarur so'zlarni topdi, ya'ni jonkuyar seminaristga mos keladigan iboralarni topib aytdi, biroq gaplarning ohangi va ko'zlarining yonib turishi keksa Shelanni cho'chitib qo'ydi.

Lekin bu gaplardan Jyulen haqida biror nojo'ya xulosa chiqarish yaramaydi: yigit bu vaj-korsonlarni g'oyat ehtiyotkorlik bilan, pishiq-puxta o'ylab aytgan edi. U o'z yoshiga nisbatan har qalay ancha ustomonlik qildi. Gapirish ohangi va xatti-harakati masalasiga kelganda esa, axir u qishloqda, omi odamlar orasida o'sgan bo'lib, ibrat olishga munosib odamlarni ko'rmagan edi-da. Keyinchalik u shunday usta odamlar bilan muomala qila boshlagach, xatti-harakati, imo-ishoralari ham gapga chechanligi kabi kamolotga erishdi.

De Renal xonim oqsoch qizning merosga ega bo'lganidan buyon negadir ma'yus tortib qolganini ko'rib, ajablanib yurardi: qiz har kuni kyurenining huzuriga borar va cholning oldidan yig'lamsirab qaytardi; nihoyat, Elizaning o'zi xonimga dardini aytdi.

Bu gapni eshitib de Renal xonimning tobi qochib qoldi, uning goh isitmasi ko'tarilar, goh eti uvishib titray boshlardi, tunlarni esa mijja qoqmay o'tkazardi; u faqat oqsoch qiz yoki Jyulen yonida bo'lgan paytdagina o'zini xotirjam his etardi. Xonim bu ikki yosh turmush qurganlaridan so'ng qanday baxtiyor hayot kechirishlaridan boshqa narsani o'ylamasdi. Ularning besh yuz luidordan iborat rentalari hisobiga turmush kechiradigan kichkinagina g'arib kulbalari xonimga juda ajoyib tuyulardi. Jyulen Verrerdan o'n chaqirimcha naridagi Bre shaharchasi magistraturasiga ishga kiradi, albatta. U holda xonim vaqti-vaqti bilan yigitni ko'rib turish imkoniga ega bo'ladi.

De Renal xonimga o'zi aqlan ozayotgandek tuyuldi: u tobi qochgani haqida eriga aytdi va oxiri chindan ham ko'rpa-to'shak qilib yotib qoldi. Kechqurun oqsoch qiz unga ovqat olib kelganida de Renal xonim uning yig'layotganini ko'rdi... Xonim zardasi qaynab Elizani koyib berdi-yu, ammo shu zahoti yana kechirim so'radi. Eliza ho'ng-rab yubordi, so'ngra hiqillab, agar ijozat etsangiz boshimga tushgan kulfatlarni aytib bersam, dedi.

– Mayli, gapiring, – deb javob qildi de Renal xonim.

– Bilasizmi, xonim, u menga uylanishdan bosh tortdi; chamasi, g'alamislar meni unga yomonlaganga o'xshaydi, u bo'lsa ishonib yuribdi.

– Kim bosh tortdi sizga uylanishdan? – deya so'radi de Renal xonim nafasi og'ziga tiqilib.

– Janob Jyulendan boshqa kim bo'lardi? – dedi ho'ngrab oqsoch qiz. – Janob kyure uni ko'ndirishga ancha urindilar, chunki janob kyure, faqat oqsoch bo'lib xizmat qilgani uchungina or-nomusli bir qizga uylanishdan bosh tortish yaxshi emas, deyaptilar. Janob Jyulening o'zi ham oddiy bir duradgorning o'g'li-ku axir, siznikiga xizmatga kelguniga qadar uning o'zi ham nimaning hisobiga kun ko'rgan edi?

De Renal xonim ortiq quloq solmay qo'yan edi: u shu qadar baxtiyor ediki, aqlidan ozishiga sal qoldi. Xonim Elizani, chindan ham Jyulen unga uylanishdan bosh tortgani va yigitning qarori qat'iy ekani, uning hali ahdidan qaytib, biror oqilona qarorga kelishiga hech qanday umid yo'qligi haqidagi gaplarni bir necha bor takrorlashga majbur etdi.

– Uni ko'ndirishga urinib ko'raman, – dedi de Renal xonim oqsoch qizga. – Jyulen bilan o'zim gaplashaman.

Ertasi kuni nonushtadan so'ng de Renal xonim Jyulening butun bir soat davomida Elizaga uylanishdan va uning boyligidan bosh tortganini takror tinglab huzur qilish niyatida ham o'z raqibasining manfaatlarini himoya qilgan bo'ldi.

Jyulen asta-sekin ehtiyotkorlikni yig'ishtirib qo'ydi-da, de Renal xonimning oqilona nasihatlariga ancha bama'ni javob qaytara oldi. Shuncha kundan beri chekkan iztiroblaridan so'ng qalbida to'lib-toshgan jo'shqin quvonch xonimning madorini quritdi. U hushidan ketib yiqildi. Xonim hushiga kelib, xonasiga olib kirib yotqizishgach, u o'zini yolg'iz qoldirishlarini iltimos qildi. U behad hayron edi.

«Nahotki men Jyulenni sevib qolgan bo'lsam?» – deya so'radi u nihoyat o'zidan-o'zi.

Har qanday boshqa paytda qalbini larzaga keltirib, vijdon azobiga solishi mumkin bo'lgan bu kashfiyot endi xonimga o'zi bir chetdan loqaydlik bilan kuzatib turgan qandaydir g'aroyib narsadek tuyuldi. Uning iztiroblardan ado bo'lgan qalbi endi hech nimani his etmasdi, hech nimadan hayajonlanmasdi.

De Renal xoyim bir ko'ngli tikib-chatib ovunmoqchi bo'ldi-yu, biroq shu zahoti qattiq uxlab qoldi. Uyg'onganidan keyin esa bu gaplarning bari unga unchalik qo'rqinchli bo'lib tuyulmadi. U o'zini g'oyatda baxtiyor his etganidan hamma narsa ko'ziga yaxshi ko'rinar-d. Bu samimiy va soddadil qishloqi xonim ilgari o'zi tuyib ko'rmagan biror kayfiyat yoki noxushlikni o'tkirroq his etmoq uchun hech qachon qalbini o'rta o'tirmas edi. Xonadonlarida Jyulen paydo bo'lguniga qadar Parijdan bo'lak barcha yerlarda har qanday uy bekasi zimma-siga tushadigan uy-ro'zg'or ishlari bilan butunlay band bo'lgan de Renal xonimning sevgi ehtiroslariga bo'lgan munosabati taxminan bizning lotereyaga bo'lgan munosabatimizga o'xshab ketardi: biz esa lotereyani g'irt muttahamlik deymiz va tentak odamgina omadi kelishiga ishonishi mumkin, deb hisoblaymiz.

Tushki ovqatga zang urishdi, de Renal xonim bolalar bilan qaytib kelayotgan Jyulenning tovushini eshitib, loladek qizarib ketdi. Sevil qolganidan buyon biroq quvlik qilishni o'rganib olgan xonim nega bir-dan qizarib ketganiga boshi qattiq og'riyotganini bahona qila boshladi.

– Bu xotinlarning hammasi o'zi shunaqa, – dedi xaxolab kulganicha janob de Renal. – Doim biror joylari og'rib yuradi.

De Renal xonim bunday hazillarga qanchalik ko'nikib ketgan bo'lmasin, biroq bu gal juda qattiq botdi. Shuning uchun ham bu ko'ngilsiz tuyg'udan qutulmoq uchun u Jyulenga o'girilib qaradi: shu tobda yigit haddan tashqari badbashara bo'lganda ham baribir xonimga juda yoqqan bo'lardi.

Janob de Renal saroy zodagonlariga qattiq taqlid qilar va ilk ba-horning iliq kunlari boshlanishi bilan Verjiga ko'chib o'tardi: bu fojiali «Gabriela afsonasi» bilan shuhrat qozongan kichkina qishloqcha edi. Ko'hna gotik cherkovning xushmanzara xarobalaridan bir necha qadam narida janob de Renalning to'rt minorali qadimgi qasri qad ko'targandi. Qasr atrofiga esa Tyuilri bog'iga o'xshatib yiliga ikki ma-rotaba kallaklab turiladigan shamshod va qoraqayin xiyobonlaridan iborat bog' barpo etilgandi. Boqqa sevimli sayrgoh – olmazor tutashib ketgan edi. Bu mevazor bog' etagidagi sakkiz yo o'n tup yong'oq esa hayqirib, tarvaqaylab ketgandi.

– Bu la'nati yong'oqlarning har biri, – deya to'ng'illarda janob de Renal xotini daraxtlarni zavq bilan tomosha qilgan kezlari, – hosil-ni yarim arpanga kamaytiradi: bug'doy ularning soyasida pishib yetilmaydi.

De Renal xonim tabiat go'zalligini go'yo birinchi bor his etgandek edi, u quvonchdan o'zini yo'qotib, hamma narsadan zavqlanardi. Uni ruhlantirib turgan tuyg'u xonimni shaddod va tadbirkor qilib qo'ygandi. Ular Verjiga ko'chib o'tishganidan so'ng oradan ikki kun o'tgach, janob de Renal merlik vazifasini bajarimoq uchun shaharga qaytib ketgan zahoti de Renal xonim o'z hisobidan ishchi yolladi. Jyulen unga mevazor bog' atrofini aylantirib, bahaybat yong'oqlarga qadar torgina yo'lka qilishni va unga qum sepib qo'yishni maslahat bergan edi. Shunda bolalar erta azondan oyoqlari shudringda ho'l bo'lishidan qo'rqmay sayr qilishlari mumkin bo'lardi. Bir kunning ichidayoq bu maslahat amalga oshdi. De Renal xonim ishchilarga yo'l-yo'riq ko'rsatib yurarkan, butun kunni Jyulen ikkovi juda xush-chaqchaqlik bilan o'tkazdi.

Verrer meri shahardan qaytgach, tayyor yo'lkani ko'rib, g'oyatda ajablendi. De Renal xonim ham, o'z navbatida, uning kelganini ko'rib juda hayron bo'ldi: u dunyoda shunday odam borligini butunlay unutib qo'ygani edi. Janob de Renal deyarli ikki oy davomida xotinining o'zboshimchaligidan g'azablanib yurdi: xotin degan ham u bilan masla-hatlashmay shunday katta ish qiladimi axir? U de Renal xonim bu xara-jatlarni o'z zimmasiga olgani uchun ham biroz hovridan tushib qoldi.

Xonim butun vaqtini bolalari bilan bog'da o'tkazar va ular bilan birgalashib kapalak quvlar edi. Ular shaffof ipak matodan xalta tikib olib, shular bilan bechora tangaqanoillarni tutishardi. Bu tushunib bo'lmaydigan nomni de Renal xonimga Jyulen o'rgatgan edi, chunki xonim Bezansondan janob Godarning ajoyib kitobini oldirib kelgan bo'lib, Jyulen unga bu hasharotlarning g'aroyib odatlari haqida hikoya qilib berardi.

Kapalaklarni katta karton romga to'gnag'ichlar bilan ayovsiz sanchib qo'yishardi. Bu romni ham ularga Jyulen moslab bergandi.

Nihoyat, de Renal xonim bilan Jyulen o'rtasida suhbat uchun mavzu topildi, shuning uchun yigit endi oraga jimlik cho'kkanda chekadigan og'ir azobdan qutuldi.

Ular garchi eng oddiy narsalar xususida bo'lsa-da, berilib suh-batlashishar edi. Doim biror ko'ngil xushi bilan band bo'lgan bu jo'shqin hayot tinimsiz mehnat qilishga majbur bo'lib qolgan oqsoch Elizadan bo'lak barchaning ko'ngliga juda yoqardi. «Hech qachon, hatto Verrerdagi uyimizda bal beriladigan karnaval kunlari ham, – derdi u, – xonim o'z kiyimlariga bunchalik ko'p e'tibor bermasdilar,

endi u kishi kuniga ikki-uch marta ko'ylak almashtiradigan bo'lib qoldilar».

Biror kimsaga xushomad qilish niyatimiz yo'qligidan biz badani ajoyib va go'zal bo'lgan de Renal xonim endi ko'ylaklarining yengini kalta va yoqasini ancha ochiq qilib tikтира boshlaganini inkor etib o'tirmaymiz. Xonim g'oyat xushbichim bo'lib, bunday ko'ylaklar unga juda yarashar edi.

– Siz kundan-kunga yosharib ketyapsiz, xonim, ilgari hech qachon bunday yosh ko'rinmas edingiz, – deyishardi unga ba'zan Verrerdan Verjiga tushlik qilgani kelib turadigan do'stlari (biz tomonlarda ana shunday xushomad qilishadi).

Qiziq, – bizda bu gapga ko'pgina odamlar ishonmasligi ham mumkin, – ammo de Renal xonim o'ziga oro berar ekan, chindan ham hech qanday maqsadi yo'q edi. Shunchaki u bu ishidan lazzatlanardi, shu boisdan Jyulen va bolalari bilan kapalak tutishdan bo'shadi deguncha u qo'lga igna olar va Eliza bilan birgalikda o'ziga yangi ko'ylak tikar edi. U Verrerga faqat bir marta, o'shanda ham yozgi ko'ylak uchun Myuluzdan endigina keltirilgan yangi mato xarid qilish niyatida bordi.

U yerdan esa Verjiga yoshgina qarindoshi – bir juvonni boshlab keldi. Erga tekkanidan so'ng de Renal xonim o'zi ham sezmagani holida bir vaqtlar Iso qalbi monastirida birga o'qigan Dervil xonim bilan do'stlashib qolgandi.

Dervil xonim nuqul o'z xolavachchasi de Renal xonimning har xil «g'alati gaplari»dan kulib yurardi. «Voy, bunaqa gaplar mening hatto xayolimga kelmasdi», derdi u. Parijda o'tkir so'z deb ataladigan va qo'qqisdan miyasiga keladigan bu xayollarni de Renal xonim bo'lmag'ur gap deb hisoblar va erining oldida aytishga uyalardi, biroq Dervil xonimning oldida u ilhomlanib ketardi. U miyasiga kelgan gapni avvaliga iymanibgina aytar, ammo dugonalar uzoq vaqt yolg'iz qolishgan kezlari de Renal xonim ancha jonlanar va ular birgalikda bo'ladigan ertalabki soatlar xursandchilik bilan bir zumda o'tib ketar edi. Bu gal kelishda sermulohaza Dervil xonimga xolavachchasi ilgari rigidek quvnoq bo'lmasa-da, ammo ancha baxtliroq ko'rindi.

Jyulen ham, o'z navbatida, qishloqqa ko'chib kelishganidan buyon xuddi yosh bolaga o'xshab qolgandi va o'z shogirdlari qatori jon-dili bilan kapalak quvib yurardi. U o'zini og'ir-vazmin tutishga va turli hiyla-nayrang ishlatishga majbur bo'lgan sharoitdan qutulib, bu g'ala-g'ovurdan yiroq, osuda joyga kelib qoldi, endi bironing

ko'z-quloq bo'lib yurishidan, de Renal xonimdan hayiqishdan qutulgan Jyulen o'yin-kulgiga berilib ketdi. Umuman, uning yoshida, boz ustiga, yer kurrasidagi eng ajoyib tog'lar orasida hayotiy quvonchlar ana shunday o'tkir his etiladi.

Dervil xonim birinchi kundanoq Jyulenga boshqacha ko'rindi, yigit shu zahoti unga yangi yo'lkaning yong'oqlar ostidagi buriilish joyidan qanday go'zal manzara namoyon bo'lishini ko'rsatishga oshiqdi. Chindan ham bu yerlar eng xushmanzara Shveytsariya va Italiya ko'llaridan sirayam qolishmasdi, hatto, ehtimol, o'tib ham tushardi. Agar o'sha yerdan ikki qadam narida boshlangan tog' yonbag'ridan yuqori ko'tarilsangiz, ko'z o'ngingizda qiyalab ketgan chuqur jarlik paydo bo'ladi. Jarlik yonbag'ri to daryogacha emanzor edi. Quvnoq, erkin va, hatto, ma'lum darajada uy hokimi – Jyulen ikki dugonani ana shu yerga, tik qoyalar cho'qqisiga boshlab keldi va ularning bu ulug'vor manzaradan zavqlanishlarini ko'rib huzur qildi.

– Menga bu manzara xuddi Motsart musiqasidek ta'sir etadi, – dedi Dervil xonim.

Verrer atrofidagi tog'larning go'zalligi Jyulen uchun akalarning hasadgo'yiligi va doim biror narsadan norozi bo'lib yuradigan zolim otasining to'ng'illashi bilan zaharlangan edi. Verjida esa hech nima unga bu alamli xotiralarni eslatmasdi. U umrida birinchi marta dushmanlarsiz yashamoqda edi. Janob de Renal shaharga jo'nagan kezlari, – shaharga esa u tez-tez borib turardi, – Jyulen kitob o'qirdi. Tezda u turlari chiroqni gultuvak ostiga yashirib mutolaa qilish o'rniiga miriqib uxlaydigan, kunduzi esa bolalar bilan mashg'ulot o'tkazmagan paytlari kitobini qo'lga olib, o'sha qoyalar ustiga chiqib ketadigan bo'ldi. Chunki kitob uning hayotdagi yagona ustozi va doimiy zavq manbai edi. Tushkunlikka tushgan kezlari shu yerga kelsa yayrardi, ilhomni qaynardi, dili taskin topardi.

Napoleonning ayollar haqidagi ba'zi gaplari, u hokimiyat tepasida turgan paytlarida shuhrat qozongan u yoki bu romanlar to'g'risidagi ayrim mulohazalar endi Jyulenning xayolida shunday fikrlar tug'dirardiki, bu fikrlar odatda u tengi yigitlarda ancha ilgari paydo bo'lardi.

Kunlar isib ketdi. Ular kechki paytlari uydin bir necha qadam naridagi ulkan arg'uvon tagida o'tirishga odatlanib qolishdi. U yer qop-qorong'i edi. Bir kuni Jyulen o'zining juda yaxshi so'zlayotgani va ikki yosh juvon uning gaplarini jon quloqlari bilan tinglayotganlaridan huzur qilib, allanima haqida jo'shib gapirardi. U to'lqinlanib

qo'lini silkitar ekan, qo'li bexosdan odatda bog'larda qo'yiladigan yog'och stul suvanchig'iga tayanib o'tirgan de Renal xonimning qo'lga tegib ketdi.

Xonim darhol qo'lini tortib oldi: shu payt Jyulenning miyasiga, bundan buyon qo'lim tegib ketgan kezlari xonim qo'lini tortib olmasligiga erishmog'im lozim, degan xayol keldi. Ana shu o'zi bajarishi lozim bo'lgan burch tuyg'usi hamda kulgili bo'lib ko'rinish yoki, to'g'rirog'i, o'zini xo'rlangan deb his etishdan qo'rqish bir zunda uning butun quvonchini zaharlab qo'ydi.

IX

Chorbog'dagi oqshom

Janob Gerenning «Didona»si –
ajoyib xomaki surat.

Strombek

Ertasiga ertalab Jyulen de Renal xonim bilan uchrashganida unga bir necha bor juda g'alati nazar tashladi: u xonimni yaqinda to'qnashishi lozim bo'lgan dushmanday kuzatardi. Jyulen nigohlaring kechadan buyon bunday keskin o'zgarishi de Renal xonimni sarosimaga solib qo'ydi: Jyulen bilan juda muloyim gaplashyapti-ku axir, uning bo'lsa negadir jahli chiqyapti. Ayol undan ko'zini uzolmay qoldi.

Dervil xonim shu yerda ekanligidan foydalanib Jyulen juda kam gapirar va faqat ko'ngilga tugib qo'ygan o'sha niyati haqida o'ylar edi. Kuni bo'yi u o'ziga ilhom baxsh etgan o'sha kitobni o'qib, ruhiga dalda berishga urindi.

U bolalar bilan mashg'ulotini odatdagidan ancha ilgari tugatdi. Shundan so'ng de Renal xonimni ko'rib, yana butunlay burch va shon-shuhrat haqida xayolga toldi va shu bugunoch nima bo'lsa ham xonim qo'lini qo'lindan tortib olmaydigan bo'lishi kerak, degan qarorga keldi.

Quyosh og'ib borayotgan bo'lib, hal qiluvchi daqiqa yaqinlashmoqda edi, Jyulenning yuragi gupillab urardi. Qosh qoraya boshladi. Bugun tun juda qorong'i bo'lishini sezib, yigitning yelkasiidan tog' qulaganday bo'ldi. Issiq shamol quvib borayotgan, pastlab suzayotgan pag'a-pag'a

bulutlar butun osmonni qoplab olib, momaqaldiroq bo'lishidan darak berayotgandi. Dugonalar allamahalgacha sayr qilib yurishdi. Bu oqshom ular nima ish qilishmasin, Jyulenga boshqacha tuyulaverdi. Ular hissiyotga moyil ba'zi odamlar uchun go'yo muhabbat lazzatini kuchaytiradigan bu dim havodan huzur qilishardi.

Nihoyat, hammalari o'tirishdi – de Renal xonim Jyulenning yoniga, Dervil xonim esa dugonasining narigi yog'iga joylashdi. Fikri-yodi hozir bajariladigan ish bilan band bo'lgan Jyulen biron nima to'g'risida gapira olmas edi. Gap gapga qovushmasdi.

«Nahotki birinchi bor yakkama-yakka olishuvga chiqqanimda ham mana shunday qaltirab, shalvillab o'tirsam-a?» – deb dilidan o'tkazdi Jyulen, chunki o'zidan ham, boshqalardan ham o'lguday gumonsiragan Jyulen hozir o'zining qanday ahvolda ekanini yaxshi tushunardi.

U bunday ilhaq bo'lib azob chekishdan ko'ra har qanday xavf-xatarni afzal ko'rgan bo'lardi. U hatto bir necha bor, qani endi de Renal xonimni biror ish bilan uyga chaqirishsa-yu, u bog'dan ketrsa, deb falakdan iltijo ham qildi. O'zini bunday zo'rlab tutib turish Jyulen uchun shu qadar og'ir ediki, hatto uning ovozi ham o'zgarib ketdi. Buni sezib de Renal xonimning ham ovozi qaltiray boshladi; biroq Jyulen buni hatto sezmedi ham. Qalbida burch bilan jur'atsizlik o'rtasida ketayotgan ayovsiz kurashdan uning asablari shu qadar taranglashgan ediki, u hozir o'zidan tashqarida yuz berayotgan biron narsani ko'rishga qodir emasdi. Minoradagi soat chorak kam o'n bo'lganidan xabar berib bong urdi, u esa hamon biror qarorga kelolmay o'tirardi. O'zining qo'rqoqligidan g'azabi qaynagan Jyulen ichida: «Soat o'nga bong urgan zahoti kuni bo'yi dilinga tugib yurgan ishni qilaman, aks holda xonamga boraman-da, peshanamdan otaman», deb qo'ydi.

Mana, hayajondan o'zini butunlay yo'qotib o'tirgan Jyulen yuragi taka-puka bo'lib zoriqib kutgan so'nggi daqiqa ham yetib keldi, baland minoradagi soat uning tepasida o'n marta dangilladi. Bu mash'um jomning har bir dangillashi uning yuragini o'ynatib, go'yo titrashga majbur etayotgan edi.

Nihoyat, so'nggi o'ninchi marta dang'illab, hali havoda yangrab turgan paytda Jyulen qo'lini de Renal xonim tomonga uzatdi-da, uning qo'lini ushladi, xonim darhol qo'lini tortib oldi. Jyulen nima qilayotganini o'zi ham bilmay, yana xonimning qo'lidan tutdi. U qanchalik hayajonlangan bo'lmasin, ayolning qo'li muzdek ekanini his etib,

beixtiyor ajablandi, U qo'lini jon-jahdi bilan qisdi, qo'l chiqib ketishga yana bir bor urinib ko'rdi-yu, nihoyat, uning kaftida jimib qoldi.

Jyulen yayrab huzur qildi – bu de Renal xonimni sevib qolganidan emas, balki nihoyat, bu dahshatli qiynoq tugaganidan edi. Dervil xonim hech nimani sezmasin uchun u gap boshlashni lozim topdi, – uning tovushi jarangdor va dadil eshitildi. De Renal xonim esa, aksincha, hayajondan entikib-entikib so'zlaganidan Dervil xonim, dugonamning tobi qochdi shekilli, degan xayolga bordi-da, uyga qaytishni taklif qildi. Jyulen xatarni sezib qoldi: «Agar de Renal xonim hozir mehmonxonaga kirib ketgudek bo'lsa, yana kun bo'yi menga azob bergan o'sha ahmoqona ahvolga tushaman. Men uning qo'lini hali bu huquqqa butunlay erishdim, deysh darajasida ko'p ushlaganim yo'q».

Dervil xonim yana bir bor uyga kirishni taklif qilgan edi, shu zahoti Jyulen itoatkorlik bilan jimib qolgan qo'lni mahkam qisdi.

O'rnidan tura boshlagan de Renal xonim qaytib joyiga o'tirdi-da, arang eshittirib dedi:

– Chindanam biroz tobim qochib turibdi, lekin toza havoda o'tirish yaxshiroqqa o'xshaydi.

Bu so'zlar Jyulenni shunchalik quvontirib yubordiki, u o'zini osmonning yettinchi qavatida his etdi: yigit har qanday mug'am-birlikni unutilib shu qadar suxandonlik bilan so'zlay boshladiki, uning gaplarini tinglab o'tirgan ikki dugonaga shu tobda Jyulendan yoqimliroq odam dunyoda yo'qday tuyuldi. Ammo uning to'satdan qo'zigan bu so'zamolligida ma'lum darajada yuraksizlik alomati ham bor edi. U, ishqilib momaqaldiroqdan darak beruvchi manovi kuchli shamol asabiga tegayotgan Dervil xonim bir o'zi uyga kirib ketmasaydi, deb qattiq cho'chiyotgandi. U holda Jyulennning de Renal xonim bilan yolg'iz qolishiga to'g'ri kelardi. Yigit beixtiyor yurak betlab bekaniq qo'lidan ushlagan bo'lsa-da, biroq endi u de Renal xonimga loqaqal bir og'iz so'z aytishga o'zlasizlik qilardi. Agar xonim juda muloyimlik bilan bo'lsa ham biror nima deb ta'na qilguday bo'lsa, u o'zini mag'lub his etardi-yu, hozirgina erishgan g'alabasi sarobga aylanardi-qo'yardi.

Jyulennning baxtiga, bu kecha uning hayajonli ko'tarinki nutqlari hatto u haqda o'qtin-o'qtin bolalarga o'xshash tortinchoq, deydigan va hech qiziq joyi yo'q deb hisoblaydigan Dervil xonimni ham o'ziga rom etdi. Qo'li Jyulennning kaftida tinchgina turgan de Renal xonimga

kelsak, u hozir go'yo behush odamdek, hech nimani o'ylamasdi. Ri-voyatga ko'ra, naq Karl Sheryurakning o'zi o'tkazgan ulkan arg'uvon ostida kechgan bu soatlar uning uchun umrining oxirigacha eng baxtiyor damlar bo'lib qoldi. U shamolning qalin arg'uvon yaproqlari orasida xo'rsinishi, yog'a boshlagan yomg'irning siyrak tomchilari yaproqlarga chirsillab urilishini huzur qilib tinglardi. Jyulen o'zini g'oyatda xursand qilish mumkin bo'lgan bir narsaga e'tibor bermadi: de Renal xonim shamol oyoqlari ostiga qulatib yuborgan gultuvakni ko'tarayotgan xolavachasiga yordam berish uchun bir zum o'rnidan turdi va noiloj uning kaftidan qo'lini tortib oldi, biroq joyiga qaytib o'tirgan zahoti, go'yo bu anchadan buyon odat tusiga kirib qolganday, deyarli o'z ixtiyori bilan qo'lini unga topshirdi.

Allaqachon o'n ikkiga zang urgan bo'lib, uyga kirish payti kelgan edi, ular xona-xonalarga tarqab ketishdi. O'z sevgisidan mutlaqo mast bo'lgan de Renal xonim shunday bir mas'ud kayfiyatda ediki, qilgan ishi uchun o'zidan o'pkalash uning hatto xayoliga ham kelmadi. U tun bo'yi mijja qoqmay chiqdi, baxtiyorlikdan sirra ham uyquasi kelmadi. Kuni bo'yi qalbidagi tortinchoqlik va g'urur o'rtasidagi kurashdan butunlay sillasi qurigan Jyulen esa darhol dong qotib uxlab qoldi.

Uni ertalab soat beshda uyg'otishdi, agar de Renal xonim bil-ganida, – uning uchun qanday og'ir zarba bo'lishi mumkin bo'lgan shu narsani qayd qilish kerakki, – Jyulen hatto uni eslamadi ham. U o'z burchini, qahramonona burchini bajardi xolos. Yigit shu fikrdan mast bo'lib, xonasini ichidan quflab oldi-da, yana boshqatdan huzur qilib o'z qahramonining jasorati haqidagi hikoyani o'qishga kirishdi.

Nonushtaga chaqirishganida u Buyuk Armiyaning operatsiyalari to'g'risidagi batafsil ma'lumotlarni o'qiyverib, o'zining kecha qo-zongan g'alabasini unutilib ham qo'rgan edi. U yemakxonaga tushar ekan, hazil aralash: «Bu ayolga, sizni sevib qoldim, deb aytish kerak bo'ladi», deya xayolidan o'tkazdi.

– Biroq u o'zi o'ylagan xumor ko'zlar o'rniga janob de Renalning badjahl basharasini ko'rdi. Janob mer ikki soat burun Verrerdan kelgan bo'lib, hozir Jyulennning ertalab bolalar bilan shug'ullanmaga-nidan g'oyatda norozi ekanini mutlaqo yashirmasdi. Biror narsadan norozi bo'lgan va bu noroziligini oshkora izhor etishga o'zini haqli deb hisoblagan paytda bu dimog'dor odamdan jirkanchroq kimsani tasavvur qilib bo'lmazdi.

Erining har bir zaharolud so'zi de Renal xonimning yuragiga nayzadek sanchilmoqda edi. Biroq Jyulenning hamon dimog'i shunday chog', butun xayoli bir necha soat davomida tasavvuridan o'tgan buyuk ishlarda ediki, darhol manovi dag'al voqelikka qaytish yigit uchun ancha mushkul bo'ldi: janob de Renalning qo'pol tanbehleri uning ongiga deyarli yetib bormayotgan edi. Niloyat u:

– Tobim qochib turgan edi, – deya javob qildi.

Yigit bu so'zlarni shunday bir dag'allik bilan aytdiki, tabiatan jiz-zaki bo'lgan Verrer meridan muloyimroq odamning ham jahli chiqqan bo'lardi: janob de Renal bir ko'ngli Jyulenni darhol quvib yubormoqchi ham bo'ldi. Biroq ish xususida sira ham shoshilmaslikni odat qilib olgani tufayli o'zini to'xtatib qoldi.

«Bu yaramas bola xonadonimda biroz obro' ortirdi, – deya xal-yolidan o'tkazdi u. – Valeno uni darhol bolalariga tarbiyachi qilib olsa kerak, yo bo'lmasa Elizaga indamay uylanib ketaverishi ham mumkin, u holda ham, bu holda ham ichida mendan kulib yuradi».

Lekin ana shu jo'yali mulohazalariga qaramay janob de Renal o'z noroziligini shunday qo'pol so'zlar bilan izhor qila boshladiki, asta-sekin Jyulenning ham jahli chiqib ketdi. De Renal xonim ko'z yoshlarini arang tiyib turardi. Ular stol yonidan turishgan zahoti xonim Jyulenning yoniga kelib, uning qo'l-tig'idan tutdi-da, boqqa chiqib sayr qilishni taklif etdi, u yigitning qo'lga do'stona tayanib oldi. Biroq de Renal xonim nima deb tasalli bermasin, Jyulen nuqul:

– Boyonlar ana shunaqa bo'lar ekan, – deya ohista javob qilardi.

Janob de Renal ularning yonida borardi, uni ko'rib Jyulenning g'azabi yanada jo'sh urardi. U birdan de Renal xonimning o'ziga ochiqdan-ochiq tayanib olganini sezib qoldi-yu, ijirg'anib ketdi: u xonimni qo'pollik bilan itarib yubordi-da, qo'lini tortib oldi.

Uning baxtiga janob de Renal bu yangi beadablikni sezmay qoldi, buni faqat dugonasining yig'lab yuborganini ko'rgan Dervil xonim payqadi. Xuddi shu payt janob de Renal bog'ning narigi chetini kesib o'tgan va o'zgalarga yurish man qilingan yo'l-kadan yurishta jur'at etgan dehqon qizchaga tosh ota boshlagan edi.

– Janob Jyulen, o'tinaman, o'zingizni bosing, har qanday odamning ham kayfiyati buziladi-ku axir, – dedi unga qarab Dervil xonim. Jyulen unga cheksiz nafrat bilan sovuq nazar tashladi.

Bu nigoh Dervil xonimni hayratga soldi, ammo u yigitning bu qarashi bilan nima demoqchi ekaningni payqaganida yanada ko'proq

ajablanardi: u holda xonim Jyulenning ko'zlaridan intiqom olishini uqqan bo'lardi. Robesperlar, turg'an gap, xuddi ana shunday xo'rlik tortilgan daqiqalarda yuzaga keladi.

– Bu Jyuleningiz juda qahri qattiq ekan-ku, men undan cho'chib qoldim, – dedi asta Dervil xonim dugonasiga qarab.

– Negayam jahli chiqmasin axir? – deya javob qildi de Renal xonim. – Bolalar juda yaxshi o'qishyapti. Buning uchun u ozmuncha mehnat qildimi axir. Shunday ekan, bir kungina ertalab ular bilan mashg'ulot o'tkazmasa nima bo'libdi? Yo'q, rostini aytish kerak, erkaklar o'lguday qo'pol xalq bo'ladi.

De Renal xonim umrida birinchi marta dilida eridan o'ch olgisi keldi. Boyonlarga nisbatan Jyulenning qalbida jo'sh urayotgan kuch-li nafrat sirtiga tepay deb turardi. Uning baxtiga shu payt janob de Renal bog'bonni chaqirdi-da, birgalashib bog'ni kesib o'tadigan o'sha so'qmoqni tikanli shox-shabbalar bilan to'sa boshlashdi. Jyulen sayr payti o'ziga nisbatan aytilyotgan shirin gaplarning birontasiga ham e'tibor bermay borardi. Janob de Renal ulardan nari ketishi bilan ikkala dugona juda charchashganini bahona qilib, Jyulenning ikki qo'l-tig'idan olishdi.

Hayajon va sarosimadan qizarib ketgan «bu ikki ayol o'rtasida borar ekan, Jyulen takabburlikdan oqargan yuzi, badjahl qiyofasi bilan ulardan keskin farq qilib turardi. Shu tobda yigit bu ayollardan va dunyodagi barcha nozik his-tuyg'ulardan nafratlanardi.

«Hech bo'lmasa yiliga besh yuz frank daromadim bo'lganida bormi, – derdi u o'ziga o'zi, – o'qishimga yetsa bo'lgani edi! Eh o'shanda bu janobga tupungan bo'lardim».

Ana shunday mulohazalarga berilib ketgan Jyulen ikkala dugona-naning iltifotlariga deyarli e'tibor bermas, qulog'iga kirgan besh-olti og'iz so'z esa zardasini qaynatar, unga bema'ni, ahmoqona, ojiz gap – xullas, xotinlarning safsatasi bo'lib tuyular edi.

Suhbat uzilib qolmasin uchun biror narsa deyish niyatida de Renal xonim yo'l-yo'lakay erining bir fermerdan makkajo'xori poyasi sotib olgani va butun Verrerdan ana shu fermer bilan uchrashish uchungina kelganini aytib qoldi. Bu yerlarda o'sha poyani to'shakka tiqishar edi.

– Erim endi bu yerga qaytib kelmaydi, – deya qo'shimcha qildi de Renal xonim. – U malay bilan bog'bonni chaqirib ketdi, endi uchovla-shib uydagi barcha to'shaklarga qaytadan poxol tiqib chiqishadi.

Bugun ertalab ular birinchi qavatdagi hamma to'shakilarga poxol tiqishdi. Endi ikkinchi qavatga ko'tarilishadi.

Jyulening basharasi o'zgarib ketdi, u de Renal xonimga g'alati qarash qildi-da, qadamini tezlatib, beka bilan ilgarilab ketdi. Dervil xonim ortda qoldi.

– Meni qutqaring, – dedi Jyulen de Renal xonimga. – Bu ishni yolg'iz siz bajara olasiz, bilasiz-ku axir, anovi malay meni o'lguday yomon ko'radi. Sizga rostini aytishim mumkin: menda bir portret bor, uni to'shakka yashirib qo'ygan edim.

Bu gapni eshitib, de Renal xonimning birdan rangi oqarib ketdi. – Mening xonamga hozir faqat siz kira olasiz. To'shakning deraza tomonidagi burchagini sezdirmay titkilab ko'ring, kichkina quticha topasiz: kartondan yasalgan silliqina qora quticha.

– Portret o'sha qutichadami? – deya arang so'radi de Renal xonim oyoqlari mayishib ketayotganini his etib.

Ayolning ruhi tushib ketganini payqagan Jyulen darhol bundan foydalandi.

– Sizdan yana bitta iltimosim bor: o'tinaman, xonim, marhamat qilib o'sha portretni ochib ko'rmasangiz, bu – mening sirim.

– Sir deysizmi? – deya shivirlab takrorladi de Renal xonim.

Xonim garchi o'z davlati bilan kekkayadigan va boylik orttirishdan bo'lak hech nimani o'ylamaydigan takabbur odamlar orasida o'sib voyaga yetgan bo'lsa-da, qalbida uyg'ongan sevgi tufayli ancha olihimmat bo'lib qolgandi. Dili qanchalik ranjigan bo'lmasin, u Jyulendan topshiriqni bajarish uchun bilishi lozim bo'lgan ba'zi tafsilotlarni fidokorlik bilan so'rab oldi.

– Yaxshi, – dedi u uy tomon keta turib, – demak, kichkina yumaloq quticha, sip-silliq qora quticha, dedingiz-a?

– Ha, shunday, xonim, – deya javob qildi Jyulen xavf-xatar sezgan kishilarda paydo bo'ladigan qat'iylik bilan.

Xonim xuddi qat'iga hukm qilingan odamlardek oppoq oqarib ikkinchi qavatga ko'tarildi. Shuncha iztirob chekkani yetmagandek, u birdan ko'ngli behuzur bo'layotganini sezdi, biroq Jyulenga yordam berishim lozim, degan fikr unga dalda berdi.

«Men qanday bo'lmasin o'sha qutichani olishim kerak», dedi o'ziga o'zi xonim.

Shu payt u xuddi Jyulening xonasi oldida xizmatkor bilan gaplashayotgan erining tovushini eshitib qoldi. Lekin xonimning baxtiga

ular bolalar bo'lmasiga o'tib ketishdi. U to'shakning bir chetini ko'tarib, qo'lini shu qadar shitob bilan poxol ichiga tiqqanidan barmoqlari tiralib ketdi. Garchi og'riqqa chidamsiz bo'lsa-da, biroq, hozir u buni hatto sezmad ham, chunki shu payt qo'li silliq qutichaga tekkan edi. Xonim qutichani shartta o'ldi-da, yugurib xonadan chiqib ketdi.

U eri ko'rib qolishi mumkinligidan qo'rqmay qo'ygan zahoti bu quticha haqidagi fikr uning qalbini shu qadar iztirobga soldiki, xonim chindan ham hushini yo'qotayozdi.

«Demak, Jyulen qandaydir ayolni sevadi, qo'limdagi manovi qutichada esa o'sha ayolning rasmi bor».

Rashk o'tida yonar ekan, de Renal xonim darmonsizlanib, dahlizda turgan stulga o'tirib qoldi. Xonimning o'ta soddaligi bu gal ham joniga ora kirdi. Uning borlig'ini qamrab olgan hayrat chekayotgan iztiroblarini biroz bo'lsa-da, yengillashtirib turardi. Dahlizga Jyulen kirib keldi, u xonimning qo'lidan qutichani yulqib oldi-da, bir og'iz ham so'z aytmay o'z xonasi tomon o'tildi va darhol kamanga o'tyoqib, qutichani olovga itqitdi.

«Napoleonning portreti-ya, – derdi u bosh chayqab o'ziga o'zi. – Uning kelib-kelib uzurpatorga bo'lgan cheksiz nafratini namoyish qilib yurgan odamning saqlab qo'yganini aytmasizmi. Ashaddiy royalist, buning ustiga mendan jahli chiqib yurgan janob de Renal bu portretni topib olganida bormi?! Odam shunaqayam ehtiyotsiz bo'ladimi: portret orqasidagi oq kartonda qo'lim bilan bitilgan bir necha satr yozuv bor: Uni o'qigan odamning Napoleonga sajda qilishimga gumoni qolmaydi. Qachon muhabbat izhor qilgan bo'lsam tagiga kunini yozib qo'yganman. So'nggi satrni kuni kecha yozgan edim».

«Butun obro'-e'tiborim bir zunda barbod bo'lardi-qo'yardi, – derdi o'ziga o'zi Jyulen qutichaning loyillab yonishini kuzatar ekan, – axir mening butun boyligim ana shu obro'-e'tiborim-ku, shu orqali kun ko'ryapman... He, ko'rgan kunim qursin».

Oradan bir soat o'tgach, g'oyat charchagan va o'ziga o'zi rahmi kelib ketgan Jyulening yuragi juda toshib ketdi. De Renal xonim bilan to'qnashib qolganida yigit xonimning qo'lini ilgari sira ham his etmagan bir samimiyat bilan labiga bosdi. Xonimning chehrasi baxtiyorlikdan gul-gul ochilib ketdi-yu, lekin shu zahoti rashkning zo'ridan uni itarib yubordi. Boyagina eshitgan haqoratlardan alamzada bo'lib turgan Jyulen es-hushini yo'qotayozdi. U de Renal xonimning timso-lida faqat badavlat bekani ko'rди xolos, yigit nafrat bilan xonimning

qo'lini qo'yib yubordi-da, nari ketdi. U qattiq xayolga cho'mib bog'ni kezib yurar ekan, birdan alamzadalik bilan iljaydi.

«Xuddi o'zimga-o'zim xo'jayinday bemalol sayr qilib yuribman. Bolalarga mutlaqo e'tibor ham bermayman. Agar shunday yuraversam, yana janob de Renalning haqoratli ta'na-tazarrularini eshitishga to'g'ri keladi. Uning esa shunday qilishga haqi bor».

Shuni xayolidan o'tkazar ekan, Jyulen bolalar bo'lmasi tomon yugurib ketdi.

Bolalarning kichigi, – Jyulen bu kenjatoyini juda yaxshi ko'rardi, – uning yoniga kelib erkalanib boshlagan edi, yigitning dilidagi dard-alam biroz yumshagandek bo'ldi.

«Bu hali mendan nafratlanmaydi, – deya o'yladi u. Lekin shu za-hoti, bu ham o'zlikning xuddi o'zginasi, degan xayolga borib, dilida o'zini koyib berdi. – Bu bolalar meni xuddi kecha ularga olib berishgan ov itini erkalatgandek erkalatishadi».

X

Notavon ko'ngilga qo'tir jomashov

But passion most dissembles, yet betrays,
Even by its darkness; as the blackest sky
Foretells the heaviest tempest.

Don Juan, s. 1, st. 73⁷.

Janob de Renal qasrdagi barcha xonalarni aylanib chiqar ekan, yangitdan somon tiqilgan to'shaklarni ko'tarib xizmatkorlar bilan birga yana bolalar xonasiga kirib keldi. Bu odamning kutilmaganda paydo bo'lishi sabr kosasi to'lib turgan Jyulen uchun so'nggi tomchi bo'ldi.

U rangi oqarib, janob de Renalning yoniga shunday bir shijoat bilan bordiki, janob mer uni ilgari sira ham bunday vajohatda ko'rma-gan edi. Janob de Renal to'xtadi-da, xizmatkorlariga o'girilib qaradi.

⁷ Pinhon erur ehtiros, ammo uyib qovog'in

Ul nori nihonini o'zi etmakda oshkor.

Xuddi shundoq osmon qora tun bosgan chog'i

Bo'rondan berur xabar, bir bo'ronki, qahrvor.

Bayron. «Don Juan», I bob, 73-band.

– Afandim, – dedi Jyulen, – nahotki siz bolalarim har qanday bosh-qa tarbiyachi bilan ham shunday muvaffaqiyatga erishishi mumkin, deb o'ylagan bo'lsangiz? Agar «yo'q» desangiz, – davom etdi u javobni kutib o'tirmay, – u holda bolalarni o'z holiga tashlab qo'yibsan, de-yishga qanday tilingiz bordi?

Avvaliga qo'rqib ketgan janob de Renal endi biroz o'ziga kelib, bu yaramas bola bekorga bunday do'q urmayapti, chamasi, birorta odam unga ko'p to'lashni taklif qilgan-u, endi u biznikidan ketmoqchi bo'lsa kerak, degan xayolga bordi. G'azabini bosolmay qolgan Jyulen esa:

– Men sizsiz ham bemalol yashayveraman, afandim, – deya qo'shimcha qildi.

– Sizning shu qadar hayajonlanib ketganingizdan g'oyat af-suslanyapman, – dedi javoban xiyol duduqlanib janob de Renal. Xizmatkorlar shu yerda, ulardan o'n qadamcha narida to'shaklarni joy-joyiga yozishmoqda edi.

– Men sizdan boshqa gapni kutypman, afandim, – deya qichqir-di battar g'azablangan Jyulen. – Boya xonimlar oldida meni qanday haqoratlaganingizni bir eslab ko'ring-a.

Janob de Renal Jyulenning muddaosini juda yaxshi tushunardi. Uning dilida qattiq kurash ketmoqda edi.

Shu payt ortiq chidayolmay qolgan Jyulen unga qarab:

– Bu yerdan chiqib, to'g'ri qayoqqa borishni juda yaxshi bilaman, afandim, – deya qichqirdi.

Bu gapni eshitib, janob de Renal Jyulenni darhol janob Valenoning uyida tasavvur qilib ko'rди.

– Xo'p, yaxshi, taqdir, – deya to'ng'illadi u nihoyat go'yo og'ir ope-ratsiyaga rozi bo'lib jarrohga murojaat qilayotgan odamday. – Ilti-mosingizni bajarishga roziman. Indandan boshlab – o'sha kuni xuddi birinchi sana bo'ladi – oyiga ellik frankdan maosh olasiz.

Jyulenning xaxolab kulib yuborishiga sal qoldi: u shu qadar hayrat-ga tushgan ediki, dilidagi g'azabdan asar ham qolmadi.

«Demak, bu maxluqdan hali kam nafratlangan ekanman, – deya xayolidan o'tkazdi u, – bu razilning shundan bo'lakcha kechirim so'rash qo'lidan ham kelmasa kerak».

Boyadan beri bu mashmashani og'zilarini ochib tomosha qilib turgan bolalar janob Jyulenning juda jahli chiqqani, lekin endi u oyiga ellik frankdan maosh olajagini gapirib berish uchun bog'da yurgan onalari tomon yugurishdi.

Jyulen g'oyat zardasi qaynab turgan janob de Renalga qiyo ham boqmay, odati bo'yicha, bolalarning ortidan, chiqib ketdi.

«Bu la'nati Valeno meni hozirning o'zidayoq bir yuz oltmish sakkiz frankka tushirib turibdi, – derdi o'ziga-o'zi mer. – Anovi tashlandiq bolalarning ta'minoti masalasida unga qattiqroq shama qilib qo'yish kerakka o'xshaydi.

Oradan bir daqiqa o'tar-o'tmas Jyulen yana uning oldida paydo bo'ldi:

– Qilgan gunohlarimga tavba qilmoq uchun pirim – janob Shelanning huzuriga bormog'im darkor, bir necha soatga ketayotganimdan sizni xabardor qilib qo'ymoqchiman.

– Bemalol, azizim Jyulen, – dedi janob de Renal qandaydir soxta bir kulgi bilan. – Kechgacha bemalol yuravering. Iltasangiz, ertaga kuni bo'yi kelmasangiz ham mayli, azizim. Bog'bonga ayting, otni egarlab bersin, Verrerga piyoda bormaysiz-ku axir.

«Hammasi ravshan. U Valenoga javob bergani ketdi, – deya xayolidan o'tkazdi janob de Renal. – U menga hech qanday va'da bermadi-ku axir, hay mayli, bu tirmizakni o'z holiga qo'yib berish kerak, biroz jahlidan tushsin».

Jyulen jadal yurib, tog' tomon yo'l oldi. U yerdagi katta o'rmonni kesib o'tilsa, Verjidan to'g'ri Verrerga tushish mumkin edi. Biroq uning hozir to'g'ri janob Shelanning oldiga borish niyati yo'q edi. Shu tobda u yana mug'ambirlik bilan munofiqlik qilishni mutlaqo istamasdi. U ko'ngliga kelgan gaplarning poyon-soyoniga yetmog'i va jo'sh urayotgan his-tuyg'ulariga erk bermog'i kerak edi.

«Men jangda g'alaba qildim, – dedi Jyulen o'zini hech kim ko'rmaydigan o'rmonga kirgan zahoti, – ha, men g'alabaga erishdim».

U hozirgina boshidan kechirgan voqealarni o'ylarkan, huzur qilib, ko'ngli joyiga tushdi.

«Demak, endi men oyiga ellik frank maosh olar ekanman-da. Bu deymen, janob de Renal juda qo'rqib ketganga o'xshaydi-ku. Lekin nimadan qo'rqdiykin?»

Bir soat burun uning juda g'azabini qaynatgan bu badavlat va nufuzli odamning nimadan bunday qo'rqib ketgani haqida xayol surib borar ekan, Jyulen asta-sekin qandaydir shirin, rohatbaxsh his-tuyg'uga berildi. U bir zum o'zi oralab ketayotgan manovi o'rmonning ajoyib go'zalligiga mahliyo bo'lib qoldi. Bir vaqlar tog'dan uzilib tushgan ulkan xarsanglar jarlik tubida ayqash-uyqash bo'lib yotardi.

Zabardast shamshod daraxtlari naq qoyalarning cho'qqisiga qadar o'sgan bo'lib, ularning osti muzdek salqin edi, holbuki bir necha qadam naridagi oftobro'yani quyosh shunchalik yondirardiki, u yerda turib bo'lmasdi.

Jyulen ulkan qoyalar soyasida biroz dam oldi-da, so'ng borgan sari yuqorilab, toqqa ko'tarila boshladi. Tezda u ko'zga arang chalinadigan so'qmoqqa burildi. Bu yerdan faqat echki boquvchi cho'ponlargina yurishguvchi edi. U so'qmoqdan biroz yurgach, baland qoyaga tirmashib chiqdi-yu, nihoyat, o'zini butun dunyodan mutlaqo ajralgan holda his etdi. U balandlikka ko'tarilganidan lablariga tabassum yugurdi: bu uning orzusi ushlanganini yaqqol ko'rsatib turardi. Musaffo tog' havosi uning dilini ravshanlashtirib, hatto qandaydir quvontirib ham yuborgandi. Verrer shahri meri hamon uning ko'z o'ngida, dunyodagi barcha boyonlar va barcha surbet odamlarning timsoli sifatida gavdalanardi, biroq uning qalbidagi jo'sh urayotgan nafrat qanchalik kuchli bo'lmasin, yigit dilida shaxsan janob de Renalga nisbatan hech qanday g'araz yo'q edi. Agar janob de Renal bilan uchrashmay qo'ysa, bir hafta o'tar-o'tmas uning o'zini ham, qasrini ham, itlarini ham, bolalari-yu butun oilasini ham unutib yuborgan bo'lardi. «Bilmadim, qay yo'sinda uni shuncha pulni qurbon qilishga majbur etdim ekan. Yiliga ellik ekyudan ortiq-a, axir. Undan bir daqiqa oldin esa dahshatli xavfdan arang qutulgan edim. Mana senga bir kunda ikki g'alaba; to'g'ri, ikkinchisida mening hech qanday xizmatim yo'q, har qalay, bunga qanday erishganimning sababini aniqlab olsam bo'lardi. Hay mayli, ko'ngilsiz mulohazalarimni ertagacha qo'ya turaylik».

Jyulen avgust oyining jazirama quyoshida misday qizib ketgan osmonga tikilganicha baland qoya ustida turardi. Qoya ostidagi may-sazorda so'zanaklar tinimsiz chirillardi, ular tinganida esa hammayoq jimjit bo'lib qolardi. Shu tobda unga pastlikdagi vodiyni uzoq-uzoq joylarigacha yaqqol ko'rinish turardi. Jyulening tepasidagi qoyadan parvoz qilgan qarchig'ay goho-goho bir ko'rinish, ulkan doira yasab uchmoqda edi. Jyulen beixtiyor bu yirtqich parvozi uni hayratga solardi, yigit ladi. Qushning vazmin va qudratli parvozi uni hayratga solardi, yigit uning qudrati, uning yolg'izligiga havas qilardi.

Napoleonning taqdiri ana shunday bo'lgan, ehtimol uning qismati ham shunday bo'lar.

XI

Kechki payt

Yet Julia's very conlness still was kind,
And tremulously gentle her small hand
Withdrew itself from his, but left behind
A slight, so very slight that to the mind
Twas but a doubt.

Don Juan, c. I. st. 71^a

Biroq Nerrerdada ham birrov ko'rinish bermog'i lozim edi. Uning omadi keldi. Jyulen kyurenining oldidan chiqqan zahoti janob Valenoga duch kelib qoldi-yu, darhol unga maoshi oshganligini aytdi.

Verjiga qaytgach, Jyulen qorong'i tushgunicha kutib turdi-da, shundan keyingina bog' tomon ravona bo'ldi. U bugun boshidan kechirgan barcha mashmashalardan so'ng ruhan charchagan edi. «Ularga nima deyman?» – deya bezovta bo'lib o'ylardi u, xonimlari haqida eslar ekan, uning xuddi hozirgi ruhiy holati odatda ayollarni qiziqtiradigan barcha mayda tasodiflarga juda monand ekanligi esa Jyulenning xayoliga ham kelmasdi.

Dervil xonim va, hatto, uning dugonasi ham ko'pincha Jyulenni tushunolmay qolishardi, lekin u ham, o'z navbatida, xonimlarning gapini chalakam-chatti tushunardi. Shuhratparast yigit qalbida jo'sh uruvchi ehtiroslar shiddati – ta'bir joiz bo'lsa – ulug'vorligi ularga ana shunday ta'sir qilardi. Bu g'aroyib yigitning qalbida esa har kuni to'fonlar ko'tarilib turardi.

Biroq bu oqshom bog' tomon yo'l olar ekan, Jyulen ko'hlikkina xolavachchalarning orzu-istaklarini bajonidil tinglashga moyil edi. Xonimlar uni ko'zlari to'rt bo'lib kutib o'tirishgan ekan. Jyulen de Renal xonimning yoniga, o'zining odatdagi joyiga borib o'tirdi. Tezda

^a Unga yarashib turar hattoki kibr-u havo,
Nogoh titrab ketdi-yu oppoqqina qo'lchasi
Yigitning qo'llaridan sirg'alib chiqib ketdi,
Ketarkan, yigit qo'lin ohista qisib qo'ydi,
Sezib bo'lmas holatda ediki, bu zamzama:
«Nahotki shundoq bo'lsa?» – dedi xo'rsinib yigit.

Bayron. «Don Juan», I bob, 71-band.

qorong'i tushdi. Yigit boyadan beri oldidagi stol suvanchig'ida ko'rib turgan oppoq qo'lni kaftiga olishga urinib ko'rди. Qo'l avvaliga ikkilanib turdi-da, keyin shartta kaftidan siltanib chiqdi, Jyulen o'zidan xafa ekanliklarini yaqqol his etdi. Yigit ortiqcha tirg'almay quvnoqlik bilan u yoq-bu yoqdan gap sotib o'tirgan edi, birdan janob de Renalning qadam tovushi eshitilib qoldi.

Janob merning ertalab aytgan qo'pol gaplari hamon Jyulenning qulog'ida jaranglab turardi. «Pulning kuchi tufayli ko'ngliga kelganini qaytarmaydigan manovi to'ngizning ustidan bir kulmaymanmi, – deya xayolidan o'tkazdi u. – Hozir, xuddi o'zining oldida xotinining qo'lini ushlayman. Ha, ha, xuddi shunday qilaman, ertalab u meni nafrat bilan tahqirlagan edi. Men esa xotinining qo'lini ushlayman».

Shu daqiqadan boshlab Jyulenning tabiatiga mutlaqo begona bo'lgan xotirjamlik uni tark etdi. Bu istak uning butun qalбини qamrab oldi, shu tobda u boshqa hech narsani o'ylay olmasdi. Shunday qilish kerakki, qo'lini ushlaganda de Renal xonim indamasin.

Janob de Renal darg'azab bo'lib siyosatdan gapirmoqda edi: Ver-rerdagi ikki-uch fabrikantning hamyoni ancha qappayib qolibdi, chamas, yaqin orada ular bundan ham badavlat bo'lib ketsa kerak, turgan gap, saylov paytida ular janob merning yo'lga to'g'anoq bo'ladilar: Dervil xonim diqqat bilan quloq solib o'tirardi. Bu safsata sotishdan zardasi qaynagan Jyulen stulini de Renal xonimga yaqinroq surdi. Atrof shu qadar qorong'i ediki, hech nima ko'rinmasdi. U yurak betlab qo'lini xonimning tirsagidan yuqorisigacha yalang'och bejirim qo'li yoniga qo'ydi. U hayajonlanib, butun fikri, xayoli parokanda bo'lib ketdi, u o'sha ajoyib qo'lga yuzini tekizdi-da, birdan dadillanib, uni lablariga bosdi.

De Renal xonim qaltirab ketdi. Axir eri bor-yo'g'i to'rt qadamcha narida o'tirgan edi-da, xonim darhol qo'lini Jyulenga uzatdi va shu bilan birga uni o'zidan xiyol nariga itarib qo'ydi. Janob de Renal hamyonini qappaytirib yotgan anovi muttaham va yakobinchilarni yanib, ularni la'natlar ekan, Jyulen uzatilgan qo'lni ehtiros bilan ketma-ket o'pard, lekin, ehtimol bu bo'salar faqat de Renal xonimgagina shunday ehtirosli bo'lib tuyulayotgandir. Bo'lmasam boyaqish xonim o'zi uchun mash'um bo'lgan shu kuni joni dilidan sevishini o'zi ham tan olmay yurgan odamining o'zga bir mahubaga ko'ngil berganligi haqidagi dalilini qo'lida tutib turgan edi. Jyulen uyda yo'qligida xonim kuni bo'yi o'zini juda baxtsiz his etdi va bu hol uni birmuncha mulo-haza yuritishga majbur qildi.

«Bu qanaqasi, nahot sevib qolgan bo'lsam? – derdi u o'ziga o'zi. – Men sevib qoldimmi? Nima balo, erim, bola-chaqam bo'lsa ham birdan sevib qolsam-a? Lekin men qalbmida erimga nisbatan Jyulenni bir zunga bo'lsa-da, unutishimga yo'l qo'ymaydigan manovi mudhish vasvasaga o'xshash tuyg'uni sirayam his etmagan edim-ku. Axir Jyulen aslini olganda hali yosh bola-ku, u shunchaki meni juda hurmat qiladi. Bu vasvasa o'tib ketadi, albatta. Bu yigitchaga nisbatan dilimda qanday his-tuyg'u borligi erim uchun baribir emasmi? Jyulen bilan qiladigan subhatlarimizni, uning barcha fantaziylarini eshitsa, janob de Renal zerikib o'lardi; unga bu gaplarning nima keragi bor? U o'z ishlari bilan band, boz ustiga men Jyulenni deb uni biror jihatdan kamsitayotganim yo'q-ku».

Ilgari sira his etmagan muhabbat tuyg'usidan aldangan bu soddadil ayol qalbida munofqlikdan asar ham yo'q edi. U aldanganini o'zi ham sezmagani bo'lsa-da, vijdoni beixtiyor bezovta bo'la boshladi. Jyulen bog'da paydo bo'lganida xonim dilidagi ana shu kurashdan iztirob chekmoqda edi. De Renal xonim Jyulening tovushini eshitdi-yu, shu zahoti uning yoniga kelib o'tirganini ko'rdi. Xonimning yuragi go'yo baxt unga qanot bag'ishlagandek bir orziqib tushdi. Bu baxtiyorlik tuyg'usi shu ikki hafta davomida har kuni xonimning ko'nglini band etishdan ham ko'ra ko'proq uni har gal benihoya hayratga solardi. Biroq oradan bir daqiqa o'tdi. «Bu qanaqasi bo'ldi? – dedi xonim o'ziga o'zi. – Demak, uni ko'rishim bilan hamma gunohlarini kechirib yuraverar ekanman-da». Uning yuragi orqasiga tortib ketdi, xuddi ana shu payt xonim qo'lini tortib oldi.

Yigitning ehtirosli bo'salari, – shu paytga qadar xonimning qo'lini hech kim bunday o'pmagan edi, – Jyulen, ehtimol, boshqa biron ayolni sevar, degan fikrni uning miyasidan darhol chiqarib yubordi. Jyulen endi uning oldida mutlaqo begunoh edi. Shubha natijasida tug'ilgan achchiq alam bir zunda g'oyib bo'ldi, ilgari hatto tushiga ham kirmagan huzur-halovat tuyg'usidan esa uning qalbi sevgi nashidasi va cheksiz quvonch bilan to'lib-toshdi. Boyib ketgan fabrikantlarni sira unutmay o'tirgan Verrer meridan bo'lak barchaga bu kecha juda ajoyib tuyulardi. Jyulen o'zining qora niyati, shirin orzularini butunlay unutib qo'ygandi, holbuki bu orzularni ro'yobga chiqarmoq uchun qanchadan-qancha to'siqlarni yengib o'tishi lozim edi. U umrida birinchi bor go'zallikning qudratli kuchini his etmoqda edi. Yigit o'zi uchun sirayam xos bo'lmagan qandaydir mavhum va shirin xayollar og'ushida o'tirar ekan, ta'rifi

til ojiz bo'lgan, jozibasi bilan maftun etgan manovi ajoyib qo'lni ohista qisib erkalar va ko'zlarini yumib, arg'uvon yaproqlarining tungi mayin shabadadan shildirashiga, Du sohilda joylashgan tegirmondagi itlar-ning yiroqdan hurishiga quloq solardi.

Biroq u hozir ehtirosga berilmay, shunchaki ko'ngilli hordiq chiqarayotgan edi. O'z xonasiga qaytar ekan, u faqat sevimli kitobini yana qo'lga olgach, qanday huzur qilib o'qishini o'ylardi, chunki yigirma yoshli yigit uchun keng dunyo haqidagi, bu dunyoni qay yo'sinda hayratga solishi to'g'risidagi fikr-mulohazalar hamma narsadan ham ustun turardi.

Ammo u birozdan so'ng kitobni bir chetga surib qo'ydi. Napoleonning zafarli yurishlari to'g'risida xayol surar ekan, u o'zining bugungi g'alabasiga ham qandaydir boshqacha qarardi. «Ha, men jangda g'olib chiqdim, – dedi u o'ziga o'zi. – Shunday ekan, bu g'alabadan foydalanmoq kerak, hozircha chekinar ekan, bu kekkaygan asilzodaning popugini pasaytirib qo'ymoq darkor. Napoleon temirni ana shunday qizig'ida bosgan. Undan uch kunga javob berishini talab qilaman, shunda do'stim Fukeni ko'rib kelishim mumkin. Agar janob de Renal yo'q desa, unda butunlay ketaman, deb po'pisa qilaman, qayoqqa borardi, javob beradi albatta».

De Renal xonim kechasi bilan mijja qoqmay chiqdi. Xonimga shu paytga qadar o'zi umuman yashamagandek tuyulardi. U Jyulen qo'lini ehtiros bilan o'pgan o'sha shirin damlarni qayta-qayta eslar ekan, qalbida o'sha mastona tuyg'uni his etardi.

Shu payt birdan uning xayolidan bevafoqlik degan dahshatli so'z yalt etib o'tdi. Hissiy muhabbat tushunchasiga kiradigan barcha jirkanch ishlar, tubanlik, fosiqlik tuyqusdan uning ko'z o'ngida namoyon bo'ldi. Xayolida ko'ringan bu manzaralar esa nozik va ajoyib obraz – uning Jyulen haqidagi va uni sevishdek baxt to'g'risidagi orzusini bo'lg'ayotgandek edi. Kelajak uning ko'z o'ngida dahshatli bir tarzda gavdalanardi. Xonim barcha undan qanday nafratlanishini tasavvur qila boshladi.

Uning uchun bu dahshatli daqiqalar edi – xonim qalbida allaqanday tuyg'ular uyg'ondi. Xonim ilgari sira ko'rmagan huzur-halovat mazasini endi tatib ko'rmoqchi bo'lgan ham edi, dahshatli azob iskanjasiga giriftor bo'ldi-qoldi. U shunday iztirob chekish mumkinligini ilgari sira ham tasavvur qilmagan edi, uning miyasi gangib qoldi. U bir daqiqa erimga Jyulenni sevib qolishdan cho'chiyotganimni

aytsammikin, degan xayolga ham bordi. U holda eriga Jyulen haqida barcha gaplarni aytib berishga to'g'ri keladi-ku. Baxtiga, shu payt u bir vaqtlar to'yi arafasida xolasi qilgan pand-nasihatlarni eslab qoldi. Xolasi, xotin kishi eriga hamma gapniyam aytavermasligi ke-rakligini, chunki er har qalay xotiniga nisbatan hukmdor ekanligini uning qulog'iga quygan edi. De Renal xonim nima qilarini bilmay garangsib qoldi.

U iztirob chekar ekan, miyasida bir-biriga zid bo'lgan fikrlar g'ug'on o'ynardi. Goho u, Jyulen meni sevmasa-ya, deb cho'chirdi, goho esa dahshatga tushib, o'zini jinoyatchi his etardi va go'yo ertagayoq bo'yniga bevafo xotin deb yozilgan taxtachani osib Verrerdagi shahar maydonida butun xalq oldida sazoyi qilib, qatl etishayotgandek seskanib tushardi. De Renal xonimning mutlaqo hayot tajribasi yo'q edi, shu boisdan es-hushi joyida paytida ham, Tangri oldida gunoh qilish – hali xaloyiq nafratiga duchor bo'lish va xalq oldida sazoyi etilish bilan barobar emasligi xayoliga ham kelmasdi.

Bevafolik va uning fikricha, bu bevafolikdan kelib chiqadigan sharmandalikni bir lahzagina unutgan paytlarida xonim Jyulen bilan ma'sum hayot kechirsa, qanday ajoyib bo'lishini o'ylardi va xotiralarga berilib ketib, Jyulen boshqa ayolni sevadi, degan mu-dhish shubhadan qalbi o'rtana boshlardi. Portretini tortib olishlaridan qo'rqqani uchunmi yoki uni birov ko'rib qolsa o'sha ayolni badnom qilishdan cho'chiganidanmi, yigitning oppoq oqarib ketganini de Renal xonim xuddi hozirgina ko'rib turgandek edi. Ayol bu xotir-jam va olijanob chehrada birinchi bor qo'rquv alomatlarini ko'rishi edi. Yigit xonim yoki bolalarini deb biron marta ham shunchalik tashvishga tushmagandi. Iztirob chekish uchun bu yangi bahona ayolning busiz ham qayg'u bilan to'lib-toshgan qalbini qattiq o'rtab yubordi. De Renal xonim beixtiyor ingrab yuborgandi, oqsoch qiz uyg'onib ketdi. Xonim birdan sham shu'lasini va tepasida egilib turgan Elizani ko'rib qoldi.

– Demak, u sizni sevar ekan-da? – deya qichqirib yubordi u hushini yo'qotib.

Xonimning baxtiga, bekasiga bir balo bo'lganini ko'rib ajablangan oqsoch qiz uning bu g'aroyib so'zlariga mutlaqo e'tibor bermadi. De Renal xonim qandaydir ehtiyotsizlikka yo'l qo'yganini tushunib qoldi. – Isitmam ko'tarilibdi, – dedi u qizga qarab, – alahsiraganga o'xshayman, birpas yonimda o'tiring.

O'zini tiyishga majbur bo'lganidan u asta-sekin ko'ngli tinchib, yengil tortdi va es-hushini yig'ib oldi. Xonim oqsoch qizning tikilib qarashidan qutulmoq uchun gazeta o'qib berishni buyurdi va «Hafta-lik»dagi uzundan-uzoq bir maqolani o'qiyotgan qizning bir maromda-gi tovushi ta'sirida asta-sekin ko'ngli butunlay taskin topdi. Shundan so'ng de Renal xonim Jyulen bilan uchrashib qolganida unga iloji boricha sovuqroq muomala qilishga ahd qildi.

XII

Sayohat

Parijda yaxshi kiyingan odamlarga duch kelish mumkin, viloyatda esa irodasi mustahkam odamlar ko'proq uchraydi.

Siyos

Ertasi kuni ertalab soat beshlarda, – de Renal xonim hali o'z yotoqxonasidan chiqmagan edi, – Jyulen uning eridan uch kunga javob oldi. Shundan so'ng Jyulen birdan xonimni ko'rgisi kelib qoldi, yigit uning ajoyib qo'lini eslagandi. U boqqa chiqdi, de Renal xonim-dan hadeganda darak bo'lavermadi. Albatta, agar Jyulen sevganida edi, xonimning birinchi qavatdagi qiya ochiq deraza ortida turganini sezgan bo'lardi. Xonim peshanasini oynaga tiraganicha yigitga tikilib turardi. Nihoyat, u tundagi ahdini unutib boqqa chiqishga jazm qildi. Uning odatda oppoq oqarib yuradigan yuzi hozir lovullab turardi. Bu soddadil ayol qattiq hayajonda edi: qandaydir nosamimiylilik va, hatto, chamasi, norozilik odatda uning tiniq ko'zlarida aks etadigan xotirjamlik ifodasiga sharpa tashlab turardi. Bu xotirjamlik go'yo dunyodagi barcha bemaza tashvishlardan hazar qilayotgandek ayol chehrasiga o'zgacha bir joziba baxsh etardi.

Jyulen tez-tez yurib ayolga yaqinlashdi, u xonimning yelkasiga naridan-beri tashlangan shol ro'moli ostidan ko'rinib turgan ajoyib qo'llariga zavq bilan tikilardi. Ayolning tungi iztiroblardan lovullab turgan yonoqlari ertalabki musaffo havodan yanada qizarib ketgan-dek tuyuldi. Uning sodda, nazokatli, shu bilan birga, ilhombaxsh husni, – oddiy ayollarda bunday go'zallik kamdan-kam uchraydi, – Jyulenning o'zi ham xayoliga keltirmagan ko'ngil torlaridan qaysi

birini chertib yuborganday bo'ldi. Jyulen ayolning bu go'zalligidan zavqlanib, unga tikilib borar ekan, o'zini do'stona kutib olishlariga sirayam shubha qilmas, u hatto bu haqda o'ylamasdi ham. Xonim ochiqdan-ochiq sovuq kutib olganini ko'rgan yigit hang-mang bo'lib qoldi. Shu zahoti u, beka kim ekanligimni menga pisanda qilyapti, degan shubhaga bordi.

Uning lablaridagi quvonchli tabassum birdan so'ndi-qo'ydi, u o'zining bu xonadonda, ayniqsa, manovi badavlat asilzoda xonim qarshisida qanday o'rin egallashini esladi. Yigitning yuzi bir zumda o'zgarib ketdi, endi uning yuzida takabburlik, o'zidan g'azablanishidan bo'lak hech qanday ifodani uqib bo'lmasdi. Xonimni bir soatdan buyon kutgani-yu, oqibatda uni shunday xo'rlaganliklari unga qattiq alam qildi.

«Faqat ahmoq odamgina birovlariga jahl qilishi mumkin, – deya mulohaza qilardi u o'zicha. – Tosh og'irligi uchun yerga tushadi. Nahot men umrbod yosh bola bo'lib qolaversam? Nahot men bu odamlarga nisbatan to'layotgan pullariga yarasha muomala qilishni o'rgana olmasam? Agar ular meni hurmat qilishlarini, o'zimni o'zim hurmat qilishni istasam, u holda bu odamlarga ularning boyligi bilan mening muhtojligimgina shartnoma tuzganligini, qalbim esa ularning kibr-u havosidan ming chaqirim naridaligini, ularning pastkash pisanda-yu, iltifotlari mutlaqo ta'sir qilmaydigan yuksaklikda ekanligini uqtirib qo'ymog'im lozim».

G'azab, alamini ko'ngliga sig'dira olmagan yosh tarbiyachining titrayotgan yuzida mutakabbirlik, qattiq qahr ifodasi paydo bo'ldi. De Renal xonim butunlay sarosimaga tushib qoldi. Ayol boya Jyulenni sovuq qarshi olishga ahd qilgan edi. Endi ko'z o'ngida yigitning yuzi birdan shunday o'zgarib ketganini ko'rib, unga rahmi keldi, tashvishga tushgan va ajablangan xonimning chehrasidagi iltifotsizlik o'rnini hamdardlik ifodasi egalladi. Odatda, ertalab salomatlik yoki ob-havo to'g'risida aytiladigan shunchaki oddiy so'zlar ikkovining ham og'zida qoldi. Muhabbat iztiroblarini chekmaganidan to'g'ri fikr yurita oladigan Jyulen de Renal xonimga oralaridagi munosabatni do'stona deb hisoblash hatto xayoliga ham kelmaganini namoyish etishning yo'lini topdi: u o'zining jo'nab ketayotgani to'g'risida bir og'iz ham so'z aytmay, ta'zim qildi-da, g'oyib bo'ldi.

Ayol kechagina do'stona tikilgan ko'zlarning hozir naqadar g'azab va nafrat bilan qaraganidan hayratga tushib, yigit ortidan kuzatib tu-

rar ekan, uning oldiga katta o'g'li yugurib keldi va onasining bo'yniga osilib, qichqirdi:

– Bizlarda esa ta'til boshlandi: janob Jyulen jo'nab ketyaptilar.

Bu gapni eshitib de Renal xonimning yuragi orqasiga tortib ketdi, u boadablighi uchun o'zini g'oyatda baxtsiz his etardi, biroq zaifligi tufayli yuz karra ko'proq azob chekardi.

Bu yangi voqea uning tasavvuridagi barcha boshqa gaplarni bosib ketdi. Uning andishali mulohazalari bir zumda tumtaraqay bo'ldi. Endi xonim maftun etuvchi oshiqning sevgisi oldida dosh berishini emas, balki undan bir umr mahrum bo'layotganini o'ylab qolgan edi.

U ertalab nonushta tugagunicha tishini tishiga qo'yib chidab o'tirdi. Ayolning ichidan qirindi o'tayotgani kamlik qilgandek, janob de Renal bilan Dervil xonim nuqul Jyulenning jo'nab ketishi haqida gapirar edilar. Jyulen uch kunga javob so'rayotib tik gapirgani Verrer meriga biroz g'alati tuyulgan edi.

Turgan gap, kimdir yigitchaga ko'proq to'lashga va'da berganga o'xshaydi, bunga shubhalanmasa ham bo'ladi. Bu taklif janob Valenodan chiqqanmi yoki boshqasidanmi, guverner uchun yiliga olti yuz frank sarflash – har qanday odamni ham o'ylantirib qo'yishi mumkin. Kecha Verrerdagi aytishgan bo'lishsa kerak, shu boisdan ham bugun turish lozimligini aytishgan bo'lishsa kerak, shu boisdan ham bugun ertalab menga aniq javob aytmaslik uchun bu yaramas bola toqqa jo'nab qoldi. Buni qarang-a, kelib-kelib qandaydir zoti past hunarmandning ra'yiga qarab o'tirsam endi, buning ustiga surbetlik qilishini aytmaysizmi, kunimiz shunga haqorat qilganini o'zi ham tasavvur qila olmaydigan erimki, u biznikidan ketib qolmasa edi, deya xavotirlanayotgan ekan, men nima deb o'ylashim kerak? – derdi o'ziga o'zi de Renal xonim. – Eh, buning o'ylaydigan nimasi bor ekan – hammasi tamom bo'ldi».

Yig'lab-yig'lab ko'nglini bo'shatish va Dervil xonimning savollariga javob berishdan qutulish uchun u boshi qattiq og'riyotganini bahona qildi-da, o'z xonasiga kirib yotib oldi.

– Xotinlarning o'zi shunaqa bo'ladi, – deya takrorlardi janob de Renal. – Doim biror joylari og'rib turadi. Juda g'alati qilib yaratilgan-da bu xotinlar.

Shunday deya kula-kula nari ketdi.

Kutilmaganda qalbiga otash solgan baxtsiz muhabbatning qurboni bo'lgan de Renal xonim to'lg'anib yotar ekan, Jyulen xursand bo'lib, faqat tog'lardagina uchraydigan ajoyib manzaralarni tomosha qilib borardi. U Verjining shimol tomonidagi dovonni oshib o'tmog'i lozim edi. U yurib borayotgan so'qmoq ulkan shamshod daraxtlari oralab o'tib, Du vodiysini shimol tomondan to'sib turgan baland tog' yonbag'ridan ilon izi bo'lib asta yuqorilab ketardi. Du daryosi janubga qarab burilib ketgan joydagi tepaliklarni oshib o'tgan yo'lovchining ko'z o'ngida endi Burgundiya va Bojolening serhosil dalalari namoyon bo'ldi. Garchi bu shuhratparast yigit bunday go'zalliklarni ko'rganda yuragi jiz etmasa-da, u har qalay goho-goho beixtiyor to'xtab, bu keng va ulug'vor manzaraga ko'z yugurtirardi.

Nihoyat, u do'sti, yosh taxtafurush Fuke istiqomat qiladigan xilvat vodiya yetish uchun oshib o'tishi lozim bo'lgan baland tog' cho'qqisiga ko'tarildi. Jyulen shu tobda na do'sti Fuke, na bironta boshqa odamni ko'rishga oshiqardi. U cho'qqidagi qoyalar orasida qarchig'ay singari yashirib o'tirar ekan, o'zi tomon kelayotgan har qanday odamni yiroqdan ko'rgan bo'lardi. Qoyalardan birining tik biqinida u kichkinagina g'orni ko'rib qoldi. Yigit g'orga kirdi-da, pana joyga o'rnashib o'tirib oldi. «Bu yerda meni, - deya dildan o'tkazdi u xursandlikdan ko'zlari chaqnaib, - bu yerda meni hech kim topa olmaydi». Uning xayoliga shu yerda o'tirib, o'zining ba'zi mulohazalarini yozib qo'yish fikri kelib qoldi. Bu mulohazalarni har qanday boshqa joyda qog'ozga tushirish juda xavfli edi. To'rtburchak xarsang unga stol xizmatini o'tadi. Jyulen shunday berilib ketdiki, miyasida g'uj'on o'ynayotgan fikrlarni yozishga ulgurilmay qoldi; shu tobda u atrofidagi hech nimani ko'rmasdi. Nihoyat, u qog'ozdan ko'zini uzdi-yu, quyoshning yiroqdagi Bojole tog' tizmalari ortiga qarab botayotganini sezib qoldi.

«Shu yerda tunab qo'ya qolsam-chi? - deya o'yladi u. - Nonim bo'lsa bor, *erkinman*». Bu ulug' so'zni tilga olar ekan, Jyulen zavqdan yuragi lop etganini sezdi. Doim mug'ambirlik qilib yashashga majbur bo'lganidan u hatto do'sti Fuke bilan ham o'zini erkin his eta olmasdi. Bu kichkinagina g'orda iyagini kaftiga tiraganicha o'z orzulari va erkinlik tuyg'usidan mast bo'lib o'tirgan Jyulen o'zini hech qachon shunday baxtiyor sezmagandi. U tog'lar ortiga botgan quyoshning so'nggi shu'lasi ham so'nib borayotganini payqamay qoldi. Jyulen qop-qorong'i g'orda o'tirib, kelgusida Parijda kechiradigan hayotini yuragi

orziqib tasavvur qilardi. Avvalo uning ko'z o'ngida go'zal bir ayol namoyon bo'ldi, ayol shu qadar go'zal va olijanobki, Jyulen bunaqasini provinsiyada sira uchratmagan. Yigit o'sha ayolni yurak-yuragidan sevadi, ayol ham usiz yashay olmaydi... U doim o'z mahbubasi bilan birga bo'ladi, mabodo uni tark etsa ham juda qisqa muddatga, ulug' ishlar qilib shuhrat qozonish va uning sevgisiga munosibroq bo'lish uchungina tark etadi.

Parijdagi kiborlar jamiyatining ayanchli muhitida o'sib ulg'aygan biror yigit, agar u Jyulen kabi xayolparast bo'lgan taqdirda ham, bunday orzu-xayollarga berilganini sezib qolsa, beixtiyor iljayib qo'yardi, axir: «Mahbubasin tark etsa gar qaysi bir o'g'lon, bevafoqlik qilar unga har kuni jonon!» - degan haqiqat barchaga ma'lum-ku, bu haqiqat buyuk ishlar qilib shuhrat qozonish haqidagi orzularni bir zunda uning miyasidan siqib chiqargan bo'lardi. Biroq manavi dehqon yigitchaning buyuk jasorat ko'rsatishiga esa shunchaki bir tasodif yetishmayotgandek edi.

Bu orada qorong'i tun borliqqa allaqachon qora pardasini yoygan bo'lib, Fuke yashaydigan qishloqqacha esa yana o'n chaqirim yo'l yurmoq lozim edi. G'orni tark etishdan avval Jyulen gulxan yoqdi-da, boya yozgan barcha qog'ozlarini o'tga tashladi.

Jyulen kechasi soat birda eshikni taqillatganida do'sti uni ko'rib hang-mang bo'lib qoldi. Fuke hisob-kitob daftari ustida bosh qotirib o'tirganidan hali uxlamagan ekan. U norg'uldan kelgan, yuz tuzilishi xunukroq, burni mushtday, beso'naqay bir yigit bo'lsa-da, aslida juda ham ko'ngli ochiq, xushfe'l edi.

- Buncha bemahal kelmasang? Bu deyman, o'sha janob de Renal bilan urishib qolmadingmi, ishqilib?

Jyulen kechagi voqealarni do'stiga aytib berdi. U Fukedan hech narsani yashirmaslik lozim, deb hisoblardi.

- Menikida qola qol, - dedi unga Fuke. - Ko'rib turibman: janob de Renalni ham, Valenoni ham, prefekt yordamchisi Mojironni ham, kyure Shelanni ham, ularning barcha hiyla-nayranglarini ham endi yaxshi tushunib olibsan. Hozir ayni pudrat savdosi bilan shug'ullandigan payting. Arifmetika ilmda mendan ancha kuchlisan, hisob-kitobni olib borarding, axir bu savdo-sotiqdan mo'maygina pul topyapman. Ammo hisob-kitob ishlarga vaqt yetishmaydi, bironta odamni shirkatga olishga esa, muttaham chiqib qoladimi, deb qo'rqasan. Faqat shuni deb Xudoning bergan kuni biror mo'may ishdan quruq

qolasan kishi. Mana bundan bir oy ilgari manovi Mishoga olti ming frank ishlab olishiga imkon berib qo'ydim, Sent-Amanda yashaydigan Mishoni aytyapman, uni taniysan. Uni olti yil ko'rmagan edim, taso-difan Pontarledagi kimoshdi bozorida uchratib qoldim. Xo'sh, o'sha olti mingni yoki hech bo'lmasa, uch mingni sen ishlab olsang nima qilardi? Agar o'shanda yonimda bo'lganingda edi, o'sha bir to'da taxtaning bahosini oshirib, barchasining hafsalasini pir qilardim-u mol o'zimizga qolardi. Menga sherik bo'la qolsang-chi.

Fukening bu taklifi Jyulenning dilini biroz ranjitdi: bu gaplar uning xom xayollariga mutlaqo to'g'ri kelmasdi. Fuke yolg'iz o'zi yashardi, shuning uchun ham do'stlar Gomer qahramonlariday o'zlari ovqat pishirib tamaddi qilishar ekan, do'sti Jyulenga taxtafurushlik qanday foydali ish ekanligini isbotlamochi bo'lib unga o'zining hisob-kitob daftarini ko'rsatdi. Fuke do'stini juda bilimdon va halol odam deb hisoblardi.

Mana, nihoyat, Jyulen qora qarag'ay xodalardan qurilgan kichkinagina hujrada yolg'iz o'zi qoldi. «Rosti bilan ham men bu yerda bir necha ming frank ishlab olishim mumkin, – dedi u o'ziga o'zi, – keyin, o'sha paytda Fransiyada nima rasm bo'lishiga qarab, harbiy mundirimi yoki ruhoniylik ridosinimi bamayilxotir tanlayveraman. U paytga borib orttirgan jamg'armalarim barcha to'siqlarni bartaraf etadi. Tog'dagi bu xilvatgohda esa men anovi janobi kiborlar qiziqadigan barcha muhim materiallar bobidagi jaholatdan asta-sekin qutulib olaman. Biroq Fuke hali-veri uylanmochi emas, o'zi esa, bu yerda yolg'izlikdan qiynalyapman, deya noliyapti. Agar u o'z ishiga hech qanday dastmoya qo'sholmaydigan bir odamni sherik qilib olayotgan ekan, demak, u bu odamning hech qachon uni tashlab ketmasligiga umid qiladi».

– Nahot men do'stimni aldasam? – deya g'azab bilan xitob qildi Jyulen. Ishlarini yurishtirish uchun tullaklik qilib yurgan, birovga nisbatan mehr nimaligini bilmaydigan bu g'alati yigit shu tobda mehribon do'stiga xiyol bo'lsa-da, nomardlik qilishni hatto xayoliga ham keltira olmasdi.

Shu payt birdan Jyulenning chehrasi yorishib ketdi – u do'stining taklifini rad etishga bahona topgan edi. «Qanaqasiga endi? Yetti-sakkiz yil umrni benom-u nishon o'tkazish-a? Axir u paytga borib yigirma sakkizni urib qo'yaman. Bonapart bu yoshda o'zining eng buyuk ishlarini bajarib bo'lgandi. Hech kim tanimaydigan menday kamtarin bir

odam kimoshdi bozorlarida o'ralashib yurib qandaydir muttaham mansabdorlarning iltifotini qozonib, nihoyat, biroz pul ham jamg'ardim, deylik. Lekin, kim bilsin, o'sha paytga borib qalbimda shuhrat qozonish uchun lozim bo'lgan ilohiy olovdan hech bo'lmasa uchquni qolarmikin».

Ertasiga ertalab Jyulen masala hal bo'ldi, deb yurgan mehribon Fukega o'ta sovuqqonlik bilan ruhoniylik martabasiga bo'lgan e'tiqodi tufayli uning taklifini qabul qila olmasligini aytdi. Fuke ajablanganidan kalovlanib qoldi.

– Bunday o'ylab ko'rsang-chi, – derdi u do'stiga, – axir men seni sherik qilib olaypman, agar sherikchilikni istamasang, u holda yiliga to'rt ming maosh belgilay. Sen bo'lsang buning o'rniga, yana o'sha janob de Renalning uyiga qaytsam, deysan. Axir u seni, qora yer qilsam deydi-ku. Ikki yuz-uch yuz oltin yiqqaningdan keyin o'sha seminariyanga borib o'qiyverasan, kim to'sqinlik qilardi? Senga yana bir narsani aytib qo'yay: shu atrofdagi eng yaxshi qavmni senga o'zim to'g'rilab beraman. Bilasanmi, – deya qo'shimcha qildi Fuke tovushini pasaytirib o'sha janob *** , janob *** va janob ***larning bariga men o'tin yetkazib beraman. Ularga men a'lo nav o'tin, eman g'o'lalarini olib boraman, janoblar esa singan shox-shabba sifatida haq to'lashadi, turgan gap, menga ham nafi tegadi, albatta, puldan foyda chiqarishning bundan yaxshiroq usuli bo'lmasa kerak.

Biroq Jyulen o'z gapida qattiq turib oldi. Nihoyat Fuke, do'stim biroz aqlidan ozibdi, degan qarorga keldi. Uchinchi kuni azonda, tong yorisha boshlashi bilan Jyulen do'sti bilan xayrlashib chiqib ketdi; bugungi kunni u tog'dagi qoyalar orasida o'tkazmochi edi. Yigit o'sha kichkina g'orni qidirib topdi, biroq endi uning ko'ngli notinch edi: Fukening taklifi uni alag'da qilib qo'ygandi. U Gerakl kabi ikki yo'ldan birini: yo ezgulikni, yo qusurni tanlashi, tanlaganda ham yo kelajakda durustgina boylik orttirishga imkon beradigan, yo yoshlikdagi qahramonona orzu-umidlar yo'lini tanlamog'i lozim bo'lardi. «Demak, menda chinakam qat'iyat yo'q ekan, – derdi u o'ziga o'zi. Hammasidan ham unga ana shu gumon ko'proq azob bermoqda edi. – Rizq-ro'zimni topish uchun sarflamochi bo'lgan ana shu sakkiz yil ichida qahramonona ishlar qilishga undaydigan ilohiy kuchdan ajralib qolaman, deb qo'qyapmanmi, demak, mening tuprog'im boshqa joydan olingan. Ulug' kishilarning zuvalasi boshqacharoq bo'ladi».

XIII

Nafis paypoq

Roman, bu – katta yoʻlda qoʻlingda tutib borayotgan koʻzguning oʻzi.

Sen Real.

Verjidiagi koʻhna cherkovning xushmanzara xarobalariga yana koʻzi tushar ekan, Jyulen oʻtgan kundan beri de Renal xonimni biron marta ham eslamaganini oʻylab qoldi. «Bu yerdan joʻnab ketayotgan kunim bu ayol menga oramizda qanday masofa borligini eslatib qoʻydi, u men bilan goʻyo oddiy qishloqi bolakay bilan gaplashgandek gaplashdi. Ha, albatta, u bir kun avval qoʻlidan ushlashimga ijozat etganidan afsuslanayotganini koʻreatib qoʻymoqchi boʻldi. Lekin qoʻliyam juda goʻzal-da oʻzi. Ajoyib! Keyin bu ayolning nigohlarini aytmaysizmi, naqadar olijanob koʻzlar-a».

Fuke bilan birgalikda olib boriladigan pudrat ishlari tufayli picha mablagʻ jamʻarish imkoniyati Jyulen xayolini biroz olib qochdi. Yigit oʻzining atrofdagilar koʻz oʻngida naqadar qashshoq va arzimas odam boʻlib koʻrinishini endi ilgariga qaraganda kamroq oʻylab, kamroq qaygʻuradigan boʻlib qolgandi. U goʻyo baland tepalikka chiqib olgan-u, yerdan turib pastdagi qashshoqlikni ham, oʻzi uchun katta davlat boʻlib tuyuladigan toʻkin hayotni ham bamaylixtir kuzatayotgandek edi. Jyulen oʻz ahvoliga faylasuf koʻzi bilan qarayapti, deb boʻlmasdi, albatta. Biroq u toqqa qilgan mana shu kichkina sayohatidan butunlay boshqa odam boʻlib qaytganini sezish uchun farosati yetardi.

De Renal xonimning iltimosiga koʻra oʻz sayohati haqida hikoya qila boshlagan Jyulen bekaning naqadar hayajon bilan tinglayotganini koʻrib hayratga tushdi.

Bir vaqlar uylanishga jazm qilib yurgan Fuke bir necha bor sevgi bobida hafsalasi pir boʻlgan edi; oʻz doʻsti bilan suhbat paytida u Jyulenga ana shu barcha koʻngilsizliklarni ochiqdan-ochiq gapirib bergandi. Bir necha marta fursatidan oldin sevgilisining visoliga erishgan Fuke har gal mahabbasi ilgari ham oʻz muhabbatini kimgadir inʼom etganiga ishonch hosil qilgandi. Bu hikoyalar Jyulenni gʻoyatda hayratga soldi, u endi koʻpgina yangi narsalarni bilib olgandi. Doim

oʻz xayoli bilan boʻlib, hech kimga ishonmay yurganidan u ishq-muhabbat sohasida biroz boʻlsa-da savodini chiqarishi mumkin boʻlgan ishlardan benihoya yiroq edi.

Jyulen doʻstinikida oʻtkazgan shu uch kun ichida de Renal xonimning hayoti azob bilan oʻtdi, xonim turli xayolga borar va battar qaygʻurar edi. U chindan ham kasal boʻlib qoldi.

– Kechqurun boqqa chiqa koʻrma, – dedi dugonasiga Dervil xonim Jyulenga koʻzi tushgach. – Tobing qochib turibdi, kechqurunlari esa salqin, battar boʻlasan.

Janob de Renaldan doim, oddiygina kiyinagan, deb taʼna eshitib yuradigan dugonasining kutilmaganda nafis toʻr paypoq va Parijdan keltirilgan ajoyib tufisini kiyib olganini koʻrib Dervil xonim ajablendi. Soʻnggi uch kun mobaynida de Renal xonimning yagona ermagi bichishtikish boʻlgandi. U yaqindagina rasm boʻlgan chiroyli matodan oʻziga yozgi koʻylak bichgan va tezroq tikib ber, deb Elizani hol-joniga qoʻymagandi. Koʻylak Jyulen qaytib kelganidan bir necha daqiqa keyin bitgan edi, de Renal xonim uni darhol kiyib oldi. Uning dugonasida endi hech qanday shubha qolmadi. «Sevib qolibdi, bechora», dedi oʻziga-oʻzi Dervil xonim. Xolavachchasing nima sababdan bunday gʻalati betob boʻlayotgani endi unga butunlay ayon boʻldi-qoʻydi.

U de Renal xonimning Jyulen bilan qanday suhbatlashganini koʻrdi – bekaning yuzi goh oqarar, goh loladek qizarib ketar edi. Uning tashvish toʻla nigohi yosh tarbiyachining koʻzlariga qadalgan edi. De Renal xonim mana hozir u hamma gapni tushuntiradi-da, soʻng ularnikida qolish-qolmasligini aytadi, deya zoriqib kutmoqda edi. Jyulen esa bu toʻgʻrida umuman oʻylamayotgani boisidan hech nima demasdi. Nihoyat, uzoq ikkilanib turgach, de Renal xonim jurʼat etib, dilidagi tuygʻularni oshkor etuvchi titiroq tovush bilan soʻradi:

– Siz shogirdlaringizni tashlab, boshqa joyga ishga oʻtmoqchisiz shekilli?

De Renal xonimning maʼyus nigohi va tovushidagi jurʼatsizlik Jyulenni hayratga soldi. «Bu ayol meni sevadi, – dedi u oʻziga, – biroq bir lahza zaiflik qilganidan soʻng magʻrurligi tufayli darhol bu ishdan pushaymon boʻladi va mening ketib qolishimdan choʻchimay qoʻygan zahoti menga nisbatan yana dimogʻi koʻtariladi». U bir zumda oʻzi uchun zararli boʻlgan bu ahvolni tasavvur qilib koʻrdi-da, biroz ikkilanib turgach, javob berdi.

– Shunday ajoyib bolalardan ajralish men uchun og'ir bo'ladi, albatta. Boz ustiga oilangiz ham *bama'ni*, lekin ketishimga to'g'ri kelsa kerak. Axir har kim ham o'ziniyam o'ylashi kerak-ku.

Jyulen «bama'ni» so'zini aytar ekan, – kiborlarga xos bu so'zni u yaqiniginada lug'atiga kiritgan edi, – dilini kuchli nafrat tuyg'usi qamrab oldi.

«Demak, bu ayolning nazarida men bema'ni ekanman-da», deya xayolidan o'tkazdi u.

De Renal xonim yigitning aqli va chiroviga qoyil qolib, uning gaplariga quloq solar ekan, yuragi siqilib o'tirardi, ehtimol, xonadoningizni tashlab ketarman, deb uning o'zi aytdi-ku axir. Xonimning Jyulen yo'qligida Verjiga kelgan barcha vererlik do'stlari eri qidirib topgan bu ajoyib yigitni birlari olib, birlari qo'yib maqtashgandi. Albatta ular bolalarning o'qishidagi muvaffaqiyatlarida hech baloni tushunishmasdi. Biroq Jyulenning Injilni yoddan bilishi, buning ustiga uni lotin tilida yodlagani vererliklarni shu qadar qoyil qoldirgan ediki, hoynahoy, ular buni yuz yildan keyin ham unutmazlar kerak.

Ammo, Jyulen hech kim bilan so'zlashmagani boisidan, tabiiy, bu gaplardan bexabar edi. Agar de Renal xonim xiyol sovuqqonroq bo'lganida edi, u yigitni shunday katta obro' orttirgani bilan tabriklagan bo'lardi. Shunda Jyulenning g'ururi darhol taskin topib, u xonim bilan muloyim va dilkash bir ohangda gaplashgan bo'lardi, boz ustiga bekaning yangi ko'ylagi unga juda yoqqan edi. Ko'ylakning chiroyli chiqqanidan va bu haqda Jyulenning aytgan gapidan juda xursand bo'lgan de Renal xonim yigitga bog'ni sayr qilishni taklif qildi-yu, biroq xiyol o'tmay yurishga madori yo'qligi ma'lum bo'lib qoldi. Shunday so'ng u o'z qochog'ining qo'lga tayanib oldi. Ammo bundan kuchiga kuch qo'shilishi o'rniga, aksincha, yigitning qo'lini his etgan zahoti butunlay sillasi quridi-qo'ydi.

Qorong'i tushdi, ular stullarga o'tirishlari bilan Jyulen ilgari erishgan imtiyozga ko'ra jur'at etib, yonida o'tirgan go'zal bekasining qo'lini labiga bosdi-da, so'ng uni darhol kaftiga oldi. Shu tobda u mutlaqo de Renal xonim haqida emas, balki do'sti Fukening o'z mahbubalariga qanday dadil muomala qilganini o'ylardi, «bama'ni» so'zi hamon uning qalbida toshdan botib turardi. Kutilmaganda xonim uning qo'lini mahkam qisib qo'ydi, biroq Jyulen bundan sira ham xursand bo'lmadi.

Xonim bu kecha unga nisbatan namoyish etayotgan his-tuyg'ularidan faxrlanish u yoqda tursin, hatto dilida minnatdorchilik ham

sezmasdi, ayolning go'zalligi, nafasat-u nazokati bugun unga deyarli ta'sir etmasdi. Ruhiy pokizalik, niyatning xolisligi, so'zsiz, yoshlik umrini uzaytiradi. Odatda go'zal ayollardan ko'pchiligining avvalo yuzi qariydi.

Bu kecha Jyulenning kayfiyati buzuq edi; u hanuzgacha insonni ijtimoiy zinapoyaning u yoki bu pog'onasiga joylab qo'yadigan taqdir-dan g'azablanardi. Fuke unga boylik orttirishning tuban usulini taklif qilganidan buyon uning o'zidan o'zi jahli chiqmoqda edi. Butunlay ana shu xayol bilan band bo'lib, ahyon-ahyonda o'z xonimlari bilan bir-ikki og'iz gaplashib qo'yar ekan, u o'zi ham sezmaganda de Renal xonimning qo'lini qo'yib yubordi. Boyaqish bekaning yuragi orqasiga tortib ketdi: bundan u o'ziga chiqarilgan hukmni uqqan edi.

Agar Jyulenning sevgisiga ishonchi komil bo'lganida edi, ehtimol u o'z fazilatlarini yordamida muhabbat vasvasasiga dosh bergan bo'lardi. Biroq Jyulendan umrbod ayrilishdan qo'rqib turgan hozirgi paytda u o'z tuyg'usiga qarshilik qilmadi, xonim shu qadar hushini yo'qotib qo'ydi, Jyulenning parishonlik bilan stul suyanchig'iga qo'yib o'tirgan qo'lini o'zi ushlab oldi. Xonimning bu harakati navqiron shuhrat-parastni hushiga keltirdi: shu tobda u o'sha barcha kekkaygan asilzo-da janoblarning bir ko'rib qo'yishlarini istardi. Bu janoblar ziyofat payti, u bolalar bilan stolning poygak tomonida o'tirganida Jyulenga homiylarcha tirjayib qarashgan edi. «Yo'q, bu ayol mendan nafratlana olmaydi, – dedi u o'ziga o'zi, – shunday ekan, uning go'zalligidan yuz o'girishim yaxshi emas. Men o'zimni hurmat qilishni istar ekanman, u bilan oshiq-ma'shuqlik qilishim kerak». Agar Jyulen do'stining mahbubalar haqidagi oddiygina hikoyalarni eshitmaganida, ehtimol, bunday fikr uning miyasiga butunlay kelmagan bo'lardi.

Qo'qqisdan xayoliga kelgan bu fikrdan uning biroz dimog'i chog' bo'ldi. «Bu ikki ayoldan biri albatta meniki bo'lmog'i lozim», dedi u o'ziga o'zi va shu zahoti, Dervil xonimning ko'nglini ovlash men uchun yoqimliroq bo'lardi, deb xayolidan o'tkazdi. Yo'q, bu ayol unga ko'proq yoqadi, deb bo'lmasdi. Jyulen bu xonim uni faqat tarbiyachi sifatida bilgani uchun ham uni afzal ko'rgan bo'lardi. De Renal xonimning ko'z o'ngida esa u birinchi bor movut kamzulini qo'ltig'iga qistirgan kosibbachcha sifatida paydo bo'lgandi.

Biroq de Renal xonim eshik oldida qo'ng'iroq chalishga jur'at etolmay turgan va salga loladek qizarib ketadigan xuddi o'sha ishchi yigitchani ayniqsa mehr bilan eslardi.

O'z pozitsiyalarini ko'zdan kechirar ekan, Jyulen, hoynahoy, Dervil xonim bekaning menga ko'ngli borligini payqagan bo'lsa kerak, shu boisdan uning ko'nglini ovlash befoйда, degan qarorga keldi. Shunday qilib, u noiloj de Renal xonimni tanlashga majbur bo'ldi. «Xo'sh, bu ayol haqida menga nimalar ma'lum? – deya so'rardi o'zidan Jyulen. – Men faqat bir narsani bilaman: sayohatga bormasimdan oldin men uning qo'lidan ushlasam, qo'lini tortib olardi, endi esa men qo'limni tortib olayman, u esa, aksincha, qo'limni ushlab qisib qo'yayapti. Mendan nafratlanib yurgani uchun undan qasos olishning juda o'rni keldi. Xudo bilsin, uning qancha o'ynashlari bo'lganiykin! Ehtimol, bu yerda uchrashish qulay bo'lgani uchungina u meni tanlagandir?»

Afsuski, o'ta madaniyatli bo'lishning yomon tomoni ham xuddi ana shunda. Xiyol ma'lumotga ega bo'lgan yigirma yoshli yigitning qalbida samimiyatdan asar ham qolmaydi. Samimiyat bo'lmasa muhabbat odamni bezdiradigan majburiyatga aylanadi.

«Men yana shuning uchun ham bu ayolning visoliga yetmog'im lozimki, – deya shivirladi Jyulenning qulog'iga uning zaif g'ururi, agar kelajakda birona odam menga, shunchaki bir tarbiyachi bo'lgansan, deb yuzimga soladigan bo'lsa, bu ishga meni muhabbat majbur qilgan, deyishim mumkin».

Jyulen yana qo'lini asta tortib oldi-da, so'ngra o'zi de Renal xonimning qo'lidan tutib, uni qisdi. Ular yarim kechaga yaqin mehmonxonaga chiqishgach, de Renal xonim sekingina so'radi:

– Demak, bizni tark etar ekansiz-da? Bizni tashlab ketasizmi?

Jyulen xo'rsinib javob berdi.

– Ha, ketishim kerak, chunki men sizni qattiq sevib qoldim, bu esa gunoh, yosh ruhoni uchun bu juda katta gunoh.

De Renal xonim birdan uning qo'lga tayanib qoldi, tayanganda ham shunday keskin bir harakat bilan tayandiki, yonog'i Jyulenning yonib turgan yuziga tegib ketdi.

Tunda bu ikki odamning qalbini qamrab olgan tuyg'ular bir-biriga mutlaqo o'xshamasdi. De Renal xonimning yuragida ruhiy ehtiros hukmron bo'lib, butun vujudi muhabbat nashidasiga to'lib-toshgandi. Muhabbat savdosi ertaroq boshiga tushgan yosh ishvagar qizcha sevgi hayajonlariga o'rganib qoladi-da, ehtirosli tuyg'u yoshiga yetganida bu sohada yangilik jozibasini his etmay qo'yadi. Biroq hatto roman-

lar ham o'qimagan de Renal xonim uchun baxtning barcha qirralari yangilik edi. Hech qanday mash'um haqiqat yoki hech bo'lmasa kelajak sharpasi uning qalbini sovita olmadi. Xonim, oradan o'n yil o'tgandan keyin ham hozirgiday baxtli bo'laman, deya o'ylardi. Hatto bir necha kun ilgari unga qattiq azob bergan ayollik fazilati va janob de Renalga sodiq bo'lishga ont ichgani haqidagi fikr ham bugun hech qanday ta'sir ko'rsata olmadi; xonim uni chaqirilmagan mehmondek xayolidan quvib soldi. «Hech qachon uning haddidan oshishiga yo'l qo'ymayman, – derdi o'ziga-o'zi de Renal xonim. – Biz Jyulen bilan shu oy davohida qanday yashagan bo'lsak, shunday yashayveramiz. U mening do'stim bo'ladi».

XIV

Ingliz qaychisi

Yonoqlari anordek o'n olti yoshli qizalog'-u yuziga qizil surtganiga dog'man.

Polidori.

Jyulenga kelsak, u Fukening o'sha taklifidan so'ng o'zini butunlay baxtsiz his etmoqda edi, u hech bir qarorga kelolmay qiynalardi.

«Eh, chamasi irodam zaifga o'xshaydi. Napoleon payti bo'lganida, unga yomon askar bo'lar ekanman. Hay mayli, hech bo'lmaganda, – deya qaror qildi u, xonadon bekasi bilan manovi sarguzashtim biroz vaqtga bo'lsa-da, ko'nglimni xush etadi-ku».

Uning baxtiga bunday beadablik hatto mana shu arziyas voqeada ham uning asl ruhiy holatiga mutlaqo mos tushmas edi. De Renal xonimning yangi bashang ko'ylagi uning diliga g'ul'ula solib qo'ygandi. Yigit uchun bu ko'ylak Parijning timsoli edi. Uning g'ururi tasodifga yoki zarur paytda joniga ora kiradigan topqirli-giga tayanib ish ko'rishiga yo'l qo'ymasdi. Fukening hikoyalari va sevgi haqida Injildan o'qib olgan ozgina ma'lumotlari asosida u o'zi uchun bo'lajak kampaniyaning puxta va batafsil rejasini ishlab chiqdi. Jyulen, garchi o'zi tan olmasa-da, juda esankirab qolgan edi. Shu boisdan ham u o'sha rejani o'zi uchun yozib qo'yishga ahd qildi.

Ertalab de Renal xonim mehmonxonada bir daqiqa u bilan yolg'iz qoldi.

– Sizning ismingiz Jyulen, lekin yana boshqa ismingiz bormi? – deya so'radi xonim.

Ardoqlab berilgan bu savolga qahramonimiz biron nima deb javob bera olmadi. Bunday imkoniyat uning rejasida nazarda tutilmagandi. Agar kallasi ana shu ahmoqona reja bilan band bo'lmaganda edi, uning topqir aqli shu zahoti joniga ora kirgan, savolning kutilmaganda berilgani esa hozirjavoblikka undagan bo'lardi.

O'zining epsizligidan Jyulen battar xijolat chekdi. De Renal xonim uning bunday dovdirab qolganini darhol kechirdi. Yigitning bunday esankirab qolishi xonimga yurakni iytadigan soddadillik bo'lib tuyuldi. Uning fikricha, barcha juda aqli deb hisoblaydigan bu yigitga xuddi ana shunday soddadillik yetishmasdi.

– Bu tarbiyaching tushmagur menda qattiq shubha tug'diryapti, – degan edi unga bir necha bor Dervil xonim. – U xuddi hamma ishni oldindan o'ylab qiladigandek ko'rinadi. Juda pismiqa o'xshaydi u.

Ahmoqona dovdirab qolgani va de Renal xonimning savoliga javob bera olmagan Jyulenga qattiq alam qildi.

«Mendek odam o'z oldimda gunohimni yuvishim shart», – deya ahd qildi u va o'z burchiga binoan payt poylab turib, bir xonadan ikkinchi xonaga o'tayotganlarida de Renal xonimni o'pib oldi.

Bundan ham nojo'ya, o'zi uchun ham, xonim uchun ham yoqimsiz, boz ustiga, telbalaracha qiliqni o'ylab topishning o'zi amrimahol edi. Ularni ko'rib qolishlari hech gap emasdi. De Renal xonim, u aqlidan ozmadimi, deya o'ylab qoldi. Xonim qo'rqib ketdi va, shu bilan birga, qattiq jahli chiqdi. Bu bema'ni qiliq unga janob Valenoni eslatdi.

«Bu yerda u bilan yolg'iz o'zim bo'lganimda holim nima kechardi?» – deya o'yladi u. Uning qalbida sevgi orqaga chekinib, boadab ayolga xos fazilatlar tug'yon ko'tardi.

Shundan so'ng xonim shunday ish tutdiki, bolalaridan birontasi doim yonida bo'ldi.

Kun Jyulen uchun g'oyat zerikarli o'tmoqda edi; u o'taketgan epsizlik bilan o'zining shaydo qilish rejasini amalga oshirishga urinardi, u de Renal xonimga biron marta ham to'g'ri ko'z bilan qaramay, nuqul ma'nodor nigoh tashlardi. Biroq u shaydo qilish u yoqda tursin, hatto nazokatli bo'lishni ham eplay olmayotganini tushunmaydigan darajada tentak emasdi.

De Renal xonim uning bunday uquvsizligi va o'taketgan gustoxligidan hayratga tushib, butunlay esankirab qolgandi. «Ehtimol, birinchi muhabbati bo'lgani uchun ham shunday aqli yigit goh jur'atsizlik qilayotgan, goh esini yo'qotib qo'yayotgandir, – deya nihoyat o'ylab qoldi xonim va bu fikrdan qalbini cheksiz quvonch qopladi. – Lekin shunday bo'lishi mumkinmi? Demak, mening raqibam uni sevma-gan ekan-da?»

Nonushtadan so'ng de Renal xonim mehmonxonaga chiqdi, uni ko'rgani Bredagi prefekt yordamchisi janob Sharko de Mojiron kelgan edi. Xonim baland chambarak oldiga o'tirdi-da, kashta tika boshladi. Uning yonida Dervil xonim o'tirgan edi. Xuddi ana shu payt, kuppa-kunduzi qahramonimizning ko'ngli de Renal xonimning chiroyligina oyog'ini asta bosib qo'yishni tusab qoldi, holbuki shu daqiqada bekaning nafis to'r paypog'i va Parijdan keltirilgan bejirim tufisi prefektning sernazokat yordamchisi e'tiborini o'ziga tortgan edi.

De Renal xonim juda qo'rqib ketdi, u qaychisi, bir o'ram jun ip va barcha ninalarini yerga tushirib yubordi – bu bilan u Jyulenning bema'ni qilig'ini stoldan tushib ketgan qaychini ilib olishga bo'lgan beo'xshov harakat tarzida ko'rsatmoqchi edi. Ularning baxtiga ingliz po'latidan yasalgan qaychi sinib qoldi. Shundan so'ng de Renal xonim uni vaqtida ilib olmagan uchun Jyulendan o'pkalay boshladi:

– Axir qo'limdan chiqib ketganini ko'ruvdingiz-ku, – bemalol ilib olishingiz mumkin edi, buning o'rniga esa qosh qo'yaman deb ko'z chiqardingiz va oyog'imni qattiq turtib yubordingiz.

Bunday quvlik prefekt yordamchisini chalg'itdi-yu, biroq Dervil xonimni aldab bo'lmadi: «Bu chiroyli yigytchaning juda qilig'i sovuq ekan-ku! – deya xayolidan o'tkazdi ayol; provinsiyadagi knborlar jamiyatida bunday xatolar sira kechirilmaydi. De Renal xonim payt poylab turib Jyulenning qulog'iga:

– Ehtiyot bo'ling, men sizga buyuraman, – deya shivirladi.

Jyulen qo'polligini o'zi ham tushunardi va bundan qattiq pushaymon edi. U xonimning «men sizga buyuraman», so'zlari uchun achchiqlansammikin yoki yo'qmi, deya anchagina boshi qotib o'tirdi. Nihoyat, u o'ylab-o'ylab, shunday mulohaza yuritib boshladi: «U menga bolalar va ularning tarbiyasiga oid aloqador biror gap xususida *«buyuraman»*, deyishi mumkin edi, ammo sevgimga sevgi

bilan javob berar ekan, ikkovimizni butunlay *teng* deya hisoblamog'i kerak. Orada *tenglik* bo'lmasa, bu qanday muhabbat ham bo'ldi...» Shundan so'ng uning butun fikr-xayoli tenglik haqidagi turli chaynalgan gaplarni eslash bilan band bo'lib qoldi. U nuqul dilida jahl bilan Kornelning bir necha kun ilgari Dervil xonim o'qib bergan bir she'rini takrorladi.

...muhabbat tenglik demak

Tenglik qayda, deb yurmas hech zamonda muhabbat.

Jyulen o'lib-tirilib don Juanga o'xshab ko'rinishga harakat qilardi, biroq shu paytga qadar birona ma'shuqasi bo'lmagani tufayli kun bo'yi o'zini g'irt ahmoq odamdek tutdi. U faqat bir o'rinda to'g'ri mulohaza yuritdi. O'zidan ham, de Renal xonimdan ham achchiqlanib oqshom yaqinlashayotgani va yana beka bilan qorong'ida yonma-yon o'tirishi lozimligini dahshatga tushib o'ylar ekan, u janob de Renalga kyurening oldiga, Verrerga borishi kerakligini aytdi-da, peshindan keyin darhol uydan chiqib ketib, kechasi allamahalda qaytib keldi.

Jyulen janob Shelanning uyiga borganida, u o'z qavmidan ko'chib ketayotgan ekan, oxiri boyaqish cholni ishdan bo'shatishbdi, uning o'rnini esa vikariy Maslon egallabdi, Jyulen kekso kyurega ko'maklasha boshladi. Shu payt miyasida do'sti Fukega, cherkovga xizmat qilish iste'dodiga chin ko'ngildan ishongani uchun ham uning do'stona taklifini rad etgani, biroq hozir shunday o'taketgan adolatsizlikning shohidi bo'lganidan so'ng oxiratin kuydirmaslik uchun ruhoniylik unvonidan voz kechsammikin, deya o'ylab qolgani haqida xat yozish fikri tug'ilib qoldi.

Jyulen, agar qalbida ma'yus tadbirkorlik qahramonlik istagidan ustun kelgudek bo'lsa, tijorat bilan shug'ullanmoq uchun kyurening ishdan olinishini bahona qilishi haqidagi bu ajoyib fikrdan boshi osmonga yetdi.

XV

Xo'roz qichqirdi

Lotincha ishqdir «amor»,

ishqdandir bori maraz,

Isnod-u oh-u ozor,

G'arqi yosh, g'urbat, g'araz.

«Ishq gerbi» qo'shiqlar kitobi

O'zini asossiz ravishda, juda ayyorman, deb hisoblaydigan Jyulenning dilida xiyol bo'lsa-da, quvlik bo'lganida edi, ertasiga u o'zini Verrerga qilgan sayohati natijasida erishgan ajoyib muvaffaqiyati bilan tabriklagan bo'lardi. Jyulen g'oyib bo'ldi-yu, uning barcha xatolari unutildi-qo'ydi. Biroq kuni bilan uning qovog'idan qor yog'ib yurdi, faqat kechqurun qosh qoraya boshlaganidan keyingina uning miyasiga shu qadar g'aroyib bir fikr keldiki, bu fikrni u misilsiz jasorat bilan darhol de Renal xonimga xabar qilishni lozim topdi. Ular bog'dagi joylariga borib o'tirishlari bilanq Jyulen hatto butunlay qorong'i tushishini ham kutmasdan, de Renal xonimning nomiga dog' tushirishi mumkinligini sira o'ylamay, uning qulog'iga shivirladi:

– Xonim, bugun tunda soat roppa-rosa ikkida xonangizga kiraman, siz bilan gaplashib oladigan zarur gapim bor.

Jyulen, beka birdan rozi bo'lsa-ya, degan fikrdan qo'rqib, dag-dag titrardi. Maftunkor don Juan roli uni shu qadar ezib yuborgan ediki, agar o'ziga erk bersa, o'sha xonimlarini ko'rmaslik uchun bir necha kun xonasiga qamalib olgan bo'lardi. U kechagi ajoyib xulq-atvori bilan bir kun oldin osongina erishgan barcha yutuqlarini qora yer qilganini yaxshi tushunardi va shu boisdan ham endi o'zini qanday tutishni bilmay qolgandi.

De Renal xonim Jyulenning yurak yutib aytgan bu gustoxona taklifiga chin ko'ngildan chiqqan qahr-g'azab bilan javob qildi. Yigitning bu qisqa javobida nafrat sezgandek bo'ldi. Shubhasiz, deyarli shivirlab aytilgan bu jumlada «E seni!» degan so'z ham bor edi. Jyulen, bolalarga nimanidir aytishim kerak, degan bahonada ularning oldiga kirib ketdi-da, qaytib kelgach, de Renal xonimdan iloji boricha uzoqroqqa, Dervil xonimning yoniga o'tirdi. Shu yo'sinda u bekaning qo'lini ushlash imkoniyatidan o'zini butunlay mahrum etdi. Suhbat

jiddiy tus oldi va Jyulen bir necha marta birdan boshi qotib, jimib qolganini hisobga olmaganida, juda aqli gaplar aytib o'tirdi. «Uch kun burun, – derdi u o'ziga-o'zi, – de Renal xonim menga ochiqdan-ochiq moyilligini sezdirgandi. O'shanda, u endi meniki, deb o'ylab qolgan edim! Yana uning iltifotini qozonish uchun biror hiyla o'ylab topishim kerak».

Jyulen shunday mushkul ahvolga tushib qolishiga o'zi aybdor bo'lib, ruhan juda ezilgan edi. Binobarin, muvaffaqiyatga erishgudek bo'lsa, u battar esankirab qolishi turgan gap edi.

Soat o'n ikkilarga yaqin hammasi xona-xonasiga tarqalishgach, u dili xufton bo'lib Dervil xonim mendan qattiq nafratlanadi, de Renal xonimning ham menga munosabati undan yaxshi bo'lmasa kerak, degan qarorga keldi.

Ta'bi g'oyatda tirriq bo'lgan, benihoya xo'rliqi kelgan Jyulenning sira uyqusi kelmadi. Biroq yigit munofiqlikni yig'ishtirib qo'yib, o'z rejalaridan voz kechishni va de Renal xonim huzurida yosh bola kabi kundalik quvonchlarga qanoat qilib yashashni xayoliga ham keltirmasdi.

U bosh qotirib, turli hiyla-nayranglar o'ylab topar, biroq oradan bir daqiqa o'tgach, bularning bari mutlaqo bema'ni gap bo'lib tuyulardi; xullas, u o'zini benihoya baxtsiz his etib yotar ekan, birdan qasrdagi katta soat *ikki* marta bong urdi.

Havoriy Pyotr xo'rozning qichqirig'ini eshitib qanday o'ziga kelgan bo'lsa, bu sado Jyulenni ham shunday hushiga keltirdi. U qanday mudhish voqea sodir bo'lganini angladi. Yigit xonimga surbetlaracha o'sha gapni aytganidan so'ng bu haqda biron marta ham eslamagan edi – axir bu gapni eshitib bekaning qattiq jahli chiqqan edi-da!

«Men unga soat ikkida oldingizga kiraman, dedim, – deya o'zicha mulohaza yuritardi u o'rnidan turar ekan, – oddiy dehqonning bolasi bo'lganim uchun ham men johil va to'pori bo'lishim mumkin, Dervil xonim buni menga ochiqdan-ochiq shama qildi, lekin men jillaqursa hech narsaga arzimaydigan odam emasligimni isbotlayman».

Chindan ham Jyulen o'z matonati bilan faxrlansa arzigudek edi: shu paytgacha u o'zini shu qadar dahshatli ravishda zo'rlamagan-di. O'z xonasining eshigini ochib yo'lakka chiqar ekan, dag'-dag' qaltirab, tizzalari bukilib ketaverganidan u devorga suyanib qoldi.

Jyulen ataylab shippagini kiymagan edi. Yo'lakka chiqqach, u janob de Renalning eshigi oldiga borib quloq soldi: u yerdan kuchli xurrak ovozi eshitilmoqda edi. U butunlay o'zini yo'qotib qo'ydi. Demak, xonimning oldiga kirmaslik uchun hech qanday bahona qolmadi. Lekin, – yo Parvardigor! – bekaning xonasida u nima qiladi axir? Shu tobda uning miyasida hech qanday reja yo'q edi, hatto reja tuzib qo'ygan taqdirda ham u hozir shunday bir sarosimaga tushib qolgan ediki, baribir bu rejani bajara olmasdi.

Nihoyat, u bundan ko'ra o'limga borish marta osonroq edi, deya o'ylaganicha, o'zini-o'zi zo'rlab, de Renal xonimning yotoqxonasi yonidagi kichkina dahlizga kirdi. U qo'llari qaltirab tutqichni tortgan edi, eshik qattiq gichirlab ochildi.

Xona yorug' edi, kamin ustida soyabonli tungi chiroq yoqib qo'yilgandi, – ana xolos, – bir kami shu edi o'zi! Jyulenni ko'rib de Renal xonim sapchib o'rnidan turdi. «Badbaxti!» – deya qichqirdi u. Bir zum ikkovi ham sarosimaga tushib qolishdi. Ana shunda Jyulen barcha xom xayollarini unutdi-yu, asl holiga tushdi-qo'ydi. Shunday dilbar ayol tomonidan muhabbatining rad etilishi unga dunyodagi eng katta baxtsizlik bo'lib tuyuldi. Xonimning ta'nalariga javoban Jyulen uning oyog'iga yiqildi-da, tizzasidan quchoqlab oldi. Biroq ayol g'azab bilan uni koyishda davom etavergan edi, Jyulen birdan ho'ngrab yig'lab yubordi.

Oradan bir necha soat o'tgach, Jyulen de Renal xonimning yotoqxonasidan chiqib kelganida, u haqda, odatda romanlarda aytiladigandek, endi uning armoni qolmadi, deyish mumkin edi. Chindan ham xonim qalbida sevgi uyg'ota olgan va ayolning latofati kutilmaganda uni o'ziga maftun qilgan Jyulenga shunday g'alaba in'om etgandiki, u o'sha beso'naqay hiyla-nayranglari bilan bu g'alabaga o'lsayam erisholmagan bo'lardi. Lekin hatto eng lazzatli onlarda ham ahmoqona kibr-havosining quli bo'lgan bu odam o'zini xotinlarni shaydo qiluvchi uchar qilib ko'rsatishga urinar va o'zidagi barcha jozibali xislatlarni bir pul qilishga o'lib-tirilib harakat qilar edi. O'zi uyg'otgan ehtirosdan, cho'chish natijasida yanada jo'sh urgan muhabbatdan lazzatlanish o'rniga u nuqul o'z burchini o'ylardi. U o'zi o'ylab chiqqan idealdan xiyol chetlashsa, keyinchalik qattiq pushaymon bo'lishidan, o'zini-o'zi hurmat qilmay qo'yishidan qo'rqardi. Xullasi kalom, Jyulenni oliy tartibdagi inson ekanligini ta'kidlovchi xuddi ana shu tuyg'ulari boshiga

qo'nyotgan baxtdan lazzatlanishiga xalal bermoqda edi. Yonoqlari anordek o'n olti yoshli qizgina balga borish oldidan yuziga qizil surtishni shart deb hisoblaydi. Jyulenni ko'rib o'lgudek qo'rqib ketgan de Renal xonim avvaliga butunlay o'zini yo'qotib qo'ydi, keyin esa hayajonning zo'ridan o'zini bosolmay qoldi. Jyulening ko'z yoshlari, uning umidsizlikka tushgani xonimning es-hushini olib qo'ydi.

Hatto murod hosil bo'lib, endi yo'q deyishga hojat qolmaganidan keyin ham xonim birdan astoydil g'azablanib yigitni itarib yuborar va shu ondayoq yana o'zi uning quchog'iga otilar edi. Bularning barini u sira ham ataylab qilayotgani yo'q edi. U endi o'zini, butunlay badnom bo'ldim, deya hisoblar ekan, jahannam sharpasidan qochib, Jyulening quchog'iga yashirinardi va ehtiros bilan uni erkalay boshlardi. Xullas, qahramonimizning rohat-farog'ati uchun uning o'zi bu ayol qalbida uyg'otgan tabiiy jo'shqinlikka qadar barcha narsa mavjud bo'lib, faqat yigit bundan lazzatlanana olsa bo'lgani edi, Jyulen xonadan chiqib ketganidan keyin ham ayol anchagacha ehtirosli hayajondan qaltirab, qilgan gunohidan dahshatga tushib yotdi.

«Yo Tangrim! Sevgi baxti deganlari shumi hali? Bor gap shumi?» O'z xonasiga kirib olganidan so'ng Jyulening miyasiga kelgan birinchi xayol ana shu bo'ldi. Hozir u chin ko'ngildan hayratga tushib, qandaydir dovdirab qolgandi. Odatda, anchadan buyon intilib kelgan narsasiga erishsa, inson qalbini ana shunday his-tuyg'ular qoplaydi. Chunki u doim bir narsani istar edi, ammo endi armoni qolmadi, xotiralar esa hali yo'q. Jyulen paraddan qaytgan askar kabi, barcha tafsilotlarni xotirasidan birma-bir o'tkaza boshladi. «Burch amri bilan bajarishim lozim bo'lgan biror narsani unutmadmimkin? Rolimni yaxshi bajardimmimkin ishqilib?»

Qanday rolni deysizmi? Ayollarni o'ziga maftun etishga o'rganib qolgan odam rolini-da, albaxta.

XVI

Ertasi kuni

He turns his lip to hers, and with his hand
Call'd back the tangles of her wandering hair.

Don Juan, c. 1, st. 170⁹

Yaxshiyamki, Jyulening baxtiga, de Renal xonim hayratga tushib, esankirab qolgan edi, bir zunda o'zi uchun dunyoda eng aziz insonga aylangan bu yigitning xatti-harakati qanchalik bema'ni ekanligini sezmedi.

Kun yorisha boshlagach, ayol Jyulendan tezroq chiqib ketishni iltimos qilishga tutindi.

– Yo Parvardigor, – derdi u, – agar erim ivir-shivirimizni eshitib qolsa bormi, meni o'ldi, deyavering.

Shu paytgacha xayolida turli-tuman gaplarni o'ylab qo'ygan Jyulen ulardan birini esladi:

– Hayot bilan vidolashsangiz afsuslanarmidingiz?

– Ha, hozir judayam afsuslanardim! Lekin baribir sizni sevganim-dan pushaymon bo'lmasdim.

Jyulen o'z qadrini yerga urmaslik uchun xonimning oldidan kun butunlay yorishib bo'lganidan keyin hech qanday ehtiyotkorlik qilmay chiqishni lozim topdi.

O'zini tajribali erkak qilib ko'rsatish haqidagi ahmoqona fikr miyasini chulg'ab olganidan uning har bir qadamini tinimsiz nazorat qilib borishi, har qalay, yigitga bir jihatdan foyda keltirdi: ular de Renal xonim bilan nonushta mahali uchrashib qolishganida u o'zini g'oyatda ehtiyotkor tutdi.

Xonim esa, yigitga har qaraganda loladek qizarib ketar va, shu bilan birga, bir zum ham Jyulenga qaramay turolmadi, u xijolat chekayotganini his etar va jon-jahdi bilan buni yashirishga harakat qilgandan battar uyalandi. Jyulen faqat bir marta boshini ko'tarib, unga qaradi. De Renal xonim avvaliga uning bardoshiga qoyil qolib

⁹ Lablari lab bosdi ul, beozorgina

Tola sochni olib qo'yib qiz manglayidan.

Bayron. «Don Juan», 1 bob, 170-band.

o'tirdi. Biroq yigit unga boshqa qaramaganidan so'ng qo'rqib ketdi: «Nahot u endi meni sevmay qo'ygan bo'lsa! Evoh! Uning uchun qarib qolganman, axir undan o'n yosh kattaman-a!»

Ular yemakxonadan boqqa chiqishayotganida xonim birdan Jyulenning qo'lini ushlab, uni mahkam qisdi. Muhabbatning bunday namoyon bo'lishini sira kutmagan va qattiq hayratga tushgan yigit xonimga ko'zlari yonib qarab qo'ydi. Nonushta payti ayol unga juda go'zal ko'ringan edi. To'g'ri, u yerga qarab o'tirgandi, biroq uning butun xayoli xonimning beqiyos latofatini tasavvur qilish bilan band edi. Jyulenning otashin nigohi de Renal xonimning yuragiga taskin berdi, u ayolning qalbidagi hadiksirashni butunlay tarqatib yuborgani yo'q, albatta, biroq xuddi ana shu hadiksirash uning eri oldidagi vijdon azobini deyarli bo'g'ib qo'ygandi.

Nonushta mahali ushbu janob hech nimani sezmad, biroq Dervil xonim to'g'risida bunday deb bo'lmasdi: bu ayol, de Renal xonim jar yoqasida turibdi, deya xulosa chiqargandi. Butun kun bo'yi u, mar-dona do'stlik tuyg'usiga bo'ysunib, dugonasi o'zini qanday dahshatli xavf-xatarga qo'yayotganini mash'um bo'yoqlarda tasvirlab bermoq uchun uni turli uchiriqlar bilan bezor qildi.

De Renal xonim Jyulen bilan yolg'iz qolishni sabrsizlik bilan kutmoqda edi: yigit hali ham uni sevadmi yoki yo'qmi – u tezroq shuni so'rashni istardi. Tabiatan benihoya beozor bo'lishiga qaramay, u dugonasiga bir necha marta, meni o'z holimga qo'y, deb aytmoqchi ham bo'ldi.

Kechqurun Dervil xonim hiyla ishlatib, de Renal xonim bilan Jyulenning o'rtasiga o'tirib oldi. Hozir Jyulenning qo'lini mahkam qisib, uni labimga bosaman, deb orzu qilib yurgan de Renal xonim yigit bilan bir og'iz ham gaplasha olmadi.

Bu to'siq uning qalbidagi iztirobni kuchaytirdi, xolos. Shu tobda u afsus-nadomat bilan o'zini-o'zi yozg'irmoqda edi. O'tgan kecha xonasiga kirib kelganida u Jyulenni telbaligi uchun shu qadar qattiq koyigan ediki, endi birdan bugun kelmasa-ya, deb xavotirlanmoqda edi. U bog'ni vaqtli tark etib, xonasiga kirdi-da, ichkaridan qulflab oldi. Biroq betoqat bo'lib bir joyda o'tira olmadi. U yo'lakka chiqdi-da, Jyulenning eshigi oldiga borib quloq soldi. Ammo hadiksirash va ehtirosdan qanchalik azob chekmasin, ichkariga kirishga jur'at etmadi. Shunday qilsa unga juda ham past ketadigandek tuyuldi,

chunki provinsiya bunday qiliqlar maynabozlik qilish uchun bitmas-tuganmas mavzu hisoblanardi.

Ba'zi xizmatkorlar hali uyg'oq edi. Oxiri ehtiyotkorlik yuzasidan de Renal xonim o'z xonasiga qaytishga majbur bo'ldi. Ikki soat kutish unga tinimsiz azobda o'tgan ikki asrdek tuyuldi.

Biroq o'zi «burch» deya ataydigan narsaga g'oyat sodiq bo'lgan Jyulen tuzib qo'ygan rejasidan xiyol bo'lsa-da, chetga chiqmaslik shart deb hisoblardi.

Soat kechasi birga zang chalgani zahoti u xonasidan asta chiqdi-da, janob de Renalning qattiq uxlab yotganiga ishonch hosil qilgach, bekaning oldiga kirdi. Bu gal u o'z rolini ijro etish haqida kamroq o'ylagan uchun ma'shuqasi og'ushida o'zini baxtliroq his etdi. Endi uning ko'zi ochilib, qulog'i eshita boshlagan edi. De Renal xonimning o'z yoshi to'g'risida aytgan gapi esa uning o'ziga bo'lgan ishonchini birmuncha oshirdi.

– Yo Xudoyim! Men sizdan o'n yosh kattaman axir! Nahot meni sevishingiz mumkin bo'lsa? – deya takrorladi xonim. Chunki bu fikr uning qalbini o'rtamoqda edi.

Jyulen uning nima sababdan bunday xafa bo'layotganini tushunmasdi. Biroq u ayolning sidqidildan xafa bo'layotganini ko'rib, o'zining kulgili ko'rinishidan cho'chiganini deyarli unutib qo'ydi.

Nasl-nasabi past bo'lgani tufayli unga xizmatkor-o'ynash kabi munosabatda bo'lishlari haqidagi ahmoqona xavfsirash g'oyib bo'ldi. Jyulenning jo'shqinligi uning tortinchoq ma'shuqasi qalbiga orom bag'ishlagani sayin xonim asta-sekin ko'ngli joyiga tushib, seviklisiga razm sola boshladi. Ularning baxtiga bugun Jyulenning qiyofasida kechagi tashvish alomatlar deyarli sezilmasdi. Kechagi uchrashuv esa shu tashvish tufayli uning uchun lazzatlanish emas, balki shunchaki bir g'alaba bo'lib qolgandi. Agar de Renal xonim Jyulenning rol ijro etayotganini sezib qolganida bormi, bu qayg'uli kashfiyot uning butun baxtini abadulabad zaharlagan bo'lardi. Buni u yoshlaridagi katta farqning ayanchli oqibati, deb hisoblardi, albatta.

Garchi de Renal xonim muhabbat masalalari xususida hech qachon o'ylab ko'rmagan bo'lsa-da, provinsiya sevgi bobida so'z ketganida, yoshlardagi farq davlatmandlikdagi tafovutdan so'ng mazax qilish uchun eng sevimli mavzu ekanligidan xabardor edi.

Oradan bir necha kun o'tdi, Jyulen bekasini yoshlikka xos jo'shqinlik bilan benihoya sevib qoldi.

«Yo'q, chindan ham u juda mehribon ayol, naq farishtaning o'zgina-si, – deya mulohaza yuritardi yigit o'zicha, – go'zalligini aytmaysizmi, unga teng keladigani bo'lmasa kerak o'zi».

U rol bajarish haqidagi fikrni deyarli miyasidan chiqarib tashladi. Bir kuni samimiyligi tutib ketgan paytda xonimga u hatto o'zining barcha hadiklari haqida gapirib ham berdi. Uning bu iqrori qanday jo'shqin muhabbat bilan qarshi olinganini bilsangiz edi! «Demak, u mendan boshqa hech kimni sevmagan ekan-dal!» – deya shavq ila takrorlardi ichida de Renal xonim. Xonim hatto siz e'zozlab yurgan anavi portret kimniki edi, deb so'rashga ham jur'at etdi. Jyulen bu erkak kishining portreti edi, deb qasam ichdi.

Ahyon-ahyonda, nisbatan sovuqqon bo'lgan va mulohaza yurita olgan paytlari xonimning butun vujudini cheksiz hayrat tuyg'usi qoplab olardi, dunyoda shunday baxt mavjud ekan-u, u esa buni hatto xayoliga ham keltirmabdi.

«Eh! Jyulen bilan o'n yil ilgari uchrasha qolsam nima bo'lar-di-ya, – deya xayolan xitob qilardi u, – o'shanda har qalay ancha ko'hlikkina edim».

Turgan gap, Jyulennning miyasiga bunday fikrlar kelmasdi. Uning sevgisi hali ma'lum darajada shuhratparastlikdan ozuqa olardi: u hech kim pisan qilmaydigan qashshoq, yo'qsil bir yigit bo'la turib, shunday go'zal ma'shuqaga ega bo'lganidan boshi osmonda edi. Uning zavq-shavqi, o'z mahbubasining go'zalligi oldida sajda qilishi oxiri xonimning yoshlaridagi farqdan hadiksirashini birmuncha tarqatib yubordi. Agar xonimning xiyol hayotiy tajribasi bo'lganida edi (ma'rifatliroq jamiyatda o'ttiz yoshli ayol bunday tajribani allaqachon o'rttirgan bo'lardi), u bunday muhabbat uzoqqa borarmikin, deya qo'rqib, tinimsiz azob chekardi, chunki bu sevgi hamma narsa yangilik bo'lgani, barcha tuyg'ular kishini hayratga solib, nafsoniyatni qitiqlayotgani uchunгина yashayotgandek tuyulardi.

Jyulen o'zining izzattalab orzularini unutgan kezarida de Renal xonimning hatto shiyapalaridan tortib ko'ylaklarigacha mahliyo bo'lib tomosha qilishi mumkin edi. Yigit ularning muattar isini tuyib, mast bo'lguvchi edi. U bekaning oynali javonini ochib, u yerda hukm surgan go'zallik va tartibdan bahra olardi. Bunday paytlarda ma'shuqasi Jyulennning pinjiga kirib, unga tikilib turardi, uning o'zi esa kelinlar odatda nikoh arafasida to'y savatiga terib qo'yadigan

barcha sarpō bilan qimmatbaho taqinchoqlarni zavq bilan tomosha qilardi.

«Shunday odamga erga tegishim mumkin edi-ku axir! – deya o'ylardi de Renal xonim. – Bunday otashqalb inson kamdan-kam topiladi. U bilan yashash qanday lazzatli bo'lar edi-ya!»

Jyulen masalasiga kelsak, u umri bino bo'lib hech qachon ayollar artilleriyasining bu qudratli zambaraklariga bunday yaqin kelgan emasdi. «Bundan go'zalroq liboslar Parijda ham topilmasa kerak!» – deya xitob qilardi u o'zicha. Bunday daqiqalarda u endi o'z baxtiga raxna solishi mumkin bo'lgan har qanday to'siqni ham pisan qilmay qolardi. Ma'shuqasining chin ko'ngildan zavq-shavqqa berilishi, uning sururi aloqalarining birinchi kunlari Jyulenni tadbirkor va bema'ni qilib ko'rsatgan o'sha ayanchli mulohazalarni butunlay unutishga majbur etardi. Shunday damlar bo'lardiki, o'zining doimiy riyokorlik qilish odatiga qaramay, uni sevadigan bu aslzoda xonim oldida hayot qoidalaridan mutlaqo bexabar ekanligiga iqrar bo'lish Jyulenga qandaydir izhor qilib bo'lmaydigan bir quvonch bag'ishlardi. Ma'shuqasining oliy nasabi beixtiyor Jyulennning ham nufuzini oshirmoqda edi. De Renal xonim ham, o'z navbatida, barcha kelajagi porloq, deya bashorat qilayotgan bu iste'dodli yigitga har xil mayda-chuyda ishlarga rahnamolik qilishdan ruhan lazzatlanardi. Hatto prefekt yordamchisi va janob Valenoning o'zi ham Jyulenga qoyil qolishgandi, shu boisdan xonim endi, bu odamlarning bari men o'ylaganchalik ahmoq emas ekan shekilli, deya o'ylab qolgandi. Yolg'iz Dervil xonimgina Jyulenga nisbatan bunday his-tuyg'ularni namoyish etishdan o'zini olib qochardi. O'z gumonidan qattiq iztirobga tushgan va ezgu nasihatlari butunlay es-hushini yo'qotib qo'ygan dugonasining zardasini qaynatayotganini ko'rgan Dervil xonim hech qanday izoh bermay Verjidan jo'nab ketdi: darvoqe, undan izoh so'rashga jur'at ham etishmadi. De Renal xonim avvaliga biroz yig'lab oldi-yu, biroq tezda o'zini ilgariigiga qaraganda ancha baxtliroq his eta boshladi. Dugonasi jo'nab ketganidan so'ng u deyarli hamma vaqtini o'ynashi bilan o'tkazadigan bo'lib qoldi. Jyulen hamma vaqtni ma'shuqasi bilan o'tkazgan paytlarda juda huzur qilardi, boz ustiga, uzoqroq yolg'iz qolgan kezlari Fukening taklifi hamon uning ko'nglini bezovta qilmoqda edi. Bu yangi hayotning birinchi kunlarida shunday daqiqalar ham bo'lgan ediki, shu paytga qadar qalbida sevgi his etmagan va

hech kim tomonidan sevilgan Jyulen mug'ambirlik qilmay, o'zini samimiy tutishdan g'oyat lazzatlanib, de Renal xonimga bir necha bor shu kungacha o'zining hayoti mazmunini tashkil etgan shuhrat-parastligi haqida gapirib berishga jazm etdi. U Fukening negadir hanuzgacha xayolidan nari ketmayotgan taklifi to'g'risida xonim bilan maslahatlashmoqchi bo'ldi-yu, ammo arziyas bir voqea uning butun samimiyatiga chek qo'ydi.

XVII

Birinchi muovin

O, how this spring of love resembleth

The uncertain glory of an April day,

Which now shows all the beauty of the sun,

And by and by a cloud takes all away!

*Two gentlemen of Verona.*¹⁰

Bir kuni kechga yaqin kunbotar payti bog'ning ovloq yerida, shilqim odamlarning nazaridan uzoqda ma'shuqasining yonida o'tirar ekan, Jyulen qattiq xayolga cho'mdi. «Qanday baxtiyor damlar! – deya o'ylardi u. – Yana qancha vaqt shunday huzur-halovatda yasharkanman?» Uning fikr-xayoli qandaydir qarorga kelishdek og'ir vazifa bilan band edi. Yo'qsil odamning bolalik davrini muqarrar ravishda yakunlab, yoshlik pallasining birinchi yillarini zaharlovchi baxtsizlikni anglash tuyg'usi uni ezayotgan edi.

– Eh, – deb yubordi u beixtiyor, – ochig'ini aytganda, Napoleonni yosh fransuzlarga Xudoning o'zi yetkazgan edi! Kim bosadi endi uning o'rnini, barcha bu baxtsiz yoshlar usiz nima qilishadi endi! Ularning hatto mendan badavlatroq bo'lganlarining ham mablag'i faqat o'qish uchun arang yetadi. Yigirma yoshda biror vazifani egallab, hayotda o'ziga yo'l ochmoq uchun kerakli odamlarga pora berishga esa pullari yo'q! Nimaiki qilmaylik, – deya qo'shimcha qildi u chuqur xo'rsinib, –

¹⁰ Ishq bahori bamisoli aprel ayyomi

Har lahzasi o'zgaruvchan, qarab tursangiz.

Gohi oftob nuri ichra balqiydi chunon,

Goh samoni qoplab olar qop-qora bulut.

Shekspir. «Ikki veronalik».

bu mash'um xotira bizni umrbod ta'qib etadi va biz o'zimizni hech qachon baxtiyor his etmaymiz.

Birdan u de Renal xonimning qovog'i solinib, yuzida sovuq va kibrli bir ifoda paydo bo'lganini sezib qoldi, – xonimning nazarida bunday fikr yuritish faqat xizmatkorlargagina yarashardi. Unga bo'laligidanoq, sen juda boysan, deya uqtirishgan edi, shuning uchun u Jyulenni ham xuddi o'zidek badavlat ekanligi o'z-o'zidan ma'lum-ku, deb o'ylardi. Ayol Jyulenni jonidan ham ko'proq sevardi, hatto yigit ko'rnamak va yolg'onchi bo'lib chiqqan taqdirda ham uni yaxshi ko'raverardi, pul esa uning nazarida pista po'chog'idek bir narsa edi.

Biroq Jyulen, turgan gap, buning fahmiga bormasdi. U birdan xonimning qoshlari chimirliganini ko'rib, osmon-u falakdan yerga qulagandek bo'ldi. Ammo u har qalay dovdirab qolmadi va shu zahoti qandaydir bahona o'ylab topdi-da, shundoq yonginasida, chim sunada o'tirgan asilzoda xonimga hozir o'zi ataylab takrorlagan bu gaplarning barini tog'dagi o'sha taxtafurush do'stining oldiga borganida eshitganini shama qildi.

– Bunaqa odamlar bilan oshnachilik qilmang bo'lmasam, – dedi de Renal xonim hozirgina mehr barq urib turgan chehrasida hamon sovuq ijirg'anish ifodasini saqlab.

De Renal xonimning bunday chimirilishi yoki to'g'rirog'i, o'zining ehtiyotsizligidan pushaymon bo'lishi Jyulenning puch xayollariga birinchi zarba bo'ldi. «U juda mehribon va dilbar ayol, – derdi u o'ziga-o'zi, – va u chindan ham meni sevadi, biroq u dushman lagerida o'sib voyaga yetgan. Albatta, ular yaxshi ma'lumot olgan, biroq mablag'i bo'lmagani tufayli durustroq ishga o'rnatilmagan shunday jasur va halol kishilar-dan qo'rqmoqlari kerak. Agar bizga ular bilan tengma-teng olishuvga imkon berganlarida, barcha bu dvoryanchalarning holiga maymun yig'lagan bo'lardi! Mana, meni Verrer shahrining meri deb faraz qilaylik, niyati xolis, halol odamman, axir janob de Renal ham aslida shunday-ku. Lekin eh, ularning rosa tanobini tortgan bo'lardim-da, o'ziyam, o'sha vikariyniyam, o'sha janob Valenoniyam barcha hiyla-nayranglarini fosh etgan bo'lardim! Verrerda adolat qaror topishini ko'radingiz o'shanda! Ularning iste'dodi xalal bermasdi-ku menga. Aql bobida ularning bari ko'zi ochilmagan mushuk bolasiga o'xshaydi axir».

Jyulenning baxti o'sha kuni chindan ham mustahkam bir narsaga aylanishi mumkin edi. Biroq oxirigacha samimiy bo'lishga qahramonimizning yuragi dov bermadi. U butun jasoratini to'plab jangga

otilmog'i, otilganda ham darhol otilmog'i lozim edi. De Renal xonim Jyulennning so'zlarini eshitib hayratga tushgan edi, chunki uning atrofida odamlar tinmay, yangi Robesperring paydo bo'lishidan qo'rqmoq kerak, bunaqa odam past tabaqadan bo'lgan ma'lumotli yoshlar orasidan chiqishi mumkin, deya ta'kidlashardi. De Renal xonim yana anchaga dovur qovog'ini solib o'tirdi. Jyulennning nazarida u jo'rttaga shunday qilayotgandek edi. Xonim esa qiziq ustida bunday o'ransiz gaplardan g'azablanganini aytib qo'yib, endi faqat beixtiyor uni ranjitadigan biror gap aytmadimmikin, deya o'ylamoqda edi. Uning har xil shilqim odamlardan yiroqda bo'lib, o'zini baxtiyor his etadigan paytlari g'oyatda pokiza va sofdil ko'rinadigan yuzida hozir ana shu diilsiyohlik aks etmoqda edi.

Jyulen endi o'z orzu-istaklarini ovoz chiqarib aytmaydigan bo'ldi. U birmuncha vazmin tortdi va ilgariidek es-hushini yo'qotar darajada oshiqi beqaror bo'lmagani tufayli, endi de Renal xonim bilan uchrashmoq uchun uning xonasiga borish chindan ham ehtiyotsizlik bo'ladi, deya o'ylab qoldi. Yaxshisi, xonimning o'zi unikiga kelsin, agar xizmatkorlardan birontasi uni yo'lakda ko'rib qolsa, u doim biror bahonani ro'kach qilishi mumkin, axir bekaning o'z uyida yurishi uchun bahonadan ko'pi bormi.

Biroq buning ham o'z noqulay tomonlari bor edi. Jyulen do'sti Fuke orqali kitob do'konida o'zi yosh ruhoniy sifatida hatto og'izga olishga yuragi dov bermaydigan ba'zi kitoblarni toptirgan edi. Bu kitoblarni u faqat kechasi o'qishga jur'at etardi. Shu boisdan ham u ba'zan tunda kelib xalal berishlarini istamay qolgandi. Holbuki yaqingacha, bog'dagi o'sha suhbatga qadar u xonim bilan uchrashuv haqida o'ylasa, kitob o'qish ko'ngliga sig'may qolardi.

De Renal xonimning sharofati bilan endi u kitoblardan ko'pgina narsalarni kashf eta boshladi. Kiborlar jamiyatiga mansub bo'lmagan yosh yigit tabiatan qanchalar iste'dodli bo'lmasin, har turli mayda-chuyda narsalarni bilmasa, aqli boshi berk ko'chaga kirib qoladi. Jyulen ana shunday mayda-chuyda narsalarni tortinmay xonimdan surishtirib bilib olardi.

O'zi ham ko'pgina sohalardan bexabar bo'lgan ayolning sevgi vositasida olib borayotgan bu tarbiyasi uning uchun chinakam baxt edi. Jyulen jamiyatni o'sha paytda qanday bo'lsa shu holiccha tasavvur qilish imkoniga ega bo'ldi. Uning aqli bu jamiyatning qadim zamonlarda, bundan ikki ming yil muqaddam yoki hatto oltinmish yil ilgari,

Lyudovik XV va Volterlar zamonida qanday bo'lgani haqidagi hiko-yalar bilan bo'lg'anmadi. Yigitning ko'zidagi parda ochilgandek bo'ldi. Shundan so'ng uning naqadar xursand bo'lganini bir ko'rsangiz edi! Nihoyat, Verrerd sodir bo'layotgan barcha voqealar unga tushunarli bo'ldi-qo'ydi.

Birinchi navbatda unga bundan ikki yil muqaddam Bezanson prefekti atrofida boshlangan g'oyatda chalkash fitnalar namoyon bo'ldi. Bu fitnalarni Parijdan, juda nufuzli kishilardan kelayotgan maktublar qo'llab-quvvatlab turmoqda edi. Bu harakatlarning bari shu atrofda eng xudojo'y odam janob de Muaroni Verrer shahrida merning ikkinchi emas, balki birinchi muovini qilib tayinlashga qaratilgan edi.

Janob de Muaroning raqibi allaqanday juda badavlat fabrikant bo'lib, uni har nima qilib bo'lsa-da, ikkinchi muovin darajasiga surib qo'ymoq lozim bo'lardi.

Nihoyat, Jyulenga ilgari janob de Renalnikida barcha mahalliy oqsuyaklar yig'iladigan ziyofatlar payti uni hayratga solib yurgan hamma ivir-shivir gaplar ayon bo'ldi. Bu mumtoz jamiyat birinchi muovinlik lavozimiga xuddi ana shu odamning tayinlanishidan g'oyat manfaatdor edi. Bu nomzodni shaharda ularning o'zlaridan bo'lak hech kim bilmasdi. Xususan, liberallar mutlaqo bexabar edilar. Bunga katta ahamiyat berilishining boisi Verrerning eng katta ko'chasini uch qulochga kengaytirish lozimligida edi, chunki bu ko'cha bundan buyon qirol o'tadigan yo'l bo'lib qolgandi.

Shunday qilib, buzilishi lozim bo'lgan shu ko'chada uchta uyi bo'lgan janob de Muaro avvaliga birinchi muovin, keyinchalik esa mer lavozimini egallashga muvaffaq bo'lsa (janob de Renalni tez orada deputatlikka o'tkazishadi, degan gap bor edi), u zarur bo'lgan paytda ko'z yumib qo'ya qolar, natijada, jamoat yo'lga tushgan uylar xiyol qayta qurilib, yana yuz yil turaverishi mumkin bo'lardi. Janob de Muaroning g'oyat xudojo'y va, shubhasiz, halol odam ekanligiga qaramay barcha uning gapga unashiga ishonardi. Chunki janob de Muaro jo'jabirdek jon edi. Buzilishi lozim bo'lgan anavi uylardan to'qqiztasi esa Verrerning eng kazo-kazo odamlariga qarashli edi.

Jyulennning nazarida, bu fitna Fontenua bo'sag'asidagi jangdan ham kattaroq ahamiyatga molik edi. Bu jang haqida esa u birinchi marta Fuke yuborgan kitoblardan birida o'qigandi. Jyulen kechqurunlari kyurening oldiga borib shug'ullana boshlaganidan buyon o'tgan

shu besh yil ichida uni ko'pgina narsalar hayratga solgandi. Ammo hayotini ilohiyotni o'rganishga bag'ishlagan, birinchi fazilati kamtarlik va itoat bo'lgan yigit keksha kyurega biror savol bilan murojaat qilishni noqulay deb hisoblardi.

Kunlardan birida de Renal xonim erining malayiga qandaydir ish buyurdi. Bu Jyulenni yomon ko'radigan o'sha xizmatkor edi.

– Lekin bugun juma-ku, xonim, shu oydag oxirgi juma, – deya ma'nodor ohangda javob qildi bekaga xizmatkor.

– Xo'p yaxshi, boravering, – dedi de Renal xonim.

– Demak, bugun u anavi pichanxonaga borar ekan-da, bir vaqtlar u yer cherkov bo'lgan ekan, yaqinda uni qaytadan ochishibdi, – dedi Jyulen. – U yerda ular nima qilishadi o'zi? Shu sirning tagiga sira yetolmadim-da.

– Qandaydir savobli tashkilot deyishadi, lekin u juda boshqacha emish, – deya javob qildi de Renal xonim. – Ayollarni u yerga kiritishmaydi. Men faqat u yerda ularning bir-birlarini «sensirab» gapirishlarini bilaman xolos. Mana, masalan, anavi malayimiz u yerda janob Valenoni uchratib qolib, u bilan «sensirab» gaplashsa, bu kekkeygan ahmoqning Sen-jan uny sensiraganidan sira jahli chiqmaydi, aksincha, javoban o'zi ham uni sensiraydi. Agar ularning u yerda nima ish qilishlarini batafsilroq bilishni istasangiz, men o'rni kelganda, Mojiron bilan Valenodan bu haqda so'rab olishim mumkin. Biz har bir xizmatkorimiz uchun u yerga yigirma frankdan a'zolik badali to'laymiz, – chamas, bir kun kelib to'qson uchinchi yildagi kabi terror boshlansa, ular bizni bo'g'izlab ketmasliklari uchun shunday qilinsa kerak.

Vaqt asta-sekin o'tib bormoqda edi. Jyulen xom xayollarga berilib yuragi siqilgan paytlari o'z ma'shuqasining go'zalligini eslardi-da, ko'ngli joyiga tushardi. Ular dushman lagerlarga mansub bo'lganlari sababli ma'nodor va zerikarli suhbatlardan o'zini tiyishga majbur bo'lgan Jyulen, o'zi ham sezmagan holda, xonim uni qanchalar baxtiyor etayotganini kuchliroq his etardi va borgan sayin uning ta'siriga berilardi.

Ba'zan ular endi ko'pgina narsalarni tushunadigan bo'lib qolgan bolalar oldida xotirjam va andishali suhbat chegarasidan chiqmay o'tirishga majbur bo'lgan kezlari, Jyulen sevgidan chaqnab turgan ko'zlarini xonimga tikib ajoyib bir itoatkorlik bilan uning dunyoni qanday tuzilganligi haqidagi hikoyalarini tinglab o'tirardi. Gohida shunday ham bo'lardiki, yo'l qurilishi yoki yirik pudrat ishlari bilan

bog'liq bo'lgan biror mohirona qalloblik to'g'risida hikoya qilar ekan, de Renal xonim taajjublanib o'tirgan Jyulenning yuziga qarab turib, birdan yolg'iz emasliklarini unutib qo'yardi, shunda Jyulen uni tergap qo'yishga majbur bo'lardi. Chunki xonim parishonlik bilan unga xuddi o'z bolalaridek tortinmay, oddiygina muomala qila boshlardi. Darvoqe, ayolga ba'zan Jyulenni xuddi o'z bolasi kabi sevadigandek tuyulardi. Chindan ham u yigitning bolalarcha soddalik bilan bergan yuzlab savollariga tinimsiz javob bermasmidi axir? Holbuki, yaxshi oiladan chiqqan bola bunday narsalarni o'n besh yoshidayoq juda yaxshi bilib olgan bo'lardi. Biroq oradan bir zum o'tmasdanoq u yana yigitga o'z hukmdori yanglig' zavq-shavq bilan tikilardi. Xonim uning aql-zakovatiga shu qadar qoyil qolardiki, ba'zan hatto vahimaga tushib qolardi, bu yosh abbatchaning bir kun kelib ulug' odam bo'lajigiga u kundan-kun qattiqroq ishonch hosil qilmoqda edi. Ayol ba'zan uni salkam papa deb, ba'zan esa Rishelye kabi bosh ministr sifatida tasavvur qilardi.

– Sen mashhur bo'lib ketadigan paytinggacha o'lmay yurarmikin-man? – derdi u Jyulenga. – Katta odamga hozir yo'l ochiq: qirol ham, cherkov ham buyuk odamlarga muhtoj, bizning salonlarda har kuni shu haqda gapirishadi axir. Agar Rishelyega o'xshagan biror odam paydo bo'lib, barcha bu nifoq va fitnalar to'foniga chek qo'ymasa, halokatga uchrashimiz muqarrar.

XVIII

Qirol Verrerda

Yoki siz tomirida qoni qotib qolgan, yurak degan narsadan mahrum bo'lgan xalq sifatida, o'laksa singari axlatxona sari supurib tashlashga arzigaysiz, xolos.

Yepiskopning avliyo Kliment ibodatxonasida o'qigan xutbasi.

3-sentyabr kuni, kechqurun soat o'nda Verrerning bosh ko'chasi-dan ot choptirib o'tgan jandarm butun shaharni alg'ov-dalg'ov qilib yubordi. U qirol *** a'lo hazratlari «yakshanba kuni tashrif buyurishni lozim topganlari» to'g'risida xabar olib kelgandi – voqea esa seshanba kuni sodir bo'lmoqda edi. Janob prefekt faxriy qorovullik

uchun yosh yigitlardan tanlashga ijozat etdi, yoki boshqacharoq qilib aytganda, shunday qilishni buyurdi; axir qirolni iloji boricha tantana va dabdaba bilan kutib olmoqning tadorigini ko'rmoq lozim edi-da. Shu zahoti Verjiga chopar yuborishdi. Janob de Renal tunda shaharga ot choptirib kelganida butun shahar g'ala-g'ovur edi. Har bir kimsa biror narsani taklif qilar, uncha-muncha tashvishi bo'lmagan odamlar esa qirolning shaharga kirib kelishini tomosha qilmoq uchun tezroq birona balkonni ijaraga olishga oshiqishardi.

Lekin faxriy qorovulga kimni qo'mondon qilib tayinlashsa ekan? Janob de Renal, buzilishi lozim bo'lgan uy egalarining manfaati ko'zlanga, qo'mondonlikni janob de Muaroning xuddi o'ziga topshirish maqsadga muvofiq bo'lur edi, deb o'ylab qoldi. Bu narsa uning uchun birinchi muovin lavozimini egallashga huquq beradigan yorliqdek bo'lib qolishi mumkin edi. Uning xudojo'y odam ekanligiga hech qanday shubha yo'q edi; taqvodorlik bobida hech kim janob de Muaroning oldiga tusha olmasdi, biroq hamma balo shunda ediki, – u umri bino bo'lib egarda o'tirmagandi. O'ttiz olti yoshga kirgan bu janob nihoyatda yuraksiz bo'lib, otdan yiqilishdan ham, kulgili ahvolga tushib qolishdan ham o'lguday qo'rquardi.

Mer uni ertalab soat beshda o'z huzuriga chaqirtirdi.

– Ko'rib turibsizki, afandim, sizni maslahatlashib olmoq niyatida chaqirtirdim. Odatda bunday maslahatga birinchi muovin chaqiritilardi, zero, barcha halol odamlar sizni shu lavozimda ko'rishni istashyapti. Bizning badbaxt shahrimizda fabrikalar g'oyat taraqqiy topgan, liberallar partiyasi millionlab mablag'ga ega, u hokimiyatni o'z qo'lga olishni istaydi va bu yo'lda hech nimadan qaytmaydi. Qirol manfaati, monarxiya manfaati va, eng avvalo, muqaddas cherkov manfaati to'g'risida o'ylamog'imiz darkor. Fikringizii aytasangiz, afandim, sizningcha, faxriy qorovulga qo'mondonlik qilishni kimga topshirsak ekan?

Otlardan o'lguday qo'rqishga qaramay, janob de Muaro oxiri bu faxrli unvonni mashaqqatli burch sifatida o'zi qabul qilishga jazm etdi. – O'zimni munosib tutish qo'limdan keladi, – dedi u merga qarab. Juda oz vaqt qolgan edi, hali bundan yetti yil muqaddam, allaqaysi shahzodani kutib olish payti kiyilgan formal mundirlarni tartibga solmoq lozim edi.

De Renal xonim bolalari hamda Jyulen bilan Verjidan ertalab soat yettida yetib keldi. Uning mehmonxonasida liberallarining xotinlari

to'lib ketgandi, ular hozir partiyalarning ittifoqini namoyish qilmoq lozimligini bahona qilib, xonimdan janob merni ana shu faxrli qorovullikdan hech bo'lmasa bir o'rinni erlari uchun ajratishga ko'ndirishni iltimos qilishdi. Ulardan biri, agar erimni saylashmasa, u alamidan o'zini albatta singan deb e'lon qiladi, deya ishonitirmoqchi bo'lardi. De Renal xonim tezda ularning hammasini chiqarib yubordi. U allani-madan qattiq tashvishga tushgandek ko'rinardi. Jyulen xonim nega hayajonlanayotganini undan yashirayotganiga avval juda hayron bo'ldi, keyin esa jahli chiqdi. «O'zim ham shunday deb o'ylovdim, – deya xayolidan o'tkazdi u alam bilan. – Qirolni o'z uyida qabul qilishdek ulug' baxt uning bor muhabbatidan ustun keldi. Bu to's-to'polondan u es-hushini yo'qotib qo'ydi. Bu tabaqa vasvasasi barham topib, xonim hushiga kelgach, u meni yana seva boshlaydi».

Qizig'i shundaki, bu xayoldan keyin u o'z ma'shuqasini yanada qattiqroq sevib qolgandek tuyuldi.

Butun uyda oboychi ustalar ishlamoqda edi. Jyulen beka bilan bir-ikki og'iz gaplashib olmoqchi bo'lib uzoq payt poyladi-yu, ammo buning uddasidan chiqa olmadi. Nihoyat, yigit xonim Jyulenning xonasidan uning qandaydir kiyimini olib chiqayotgan paytda unga duch keldi. Atrofda hech kim yo'q edi. U xonim bilan gaplashmoqchi bo'lgan edi, ayol uning gapiga quloq solmay qochib ketdi. «O'zim ham g'irt ahmoq bo'lmasam, kelib-kelib shu ayolni sevamanmi: u shu qadar o'zini ko'rsatgisi kelyaptiki, xuddi eriga o'xshab esidan og'ib qolyapti».

Rostini aytganda de Renal xonim bu sohada hatto erini ham ora yo'lda qoldirib ketdi. Jyulenni ranjitib qo'yishdan cho'chiyotgani sababli unga aytishga jur'at etolmayotgan kuchli bir orzu uning dilini egallab olgandi: xonim Jyulenni manovi motamsaro kiyimlarini hech bo'lmasa bir kungina yechib qo'yishga astoydil majbur qilmoqchi edi. U o'zi kabi soddadil ayolga mutlaqo xos bo'lmagan ajoyib bir epcillik bilan avvaliga janob de Muaroni, so'ngra prefekt yordamchisi janob de Mojiironni, Jyulenni ham faxriy qorovullardan biri qilib tayinlashga ko'ndirdi. Holbuki shu o'ringa mahalliy badavlat fabrikantlarning o'g'illaridan besh-olti yigit da'vogar edi, shuni ham aytib o'tish kerakki, ulardan ikkitasi o'zining namunali taqvosi bilan ajralib turardi. O'zining faytoniga shahardagi eng ko'kli ayollarni o'tqazmoqchi va shu yo'sinda ajoyib normand yo'rg'alari bilan barchani qoyil qoldirmoqchi bo'lib yurgan janob Valeno o'zi jinidan battar yomon ko'radigan Jyulen

lenga otlaridan birini berishga rozi bo'ldi. Biroq faxriy qorovullikka tayinlangan ko'pgina yigitlarning polkovniklar taqadigan kumush epoletli boshang ko'k mundirlari bor edi. Yo'qlari esa omonatga olishgandi. Bular yetti yil muqaddam faxriy qorovullar yasan-tusan qilib kiyib yurgan o'sha mundirlar edi. De Renal xonim har nima qilib bo'lsa-da, Jyulenga yangi mundir kiydirishni istardi, ammo uni Bezan-sonda buyurtirishga va u yerdan butun formani, qurol, uchburchak shlyapa – xullas, faxriy qorovulga kerak bo'lgan barcha narsalarni olib keltirishga ulgurmoq uchun bor-yo'g'i to'rt kun vaqti qolgandi. Eng qizig'i, xonim negadir Jyulenga mundirni shu yerda, Verrerning o'zida buyurtma qilishga qo'rqdi. Bu narsani u Jyulenga ham, butun shaharga ham kutilmagan tuhfa sifatida taqdim qilmoqchi edi.

Nihoyat faxriy qorovul masalasi va jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazish tashvishi bir yoqlik bo'lgach, merning tantanali diniy marosimga tayyorgarchilik ko'rish ishlariga ham aralashmog'iga to'g'ri keldi. Qirol Verrerga tashrif buyurganida paytdan foydalanib, shahardan ikki chaqirimcha naridagi Brey-le-Oga qo'yilgan mashhur aviyo Kliment xokini ham ziyorat qilib o'tmoqchi ekan. Shu boisdan iloji boricha ko'proq ruhoniylarni to'plash matlub edi, bu esa ancha mushkul vazifa bo'lib chiqdi: yangi kyure janob Maslon bu maro-simda janob Shelanning ham ishtirok etishiga butunlay qarshi edi. Janob de Renal unga bunday qilish o'taketgan ehtiyotsizlik bo'lajagini isbotlayman, deb rosa ovora bo'ldi. Qirolning mulozimlari orasida butun ajdodlari qadim zamonlardan buyon, avloddan-avlodga shu provinsiyaning gubernatori bo'lib kelayotgan markiz de Iya Mol ham bor edi. U esa abbat Shelanni o'ttiz yildan beri tanirdi! Turgan gap, Verrerdagi bo'lganida u albatta cholni yo'qlab qoladi. Agar markiz bu yerda janob Shelanni yomon ko'rib qolishganidan xabar topsa bormi, ko'rasiz shunda mashmashani. U shunday odamki, yoniga barcha mu-lozimlarini olib, to'g'ri cholning kulbasiga boraverishi ham mumkin. Bundan ko'ra tarsaki urgani yaxshi emasmi!

– Men uchun esa, – deya javob qildi abbat Maslon, – agar u qav-mimizga qadam qo'ygudek bo'lsa, shu yerning o'zida ham, Bezansonda ham bundan ortiq sharmandalik bo'lmaydi. Xudo saqlasin, axir u yansenist-ku.

– Nima desangiz deyavering-ku, qadrli abbat, – deya e'tiroz bildirdi unga janob de Renal, – lekin men Verrerdagi hukumat vakillarining janob de Iya Moldan shunday dakki yeyishlariga yo'l qo'ya olmayman.

Siz markizni bilmaysiz: u saroyda odob saqlaydi, bu yerda, provinsi-yada esa u shunday qiziqchi va maynabozki, o'rni kelib qolsa odamni kalaka qilishdan xursand bo'ladi. Axir u shunchaki ko'ngil ochish uchun ham bizni anavi barcha liberallar oldida g'irt ahmoqqa chiqarib qo'yishi mumkin.

Nihoyat, uch kunlik muzokaradan so'ng, shanbadan yakshanbaga o'tar kechasi abbat Maslonning kibr-havosi qo'rquvning zo'ridan jasur bo'lib ketgan janob merning yuraksizligi oldida taslim bo'ldi. Shundan so'ng abbat Shelanga tilyog'lamalik bilan maktub yo'llab, choldan, agar kekse yoshi va sihat-salomatlighi imkon bersa, Brey-le-Odagi aviyo xokini tantanali ziyorat qilish marosimida qatnashishni iltimos qilishdi. Janob Shelan inodiakon sifatida o'ziga hamroh bo'lib boradigan Jyulen uchun ham taklifnoma talab qilib oldi.

Yakshanba kuni azonlab tevarak-atrofdagi tog'larda joylashgan qishloqlardan oqib kela boshlagan dehqonlar Verrerning butun ko'chalarini tutib ketdi. Quyosh charaqlab turardi. Nihoyat, pe-shindan keyin, soat uchlarga yaqin butun olomon hayajonga keldi: Verrerdan yetti-sakkiz chaqirim naridagi baland qoya ustida katta gulxan yoqilgan edi. Bu signal qirolning departament chegarasiga qadam ranjida qilganidan darak berardi. Shu zahoti barcha qo'ng'ir-oqlar bong urdi-yu, shaharga tegishli eskigina ispan zambaragi bunday ulug' voqeadan hammaning shod-u xurramligini ifodalab ketma-ket o'q uza boshladi. Shahar aholisining yarmi tomlarga chiqib ketgandi. Barcha ayollar balkonlarda joylashib olishgandi. Faxriy qorovul olg'a yurdi. Barcha yaltiroq mundirlarni zavq bilan tomosha qilar; birov oshnasini ko'rsatsa, boshqa birov qarindoshini tanib qolardi. Odamlar o'qtin-o'qtin vahimaga tushib egar qoshini changallab olayotgan janob de Muaroning qo'rqqoligidan kulishardi. Ammo shu payt kimningdir luqmasi hammaning e'tiborini o'ziga tortdi-yu, xaloyiq barcha boshqa narsalarni unutib qo'ydi: to'qqizinchi qatordagi birinchi suvori juda xushbichim va chiroyli yigit bo'lib, avvaliga hech kim uni taniyolmadi. Keyin birdan chor atrofda darg'azab xitoblar eshitila boshladi, berchaning yuzida g'a-zab va hayrat aks etdi, – xullas, g'ala-g'ovur ko'tarildi. Odamlar janob Valenoning normand yo'rgalaridan birida ot o'ynatib ketayotgan bu yigit duradgor Sorelning o'g'li ekanligini bilib qolishdi. Hamma bir ovozdan merni yanib ketdi. Ayniqsa liberallarning fig'oni oshdi. Bu qanaqasi endi! Abbatchesiga kiyinib olgan bu kosibbachcha bolala-

rining tarbiyachisi bo'lgani uchungina uni faxriy qorovullar safiga qo'shish surbetlik emasmi axir! Badavlat va muhtaram fabrikantlar – janob falonchi va janob pismadonchilarning o'rniga-ya!

– Nega endi anavi janoblar bu surbet bolani, bu tagi pastni yaxshilab adabini berishmaydi! – chiyillardi bankirning xotini.

– Yigitchayam haqini qo'ymaydi, ko'ryapsizmi, yonida qilichi bor, – deya e'tiroz bildirdi uning oldida turgan odam. – Basharangga qilich solvorishi mumkin, shunday qilish qo'lidan keladi uning.

Kiborlar jamiyatiga mansub kishilarning mulohazalari biroz xavfliroq edi. Xonimlar bir-birlaridan, nahot bu yaramas qiliq uchun faqat merdan o'pkalash kerak bo'lsa, – deya so'rashardi. Axir, umuman olganda, u shu paytga qadar zoti past odamlarni unchalik jini suymasdi-ku.

Shuncha gap-so'zga sabab bo'lgan Jyulen esa bu paytda o'zini dunyoda eng baxtiyor odam deb his etardi. Tabiatan dovyurak bo'lgani uchun u o'tni tog'dagi bu shaharchaning ko'pgina yigitlariga qaraganda yaxshiroq minib borardi. Ayollarning ko'zidan u ularning bari o'zi haqida gapirishayotganini yaqqol sezmoqda edi.

Uning yap-yangi epoletlari boshqalariga nisbatan kuchliroq yaltir, tagidagi ot esa o'qtin-o'qtin sapchib qo'yardi; xullas, u benihoya lazizlanmoqda edi.

Ular eski qal'a devorlari yoniga yetib borishganida zambarakning kutilmaganda gumburlashidan chuchib ketgan ot uni safdan olib chiqdi-yu, Jyulening quvonchi ichiga sig'may ketdi. U qandaydir mo'jiza bilan egardan qulab tushmadi va shu daqiqadan e'tiboran o'zini qahramon deb his eta boshladi. Xayolan u Napoleonning ad'yutanti edi-yu, shu asnoda dushman batareyasi ustiga ot surib borardi.

Ammo yana bir kimsa o'zini undan ham baxtliroq his etmoqda edi. U avvaliga Jyulenni shahar ratushasi oynasidan kuzatib turdi, so'ngra faytonga o'tirib, aylanasi ga yelib ketdi va xuddi yigitning oti safdan surib chiqqan paytda ularga yetib oldi-yu, qo'rquvdan qotib qoldi. Shundan so'ng fayton yana yeldek uchib, shaharni boshqa darvozasidan, qirol o'tishi lozim bo'lgan yo'lining shundoq chetidan chiqdi-da, faxriy qorovulni oldinga o'tkazib, undan yigirma qadamcha orqada, ritsarlar paytidagidek changga burkangan holda keta boshladi. Janob mer a'lo hazratlarini qutlab tabrik nutqi aytish sharafiga muyassar bo'lganida o'n ming dehqon baravariga: «Yasha-

sin qirolimiz!» – deya qichqirib yubordi. Oradan bir soat o'tgach, reglamentda nazarda tutilgan barcha nutqlarni eshitib bo'lgan qirol shaharga kirib kelar ekan, kichkina zambarak uning sharafiga tinimsiz o'q uzib turdi. Shu payt kichkina bir baxtsizlik sodir bo'ldi. Yo'q, Leypsig va Monmiral ostonasida o'z ilmini oshirgan to'pchi kanonirlar emas, balki bo'lajak birinchi muovin janob de Muaro falokatga uchradi. Uning baytali janob de Muaroni yo'lda uchragan yagona ko'lmakka asta yiqitib yubordi; to's-to'polon ko'tarildi, chunki qirolning karetasiga yo'l ochmoq uchun boyaqish de Muaroni ko'lmakdan zudlik bilan tortib olishga to'g'ri keldi.

A'lo hazratlari ajoyib yangi cherkovimiz oldida lutf aylab, kare-tadan tushishni lozim topdilar. Shu munosabat bilan cherkovning qirmizi darpardalari tutilib, bezatib qo'yilgandi. Shundan keyin tushki ziyofat bo'lishi, so'ngra qirol yana karetaga o'tirib, avliyo Kliment xokini ziyorat qilishga jo'namog'i lozim edi. Qirol cherkovga kirib ketgani zahoti Jyulen janob de Renalning uyi tomon yelib ketdi. U yerda yigit xo'rsina-xo'rsina zangori mundiri, epoletlari va qilichini yechib qo'ydi-da, yana ohori to'kilgan qora kostyumni kiyib oldi. Shundan so'ng u yana otiga mindi va bir necha daqiqadan so'ng g'oyatda xushmanzara tepalikning qoq cho'qqisiga joylashgan Brey-le-Oga yetib bordi. «Xalqning ruhlanib ketganini qaranga-a, odamlar hamon yopirilib kelishyapti, – deya o'yladi Jyulen. – Ver-gerga dehqonlar tiqilib ketgani sababli ko'chadan yurish amrimahol bo'lib qoldi, manovi eski monastir atrofida ham o'n mingga yaqin kishi to'planibdi. Ehtimol undan ham ko'proqdir». Bir vaqtlar «isyonchilar»ning vahshiyiligi tufayli yarim xarobaga aylangan bu monastir Restavratsiya davrida o'zining butun hashamati bilan qayta tiklangan edi. Tevarak-atrofdan qandaydir mo'jizalar haqida gapira boshladilar. Jyulen abbat Shelanni qidirib topgan edi, chol avvaliga shogirdini yaxshilab koyidi-da, so'ng unga rido bilan jubba uzatdi. Jyulen tezda kiyinib oldi va abbat Shelan bilan birga Agda-ning yosh yepiskopini qidirib topish uchun jo'nadi. Bu prelat janob de Iya Molning jiyani bo'lib, yaqindagina yepiskoplik martabasiga erishgandi, muqaddas qadamjoyni qirolga ko'rsatish kabi sharaflari vazifa uning zimmasiga yuklangan edi. Biroq yepiskopning hozir qayverdiligini hech kim bilmasdi.

Barcha ruhoniylar betoqat bo'lib turishardi. Ular o'z hukmdorlarini ko'hna monastirning nimqorong'i gumbazlari ostidagi yo'lakda

kutishmoqda edi. Brey-le-O monastirining 1789-yilga qadar yigirma to'rt kanonikdan iborat bo'lgan ko'hnaga kapituli haqida to'la tasavvur hosil qilmoq uchun yigirma to'rt ruhoniyni chaqirtirishgan edi. Ular chorak kam bir soat kutishgach, yepiskopimiz hali juda ham yosh-da, deya nadomat cheka-cheka, oxiri kapitulning rektori hazratning oldiga kirib, qirolning hademay kelib qolishi, shu boisdan ham tezroq cherkovga borish kerakligini aytishi lozim, degan qarorga kelishdi. Yoshi ulug'ligi boisidan janob Shelan rektor ekanligi ma'lum bo'ldi. Chol garchi Jyulendan xafa bo'lsa-da, unga qarab ortimdan yur, degandek ishora qildi. Jyulening egnidagi jubba o'ziga juda yarashib turgan edi. U qandaydir hiyla-nayranglar ishlatib, ajoyib jingalak sochlarini sip-silliq qilib olgandi; ammo beparvoligi tufayli Jyulening uzun jubba etagi ostidan faxriy qorovul shporlari ko'rinib turardi.

Ular yepiskopning apartamentiga yetib borishganida olifta kiyingan dimog'dor xizmatkorlar kekso kyurening savoliga istar-istamas javob qilib, hozir hazratning oldiga kirish mumkin emasligini aytishdi. Chol ularga olijanob Brey-le-O kapitulning rektori sifatida o'z cherkovining yepiskopi huzuriga istagan paytda kirish huquqiga ega ekanligini tushuntirmoqchi bo'lgan edi, xizmatkorlar uni mazax qila boshlashdi.

Jyulening mag'rur qalbi malaylarning bunday surbetligidan g'azabga keldi. U hujralar qator ketgan yo'lakka otilib kirdi-da, yo'lida uchragan har bir eshikni itarib ko'ra boshladi. Bir kichkina eshik ochiq ekan, Jyulen hazratning egniga qora livreya kiyib, bo'yniga zanjir osilgan shaxsiy xizmatkorlari turgan hujraga kirib qoldi. Yigit u yerga shu qadar shitob bilan kirib bordiki, mazkur dimog'dor janoblar, bu odamni hoynahoy yepiskopning o'zi chaqirgan bo'lsa kerak, deya o'ylab uni to'xtatishga jur'at etishmadi. Jyulen yana bir necha qadam yurgach, o'zini gotik uslubida qurilgan deyarli qop-qorong'i zalda ko'rdi. Zalning hamma devorlariga tezob surtilgan eman taxtalar qoplangan edi. Uchi kungurali baland derazalarning bittasidan tashqari hammasi g'isht bilan bekitib tashlangandi. Qo'pol qilib terilgan bu g'ishtlar hech nima bilan yopilmagan bo'lib, o'ymakor taxtalarning ko'hna hashami yonida g'oyat ayanchli ko'rinar edi. 1470-yillarda qandaydir gunohini yuvish uchun Karl Sheryurak tomonidan qurilgan va burgundiyalik antikvarlarga yaxshi ma'lum bo'lgan bu zalning devorlari bo'ylab baland naqshinkor kreslolar qo'yilgandi. Kreslolarida rang-barang

bo'yoqlarga bo'yalgan barelyeflar tarzida Apokalipsisning¹¹ barcha mo'jizalari tasvirlangan edi.

Suvalmagan g'ishtlar va ohak biroz xunuk qilib turgan bu zalning g'amgin hashamati Jyulening qalbini larzaga soldi. U turgan joyida qotib qoldi. Zalning narigi chetidagi yorug' tushib turgan yagona de-raza oldida u romi qimmatbaho yog'ochdan yasalgan tavaqali katta oynaga ko'zi tushdi. Egniga nofarmon jubba va to'r rido kiygan, ammo boshyalang bir yigit oynadan uch qadam narida turardi. Mazkur oyna bu yerda nihoyatda noo'rindek tuyulardi; uni hozirgina shahardan olib kelishgani aniq edi. Jyulen yigitning nihoyatda jahli chiqib turganini sezib qoldi: u o'ng qo'lini oyna tomonga cho'zganicha vazminlik bilan allakimni cho'qintirib, fatvo bermoqda edi.

«Bu qanaqasi bo'ldi? – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Chamasi, marosim oldidan bajarilishi lozim bo'lgan biror urf-odat bo'lib, uni ana shu yosh ruhoni y zimmasiga yuklashgan bo'lsa kerak. Ehtimol, u yepiskopning yordamchisidir. U ham anavi malaylarga o'xshab qo'pol javob bersa kerak. He, jin ursin, – nima bo'lsa bo'ldi, – urinib ko'ramiz».

U to'g'riga, o'sha yagona derazaga va ulug'vor bir harakat bilan allakimni tinimsiz cho'qintirayotgan o'sha yigitga tikilganicha bu ulkan zalni kesib o'ta boshladi.

Jyulen yaqinlashib borgani sari bu odamning ko'rinishi naqadar darg'azab ekanligini yaqqolroq his etardi. Uning egnidagi to'r rido-ni ning nihoyatda ko'rkamligi yigitni o'sha serhasham oynadan bir necha qadam narida to'xtashga majbur qildi.

«Lekin, har qalay, undan yepiskopning qayerdaligini so'rashim kerak», deya ahd qildi u nihoyat. Bu zalning mash'um go'zalligi Jyulenni to'lqinlantirib yuborgan edi va u oldindanoq hozir boshiga yog'ilajak qo'pol so'zlardan badani jimirlay boshlagandi.

Yigit Jyulenni oynada ko'rib qoldi-da, u tomon o'girildi va bir zumda jahlidan tushib, g'oyatda muloyim ovoz bilan so'radi:

– Xo'sh, taqdir, nihoyat u tayyor bo'lgandir axir?

Qahramonimiz hayratdan dang qotib qoldi. Yigit o'girilib qaraganda Jyulen uning bo'ynidagi nishonli sanamni ko'rib qoldi. Bu Agda yepiskopining xuddi o'zi edi. «Yoshligini qaranga-a, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Mendan nari borsa yetti-sakkiz yosh katta xolos...»

¹¹ Apokalipsis – xristian diniy kitoblardan biri. Bu kitobda «oxirzamon» to'g'risida bashoratlar keltirilgan.

Shu tobda u o'zining shporlaridan uyali ketdi.

– Hazratim, – deya javob qildi u iymanihgina, – meni huzuringizga kapitul rektori janob Shelan yubordilar.

– Ha-a, men u kishi haqida juda ko'p yaxshi gaplarni eshitganman, – dedi javoban yepiskop nihoyatda xushmuomalalik bilan. Bunday iltifotdan Jyulening unga bo'lgan ixlosi yanada ortib ketdi. – Meni lutfan kechirgaysiz, taqdir, sizni boshqa odam deb o'ylabman. Hozir mitramni olib kelishlari kerak edi. Parijda uni shu qadar yomon o'rashibdiki, tepasidagi butun kimxobi g'ijimlanib ketibdi. Shunaqayam rasvoyi raddi ma'raka qilishadimi axir, – deya qo'shimcha qildi yosh yepiskop. – Buni qarang, endi meni yana kutishga majbur qilishyapti.

– Agar hazratim ijozat etsalar, borib mitrangizni olib kelishim mumkin.

Jyulening chiroyli ko'zlari yepiskopga o'z ta'sirini o'tkazdi.

– Itimos, olib keling, taqdir, – javob qildi yepiskop o'ziga maftun etuvchi bir xushmuomalalik bilan. – U menga hoziroq kerak. Butun kapitulni kuttirib qo'yganimdan, to'g'risi, juda xijolatdaman.

Jyulen zal o'rtasiga yetganida o'g'irilib qaragan edi, yepiskopning yana fatvo bera boshlaganini ko'rdi. – «Bu qanaqasi bo'ldi o'zi? – deya xayolidan o'tkazdi u yana. – Bugungi marosim oldidan rioya qilinishi lozim bo'lgan biror urf-odat bo'lsa kerak-da, albatta». Shaxsiy xizmatkorlar turgan hujraga kirishi bilanoq Jyulening ko'zi ularning qo'lidagi mitraga tushdi. Yigitning amirona nigohiga beixtiyor bo'ysunib, bu janoblari yepiskop hazratlarining mitrasini uning qo'liga topshirishdi.

Jyulen uni iftixor bilan ichkariga olib kirdi. Zalga kirgach, u qadamini sekinlatdi. Jyulen mitrani qo'lida benihoya izzat-ikrom bilan tutib borardi. Yepiskop oyna oldidagi kresloda o'tirardi, biroq uning o'ng qo'li orasira horg'in bir harakat bilan yana fatvo berardi. Jyulen unga mitrasini kiyishda yordamlashib yubordi. Yepiskop boshini silkitib qo'ydi.

– Ah-a, qimirlamayapti, – dedi u Jyulenga mamnun ohangda. – Endi, marhamat qilib sal chetroq turing.

Shundan so'ng yepiskop tez-tez yurib, zal o'rtasiga bordi-da, so'ngra tantanavor bir harakat bilan chor atrofga fatvo berganicha asta oynaga yaqinlasha boshladi. Uning chehrasida yana qahr ifodasi paydo bo'ldi.

Jyulen hayratdan dang qotib turardi; u gap nimadaligini tushungandek edi-yu, biroq bunga ishonishdan hayiqardi. Yepiskop to'xtadi-da, yuzidagi qahrli ifoda birdan g'oyib bo'ldi. Jyulen tomon o'g'irilib qaradi.

– Xo'sh, mitram haqida nima deysiz, taqdir, boshimda yaxshi turibdimi?

– Bag'oyat yaxshi, hazratim.

– Juda orqaga surilib qolgan emasmi ishqilib? Shu deng, bosh kiyim ensaga surilib qolsa, odam ovsarroq ko'rinadi, peshonangizga bostirib kiyganingizda esa, ofitserlarning kiveriga o'xshab qoladi.

– Menimcha, u boshingizda juda yaxshi turibdi.

– Qirol o'z atrofiga yoshi ulug' ruhoniylarni ko'rishga odatlangan, ularning bari bag'oyat salobatli va sipo odamlar. Shu boisdan ham men, ayniqsa yoshimni nazarda tutganda, birmuncha yengiltak bo'lib ko'rinishni istamasdim.

Shunday deya yepiskop yana u yoqdan-bu yoqqa yurib fatvo bera boshladi.

«Hammasi ravshan, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen nihoyat boyagi gumoniga erk berishga jur'at etib. – U mashq qilyapti, u fatvo berishga o'rganyapti».

– Mana endi tayyorman, – dedi yepiskop oradan bir necha daqiqa o'tgach. – Boring, taqdir, janobi rektor bilan kapituldagi janoblarni ogohlantirib qo'ying.

Oradan biroz vaqt o'tgach, janob Shelan va u bilan birga ikki nafar yoshi ulug' ruhoniylar ajoyib naqsh bilan bezatilgan katta eshikdan kirib kelishdi. Jyulen bu eshikni birinchi marta kirganida hatto sezmagandek ham edi. Bu gal u, rutbaga binoan, hammadan orqada turishga majbur bo'ldi. Yepiskopni u endi faqat eshik oldida to'dalashib turgan ruhoniylarning yelkasi osha ko'ra olardi.

Yepiskop asta yurib zalni kesib o'tdi, u eshikka yaqinlashganida ruhoniylar protsessiya tashkil etib, safga tizilishdi. Bir daqiqa tay-sallanib turgach, protsessiya Zaburning bir oyatini kuylaganicha olg'a qarab yurdi. Yepiskop sanam yurishining eng oxirida, janob Shelan bilan yana bir kekse ruhoniylar o'rtasida borardi. Jyulen endi abbat Shelanning shogirdi sifatida yepiskopga juda yaqin o'tib oldi. Ular Brey-te-O monastirining uzun yo'laklaridan yurib ketishmoqda edi; quyosh avjiga chiqib qizdirayotganiga qaramay, u yer zax va nam edi. Nihoyat, ular cherkov eshigining oldiga chiqishdi. Bu tantanali

yurishdan Jyulenning qalbi cheksiz quvonchga to'lgan edi. Yepiskopning yoshligi uning izzatini qitqlar, mazkur prelatning¹² xushmuomalaligi, uning jozibador nazokati esa Jyulenning es-hushini olib qo'ygan edi. Bu xushmuomalalik janob de Renalning hatto kayfiyati juda yaxshi bo'lib turgan paytidagi muomalasidan ham keskin farq qilardi. «Jamiyatning yuqori pog'onasiga yaqinlashgan saring, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen, – kishini o'ziga rom qiladigan shunday iltifotli odamlarni ko'proq uchratasan».

Sanam yurishida ishtirol etayotgan ruhoniylar cherkovning yon eshigidan ichkari kirishdi; shu payt ko'hna gumbazlar birdan kattiq gumbur-gumburdan silkinib ketdi, Jyulenning nazarida ular hozir qulab tushadigandek edi. Ammo bu yana o'sha kichkina zambarakchaning vahimasi ekan, uni bu yerga hozirgina to'rt juft ot g'izillatganicha surgab kelgan edi. Otlarni bir chetga olishgan zahoti zambarakchaleypslik to'pchilar qo'lida go'yo oldida prussiyaliklar turgandek daqiqaiga besh martadan ketma-ket o'q uza boshladi. Ammo zambarakning bu ajoyib gumburlashi Jyulenni ortiq hayajonlantirmasdi, u endi Napoleon haqida ham, harbiy shon-shuhrat to'g'risida ham o'ylamay qo'ygandi. «O'zi yoshgina-yu, – deya o'ylardi u, – Agdanning nepiskozi bo'lib olibdi. Bu Agdanning o'zi qayerdaykin? Aytganday, u qancha maosh olarkin? Chamas, ikki yuz-uch yuz ming frank olsa kerak o'ziyam».

Hazratning xizmatkorlari serhasham taxtiravon olib kirishdi; janob Shelan uning dastlaridan birini ushladi, lekin aslida uni Jyulen ko'tarib borardi, albatta. Yepiskop taxtiravonning soyasiga o'tdi. Buni qanday uddalaganini bilmaymiz, lekin u chindan ham keksa bo'lib ko'rindi; qahramonimiz unga benihoya qoyil qolgandi. «Mahorat va ayyorlik bilan istagan narsaga erishsa bo'ladi», – deya o'yladi u.

Cherkovga qiroli kirib keldi. Jyulen uni o'zidan bir necha qadam narida ko'rish sharafiga muyassar bo'ldi. Yepiskop ovozi a'lo hazratlarining ko'ngliga g'oyatda xush yoqadigan darajada titratib tantanavor nutq aytdi-da, qirolni tabrikladi. Brey-le-Odagi barcha marosimlar tasvirini takrorlab o'tirmaymiz, – departamentimizdagi barcha gazetalarda ikki hafta davomida faqat shu to'g'risida yozishdi. Yepiskopning nutqidan Jyulen qirolni Karl Sheryurak avlodi ekan-

¹² prelat – katolik cherkovida yuqori mansabli ruhoniy (tarij.).

ligini bilib oldi. Oradan ko'p vaqt o'tgach, Jyulenga, xizmat yuzasidan, ana shu marosimga sarflangan mablag'ni tekshirib ko'rishga to'g'ri keldi. O'z jiyaniaga yepiskoplik nishoni olib bergan janob de Iya Mol unga mehribonlik ko'rsatib, barcha sarf-xarajatni o'z zimmasiga olgan ekan. Faqat Brey-le-Odagi marosimning o'zi unga uch ming sakkiz yuz frankka tushibdi.

Yepiskopning nutqi va qirolni javobidan so'ng a'lo hazrat taxtiravonning ichiga kirdi; so'ngra u benihoya xudojo'ylik bilan mehrobning shundoq yonginasidagi yostiqlarga tiz cho'kdi. Klirosning¹³ atrofida poldan ikki pog'ona yuqorida qator-qator kreslolar qo'yilgandi. Jyulen go'yo Rimdagi sikstin kapellasida, o'z kardinali oldida o'tirgan mulozim singari pastki pog'onada, janob Shelanning oyog'i yonida joylashib olgandi. Shundan so'ng qisqagina ibodat marosimi bo'ldi – hammayoqni buxo'rning tutuni, zambarak va mushketlarning olatasiri tutib ketgandi. Tevarak-atrofdagi barcha mo'min odamlar shod-xurramlikdan mast edilar. Shunday bir kunning o'zi yakobinchi gazetalarning yuzlab sonidagi targ'ibotni chippakka chiqarishi turgan gap edi.

Qiroldan olti qadamcha narida joylashgan Jyulen uning chindan ham astoydil ibodat qilayotganini ko'rib turardi. Shu payt u birinchi marta bo'yi uncha baland bo'lmagan o'tkir nigohli odamni ko'rib qoldi; uning kiyimida deyarli zardo'zi yo'q edi. Biroq ana shu juda sipo kiyim ustidan ko'ksida yelkasi osha bog'langan zangori lenta yaqqol ko'zga tashlanardi. Bu odam qiroлга Jyulenning ta'biri bilan aytganda, hamma yog'i zardo'zi bo'lganidan hatto movuti ham ko'rinmaydigan mundir kiygan ko'pgina arkoni davlatlarga qaraganda yaqinroq turardi. Bir necha daqiqadan so'ng yigit bu odamning janob de Iya Mol ekanligini bilib oldi. Jyulenga, u dimog'dor va, hatto, takabburday tuyuldi.

«Anavi xushro'ygina yepiskopga o'xshab xushmuomala bo'lish bu markizning qo'lidan kelmasa kerak, – deya dilidan o'tkazdi u. – Eh! Ruhoniylik unvoni zo'r kuch-da: u insonni muloyim va dono qilib qo'yadi. Lekin qiroli bu yerga xokni ziyorat qilgani kelgan-ku, men esa hech qanday xokni ko'rmayapman. Bu aviyo Kliment deganlari qayerdaykin?»

¹³ Kliros – cherkov mehrobining ikki tarafida kuylovchilar turadigan maxsus joy (tarij.).

Yonida turgan yoshgina xizmatkor Jyulenga muqaddas xok shu binoning eng tepasiga, Alangali Mezanaga qo'yilganini aytdi.

«Alangali Mezana degani nimasi bo'ldi?» – deya o'yladi Jyulen. Biroq u hozir hech nima so'rashni istamasdi. U zo'r diqqat-e'tibor bilan ko'z o'ngida o'tayotgan marosimni kuzata boshladi.

Monastirga a'lo hazratlardan biron-tasi tashrif buyurganida etiket kanoniklarga yepiskopni mo'tabar mehmon bilan yolg'iz qoldirmoqni taqozo etadi. Biroq Agda yepiskopi, tepaga ko'tarilar ekan, abbat Shelanga o'zi bilan birga chiqishni taklif qildi. Jyulen esa ustozidan chiqishga jur'at etdi.

Ular juda baland zinapoyadan yuqori ko'tarilib, kichkinagina eshikcha oldida to'xtashdi. Eshikchaning chorcho'piga boshdan-oyoq zarhal qoplangan edi. Chamas, bu ish kechagina qilingan ko'rinar.

Eshikchaning shundoq oldida Verrerning eng asilzoda oilalaridan bo'lgan yigirma to'rt qiz tiz cho'kib turardi. Eshikni ochishdan avval yepiskopning o'zi ham barchasi ko'hlikkina bo'lgan bu qizlarning o'rtasida tiz cho'kdi. U baland ovoz bilan ibodat qilar ekan, qizlarning bari uning ajoyib to'r ridosi, savlatli qaddi-qomati, navqiron va muloyim chehrasiga qarab to'ymagandek, undan ko'zlarini uzmay turishdi. Bu manzara qahramonimizning aqlidan zarracha nom-nishon qoldirmadi. Shu tobda u inkvizitsiya uchun sidqidildan jangga kirishga tayyor edi. Eshikcha birdan ochilib ketdi. Shunda hozir bo'lgan odamlarning ko'z o'ngida mo'jazgina butxona namoyon bo'ldi. Uning ichini alanga qoplagandek tuyulardi. Butxona mehrobida mingga yaqin sham yoqib qo'yilgandi. Shamlar sakkiz qator terilgan bo'lib, qatorlarni bir-biridan ajoyib guldastalar ajratib turardi. Sof buxo'rning muattar hidi ibodatxonaning eshigidan pag'a pag'a bo'lib chiqmoqda edi. Butxona juda kichkina edi-yu, biroq boshdan-oyoq yangidan zarhal yugurtirilgan devorlarning tepasi ko'rinnmaydigandek tuyulardi. Jyulenning chamasida mehrobdagi ba'zi shamlarning bo'yi uch-to'rt quloq kelardi. Qizlar bunday ajoyibotni ko'rib, beixtiyor qichqirib yuborishdi. Butxonaning kichkina dahliziga faqat ana shu yigirma to'rt qiz, ikki ruhoniy va Jyulenlarga kiritilgan edi.

Tezda qirol ham yuqori ko'tarildi. Uning enida faqat janob de Iya Mol bilan birinchi kamergeri bor edi. Hatto uning shaxsiy soqchilari ham tashqarida, qilichlarini yalang'ochlab tiz cho'kkan holda qolishgan edi.

A'lo hazrat oldida turgan baxmal yostiqaq shitob bilan tiz cho'kdi. Zarhal qoplangan eshikka qisib qo'yilgan Jyulen faqat ana shundan keyingina qizchalardan birining yalang'och yelkasi osha avliyo Klimentning ajoyib haykalini ko'ra oldi. Avliyo mehrobning to'rida, rim askari libosida yotardi. Uning bo'ynida katta jarohat qorayib ko'rinar va undan qon sizib chiqayotgandek tuyular edi. Haykaltarosh uni zo'r mahorat bilan ishlabdi: avliyoning so'nib borayotgan xiyol yumuq ko'zlari qandaydir ilohiy ma'noga to'la bo'lib, endigina sabza urayotgan mo'ylovi go'yo shivirlab duo o'qiyotgandek biroz ochiq lablariga soya tashlab turardi. Bu manzarani ko'rib, qahramonimizning yonida turgan yoshgina qizcha yig'lab yuborgan edi, bir tomchi ko'z yoshi to'g'ri Jyulenning qo'lga tomidi.

Qirq chaqirimcha atrofidagi barcha qishloqlarda bong urayotgan qo'ng'iroqlarning uzoq aks sadosigina buzib turgan ilohiy bir sukunatda ibodat qilib bo'lgach, Agda yepiskopi qirolidan nutq irod etish uchun ijozat so'radi. U qisqa, ammo juda ta'sirli xutbasini tinglovchilarning qalbini larzaga solgan oddiygina so'zlar bilan tugatdi.

– Yosh xristian qizlari, siz hozir sohibqironning qodir Xudoga xizmat etguvchi ruhoniy oldida tiz cho'kkan holda ko'rganingizni abadulabad unutmangaysiz. Tangrining qullari bu zaminda o'jzduklar va ta'qib etilurlar. Ular kunlari bitganda azob chekib o'ladurlar, buni siz avliyo Klimentning shu kunga qadar qon oqib turgan jarohatidan ham ko'rib turibsiz, ammo ular dorilqazoda tantana qilg'aylar. Shunday ekan, o, yosh xristian qizlari, bu kun xotirasini siz umrbod qalbingizda saqlagaysiz va munkirdan nafratlangaysiz! Siz qudratli, qahrli va, shu bilan birga, sershafqat Parvardigorga abadiy sodiq qolg'aysiz!

Shu so'zlarni aytgach, yepiskop ulug'vor bir harakat bilan o'rnidan turdi.

– Shu haqda qasamyod qilgaysiz?! – deya xitob qildi u qo'llarini yuqori cho'zib.

– Qasamyod qilgaysiz! – deyishdi qizlar ho'ng-ho'ng yig'lashar ekan.

– Qasamingizni qodir Xudo nomi ila qabul etgaysmen, – dedi yepiskop xulosa qilarkan ovozini gulduratib. Shu bilan marosim tugadi.

Qirolning o'zi ham yig'lamoqda edi. Oradan ancha vaqt o'tib, Jyulen o'zini birmuncha bosib olgandan keyingina u Rimdan Burgundiya gersogi Filipp Rahmdilga yuborilgan avliyoning suyaklari qayerga

qo'yilganini so'radi. Unga suyaklar ana shu ajoyib mum haykal ichiga joylab qo'yilganligini tushuntirishdi.

Qirol hazratlari butxonaga borishda unga hamroh bo'lgan barcha asilzoda qizlarga «Munkirdan nafratlanaman. Umrbod ta'zim etgayman» degan so'zlar yozilgan qizil lenta taqib yurishga ijozat etishni lozim topdi.

Janob de Iya Mol dehqonlarga o'n ming shisha vino tarqatish to'g'risida farmoyish berdi. Kechqurun Verrerdagi esa liberallar o'z uylarida royalistlarga qaraganda yuz chandon yaxshiroq illyuminatsiya qildilar. Jo'nab ketish oldidan qirol janob de Muaroning uyiga tashrif buyurib, uni baxtiyor etdi.

XIX

O'ylamoq – azob chekmoqdir

Oddiy bo'lmagan tuyg'ular kundalik voqealarning mutaassibligida ehtirolslarning chinakam baxtsizligini to'sib qo'yadi.

Barnav.

Janob de Iya Molga ajratilgan xonadagi jihozlarni joy-joyiga qo'yib turib Jyulen to'rt buklangan bir varaq qalin qog'ozni topib oldi. Qog'ozning birinchi sahifasida u «Qirol ordenlari va hokazo, va hokazo mukofotlarning kavaleri, Fransiya peri, shavkatli markiz janob de Iya Molga» degan yozuvni o'qidi.

Bu idish-tovoq yuvuvchi xotinniki kabi qing'ir-qiyshiq xat bilan yozilgan iltimosnoma edi:

«Janob markiz!

Men, umrim bino bo'libdiki, tavfiq bilan yashab kelayotgan mo'min bir odamman. Kasofatli 93-yildagi Lion qamalida bomba tagida qolganman. Ilohiy sirlardan voqif bo'lib turaman va har yakshanba peshin payti qavmimiz cherkoviga borib ibodat qilaman. Hech qachon muqaddas pasxani buzgan emasman, hatto la'nati 93-yilda ham. Uyimdagi oshpaz xotin, – revolyutsiyaga qadar mening xizmatkorlarim ko'p edi, – uyimdagi oshpaz xotin har juma kuni go'shtsiz ovqat tayyorlaydi. Verrerdagi ham barcha meni hurmat qiladi va, jur'at etib aytamanki, haqli ravishda. Sanam yurishi paytida esa shundoq

taxtiravonning oldida, janob kyure bilan janob merning yonida boraman. Alohida biror voqea bo'lganida esa cherkovimizga sham olib boraman. Odatda o'z hisobimdan eng yo'g'onini sotib olaman. Shu gaplarning bari haqida yozma guvohnomalarim bor, ular Parijda moliya ministrligida saqlanadi. Sizdan shuni iltimos qilgaysangiz, Verrerdagi lotereya mahkamasi noziriligini menga topshirsangiz, chunki yaqinda u baribir nozirsiz qoladi, hozirgisining ahvoli chatoq, o'lim to'shagida yotipti, innaykeyin, so'nggi saylovlarda noto'g'ri ovoz bergan va hokazo.

de Sholen».

Ushbu iltimosnomaning hoshiyasiga de Muaroning imzosi qo'yilgan tavsia xati yozilgan bo'lib, u shunday so'zlar bilan boshlanardi:

«Kecha mana shu iltimosgo'ying ishonchli odam ekanligini xabar qilish sharafiga muyassar bo'lgan edim...» va hokazo.

«Gap bu yoqda deng, – xayolidan o'tkazdi Jyulen, – hatto ana shu zehni po'stak Sholen ham menga qanday yo'ldan borishni ko'rsatayпти».

Qirolning Verrerga tashrif buyurganidan buyon oradan bir hafta o'tdi. Navbatmanavbat – qirolning o'zi, Agda yepiskopi, markiz de Iya Mol, o'n ming shisha vino va o'shanda otdan yiqilgach, faqat bir oydan keyingina orden olish umidida uyidan surgalib chiqqan bechora Muaro mavzu bo'lgan hisobsiz yolg'on gaplar, bema'ni oldi-qochdilar va ahmoqona g'iybatlar birin-sirin unutildi-yu, biroq duradgorning o'g'li, anavi Jyulen Sorelni qanday surbetlik bilan faxriy qorovul safiga tiqishtirib kiritilgani to'g'risidagi mishmishlar to'xtamadi. Qahvaxonada o'tirib olib, ertalabdan kechgacha tenglik haqida og'iz ko'pirtiradigan badavlat manufakturachilarning bu xususdagi gaplarini bir eshitsangiz edi. Bu bema'ni ish anavi dimog'dor de Renal xonimdan chiqqan! Bunga uni nima majbur qildi, deysizmi? Nima bo'lardi – o'sha mullavachcha Sorelning chiroyli ko'zlari-yu, xushro'y chehrasida.

Janob de Renalning xonadon' yana Verjiga qaytganidan so'ng oradan ko'p o'tmay bolalarning kenjasi Stanislav-Ksavye kasal bo'lib qoldi. Shundan so'ng birdan de Renal xonimning vijdoni qattiq azoblanib boshladi. U dilidagi ehtirom uchun birinchi marta o'zini izchil va beshafqat ravishda yozg'irishga tutindi; go'yo mo'jiza sodir bo'lib, xonim muhabbat uni qanday dahshatli gunohga botirganini yaqqol ko'rgandek edi. O'zining g'oyatda xudojo'y bo'lishiga qaramay, Tangri

oldida qilgan gunohining qanchalik katta ekanligi haqida u shu paytga qadar o'ylab ko'rmagan edi.

Bir vaqtlar Iso qalbi monastirida uning qalbi Xudoga bo'lgan cheksiz sevgi bilan yonardi. Endi esa u Tangridan xuddi ana shunday cheksiz qo'rqa boshlagandi. Uning qalbini pora-pora qilayotgan bir-biriga zid tuyg'ular shunisi bilan dahshatli ediki, xonimning dilidagi qo'rquv aql-idrokiga tamomila bo'ysunmay qo'yg'an edi. Jyulen har qanday aqli pand-pasihat xonimni tinchitish o'rni, aksincha, uning zardasini qaynatayotganini anglab qoldi, chunki bu gaplar unga iblisning vasvasasi bo'lib tuyulardi. Biroq Jyulening o'zi ham kichkina Stanislavni juda yaxshi ko'rar, xonim esa bolasining dardi haqida faqat u bilan gaplasha olar edi: Stanislavning ahvoli kundan-kun og'irlashib borardi. De Renal xonim tinimsiz tavba-tazarrudan qiynalib, tunlari mijja qoqmay chiqardi; u kun bo'yi qovog'ini solganicha churq etib og'iz ochmay o'tirar, mabodo og'iz ochgudek bo'lsa, shu zahoti Tangri oldida ham, odamlar oldida ham o'z gunohiga iqrar bo'lishi turgan gap edi.

– O'tinaman sizdan, – derdi unga Jyulen ular yolg'iz qolgan kezlari, – hech kim bilan gaplashmang. Siz chekayotgan azoblarni yolg'iz men bilay. Agar meni haliyam sal sevsangiz, churq etib og'iz ochmang, sizning iqoringiz bilan o'g'lingiz Stanislav tuzalib qolmaydi.

Biroq uning pand-nasihatlari xonimga ta'sir qilmadi, u de Renal xonim, Xudoning g'azabini qo'zg'atdim, endi uning rahm-shafqatiga sazovor bo'lmoq uchun yo Jyulendan nafratlanmog'im, yoxud o'g'limdan judo bo'lmoq uchun yo Jyulendan nafratlanmog'im, yoxud o'g'lim bexabar edi. Xuddi ana shu o'ynashidan nafratlanishga ojiz bo'lgani uchun ham ayol o'zini shu qadar baxtsiz his etardi.

– Meni o'z holimga qo'ying, – dedi u bir kuni Jyulenga. – Xudo haqqi, o'tinaman sizdan, bizning uydan keting: siz shu yerda men bilan birga bo'lganingiz uchun ham o'g'lim halok bo'lyapti.

– Tangri meni jazolayapti, – deya qo'shimcha qildi u ovozin pasaytirib. – Uning qahriga uchradim, Xudoning irodasi vojib bo'lg'ay. Men dahshatli gunoh qildim, tavba qilish hatto xayolimga ham kelmadi. Axir bu – Xudo mendan yuz o'g'irganining birinchi nishoni-ku, endi men ikki qatla jazolanmog'im lozim.

Jyulening qalbi larzaga keldi. Yigit bularning bari munofiqlik, shunchaki balandparvoz gaplar emasligini yaxshi tushunardi. «U menga bo'lgan muhabbati tufayli o'g'lini halok etayotganiga chindan ham ishonadi va, shu bilan birga, bechora, meni o'g'liga qaraganda

ko'proq sevadi. Shu boisdan ham, – endi bunga hech qanday shubha yo'q, – vijdon azobidan yuragi tilka-pora bo'lyapti, haqiqiy yuksak tuyg'u deb shuni aytisalar kerak-da. Faqat bir narsaga hayronman, u mende kambag'al, yaxshi tarbiya ko'rmagan, ilmsiz va ko'p o'rinlarda to'pori bir odamning nimasini shu qadar sevib qoldiykin?»

Bir kuni kechasi bolaning ahvoli juda og'irlashib qoldi. Soat ikkilarga yaqin janob de Renal uni ko'rgani kirdi, Isitmaning zo'ridan alangada alahsirab yotgan bola otasini tanimadi. De Renal xonim birdan erining oyog'iga yiqildi. Jyulen hozir u bor gapni eriga aytib, o'zini juvonmarg qilajagini tushundi.

Ularning baxtiga xonimning bunday bema'ni harakatidan janob de Renalning jahli chiqib ketdi.

– Bo'pti, salomat bo'li! – dedi u eshik tomon yo'nalar ekan.

– Yo'q! Sen mening gapimni eshit! – deya qichqirdi xonim tiz cho'kkanicha, uni to'xtatib qolishga urinib. – Sen haqiqatni bilmog'ing kerak. Bilib qo'y, o'g'limni o'zim o'lDIRAPMAN. Unga hayot baxsh etgandim, endi o'zim uni qaytarib olyapman. Falak meni jazolayapti! Tangri oldida gunoh qildim, men qotilman! Men o'zimni o'zim badnom etmog'im, sazoyi qilmog'im lozim, – ehtimol shunday qilsam yaratganning rahmi kelar.

Agar janob de Renalning xiyol fahm-farosati bo'lganida edi, u hamma gapni tushungan bo'lardi.

– Ko'knorixayol gaplaringni qo'y! – deya xitob qildi u tizzasidan ushlamoqchi bo'lgan xotinini chetlatar ekan. – Ko'knorixayol bularning bari! Siz, Jyulen, ertaga ertalab doktor chaqiring, – shunday deya u uxlagani jo'nadi. De Renal xonim deyarli hushidan ketib polga quladi-yu, biroq uni tutib qolmoqchi bo'lgan Jyulening qo'lini talvasa ichida itarib tashladi.

«Mana eriga xiyonat qilgan xotinining gunohi, – deya o'yladi Jyulen. – Anavi muttahaq poplar haq degan gap aqlga to'g'ri keladimi axir? Nahotki boshdan-oyoq gunohga botgan bu kishilar gunohning aslida nima ekanligini bilishsa?.. Yo'q, aql bovar qilmaydi bu gapga!»

Janob de Renal xonadan chiqib ketganidan buyon oradan yigirma daqiqacha vaqt o'tdi. Ana shu payt ichida Jyulen o'zi sevadigan ayolning tiz cho'kib, boshini o'g'lining to'shagiga yuztuban qo'yg'anicha xuddi hushidan ketgan odamdek qimir etmay turganini ko'rdi. «Mana buni haqiqiy ayol desa arziydi, – deya o'ylardi u. – Hozir u butunlay umidsizlikka tushgan. U faqat meni sevgani uchun shu ahvolga tushdi.

Vaqt asta-sekin o'tib boryapti. Unga qanday foydam tegishi mumkin? Bir qarorga kelish kerak. Endi gap menda ham emas. Odamlar bilan, ularning fisq-fasodi bilan nima ishim bor? Lekin unga qanday yordam bersam ekan?... Uni tashlab ketaymi?... U holda boyaqish boshiga tushgan kulfati bilan yolg'iz o'zi qoladi-ku. Anavi to'nka erining ziyoni tegsa tegadiki, foydasi tegmaydi. U o'zining razil tabiatiga ko'ra xotiniga biror dag'al gap aytishdan ham toymaydi. Boyaqish aqldan ozishi, o'zini derazadan tashlashi mumkin axir!

Agar uni yolg'iz qoldirsam, qo'riqlamay qo'ysam, eriga bor gapni aytib, iqrar bo'ladi. Kim biladi, u to'nka o'zini qanday tutarkin? Birdan, bo'lajak merosga ham qaramay, janjal ko'tarishi mumkin. Xonim yana qilgan gunohi haqida, - yo Parvardigor, - anavi razil abbat Maslonga ham iqrar bo'lishi mumkin; u shundoq ham olti yashar bolaning kasalligini bahona qilib, bu yerga tanda qo'yib qoldi. Turgan gap, bejiz qatnayotgani yo'q. Xonim shu qadar umidsizlikka tushgan, Xudoning qahridan shu qadar qo'rqib qolganki, abbatning qanaqa odam ekanligini unutib ham qo'ygan, - hozir bu odam uning uchun ruhoniy xolos».

- Chiqib ket bu yerdan, - dedy kutilmaganda de Renal xonim ko'zlarini ochib.

- Eh, senga qanday yordam bermoqni bilish uchun ming marta jonimni fido qilgan bo'lardim! - deya javob berdi Jyulen. - Seni hech qachon shunday sevmagan edim, farishtam, yoki to'g'rirog'i, seni hozirgina chinakamiga seva boshladim. Sendan yiroqda ahvolim ne kechadi axir, boz ustiga meni deb baxtsiz bo'lganingni o'ylayverib aqldan ozmaymanmi! Mening iztiroblarimni gapirmay ham qo'ya qolaylik. Xo'p, men ketaman, ketaman, ketaman, sevgilim! Lekin ering bilan sening o'rtangda turib, seni qo'riqlamay qo'ysam, men chiqib ketishim bilanoq hamma gapni unga aytib berasan - u holda halok bo'ldim, deyaver. O'zing o'ylab ko'r, axir u seni uydin sharmanda qilib quvadi, bu mashmasha butun Verrer, butun Bezansoning og'zidan tushmay qoladi. Bor mag'zavani boshingga to'kishadi, bunday sharmalikdam so'ng hech qachon qaddingni tiklay olmasan.

- O'zim ham xuddi shuni istayapman! - deya xitob qildi ayol shart-ta o'rnidan turar ekan. - Mayli, azob chekaman, menga bu ham kam!

- Lekin bunday sharmandalik o'g'lingni ham baxtsiz qiladi axir.

- Yo'q, yolg'iz o'zim sharmisor bo'laman, hammasini bo'yninga olaman, mayli, meni haqorat qilishsin, qaro yerga qorishsin, ehtimol

shundan so'ng o'g'lim omon qolar. Sharmanda bo'lsam, odamlarning ko'z o'ngida o'zimni juvonmarg qilsam, sazoyi bo'lganim shu emasmi?! Noqis aqlim bilan tushunishimcha, Tangri yo'lga qilishim mumkin bo'lgan eng katta qurbonlik shu emasmi axir?.. Shundan keyin u rahm qilib, mening bu xo'r'ligimni qurbonlik o'rnida qabul etar va o'g'limga shifo berar. Agar bundan ham kattaroq qurbonlik bo'lsa, ayt - uni ham bajo keltiraman.

- Undan ko'ra men o'zimni jazolab qo'ya qolay. Axir men ham aybdorman-ku, men ham! Istaysanmi, tarkidunyo qilaman. Bu zohidlarча hayot, ehtimol, Xudoning rahmini keltirar. Yo Parvardigor! Stanislavning dardini menga bersang bo'lmasmidi...

- Ah! Sen uni yaxshi ko'rsanmi hali! - deya qichqirib yubordi de Renal xonim uning quchog'iga otilar ekan.

Biroq u shu zahoti dahshatga tushib, yigitni o'zidan nariga itardi. - Ishonaman, senga ishonaman! - dedi u ingrab yana tizzasiga yiqilar ekan. - Sen mening yagona do'stimsan! Nega endi Stanislavning otasi sen emassan-a! Shunda seni o'g'limdan ham ko'proq sevganim bu qadar dahshatli gunoh bo'lmasdi.

- Yoningda bo'lishga ijozat ber va men shu daqiqadan boshlab seni faqat ukang sifatida sevadigan bo'lay. Shu tariqa biroz bo'lsa-da, gunohimizni yuvamiz, - ehtimol, shunday so'ng Xudoning rahmi kelar.

- Men-chi? - deya qichqirib yubordi xonim o'rnidan sakrab turib, ikki qo'li bilan Jyulenning boshini ushlaganicha uni o'zidan xiyol chetlatib, ko'zlariga tikilar ekan. - Men nima qilay? Men seni birodarim sifatida seva olamanmi? Seni ukam sifatida sevish qo'limdan kelarmikin?

Jyulenning ko'zlaridan duv-duv yosh oqmoqda edi.

- Mayli, sen nima desang - shu! - dedi u ayolning oyog'iga yiqilar ekan. - faqat nima qilishim kerakligini ayt! Hammasini bajo keltiraman, boshqa choram yo'q endi. Es-hush'imni yo'qotganimdan ne qilarimni bilmay qoldim. Agar ketsam - sen bor gapni eringga aytib berasan-u o'zingni abgor qilasan, sen bilan birga ering ham tamom bo'ladi. Bunday sharmandalikdan keyin u hech qachon deputat bo'la olmaydi. Agar yoningda qolsam - shu odam tufayli o'g'lim halok bo'ldi, deb o'ylaysan va farzand dog'iga chidayolmay o'zing ham nobud bo'lasan. Mayli, xo'p desang, bir urinib ko'raylik, - men ketaman. Gunohimiz uchun men o'zimni jazolashimni va seni bir haftaga tark etishimni istaysanmi? Sen qayerga desang, o'sha yerga boraman.

Xohlasang, Brey-le-O monastiriga ketishim mumkin. Lekin men yo'g'imda eringga hech qanday gap aytmaslikka ont ich. O'zing o'ylab ko'r: agar unga bor gapni aytasang, mening bu yerga qaytib kelishim mumkin bo'lmay qoladi.

Ayol va'da berdi. Shundan so'ng Jyulen uyni tark etdi, biroq oradan ikki kun ham o'tmay xonim uni chaqirtirib oldi.

– Sen bo'lmasang ichgan qasamim ustidan chiqolmaymanmi, deb qo'rqaman. Agar sen yonimda bo'lmasang, agar nigohing bilan, sukut saqla, deya mudom buyurib turmasang, bor gapni erimga aytib qo'yaman. Bu gurbatning har bir soati menga bir kundek tuyulyapti.

Nihoyat, boyaqish onaga falakning rahmi keldi. Stanislav asta-sekin sog'aya boshladi. Biroq endi xonimning oromi yo'qolgandi, u qilgan gunohining naqadar dahshatli ekanini va ilgari ruhiy osoyishtalik uni butunlay tark etganini yaxshi tushunardi. Vijdon azobi uning diliga o'rnatilib oldi va u faqat endi yuragi toza odam uchun muqarrar bo'lgan mohiyatini kasb etdi. Hayot de Renal xonim uchun endi goh jannat, goh do'zax bo'lib tuyulardi. U Jyulenni ko'rmagan paytlari jahannamga tushib qolgandek bo'lar, yigitning oyog'iga bosh urganida esa, o'zini jannatda ko'rar edi. «Men endi hech borada o'zimni aldayotganim yo'q, – derdi u Jyulenga hatto butun yuragi bilan ishq-muhabbatga berilgan paytlarda ham. – Bilaman, men halok bo'lgan odamman, menga shafqat yo'q endi. Sen yosh bolasan, sen vasvasaga uchding xolos, seni yo'ldan urdim. Seni Xudo kechirishi mumkin, men esa endi bir umr la'natga qoldim. Buni aniq bilaman: chunki men qo'rqapman – o'z oldida do'zaxni ko'rsa kim ham qo'rqmaydi deysan? Lekin aslida hatto afsuslanayotganim ham yo'q. Agar hammasi qaytadan takrorlanganida ham men yana shu gunohni qilgan bo'lardim. Ishqilib, yaratgan Parvardigor bu dunyoda meni bolalarim orqali jazolamasa bo'ldi – shungayam shukur qilaman. Lekin hech bo'lmasa sen, mening Jyulenim, – deya xitob qilardi u boshqa bir daqiqada, – ayt-chi menga, baxtlimisan ishqilib? Seni qanday sevimlini sezyapsanmi?»

Xuddi shunday fidoyi sevgiga muhtoj bo'lgan Jyulenning kibr-havosi va hadiksirashga moyil bo'lgan tabiati deyarli har daqiqa ochiq-oydin namoyon bo'layotgan bunday buyuk xokisorlik oldida dosh bera olmadi. U endi de Renal xonim oldida saida qilishga ham tayyor edi. «U asilzoda xonim, men esa oddiy bir kosibning o'g'liman, lekin u meni sevadi... Yo'q, u meni shunchaki ko'ngilxushi

uchun o'ynash qilib olingan malay deb hisoblamaydi». Dilidagi ana shu hadikdan qutulib olgach, Jyulen muhabbatning butun telbaliklari, uning barcha shubha-yu gumonlarini yaxshi his etadigan bo'lib qoldi.

– Azizim! – derdi unga xonim yigitning ba'zan uning sevgisiga shubhalana boshlaganini fahmlagach. – Ayрилshimizga juda oz qoldi. Men hech bo'lmasa birga o'tkazishimiz mumkin bo'lgan ana shu ozgina vaqt ichida seni baxtiyor qilishni istayman. Shoshilaylik, jonginam, ehtimol ertaga birga bo'lish nasib qilmas. Agar falak meni bolalarim orqali jazolaydigan bo'lsa, u holda mening gunohim uchun ular nobud bo'layotganini o'ylamay, faqat seni sevisish uchun yashashga qancha urinmayin, baribir bu ish qo'limdan kelmaydi – men aqldan ozaman. Ah, qani endi, o'shanda sen boyaqish Stanislavning dardini o'zingga olishni istaganingdek, men ham sening gunohingni o'z zimmamga ola bilsam!

Ruhiy holatidagi bu keskin buriлиш Jyulenning o'z ma'shuqasiga bo'lgan tuyg'usining o'zini ham butunlay o'zgartirib yubordi. Endi uning muhabbati go'zallikdan zavqlanish-u shunday ajoyib ma'shuqaga ega bo'lishdan faxrlanish tuyg'usidagina iborat emasdi.

Shu kundan e'tiboran tole ularga yanada kulib boqdi, dillaridagi alanga esa yanada kuchliroq yona boshladi. Go'yo ularni qandaydir bir telbalik chulg'ab olganday edi. Chetdan qaraganda ehtimol ular juda baxtliдек tuyulardi, biroq endi ular sevgilarining birinchi palasidagi orom, quvonch va huzur-halovatlarini yo'qotib qo'yishgandi. O'shanda de Renal xonimni faqat bir narsa – Jyulen meni chinakamiga sevarmik, degan fikr tashvishga solardi. Endi bo'lsa ularning baxti ko'pincha jinoyatga o'xshab ketardi.

Ba'zan eng baxtli, eng halovatli daqiqalarda de Renal xonim birdan:

– Yo Parvardigor! Mana u jahannam, men uni ko'ryapman! – deya qichqirib yuborar va talvasa ichida Jyulenning qo'llarini mahkam qisardi. – Yo Tangrim, axir bu do'zax azobi-ku! Lekin men shunga munosibman! – Shunday deya avol Jyulenni qattiq bag'riga bosar va devorga chirmashib o'sgan pechakgulek unga yopishganicha jimib qolardi.

Jyulen, bu bezovta qalbni yupataman, deb behuda ovora bo'lardi. Xonim uning qo'llarini ushlab, ketma-ket o'pardiyu, biroq oradan bir daqiqa o'tmay yana sumrayganicha qotib qolardi.

– Jahannam, – derdi u, – jahannam men uchun Xudoning marhamati degan gap: demak, yana bir necha kunni yorug' dunyoda u bilan birga o'tkazgan bo'laman... Ammo tirikligimdagi jahannam, bu – bolalarimning o'limi... Lekin, ehtimol, shunday qurbon evaziga gunohlarimdan forig' bo'larman. Ey Xudo, bunday dahshatdan o'zing saqlagaysan! Bechora norasidalarda ne gunoh, Parvardigor! Yolg'iz men aybdorman oldingda! Hamma ayb o'zimdagi – men erim bo'lmagan odamni sevib qoldim.

Ba'zan, Jyulenning nazarida, de Renal xonim biroz tinchib qolgandek tuyulardi. Ayol o'zi benihoya sevadigan odamning hayotini zaharlamaslik uchun o'zini bosishga harakat qilardi.

Vaqt ana shunday bir-biriga zid bo'lgan sevgi tuyg'ulari, quvonch va iztiroblar bilan yashin tezligida o'tib bormoqda edi. Jyulen endi uzoq xayol surish odatini mutlaqo tark etgandi.

Kunlardan birida suddagi tortishuvli ishi bo'yicha Verrerga borgan oqsoch qiz Eliza u yerda janob Valenoga duch kelib qoldi. U bilan suhbatlasha turib, qiz uning Jyulendan juda darg'azab ekanligini fahmladi. Uning o'zi ham endi tarbiyachini juda yomon ko'rar va tez-tez janob Valeno bilan uning g'iybatini qilib turardi.

– Agar sizga bor gapni aytsam, afandim, o'zingga yomon bo'ladim... – dedi u janob Valenoga. – Boy boyg boqar, deganlaridek, ish jiddiy tus olganida xo'jayinlar doim bir-birlarining yonini olishadi... Bechora xizmatkor biror gapni og'zidan gullab qo'ysa bormi, uni sira kechirishmaydi...

Ana shu oddiygina muqaddimadan so'ng, sinchkovlikdan betoqat bo'lgan janob Valeno, tezroq gapning po'skallasini ayt, deya qistalang qilavergach, oqsoch qiz uning izzat-nafsiga og'ir botadigan ba'zi narsalarni aytib berdi.

Janob Valeno olti yil davomida, ming afsuski, barchaning ko'z o'ngida parvona bo'lib kelgan bu xonim shahardagi eng go'zal ayol, o'zining istehzoli muomalasi bilan uni sholg'omdek qizarishga majbur etadigan bu kalondimog' farishta, buni qarangki, kelib-kelib tarbiyachilikka ko'tarilgan anavi kosibbachchani o'ziga o'ynash qilib olibdi! Yetimxona direktori janoblarga bu haqorat ham yetishmagandek, de Renal xonim, ma'lum bo'lishicha, o'z o'ynashini qattiq sevar ekan.

– Rostini aytsam, – dedi og'ir xo'rsinib oqsoch qiz, – janob Jyulen bunga erishmoq uchun mutlaqo harakat qilgani ham yo'q: u bekamizga ham el qatori sovuqqina muomala qilardi.

Eliza bunga faqat Verjida tamoman ishonch hosil qilibdi, lekin uning fikricha, bu sevgi mojarosi anchadan buyon davom etib kelayotganmish. – O'shanda janob Jyulenning menga uylanishdan bosh tortishiga xuddi ana shu sabab bo'lgan, albatta, – deya qo'shimcha qildi u alam bilan. – Men ahmoq bo'lsam, de Renal xonimdan maslahat so'rab, u kishidan tarbiyachi bilan gaplashib ko'rishni iltimos qilib yuribman.

O'sha kuniyoq kechqurun janob de Renal shahardan o'zi yozilgan gazetasi bilan birga uyida sodir bo'layotgan voqealar batafsil bayon etilgan imzosiz maktub ham oldi. Jyulen janob de Renalning ko'kimtir qog'ozga yozilgan bu maktubni o'qib turib, birdan oqarib ketganini va o'ziga bir necha bor qahr bilan qarab qo'rganini sezib qoldi... Butun kecha davomida janob merning nimadandir ta'bi tirriq bo'lib yurdi; Jyulenning unga Burgundiya'dagi eng asilzoda oilalarning shajarasi haqida so'rab qilgan xushomadlari ham foyda bermadi.

XX

Imzosiz maktublar

Do not give dalliance Too much the rein; the strongest oaths are straw to the fire i'the blood.
*Tempest.*¹⁴

Ular yarim kechaga yaqin xona-xonalarga tarqalishar ekan, Jyulen payt poylab turib, ma'shuqasining qulog'iga shivirladi:

– Bugun uchrashishimiz mumkin emas, eringizda shubha tug'ilgan; imonim komilki, u boya o'qib turib rosa «uh» tortgan o'sha uzundan-uzoq maktub biz haqimizda yozilgan yumaloq xat bo'lsa kerak.

Ularning baxtiga, Jyulen xonasining eshigini ichkaridan qulflab oldi. De Renal xonimning miyasiga, Jyulenning xavfsirashi bugun ko'rishmaslik uchun shunchaki bir bahona bo'lsa kerak, degan bo'lmag'ur fikr kelib qoldi. U butunlay aql-hushini yo'qotib, odatdagi vaqtda Jyulenning xonasi tomon ravona bo'ldi. Jyulen yo'lakda qadam

¹⁴ O'zingni tiyib ol – yo'qsa, bu ontlar

Olovli qoningda borutdek yongay.

Shekspir. «Bo'ron». IV parda. 1 ko'rinish.

tovushini eshitgan zahoti chiroqni o'chirib qo'ydi. Kimdir uning eshigini ochmoqchi bo'ldi, – lekin kim bo'ldi bu odam? De Renal xonimning o'zimi yoki uning rashkchi erimi?

Ertalab azonda Jyulenni yaxshi ko'radigan oshpaz ayol unga bir kitob keltirib berdi; kitobning muqovasiga italyan tilida bir necha so'z yozilgan edi: *guapdate alla pagina 130*¹⁵.

Bunday ehtiyotsizlikdan Jyulennning naq yuragi orqasiga tortib ketdi, u shosha-pisha ko'rsatilgan sahifani ochgan edi, to'g'ri bi-
lan kitobga qadalgan xatga ko'zi tushdi. Xat imlo qoidalariga mutlaqo rioya qilinmay, pala-partish yozilgan bo'lib, uning hamma yog'iga ko'z yoshlari tolgan edi. Odatda de Renal xonim imlo xususida juda botartib bo'lganidan uning hayajonidan dalolat beruvchi bu tafsilot yigitni shu qadar to'qinlantirib yubordiki, u ma'shuqasining bunday ehtiyotsizligini unutib ham qo'ydi.

«Sen bugun tunda meni o'z oldingga kiritishni istamading, shundaymi? Ba'zan men aslida sening dilingdagi gaplarni oxiriga cha hech qachon anglab yetgan emasman, deya o'ylab qolaman. Sen menga tikilasan-u nigohing yuragimga vahima soladi. Men sendan qo'rqaman. Yo Parvardigor! Nahot meni hech qachon sevmagan bo'lsang? Agar shunday bo'lsa, mayli, erim sevgimiz to'g'risida bor gapni bila qolsin, mayli, u meni bolalarimdan judo etib, biror chekka qishloqqa umrbod badarg'a ham qilsin. Balkim, Tangrining ixtiyori shudir. Nimayam derdim, u holda bu dunyodan tezda ko'z yumaman. Sen bo'lsang! – sen berahm maxluq bo'lib qolasan.

Demak, meni sevmaysan-a? Mening telbaliklarim, vijdon azobi haqida tinimsiz zorlanishim joningga tegdimi? Insofsiz! Meni halok qilmoqchimisiz? Mana, juda oson yo'li. To'g'ri Verrerga borgan-da, mana shu xatni butun shaharga, undan ham yaxshisi, – janob Valenoga ko'rsat. Unga seni sevimini, – yo'q, bunday shakkoklikdan Xudoning o'zi saqlasin! – senga sajda qilishimni, men uchun hayot faqat seni ko'rganimdan keyingina boshlaganini, hatto kishi turli-tuman orzular ummoniga g'arq bo'ladigan yoshlik paytimda ham dunyoda sen menga in'om etganchalik baxt bo'lishi xayolimga ham kelmaganini, senga hayotimni bag'ishlaganim, imonimni qurbon etganimni – hamma-hammasini aytib ber. Buyam gapmi, kerak bo'lsa,

sen uchun bundan ham ko'prog'ini qurbon qilishga tayyorman. Buni o'zing yaxshi bilasan.

Biroq o'sha odam qurbon degan narsaning nimaligini tushunarmikin? Yo'q, sen jig'iga tegish uchun unga aytib qo'y, men hech qanday g'iybatdan qo'rqmayman va meni dunyoda yolg'iz bir narsa – men uchun hayot rishtasi bo'lmish tanho odamning sovishi cho'chitadi xolos. O, qani endi hozir hayot bilan vidolashsam, jonimni qurbon qilsam va bolalarim uchun ortiq qayg'urmay qo'ysam, naqadar baxtiyor bo'lardim!

Jonginam, sira shubha qilmasligingiz mumkin: agar o'sha maktub chindan ham yumaloq xat bo'lsa, uni, turgan gap, xuddi o'sha maxluq yozgan. U ablah, mana, olti yildirki, o'zining do'rillagan ovozi, otminish san'ati haqidagi hikoyalari, o'ziga bino qo'yishi va beqiyos fazilatlarini to'g'risidagi gaplarni takrorlashi bilan meni tinimsiz ta'qib etib keladi.

O'sha yumaloq xat bor gapmi o'zi aslida? Noinsof! Sei bilan shu haqda bir gaplashib olishni istardim. Yo'q – bir hisobda yaxshi qilgansan. Axir seni, ehtimol, so'nggi marta quchib turib, hozirgidek, sovuqqonlik bilan mulohaza qila olarmidim. Endi biz baxtga ilgirigidek osongina erisha olmaymiz. Bundan siz xafa bo'larmikinsiz? Har qalay do'stingiz Fuke biror qiziqroq kitob yubormagan kunlarda xiyol dilingiz siyoh bo'lsa kerak. Lekin baribir qurbonlik qilindi, o'sha yumaloq xat bo'lganmi yoki yo'qmi, – baribir ertaga men erimga imzosiz maktub olganimni aytaman va seni nima qilib bo'lsa-da, bi-ror narsani bahona qilib, qurumsizlik qilmay, durustroq haq to'lab otangnikiga jo'natib yuborishini talab qilaman.

Afsuski, do'stingnam, biror ikki haftaga, ehtimol bir oyga ajralishimizga to'g'ri keladi! Ah, men bilaman, ishonaman, sen ham men kabi azob chekasan. Lekin o'sha yumaloq xat keltirishi mumkin bo'lgan falokatning oldini olmoq uchun shundan o'zga chora yo'q. Bu men to'g'rimda erimga yozilgan birinchi xat emas. Ilgari bunday xatlar ustidan qanday kulganimni bilsang edi!

Endi mening bitta maqsadim bor: u ham bo'lsa erimni bu xatni janob Valeno yuborganiga ishonitirish, imonim komil, aslida ham o'zi shunday bo'lsa kerak. Agar biznikidan ketishimga to'g'ri kelsa, albatta Verrerdan joylashib olishga harakat qil, men esa shunday yo'l tutaman-ki, erimning o'zi bu ahmoqlarga biz mutlaqo arazlashmaganligimizni

¹⁵ 130-sahifaga qarang (*ital*).

ko'rsatib qo'ymoq uchun biror ikki haftaga shaharga ko'chib tushishni istab qoladi. Sen esa Verrerdagi bo'lganingda o'sha odamlarning bar-chasi bilan, hatto liberalizmning bari seni boshlariga ko'tarib yurishga tayyor ekanliklarini juda yaxshi bilaman.

Janob Valeno bilan janjallasha ko'rma, bir vaqtlar po'pisa qil-ganidek, uning qulog'ini kesib olma tag'in, – aksincha, u bi-lan iloji boricha xushmuomala bo'l. Hozir biz uchun eng muhimi sening janob Valenoningmi yoki biror boshqa odamning bolalariga tarbiyachi bo'lib ishga kirayotganing to'g'risida gap tarqatish.

Xuddi ana shu ishga mening erginam hech qachon yo'l qo'ymaydi. Mabodo yo'l qo'ygudek bo'lsa – nimayam qilardik! Har qalay, sen Verrerdagi yashaysan, shunda ba'zi-ba'zida uchrashib turishimiz mumkin bo'ladi, – bolalar seni shu qadar yaxshi ko'rishadiki, turgan gap, sening oldingga olib borishlarini iltimos qilishadi. Yo Parvar-digor, bolalarim seni yaxshi ko'rishgani uchun ham ularga mehrim yanada ko'proq ortayotganini sezib turibman. Qanday gunoh axir bu! Yo Tangrim, nima bilan tugarkin bu ishlarning bari?.. Es-hushimni butunlay yo'qotib qo'ydim... Xo'sh, xullas, o'zingni qanday tutishni tushunsang kerak: beozor va muloyim bo'l, iltimos, o'sha qo'rs to'ng'alarga dilingdagi nafratingni sezdirib qo'yma, – tiz cho'kib iltijo qilaman sendan, axir sen bilan bizning taqdirimiz o'sha odamlarga bog'liq. Erimning esa sen bilan jamoat fikri qanday taqozo etsa, xuddi shunday muomala qilishiga mutlaqo shubhalanmasang ham bo'ladi.

Sening o'zing menga yumaloq xat tayyorlab berasan: biroq sabr-toqatli bo'lginda, qo'lingga qaychi olib, kitobdan men quyida yozgan so'zlarni qirg va ularni manovi ko'kimtir qog'ozga tekisroq qilib yopishtirib chiq, – bu qog'ozni menga janob Valeno sovg'a qil-gan. Xonangda tintuv bo'lishi mumkin, shu boisdan ham so'zlarni qirqib olgan kitobni yoqib yubor. Agar kitobdan kerakli so'zlarni butunligicha topa olmasang, u holda erinmay ularni o'zini harf-ma-harf tuzib chiq. Seni qiynab qo'ymaslik uchun men yumaloq xatni juda qisqa qilib yozdim. Evoh, agar sen meni ortiq sevmasang, u holda mening o'zim yo'llayotgan maktub senga benihoya uzun bo'lib tuyulsa kerak.

Imzosiz maktub

«Xonim,

Sizning barcha sarguzashtlaringiz menga ayon, bu ishlarga chek qo'yishdan manfaatdor shaxslar esa, – ogohlantirib qo'yilgan. Sizga nisbatan hali dilimdan butunlay o'chib ketmagan his-tuyg'ularga amal qilib, Sizga o'sha yigitcha bilan bo'lgan aloqangizni butkul uzib yuborishni taklif etaman. Agar siz oqilalik qilib, maslahatimga kirsan-giz, u holda eringiz yaqinda olgan xabarni yolg'on deb o'ylaydi. Men ham unga yangilashayotganini isbotlab o'tirmayman: bilib qo'ying, Sizning siringiz mening qo'limda, qarshimda tiz cho'kmog'ingiz darkor! Mening irodamga bo'ysunishingiz lozim bo'lgan fursat keldi».

Ushbu xatning so'zlarini yopishtirib bo'lishing bilanoq (janob direktorning gapirish uslubini tanidingmi?) darhol boqqa chiq, – men seni kutib olaman.

Men qishloqqa boraman va u yerdan g'amgin bir qiyofada qay-taman, men chindanam adoyi tamom bo'lganga o'xshayman. Yo Tangrim! Qanday ishga jur'at etayotganimni bir o'ylab ko'rgin-a, – yana bu mashmashaning hammasi faqat senga u yumaloq xat olgandek ko'ringani uchun bo'lyapti. Shunday qilib qutim o'chgan holda go'yo menga allaqanday notanish odam keltirib bergan mana shu maktubni erimga uzataman. Sen esa bolalar bilan katta o'rmonning yo'li bo'ylab sayr qilgani jo'na va peshinga qadar qay-tib kelma. Yuqori qoyadan senga kaptarxonamiz yaqqol ko'rinib turadi. Agar hammasi ko'ngildagidek tugasa, men o'sha yerga oq dastro'mol osib qo'yaman, aks holda esa u yerda hech nima bo'lmaydi.

Xo'sh, sening o'zing-chi, noinsof, nahot yuraging senga sayrga jo'nashdan oldin menga bir amallab sevishing haqida ikki og'iz-gina aytib qo'yish lozimligini uqtirmayotgan bo'lsa? Mayli, nima gap bo'lganda ham bir narsadan ko'ngling to'q bo'lsin – agar bir-birimizdan butunlay judo bo'lsak, men sensiz bir kun ham yashay olmayman. Ah, men yaramas ona ekanman! Jonginam Jyulen, bu bema'ni so'zlarni senga nima uchun yozayotganimni o'zim ham bilmayman, men buni mutlaqo his etayotganim ham yo'q, men sendan bo'lak hech kim to'g'risida o'ylay olmayman, o'sha so'zlarni ham meni koyimasliging uchungina yozdim. Hozir, sendan judo bo'lishim mumkinligi haqida o'ylar ekanman, munofiqlik qilishdan

ne hojat? O'zim sajda qiladigan odamga yolg'on gapirishdan ko'ra senga yovuz bo'lib ko'rinsam ko'rina qolay. Men busiz ham umrimda juda ko'p yolg'on gapirdim. Hay mayli, nachora, agar mendan sovingan bo'lsang, seni kechiraman. Bu xatni ustidan o'qib chiqishga ham vaqtim yo'q. Rostini aytganda esa – sening quchog'ingda o'tkazgan o'sha mas'ud kunlar uchun hatto hayotimni qurbon qilishga to'g'ri kelgan taqdirda ham bu hol menga arzimasa bir narsa bo'lib ko'rinadi. O'sha lazzatli kunlar menga ancha qimmatroqqa tushishini o'zing yaxshi tushunasan».

XXI

Janob bilan suhbat

Alas, our fiailty is the cause, not we.

For such as we are made of, such we be.

*Twelfth Night*¹⁶

Butun bir soat davomida Jyulen bolalardek sevinib, kerakli so'zlarini qirib va yopishtirib o'tirdi. U xonadan chiqqan zahoti onalari bilan kelayotgan o'z shogirdlariga duch keldi; xonim xatni uning qo'lidin shunday bir qat'iyat bilan oldiki, bunday xotirjamlik yigitning ko'ngliga birmuncha g'ul'ula ham soldi.

– Yelimi quridimi ishqilib? – deya so'radi xonim. «Yaqinginada vijdon azobida es-hushini yo'qotayozgan ayol shumi hali? – xayolidan o'tkazdi u. – U nima qilmoqchi o'zi?» Bu haqda uning o'zidan so'rash esa g'ururli Jyulenga xo'rlikday tuyuldi, lekin chamasi yigit unga hech qachon bugundagidek qoyil qolmagandi.

– Agar bu ishning oxiri baxayr bo'lmasa, – deya qo'shimcha qildi xonim o'sha-o'sha sovuqqonlik bilan, – meni butun boyligimdan mosuvo qilishadi. Manovi qutichani tog'da biron joyga ko'mib qo'ying. Balki bir kun kelib mening bor mol-mulkim faqat shu bo'lib qolar.

Shunday deya u qizil saxtiyon jildga solingan billur qutichani uzatdi. Quticha javohirotga – oltin va gavhar taqinchoqlarga to'la edi.

¹⁶ Ojiza ayol deymiz! Bizda ne gunoh,

Axir ayolni shunday yaratsa egam!

Shekspir. «O'n ikkinchi kecha».

– Xo'p, endi boravering, – dediu Jyulenga. Xonim bolalarini o'pdi, kichik o'g'li Stanislavni esa u hatto ikki marta bag'riga bosdi. Jyulen toshday qotib turardi. Ayol u tomon hatto ko'z qirini ham tashlamay, tez-tez odimlab nari ketdi.

Janob de Renal yumaloq xatni ochib o'qiganidan buyon o'zini qo'yarga joy topa olmay qolgandi. Duelga chiqishiga sal qolgan 1816-yilni hisobga olmaganda, umri bino bo'lib uning qalbi bu qadar larzaga tushmagandi, adolat yuzasidan shuni ham tan olish kerakki, hatto peshanasidan o'q yeyish xavfi ham uning dardi dunyosini bunalchalik qorong'i qilmagan edi. «Ayol kishining yozuviga o'xshaydi, – deya o'ylardi u. – Agar shunday bo'lsa, qaysi ayol yozganiykin bu xatni?» U Verrerdagi barcha tanish xonimlarni birma-bir ko'z o'ngidan o'tkazdi-yu, biroq ularning birontasidan shubhalanmadi. «Ehtimol bu xatni erkak kishi to'qigandir-u uni bir ayolga aytib turib yozdirdandir? U holda bu erkak kim bo'ldi?» Uning yana boshi qotib qoldi, ha, albatta, uni ko'rolmaydigan odamlar ko'p, tanishlarning ko'pchiligi uni yomon ko'rishadi. «Borib xotinim bilan maslahatlashish kerak!» – deya o'yladi u odati bo'yicha va boyadan beri bukchayib o'tirgan kreslosidan turmoqchi bo'ldi.

Lekin endi o'rnidan turgan ham ediki, shu zahoti peshanasiga shap etib urdi: «Eh, jin ursin! – deb yubordi u. – Axir hozir men xuddi ana shu xotinimga ishonmasligim kerak-ku. U dushman endi menga!» Shularni xayolidan o'tkazar ekan, alam va g'azabdan uning ko'zlariga tirqirab yosh keldi.

O'zining toshbag'irligi uchun adolatli ravishda jazosini tortar ekan, – xuddi ana shu sovuqqonlik provinsial donolikning asosini tashkil etadi, – janob de Renal shu tobda dunyodagi barcha kishilar orasida eng yaqin ikki do'stidan xavfsiramoqda edi.

«Mening, shulardan bo'lak, hech bo'lmasa o'ntagina do'stim bormi o'zi? – deya o'ylardi u xayolan har biri qanchalik hamdard bo'lishi mumkinligini tasavvur qilishga urinib, ularni birma-bir ko'z o'ngidan o'tkaza boshladi. – Hammasi, hammasi, – deb g'azab bilan qichqirib yubordi u, – boshimga tushgan bu sharmandalikdan benihoya xursand bo'ladi!» Yaxshiyamki, u asosli ravishda, hamma menga hasad qiladi, deb hisoblardi. U qirol qadam ranjida qilib, lutfan xonadonida tunab qolish baxtiga sazovor etgan hashamatli uyini yaqinda ajoyib qilib pardozlagani yetmaganday, Verjidagi qasrini ham tuzatib, yangiday qilib qo'ygandi. Qasrning butun

peshtoqi yangidan oqlangan, derazalarga esa ajoyib yashil qopqalar o'rnatilgandi. Janob de Renal ana shu dabdabani eslar ekan, ko'ngli bir lahza taskin topdi. Chindan ham endi uning qasri o'n-o'n besh chaqirim naridan yaqqol ko'zga tashlanar, nomigagina «qasr» deb ataladigan hamda vaqt o'tishi bilan rangi o'ngib ketgan boshqa uylar esa uning oldida g'oyatda nochor ko'rinar.

Janob de Renal faqat bir odam – qavm cherkovi oqsoqolininggina hamdardlik izhor qilib, ko'z yoshi to'kishiga umid qilishi mumkin edi, ammo u kaltafahm dunyodagi har qanday narsaga ham ko'z yoshi qilavardi. Buni qarangki, kelib-kelib u suyanishi mumkin bo'lgan yolg'iz kimsa ana shu odam bo'lib chiqdi.

«Mening boshimga tushgan bu kulfatga nima teng kela oladi?! – deya xitob qildi u fig'oni falakka chiqib. – Odam degan ham shu qadar yolg'iz bo'ladimi!»

«Nahot shunday bo'lsa? – so'radi o'zidan-o'zi chindan ham o'jiz bu odam. – Nahotki boshimga kulfat tushganida hatto maslahatlashadigan birona odamim bo'lmasa? Chunki bu baxtsizlikka qarshi biror chora topishga o'zimning idrokim o'jizlik qilyapti, men buni yaqqol his etyapman. Ah, Falkoz, ah, Dyukro!» – deya qichqirib yubordi u alam bilan. Bu ikki odam uning yoshlikdagi do'stlari bo'lib, janob de Renal 1814-yili o'zining takabburligi bilan ularning hafsalasini pir qilgan edi. Ular bolalikdanoq o'zlarini u bilan teng ko'rishga odatlanishgan edi, u esa birdan o'zini baland ola boshladi, chunki do'stlari oddiy oiladan chiqqan yigitlar edi.

Ulardan biri, verrerlik qog'ozfurush dono va samimiy Falkoz departamentning bosh shahrida bosmaxona sotib olib, u yerda gazeta chiqara boshlagan edi. Kongregatsiya¹⁷ uni xonavayron qilishga qaror qildi: uning gazetasini taqiqlashdi, bosmaxonaga egalik qilish haqidagi ruxsatnomasini esa tortib olishdi. Ana shundan keyin ahvoli tang bo'lib qoldi-yu u o'n yil ichida birinchi bor janob de Renalga xat yozdi. Verrer meri qadimgi rimlik kabi javob berishni lozim topdi: «Agar qirolning ministri lutfan mening fikrimni so'ragudek bo'lsa, men unga, provinsiya-dagi barcha matbaachilarga shafqatsiz qiron keltiring, bosmaxona ishiga esa tamaki kabi monopoliya joriy eting, – deya javob qilgan bo'lardim». Yaqin do'stiga yozilgan va bir vaqtlar butun Verrerni qoyil qoldirgan bu maktubni janob de

Renal endi dahshat bilan eslamogda edi. «Shunday obro'-e'tiborga, davlatga, ordenlarga ega bo'lgan mendek bir odam bir kun kelib shu ishimdan pushaymon bo'laman, deb kim ham o'ylabdi deysiz». Bu dahshatli tunni janob de Renal ana shu zaylda, goh o'zidan, goh atrofidagi barcha odamlardan g'azablanib o'tkazdi, biroq yaxshiyamki, xotinining iziga tushish uning xayoliga kelmadi.

«Men Luizaga o'rganib qolganman, – derdi u o'ziga-o'zi. – U mening hamma ishlarimdan xabardor. Agar ertaga qaytadan uylanish imkoniyatiga ega bo'lganimda, uning o'rnini bosadigan ayolni sira ham topolmasdim». U, ehtimol, xotinimda gunoh yo'qdir, degan fikr bilan o'ziga tasalli bermoqchi bo'ldi: bu mashmasha bunday munosabat undan qat'iy choralar ko'rishni talab etmas va janob mer uchun juda qulay edi; axir bu dunyoda bo'htonga uchragan ayollar kam deysizmi.

«Lekin bu qanaqasi bo'ldi, – deya qichqirib yubordi u birdan va talvasaga tushib, xonada u yoqdan-bu yoqqa yura boshladi. – nima, men g'irt latta yoki allaqanday ko'chada qolgan yalangoyoqmanmi? Uning o'ynashi bilan ustimdan kulishiga qanday yo'l qo'yishim mumkin axir? Bu ahvolda butun Verrer mening bo'sh-bayovligimdan kuladigan bo'lib qoladi-ku. Sharme to'g'risida nimalarni gapirishmaydi deysiz, bu odam xotini hammaning ko'z o'ngida eriga xiyonat qilishi bilan butun shaharga mashhur edi. Uning nomini aytishlari bilanoq barcha iljaya boshlaydi. U yaxshi advokat, lekin uning suxandonligini kim ham eslardi? Ha-ya, Sharme deng. O'sha Sharme de Barnarni aytyapsiz-da, deyishadi odamlar, – boyaqishga uni isnodga qoldirgan odamning ismini tirkab shunday laqab qo'yishgan». «Xudoga shukur, – derdi u o'ziga-o'zi oradan bir necha daqiqa o'tgach, – Xudoga ming qatla shukrkim, mening qizim yo'q, demak opalarini qanchalik jazolamay, bu narsa bolalarning taqdiriga ta'sir qilmaydi, men bu la'nati yigitchani xotinim bilan jinoyat ustida tutib olishim va ikkovini o'ldirishim mumkin. U holda bu mashmasha fojiga aylanadi va hech kim ustimdan kulolmaydigan bo'ladi». Bu fikr ko'ngliga xush yoqqan janob de Renal uning barcha tafsilotlarini o'ylay boshladi.

«Jazolar majmuasi u holda mening tomonimda bo'ladi, boz ustiga, ish qanday tus olmasin, bizning kongregatsiya va suddagi do'stlarim meni qutqarib qolishning uddasidan chiqadilar». U ov pichog'ini olib, uni ko'zdan kechira boshladi, – pichoq juda o'tkir edi. Lekin shu payt janob de Renal birdan halqob-halqob qonni tasavvur qildi-yu uni vahima bosdi.

¹⁷ Kongregatsiya – katolik cherkovida monax jamoalarining birlashmasi (tarj.).

«Men o'sha surbet tarbiyachini o'lasi qilib kaltaklashim va uyimdan quvib yuborishim mumkin. Ammo butun Verrerdagi, hatto butun departamentda rosa janjal ko'tariladi! Sud Falkozning gazetasini yopish haqida hukm chiqarib, bosh muharrirni qamoqdan ozod qilishgach, uni olti yuz frank maosh oladigan xizmat joyidan quvib yuborishda mening ham qo'lim bo'lgan. Aytishlariga qaraganda, o'sha yozuvchi Bezansonning qayeridagi yana bosh ko'targanmish. O'sha odam paytdan foydalanib meni rosa sharmanda qilishi mumkin. Bu ishni u shu qadar epchillik bilan amalga oshiradiki, hatto uni sudga ham berolmay qolasan. Sudga balo bormi... U ablah gapi rostligini isbotlamoq uchun sudda jirkanch mishmishlarni qalashtirib tashlamaydimi axir. Jamiyatda o'z obro'sini saqlay biladigan men kabi asilzoda odam, turgan gap, ana shu barcha plebeylarning nafratini qo'zg'atadi. Nomimni Parijdagi o'sha iflos gazetalarda tilga olishadi – yo Parvardigor, qanday dahshat bu! Renallarning qadimdan mashhur nomini maynabozlar yerga toptashsa-ya... Agar biror joyga safarga otlansam, nomimni o'zgartirishim kerak bo'ladi. Sharmanda! Mening butun g'ururim, butun qudratimni tashkil etgan shunday shonli nomdan mahrum bo'lsam-a. Bundan ham battari bo'ladimi axir.

Agar xotinimni o'lirmay, uni shunchaki sharmanda qilib uydan quvib yuborsam-chi? Unda Bezansonning xolasi bor mol-mulkini qo'shqo'llab unga tutqazmaydimi axir?! U holda xotinim Parijga jo'ndaydi-da, u yerda o'sha lyulen bilan ayshini surib yashayveradi, turgan gap, butun Verrer bundan xabar topadi-yu men yana ahmoq bo'lib qolaveraman». Shu payt bechora er chiroqning shu'lasi xira tortayotganini sezib qoldi: tong yorisha boshlagandi. U toza havoda nafas olish uchun boqqa chiqdi. Bu paytga kelib u asosan verterlik do'stlari bu mashmashani eshitib, naqadar huzur qilishlarini o'ylaganidan janjal ko'tarmaslikka deyarli qaror qilib qo'ygandi.

Bog bo'ylab qilgan sayri uni biroz tinchitdi. «Yo'q! – deya xitob qildi u. – Xo'sh, nima uchun xotinimdan voz kechishim kerak ekan? Axir u men uchun foydali odam-ku». U xotinisiz uyining qanchalar behalovat bo'lishini dahshatga tushib tasavvur qilib ko'rdi. Uning barcha qarindosh-urug'laridan faqat markiza de R... o'taketgan tentak va badihl kampirgina qolgan edi.

Albatta bu juda oqilona mulohaza edi-yu, biroq unga amal qilmoq uchun boyaqishga tabiat in'om etganidan ko'ra ko'proq iroda talab etilardi. «Agar xotinimni haydab yubormasam-chi, – deya muhokama

qilardi u, – men o'zimni bilaman: biror kun u mening jahlimni chiqardi, ana shunda bor gapni yuziga to'kib solaman. U mag'rur ayol, biz janjallashib qolamiz, bu mashmasha esa – xolasining merosini olguniga qadar ham sodir bo'lishi mumkin. Ana o'shanda mening ustimdan kulishlarini tomosha qilasiz. Xotinim bolalarini yaxshi ko'radi: oxir-oqibatda bu boylikning bari bolalarga qoladi, albatta. Lekin men-chi! Men Verrerdagi g'irt tasqara bo'lib qolaman-ku. Ko'rib qo'yinglar uni, hatto xotinini ham eplab ololmadi, deyishmaydimi axir. Undan ko'ra shubha-gumonlarimni ichimda saqlab, hech nimani surishtirmay yuraversam-chi? U holda istaymanmi-yo'qmi, mazammnat gaplardan o'zimni tiyishim kerak bo'ladi».

Biroq oradan bir daqiqa o'tgach, janob de Renal qadrlining yerga urilganidan alam qilib, xiyonatni fosh qilishning turli usullarini eslay boshladi. Odatda kazino yoki Olijanob jamoatdagi bilyard o'yini payti birona maynaboz aldangan er haqidagi yolg'on-yashiq gaplar bilan oshnalarini kuldirish uchun o'yinni to'xtatib, shunday usullar haqida hikoya qilardi. Hozir o'sha hazillarning janob de Renalga naqadar shafqatsiz bo'lib tuyulayotganini bilsangiz edi!

«Ey Tangrim! Nega mening xotinim o'lib ketmagan-a? Shunda hech kim mening ustimdan kulmagan bo'lardi. Beva bo'lib yuraverdim. Yarim yil umrimni Parijda o'tkazardim, kazo-kazolar orasida o'ralashib yurardim». Biroq ko'ngli bevalik haqidagi orzular bilan bir lahza taskin topib turgach, u yana, haqiqatni bilish usullari to'g'risida bosh qotirishga tutindi. Xo'sh, aytaylik, tunda, hamma uyquga ketgach, lyulenning eshigi oldiga bir hovuch kepak sepib qo'ysa-chi? Shunda ertalab azonda oyoq izini ko'rish mumkin bo'lardi.

«Yo'q, bunday qilish yaramaydi! – deya g'azab bilan qichqirib yubordi u. – Bu Xudoning g'azabi Eliza kepakni albatta ko'radi-yu, butun xonadonga bir zumda mening rashk qilayotganim ma'lum bo'ladi-qo'yadi».

U kazinoda eshitgan yana allaqaysi hikoyada qandaydir bir odam xotini bilan uning o'ynashi eshigiga sudning muhri kabi mum bilan qil yopishtirib qo'ygani va shu yo'sinda o'zining baxtsiz ekanligiga ishonch hosil qilgan ekan.

Shuncha gumonsirash va ikkilanishlardan so'ng u, nihoyat shubhasiga ishonch hosil qilishning eng yaxshi yo'li shu bo'lsa kerak, degan qarorga kelib, buni qanday amalga oshirish haqida o'ylay boshlagan ham ediki, birdan xiyobonning muyulishida boyadan beri, bundan

ko'ra o'lgani yaxshi edi, deb o'ylab yurgan xuddi o'sha ayolga duch kelib qoldi.

Xonim qishloqdan qaytib kelmoqda edi. U Verji cherkoviga er-talabki ibodatga borgandi. Sovuq qonaylayufning ishonishi qiyin bo'lgan, ammo xonim shunga qaramay sidqidildan ishonadigan rivoyatga ko'ra, hozirgi kunda butun qavm qatnaydigan bu cherkov bir vaqtlar senor Verji qasrining ibodatxonasi bo'lgan ekan. De Renal xonim ibodat payti negadir hadeb shu to'g'rida o'yladi. Uning ko'z o'ngida nuqul faqat bir manzara namoyon bo'lardi: eri ovda go'yo tasodifan Jyulenni o'ldiradi-yu kechqurun esa xonimni uning yuragini yeyishga majbur qiladi.

«Hozir mening taqdirim hikoyamni eshita turib, uning nimalarni o'ylashiga bog'liq, – derdi o'ziga-o'zi ayol. – Bu mash'um chora soat hammasini hal qiladi, keyin esa, ehtimol, u bilan umrbod gaplash-masman ham. Axir u beaql odam, mulohaza bilan ish yuritmaydi. Bo'lmasam men aqlni ishlatib, uning nima qilishi yoki nima deyishi mumkinligini oldindan fahmlashga harakat qilgan bo'lardim. Bizning taqdirimiz esa uning qaroriga bog'liq, hammasi uning ixtiyorida. Shu bilan birga qismatimiz yana mening ustaligimga, bu kaltafahm zo'rvonning fikr yo'nalishini u yoki bu tomonga bura olishimga ham bog'liq, – axir jahli chiqqanda u mulohaza qilib o'tirmaydi, mi-yasi aynib qoladi. Yo Parvardigor! Bu ishni amalga oshirmoq uchun qanchalik mahorat, qanchalar sovuqqonlik kerak, qayerdan olaman ularni men?»

Biroq xonim boqqa kirib, uzoqdan erini ko'rgan zahoti xuddi mo'jiza sodir bo'lgandek darhol o'zini bosib olish Janob de Renal-ning sochlari hurpayganidan, kiyim-boshining g'ijim-g'ijim bo'lib ketganidan uning tuni bilan mijja qoqmay chiqqani yaqqol sezilib turardi.

Ayol ochilgan va so'ngra yana konvertga solingan xatni eriga uzatdi. U xatni beixtiyor qo'lga oldi-da, xotiniga telbalaracha tikildi.

– Manovi jirkanch maktubni, – dedi xonim, – menga allaqanday shubhali bir nusxa berib ketdi. U sizni tanir emish, siz unga hatto qandaydir yaxshilik ham qilgan ekansiz. Bu voqea hozirgina, notari-usning bog'i orqasidan o'tayotganida sodir bo'ldi. Men sizdan faqat bir narsani talab qilaman: anavi janob Jyulenni darhol, hozirning o'zidayoq otasinikiga qaytarib yuborsangiz.

De Renal xonim bu dahshatli gapni aytish zaruratidan tezroq qutulish niyatida bu jumlaning shosha-pisha, hatto keragidan birmuncha oldinroq aytib yubordi.

So'ngra, bu gapni eshitgach, erining xursand bo'lib ketganini ko'rdi-yu quvonchidan qaltirib ketdi. Eri unga tikilib qolganidan ayol Jyulenni yumaloq xat haqidagi gapni to'g'ri chiqqanini tushundi. Shuni tushundi-yu bu ochiq-oydin ko'ngilsizlikdan xafa bo'lish o'rni-ga dilida Jyulenga tahsin o'qiy boshladi. «Qanday zakovat! Qanday ajoyib sezgirlik! Bo'lmasam, hech qanday hayot tajribasi bo'lmagan yosh-gina yigit-a o'zi! Kelajakda naqadar yuksak cho'qqilarga ko'tarilishi mumkin bu yigit! Afsus! Muvaqqiyatlarga erishgach, u meni unutib yuboradi».

O'zi sajda qiladigan odamga beixtiyor qoyil qolganidan uning dilidagi barcha qo'rquvlar bir zumda tarqalib ketdi.

Xonim topqiriligi uchun o'zini maqtab qo'ydi. «Men Jyulenga mu-nosib ekanman», deya xayolidan o'tkazdi u zavqlanib.

O'zini tutib turolmaslikdan cho'chigan Janob de Renal bir og'iz ham so'z aytmay qo'lidagi imzosiz maktubni o'qiy boshladi. Bu xat ki-tobdan qirib olingan va ko'kimtir qog'ozga yopishtirilgan so'zlardan iborat ekanligini esa kitobxon yaxshi eslasa kerak. «Yana yangi xo'rlik, buning cheki bormi yoki yo'qmi o'zi, – deya xayolidan o'tkazdi Janob de Renal darmonsizlikdan oyoqda arang turar ekan. – Yana yangi haqorat, bu gaplarning hammasi ustida bosh qotirish kerak. Yana deng, butun mashmasha xotinimning kasofati bilan bo'lyapti!» Janob de Renalning og'ziga qo'pol so'kinishlar keldi-yu, biroq Bezansondan olinishi lozim bo'lgan merosni eslab, tilini arang tiyib qoldi. Alomini nimadan olishni bilmay, qo'lidagi manovi ikkinchi imzosiz maktubni g'ijimladi-da, yo'lakdan tez-tez yurib nari ketdi. U bir daqiqaga bo'lsa-da, xotinidan uzoqlashmog'i lozim edi. Oradan biroz vaqt o'tgach, u birmuncha jahlidan tushib qaytib keldi.

– Gapni cho'zib o'tirmay, darhol Jyulenni javobini berib yubor-mog'ingiz kerak, – dedi xonim eriga u yoniga qaytib kelgan zahoti, – kim bo'libdi o'zi u – oddiy bir duradgorning o'g'li-da. Siz unga bir necha ekyu ortiq haq to'lasangiz bo'ldi, u o'qimishli odam, o'sha Janob Valenonikidami yoki prefekt yordamchisi Mojironnikidami – oson-gina ish topib oladi – ularning ham bolalari bor-ku axir. Shu boisdan u hatto xafa ham bo'lmaydi.

– Ahmoq xotinlarga o'xshab bo'lmag'ur gaplarni valdirayapsiz, xonim, – deya bo'kirib berdi janob de Renal, – Xudo xotinlarga husndan bergan-u aqldan qisgan-da, fahm-farosat degan narsa nima qilsin ularda! Jiddiroq gapga e'tibor berish hatto xayolingizga ham kelmaydi, – hech biror masalaning tagiga yetishni istaysizmi o'zi? Bu yengiltakligingiz, bu dangasalingiz bilan kapalak tutishga yaraysiz xolos. O'jiz odamsizlar baringiz, biz oila boshliqlari uchun peshananing sho'risizlar hammangiz...

De Renal xonim erining gapini bo'lmadi, u uzoq gapirib, shu yerliklarning ta'biri bilan aytganda, *rosa zahrini sochdi*.

– Afandim, – deya javob qildi xonim nihoyat, – men o'zining eng qimmatbaho narsasi – nomusi haqoratlangan ayol sifatida gapirayapman.

De Renal xonim bu og'ir suhbat davomida o'zini juda vazmin tutdi, zero uning Jyulen bilan bir uyda yashash yoki yashamasligi ana shu suhbatning natijasiga bog'liq edi. U har bir so'zni puxta o'ylab, erining g'azabini jilovlab oladigan, uni kerakli yo'palishga buradigan gaplarinigina aytardi. Erining haqoratli qichqiriqlari unga mutlaqo ta'sir qilmadi, ayol ularga quloq solmay, bu paytda: «U mendan xursand bo'larmikin ishqilib?» – deya faqat Jyulen haqida o'ylardi.

– Siz shuncha sovg'a-salomlar berib, allada aziz qilib yurgan bu qishloqi yigitchaning ehtimol hech qanday aybi ham yo'qdir; – dedi u nihoyat. – Lekin, har qalay, o'shani deb men umrimda birinchi marta shunday haqorat eshitdim... Mana shu jirkanch qog'ozni o'qib chiqqach, afandim, men o'zinga o'zim so'z berdim: uyingizda yo u tursin, yo men turay, bittamiz chiqib ketmog'imiz lozim.

– Nima, meni ham, o'zingizni ham isnodga qo'yib, janjal ko'tarmoqchimisiz? Verrerdan anchagina odamning boshi osmonga yetadi bu gapni eshitsa!

– Ha, rost aytdingiz, siz dono rahbarligingiz bilan o'zingiz, oilangiz va butun shahar uchun erishgan farovonlikni ko'pchilik ko'rolmaydi... U holda men Jyulenga sizdan bir oyga javob so'rab, hurmatli do'sti, tog'da yashaydigan anavin taxtafurushnikiga jo'nashni taklif qilaman.

– Men esa sizga roykorchilik qilishni man etaman, – dedi cho'rt kesib janob de Renal, lekin ancha xotirjamlik bilan, – avvalo sizdan u bilan gaplashmaslikni talab qilaman. Jahlingiz chiqsa, meni u bilan urishtirib qo'yasiz, u janobning qanday jizzaki ekanini bilasiz-ku axir.

– Bu yigitchada tamiz degan narsa yo'q, – deya erining gapini ilib ketdi de Renal xonim. – Ehtimol, u o'qimishli hamdir; – buni siz yaxshiroq bilasiz, – lekin aslida u oddiy bir kosib. Elizaga uylanishdan bosh tortgach, undan butunlay hafsalam pir bo'ldi, axir bu qizning yaxshigina mol-dunyosi bo'lsa, nima kerak unga yana? Elizaning ba'zan janob Valeno bilan xufiya uchrashib turishini aytmasangiz, boshqa nima aybi bor?

– Ha-a, – dedi cho'zib janob de Renal qoshlarini chimirganicha. – Shunaqa deng-a? Buni sizga Jyulenning o'zi aytdimi?

– Yo'q, buni ro'yirost aytmadi. Axir u doim umrini ruhoniylikka bag'ishlamochi ekanligi haqida gap sotib yuradi, lekin gapimga ishonavering, bu mayda odamlarning hayotdagi asosiy maqsadi – rizq-ro'zini ta'minlash. Ammo u bir necha marta menga Elizaning bu sirli sayrlaridan xabardor ekanligini shama qildi.

– Men esa bu gaplardan mutlaqo bexabarman, – yana g'azabi qaynab xitob qildi janob de Renal, har bir so'zni chertib-chertib aytar ekan. – Tumshug'imning tagida shunday gaplar bo'layotgan ekan-u, men esa g'aflatda yuribman... Bu qanaqasi bo'ldi? Demak, ularning orasida, Eliza bilan Valenoning o'rtasida qandaydir aloqa bor ekan-da?

– Bularning bari eski gaplar, azizim, – deya kulib javob qildi de Renal xonim, – ehtimol, ularning orasida anavinaqa hech gap bo'lmagandir ham. Axir bu gaplarning bari hali o'sha muhtaram do'stingiz Valeno, butun Verrerdan men bilan o'zining orasida allaqanday beg'araz muhabbat bor, deya mishmish tarqalishini istab yurgan kezlari boshlangan.

– Bir vaqlar o'zim ham shubhalangan edim-a, – deya xitob qildi janob de Renal jahl bilan peshanasiga shapatilar ekan, chindan ham bugun uning boshiga, tomdan tarasha tushgandek, kutilmagan kashfiyotlar yog'ilmoqda edi. – Nega menga bir og'iz aytmadingiz o'shanda!

– Muhtaram direktorimizning kichkina bir erkali deb do'stlarining orasiga nifoq solishning nima keragi bor edi! Agar bilishni istasangiz, bizning doiramizda undan vaqti-vaqti bilan his-hayajonga to'la va, hatto, biroz ishqiy maktublar olib turmaydigan bironta ham ayol yo'q.

– U sizga ham yozganmi?

– U xat yozishni juda yaxshi ko'radi.

– Hozirning o'zidayoq menga o'sha xatlarni ko'rsating, men sizga buyuraman, – dedi janob de Renal xuddi bo'yi birdan bir quloch o'sgan odamdek.

– E, yo'q, har qalay hozir emas, – deya javob qildi ayol g'oyatda xotirjamlik bilan, hatto deyarli beg'am ohangda. – men ularni sizga jahlingizdan tushganingizda, boshqa biror kun ko'rsataman.

– Hoziroq ko'rsatasiz, jin ursin! – deya o'shqirdi janob de Renal o'zini butunlay yo'qotib va shu bilan birga ana shu o'n ikki soat ichida birinchi marta yengil tortib.

– Ana shu xatlarni deb direktor bilan janjallashmaslikka va'da bering menga, – dedi de Renal xonim benihoya yoqimli ovoz bilan.

– Janjallashamanmi-yo'qmi, lekin undan anavi tashlandiq bolalarni tortib olishim mumkin, – deya davom etdi eri o'sha-o'sha qahr-g'azab bilan. – Ammo o'sha xatlarni darhol menga berishingizni talab qilaman, hozirning o'zidayoq. Qayerda ular?

– Yozuv stolimning tortmasida, lekin baribir sizga kalitni bermayman.

– Men kalitsiz ham ochib olaman ularni, – deya qichqirdi u xonimning xonasi tomon deyarli yugurib ketar ekan.

U chindan ham Parijdan keltirilgan va naqshinkor qizil yog'ochdan yasalgan qimmatbaho yozuv stolining tortmasini sim chiviq bilan buzib ochdi. Ilgarilari janob de Renal bu stolda biror dog'-dug'ni ko'rib qolsa, uni kamzulining etagi bilan artar edi.

De Renal xonim kaptarxona tomon otildi-da, zinapoyaning butun bir yuz yigirma pog'onasidan yugurganicha yuqori ko'tarildi, u oppoq dastro'molning bir uchini kichkinagina derazaning temir panjarasiga bog'lab qo'ydi. Shu tobda u o'zini dunyoda eng baxtli ayol deb his etardi. U ko'zlari jiqa yoshga to'lib, tog'dagi qalin o'rmonga tikilardi. «Ehtimol, lyulen hozir o'sha sershox shamshodlardan birining ostida ana shu baxtli ishorani kutib turgandir», derdi u o'ziga-o'zi. Xonim dilida so'zanaklarning tinimsiz chirillashi-yu, qushlarning chug'ur-chug'uridan norozi bo'lib, anchaga dovur quloq solib turdi. Agar ana shu kishini bezor qiladigan chirillash-u chug'ur-chug'ur bo'lmaganida, ehtimol, uning qulog'iga o'sha tomondagi baland qoyalardan lyulenning shodiyona qichqirig'i eshitilgan bo'larmidi. U yuragi orziqib, daraxtlarning uchlari poyonsiz maysazorga o'xshatib turgan tep-tekis yashil devorga tikilardi. «Nahot shuning fahmiga bormasa, – deya shivirlardi u hayajonlanib, – o'zining ham mendek baxtiyor ekanligini biror yo'l bilan ma'lum qilsa bo'lmaydimi». Xonim erining uni qidirib bu yerga kelib qolishi mumkinligini cho'chib eslaganidan keyingina kaptarxonadan pastga tushdi.

U xonaga kirganida eri hamon g'azabidan tushmay janob Valenoning chuchmal jumlalariga shosha-pisha ko'z yugurtirmoqda edi. Chamas, bu maktublarni ilgari hech kim bu qadar hayajon bilan o'qimagan bo'lsa kerak o'zi. De Renal xonim erining xitoblari unga bir necha og'iz so'z aytishga imkon beradigan daqiqani poylab turdi-da, so'ngra gap qotdi:

– Har qalay, boyagi taklifimni takrorlaymiz, lyulen vaqtincha biror yoqqa jo'nashi kerak. U lotin tilini qanchalik yaxshi bilmasin, baribir qo'pol va beodob kosibligicha qoladi. Har kuni u, chamas, nazokat yuzasidan deb o'ylasa kerak, menga beo'xshov xushomad gaplar aytadi. Bu gaplarni u allaqanday romanlardan o'qib olsa kerak...

– Hech qanaqa roman-poman o'qimaydi u, – deya xitob qildi janob de Renal. – Buni aniq bilaman. Nima, meni ko'zi ko'r, uyida nimalar bo'layotganini sira ko'rmaydi, deb o'ylaysizmi?

– Agar bu ahmoqona xushomadlarni biror kitobdan o'qib olmagan bo'lsa, demak, ularni o'zi to'qib chiqarar ekan. Bunisi battarroq emasmi! Ehtimol, u Verrerdan ham men to'g'rimda shunday gaplarni aytib yurar... Xo'p, mayli, uzoqqa borib o'tirmaylik, – deya qo'shimcha qildi de Renal xonim, go'yo bu gap hozirgina miyasiga kelib qolgan odamdek. – Shunday gaplarni u Elizaning oldida gapirganining o'zi yetarli emasmi, axir bu deyarli janob Valenoning oldida gapirish bilan barobar-ku. – Aytmoqchi, – bo'kirib yubordi janob de Renal xonadagi barcha narsalarni zirillatib stolga musht tushirar ekan. – Axir manovi imzosiz maktub bilan Valenoning xati bir xil qog'ozga yozilgan-ku!

«Xayriyat-e...» – deya xayolidan o'tkazdi de Renal xonim. U o'zini bu kashfiyotdan butunlay dovdirab qolgandek ko'rsatdi va ortiq bir og'iz ham so'z aytolmasligini his etib, xonaning to'riga o'tdi-da, divanga o'tirdi.

Shu daqiqadan e'tiboran u o'zini jangda g'alaba qozondi, deb hisoblashi mumkin edi, xonim darhol imzosiz maktubning taxminiy muallifi oldiga borib, u bilan gaplashib qo'ymoqchi bo'lgan janob de Renalni arang to'xtatib qoldi.

– Hozir, yetarli darajada dalil-isbotga ega bo'lmay turib, janob Valeno bilan janjallashish g'irt tentaklik bo'lishini nahot tushunmasangiz! Sizga hasad qilishadi, afandim. Xo'sh, kim aybdor bunga? Sizning iste'dodingiz, sizning dono rahbarligingiz, nozik didingiz. Qurgan imoratlaringiz shundan dalolat bermaydimi axir. Men olib kelgan sep-chi? Ayniqsa, sevimli xolajonimdan qoladigan katta me-

rosni aytmaysizmi, o'zingiz bilasiz, odamlarning nazarida u mil-mil boylik bo'lib ko'rinadi.

Ana shularning bari sizni Verrerdan shubhasiz birinchi odam qilib qo'yayapti.

– Siz mening nasl-nasabimni unutyapsiz, – dedi janob de Renal xiyol iljayib.

– Ha, siz shu atrofdagi asilzoda dvoryanlar orasida eng oldisiz, – deya bajonidil ilib ketdi erining gapini de Renal xonim. – Agar qirohning ixtiyori o'zida bo'lganida va u odamlarni nasl-nasabiga qarab taqdirlay olganida, siz hech shubhasiz allaqachon perlar¹⁸ palatasida bo'lardingiz. Xo'sh, shunday ajoyib mavqega ega bo'la turib, siz hasadchi odamlarga g'iybat uchun bahona topib bermoqchimisiz?

Janob Valeno bilan uning o'sha kasofat imzosiz maktubi haqida gaplashish, bu – demak, butun Verrerga, Verrer ham gapmi, butun Bezansonga va, hatto, butun departamentga, Renallardan biri ehtiyotsizlik bilan o'ziga yaqinlashtirgan yaramas bir burjua uni haqorat qilibdi, degan gapni tarqatish bilan barobar emasmi? Agar qo'lingizga tushgan ushbu xatlarga ishonib, janob Valeno bilan mening o'rtamda biror gap bor, deb o'ylagudek bo'lsangiz, u holda meni o'ldirishingiz mumkin edi, – men bunday jazoga munosib bo'lardim, – lekin unga g'azabingizni zinhor sezdirmasligingiz kerak. Qo'shnilar ustunligingiz uchun sizdan o'ch olishning paytini poylab yurishganini unutmang: yodingizdami, ming sakkiz yuz o'n oltinchi yili ba'zi bir odamlarning qamoqqa olinishida sizning ham qo'lingiz bor edi. Tomda qo'lga tushirishgan o'sha qochoqni aytyapman...

– Bu deymen, dilingizda menga nisbatan na hurmat, na mehr-muhabbat borga o'xshaydi, – deya xitob qildi janob de Renal bu xotiralardan qayg'urib. – O'sha mash'um voqea deb hanuzgacha per bo'lolmay yuribman!

– Menimcha, azizim, – dedi javoban jilmayib de Renal xonim, – bir kun kelib men sizdan ham badavlatroq bo'lib ketaman; mana, o'n ikki yildirki, sizning xotiningizman va shu boisdan uyda men bilan ham hisoblashmog'ingiz, ayniqsa bugungi voqea xususida ra'yimga qarashingiz kerak. Agar mendan qandaydir janob Jyulenni afzal ko'rgudek bo'lsangiz, – deya qo'shimcha qildi u ranjigan ohangda, – uydan ketib, qishni xolamnida o'tkazishim mumkin.

Bu jumla juda o'z vaqtida aytilgan edi. Unda nazokat bilan xiyol niqoblangan qat'iyat sezilib turardi; u janob de Renalni bir qarorga kelishga majbur etdi. Biroq u provinsiyada yashovchi kishilarga xos odatiga binoan o'z dalil-isbotlarini qayta-qayta takrorlab, yana uzoq gapirdi. Xotini uning ko'nglini bo'shatib olishiga xalal bermadi – janob merning tovushida hamon zarda sezilib turardi. Nihoyat, ikki soat davom etgan bu behuda valaqlashdan kechasi bilan g'azabidan quturib, uxlamay chiqqan janob de Renalning butunlay sillasi quridi. U janob Valeno, Jyulen va, hatto, Elizaga nisbatan qanday muomala qilish xususida uzil-kesil bir qarorga kelib qo'ydi.

Bu og'ir mojaro paytida o'n ikki yildan beri do'sti bo'lib kelgan odamning sidqidildan qayg'urayotganiga de Renal xonim ichida bir-ikki bor achingandek bo'ldi. Ammo haqiqiy sevgi xudbin bo'lar ekan. Boz ustiga, u daqiqa sayin erining kecha olgan imzosiz maktub haqida gapirib berishini kutmoqda edi, biroq janob mer bu to'g'rida og'iz ochmadi. De Renal xonim esa taqdirini hal qiladigan bu odamning miyasida o'sha maktubdan so'ng qanday xayollar paydo bo'lganini bilmagunga qadar o'zini xatardan butunlay xoli deb hisoblay olmasdi. Zero, provinsiyada erkaklarning aytgani-aytgan, degani-degan. Xotinidan shikoyat qilgan er kulgi bo'ladi, biroq Fransiyada bu holat kun sayin xavfsizroq bo'lib bormoqda, xotin esa, agar eri pul bermay qo'ysa, kuniga o'n besh su uchun o'lib-tirilib ishlaydigan cho'rining ahvoriga tushib qoladi, buning ustiga ba'zi saxovatli kimsalar, uning xizmatidan foydalansak isnodi tegmasmikin, deb ikkilanib ham qo'yishadi.

Haramxonadagi kanizak o'z sultonining boshidan suv o'girib ichsa arziydi; sulton benihoya qudratli, kanizak qancha hiyla-nayrang ishlatmasin, uning ixtiyoridan qochib qutula olmaydi. Intiqom bobida hukmdor qonxo'r va zolim bo'ladi, ammo bir jihatdan olijanob hamdir – xanjarning bitta zarbi-yu, hammasi tamom. Biroq XIX asrda er xotini oldida barcha mehmonxonalar eshigini yoptirib, uni jamoa nafratiga duchor qilib o'ldiradi.

Xonasiga qaytgach, de Renal xonim darhol o'zining naqadar xavf ostida qolganini yaqqol his etdi: xonasidagi narsalarning ayqash-uyqash bo'lib yotganini ko'rib, u mutlaqo esankirab qoldi. Uning nafis ishlangan barcha qutichalarining qulfi buzilgan, parketning bir necha taxtachasi esa butunlay qo'porib tashlangan edi: «Yo'q, u menga shafqat qilmasdi, – deya xayolidan o'tkazdi xonim. – Rangli yog'ochdan ishlangan parketni ayamaganini qarang-a, bo'lmasam naqadar ardoqlab keldirdi

¹⁸ Per – feodalizm davrida Fransiya davlati oliy dvoryanlik unvoni (tarij.).

uni. Bolalardan birontasi ko'chadan oyog'ini artmay kirsa bormi, naqjoni hiqildog'iga keldi. Endi bo'lsa rasvo qilib tashlabdi!» Bu vahshiyona quturish manzarasi juda oson erishilgan g'alabadan so'ng dilida uyg'ongan vijdon azobini bir zumda parokanda qilib yubordi.

Tushki ovqatga bir necha daqiqa qolganda bolalar bilan Jyulen qaytib keldi. Desert payti, xizmatkorlar xonadan chiqib ketishgach, de Renal xonim unga qarab sovuqqina ohangda dedi:

– Siz menga bir necha marta, biror ikki haftaga Verrerga borib kel-sam, deb istak bildirgan edingiz. Janob de Renal rozi bo'ldilar. Istagan paytingizda ketaverishingiz mumkin. Lekin bolalarning vaqti bekor o'tmasligi uchun har kuni sizga ularning yozma ishlarini yetkazib beradilar. Siz ularni tekshirib turasiz.

– Men sizga faqat bir haftaga javob beraman, – deya keskin ohang-da qo'shimcha qildi Janob de Renal.

Jyulen uning yuzidagi bezovtalik alomatlarini payqadi: Janob de Renalning qattiq tashvishga tushgani yaqqol sezilib turardi.

– U, chamasi, hali qat'iy bir qarorga kelmagan ko'rinadi, – deya shivirladi u ma'shuqasining qulog'iga, ular mehmonxonada bir zum yolg'iz qolishgan paytda.

De Renal xonim unga tushki ovqatga qadar sodir bo'lgan voqealar-ni shosha-pisha hikoya qilib berdi.

– Tafsilotlarini esa bugun kechasi eshitasiz, – kulgi aralash qo'shimcha qildi u.

«Ayolning makri deb shuni aytadilar-da, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Bizni aldashni bunchalar yaxshi ko'rishmasa bular!»

– Menimcha, – anchayin kinoya bilan dedi u, – garchi muhabbat ko'zingizni ko'r, qulog'ingizni kar qilib qo'ygan bo'lsa-da, u aqlingizni xiyla peshlabdi ham: sizning bugungi xatti-harakatlaringizga qoyil qolmay ilojim yo'q. Lekin bugun kechasi uchrashish aqlga to'g'ri kelmasa kerak. Bizni bu yerda dushmanlar qurshab olgan. Elizaning mendan naqadar nafratlanishini bir o'ylab ko'ring-a.

– Sizning menga nisbatan e'tiborsizligingiz esa, chamasi uning nafratidan sirayam qolishmaydiganga o'xshaydi.

– Hatto e'tiborsiz bo'lgan taqdirda ham, har qalay, meni deb balo-ga qolmang, oldini olishim kerak. Janob de Renalning xayoliga Eliza bilan gaplashib ko'rish fikri kelib qolishi hech gap emas, – shunda u oqsoch qizdan darhol hamma gapni bilib oladi. So'ng u qo'lga qurol olib, eshigim oldida yashirinishi mumkin va...

– Shunaqa deng! Demak, yurakdan ham bor ekan-da, – dedi de Renal xonim asilzoda ayollarga xos takabburlik bilan.

– Men hech qachon o'zimning dovyurakligimni gapirib past ket-mayman, – dedi javoban xotirjamlik bilan Jyulen. – Menimcha, bu pastkashlik. Bu haqda odamning ishiga qarab hukm yuritmoq kerak. Siz esangiz, – deya qo'shimcha qildi u xonimning qo'lidan tutib, – sizni naqadar sevishimni, bu ayriliqdan oldin siz bilan xayrlashish imkoniyatini qanchalar zoriqib kutayotganimni hatto tasavvur ham qilolmaymaysiz.

XXII

1830-yilda shunday yo'l tutar edilar

So'z insonga dilidagi fikrni yashirmoq uchun ato etilgan.

Hazrat Malagrida.

Jyulen Verrerga borishi bilanoq de Renal xonimga nisbatan adolatsizlik qilganidan o'zini-o'zi yozg'ira boshladi. «Agar xonimning bardoshi chidamay, Janob de Renal bilan o'sha mojaroni oxirigacha yetkaza olmaganida, men uni bemaza bir ayol deb o'ylagan va undan nafratlanagan bo'lardim. U ana shu mushkul ahvoldan haqiqiy diplo-mat kabi qutulib chiqdi, kaminaning bo'lsa, buni qarangki, mag'lub bo'lgan dushmanimga rahmi kelib o'tiribdi. Bunda qandaydir meshchanlarga xos razolat bor; mening izzat-nafsim aziyat chekdi, chunki Janob de Renal ham erkak zotidan. Kamina ham mansub bo'lish sharafiga erishgan buyuk hamkorlik deydilar buning otini; xo'p ahmoqman-da o'zim ham».

Janob Shelan ishdan bo'shatilgach, qavmga tegishli uyini tark etishga majbur bo'lganida mahalliy liberallardan ko'pgina hurmatli va badavlat odamlar unga o'z uylaridan boshpana berishni taklif qildilar. Biroq chol barcha takliflarni rad etdi. U ijaraga olgan ikki xonada hozir kitoblari avqash-uyqash bo'lib yotardi. Jyulen butun Verrerga ruhoniy odamning qanday bo'lishi lozimligini bir ko'rsatib qo'ymoq uchun otasinikiga borib, o'ntadan ko'proq qarag'ay taxta oldi-da, ularni katta ko'chaning u boshidan-bu boshigacha yelkasi-da ko'tarib keldi. So'ngra ilgari oshnalarining biridan asboblarni

olib, javon yasadi va janob Shelanning barcha kitoblarini unga terib qo'ydi.

– Men bo'lsam bu dunyoning ishlari seni butunlay o'z domiga tortib ketdimikin, deb qo'rquvdim, – dedi quvonib ketganidan ko'ziga yosh olib keksa kyure. – Ana endi o'sha aybiningi yuvding – men faxriy qorovul mundirini kiyib paradga chiqqaningni aytayman. Sen, bo'tam, o'shanda o'zingga anchagina dushman orttirib oluvding.

Janob de Renal Jyulenga o'zining shahardagi uyida yashashni buyurdi. Bo'lib o'tgan gaplardan hech kimning xabari yo'q edi. Shaharga kelganining uchinchi kuni o'z xonasida o'tirgan Jyulen kimsan – prefekt yordamchisi janob de Mojironning xuddi o'zlarini qabul qilish sharafiga muvassar bo'ldi. Jyulen nihoyat bu janobning tashrifbuyurishidan asosiy maqsadini anglab olguniga qadar butun ikki soat davomida odamlar orasidagi qabohat, davlat mablag'i tasarrufida bo'lgan kishilarning nopokligi va shu tufayli bechora Fransiyaning naqadar xavf-xatar ostida qolayotgani va hokazo, va hokazolar to'g'risidagi tumtaroq shikoyatlar, bo'lar-bo'lmas gaplarni eshitib o'tirishga majbur bo'ldi. Ular zinapoyaga chiqishib, deyarli quvg'inga uchragan boyaqish tarbiyachi biror baxti chopgan departamentning bo'lajak prefektini obro'siga yarasha izzat-ikrom bilan kuzatayotganida bu muhtaram zot daf'atan Jyulenning ishlariga qiziqib, uning pul xususidagi beqiyos kamsuqumliligi va hokazo, va hokazo fazilatlarini ko'klarga ko'tarib maqtay boshladi. Nihoyat, janob de Mojiron otalarcha bir mehribonlik bilan yigitning yelkasi-dan quchdi-da, unga janob de Renalning uyini tark etib, o'zga bir amaldorning bolalariga tarbiyachi bo'lib ishga o'tishni taklif etdi. O'sha amaldor, qirol Filipp kabi, falakdan unga farzand ato etgani bilan bir qatorda, bu farzandlarning janob Jyulen bilan qo'shni bo'lib dunyoga kelganidan benihoyat minnatdor emish. «Tarbiyachiga u yerda naqdgina sakkiz yuz frankdan haq to'lashadi, boz ustiga oy sari emas, – bu g'irt sharmandalik-ku axir, – derdi janob de Mojiron, – balki yilning har choragida, o'shanda ham oldindan sanab berishadi».

Shundan so'ng gapirish navbati, nihoyat, bir yarim soatdan buyon loaqal bir og'iz so'z aytolmay siqilib o'tirgan Jyulenga keldi. Uning javobi chindan ham g'oyatda dabdabali, eng muhimi esa yepiskopning maktubiday uzundan-uzoq bo'ldi. Bu javobda istagan

narsani taxmin qilishga imkoniyat berildi-yu, ijobiy ma'nodagi birona ham so'z aytilmadi. Undan janob de Renalga nisbatan beqiyos hurmatni ham, Verrer jamiyatini juda qadrlashni ham, muhtaram prefekt yordamchisi janoblarining o'zlaridan benihoya minnatdorlikni ham uqish mumkin edi. O'zidan ham munofiqlik odamga duch kelib qolganidan chinakamiga hayratga tushgan prefekt yordamchisining undan aniqroq javob olishga bo'lgan barcha urinishlari behuda ketdi. Mashq qilish imkoniyati tug'ilib qolganidan boshi osmonga yetgan Jyulen endi biroz boshqacharoq so'zlar bilan, lekin o'sha-o'sha ma'noda javob qaytarishda davom etardi. O'tmishda palatadagi endigina boshlanay deb turgan to's-to'polonning oldini olib, majlisni tinchgina tugatmoqchi bo'lgan birona ham suxandon ministr bir vaqtning o'zida shunchalik ko'p gapirmagan va shunchalik oz narsani aytmagan edi. Janob Mojironning ortidan eshik yopilishi bilanoq Jyulen xuddi telba odamdek qahqaha urib kula boshladi. So'ngra munofiqlik ilhomi bekor ketmasligi uchun u hozirgi taklifni batafsil bayon qilib va ojizona maslahat so'rab janob de Renalga to'qqiz sahifadan iborat xat yozdi... «Lekin bu muttaham menga ish taklif qilgan odamning nomini aytmay ketdi. Chamasi, bu mening Verrerga surgun qilinishimni o'zining imzosiz maktubining natijasi deb o'ylayotgan janob Valeno bo'lsa kerak».

Xatni jo'natgach, u kuzning ochiq kunlaridan birida, azonlab ilvasin to'la maysazorga chiqib qolgan ovchi kabi mamnun bo'lib, janob Shelandan maslahat so'rash niyatida uydin chiqdi. Biroq u mehribon kyurenining uyiga yetmasdanoq, barcha himmatlarini shu bugunga atab qo'ygan taqdir unga janob Valenoning o'zini duchor qildi. Jyulen shu zahoti unga juda boshi qotib qolganini aytdi: mana u – nochor bir yigit dilida ilohiyotga mayl his etib, o'z hayotini Tangri belgilab bergan shu vazifaga bag'ishlamoqchi edi, ammo bu foniy dunyoda insonning mayli hamma narsani ham hal qilavermas ekan. Bu dunyo halol mehnat qilmoq va o'z ulamo hamkasbalariga munosib bo'lmoq uchun o'qimoq darkor ekan: Bezanson seminariyasida ikki yil tahsil ko'rish lozim bo'lib, bunga anchagina mablag' talab qilinarkan. Bundan esa pul yig'ish zarur va, hatto, bemaolol aytish mumkinki, zarurgina emas, balkim muqaddas burch bu, degan xulosa chiqarkan. Bu ishni esa oy sari sarflanib ketadigan olti yuz frankdan ko'ra, aytaylik, yilning har choragida naqdina olinadigan sakkiz yuz frank bilan amalga oshirish osonroq bo'larkan. Boshqa jihatdan olganda esa, yaratgan

Parvardigor uni navqiron Renallarga duch qilib, bolalarga nisbatan qalbida shunchalar mehr-muhabbat uyg'otgan ekan, bu bilan shu norasidalarini tark etmaslik, boshqa joyga ishga o'tmaslik lozimligini bashorat qilmayotganmikin?..

Jyulen hozirgi kunda Imperiya davridagi keskin harakatlar o'rnini egallagan bunday suxandonlik bobida shu qadar kamolotga erishgan ediki, oxiri bu safсата sotishdan o'zining ham ko'ngli aynib ketdi.

Yigit uyga qaytdi. U yerda uni janob Valenoning bashang livreya kiygan malay kutib turgan ekan. U bugungi tushki ziyofatga taklifnomasini topshirish uchun Jyulenni butun shahar bo'ylab qidiribdi.

Jyulen bu janobning uyida ilgari hech qachon bo'lmagan edi: bundan atigi bir necha kun ilgari yigit, uni qanday qilib yaxshilab kaltaklasam, ammo shu bilan birga axloq tuzatish politsiyasining qo'lga tushmasam, deya orzu qilib yurgandi. Garchi ziyofat soat birga belgilangan bo'lsa-da, Jyulen hurmat yuzasidan yetimxona direktori janoblarning kabinetiga soat o'n ikki yarimda kirib borishni lozim topdi. U xonaga qadam bosganida janob direktorni bir talay ish papkalarini oldiga yozib, stol yonida savlat to'kib o'tirgan holda ko'rdi. Uning uzun qilib o'stirgan qop-qora chakka soqollari, patila-patila sochlari, ensasiga qo'ndirib olgan fasi, og'zidagi ulkan trubka, yo'rmado'zi tufli, ko'kragini u yoqdan-bu yoqqa kesib o'tgan yo'g'on oltin zanjirlar, - xullas, ayollarni jigaridan urish bobida o'zini ofatijon erkak deb hisoblaydigan provincial korchalonning butun bu dabdabasi Jyulenning hurmatini qozonish o'rniga, aksincha, uning bu janobni boplab kaltaklash haqidagi orzusini kuchaytirib yubordi.

U o'zini Valeno xonimga lufan tanishtirishlarini iltimos qildi, ammo beka bu paytda pardoz-andoz bilan band bo'lib, uni qabul qila olmas ekan. Buning evaziga u janob direktorning o'zlari qanday kiyinishlarini tomosha qilish sharafiga muyassar bo'ldi. Shundan so'ng ular Valeno xonimning bo'lmasisiga o'tishdi, uy bekasi ko'zlarida yosh bilan Jyulenga o'z bolalarini tanishtirdi. Verrerning eng mo'tabar ayollaridan bo'lmish bu xonim bugungi tantana munosabati bilan erkaklarnikidek qo'pol yuziga upa-elikni rosa chaplab tashlagandi. U bolalarini tanishtirar ekan, butun onalik zavq-shavqini namoyish etishni lozim topdi.

Jyulen de Renal xonimni esladi. Uncha-muncha narsaga ishon-vermaslik odati bo'yicha, Jyulen ularni beixtiyor taqqoslash natijasi-

da paydo bo'lgan paytlarni istisno qilganda, xotiralarga berilishni yoqtirmasdi. Biroq hozir ma'shuqasiga uning mehri juda tovlanib ketdi. Direktorning uyidagi narsalarni ko'rgach, uning avzoyi battar o'zgarib ketdi, uni butun uyni aylanib chiqishga majbur etishgandi. Bu yerdagi anjomlarning bari ajoyib, hozirgina magazindan keltirilgandek yap-yangi edi. Unga darhol har bir jihozning bahosini aytib turishdi. Ammo Jyulenga bu narsalarning bari qandaydir jirkanch tuyular, hamma anjomlardan o'g'rilik pulining hidi kelib turar va uydagi barcha odamlar, hatto xizmatkorlar ham, oldindanoq o'zlarini nafratdan olib qochayotgandek ko'rinaridi.

Soliq yig'uvchi, o'lpon inspektori, jandarma ofitseri va yana ikki-uch amaldor xotinlari bilan tashrif buyurishdi. Ularning ortidan bir necha boyon liberallar kirib kelishdi. Shundan so'ng hammani dasturxonga taklif qilishdi. Jyulenning kayfiyati nihoyatda buzilgan edi, bu ham yetmagandek shu payt u ana shu yemakxonaning shundoq yonginasida, devor ortida baxtsiz yetimlar o'tirgani, Jyulenga ko'z-ko'z qilib, uni hayratga solishmoqchi bo'lishgan manovi didsiz as'asa-yu dabdabaning barini sotib olish uchun pulni ehtimol o'sha boyaqishlarning rizq-ro'zidan urib qolinganligini o'ylab ketdi.

«Ular hozir och o'tirgan bo'lishsa kerak», deya xayolidan o'tkazdi u va tomog'iga bir narsa tiqilib qolgandek bo'ldi: shu tobda u biror tishlam ovqatni yutish u yoqda tursin, gapirishga ham deyarli majoli qolmagandi. Biroq oradan chorak soatcha vaqt o'tgach, u o'zini bundan ham battar his etdi. Uzoqdan vaqti-vaqti bilan ko'chada aytiladigan behayo qo'shiq elas-elasi eshitila boshladi: uni yetimxona bandilaridan biri aytmoqda edi. Janob Valeno o'zining olifta kiyingan malaylaridan biriga tikilib qaragan edi, u darhol g'oyib bo'ldi, bir lahzadan so'ng qo'shiq eshitilmay qoldi. Xuddi shu payt boshqa bir malay Jyulenning oldidagi yashil qadahga reynveyr quygan edi, Valeno xonim darhol unga bu vinoning har shishasi, yo'l xarajatini husobga olmaganda, ularga to'qqiz frankdan tushayotganini xabar qildi. Jyulen yashil qadahni qo'lga oldi-da, janob Valenoga qarab dedi:

- Mana, o'sha iflos qo'shiqni ham aytmay qo'yishdi.

- Aytib ham ko'rishsin-chi, jin ursin, - dedi javoban g'olibona ohangda direktor. - Men bu yalangoyoqlarga ovozi o'chirishni buyurdim.

Bunisi endi Jyulen uchun juda ortiqcha edi: u bu doira odamlarining muomala uslubini o'zlashtirib olgandi, biroq his-tuyg'u bobida

hali ulardan juda yiroq edi. U tez-tez riyokorlik niqobini yuziga tortib turish odatiga qaramay, ko'zidan bir tomchi yosh yumalganini his etdi.

U yashil qadah bilan yuzini pana qildi, ammo Reyn vinosidan bir ho'plam ichishga majoli yetmadi. «Qo'shiq aytishni taqiqlasa-ya, – deya takrorlardi u o'zicha. – Yo Parvardigor! Sen hali chidab o'tirib-sanmi shunga?»

Baxtiga, uning ko'ngli bemavrid buzilganini hech kim sezmedi. Soliq yig'uvchi qirolni madh etuvchi qo'shiq boshlab yubordi. Hamma naqoratga jo'r bo'la boshlagach, Jyulenning vijdoni tilga kirdi. «Mana u – sen erishmog'ing mumkin bo'lgan sassiq farovonlik. Lekin sen bunday turmushdan faqat mana shunday sharoitda va xuddi ana shu odamlar bilangina lazzatlanishing mumkin. Ehtimol, yigirma ming frank to'lanadigan ishga o'rnashib ham olarsan, lekin sen yeganing oldingda, yemaganing orqangda bo'lib, kayf-safoda yashash uchun bir bechora bandiga qo'shiq aytishni taqiqlamog'ing lozim bo'ladi: sen u bechoraning rizq-ro'zidan urib qolasan-da, ziyofatlar berasan, sen kayf qilib o'tirganingda esa, u yanada baxtsizroq bo'ladi. O, Napoleon! Odamlar obro'-e'tiborni jang-u jadallarda qozonadigan sening vaqtning qanday ajoyib edi-ya! Ammo yo'qsilni azob-uqubatga solib, razolat bilan yuqori ko'tarilish...»

Sirasini aytсам, Jyulenning monologida namoyon bo'lgan zaiflik mening unga bo'lgan hurmatimga putur yetkazdi. Shu turishda u katta bir mamlakatning hayot tarzini tubdan o'zgartirmoqchi bo'lgan, ammo shu bilan birga, vijdonimga sira ham zaxm etmasa, deydigan o'sha sariq qo'lqopli fitnachilarga munosib safdosh bo'lardi.

Daf'atan Jyulen yana o'z roliga qaytishga majbur bo'ldi. Uni bu sernazokat mehmonxonaga bir og'iz ham so'z aytmay, orzu-xayollarga berilib o'tirish uchun chaqirishmagan edi-ku axir.

Shu kunda Bezanson va Uzes akademiyalarining muxbir a'zosi, sobiq gul-gazlama fabrikanti stolning narigi yog'idan turib, sizning Injilni o'rganish bobida erishgan ajoyib muvaffaqiyatlaringiz haqidagi gaplar rostmi, deya so'rab qoldi.

Bir zumda hamma jim bo'ldi-qo'ydi. Ikki akademiyaning alloma a'zosining qo'lida qayoqdandir lotin tilida chop etilgan Injil paydo bo'ldi. Jyulen uning savoliga javob berib ulgurmasdanoq u odam tusmollab, kitobning bir sahifasini ochdi-da, ko'zi tushgan birinchi lo-

tin jumlasini o'qidi. Jyulen jumlaning davomini yoddan ayta boshladi. Xotirasi unga pand bermadi va barcha mehmonlar bu mo'jizani odatda ziyofat oxirida namoyon bo'ladigan bir jo'shqinlik bilan olqishlay ketdilar. Jyulen xonimlarning pardoz-andoz qilingan chehralariga ko'z yugurtirdi, ulardan ba'zilari ko'hlikkina edilar. U xushovoz, sarnaqsh soliq yig'uvchining xotiniga qaradi.

– Men, to'g'risi, lotin tilida shu qadar uzoq gapirib, xonimlarni toliqtirib qo'yayotganimdan xijolat chekayman, – dedi u o'sha ayolning ko'zlariga tikilib. – Agar janob Ryubino (ikki akademiyaning a'zosi) lotin tilidagi istagan bir jumlani lufan o'qib bersalar, men uni yoddan davom ettirib o'tirmay, darhol fransuz tiliga tarjima qilib berishga urinib ko'rardim.

Bu ikkinchi sinovda ham u katta muvaffaqiyat qozondi.

Mehmonlar ordsida bir necha badavlat liberallar ham bor edi, – biroq bu baxtiyor oila boshliqlari o'z bolalari uchun stipendiya olishni umid qilib yurishar va shu sababli Xudodan kelgan vahiyga bo'ysunib, birdan hukumat tarafdori bo'lib qolishgandi. Ammo bu nozik siyosiy nayrangga qaramay janob de Renal ularni o'z uyida qabul qilishni istamasdi. Jyulenni orqavoratdangina biladigan va uni faqat qirolni kutib olish kuni ot o'ynatib ketayotganida bir martagina ko'rgan bu mehribon odamlar endi uning otashin muxlisi bo'lib chiqishdi. «O'zlari hech baloni tushunmaydigan Injil tilini eshitish bu ahmoqlarning qachon joniga tegarkin?» – deya o'ylardi Jyulen. Biroq buning aksi bo'lib chiqdi – bu til o'zining g'aroyibligi bilan ularni zavqlantirardi: mehmonlar xaxolab kulishmoqda edi. Biroq bu maynabozchilik Jyulenning joniga tegdi.

Soat oltiga zang urishi bilanoq u vazminlik bilan o'rnidan turdi-da, ertaga janob Shelanga darsni aytib bermoq uchun Ligorioning ilohiyotga doir yangi kitobidan butun bir bobni yod olmog'i lozimligini aytdi.

– Zero mening kasbi korim, – deya yoqimli jilmayib qo'shimcha qildi u, – birovlardan dars so'rash bilan birga o'zinning ham darslarini aytib bermog'imdan iboratdir.

Barcha mehmonlar qoyil qolishib, xandon tashlab kulishdi: bu toifa o'tkir so'z Verrerdan juda qadrlanardi. Jyulen tik turgani uchun kiborlar jamiyatining barcha qoidalariga xilof ravishda, hamma o'rnidan turdi. – haqiqiy qobiliyatning qudrati shunaqa bo'ladi. Valeno xonim uni yana chorak soat tutib qoldi; Jyulen albatta

bolalar katexizisni¹⁹ yoddan qanday o'qishlarini eshitib ko'rmog'i lozim edi; bolalar juda ham qo'pol xatolarga yo'l qo'yishardi, biroq buni undan bo'lak hech kim sezmasdi. U esa bolalarga ular yo'l qo'yayotgan xatolarni ko'rsatib berishni lozim topmadi. «Qanday jaholat – diniy aqoidning eng asosiy joylarini bilishmasa-ya», deya o'yladi u. Nihoyat, Jyulen ta'zim qilib chiqib ketmoqchi bo'ldi-yu, biroq tishni-tishga qo'yib Lafontenning yana bir masalini tinglashiga to'g'ri keldi.

– Bu juda axloqsiz muallif, – dedi Jyulen Valeno xonimga qarab. – Messir Jan Shuare haqidagi mashhur masalida u dunyodagi barcha mustahiq narsalar ustidan kuladi. Hamma jiddiy sharhlovchilar uni keskin qoralashmoqda.

Chiqib ketishdan oldin Jyulenni yana to'rt-besh joyga ziyofatga taklif qilishdi. «Bu yigit departamentimizning iftixori-ku, axir!» – deyishardi baravariga kayflari ancha oshib qolgan mehmonlar. Ular hatto, Jyulen Parijga borib, o'z ma'lumotini tugatmog'i uchun unga jamoat mablag'idan alohida qaror bilan ma'lum miqdorda pul ajratib berish kerak, deyishgacha borib yetishdi.

O'ylamay aytilgan bu taklif yemakxonada har maqomga solib muhokama qilinar ekan, Jyulen darvozadan o'tib, ko'chaga chiqishga ulgurdi. «Voy ablahlar, obbo ablahlar-ey», – musaffo havodan huzur qilib nafas olarkan, uch-to'rt marta takrorladi u.

Shu daqiqada u – janob de Renalning uyida unga aytiladigan barcha nazokatli shirin gaplar zamirida yotgan nafratomuz tabassumlar va kibr-havoga anchaga dovur ko'nika olmay yurgan Jyulen o'zini haqiqiy zodagondek his etardi. Endi yigit bu ikki xonadon o'rtasidagi ulkan farqni yaqqol tasavvur qila boshladi. «Xo'p, hatto qo'shiq aytishlari man etiladigan o'sha badbaxt bandilarning rizq-ro'zidan urib qolinadigan pullarni unutdik ham deylik, – deya muhokama yuritardi u yo'l-yo'lakay. – Mehmonlarni ziyofat qila turib, ularga har bir shisha vinoning narxini aytish janob de Renalning xayoliga ham kelmagan bo'lardi. Manovi Valeno bo'lsa, nuqul o'zining boyligini pesh qilgani-pesh qilgan, agar u o'z uyi, o'z chorbog'i va hokazolari to'g'risida gapirayotgan paytda yonida xotini bo'lsa, bu janob albatta: «Sening uying, sening chorbog'ing», deyishni lozim ko'radilar.

¹⁹ Katexizis – xristianlarda diniy aqidalar savol-javob tarzida qisqacha bayon qilingan kitob (*tari*).

Bu xonim chamasi shaxsiy mulk tuyg'usidan shu qadar lazzatlanardi, hatto ziyofat ustida ham g'avg'o ko'tarishga uyalmasdi, bitta qadahni sindirib qo'yib, do'jnasining sonini buzgan malayni rosa qarg'adi. O'sha malay ham haqini qo'ymay, xonimga o'taketgan surbetlik bilan javob qildi.

«Rosa topishgan ekanlar o'ziyam! O'g'irlaydigan pullarining yarmini berishgan taqdirda ham ular bilan bir uyda yashashga rozi bo'lmasdim. Bir kun emas-bir kun ularga bo'lgan nafratimni yashira olmay, albatta o'zimni sezdirib qo'ygan bo'lardim».

Lekin shunga qaramay, de Renal xonimning nasihatiga amal qilib u har qalay yana bir necha marta shunday ziyofatlarga borishga majbur bo'ldi. Jyulen mashhur bo'lib ketdi: faxriy qorovul mundirini kiygani uchun uni afv etishdi yoki uning xuddi ana shu ehtiyotsizligi, balkim, hozir muvaffaqiyat qozonishiga sabab bo'lgandir. Tez orada butun Verrer faqat kimning ustun kelishi va bu alloma yigitni kim o'z tarafiga og'dirib olishi haqida gapira boshladi – xo'sh, janob de Renalmi yoki yetimxona direktorimi? Bu janoblar janob Maslon bilan birgalikda triumvirat tashkil etib, ko'pyillardan buyon shaharda o'z hukmlarini o'tkazib kelishardi. Merga hasad qilishardi, liberallar undan hasrat qilishsa arzirdi, lekin u har qalay dvoryanin edi va hukmdor bo'lish peshonasiga yozilgandi, ammo Valenoning otasi esa o'g'ilchasiga hatto olti yuz livr renta ham qoldirmagandi. Shu boisdan ham bir vaqtlar uning xom olma rangidagi kiyim-boshini ko'rib rahmi kelib yurgan odamlar endi janob Valenoning normand otlari, oltin zanjirlari, Parijda tikilgan kostyumlari, xullas, uning hozirgi shon-shavkatiga o'lgudek hasad qilmay ilojlari yo'q edi.

O'zi uchun yangi bo'lgan bu odamlar girdobida Jyulen bitta halol odamni uchratgandek bo'ldi: bu tevarak-atrofdagilari yakobinchi deb hisoblaydigan Gro ismli bir matematik edi. Faqat o'zining naf-ratini qo'zg'atadigan gaplarnigina ovoz chiqarib aytishga ont ichgan Jyulen janob Gro oldida bu qoidaga amal qilishdan cho'chirdi. Ver-jidan unga bolalarning yozma ishlari solingan qalin-qalin paketlar yuborib turishardi. Jyulenga o'z otasi bilan tez-tez ko'rishib turishni maslahat ko'rishganidan u bu mushkul zaruratga ham bo'ysunishga majbur bo'ldi. Xullas, Ushu zaylda durustgina obro' qozona boshladi, lekin bir kuni ertalab u kimningdir nozik qo'llari ko'ziga tekkandan uyg'onib ketdi.

Bu – de Renal xonim edi, u shaharga kelgan va zinapoyadan yurganicha pastda o'zlarining sevimli ermaklari – qo'lga o'rgangan quyon bilan ovora bo'lib qolgan bolalaridan bir daqiqa oldin yuqori ko'tarilgandi. Bu ajoyib daqiqa, afsuski, juda oz davom etdi: bolalar quyonni o'z do'stlariga ko'rsatish uchun oshiqib, xonaga yugurib kirishlari bilanoq, de Renal xonim g'oyib bo'ldi. Jyulen ularning barini, hatto quyonni ham quvunch bilan qarshi oldi. U yana o'z oilasiga tushib qolgandek bo'ldi, yigit bu bolalarni qanchalik yaxshi ko'rishini, ular bilan naqadar mehri tovlanib gaplashayotganini yaqin qol his etib turardi. Ularning qo'ng'iroqdek tovushi ham, bolalarcha xatti-harakatlarida sezilib turgan samimiyluk va olijanoblik ham uni hayratga solmoqda edi; Jyulen Verrerdan o'tkazgan shu kunlar ichida o'zi shohid bo'lgan dag'al muomala, jirkanch ishlar va fikr-mulohazalardan xotirasini tozalashga ehtiyoj sezardi. U yerdagi odamlar har bir ishda va har doim qoqilib ketishdan qo'rqishar, boylik bilan qashshoqlik o'rtasida tinimsiz kurash ketardi. U peshingi ziyofatga borgan xonadonlarda qovurdoqni shu qadar muhokama qilib ketishardi, Jyulenning mezbonlar uchun nomusi ketar va nafratdan og'zidagi ovqat tomog'iga tiqilib qolardi.

– Yo'q, siz asilzodalar chindan ham faxrlansangiz arzir ekan, – derdi u de Renal xonimga. So'ngra u tishini-tishiga qo'yib ishtirok etishga majbur bo'lgan barcha ziyofatlarni tasvirlab berdi.

– Bu deymen, azizim, juda mashhur bo'lib ketibsiz-ku! – Shunday deya ayol har gal Jyulenni kutayotganida yuziga upa-elik chaplab oladigan Valeno xonimni tasavvur qildi-da, xalolab kula boshladi. – Menimcha, u sizning yuragingizdan urmoqchi bo'lsa kerak.

Nonushta nihoyatda jonli o'tdi. Bolalar ularni noqulay ahvolga solib qo'yishlari lozimdek tuyulardi, biroq ular qaytanga shodlikka shodlik qo'shib yuborishdi. Bechoralar Jyulenni yana ko'rishayotganidan xursandliklarini qanday izhor qilishlarini bilolman qolishgandi. Xizmatkorlar, turgan gap, ularga allaqachon janob Valenoning bolalarini o'qitishga rozi bo'lishi uchun Jyulenga ortiqcha ikki yuz frank taklif qilishayotganini aytib bo'lishgandi.

Nonushta ustida o'sha og'ir kasallikdan so'ng hali ham yuziga qon yugurmagan kichkina Stanislav-Ksavye daf'atan opasidan o'zining kumush idishlari bilan manovi kumush kruijasi necha pul turishini so'rab qoldi.

– Nega kerak bo'lib qoldi bu senga?

– Men ularni sotaman-da, biznikida yashayversal qillab qolmasligi uchun pulini janob Jyulenga beraman.

Jyulen ko'zlariga yosh olib uni o'pa ketdi. De Renal xonim yig'lab yubordi, Jyulen esa bolani tinzazasiga o'tqazib, «*laqillab qoldi*», deyish yaxshi emasligini, faqat malaylargina shunday gapirishlarini tushuntira boshladi. Uning bu izohlarini de Renal xonim huzur qilib eshitayotganini ko'rgach, Jyulen «*laqillab qoldi*» degan ma'noga to'g'ri keladigan har xil kulgili misollar to'qib chiqara boshladi.

– Tushundim, – dedi Stanislav. – Masaldagi qarag'ayam laqillab qolgan: u og'zidagi pishloqni tushirib yuborgan, tulki uni olib ketgan, chunki tulki xushomadgo'y bo'lgan-da.

Shodlikdan o'zini yo'qotib qo'ygan de Renal xonim o'qin-o'qin o'rnidan turib bolalarini o'pa boshlar, buning uchun esa u har gal Jyulenga tayanishi lozim edi.

Shu payt birdan eshik lang ochilib, xonaga janob de Renal kirib keldi. Uning badqovoq va norozi basharasi o'zi kirib kelgan zahoti so'ngan shod-xurramlikning butunlay teskarisi edi. De Renal xonimning rangi oqarib ketdi: u hozir, shu turishda hech narsani inkor qila olmasligini sezardi. Jyulen darhol e'tiborni o'ziga jalb etib, janob merga baland ovoz bilan Stanislav sotmoqchi bo'lgan kruijka haqida hikoya qila boshladi. «Pul» degan so'zni eshitgach, janob de Renal avvaliga shunchaki odati bo'yicha qovog'ini solib oldi. «Mening ol-dimda pul haqida gap ochishsa, – derdi u, – bu doim hamyonimdan biror narsani sug'urib olishga muqaddima bo'ladi».

Biroq bu gal gap faqat pul emasdi, uning shubha-gumonlari kuchayib ketdi. Xotini va bolalarining u yo'g'ida gul-gul ochilib o'tirishlari u kabi manmanlikka berilgan odamga sira ham yoqmasdi, albatta. Xotini o'quvchilariga notanish iboralarni tushuntirayotgan Jyulenning qanday ajoyib misollar to'qib chiqarayotgani haqida unga faxr bilan hikoya qila boshladi.

– Ha-ha, – dedi janob de Renal javoban, – u shunday qilib bolalarni mendan bezdiradi-da, – ular uchun menga nisbatan yuz karra yoqimliroq bo'lish unga hech gap emas: chunki men bolalarning ko'zida faqat boshliqman xolos. Ha, bizda hamma narsa, go'yo ataylab qilganday, qonuniy hukumatni xunuk ko'rsatishga qaratilyapti. Bechora Fransiya!

Biroq erining bunday noroziligining tafsilotlarini surishtirib o'tirishga de Renal xonimning hushi yo'q edi. Uning dilida butun o'n ikki

soat vaqtni Jyulen bilan birga o'tkazish umidi uchqunladi. U shaharda anchagina narsa xarid qilmog'i lozim edi. Shu boisdan u, tushlikni qovoqxonada qilamiz, deb turib oldi. Eri qanchalik e'tiroz bildirmasin, qancha jahl qilmasin, xonim o'z gapida qattiq turaverdi. Bolalar hozirgi ayollar benihoya zavq bilan talaffuz etadigan «qovoqxona» so'zini eshitib qoshlari osmonga yetdi.

Janob de Renal xotini kirgan birinchi attorlik do'konidayoq uni tark etdi: u ba'zi bir odamlar bilan uchrashmog'i lozim edi. Uyg'a janob mer ertalabkidan ham battarroq qovog'ini solib qaytdi: u butun shahar uning o'zi bilan Jyulen haqida gapirayotganiga ishonch hosil qilgan edi. Aslida birona ham kimsa uning izzat nafsiga tegadigan mishmishlar haqida og'iz ham ochmagandi. Janob merning qulog'iga yetgan barcha gaplar hammani qiziqitirib qolgan savol: Jyulen olti yuz frank maosh bilan unikida qoladimi yoki sakkiz yuz frank to'lamoqchi bo'layotgan yetimxona direktori janoblarnikiga ketadimi, degan masalaga taalluqli edi.

Bu direktor de Renalni ko'chada ko'rib qolganida uni juda sovuq qarshi oldi. Bu anchayin ustalik bilan ishlatilgan nayrang edi: provinsiyada o'ylamay qilingan ishlar, ko'zga tashlanadigan xatti-harakatlar shu qadar kam uchraydiki, keyinchalik ularni rosa avra-astarini ag'darib, har maqomga solib muhokama qilishadi.

Janob Valeno Parijdan to'rt-besh yuz chaqirim beriroqda mutaham deb atashadigan odamlar sirasidan edi, o'zi shunaqa bir toifa – tabiatan surbet va dog'uli odamlar bo'ladi. 1815-yildan boshlab u erishgan muvaffaqiyatlari ajoyib fazilatlarining kamol topishiga imkon berdi. U, aytish mumkinki, janob de Renalning soyasida butun Verrerga o'z hukmini o'tkazib kelardi, biroq rahbariga qaraganda ancha g'ayratliroq bo'lgan va hech qanday qing'ir ishdan hazar qilmaydigan bu odam har ishga tumshug'ini tiqardi, doim yugurib-yelardi, kimgadir xat yozardi, kim bilandir gaplashardi, hech qanday haqoratni pisand qilmasdi. U shu yo'sinda, hech narsaga da'vo qilmay yurib, aloha cherkov boshliqlari ko'zida o'z merining obro'sini ancha tushirib qo'ydi. Janob Valeno shunday yo'l tutardi: u mahalliy do'kondorlarga murojaat qilib: «Orangizdan ikki nafar nodon odamni ko'rsating», deya o'tinardi, tabiblardan esa: «Menga g'irt ahmoqni tanlab bering», – derdi, sud ahlidan: «Menga ikkita eng hech narsadan qaytmaydigan ikkita qallobni tavsiya eting», – deya iltimos qilardi. Shu yo'sinda har bir kasbdan eng qabih odamlarni

to'plab olgach, janob Valeno ularga: «Keling, birga hukmronlik qilamiz», – deb taklif qildi.

Bu to'daning qiliqlari janob de Renalning ensasini qotirardi. Valenonmiz razilona tabiati har qanday haqoratga, hatto anavi ab-batcha Maslonning jamoat oldida bergan dashnomlariga ham dosh beraverardi.

Biroq ana shu farog'at ichra janob Valeno istagan odam uning yuziga solishga haqli bo'lgan, – buni u juda yaxshi tushunardi, – achchiq haqiqatlardan o'zini ba'zi-ba'zida har qalay himoya qilib qo'yishga majbur edi. U janob Apper tashrif buyurganidan so'ng hadiksirab, oyog'i kuygan tovuqday yugurib qoldi. U uch marta Bezansonga borib keldi, har bir pochta bilan u dasta-dasta xatlar yuborardi, ba'zi narsalarni esa uyiga qosh qorayganda keladigan allaqandan noma'lum nusxalar olib ketishardi. U o'shanda keksha kyure Shelanni vazifasidan bo'shlatirishga erishib, kattagina xatoga yo'l qo'ydi shekilli. Zero, uning shu qasosidan so'ng kitorlar jamiyatidan bo'lgan ko'pgina xudojo'y xonimlar Valenoni g'irt ablahga chiqarib qo'ydi. Bundan tashqari, unga ko'rsatilgan bu yordam uni katta vikariy de Friler janoblariiga butunlay qaram qilib qo'ydi; Valeno endi undan g'alati topshiriqlar ola boshladi. Vasvasaga uchib, imzosiz maktub yozganida uning ishlari ana shu ahvolda edi. Puning ustiga xotini Jyulenni albatta bolalariga tarbiyachi qilib olmoqchi ekanini aytib qoldi: janob Valenoning shuhratparast tabiatiga bu fikr moydek yoqib tushdi.

Janob Valeno ishning bu ketishida o'zining sobiq safdoshi janob de Renal bilan ochiqchasiga gaplashib olishdan qochib qutulolmasligini tushunardi. Turgan gap, janob de Renal unga haqoratli gaplar aytardi. Bu narsa janob Valenoni uncha bezovta qilmasdi, biroq janob de Renal Bezansonga va, hatto, Parijga xat yozishi mumkin. Qarabsanki, Verrerga kutilmaganda biror ministarning jiyanchasi keladi-da, undan yetimxonani tortib oladi. Shundan so'ng janob Valeno liberalar bilan yaqinlashsam yomon bo'lmasdi, deb o'ylab qoldi, shu boisdan ham ularning ba'zilar Jyulen hammani qoyil qoldirgan o'sha ziyofatga taklif etilgandilar. Ular so'zsiz merga qarshi kurashda janob Valenoga kuchli tayanch bo'lishlari mumkin edi. Xo'sh, saylov bo'lib qolsa-chi, yetimxonani qo'lida saqlab qolish va nomaqbul odam uchun ovoz berish – bir-biriga mutlaqo zid narsalar ekanligi o'z-o'zidan ma'lum-ku axir. Bu murakkab siyosatni juda yaxshi tushunadigan de Renal xonim

Jyulennning qo'ltigidan tutganicha bir do'kondan ikkinchi do'konga o'tib borar ekan, bularning barini unga batafsil tushuntirib berdi, ular gapga berilib ketib, o'zlari ham sezmagani holda Sadoqat xiyoboniga borib qolishdi va u yerda bir necha soat vaqtni xuddi Verjida kabi deyarli huzur-halovatda o'tkazishdi.

Bu orada sobiq boshlig'i bilan uzil-kesil gaplashib olishdan qochib yurgan janob Valeno uni uchratib qolganida juda gerdaydi. Bu nayrang unga juda asqotdi-yu, biroq janob merning busiz ham rasvo kayfiyati battar buzildi.

Manmanlik va razilona xasislik orasidagi bu kurash natijasida janob de Renal tushib qolgan ahvoldan ham ayanchliroq holatni tasavvur qilish amrimahol edi. Buning ustiga ilgari hech qachon o'z bolalarini hozir qovoqxonaga kirib borgan paytdagidek quvnoq va mamnun holda ko'rmagan edi. O'z ruhiy holatiga butunlay teskari bu kayfiyat uning zardasini qaynatib yubordi.

– Men, aftidan, oilada ortiqchaga o'xshayman, – dedi u tovushini mahobatliroq qilishga urinib.

Bunga javoban xotini tovushini pasaytirib, yana Jyulenni jo'natib yuborish zarurligi haqida gap ochdi. Yigit bilan o'tkazgan shu baxtli soatlar xonimning bundan ikki hafta muqaddam o'ylab qo'ygan rejasini amalga oshirmoq uchun zarur bo'lgan qat'iyat va ishonchini mushtakamlagan edi. Bechora mer, boshqa tashvishlarining ustiga-ustak, yana bir narsadan garang bo'lib qolgandi: shaharda uning qurumsoliq-ligi ustidan ochiq-oydin kulib yurishgani unga yaxshi ma'lum edi. Hamma o'g'rilar qatori qo'li juda ochiq bo'lgan janob Valeno avliyo Iosif jamoasi, Bibi Maryam kongregatsiyasi, Muqaddas Marosim uyushmasi va hokazo, va hokazo jamoalar foydasiga so'nggi marta xayr-ehson yig'ish paytida o'zini juda olihimmat qilib ko'rsatgandi.

Janob de Renalning ismi sharifi esa bir necha bor rohiblar tomondan bergan ionasining hajmiga qarab ustalik bilan tuzilgan Verrer va uning atrofiga yashovchi dvoryanlar ro'yxatining eng oxirida tilga olingandi. U, daromadim bo'lmasa nima qilay, deb o'zini oqlashga urindi-yu, biroq behuda ovora bo'ldi. Hazrat ruhoniylar bunaqa nasalar xususida hazilni yomon ko'radilar.

XXIII

Amaldorning qayg'usi

Il piacere di alzar la testa tutto l'anho e ben pagato da certi quarti d'ora che bisogna passar.

*Casti*²⁰

Mayli, bu odam hadiksirab yurar ekan, uni o'z holiga qo'yaylik, malaytabiat odam talab qilinadigan joyga mard va olijanob bir yigitni ishga olsin, deb kim aytibdi unga? Uning xizmatkor tanlay bilmasligiga kim aybdor? XIX asrning odati o'zi shu – agar birona qudratli asilzoda mard odam bilan to'qnash kelib qolsa, bu odamni u yo o'ldiradi, yo quvg'in qilib, qamoqqa tiqadi, yoki shu qadar xo'rlaydiki, boyaqishning qayg'u-alam tufayli o'lib ketishdan boshqa chorasi qolmaydi. Bu o'rinda esa hozircha tasodifan azob-uqubat mard odamning zimmasiga tushmayotgan edi. Fransiyaning kichik shaharchalari va masalan, aytaylik, Nyu-Yorkdagi saylab qo'yilgan hukumat organlarining boshiga bitgan butun balo shundaki, dunyoda janob de Renal kabi kimsalar ham mavjudligini unutishga mutlaqo imkoniyat bo'lmaydi. Atigi yigirma ming aholisi bo'lgan shaharchada xuddi ana shunday odamlarning aytgani-aytgan, xartiya berilgan mamlakatdagi bunday kishilarning fikri esa chindan ham dahshatli narsa bo'ladi. Olijanob va dovyurak bir odam sizning do'stingiz bo'lishi mumkin edi, biroq u sizdan to'rt yuz-besh yuz chaqirim narida yashaydi va siz to'g'ringizda shahringizning odamlari fikriga qarab hukm yuritadi, jamoat fikri esa asilzoda, badavlat va mo'tadil bo'lib tug'ilish baxtiga muyassar bo'lgan ahmoqlar tomonidan yaratiladi. Ulardan farq qiladigan odamning holiga voy deya vering!

Tushki ovqatdan so'ng butun oila Verjiga jo'nab ketdi, biroq oradan bir kun o'tgach, Jyulen ularning barini yana Verrerdan ko'rdi.

Ular kelishganidan so'ng bir soat o'tar-o'tmas Jyulen de Renal xonimning undan nimanidir yashirayotganini ko'rib, qattiq hayratga tushdi. U xonaga kirgan zahoti eri bilan gaplashib o'tirgan xonim darhol jimib qolar va, hatto, uning chiqib ketishini kutayotgandek bo'lardi.

²⁰ Butun yil davomida gerdayib yurmoq uchun biron chorak soat azob chekilsa, balo ham urmaydi.

Jyulen bir zumda bu holning boshqa takrorlanmasligi chorasini ko'rdi.

U darrov sipo tortib, xonimning gaplariga sovuqqina javob qila boshladi, de Renal xonim buni payqadi, lekin sababini surishtirib o'tirmadi. «Mening o'rnimga boshqa odam topib olmadimkin ishqilib? – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Axir o'tgan kuni men bilan juda nozlanib gaplashgan edi-ku! Lekin, aytishlaricha, bu aslzoda xonimlar doim shunday qilishar ekan. Qirollar ham hamisha shunday yo'l tutishadi: bironta ministr uyiga borgach, iste'foga chiqqani haqidagi farmonni o'qiydigan kuni ular o'sha boyaqishga g'oyatda seriltifot bo'ladilar».

Jyulen paydo bo'lishi bilan darhol uzilib qolayotgan o'sha suhbatlarda gap nuqul Verrer shahriga tegishli bir katta uy haqida ketayotganini payqab qoldi; bu cherkovning shundoq qarshisida, gavjum yerda joylashgan eski, lekin keng va qulay uy edi. «Ammo o'sha uyning yangi o'ynashga qanday aloqasi bo'lishi mumkin?» – deya bosh qotirardi Jyulen. Shundan keyin u dili ranjib, o'zicha Fransisk I ning ajoyib bir qo'shig'ini takrorlay boshladi. Bu qo'shiq uning uchun yangi edi, zero uni de Renal xonimdan eshitganiga hali bir oy ham bo'lmagandi. Bo'lmasam bu qo'shiqning:

Barqarorlik nedir – bilmas ayol hech qachon,

Kimki unga ishonibdi tentakdir ayon, –

kabi har bir misrasi qanday ahd-paymonlar, qanday otashin bo'salar bilan inkor etilgan edi-ya.

Janob de Renal pochta karetasida Bezansonga jo'nadi. Bu safar haqidagi qaror juda zudlik bilan, qandaydir ikki soat ichida qabul qilingan shekilli, merning qiyofasi juda tashvishli ko'rinar edi. Bezan-sondan qaytgach, u stol ustiga kulrang qog'ozga o'ralgan katta bir tugunni tashladi.

– Mana o'sha ahmoqona ish, – deya to'ng'illadi u xotiniga qarab.

Bir soatdan so'ng Jyulen e'lonlar yopishtirib yuradigan odam kelib, haligi katta tugunni olib ketganini ko'rib qoldi, u darhol o'sha odamning izidan yugurdi. «Hozir, e'lon yopishtiriladigan birinchi burchakdayoq o'sha sirni bilib olaman».

Haligi odam e'lonning orqa tomoniga yelim surtar ekan, u sabrsizlik bilan kutib turdi. Qog'oz devorga yopishtirilgan zahoti sinchkovlikdan betoqat bo'lib turgan Jyulen janob de Renalning xotini bilan suhbatida tez-tez tilga olinadigan o'sha uyning kimoshdi savdosiga

qo'yilib, ijaraga berilajagi to'g'risidagi batafsil e'lonni o'qidi.

Savdo ertaga soat ikkida, shahar ratushasining zalida o'tkazilar ekan. Hukum uchinchi sham o'chganidan so'ng kuchga kirarkan, Jyulenning juda hafsalasi pir bo'ldi, lekin har qalay e'lon savdo kuni arafasidagina osilayotgani unga g'alati tuyuldi. Savdoda ishtirok etishni istovchi odamlarning ko'pchiligi bundan bexabar qolmaydimi axir? Darvoqe, ikki hafta oldingi sana bilan belgilangan e'londa garchi Jyulen uni turli joyda boshdan-oyoq uch marta o'qib chiqqan bo'lsa-da, bu to'g'rida hech gap aytilmagandi.

Yigit uni bir ko'rmoqchi bo'lib o'sha uy tomon yo'l oldi. Darbon, Jyulenning kelganini sezmay, sirli ohangda qo'shnisiga gap tushuntirmoqda edi:

– E, nimasini aytasan. Bekor ovora bo'lishadi... Janob Maslon unga uyni roppa-rosa uch yuz frankka ijaraga berishni va'da qilgan. Mer qaysarlik qilmoqchi bo'lib ko'rgandi, uni darhol yepiskopatga, katta vikariy de Frilerning huzuriga chaqirtirishdi.

Shu payt ular Jyulenni ko'rib qolishdi-yu qattiq xijolatga tushishdi va ortiq bir og'iz ham so'z aytishmadi.

Ertasiga Jyulen belgilangan vaqtda o'sha kimoshdi savdosiga bordi. Xiragina yoritilgan zalda bir talay xaloyiq yig'ilgan edi, biroq odamlar bir-birlariga g'alati qarab qo'yishardi. So'ngra barcha stolga qaradi, Jyulen u yerdagi qalayi idishda uch dona sham qoldig'ining yonib turganini ko'rdi. Sud noziri: «Uch yuz frank, janoblardir», deya qichqirdi.

– Uch yuz frank, deydi-ya! Jinni-pinni bo'lishganmi... – dedi qandaydir bir odam yonidagi sherigiga. Jyulen tasodifan ularning o'rtalariga turib qolgandi.

– Axir, uning bahosi sakkiz yuzdan ham ortiq-ku. Qani, bir bahosini oshirib ko'ray-chi.

– Boshingni qotirib nima qilasan, og'ayni. Janob Maslon, janob Valeno, yepiskop, yana anavi katta vikariy de Friler va butun to'daning jig'iga tegishdan biron foyda chiqadimi senga?..

– Uch yuz yigirma, – deya qichqirdi boshqasi.

– Eshakday o'jar ekansan-da o'zingam, – so'kindi uning sherigi. – Ana, qara, merning josusi turibdi, – deya qo'shimcha qildi u Jyulen tomonga bosh irg'ab.

Jyulen o'zi haqida bunday haqoratli gapni aytgan o'sha odamning jazosini berib qo'ymoq uchun shartta ular tomon o'girildi, biroq

fransh-kontelik ikki og'ayni unga mutlaqo e'tibor bermay turishardi. Ularning sovuqqonligi unga ham o'tdi. Shu payt so'nggi sham qoldig'i ham lip etib o'chdi, sud noziri cho'ziq ovoz bilan xaloyiqqa uynig uch yuz o'ttiz frank evaziga to'qqiz yil muddat bilan prefektura idorasining boshlig'i de Sen-Jiro janoblarga berilajagini e'lon qildi.

Mer zaldan chiqib ketgan zahoti g'ala-g'ovur gaplar boshlandi.

– Mana shahar g'aznasiga ortiqcha o'ttiz frank Grojoning tentakligidan tushgan daromad, – derdi bir odam.

– Lekin janob de Sen-Jiro Grojoning rosa adabini beradi hali, – deyishardi javoban unga boshqalar. – Ko'rsan, o'sha o'ttiz frankni burnidan buloq qilib chiqarib oladi.

– Shunaqayam ablahlik bo'ladimi, – derdi Jyulenning chap tomoni-da turgan bir baqaloq. – Shundoq uyni-ya, men unga sakkiz yuz frank berardim. Keyin unga fabrikamni ko'chirib kelardim-da, foydayam ko'rgan bo'lardim.

– Xo'sh, nimayam qila olardingiz, – deya javob qildi unga liberal-lardan bo'lgan yosh bir fabrikant. – Axir de Sen-Jiro kongregatsiyaning a'zosi. To'rttala bolasining hammasi stipendiya oladi. Boyaqish kambag'al! Tirikchiligi o'tkazsin, deb unga besh yuz frank sovg'a qilishdi xolos.

– Buni qarang-a, merning o'ziyam hech nima qilolmadi, – deya gap qotdi uchinchi bir odam. – Bo'lmasam o'taketgan royalist o'zi – faqat o'g'rilik qilmaydi.

– O'g'rilik qilmaydi, deysizmi? – gapni ilib ketdi yana boshqa bittasi. – Yulduzni benarvon uradi u. Ularning hammasi bir go'r, top-ganlarini bir joyga to'plashadi-da, yilning oxirida bo'lashib olishadi. Uni qarang, ana Sorelning o'g'li turibdi, qani, yuringlar, yaxshisi, bu yerdan ketaylik.

Jyulen kimoshdi savdodan kayfiyati nihoyatda buzilib qaytdi, de Renal xonim juda ma'yus edi.

– Kimoshdi savdosiga boruvmidigiz? – deya so'radi u.

– Ha, xonim, u yerda meni janob merning josusi deb atashdi.

– Ah, qani endi u gapimga kirib, shu kunlarda biron yoqqa jo'nab ketganida edi!

Shu payt nihoyatda xafa bo'lgan janob de Renal kirib keldi. Tushki ovqat mahali hech kim «churq» etib og'iz ochmadi. Janob de Renal Jyulenga bolalarni Verjiga kuzatib borishni buyurdi; ular ma'yus bir kayfiyatda yo'lga tushishdi. De Renal xonim eriga:

– Endi bu ishlarga ko'nikib ketsangiz bo'lardi, do'stim, – deya tasalli berardi.

Kechqurun hammalari indamay kamin yoniga o'tirishdi, sukunatni faqat qoraqayin palyonlarining chirsillab yonishigina buzib turardi. Ba'zan eng ahil oilalarda ham shunday g'amgin daqiqalar bo'ladi o'zi. Shu payt nogahon bolalardan biri xursand bo'lib qichqirib yubordi:

– Qo'ng'iroq! Qo'ng'iroq jiringlayapti!

– E, jin ursin! Agar bu minnatdorchilik bildirib, jonimga tegish uchun kelgan janob de Sen-Jiro bo'lsa, dilimdagi bor gapni basharasi-ga to'kib solaman. Haddidan oshib ketdi ular! U janob Valenodan minnatdor bo'lishi kerak, men esa faqat isnodga qoldim. Agar anavi la'nati yakobinchi gazetalar meni kalaka qilgudek bo'lsa, kim degan odam bo'laman?!

Xizmatkor eshikni ochgan edi, uning ortidan xonaga chakka soqoli timqora, juda kelishgan bir janob kirib keldi.

– Janob mer, men sinor Jeronimo bo'laman. Mana, Neapolitaniya elchixonasining attashesi kavaler de Bovezining maktubi; u bu xatni siz uchun bundan to'qqiz kun muqaddam, jo'nayotgan paytimda yozib berdi, – deya quvnoqlik bilan qo'shimcha qildi sinor Jeronimo de Renal xonimga qarab qo'yar ekan. – Xonim, sizning amakivachangiz va mening yaqin do'stim sinor de Bovezi sizni italyan tilini biladi, deb aytgandilar.

Quvnoq neapolitaniyalik bu diqqinafas kechani daf'atan jonlan-tirib yubordi. De Renal xonim mehmonni albatta ziyofat qilishga jazm etdi. U butun uyni oyoqqa turg'izdi; xonim nima qilib bo'lsa-da, bugun Jyulenni ikki marta yuziga josus deb atashganini uning xay-o-lidan chiqarib tashlamoqchi edi. Mashhur xonanda sinor Jeronimo deyarli oqsuyak bo'lsa ham juda quvnoq odam edi, hozirgi kunda bu ikki xislat Fransiyada bir-biriga mutlaqo zid bo'lib qolgan. Ziyo-fatdan so'ng u de Renal xonim bilan birga bitta kichkina duet ijro etdi-da, so'ngra turli qiziq voqealardan hikoya qilib uydagilarning vaqtini chog' qila boshladi. Kechasi soat birda Jyulen bolalarga borib uxlash kerakligini aytganida, ular yana biroz o'tirishga ruxsat so'rab, iltimos qilishdi.

– Yana bittagina hikoya eshitaylik, – dedi bolalarning kattasi.

– Bu hikoya o'zim haqimda, sinorina, – dedi sinor Jeronimo. – Bun-dan sakkiz yil muqaddam, hozir sizga o'xshab o'quvchi bo'lib yurgan

kezarim, men Neapolitaniya konservatoriyasining talabasi edim... Aytmoqchimanki, o'shanda mening ham yoshim xuddi siznikidek edi, biroq menga ajoyib shahar Verrerning mashhur meriga o'g'il bo'lish nasib qilmagandi.

Bu so'zlarni eshitib janob de Renal og'ir xo'rsindi-da, xotiniga qarab qo'ydi.

– Sinor Singarelli, – deya davom etdi yosh xonanda talaffuzini jo'rt-taga buzib, buni eshitib bolalar xandon tashlab kulishardi, – mening o'qituvchim sinor Singarelli juda qattiqqo'l odam edi. Konservatoriya uni yomon ko'rishardi, sinor Singarelli esa, barcha o'zini go'yo uni juda yaxshi ko'radigandek tutishni xohlardi. Men dam-badam darslardan qochib ketardim. O'shanda kichkina San-Karlino teatriga borardim-da, dunyodagi eng ajoyib musiqani tinglardim, – lekin, yo Rabbim! – teatrga kirish uchun to'lash lozim bo'lgan sakkiz su pulni qayerdan topsam ekan? Shunday katta pul-a! – dedi u bolalarga ko'z yugurtirib, ular esa qiqirlab kula boshlashardi. – Kunlardan birida San-Karlino teatrining direktori sinor Jiovannone mening qanday qo'shiq aytishimni eshitib qoldi-da, – o'shanda yoshim o'n oltida edi, – «bu bola naq xazinaning o'zi-ku», – dedi.

– Seni teatrimga ishga olishimni istaysanmi, bolakay? – deya so'radi u mendan.

– Qancha haq to'laysiz?

– Oyiga qirq dukat.

Axir, janoblal, bu oz emas, ko'p emas, bir yuz oltmish frank degani bo'ladi-ya! Menga xuddi oldimda jannat darvozasi ochilgandek tuyuldi.

– Bu yog'i nima bo'ladi, – dedim men Jiovannonega, – qattiqqo'l sinor Singarelli menga javob berarmikin?

– Lascia fare a me.

– Bu ishni menga qo'yib bering, – deya qichqirib yubordi bolalarning kattasi.

– Mutlaqo to'g'ri, navqiron sinor. Shunday qilib, sinor Jiovannone menga qarab: «Sago»²¹, avvalambor manovi shartnomaga qo'l qo'y», dedi. Men qo'l qo'ydim. Shu zahoti u menga uch dukat uzatdi. Umrinda birinchi marta shunday katta pulni qo'lga olishim edi. So'ngra u menga qanday harakat qilish lozimligini tushuntirdi.

Ertasi kuni dahshatli sinor Singarellining oldiga meni qabul etishni iltimos qilib bordim. Keksa xizmatkor meni uning xonasiga olib kirdi.

– Ha, shumtaka, menda nima ishing bor? – deya so'radi Singarelli.

– Maestro! – dedim men unga. – Barcha gunohlarimga tavba qilish uchun huzuringizga keldim, endi sira ham devordan oshib, konservatoriya qochib ketmayman. Endi ilgargi qaraganda ikki karra ko'proq hafsala bilan o'qiymen.

– Agar sening beqiyos bas ovozingni buzib qo'yishdan qo'rqmaganimda, sen yaramasni, quruq non bilan suv berib, avaxtaga tiqib qo'yardim. Biror ikki hafta jazoingni tortarding o'shanda.

– Maestro, – deya gap boshladim men yana, – endi men butun konservatoriya sizning eng namunali o'quvchingiz bo'laman, credete a me²². Lekin bitta iltimosim bor, uni rad etmasangiz: agar bironta odam kelib, sizdan mening biror teatrdagi qo'shiq aytishimga ruxsat so'rasa, iltimos, ijizat bermang. O'tinaman, unga javob bera olmayman, deb aytg.

– Senday takasaltangni so'rash kimning ham xayoliga kelardi? Sening konservatoriya ketishimga yo'l qo'yar ekanmanmi men? Mening ustimdan kulyapsan shekilli? Qani, yo'qol bu yerdan! Jo'na darrov! – deya qichqirdi u orqamga tepishga harakat qilib. – Ehtiyot bo'l, bola, xuddi avaxtaga tiqib, non bilan suvga o'tqazib qo'yaman-a.

Oradan bir soat o'tgach, sinor Jiovannone o'zi direktorning oldiga kirib keldi.

– Huzuringizga katta bir iltimos bilan keldim, – dedi u, – muruvatingizni ayamasangiz, baxtim sizga bog'liq bo'lib qoldi, – Jeronimoni menga bersangiz, shu qish teatrimda ashula aytga, shunda qizimni erga berib yuborgan bo'lardim.

– O'sha shumtakani boshingga urasanmi? – deya qichqirdi unga Singarelli. – Bu gapni hatto eshitishni ham xohlamayman. Nega berar ekanman uni?! Bundan tashqari hatto men javob bergan taqdirda ham uning o'zi konservatoriya tashlab ketishga sira rozi bo'lmaydi: u hozirgina bu haqda ont ichdi.

– Xo'p, agar ish faqat shunga qarab qolgan bo'lsa, – dedi javoban viqor bilan Jiovannone, cho'ntagidan mening shartnomamni olar ekan, – carta canta – mana uning imzosi.

²¹ Azizim (*ital.*).

²² Gapimga ishonang (*ital.*).

Shunda Singarellining shu qadar fig'oni falakka chiqdiki, qo'ng'i-roqning ipini uzib yuborishga sal qoldi.

– Haydalsin, – deya qichqirardi u, – hozirning o'zidayoq Jero-nimoning konservatoriya-dan qorasi o'chirilsin! – o'zi esa g'azabdan qalt-qalt titraydi.

Shunday qilib meni haydashdi, rosa kuldik-da keyin o'ziyam! O'sha kuniyoq kechqurun men Moltiplico ariyasini ijro etdim: Polishinel uylanmoqchi bo'ladi va xo'jalikka nimalar sotib olishi kerakligini barmog'ida sanab o'tirib, nuqul yangilishib ketaveradi.

– Iltimos, afandim, marhamat qilib bizga shu ariyani aytib ber-sangiz, – dedi de Renal xonim.

Jeronimo ariyani ijro eta boshlagan edi, hammalari rosa xaxolab kulishdi. Sinor Jeronimo o'ziga ajratilgan xonaga uxlagani jo'naganida kechasi ikkiga zang urgan edi; u o'zining yoqimtoyligi, nazokati va quvnoq tabiati bilan butun oilani o'ziga maftun etgandi.

Ertasi kuni janob de Renal bilan de Renal xonim unga Fransiya qirolining saroyi uchun tavsiyanoma yozib berishdi.

«Hammayoqda ana shunday qalloblik, – deya o'zicha mulohaza yuritardi Jyulen. – Mana hozir sinor Jeronimo oltmish ming maosh oladigan ishga Londonga jo'neydi. O'sha San-Karlino teatrining direktori epchillik qilmaganida uning ajoyib ovozi xalqqa, ehtimol, o'n yil keyinroq ma'lum bo'larmidi... Yo'q, chin so'zim, menga qolsa Renaldan ko'ra Jeronimo bo'lgan ma'qul. To'g'ri, bunaqa odamni jamiyatda unchalik hurmat qilishmaydi, lekin uning manovi kimoshdi savdosiga o'xshash ko'ngilsizliklar ham bo'lmaydi, boz ustiga hayoti ham birmuncha nash'ali kechadi».

Jyulen o'ziga-o'zi hayron edi: janob de Renalning bo'm-bo'sh uyida yolg'iz o'tkazgan shu bir necha hafta davomida u o'zini juda baxtiyor his etgandi. Nafrat tuyg'usi va qayg'uli fikrlar uning qalbini faqat ziy-ofatlardagina chulg'ab olar, boshqa paytlarda esa butun uyda yolg'iz o'zi bo'lib, mutolaa qilishi, yozishi, xayol surishi mumkin edi, zero unga hech kim xalal bermasdi. Daqiqqa sayin pastkash bir odamning ra'yiga qarash, buni ham yetmagandek – turli nayranglar yoki munofiqona so'zlar bilan unga xushomad qilish zarurati yo'qligidan yigit bemalol o'zining havoyi orzulariga berilaverishi mumkin edi.

Ehtimol, baxt xuddi shu yerda, shundoq yonginasidadir? Axir shu taxlit hayot kechirmoq uchun ko'p pul talab qilinmaydi-ku: Elizaga uyulansa yoki Fukega sherik bo'lsa bas. Ammo sayyoh baland tog'

tepasiga chiqqach, uning cho'qqisida huzur qilib dam oladi. Agar bu sayyohni o'sha yerda umrbod dam olishga majbur etishsa, u baxtli bo'larmikin?

De Renal xonimning qalbini dahshatli xayollar chulg'ab olgandi. Bu haqda hech kimga aytmayman, deb ahd qilgan bo'lishiga qaramay, u kimoshdi savdosi bilan bog'liq bo'lgan hamma gapni Jyulenga aytib berdi. «Men uni deb barcha qasamlarimni buzadiganga o'xshayman», deya o'ylardi u.

Agar erining hayoti xavf ostida qolsa, ayol uni qutqarish uchun sira o'ylab o'tirmay jonini fido qilgan bo'lardi. Xonim himmat ko'rsatish mumkin bo'lgan joyda ko'ra-bila turib najot qo'lini cho'zmasa, go'yo o'zini jinoyatchidek his etib, qattiq vijdon azobida qoladigan xuddi o'sha olijanob va romantik odamlar toifasidan edi. Biroq ba'zan shunday dahshatli kunlar ham bo'lardiki, ayol, qani endi tul qolsam-u, Jyulenga erga tegsam, qanday baxtli bo'lardim-a, deya o'ylab qolardi.

Yigit uning o'g'illarini ularning otasidan ham ko'proq yaxshi ko'rar, bolalar ham uning qattiqqo'lligiga qaramay, Jyulenni juda sevib qolishgandi. Xonim, agar Jyulenga turmushga chiqsa, o'zi uchun har bir daraxti qadrli bo'lgan Verjini tark etishga to'g'ri kelishini juda yaxshi tushunardi. U Parijda qanday yashashi mumkinligini, o'g'illari u yerda o'qishni qanday davom ettirishlari va barcha ularga qanday qoyil qolishini tasavvur qilardi. O'g'illari, uning o'zi, Jyulen – xullas, hammalari juda baxtiyor bo'lishardi shunda.

XIX asrda nikohning ahvolini qarang! Er-xotin garchi nikohga qadar bir-birlarini sevgan bo'lsalar-da, tez orada oylaviy hayotning diqqinafasligi natijasida muhabbatdan asar ham qolmaydi. Boz ustiga, allaqaysi bir faylasufning aytishiga qaraganda, ishlashlari shart bo'lmagan badavlat er-xotin oradan ko'p vaqt o'tmay zerikkanlaridan nima qilishlarini bilmay qoladilar, zero tinchgina oilaviy quvonchlar tezda ularning ko'ngliga uradi. Shundan so'ng faqat tabiati juda sovuq ayollargina muhabbat haqida orzu qilmaydilar.

Bu falsafiy mulohaza tufayli men de Renal xonimni kechirishga majbur bo'ldim, ammo Verrerdagi uni afv etishmagandi. Aksincha, butun shahar, garchi xonim buni xayoliga ham keltirmagan bo'lsa-da, uning ishqiy mojarosi haqida gapirmoqda edi. Ana shu mojaro tufayli kuz fasli shaharda hayot odatdagidek zerikarli bo'lmadi.

Kuz va qishning bir qismi ko'z ochib-yumguncha o'tib ketdi. Verji o'rmonlarini tark etish payti keldi. Verrerdagi kiborlar jamiyati

o'zi otayotgan barcha la'nat toshlari janob de Renalga uncha ta'sir etmayotganini ko'rib, asta-sekin g'alayonga kela boshladi. Oradan bir hafta o'tar-o'tmas, ba'zi muhtaram zotlar, o'zlarining odatdagi halolliklarini taqdirlash niyatida fisq-fujurga bajonidil berilib, janob merning ko'ngliga shubha solishning ketidan tushdilar. Biroq ular bu ishni iloji boricha ehtiyotkorlik bilan amalga oshirmoqda edilar.

Zimdan ish olib borayotgan janob Valeno Elizani besh nafar ayoli bo'lgan bir mo'tabar oilaga ishga joylab qo'ydi. O'zining aytishicha, qish fasli bekor qolishdan cho'chigan Eliza bu oilada ishlamoq uchun janob mernikida oladigan maoshining uchdan ikki qismiga ham rozi bo'ldi. So'ngra bu qizning xayoliga ajoyib bir fikr kelib qoldi: u Jyulening ishqiy sarguzashtlarini barcha tafsilotlari bilan unisiga ham, bunisiga ham hikoya qilib bermoq uchun avvalgi kyure, janob Shelan va yangisi – janob Maslonning oldiga borib, tavba qilishga jazm etdi.

Merning oilasi shaharga ko'chib kelganining ertasi kuni azonlab soat oltida abbat Shelan Jyulenga odam yubordi.

– Men sizdan hech narsani so'ramoqchi emasman, – dedi u yigitga, – va sizdan o'tinaman, agar bu kamilik qilsa: buyuraman – menga hech gap aytman, lekin talab qilaman: siz uch kun ichida yo Bezanson se-minariyasiga, yoki hamon sizni ishga olishga tayyor turgan do'stingiz Fukening oldiga jo'naysiz. Men hammasini o'ylab, hammasini to'g'rilab qo'ydim, lekin siz darhol jo'nashingiz va Verrerdagi hech bo'lmasa bir yil davomida ko'rishmasligingiz dardkor.

Jyulen hech nima deb javob bermadi. U izzat-nafs yuzasidan, janob Shelanning bu jonkuyarligi uchun xafa bo'lsammikin yoki yo'qmi – axir u mening otam emas-ku, deya o'ylab qolgandi.

– Ertaga xuddi ana shu payt yana huzuringizga kelaman, – deya javob qildi u keksha kyurega.

Janob Shelan, yigitcha meni hurmat qiladi, shu boisdan ham u so'zsiz gapimga ko'nishi kerak, degan xayolda yana uzoq gapirdi. Jyulen go'yo qo'y og'zidan cho'p olmagan kishidagi «churq» etib og'iz ochmay bosh egib turardi.

Nihoyat, chol unga javob berdi, yigit hamma gapni aytib bermoq uchun de Renal xonimning oldiga yugurdi. Biroq xonim qattiq tashvishlanib o'tirgan ekan. Eri hozirgina u bilan ancha ochiqchasiga gaplashgan edi. Janob de Renalning jur'atsizligi va bu jur'atsizlikni yanada kuchaytiruvchi Bezanson dan keladigan meros umidi unga, xotinim mutlaqo begunoh, degan fikrda qattiq turishni taqozo etgandi.

U xotinining oldiga kutilmagan bir kashfiyotini aytish uchun kirgan edi: ma'lum bo'lishicha, Verrer jamoatchiligi juda g'alati kayfiyatda ekan. Turgan gap, odamlar nohaq gapirishyapti, bularning bari hasad-go'ylarning kirdikori, lekin nima qilish kerak axir?

Bir daqiqa de Renal xonim, Jyulen janob Valenoning taklifini qabul qilishi va Verrerdagi qolishi mumkin, degan fikr bilan o'ziga tassalli bermoqchi bo'ldi. Biroq endi u bulturgidek jur'atsiz va soddadil ayol emasdi: mash'um sevgisi va vijdon azobi uning aqlini peshlab qo'ygan edi. Erining gapini tinglar ekan, u vaqtincha bo'lsa-da, ayri-liqning muqarrar ekanligiga alam bilan ishonch hosil qilmoqda edi. «Mendan yiroqda Jyulen yana o'zining havoyi orzulariga beriladi, hamyonida sariq chaqasi bo'lmagan odam uchun bu g'oyat tabiiy bir hol-ku. Men-chi! Yo Tangrim! Men juda badavlatman – ammo bu boyligim baxtli bo'lishim uchun sira ham yordam bera olmaydi. U meni unutib yuboradi. Juda dilbar yigit u! Albatta uni sevishadi, uning o'zi ham sevib qoladi. Eh, men baxtiqaro... Unday desam, nimadan shikoyat qilishim kerak ekan? Tangri adolatli, axir men gunoh qilishdan o'zimni tiyishga urinib ham ko'rmadim-ku, – shundan so'ng Xudo meni jazolab, es-hushimdan judo qildi. Bo'lmasam, Elizaning ko'nglini topib, uni o'zimga og'dirib olsam bo'lmasmidi – buning nima qiyin joyi bor ekan! Men esa bu haqda hatto o'ylab ham ko'rmadim. Sevgimdan mast bo'lib yuraverdim. Mana endi hammasi barbod bo'ldi». Bir narsa Jyulenni qattiq hayratga soldi: u de Renal xonimga jo'nab ketishga to'g'ri kelishi haqidagi mudhish yangilikni aytganida, ayol sira xudbinlik qilmay, e'tiroz bildirib o'tirmadi. Uning faqat ko'z yoshlarini arang tiyib turgani sezilardi xolos.

– Do'stingim, hozir siz bilan biz qat'iy bo'lmog'imiz kerak. – Shunday deya u yigitga esdalik uchun bir tutam sochini qirqib berdi. – Nima bo'lishimni bilmayman, – dedi u, – faqat men o'lib ketgudek bo'lsam, bolalarni hech qachon tark etmaslikka va'da ber. Bolalarning yonida bo'lsanmi yoki uzoqdami, ularni halol odam qilib tarbiyalashga harakat qil. Agar yana revolyutsiya sodir bo'lsa, barcha oqsuyaklarni qirib tashlashlari turgan gap, ularning otasi esa xorijsa qochsa kerak – zero o'shanda tomida o'ldirilgan dehqon voqeasida uning ham aybi bor: O'gillarimni unutma... Qani, qo'lingni ber. Alvido, jonginam! Birga bo'lishimizning so'nggi daqiqalari kechmoqda. Ana shu dahshatli qurbonlikni keltirganimizdan so'ng odamlar oldida nomusimni saqlashga qurbim yetar, deb umid qilaman.

Jyulen xonimning oh-voh qilishini kutgan edi. Bu oddiygina vido-lashuv so'zlari uning qalbini o'rtab yubordi.

– Yo'q-yo'q, men bunday xayrlashishni istamayman! Xo'p, ket-ganim bo'lsin, ularning bari shuni istashyapti, jumladan o'zingiz ham. Lekin uch kundan so'ng kechasi oldingizga kelaman.

De Renal xonimning ko'z o'ngida hamma narsa bir zumda o'zga-rib ketdi! Jyulenning o'zi u bilan yana bir bor uchrashishni istadimi, demak, chindan ham uni sevar ekan! Barcha iztiroblar darhol g'oyib bo'lib, xonimning qalbini beqiyos quvonch qoplad. U o'zini qushdek yengil sezdi. Sevgilisini yana bir bor ko'rishga bo'lgan ishonch so'nggi daqiqalarda uni o'rtayotgan barcha ranj-alamlarini bosib ketdi. Shu daqiqadan boshlab de Renal xonimning o'zini tutishi ham o'zgardi, yuzida ham qandaydir o'zgacha olijanoblik, dadillik va g'ayritabiyy bir fazilat aks etdi.

Ko'p o'tmay uyga janob de Renal kirib keldi, u haddan tashqari darg'azab edi. Ana shunda u xotiniga, nihoyat, bundan ikki oy muqad-dam olgan imzosiz maktub haqidagi bor gapni to'kib soldi.

– Men o'sha la'nati maktubni Kazinoga olib borib, hammaga ko'rsataman. O'sha Valenoning qanday palid ekanligini odamlar bilib qo'yishsin! Men u chuvinidini songa kiritdim, Verrerning eng badavlat kishilaridan biri qilib qo'ydim. Men uning sharmandasini chiqaraman, u bilan olishaman. Yo'q! Haddidan oshib ketdi u!

«Shundan so'ng men tul qolishim mumkin, yo Rabbim! – deya bir zum xayolidan o'tkazdi de Renal xonim. Lekin shu zahoti u o'ziga-o'zi dedi: – Agar bu duelga xalal bermasam, xalal berish esa, turgan gap, qo'limdan keladi, men o'z erimning qotili bo'lib qolaman».

U erining manmanligidan hech qachon shunday ustalik bilan foy-dalanmagan edi. Qandaydir ikki soat ichida xonim, janob de Renalning o'zi keltirgan dalil-isbotlar yordamida, uni janob Valeno bilan iloji boricha do'stona munosabatda bo'lishi va, hatto, Elizani yana qayta ishga olish lozimligiga ishonтира oldi. Barcha kulfatlarining sababchisi bo'lgan bu qizni yana ko'rishga jazm etish uchun de Renal xonimdan ozmuncha matonat talab etilmadi. Biroq shunday qilishni unga Jyulen maslahat bergandi.

Nihoyat, uni uch-to'rt marta to'g'ri yo'lga solib yuborishgach, butun Verrerdagi fisq-fujur nihoyatda avjiga chiqqan hozirgi paytda Jyulenning shaharda qolishi va janob Valenoning bolalarcha tarbiyachi bo'lib ishga kirishidan yomoni yo'qligiga janob de Renalning aqli yetdi,

bu esa uning hamyoniga qattiq zarba bo'lib tushardi. Jyulenning esa yetimxona direktorining shunday serfoida taklifini qabul qilishga hech qanday shubha yo'q edi; biroq janob de Renalning tantana qilishi uchun, aksincha, Jyulenning shahardan jo'nashi va Bezansondagi yoki, aytaylik, Dijondagi seminariyaga o'qishga kirishi maqbul edi. Lekin uni jo'nab ketishga qanday ko'ndirsa ekan, so'ngra – yigit u yerda nimaning hisobiga kun ko'radi?

Hamyoniga putur yetishi muqarrar ekanligini ko'rgan janob de Renal xotinidan ham battar iztirob cheka boshladi. Xonim esa eri bilan bo'lgan o'sha og'ir suhbatdan so'ng o'zini, hayot bilan vidolashishga ahd qilib o'ldiradigan miqdorda stramoniy ichib yuborgan, lekin hali o'lmagan jasur kishidek his etmoqda edi, – o'sha odam endi inersiya bilan yashardi, lekin endi dunyoda hech narsa bilan qiziqmasdi. Lyudovik XIV ham o'la turib: «Men qirol bo'lgan paytimda...» – deb yuborgan ekan. Ajoyib ibora!

Ertasiga ertalab janob de Renal yana bitta imzosiz maktub oldi. Bu gal xat ancha haqoratli so'zlar bilan yozilgandi. Uning har bir satrida ochiqdan-ochiq qo'pollik bilan uning ahvoliga ishora qilingandi. Shubhasiz, bu biron-ta mayda hasadgo'yning ishi edi. Bu xat unda yana janob Valeno bilan duelga chiqish istagini uyg'otdi. Uning botirligi tutib, darhol harakat qilishga jazm etdi. Shundan so'ng u uydan chiqib, qurolsoz ustaning do'koniga kirdi-da, ikki dona pistolet tanlab, ularni o'qlashni buyurdi.

«Yo'q, rostdan ham, – deya mulohaza yuritardi u, – imperator Napoleonning qattiqqo'l hokimiyati qayta tiklandi, deylik, men birovning sariq chaqasiga ham xiyonat qilgan emasman, vijdonim oldida pokman. Mening yagona aybim – o'zgalarning jinoyatiga ko'z yumib kelganim, lekin stolim tortmasida meni butunlay oqlaydigan ishonchli hujjatlar yotibdi».

De Renal xonim erining sovuq qahr-g'azabidan hazilakam qo'rq-madi, tul qolish haqidagi dahshatli fikr yana uning diliga g'ul'ula sola boshladi, ayol bu fikrni bir azobda xayolidan chiqarib tashladi. U eri bilan uning xonasida qamalib oldi. Ayol bir necha soat davomida erini bu shashtidan qaytarishga urinib behuda ovora bo'ldi; so'nggi yumaloq xat janob de Renalning jazavasini qo'zg'ab qo'ygandi. Aloha, u har qalay erini janob Valenoning quloq-chakkasiga shapaloq urish niyatidan qaytarib, bundan ham mushkulroq boshqa bir qarorga kelishga, ya'ni Jyulenning seminariyada bir yillik o'qishi uchun olti

yuz frank to'lashga ko'ndira oldi. Janob de Renal bolalariga tarbiyachi yollashni jazm etgan o'sha kunga yuzinchi marta la'nat o'qir ekan, yumaloq xatni unutilib qo'ydi.

Unga faqat bir fikr sal tasalli bermoqda edi: janob de Renal bu yigitchaning xom xayollaridan o'z manfaati yo'lida ustalik bilan foydalanib, janob Valenoning taklifini rad etishga ko'ndira olsam, unga olti yuz frankdan kamroq to'lashim ham mumkin deb umid qilmoqda edi. Lekin bu haqda u xotiniga aytmasdi.

De Renal xonim Jyulenga yetimxona direktori hammaga eshittirib taklif qilgan sakkiz yuz franklik ishdan uni deb voz kechar ekan, demak, Jyulen janob merning ra'yiga qarayotgani va shu boisdan ham sira uyali o'tirmay, o'sha pulni olaverishi lozimligini uqtirguniga qadar ancha ovora bo'ldi.

– O'zingiz o'ylab ko'ring axir, – deya qaysarlik bilan takrorladi Jyulen, – uning taklifini qabul qilshi hatto xayolimga ham kelgan emas. Siz meni bama'ni hayot kechirishga shu qadar o'rgatib qo'ydingizki, bu odamlarning razilligiga mutlaqo chidab tura, olmasdim.

Biroq shafqatsiz zarurat metin qo'li bilan Jyulenning irodasini bukib qo'ydi. U Verrer meridan bu pulni qarzga olayotgani va uni besh yil mobaynida protsentlari bilan qaytarajagi haqida tilxat berishini o'ylab, o'z nafsoniyatiga taskin bermoqda edi.

De Renal xonimning bir necha ming frank puli hamon tog'dagi kichkina g'orda yashirib qo'yilgandi. Ayol Jyulenning rad etishi va qaytaga jahli chiqib ketishidan cho'chib, qo'rqa-pisa shu pulni unga taklif qildi.

– Nahot siz, – deya javob qildi Jyulen, – sevgimiz xotirasi men uchun jirkanchli bo'lib qolishini istasangiz?

Nihoyat, Jyulen jo'nab ketdi. Janob de Renal benihoya baxtiyor edi, zero u yigitga pul taklif qilgan o'sha mash'um daqiqada bu sinovga dosh berish Jyulenning qo'lidan kelmadi. U pulni olishdan qat'iyan bosh tortdi. Janob de Renal ko'zlarida yosh bilan Jyulenni quchoqlab oldi. Jyulen undan o'z xulq-atvori haqida attestat so'ragan edi, ta'sirlanib ketgan mer uning fazilatlarini ko'klarga ko'tarib maqtash uchun so'z topolmay qoldi. Qahramonimizning besh luidor jamg'armasi bor edi va yana shuncha pulni u Fukedan qarz olishni mo'ljallab qo'ygandi.

U qattiq hayajonlangan edi. Biroq shuncha sevgisini qoldirib ketayotgan Verrerdan uch-to'rt chaqirim uzoqlashgan zahoti u Bezan-

son kabi katta shahar, chinakamiga katta qal'ani ko'rishga muyassar bo'lish qanday baxt ekanligidan bo'lak hech nimani o'ylamay qo'ydi.

Ana shu qisqa uch kunlik ayriliq davomida de Renal xonim muhabbatning eng shafqatsiz aldovlaridan biriga berilib, ko'r-ko'rona yashadi. Uning shu kundagi hayotiga chidasa bo'lardi, zero hozirgi ahvol va kelajakdagi mudhish kulfat o'rtasida Jyulen bilan so'nggi uchrashuv bor edi. U ana shu uchrashuvga qadar qolgan vaqtning soat va daqiqalarini sanab o'tirdi. Nihoyat, uchinchi kun kechasi yiroqdan Jyulenning shartli ishorasini eshitdi. Yigit qanchadan-qancha xavf-xatarni yengib uning oldiga kelgan edi.

Shu daqiqadan boshlab xonim: «Uni so'nggi marta ko'ryapman», degan xayoldan bo'lak hech narsani o'ylay olmadi. U seviklisining jo'shqin suyushlariga javob bermasdigina emas, balki shu turishda u hatto joni uzilay deb turgan jasadga o'xshardi. U Jyulenni sevajagini aytishga o'zini o'zi majbur qilganida bu so'zlar shu qadar hissiz eshitilardiki, qaytanga buning aksini o'ylash mumkin edi. Ular bir-birlaridan judo bo'layotganlari haqidagi dahshatli fikr hozir uning butun borlig'ini egallab olgandi. Jyulen odatdagidek gumonsirab meni unutilib yuborishibdi, deb o'ylashiga sal qoldi. Biroq uning shu borada aytgan achchiq kinoyasiga javoban ayol hech narsa demadi, faqat ko'zlaridan yirik-yirik yosh tomchilari dumaladi-yu, qo'llari talvasa bilan uning qo'lini qisdi.

– E Xudoyim! gapingizga qanday qilib ishonay axir, – derdi Jyulen ma'shuqasining uni sevishi haqidagi onda-sonda aytgan ishonarsiz so'zlariga javoban. – Siz odatda Dervil xonimga yoki biron-bir boshqa dugonangizga yuz karra ko'proq do'stona muomala qilasiz.

Karaxt bo'lib qolgan de Renal xonim unga nima deb javob berishni bilmasdi.

– Bundan ham ortiq azob bo'ladimi insonga! Faqat o'lishim qoldi... Yuragim muzlayotganini sezyapman.

Uning bergan javobi ana shu bo'ldi, Jyulen undan boshqa hech so'z eshitmasdi.

Yorisha boshlagan tong ularga vidolashuv payti kelganini eslatganida de Renal xonimning ko'zlaridagi yosh darhol qurib qoldi. U Jyulenning derazaga qanday qilib arqon bog'lashiga indamay qarab turdi va uning bo'ssalariga mutlaqo javob qilmadi.

– Mana, nihoyat, niyatingizga ham yetdingiz, – dedi Jyulen. – Endi vijdoningiz azob chekmaydigan bo'ldi. Mabodo bolalaringizdan

birontasining xiyol tobi qochib qolgudek bo'lsa, ularni o'zimiz go'rga tiqayman, deb o'ylamaymiz ham.

Biroq uning bu gapi ham behuda ketdi.

– Afsus, Stanislavni o'polmay ketyapsiz, – dedi xonim sovuqqina. Jyulen bu tirik mordaning jonsiz quchoqlashlaridan qattiq hayajonlanib tushib ketdi va butun yo'l davomida shundan boshqa narsani o'ylay olmadi. Uning yuragi pora-pora bo'lib, tog'dan oshib o'tar ekan, to Verrer minorasi ko'zdan g'oyib bo'lgunicha bot-bot orqasiga o'girilib qarab qo'yardi.

XXIV

Katta shahar

Qanday g'ala-g'ovur! Odamlarning ko'pligini aytmaymizmi, yana har birining o'z tashvishi bor! Yigirma yashar yigitning miyasida kelajak haqida qanday rejalar tuzilmaydi deysiz! Bularning bari uni sevgidan qanchalar chetga burib yubordi-ya.

Barnav.

Nihoyat, yiroqda, tepalikning ustida ulkan qora devor ko'rindi – bu Bezanson qal'asi edi. «Qani endi, – dedi u o'zicha xo'rsinib, – qani endi men bu mo'tabar istehkomga seminarist sifatida emas, balki bu yerning himoyasi uchun qoldirilgan garnizon polklaridan birining podporuchigi bo'lib kelsam».

Bezanson Fransiyaning eng go'zal shaharlaridan biri bo'libgina qolmay, unda ko'plab zukko va olijanob odamlarni uchratish mumkin edi. Biroq Jyulen bor-yo'g'i oddiygina qishloq yigit edi va u mashhur odamlar bilan tanishish imkoniyatiga ega emasdi.

U do'sti Fukedan oddiy kostyum olgan bo'lib, barcha shaharliklar kiyib yuradigan ana shu kiyimda ko'tarma ko'priksiz ustidan o'tdi. Yigit 1674-yildagi qamal haqida juda ko'p narsa o'qigan edi va shu boisdan seminariyada qamaliyot yotishdan avval u qal'a devorlarini tomosha qilmoqchi bo'ldi. Soqchilar uni ikki yoki uch marta ushlab olishlariga sal qoldi: chunki u harbiylar pichanni o'g'rincha sotib, yiliga o'n-o'n besh frank ishlab olish imkoniyatidan mahrum bo'lmaslik uchun avomni kiritmaydigan joylarga ham tumshug'ini suqqan edi.

Yuksak devorlar, chuqur xandaqlar, to'plarning vahimali og'zi bir necha soat davomida uning butun diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etib turdi, biroq xiyobondan o'ta turib, u katta bir qahvaxonani ko'rib qoldi. U qoyil qolib to'xtadi: yigit haddan tashqari katta eshiklar tepasida ulkan harflar bilan yozilgan «Qahvaxona» so'zini qayta-qayta o'qidi-yu, ammo ko'zlariga ishonmay turaverdi. Nihoyat, u yurak betlab ichkari kirdi-yu o'zini uzunligi o'ttiz-qirq qadam, balandligi esa kamida uch-to'rt odam bo'yi keladigan uzun zalda ko'rdi. Bugun barcha narsa Jyulenni o'zining yangiligi bilan maftun etmoqda edi.

Ikki bilyardda o'yin ketayotgan ekan. Markyorlar baqirib hisobni e'lon qilishar, o'yinchilar tomoshabinlar o'rab turgan bilyard atrofida u yoqdan-bu yoqqa yugurishardi. Odamlarning og'zidan chiqayotgan tamaki tutuni ularning boshi uzra ko'kimtir bulutga o'xshab suzardi. Jyulen etagi uzun va keng-mo'l kamzul kiyib, yelkalari xiyol bukchaygan, chakka soqollari g'aroyib bu norg'ul odamlarning og'ir-og'ir qadam bosishlarini qiziqib tomosha qilmoqda edi. Ko'hna Bizontiyning mazkur olijanob o'g'lonlari faqat baqirib gaplasha olardilar, ular o'zlarini haybatli jangchilar qilib ko'rsatishga urindilar. Jyulen zavqlanib turgan joyida qotib qoldi. Yigit bu ulug'vor poytaxt shahar – Bezansonning poyonsizligi va dabdabasiga maftun bo'lib qolgandi. Bilyard oldida hisobni baqirib e'lon qilayotgan manovi dimog'dor janoblarning birontasidan bir finjon qahva so'rashga uning yuragi dov bermadi.

Biroq peshtaxta ortida o'tirgan qiz pechkadan uch qadam narida tugunini qo'ltig'iga qistirganicha, qirolning ajoyib ganchdan yasalgan oppoq byustini diqqat bilan tomosha qilayotgan qishloq yigitning ko'hlikkina yuziga darrov e'tibor berdi. Qaddi-qomati kelishgan, band bo'yli, ishlaydigan joyiga yarasha satang kiyingan bu fransh-kontelik qiz boshqa hech kim eshitmasligi uchun Jyulenni ohistagina: «Afandim! Afandim!» – deya ikki marta chaqirgan edi. Jyulen qizning anchayin ishva bilan qarab turgan shahlo ko'k ko'zlariga ko'zi tushgach, uning o'ziga murojaat qilayotganini tushundi.

U dushman ustiga bostirib borayotgan jangchi kabi yoshgina nozain o'tirgan peshtaxta tomon shitob bilan yurdi. Bu keskin harakatdan uning tuguni qo'ltig'idan chiqib yerga tushdi.

Shu tobda bizning qahramonimiz o'n besh yoshidayoq qahvaxonaga viqor bilan kirib kela oladigan parijilik navqiron litseistlarga

g'oyatda ayanchli ko'ringan bo'lardi! Biroq o'n besh yoshida shunday ajoyib ta'lim ko'rgan bu o'spirinlar o'n sakkiz yoshga borib, o'rtamiyona yigit bo'lib qoladilar. Ba'zan provinsiyada uchraydigan bunday jo'shqin tortinchoqlik goho o'zini yengib, irodani mustahkamlaydi. Jyulen birinchi bo'lib o'zi gap boshlashni lozim topgan bu qizga, boz ustiga, shunday nozaninga yaqinlashar ekan, jur'atsizligini yengganidan so'ng dadillashib gapning rostini aytishga ahd qildi.

– Xonim, men Bezansonga umrimda birinchi kelishim. Haqini to'lab, bir finjon qahva bilan non olsam, degandim.

Qiz jilmaydi-da, qizarib ketdi; u anovi bilyardchilar bu go'zal yigitchaga e'tibor berib, uni kalaka qilishmasa edi, deya xavotirlangandi. Shunda yigitcha qo'rqib ketadi-da, bu yerga ortiq kelmay qo'yadi.

– Mana bu yerga, mening oldimga o'tiring, – dedi u shundoq yonginasida turgan marmar stolcha tomon bosh irg'ab. Qimmatbaho yog'ochdan ishlangan va zal tomon turtib chiqqan ulkan peshtaxta stolchani bilyardchilardan deyarli pana qilib turardi.

Qiz kishining havasini qo'zg'aydigan xipcha belini namoyish qilib, peshtaxta uzra egildi. Jyulen bunga e'tibor berdi-yu, fikr-xayoli darhol boshqa tomonga burilib ketdi. Nozanin uning oldiga finjon, qand va bir burda non qo'ydi. U Jyulenga qahva quyib bersin uchun ofitsiantni chaqirgisi kelmadi, u kelgan zahoti qiz Jyulen bilan boshqa yolg'iz qololmasligini tushunardi.

Jyulen o'zicha bu sochlari oqish quvnoq nozaninni goh-gohida ko'z o'ngida gavdalanayotgan ba'zi xotiralari bilan taqqoslab, xayolga cho'mdi. U o'ziga nisbatan qanday otashin sevgi uyg'otganini eslagach, tortinchoqligidan asar ham qolmadi. Nozanin uchun esa unga bir qarashning o'zi kifoya edi: u o'ziga kerakli bo'lgan barcha gaplarni Jyulenning ko'zlaridan uqib olgandi.

– Bu yerni shu qadar tutunga to'ldirib yuborishdiki, nafas ololmaysan kishi. Ertaga ertalab soat sakkizdan oldin, vaqtliroq nonushta qilgani keling. O'sha paytda men bu yerda deyarli yolg'iz bo'laman.

– Ismingiz nima? – deya so'radi Jyulen qoyil qolgan tortinchoq odamdek muloyim jilmayib.

– Amanda Bine.

– Sizga bir soatlardan so'ng manovinga o'xshash kichkina bir tuguncha yuborsam maylimi?

Nozanin Amanda bir lahz a o'yga tolib qoldi.

– Meni ham tergap turishadi, – dedi u. – Siz iltimos qilayotgan narsaning menga ziyoni tegmasa, deb qo'rqaman, lekin manovi kartaga manzilimni yozib beraman, siz uni tugunchangizga yopishtirib, qo'rqmay bemalol yuboraverishingiz mumkin.

– Mening ismim, Jyulen Sorel, – dedi yigit. – Bezansonda na qarindosh-urug'im bor, na tanish-bilishim.

– A! Tushunaman, – dedi qiz xursand bo'lib. – Siz, demak, huquqshunoslik maktabiga kirmoqchi ekansiz-da?

– Afsuski, yo'q, – dedi javoban Jyulen. – meni seminariyaga o'qishga yuborishdi.

Amandaning chehrasidan hafsalasi qattiq pir bo'lga-nn sezildi. Qiz ofitsiantni chaqirdi, – endi u hech nimadan qo'rqmay qo'ygan edi. Ofitsiant hatto Jyulenning basharasiga ham qaramay, unga qahva quyib berdi.

Amanda peshtaxta ortida o'tirganicha xo'randalardan pul olmoqda edi, Jyulen qiz bilan gaplashishga jur'at etganidan o'zicha juda faxrlanib o'tirardi. Bilyardlardan birining oldida qattiq bahs ketmoqda edi. O'yinchilarning baqirib-chaqirishlari ulkan zalda aks sado berib, qandaydir tinimsiz hayqiriqqa aylanardiki, Jyulen buni eshitib, nihoyatda ajablendi. Amanda ko'zlarini yerga tikkanicha xayolga cho'mib o'tirardi.

– Agar istasangiz, mademuazel, – dedi u daf'atan xotirjam bir dadillik bilan, – men o'zimni sizning qarindoshingiz qilib ko'rsatishim mumkin.

Yigitning o'ziga bo'lgan bu alomat ishonchi Amandaga juda yoqib tushdi.

«Yo'q, u qandaydir firibgar emas», deya xayolidan o'tkazdi qiz. So'ngra u, peshtaxta tomon birona odam kelmayotganmikin, deb zalni kuzatarkan, Jyulenga qaramay, tez-tez dedi:

– Men Janlisdan bo'laman, u – Dijonning yonida. Siz ham o'zingizni janlislikman deb ayting, ya'ni onamning qarindoshi bo'lasiz.

– Albatta shunday deb aytaman.

– Yozda, har payshanba kuni soat beshlarga yaqin janob seminaristlar shu yerdan, qahvaxonaning shundoq yonginasidan o'tishadi.

– Agar o'shanda meni eslasangiz, men ham shu yerdan o'tayotganimda, qo'lingizga binafsha olib eshik oldiga chiqing.

Amanda unga ajablanib qaradi, bu nigoh Jyulenni sher qilib yubordi. Lekin u har qalay birdan:

– Sizni behad sevib qolganga o'xshayman, – deganida qulog'igacha qizarib ketdi.

– Sekinroq gapiring! – dedi javoban qo'rqib ketgan qiz.

Jyulen Verjida tasodifan qo'lga tushib qolgan «Yangi Eloiza»ning titilib ketgan tomidan bir necha jumalani eslashga harakat qilardi. Yigitning xotirasi bu gal ham unga pand bermadi: u nozanin Amandani qo'yil qoldirib, o'n daqiqacha «Yangn Eloiza»ni yoddan o'qidi. U o'zining jasurligidan boshi osmonga yetib turgan edi, birdan fransh-kontelik go'zal qizning chehrasi sovuq bir tus oldi. Qahvaxona eshigida uning o'ynashlaridan biri ko'ringan edi.

Yigit yelkasini o'ynatib, hushtak chalganicha peshtaxta oldiga keldi-da, Jyulenga tikilib qaradi. Hamma narsani doim bo'rttirib tasavvur qiladigan Jyulening ko'z o'ngida darhol muqarrar duel manzarasi namoyon bo'ldi. U rangi oppoq oqarib, oldidagi finjonni naribroq surdi-da, gerdayib diqqat bilan raqibiga tikildi. O'sha raqib boshini egganicha, takallufsizlik bilan qadahga aroq qu-yar ekan, Amanda imlab Jyulenga pastga qarashni buyurdi. Jyulen uning amriga bo'ysundi va hozir ro'y berajak voqeadan bo'lak hech nimani o'ylamay, oppoq oqarganicha, jangga shay bo'lib ikki daqiqacha qimir etmay o'tirdi; chindan ham shu daqiqada u juda so'lim edi. Jyulening nigohi raqibini hayratga soldi; u aroqni bir simirishda ichib, Amanda bilan ikki og'iz gaplashib oldi-da, so'ngra qo'llarini keng kamzulining cho'ntagiga tiqib, Jyulenga qarab-qarab qo'yganicha, hushtak chalib, bilyardlardan biri tomon ravona bo'ldi. G'azabdan es-hushini yo'qotib qo'ygan Jyulen o'rnidan sapchib turdi; biroq u duelga chaqirish uchun nima qilish kerakligini bilmasdi. Yigit tugunini stol ustiga qo'ydi va bezday bezrayib bilyard tomon yo'l oldi.

Bir xayoli unga behuda: «Agar Bezansonda birinchi kuniyoq duelga chiqsang – sen uchun ruhoniylik martabasi tamom bo'ladi», deya uqtirardi.

Bir xayoli: «Bari bir, lekin shundan keyin hech kim, surbetning oldida qo'rqqoqlik qildi, demaydigan bo'ladi!» – derdi.

Amanda yigitning o'ktamligini darhol sezdi: uning tortinchoqligi, uquvsizligi oldida bu xislati ayniqsa ko'zga yaqqol tashlanardi. Qiz shu zahoti anovi kamzul kiygan barzangidan Jyulenni afzal ko'rdi. U o'rnidan turdi-da, o'zini ko'chadan o'tib ketayotgan allaqanday

odamni kuzatayotgandek ko'rsatib, shosha-pisha yigit bilan bilyard o'rtasiga turib oldi.

– O'sha janobga olayib qarashdan sizni Xudo saqlasin, u mening pochcham bo'ladi.

– Bunisi bilan nima ishim bor? Nega u menga o'qrayadi?

– Nima, meni baxtsiz qilmoqchimisiz? To'g'ri, u sizga qaradi, hali u ehtimol siz bilan gaplashar ham. Axir men unga sizni hozirgina Jan-lisdan kelgan xolavachcham deb aytdim. Uning o'zi Fransh-Kontedan, Burgundiya esa Doldan nariga o'tgan emas. Siz unga miyangizga kelgan gapni aytaverishingiz mumkin.

Jyulening hamon iktilanib turganini ko'rib, yolg'on-yashiqni bichib-to'qishga juda chechan bo'lgan bu peshtaxta malikasi shosha-pisha qo'shimcha qildi:

– Rost, u sizga ko'z tashladi, lekin u mendan kimligingizni so'ragandagina sizga qaradi. O'zi shunaqa sodda odam, hamma bilan shunday muomala qiladi, sizni xafa qilish uning hatto xayoliga ham kelgani yo'q.

Jyulen soxta pochchadan ko'zini uzmay turardi, o'sha odam narigi chetdagi bilyardning oldiga borib, o'yinda ishtirok etish uchun patta sotib oldi. Jyulen uning bor ovozi bilan: «Qani, sizlarga hozir bir ko'rsatib qo'yaman!» – deya baqirganini eshitdi. U nozanin Amandaning yonidan lip etib o'tdi-da, bilyard tomon bor qadam bosdi.

Amanda uning qo'lidan tutib qoldi.

– Marhamat qilib avval pulni to'lang, – dedi qiz. «Ha, rost-a, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen, – u pulni to'lamasdan qochib ketishimdan qo'rqqapti». Amanda undan battar hayajonlanayotgan edi, uning ikki yuzi lov-lov yonib turardi, qiz qaytimni jo'rttaga cho'zib sanar ekan, ohistagina:

– Darhol qahvaxonadan chiqib keting, bo'lmasam men sizni sevmay qo'yaman! Rostini aytсам, siz menga juda yoqib qoldingiz, – deya takrorlardi.

Nihoyat, Jyulen imillab qahvaxonadan chiqib ketdi. «Balki, har qalay, o'sha to'ng'izning oldiga borishim va xuddi o'ziga o'xshatib ko'ziga tikilib qo'yishim kerakdir?» – deb so'rdi u o'zidan o'zi. Ana shu taraddud tufayli u qahvaxona oldidagi xiyobonda yana deyarli bir soatcha qaqqayib turdi: u hamon, o'sha dilozor chiqib qolarmikin, degan umidda edi. Biroq barzangi chiqavermagach, Jyulen qahvaxona oldidan nari ketdi.

Uning Bezansonga kelganiga bor-yo'g'i bir necha soat bo'ldi-yu, ba'zi ishlar uchun o'zidan o'pkalashga to'g'ri kelyapti. Keksa tabib o'zining podagra kasaliga qaramay, bir vaqtlar unga bir necha marta qilichbozlikdan saboq bergan bo'lib, hozir qahr-g'azabi jo'shib turgan Jyulen ishlata olishi mumkin bo'lgan butun qurol ana shu edi. Biroq raqibiga o'z g'azabini, shapaloqdan bo'lak, qay yo'sinda namoyish etishni bilganida edi, yigitni bu mushkulot ham to'xtatib qololmagan bo'lardi, ish mushtlashuvga borib taqalganida esa, uning raqibi, haligi barzangi Jyulenni yaxshilab do'pposlardi-yu, shu bilan hammasi tamom bo'lardi-qo'yardi.

«Na homiysi, na puli bo'lgan men kabi bir kambag'alga, - deya mulohaza yuritardi Jyulen, - seminariya nima-yu qamoqxona nima - farqi kam. Shahar kiyimimni birona mehmonxonada qoldirish kerak, qora kostyumimni ham o'sha yerda kiyib ola qolardim. Agar biror kun seminariyadan bir necha soatga chiqa olsam, men shu kiyimda Amandaning oldiga borishim mumkin bo'lardi». Jyulen buni yaxshi o'ylab topdi-yu, biroq yo'lida uchragan mehmonxonalarning biron-tasiga kirishga jur'at etmadi ham.

Nihoyat, u «Elchilar mehmonxonasi»ning yonidan ikkinchi marta o'tayotganida, uning tashvishli nigohi o'zi hali ancha yosh, ikki yuzi qip-qizil, tiyrakkina semiz bir juvonning quvnoq ko'zlariga tushdi. Yigit uning yoniga borib, ahvolini gapirib berdi.

- Mayli, bemalol, yaxshi yigit, - deya javob qildi unga «Elchilar mehmonxonasi»ning bekasi, - men shahar kiyimingizni jon deb saqlab qo'yaman, innaykeyin, uni tez-tez shamollatib turishga ham va'da beraman, bunaqa ob-havoda movut kiyimni uzoq taxlab qo'yish yaramaydi.

U kalitni olib, o'zi Jyulenni xonaga kuzatib bordi va unga qoldirib ketayotgan narsalarning barini qog'ozga yozib qo'yishni maslahat berdi.

- Voy Xudoyim-ey, bu kiyimingiz o'zingizga biram yarashibdik, azizim abbat Sorel! - dedi unga semiz juvon Jyulen kiyimini almashtirib oshxonaga, uning oldiga kirgach. - Bilasizmi, men hozir sizni yaxshilab mehmon qilaman. Bezovta bo'lmang, - deya qo'shimcha qildi u tovushini pasaytirib, - buning uchun siz bor-yo'g'i yigirma su to'laysiz, boshqa odamlardan esa men ellik su olaman: sizning hamyonchangizga rahm qilish kerak-da, axir.

- Mening o'n luidor pulim bor, - dedi birmuncha faxrlanib javoban Jyulen.

- Yo Xudoyim! - cho'chib xitob qildi beka. - Buni shunaqa baland ovoz bilan gapirib bo'larkanmi axir? Bizning Bezansonda kim ko'p - firibgar ko'p. Ko'z ochib-yumguningizcha kissangizni urib ketishadi. Eng muhimi, hech qachon qahvaxonalarga bormang, ular o'sha yerda to'lib yotibdi.

- Shunaqa deng! - dedi Jyulen. Bekaning bu gapi uni o'ylatib qo'ygandi.

- Siz menikidan bo'lak hech qayerga bormang, sizga qahvani ham o'zim damlab beraman. Yodingizda bo'lsin, sizni bu yerda doim do'stona kutib olishadi, ovqatni ham yigirma suga olasiz, gapimga ishonavering, sizga yaxshi maslahat beryapman. Qani, endi dasturxon yoniga o'tiring, ovqatni sizga o'zim keltiraman.

- Yo'q, hozir tomog'imdan ovqat o'tmaydi, - dedi unga Jyulen, - juda hayajonlanyapman, axir bu yerdan chiqib, to'g'ri seminariyaga borishim kerak.

Biroq rahmdil ayol yigitga uning cho'ntaklarini turli yegulik bilan to'ldirganidan keyingina javob berdi. Nihoyat, Jyulen o'zining dahshatli bandixonasiga ravona bo'ldi. Beka ostonaga chiqib unga yo'l ko'rsatib qoldi.

XXV

Seminariya

Uch yuz o'ttiz olti tushki ovqat - 83 santimdan, uch yuz o'ttiz olti kechki ovqat - 38 santimdan, unvoniga yarasha lozim bo'lgan odamlarga shokolad. Xo'sh, shu ishda qancha pul ishlasa bo'ladi?

Bezansonlik Valeno.

Darvozadagi tilla suvi yugurtirilgan but uzoqdan ko'rinib turardi; u o'sha darvozaga asta yaqinlashib bordi, uning oyoqlari mayishib-mayishib ketmoqda edi. «Mana u, yer yuzidagi jahannam, men u yerdan qaytib chiqmasam kerak endi!» Nihoyat, u qo'ng'iroq chalishga jur'at etdi. Qo'ng'iroq ovozi xuddi odam yashamaydigan binodagi kabi uzoq aks sado berib jarangladi. Oradan o'n daqiqacha o'tgach, darvoza oldiga boshdan-oyoq qora kiyim kiygan rangpar bir

odam keldi. Jyulen uning yuziga bir ko'z tashladi-yu, darhol yerga qaradi. Bu darbonning basharasi juda g'alati edi. Uning ko'kimtir ukki ko'zlarining qorachig'i xuddi mushuknikiga o'xshab kengayib turardi; kiprik qoqmay turishi esa, uning rahm-shafqat nimaligini bilmasligidan dalolat berardi; ingichka lablari so'yloq tishlari ustida yarim doira bo'lib ochilgan edi. Lekin, shu bilan birga, uning basharasida hech qanday illat sezilmasdi, to'g'rirog'i, unda butunlay hissizlik aks etgandiki, xuddi ana shu narsa odatda yosh yigitlarni juda qo'rqitib yuboradi. Jyulen bu xudojo'y odamga nazar tashlaganda uning xo'mraygan basharasidan payqagan yagona tuyg'u – bu dorilbaqoda nafi tegishi mumkin bo'lgan narsalardan bo'lak barcha narsalarga nisbatan cheksiz nafrat edi.

Yigit o'zini o'zi majbur qilib, haligi odamga qaradi; yuragi had-dan tashqari gupillab urayotganidan uning tili arang kalimaga keldi; u tovushi titrab, seminariya direktori janob Pirarni ko'rmoqchi ekanligini aytdi. Haligi odam «churq» etib og'iz ochmay, ortimdan yuring, degandek ishora qildi. Ular yog'och panjarali keng zinapoyadan ikkinchi qavatga ko'tarilishdi. Pog'onalari mutlaqo qiyshayib, devorning qarshi tomoniga og'ib qolgan zinapoya xuddi hozir qulab tushadigandek edi. Ular tepasida oddiy yog'ochdan yasalgan va qora bo'yoqqa bo'yalgan ulkan qabriston xochi osig'liq kichkina eshik oldida to'xtashdi; eshik qiyinchilik bilan ochildi, darbon Jyulenni devorlari ohak bilan oqlangan pastak bir xonaga olib kirdi. Devorlarda vaqt o'tishi bilan qorayib ketgan ikkita katta kartina osig'liq edi. Shu yerda Jyulenni yolg'iz qoldirishdi; u qo'rqanidan taxta bo'lib qolgandi, yuragi gupillab urar, yig'lagisi kelardi, biroq yig'lashga yuragi dov bermasdi. Butun binoda og'ir bir sukunat cho'kkandi. Unga bir kecha-yu bir kunduz bo'lib tuyulgan chorak soatdan so'ng darbonning mudhish basharasi xonaning narigi tomonidagi eshikda paydo bo'ldi; u indamay Jyulenga ortidan yurishni ishora qildi. Jyulen boshqa xonaga o'tdi; bu xona birinchisidan kattaroq bo'lib, u ham deyarli qop-qorong'i edi. Devorlar ham xuddi o'shanda oqlangan edi-yu, biroq ularga hech nima osilmagandi. Jyulen ichkari kira turib, faqat burchakka, eshik yoniga qo'yilgan yog'och karavot, bir juft to'qima stul va qora qarag'ay taxtasidan yasaliib, ustiga hech nima qoplanmagan bitta kichkina kresloni ko'rdi xolos. Xonaning narigi chetida, oynasi sarg'ayib ketgan, tokchasiga iflos gultuvaklar qo'yilgan kichkina deraza oldidagi stol yonida u egniga eski jubba

kiygan bir odamning o'tirganini ko'rdi, u odam nimadandir juda darg'azabdek ko'rinaridi: u oldida turgan dastadan kichik-kichik qog'oz parchalarini olib, ikki-uch so'z yozardi-da, so'ng ularni stol ustiga terib qo'yardi. U Jyulenga e'tibor bermadi. Yigit esa xona o'rtasida, eshikni yopib chiqib ketgan darbon qayerda qoldirgan bo'lsa, o'sha yerda qimir etmay turardi.

Shu zaylda o'n daqiqacha vaqt o'tdi; eski jubballi odam esa hamon yozardi. Jyulen shu qadar hayajonlangan va qo'rqib ketgan ediki, oyog'ida arang turardi; nazarida hozir qulab tushadigandek edi. Bironta faylasuf, ehtimol: «Go'zallik shaydosi bo'lgan yurakka xunuk narsa shunday ta'sir qilar», deyishi mumkin edi. Balki u yanglishardi ham.

Stol yonida o'tirgan odam boshini ko'tardi. Jyulen bo'ni darrov sez-madi, ammo u hatto buni sezganidan keyin ham go'yo o'ziga tikilgan dahshatli nigohdan karaxt bo'lib qolgandek, qimir etmay turaverdi. Jyulening xira tortgan ko'zlari bu odaminig qizil dog' bosgan uzun-choq yuzini arang ilg'ab oldi; bu dog'lar uning murdanikidek qonsiz peshonasidagina yo'q edi. Qizil dog'li yonoqlar bilan oppoq peshona orasida chaqnab turgan kichkina-kichkina qora ko'zlar har qanday botir odamning ham yuragiga g'ulg'ula solishi mumkin edi. Qalin va silliq tim qora sochlar bu ulkan peshonaning ikki chetiga yopishib turardi.

– Buyoqqa keling, gapimni eshityapsizmi yoki yo'qmi? – dedi nihoyat haligi odam betoqat bo'lib.

Oyog'ida arang turgan Jyulen xiyol oldinga yurdi-da, yiqilay-yiqilay deganicha, dokadek oqarib, yog'ochdan yasalgan, bo'yalmagan va ustiga parcha-parcha qog'ozlar terilgan kichkina stolchadan uch qadam berida to'xtadi.

– Yaqinroq keling! – dedi jubba kiygan odam.

Jyulen, xuddi tayanish uchun biron narsa izlayotgandek, qo'llarini oldinga cho'zib yana bir qadam olg'a yurdi.

– Ismingiz?

– Jyulen Sorel.

– Siz ancha kechikib keldingiz, – dedi o'sha odam yana dahshatli nigohini unga qadar ekan.

Jyulen bu nigohga ortiq dosh bera olmadi: u go'yo biron narsani ushlab qolmoqchi bo'lgandek qo'llarini oldinga cho'zdi-da, gurs etib polga quladi.

O'sha odam qo'ng'iroq chaldi, Jyulen butunlay hushidan ketmagan edi, lekin na biron narsani ko'rardi, na oyoq-qo'lini qimirlata olardi. Biroq u yaqinlashib kelayotgan qadam tovushini eshitdi.

Uni ko'tarib yog'ochdan yasalgan, bo'yalmagan boyagi kichkina kresloga o'tqazib qo'yishdi. U dahshatli odamning darbonga aytgan gapini eshitdi:

– Uning tutqanog'i bor shekilli. Shunisi yetmay turuvdi!

Jyulen nihoyat ko'zlarini ochganida qizil yuzli odam joyida hamon yozib o'tirgan edi, darbon g'oyib bo'lgandi.

«Bardosh bermog'im kerak, – dedi o'ziga-o'zi navqiron qahramonimiz, – eng muhimi esa hozirgi ahvolimni sezdirmasligim lozim (uning ko'ngli qattiq aynimoqda edi). Agar menga biron narsa bo'lsa, Xudo bilsin, ular men to'g'rimda nima deb o'ylaydilar». Nihoyat, haligi odam yozishdan to'xtadi-da, Jyulenga ko'z qirini tashladi.

– Savollaringga javob bera olasizmi?

– Ha, taqdir, – dedi arang Jyulen.

– A! Xursandman.

Qora odam o'rnidan xiyol turib, qarag'ay taxtadan yasalgan stoli-ning tortmasini g'iyqillatib ochdi-da, nimanidir qidirib, uni sabrsizlik bilan titkilay boshladi. Aloha u allaqanday xatni topib, sekin joyiga o'tirdi va yana, go'yo Jyulenning bor jonini olmoqchi bo'layotgandek, unga tikildi.

– Sizni menga janob Shelan tavsiya qilgan, u butun yeparxiyada²³ eng yaxshi qavm ruhoniysi edi. Chin saxovatpesha bu odam mening o'ttiz yillik do'stim bo'ladi.

– Demak, men janob Pirar bilan suhbatlashish sharafiga muyassar bo'libman-a? – dedi Jyulen eshitar-eshitilmas.

– Shunaqaga o'xshaydi, – dedi cho'rt kesib seminariya direktori, unga norozi bo'lib qarar ekan.

Uning mitti ko'zlari yanada kuchliroq chaqnadi va lablarining cheti o'z-o'zidan lipillab ucha boshladi. Shu turishda o'ljasini yeyishga hozirlangan yo'lbarsning og'ziga juda o'xshab ketardi.

– Shelan qisqagina yozibdi, – dedi u xuddi o'zi bilan o'zi gaplasha-yotgandek. – Intelligenti paisa²⁴. Bizning zamonamizda har qanday xat ham nihoyatda uzun bo'ladi.

U ovozi chiqarib o'qiy boshladi: «Sizning huzuringizga qavmimizdan bo'lgan Jyulen Sorelni yuboryapman, men uni deyarli yigirma yil muqaddam cho'qintirgan edim: u badavlat duradgorning o'g'li, biroq otasi unga sariq chaqa ham bermayapti. Jyulen Tangri yo'lida sidqidildan xizmat qilmoqchi. Xudo unga zehn va xotiradan bergan, aqli ham joyida. Lekin uning bu intilishi uzoqqa borarmikin? Yurakdanmikin u?»

– Yurakdanmikin? – takrorladi abbat Pirar hayron bo'lib va Jyulenga qarab qo'ydi: ammo endi abbatning nigohi boyagidan xiyol yumshagan edi. – Yurakdanmikin? – deya tovushini pasaytirib takrorladi u yana va xatning davomini o'qiy boshladi:

«Sizdan Jyulen Sorel uchun stipendiya belgilashni iltimos qilaman, u shunga munosib, zero kerak bo'lgan barcha imtihonlarni topshirish qo'lidan keladi. Unga uluhiyatdan, Bossyue, Arno va Flerining ajoyib ko'hna uluhiyatidan biroz saboq berdim. Magaram bunday stipendi-at Sizga to'g'ri kelmasa, uni menga qaytarib yuboring. Sizga yaxshi ma'lum bo'lgan yetimxona direktori uni sakkiz yuz frank maosh bilan bolalariga tarbiyachi qilib olmoqchi. Xudoga ming qatla shukrkim, ahvoli ruhiyam joyida. Boshimga tushgan og'ir kulfatga asta-sekin ko'nikib boryapman».

Abbat Pirar imzoga yetgach, biroz to'xtab turdi-da, so'ngra: «Shelan», deya xo'rsinib qo'ydi.

– Ahvoli ruhiyasi joyida ekan, – dedi u. – Uning saxovati bu mukotfga munosibdur. Yaratgan Parvardigor vaqti-soati kelganida menga ham shunday osoyishtalik ato etarmikin?! – U nigohini ko'kka tikdi va cho'qinib qo'ydi. Jyulen bu muqaddas ishorani ko'rgach, mazkur mahfilga kirgan daqiqadan boshlab bosgan dahshatli vahimaning asta-sekin tarqala boshlaganini his etdi.

– Bu yerda ruhoniylilik unvoniga erishmoqni orzu qilib yurgan uch yuz yigirma bir nafar talabam bor, – dedi nihoyat abbat Pirar jiddiy ohangda, ammo mayinroq ovoz bilan. – Ulardan faqat yetti yoki sakkiztasigina abbat Shelanga o'xshagan odamlar tomonidan tavsiya qilingan, shunday qilib siz uch yuz yigirma bir talabaning ichida to'qqizinchi bo'lasiz. Biroq mening xayrixohligim rahmdillikdan ham, talabni susaytirishdan ham iborat emas, aksincha, bag'oyat qunt bilan o'qimog'ingiz va illatlaringizni tuzatmog'ingiz lozim bo'ladi. Borib eshikni qulflab keling.

²³ Yeparxiya – ma'muriy cherkov okrugi (*tarij*).

²⁴ Tushunadigan odamga oz gap ham yetadi (*lot*).

Jyulen bir amallab butun xonani kesib o'tdi. Eshik oldida u shahar chekkasidagi yam-yashil bog'larga qaragan kichkinagina derazaga ko'zi tushdi. U daraxtlarga nazar tashlagan edi, xuddi eski do'stlarini ko'rib qolgandek, ancha yengil tortdi.

- Loguerisme linguam latinam (Lotin tilida gaplasha olasizmi)? - deya so'radi abbat Pirar, u stol yoniga qaytgach.

- Ita, pater optime (Ha, padari buzrukvorim), - dedi javoban Jyulen asta-sekin o'ziga kelar ekan. Aslida esa abbat Pirar ana shu yarim soat ichida unga dunyodagi barcha kishilar ichida «buzrukvor» deyishga sira arzimaydiganday tuyulgan edi.

Suhbat lotin tilida davom etdi. Abbatning ko'z-qarashi asta-sekin yumshay boshladi; Jyulen borgan sayin dadillashib borardi. «Agar yolg'ondakam taqvo meni shu qadar dovdiratib qo'ysa, - deya o'yladi u, - o'zim ham g'irt latta ekanman-da! Aslida bu odam ham janob Maslonga o'xshash muttaham bo'lsa kerak», - Jyulen deyarli hamma pulini etigining qo'njiga yashirib qo'rganidan o'zicha xursand bo'lib qo'ydi.

Abbat Pirar Jyulenni uluhiyatdan imtihon qildi va uning bilimi naqadar kengligini ko'rib, hayron qoldi. Muqaddas diniy kitoblar xususida yigitdan batafsil so'ray boshlaganida uning hayrati yanada oshdi. Biroq navbat qisasul anbiyoga kelganida u Jyulening avliyo Vasilii va hokazolar to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uyoqda tursin, hatto bu ismlarni umuman eshitmaganligiga ishonch hosil qildi.

«Mana, protestantlikka bo'lgan moyillik o'zini ko'rsatdi-qo'ydi, - deya xayolidan o'tkazdi Pirar, - bu halokatli moyillik uchun men Shelanni doim koyib keldim. Muqaddas diniy kitoblar xususida chuqur, juda chuqur bilim beribdi ul!» (Jyulen hozirgina unga, garchi undan bu haqda so'ramagan bo'lsa-da, «Borliq kitobi», «Besh kitob» va hokazolar yozilishining taxminiy davri haqida ba'zi bir mulohazalarni bayon qilib bergan edi.)

«Xo'sh, muqaddas kitoblar haqida tinimsiz muhokama yuritishning oqibati nima bo'lishi mumkin? - deya o'ylardi abbat Pirar. - Nima bo'lardi, o'zicha izohlashga, ya'ni ashaddiy protestantizmga olib boradi bu. Va bu anchayin xavfli bilimlar bilan bir qatorda qissasul anbiyodan hech nima bilmaslik! Holbuki bu narsa ushbu fikr-mulohazalarni ma'lum darajada muvozanatga solgan bo'lur edi».

Biroq Jyulenga papaning diniy hokimiyati xususida savol berib, undan ko'hna Gall cherkovining nizomlari haqida eshitish-

ni kutgan seminariya direktori yigitning janob de Mestr kitobini deyarli boshdan-oyoq yoddan aytib berganini ko'rib, yoqasini ushladi.

«Bu Shelan tushmagur juda g'alati odam-da o'zi, - deya xayolidan o'tkazdi abbat Pirar, - chol bu kitobni yigitchaga, uni jiddiy qabul qilma, deb bermagandir axir?»

Yigitning janob de Mestr ta'limotiga chindan ham ishonish yoki ishonmasligini bilib olish niyatida abbat unga behuda savollar berardi.

Jyulen unga kitob bo'yicha javob qaytarardi. Shu daqiqadan e'tiboran u ancha dadillashib, o'zini butunlay bosib oldi. Uzoq imtihondan so'ng, uning nazarida, abbat Pirar xo'jako'rsingagina qovog'ini solib turgandek tuyuldi. Chindan ham, mana, o'n besh yildan buyon qoidaga muvofiq seminarist-talabalariga nisbatan qattiqqo'l bo'lmaganida, seminariya direktori mantiq uchun ham Jyulening yuz-ko'zidan o'pib olgan bo'lardi - yigit uning barcha savollariga g'oyatda aniq, puxta va ravshan javob bergan edi.

«Naqadar jasur va sog'lom aql! - deya o'yladi u. - Biroq corpus debile (jisimi zaifroq ekan)».

- Tez-tez shunaqa yiqilib turasizmi? - deya fransuzchalab so'radi u polga ishora qilib.

- Umrimda birinchi marta shunday bo'lishim, - dedi javoban Jyulen va yosh boladek qizarib qo'shimcha qildi: - Darbonning basharasi meni juda qo'rqitib yubordi.

Abbat Pirar xiyol iljayib qo'ydi.

- Foniylar dunyoning behuda dabdabasi ana shunga olib keladi. Siz, soxta tabassum jilvalanib turgan basharalarga o'rganib qolgansiz chog'i. Haqiqat shafqatsiz bo'ladi, taqsim. Biroq bizning dorilfa-nodagi qismatimiz ham shunday shafqatsiz emasmi aslida? Siz ushbu o'jizlik - tashqi ko'rinishning bekorchiligi o'ta ta'sirchanlik ong-ingizni zaharlab qo'ymasini uchun o'zingizni juda ehtiyot qilmog'ingiz darkor.

- Agar sizni, - deya davom etdi abbat Pirar yana mamnuniyat bilan lotin tiliga o'tar ekan, - agar sizni menga abbat Shelandek bir odam tavsiya qilmaganida, men siz bilan, chamasi, o'zingiz o'rganib qolgan o'sha besar dunyoviy tilda so'zlashgan bo'lardim. Siz iltimos qilgan to'la stipendiya bu, aytishim mumkinki, deyarli iloji yo'q narsa. Biroq abbat Shelan ellik olti yil davomida havoriylardek qilgan mehnati

evaziga seminariyada bitta-yu bitta stipendnyaga ega bo'la olmasa, o'ta adolatsizlik bo'lar edi.

Shundan so'ng abbat Pirar o'zining rizolisiziz hech qanday maxfiy jamiyat yoki uyushmaga a'zo bo'lib kirmaslikni maslahat berdi.

– Shunday qilmaslikka so'z beraman! – deya xitob qildi Jyulen halol odamga xos sidqidillik bilan.

Ana shunda seminariya direktori birinchi bor jilmayib qo'ydi.

– Mazkur ibora bu yerda mutlaqo o'rinsiz, – dedi u. – Zero u foniyy dunyo kishilarini ko'p o'rinlarda yanglishmoqqa, ba'zan esa jinoyatga boshlaydigan lafzni eslatadi.

Avliyo Piy Beshinchining Unam erclesiam aqoidi o'n yettinchi paragrafiga binoan siz menga so'zsiz itoat etmog'ingiz darkor. Men sizning diniy boshlig'ingiz bo'laman. Mazkur mahfilida, bo'tam, eshitmoq – itoat etmoq demakdir: Qancha pulingiz bor?

«Mana, indallosiga ham yetib keldik, – deya dilidan o'tkazdi Jyulen. – Xuddi shuning uchun ham men birpasda «bo'tam»ga aylanib qoldim».

– O'ttiz besh frank, taqsim.

– Barcha sarf-xarajatlaringizni qunt bilan yozib boring: keyinchalik bu haqda menga hisobot bermog'ingiz lozim bo'ladi.

Bu og'ir suhbat uch soat davom etdi. So'ngra Jyulen borib darbonni chaqirib keldi.

– Jyulen Sorelni bir yuz uchinchi hujraga joylashtiring, – dedi unga abbat Pirar.

U Jyulenga alohida xona bermoqda edi, – bu esa katta iltifot hisoblanardi.

– Uning narsalarini ham ola keting, – deya qo'shimcha qildi seminariya direktori.

Jyulen pastga qarab, yaxdoni oyog'i ostida yotganini ko'rdi, u uch soat davomida uni ko'rib turgan, biroq tanimagan edi.

Ular bir yuz uchinchi raqamli hujraga borishdi. Bu binoning yuqori qavatiga joylashgan katalakdekkina hujra edi. Jyulen uning derazasi qal'a devoriga qaraganini ko'rdi. Devorning ortida esa Du daryosining narigi sohilida joylashgan go'zal vodiy ko'zga tashlanardi.

«Qandan ajoyib manzara», deya xitob qildi Jyulen, biroq garchi o'ziga-o'zi murojaat qilayotgan bo'lsa-da, yigit so'zlarning ma'nisiga uncha tushunmadi. Jyulen Bezansonga qadam qo'yg'an shu qisqa vaqt ichida olgan shuncha kuchli taassurotlar uning butunlay sillasini

quritgan edi. U deraza yonida turgan yolg'iz yog'och kursiga o'tirdi va darhol qattiq uxlab qoldi. U kechki ovqatga zang urishganlarini, uyqu oldidan ibodat qilishga qo'ng'iroq chalinganini eshitmadi; uni unutilib qo'yishgandi.

Quyoshning ilk nurlari uni ertalab barvaqt uyg'otib yubordi, u ko'zini ochib, polda yotganipi ko'rdi.

XXVI

Odamzod yoki badavlat kishiga yetishmaydigan narsa haqida

Bu yorug' dunyoda yakka-yu yolg'izman, men bilan hech kimning ishi yo'q. Ko'z o'ngimda muvaffaqiyatga erishayotgan barcha kishilar hayosizlik va bag'ritoshliklari bilan ajralib turadilar, men esa bunday xislatlardan mutlaqo mahrumdirmen. Ko'ngilchanligim va muruvvatligim uchun ular mendan nafratlanadilar. Evoh, men tezda yo ochildan, yoxud odamlarning shu qadar beshafqat ekanliklaridan ranjib o'lib ketsam kerak.

Yung.

Yigit kiyimlarini naridan-beri tozaladi-da, shosha-pisha pastga tushdi. U kechikib qolibdi. Nazoratchi uni qattiq koyib berdi, ammo Jyulen o'zini oqlash o'rniga qo'llarini qovushtirdi.

– Peccavi, pater optime (Gunohkorman va aybimni bo'ynimga olaman, taqsim), – deya javob qildi u qayg'uli bir ohangda.

Ishning bunday boshlanishi Jyulenga katta muvaffaqiyat keltirdi. Ayyorroq seminaristlar darhol uning bu sohada g'o'r emasligini payqashdi. Darslar o'rtasidagi tanaffus payti Jyulen barchaning o'ziga qiziqib qarayotganini sezdi. Biroq seminaristlar faqat uning sir saqlayotgani va odamovi ekanligini ko'rishdi xolos. Yigit o'zi uchun belgilab qo'yg'an qoidaga rioya qilib, uch yuz yigirma bir hamkasabasining bariga dushman deb qarar, abbat Pirar esa uning nazarida dushmanlarning eng xavflisi bo'lib tuyulardi.

Oradan bir necha kun o'tdi. Jyulen o'ziga pir tanlamog'i lozim edi. Unga ro'yxat berishdi.

«E, Xudoyim! Meni kim deb hisoblashyapti ular o'zi? – deya xayolidan o'tkazdi u. – Nima ular, buning shunchaki rasmiyat ekanligini bilmaydi, deb o'ylashyaptimi?» Va u abbat Pirarni tanladi.

Bu ishi o'zi uchun hal qiluvchi qadam ekanligi uning xayoliga ham kelmadi. Birinchi kundanoq o'zini uning do'sti deb e'lon qilgan asli vererlik bir seminaristcha, ona suti og'zidan ketmagan bir bo-lakay Jyulenga, agar siz seminariya direktorining yordamchisi janob Kastanedni tanlaganingizda maqsadga muvofiqroq bo'lur edi, deya tushuntirdi.

– Abbat Kastaned janob Pirarning g'irt dushmani, Pirarni esa yansenist deb shubha qilishadi, – deya qo'shimcha qildi u Jyulening qulog'iga shivirlab.

O'zining nihoyatda ehtiyotkorlik bilan harakat qilayotganiga ishonchi komil bo'lgan qahramonimiz bosgan ilk qadamlarning hammasi xuddi pir tanlashi kabi o'ta yengiltaklik bo'lib chiqdi. Xa-yolparastlikka moyil bo'lgan barcha odamlarga xos o'zbilarmonlik tufayli aldangan Jyulen dildagi niyatlarini amalga oshgan dalil deb o'ylar va o'zini beqiyos munofiq deb hisoblar edi. Bu yangilashish shu darajaga borib yetardiki, Jyulen hatto zaif odamlar qo'llaydigan bu san'atda erishayotgan muvaffaqiyatlari uchun o'ziga-o'zi ta'na ham qilib qo'yardi.

«Afsus! Lekin bu mening yagona qurolim-ku axir! – deya muloha-za yuritardi u. – Agar boshqa vaqt bo'lganida edi, men rizq-ro'zimni dushmanning ko'z o'ngida o'zi uchun o'zi dalolat beradigan ishlar bilan topgan bo'lardim».

O'zining xulq-atvoridan mamnun bo'lgan Jyulen atrofga razm sola boshladi: bu yerdagi barcha narsalardan taqvodorlikning isi kelayotgandek tuyulardi.

Seminaristlardan o'nga yaqin kishi avliyoixon deb nom chiqarishgandi: bokira Tereza yoki o'z tamg'asiga ega bo'lmoq uchun Apennindagi Verni tog'iga chiqqan avliyo Fransisk kabi ularning muakkillari bor edi. Biroq bu katta sir bo'lib, ularning do'stlari bu haqda hech kimga og'iz ochishmasdi. Bechora avliyoixonlarning o'zlari esa deyarli lazaretidan chiqmay yotishardi. Yana yuztacha talabaning kuchli e'tiqodi beqiyos qunt bilan uyg'unlashgandi. Ular g'oyat tirishib o'qishganidan arang surgalib yurishardi, biroq bu harakatning foydasi kam edi. Ikki yoki uch kishi haqiqiy iste'dodi bilan ko'zga tashlanardi. Ularning orasida Shazel degan bir yigit

ham bor edi, biroq Jyulen ulardan o'zini olib qochar, o'z navbatida, ular ham uni uncha xush ko'rishmas edi.

Uch yuz yigirma bir seminaristdan qolgani shunchaki johil va savodsiz yigitlar edi, ular o'zlari ertalabdan kechgacha yod oladigan lotin so'zlarining ma'nosini durustroq tushuntirib ham berisha ol-masdi. Bu talabalarning deyarli hammasi, erta-yu kech yer chopib kun kechirgandan ko'ra lotin tilidagi bir necha so'zni yodlab olib, rizq-ro'z topish osonroq, deb hisoblaydigan oddiy qishloqi yigitlar edi. Ana shu barcha kuzatishlar asosida Jyulen birinchi kunlardanoq, juda tez muvaffaqiyatga erishaman, deb ko'ngliga tugib qo'ygandi. «Har qanday ishda ham miyasi ishlaydigan odamlar kerak, chunki kimdir ishlashi ham zarur-ku, – mulohaza yuritardi u o'zicha. – Napoleonning armiyasida men serjant bo'lardim, manovi bo'lajak poplar orasida esa men katta vikariy bo'laman».

«Bu bechora yigitlarning hammasi, – deya o'ylardi u, – og'ir mehnatda suyagi qotgan va bu yerga kelgunlariga qadar qatig'-u qora non bilan kun kechirganlar. Boyaqishlar u yerda, o'z kulbala-rida mol go'shtini yiliga bor-yo'g'i besh-olti martagina ko'radilar, Rim askarlari urushni dam olish payti deb hisoblaganlari kabi, bu omi mujiklar shirin seminariya hayotiga butunlay maftun bo'lib qolishgan...»

Jyulen ularning xo'mraygan ko'zlarida qorinlari to'ygandan keyin mamnun bo'lishni-yu ovqatlanishdan oldin lazzatlanishni o'ylashdan bo'lak hech qanday ma'no uqa olmasdi. Qahramonimizning atrofidagi odamlar ana shunday bo'lib, Jyulen ular orasida nom chiqarmog'i lozim edi. Biroq turli fanlardan, masalan, dogmatika, cherkov tarixi va hokazolardan, xullas, seminariyada o'tiladigan barcha fanlardan birinchi bo'lish talabalar nazarida haddan tashqari o'ziga bino qo'yish hisoblanardi, Jyulen bundan bexabar edi va hech kim unga bu haqda gapirmoqchi ham emasdi. Volter zamonidan beri, *ishonmaslik va shaxsiy fikrning* xuddi o'zginasi bo'lgan hamda xalqi inonmaslik kabi yaramas odatga o'rgatgan ikki palatali boshqarish tizimidan buyon fransuz cherkovi o'zining haqiqiy dushmani kitoblar ekanini tushunib qolgan edi. Itoatkorlik... Uning nazarida eng katta fazilat ana shu edi. Ilm sohasida, hatto ilohiyot fanida katta yutuqlarga erishmoq asosli ravishda unga shubhali tuyulardi. Zero ma'rifatli odamning Seyes yoki Greguarga o'xshab dushman tomoniga o'tib ketishga kim ham xalal bera olardi? Qattiq xavfsirab qolgan cherkov yagona najot manbai

sifatida panaga yopishib olgandi. Faqat papagina shaxsiy fikrga chek qo'yishi hamda o'zining dabdabali va taqvoga to'la saroy marosimlari yordamida foniy dunyo kishilarining ma'naviy buzuq aqliga xiyol bo'lsa-da, ta'sir ko'rsatishi mumkin edi.

Seminarivada aytiladigan barcha gaplarda astoydil rad etiluvchi bu turli-tuman haqiqatlarni elas-elas ilg'ab olar ekan, Jyulen asta-sekin ruhiy tushkunlikka tusha boshladi. U ko'p shug'ullanar va ruhoniy uchun juda foydali, biroq uning nazarida, o'ta soxta va o'zi uchun mutlaqo qiziqarsiz bo'lgan turli-tuman bilimlarni tezda o'zlashtirib olmoqda edi. Yigit, bu yerda mening shundan boshqa ishim yo'q, deb hisoblardi.

«Nahot meni hamma unutib yuborgan bo'lsa?» deya o'ylardi u.

Jyulen janob Pirarning Dijon shtempeli qo'yilgan talaygina xatlarni olib, ularni yoqib yuborganidan bexabar edi. Garchi bu maktublar odob chegarasidan chiqmay yozilgan bo'lsa-da, ularda jo'shqin ehtiros sezilar va bu sevgini dahshatli vijdon azobi ta'qib etayotgani ayon bo'lardi. «Xanayam yaxshi, – deya o'ylardi abbat Pirar, – bu yigit har qalay imonli ayolni sevgan ekan-ku».

Bir kuni abbat Pirar yana bir maktubni ochib ko'rdi. Ko'z yoshlari tomaverib, yoyilib ketganidan bu xatning faqat yarmisiningina o'qisa bo'lardi: bu Jyulen bilan abadiy vidolashuv edi.

«Nihoyat, – deb yozilgan edi xatda, – yaratgan Parvardigor mendan marhamatini ayamay dilimga nafrat soldi. Yo'q-yo'q, gunohimning sababchisidan emas, zero, u o'la-o'lgunimcha men uchun dunyodagi eng aziz odam bo'lib qolaveradi, gunohning o'zidan nafratlana boshladim men, qurbonlik keltirildi, do'stginam. Ko'rib turibsizki, ko'plab ko'z yoshlari evaziga erishdim bunga. Siz ni-hoyatda yaxshi ko'rgan bolalarimning g'amini yeyish ustun keldi. Tangri taoloning qahri qattiq, lekin uning marhamati ham keng – endi u onalarining gunohi uchun bolalarni jazolamaydi. Alvido, Jyulen, odamlarga nisbatan adolatli bo'ling». Xatning oxiridagi ana shu vidolashuv so'zlarini deyarli o'qib bo'lmasdi. Maktubga, garchi Jyulenning javob qaytarmasligiga umid bildirilgan, mabodo javob qaytarganda ham es-hushini yig'a boshlagan bir ayol qizarmay o'qiy oladigan darajada odob bilan yozish iltimos qilingan bo'lsa-da, Dijon manzili ilova etilgandi.

Jyulenning ruhiy tushkunligi allaqaysi bir tuijor seminarivaga har portsiyasini 83 santimdan sotadigan taxchil ovqat bilan birgalikda

uning sog'ligiga ta'sir eta boshlagan paytlarda bir kuni ertalab uning hujrasida daf'atan Fuke paydo bo'lib qoldi.

– Nihoyat seni topdim-a. Minnat emas-ku, lekin atay seni ko'rish uchun Bezansonga beshinchi bor kelishim. Shu degin, har gal darvoza oldida bir to'nka nusxaga duch kelaman. Hatto seminarivaning eshigi oldiga qorovul ham qo'yib ko'rdim. Jin urgur, nega hech ko'chaga chiqmaysan?

– O'zimni-o'zim sinab yuribman.

– Bu deymen, juda o'zgarib ketibsan-ku. Aloha seni ko'radigan kun ham bor ekan-ku! Ikki besh franklik mullajiring hozir aqlimni kiritdi: men, ahmoq shu pulni birinchi kelganimdayoq bersam bo'lmas ekanmi.

Ikki do'stning suhbatlari sira tamom bo'lay demasdi. Birdan Jyulenning rangi oqarib ketdi, Fuke unga:

– Aytmoqchi, bilasanmi, o'quvchilarning onasi juda taqvoga berilib ketdi, – deb qoldi.

Shunday deya u odatda otashin qalb sohibi uchun eng aziz narsalar haqida gapirilganda, nogahon uni qattiq iztirobga soladigan bir takallufsizlik bilan hikoya qila boshladi:

– Ha, og'ayni, shu degin, juda xudojo'y bo'lib qolgan. Aytishlaricha, ziyoratgohlarga borarmish. Biroq de Renal xonim boyaqish Shelanning ortidan uzoq josuslik qilib yurgan anovi abbat Maslonni rosa sharmanda qildi. U o'sha pop bilan gaplashishni istamay, gunohiga tavba qilish uchun Dijon yoki Bezansonga borar ekan.

– U Bezansonga ham kelib turadimi? – lov etib qizarganicha so'radi Jyulen.

– Ha, tez-tez kelib turadi, – dedi javoban ajablanib Fuke.

– Yoningda «Konstitutsionalist»ning biron nusxasi...

– Nima deding? – deya qayta so'radi Fuke.

– Yoningda «Konstitutsionalist»ning biron nusxasi bormi, deb so'rayapman, – deya takrorladi Jyulen juda xotirjam ohangda. – Bu yerda, Bezansonda uning har nusxasini o'ttiz sudan sotishadi.

– Buni qara-ya! Hatto seminarivada ham liberalar bor ekan! – deya xitob qildi Fuke abbat Maslonning chuchmal ovozigga taqlid qilib, munofiqlar ohangda.

Agar bir voqea sodir bo'lmasda do'sti bilan bu uchrashuv qahramonimizda juda kuchli taassurot qoldirgan bo'lishi mumkin edi.

Ertasi kuni u tentak bola deb hisoblaydigan verrerlik yosh talaba gap orasida aytgan bir so'z Jyulenning miyasida muhim bir kashfiyotning tug'ilishiga sababchi bo'ldi: u seminariyaga kirgan kunidan buyon barcha xatti-harakati tinimsiz xatodan iborat bo'libdi. U endi alam bilan o'z ustidan kulmoqda edi.

Aslida u hayotidagi har bir muhim qadamni puxta o'ylab bosardi-yu, biroq ikir-chikirlarga diqqat qilmasdi, seminariyadagi donishmandlar esa faqat ikir-chikirlargagina e'tibor berishardi. Shunday qilib, u dahriy deb nom chiqargandi. Ko'plab mayda-chuyda xatolar uning aybini oshkor qilmoqda edi.

Ularning fikricha, u shu zaylda dahshatli gunohga botgan edi: u nufuzli zotlarning fikriga ko'r-ko'rona bo'ysunib, ularga taassub qilish o'rniga o'zi o'ylar, o'zi hukm yuritardi. Abbat Pirar unga hech qanday yordam bermadi, kafforixonadan bo'lak boshqa biror joyda u bilan bir og'iz gaplashmadi, o'sha yerda ham u gapirishdan ko'ra ko'proq quloq solardi. Agar u abbat Kastanedni pir qilib tanlaganida edi, hammasi mutlaqo boshqacha bo'lardi.

Biroq Jyulen o'zining o'ta ehtiyotsizlik qilganini sezgan zahoti zerikmay qo'ydi. U qusurning qanchalik chuqur ildiz otganini aniqlamog'i lozim edi. Shu maqsadda u o'rtoqlarini o'zidan hurkitib yurgan takaburligini yig'ishtirib, ma'lum darajada ochilib yurishga jazm qildi. Xuddi ana shunda talabalar undan o'ch ola boshladilar. Ular Jyulenning gapirishga urinishlarini shunday bir nafrat bilan qarshi oldilarki, bu ko'proq tahqirlashga o'xshab ketardi. U endi seminariyaga kirganidan buyon unga yomonlik qilmagan, dushmanlar sonini ko'paytirmagan yoki bironta munosib seminaristning, hech bo'lmasa, boshqalar qatori johil bo'lmagan biror talabaning unga nisbatan ixlosini oshirgan biror soat, – ayniqsa darslar orasidagi tanaffus payti, – bo'lmaganini bilib oldi. U tuzatishi lozim bo'lgan qusur juda katta bo'lib, bu vazifa g'oyatda mushkul edi. Shu daqiqadan e'tiboran Jyulen doim sergaklanib yurdi: u o'zini butunlay boshqa odam qilib ko'rsatmog'i lozim edi.

Masalan, u ko'zidagi ifoda tufayli ancha tashvish chekdi. Bunday joylarda odamlar bekorga doim yerga qarab yurishmaydi-ku axir: «Verrerda yurganida o'zim to'g'rimda qanday xayollarga bormasdim, – deya o'zicha mulohaza yuritardi Jyulen. – Men yashayapman, deb o'ylardim, aslida esa faqat yashashga hozirlik ko'rayotgan ekan-

man, mana endi hayotning ichiga tushib qoldim va u men uchun chekinga tushgan rolni oxiriga qadar ijro etgunimcha shunday davom etaveradi. Atrofimni faqat ashaddiy dushmanlar o'rab olgan. Daqiqa sayin munofiqlik qilish – naqadar og'ir zahmat, – derdi u o'ziga-o'zi. – Axir buning oldida Gerakning qahramonliklari ham bir navi bo'lib qoladi!

Zamonamiz Gerakli, bu – yoshlik vaqtidan beri takabbur va jizzaki sifatida tanilgan, o'n uch yil davomida o'zining benihoya muloyimligi bilan qirq kardinalni aldash kelgan Sikst Beshinchi bo'ladi».

«Demak, bu yerda bilimning sariq chaqalik ham qadri yo'q ekan! – derdi u o'ziga-o'zi alam bilan. – Dogmatika, qisasul anbiyo va hokazo fanlarda erishilgan yutuqlar xo'jako'rsingagina rag'batlantirilgan ekan. Shu xususda bu yerda aytiladigan gaplarning bari menga o'xshagan laqmalar ilinadigan tuzoqning o'zginas. Afsus! Mening yagona ustunligim, bu – tezda muvaffaqiyatga erishuvimda, ana shu bo'lmag'ur safsatalarni osongina o'zlashtirib olish qobiliyatida edi. Demak, ularning o'zlari ham buning bahosini bilisharkan-da, bu gaplarga o'zim kabi munosabatda bo'lishar ekan-da! Men ahmoq bo'lsam faxrlanib yuribman! Xuddi ana shu doim birinchilikni olishim tufayli men shuncha ashaddiy dushman orttirdim-ku axir. Mendan ancha ko'proq narsani biladigan Shazel ham o'z insholarida ataylab goh u, goh bu bema'ni gapni yozadi va shu tufayli elligunchi o'rinda surgalib keladi, mabodo ba'zan birinchi o'ranga chiqib qolgan taqdirda ham bu faqat diqqatsizlikning natijasi bo'ladi. Evoh, abbat Pirar bir og'izgina so'zi bilan meni qutqarib qolishi mumkin edi-ku».

Jyulen o'z xatolarini anglaganidan beri qo'lga tasbeh olib haftasiga besh vaqt ibodat qilish, Iso qalbi ibodatxonasida qiroat bilan Zabur o'qish va shunga o'xshash zohidona taqvodorlik mashqlari uning uchun eng qiziqarli mashg'ulot bo'lib qoldi. Holbuki bu ishlarning bari uning uchun ilgari o'lgudek zerikarli bo'lib tuyulardi. O'z xatti-harakatlarini diqqat bilan nazorat qilib borar ekan, Jyulen asosan o'z qobiliyatiga shaydo bo'lmaslikka va darrov, daqiqa sayin xristianlik bobida kamolotning yangi pog'onasiga ko'tarilganidan dalolat beruvchi biror xayrli ish qiladigan namunali seminaristlarga o'xshab olishga harakat qilmadi. Axir seminariyada hatto qaynatib pishirilgan tuxumni ham xudojo'ylik yo'lida yangi muvaffaqiyatlarga erishilganidan dalolat beradigan qilib yeyish mumkin edi-da.

Bu satrlarni o'qib, kinoyali jilmayadigan kitobxon, yaxshisi, abbat Delilning Lyudovik XVI saroyidagi bir asilzoda xonimning uyida nonushta payti, tuxum tanovul qila turib, qancha xatoga yo'l qo'rganini bir eslab ko'rsin. Jyulen avvalo non cu¹pa²⁵, ya'ni seminaristning butun tashqi qiyofasi, uning yurishi, qo'llarini qimirlatishi, ko'z-qarashi va hokazolar butunlay tarkidunyo qilganidan, ammo, shu bilan birga, hali dorulfanoning omonatligini tushunib, dorulbaqoga yuz o'girmaganligidan dalolat beruvchi bir ruhiy holatga erishishga intildi.

Koridorning barcha devorlarida Jyulen doim pistako'mir bilan yozilgan: «Abadiy farog'at yoki jahannamda mum qaynab turgan qozondagi abadiy qiynoqqa nisbatan oltmish yillik sinov nima degan gap?» – jumlasiga duch kelardi. Endi bu gaplarni o'qiganida qahramonimiz nafratlanmaydigan bo'lib qolgandi. Yigit bu shiorni doim ko'z o'ngida saqlamoq kerakligini tushungan edi. «Xo'sh, umr bo'yi men nima bilan shug'ullanaman? – deya so'radi u o'zidan-o'zi. – Mo'minlarga jannat va'da qilaman. Ularga buning nima ekanligini amalda qanday ko'rsatish mumkin? O'zim bilan qavmning tashqi ko'rinishidagi farq orqali, xolos».

Biroq ko'p oylar davomida qunt bilan mashq qilishdan keyin ham Jyulenning qiyofasidan uning nimalarni o'ylayotganini bilib olish mumkin edi. Yigitning ko'z-qarashi, lablarini qimirlatishi hamma narsani qabul qiladigan va azob chekishga qadar har qanday sinovlarga dosh bera oladigan ko'r-ko'rona e'tiqoddan sira ham dalolat bermasdi. Jyulen hatto eng qo'pol qishloqi yigitlar ham bu jabhada undan ustun ekanliklarini ko'rib o'ksinardi. Axir ular uchun miyalarida hech gap yo'qligini sezdirmaslikdan osoni yo'q edi-da.

U ko'r-ko'rona e'tiqod bilan har narsaga tayyor, har narsani qabul qilib, har qanday sinovga dosh bera oladigan kimsa qiyofasiga kirmoq uchun ozmuncha urindimi. Bunday qiyofani italyan monastirlarida ko'plab uchratish mumkin bo'lib, biz foni dunyo kishilari uchun uning ajoyib namunalarni Gverchino o'zining diniy kartinalarida qoldirgan²⁶.

Katta bayram kunlari seminaristlarga tushki ovqat payti sosis-ka bilan tuzlangan karam berishardi. Dasturxon ustida Jyulenning

²⁵ Begunohlik (*lot.*).

²⁶ Luvr muzeyida «Akvitaniya gersogi Fransisk o'z sovutlarini yechib, rohiblar kiyimini kiyimda» kartinasini tomosha qiling. №1150.

yonida o'tiradigan talabalar uning shunday lazzatli taomga mutlaqo befarq qarashini sezib qoldilar, – ularning nazarida bu katta jinoyat edi. O'rtoqlari buni ahmoqona munofqlikning jirkanch ko'rinishi deb hisobladilar. U eng ko'p dushmani xuddi ana shu qilg'i bilan ortirdi. «Manovi boyvachchaga bir qarang, nimasiga kekkeydi u, – deyishardi ular; – hey, dunyodagi eng shirin ovqatga tupurmoqchi qilib ko'rsatadi o'zini, sosiska bilan tuzlangan karamga-ya! Ho', gazanda! Takabburligindan o'rgildik seni!»

Aslida u ovqatini oxirigacha yemay likopchasida qoldirayotib, o'zini-o'zi jazolamoq niyatida qanday fidoyilikka borayotganini ko'rsatib qo'yish uchun o'rtoqlaridan birontasiga qolayotgan karamga ishora qilib: «Inson Xudoga bo'lgan muhabbatini izhor qilmoq uchun o'z ixtiyori bilan azob chekishdan ortiq jazoga mahkum eta oladimi o'zini?» – deb qo'ymog'i lozim edi.

Biroq bunday narsalarni osongina tushunib olmoq uchun Jyulenning tajribasi kamlik qilardi.

«Holimga voy! O'rtoqlarim, manovi qishloqi yigitlarning jaholati ular uchun katta afzallik keltiryapti! – deya xitob qilardi Jyulen umidsizlikka tushgan kezlari. – Ular seminariya ostonasiga qadam qo'yishganida, ustozlariga bu to'pori yigitlarning miyasidan men bu yerga keltirgan va ularni yashirishga qancha urinmayin, hamkasabalarim basharamdan uqib olayotgan turli-tuman dunyoviy fikrlarni quvib chiqarishga to'g'ri kelmaydi».

Jyulen hasadga o'xshab ketadigan bir qiziqish bilan qishloqi yigitlar orasidagi eng to'porilarining xulq-atvorini o'rganardi. Ularning ustilaridagi movut kamzulchasini yechib olib, egnilariga qora kiyim kiydirishayotganida, bu yigitlarning butun ma'lumoti tanga pulga, fransh-konteliklar ta'biri bilan aytganda, naqdina mullajiringga bo'lgan cheksiz hurmatdan tashkil topardi. Odatda bu sirli, balandparvoz so'z bilan ular naqd pulni qanchalar e'zozlashlarini izhor etardilar.

Seminaristlar uchun butun baxt, Volter qahramonlari kabi, asosan yaxshilab qorin to'ydirishdan iborat edi. Jyulen ularning deyarli hammasi yana nafis movutdan kiyim kiygan har qanday odam oldida sajda qilishga tayyor ekanliklarini sezib qoldi. Bu tuyg'u moddiy boyliklarni taqsimlash bobida qonunlarimiz belgilab bergan o'sha adolatning qanday baholanishi yoki, to'g'rirog'i, qanchalik qadriyatmasligidan dalolat berardi. «O'ynashmagin *arbob* bilan, *arbob* urar har bob bilan!» deya

takrorlashardi ular o'zaro suhbatlarida (Yura vodiylarida badavlat odamni arbob deyishardi.) Shundan so'ng ularning hammadan badavlatroq bo'lgan kimsalar, ya'ni hukumatni naqadar hurmat qilishlarini tasavvur qilsa bo'lardi!

Janob prefektning nomi tilga olinganining o'zidayoq tavoze bilan tabassum qilmaslik, – bu fransh-kontelik dehqonlarning nazarida o'ta ehtiyotsizlik sanalardi. Ehtiyotsizlik qilgan qashshoq odam esa darrov ochlikka giriftor bo'lardi.

Dastlabki paytlarda Jyulen qalbini chulg'ab olgan nafrat tuyg'usidan juda diltang bo'lib yurdi. Ammo keyinchalik dilida rahm-shafqat uyg'ongandek bo'ldi: o'rtoqlaridan ko'pchiligining otalari qish kezlari kechqurun kulbalariga qaytganlarida uylarida na bir burda non, na bir dona kashtan, na bironta kartoshka bo'lgan paytlar ko'p bo'lgandi-da axir. «Agar ular, – derdi o'ziga-o'zi Jyulen, – baxtli odam deganda, birinchidan, yaxshilab qorin to'ydirgan, keyin yaxshi kiyingan kimsani tushunsalar, buning nimasi ajablanarli ekan! Barcha o'rtoqlarimning vazifasi bitta: boshqacha qilib aytganda, bu yigitlar ruhoniylik unvoni ularga ana shu buyuk baxtdan muntazam lazzatlanishga, ya'ni doim to'q yurish va qishda issiq kiyinish imkoniyatini berishiga qattiq ishonadilar».

Bir kuni Jyulen bir yosh xayolparast seminaristning o'rtoq'iga shunday deganini eshitib qoldi:

– Nega endi men bir vaqtlar cho'chqaboqar bo'lgan Sikst Beshin-chiga o'xshab papa bo'lishim mumkin emas ekan?

– Faqat italyanlargina papa bo'lishadi, – deya javob qildi unga o'rtoq'i. – Bizning oramizda albatta bironta odam katta vikariy yoki nozirlikka ko'tarilish sharafiga muyassar bo'lar. Keyin, qarabsanki, yepiskop ham bo'lib ketishi mumkin. Mana, Shalonda yepiskoplik qilayotgan janob P...ni ol, axir u bochkasozning o'g'li bo'ladi. Buyog'ini so'rasang, mening otam ham bochkasoz.

Bir kuni dogmatika darsi paytida abbat Pirar Jyulenni chaqirtirib qoldi. Bechora yigit o'zi ruhan va jisman siqilib yurgan bu muhitni birozga bo'lsa-da, tark etish imkoniyati tug'ilganidan boshi osmonga yetdi.

Janob direktor Jyulenni seminariyaga kirayotgan kuni uni juda qo'rqitib yuborgan bir alpozda qabul qildi.

– Qani aytgich, manovi o'yin qartasida nimalar deb yozilgan? – deya so'radi u Jyulenga tikilib qarar ekan, bu nigohdan yigit yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmadi.

Jyulen qartada:

«Amanda Bine, «Jiraf» qahvaxonasi, soat sakkizgacha. O'zingizni janislikman deysiz va mening onamga qarindosh qilib ko'rsatasiz», degan yozuvni o'qidi.

U naqadar dahshatli xavf ostida qolganini darhol tushundi: abbat Kastanedning ayg'oqchilari uning hujrasidan bu manzilni o'g'irlab chiqishibdi.

– Men mazkur ostonani hatlab o'tgan kunim, – deya javob qildi abbat Pirarning peshonasiga tikilib, zero uning dahshatli nigohiga dosh bera olmay qolgandi, – benihoya qo'rqan edim: janob Shelan bu yerda chaqimchilik ham, turli-tuman yovuzliklar ham bo'lishi, tuhmatchi va chaqimchi talabalar rag'batlantirilishi xususida meni ogohlantirgan edilar. Yaratgan Tangrining ixtiyori shu bo'lib, yosh ruhoniylar hayot qanday bo'lsa uni shu holda ko'rmoqlari hamda dillarida foniy dunyo ishlariga nisbatan nafrat tuymoqlari lozim ekan.

– Menga shu bo'lmag'ur gaplarni aytishga qanday jur'at etyapsiz! – deb xitob qildi g'azabi toshib abbat Pirar. – Voy, yaramas-ey!

– Verterda, – xotirjamlik bilan davom etdi Jyulen, – akalarim agar biror narsada hasad qilgudek bo'lsalar, meni do'pposlashardi.

– Maqsadga ko'ching! Maqsadga! – deya qichqirib yubordi janob Pirar toqati toq bo'lib.

Jyulen sira qo'rqmasdan vazminlik bilan davom etdi:

– Bezansonga kelgan kunim, soat o'n ikkilarda qornim ochib, qahvaxonaga kirdim. Dilim bu fosiqlik makoniga nisbatan nafratga to'la edi, biroq men bu yerda mehmonxonaga nisbatan arzonroqqa nonushta qilish mumkin bo'lsa kerak, deb o'yladim. Qandaydir ayol, chamasi o'sha qahvaxonaning bekasi bo'lsa kerak, bu shaharda yangi odam ekanligimni ko'rib, menga rahmi keldi... «Bezansonda firibgarlar ko'p, – dedi u menga, – shuning uchun ham sizdan xavotir-daman. Agar biror kor-hol bo'lsa, menga murojaat qiling, bu yerga bironta odamni yuboring, lekin u faqat soat sakkizdan oldin kelsin. Mabodo seminariyadagi darbon buyoqqa kelishdan bosh tortsa, siz unga mening xolavachcham bo'lib, o'zingiz Janlisdan ekanligingizni aytgich...»

– Bu safsatalarning barini tekshirib ko'ramiz! – deya xitob qildi abbat Pirar. U bir joyda o'tira olmay, xonada uyoqdan-buyoqqa yur-moqda edi. – Hoziroq hujrangizga jo'nang!

Abbat uning ortidan borib, ustidan qulflab qo'ydi.

Jyulen shu zahoti tagiga o'sha mash'um qarta yashirib qo'yilgan yaxdoni tomon o'tildi. Hamma narsa joyida edi, biroq u kalitini doim o'zi bilan olib yurgan bo'lsa-da, ko'pgina narsalarning taxi buzilgan-di. «Har qalay baxtim bor ekan, – dedi o'ziga-o'zi Jyulen, – bu yerda hech baloni tushunmay yurgan kezarlarim shaharga chiqish ijozatidan foydalanmay juda yaxshi qilibman. Bo'lmasam, abbat Kastaned buni menga necha bor juda mehribonlik bilan taklif qilgan edi-ya. Buning ma'nisini endi tushundim. Axir men ahmoqlik qilib kiyimimni o'zgartirishim va nozanin Amandaning oldiga ravona bo'lishim mumkin edi – ana o'shanda tamom bo'lardim-qo'yardim. Ular meni shu yo'sinda halok etishdan umidlarini uzishgach, shunday dalil-isbotning bekor ketishini istamay, borib chaqib qo'ya qolishibdi».

Ikki soatdan so'ng uni yana direktor huzuriga chaqirishdi.

– Siz menga rostini aytibsiz, – dedi u Jyulenga ancha jahlidan tushib, – lekin bunday manzilni saqlab qo'ymoqlik – shu qadar katta ehtiyotsizlikki, siz buning oqibatini hatto tasavvur ham qilolmaysiz. Badbaxt yigit, hatto o'n yildan keyin ham u sizga juda pand berishi mumkin.

XXVII

Hayot tajribasining boshlanishi

Bizning zamonamiz, deysizmi, yo Rabbim!

Axir bu qiyomat-qoyimning o'zi-ku: unga qo'l tekkiyganni Xudo uradi.

Didro

Jyulen hayotining shu pallasidan aniq va ishonarli faktlarni juda kam tasvirlayotganimiz uchun kitobxon bizni kechirsa kerak. Biz qo'limizda shunday faktlar kam bo'lgani uchun bunday qilmadik, aksincha, ammo qahramonimiz seminariyada duch kelgan voqea-hodisalar biz bu sahifalarda rioya qilmoqchi bo'lgan mo'tadil kolorit uchun haddan tashqari qayg'uli bo'lsa kerak. Ba'zi bir narsalardan aziyat chekkan mening zamondoshlarim bunday voqea-hodisalar haqida eslasalar dahshatga tushadilar va bu hol har qanday lazzatni, hatto ertak o'qish lazzatini ham zaharlaydi.

Jyulen yuzidagi ifoda va imo-ishoralar bilan munofiqlik qilishning unchalik uddasidan chiqa olmayotgan edi; shunday daqiqalar bo'lardiki, uning qalbini chuqur nafrat tuyg'usi qamrab olib, u hatto qattiq umidsizlikka tushardi. Yigit, bunday jirkanch jabhada sira ham muvaffaqiyatga erisha olmasam kerak, deb o'ylardi. Agar bironta odam, uni xiyol bo'lsa-da, qo'llab yuborganida edi, uning bardoshi ancha mustahkamlangan bo'lardi, axir u yengib o'tmog'i lozim bo'lgan to'siqlar unchalik katta ham emasdi-da. Biroq u ummon ichra tashlab ketilgan kichkinagina qayiqdek yakka-yu yolg'iz edi. «Agar biror narsaga erishgan taqdirimda ham, – derdi u o'ziga-o'zi, – butun umr ana shu iflos odamlar orasida yashamog'im kerak bo'ladi! Faqat peshinda yeyiladigan yog'liq quymoq orzusida yashovchi sullohlolar yoki hech qanday jinoyatdan qaytmaydigan manovinaqa abbat Kastanedlar orasida-ya. Albatta, ular hokimiyatga erishadilar, lekin nimaning evaziga! Yo Rabbim!

Inson irodasi har qanday to'siqni yengishi mumkin. Bu haqda juda ko'p o'qiganman, lekin dilimdagi bu nafratni yengib o'tishga bardoshim yetarmikin? Buyuk odamlarga jasorat ko'rsatish oson edi, qandan xatar qutqu solmasin, ularga bu xavf go'zal bo'lib ko'rinaradi, lekin mening atrofimni o'rab turgan narsalarning naqadar jirkanchligini o'zimdian bo'lak kim ham tushuna olardi deysiz?»

Bu uning hayotidagi eng qiyin palla edi. Axir u Bezansonda gar-nizon bo'lib turgan anavi ajoyib polklardan biriga osongina xizmatga kirishi mumkin edi! Yoinki lotin tilidan muallimlik qilsa ham bo'lardi – har qalay bemaolol kunini ko'rib yuraverishi mumkin edi! Biroq unda yuksak martabalar, porloq kelajak haqidagi orzulardan voz kechish lozim bo'lardi, holbuki, u faqat ana shu orzular bilan tirik bo'lib, ulardan voz kechish uning uchun o'lim bilan barobar edi. Mana uning qayg'uli kunlaridan birining tafsilotlari.

«Men o'zimga bino qo'yib, manovi qishloqi yigitlarga o'xshamasligimdan naqadar xursand bo'lib yurardim-a! Mana, endi hayot-da yetarli darajada tajriba orttirdim va tafovut nafrat tug'dirajagini tushunib oldim», – bir kuni ertalab u o'ziga ana shunday dedi. Bu ulug' haqiqatni u eng alam qiladigan muvaffaqiyatsizliklarining biridan so'ng payqadi. U butun bir hafta davomida avliyoxon deb nom chiqargan talabalardan biriga yaxshi ko'rinishga harakat qilib yurardi.

Ular hovlida sayr qilishar ekan, Jyulen itoatgo'ylik bilan o'sha talabaning o'lgudek zerikarli safsatasiga quloq solmoqda edi. Dab-durustdan havoni qora bulut qopladi-yu, momaqaldiraq guldurab, chaqmoq chaqdi. Shunda avliyoxon talaba Jyulenni bor kuchi bilan o'zidan nari itarib, qichqirdi:

– Menga qarang, o'zing uchun o'li yetim, deganlar! Meni chaqmoq urishini istamayman, Xudo esa sizni yondirib kul qilishi mumkin, chunki siz Volter kabi dahriysiz.

Jyulen g'azabdan tishlarini g'ijirlatganicha chaqmoq chaqayotgan osmonga tikilib, xitob qildi: «Battar bo'lay, bo'ron paytida uxlab qolganim uchun meni chaqmoq ura qolsin! Hay mayli, boshqa bir xudojo'yni ko'nglini ovlashga urinib ko'ramiz».

Qo'ng'iroq chalinib, abbat Kastaned olib boradigan qisasul anbiyo darsi boshlandi.

Abbat bugun otalarining og'ir mehnati va yo'qsilligidan o'lgudek qo'rqib ketgan bu qishloq yigitlarga ularning nazarida qandaydir dahshatli narsa bo'lgan hukumat faqat Xudoning yerdagi soyasi tomonidan topshirilgani uchungina amaliy va qonuniy kuchga ega ekanligini tushuntirmoqda edi.

– Xudo yo'lga hayotingizni bag'ishlab, riyoat cheksangiz, paning tabarruk iltifotiga musharraf bo'lg'aysiz, siz *uning qo'lga aso* bo'ling, – deya qo'shimcha qildi u, – ana shunda siz birovning buyrug'iga bo'ysunmaydigan va o'zingizga o'zingiz boshliq bo'ladigan ajoyib va serdaromad joyga ega bo'lasiz, bu joy sizga umrbod beriladurkim, u yerda maoshning uchdan birini hukumatdan olsangiz, qolgan uchdan ikkisini sizning pand-nasihatlarigizga itoat etguvchi qavmingiz keltirib beradi.

Darsdan so'ng abbat Kastaned sinfdan chiqib hovlida to'xtadi, bugun darsini zo'r diqqat-e'tibor bilan tinglagan shogirdlari uni o'rab oldi.

– Chindan ham ruhoniylar to'g'risida, – derdi u atrofni o'rab olgan seminaristlarga, – popi qanday bo'lsa, qavmi ham shunday bo'ladi, deb juda to'g'ri aytishgan. Men tog'da ruhoniysi katta shahardagi din peshvolaridan ham ko'proq daromad tushiradigan ba'zi qavmlarni o'z ko'zim bilan ko'rganman. U bo'ladi, bu bo'ladi, mullajiring jonivor suvday oqib kelaveradi. Semiz xo'roz, tuxum, yog'-go'sht va hokazo noz-ne'matlar haqida gapirmay ham qo'ya qolaylik. U yerda ruhoni-yning oldiga tushadigan odam bo'lmaydi, bironta to'y-hasham usiz

o'tmaydi, allada aziz, to'rvada mayiz bo'lib yuradi u, xullas, hurmatini joyiga qo'yishadi.

Janob Kastaned xonasiga kirib ketishi bilan to'da tarqalib, kichik-kichik guruhlariga bo'linib ketdi. Jyulen bu guruhlardan birontasiga ham qo'shilmadi: talabalar, go'yo u qo'tir itdek, undan o'zlarini olib qochishardi. U guruhlardagi talabalarining «dov yoki chuv», deb galma-gal tanga otishayotganini ko'rdi. Agar tanga dov kelsa, o'rtoqdari unga nazr-niyozi mo'l bo'lgan qavmga ega bo'lar ekan-siz, deyishardi.

So'ngra turli hikoyalar boshlandi. Mana, allaqaysi yosh bir ruhoniyo qo'lini Injilga qo'yib qasam ichganidan so'ng, bir yil o'tar-o'tmas keksa kyurening oqsochiga bitta semiz quyonnini tufta qilibdi, shundan so'ng chol uni o'ziga vikariy qilibdi. Oradan bir necha oy o'tgach, keksa kyure bandalikni bajo keltiribdi-yu, haligi yigit ajoyib qavmga ega bo'libdi-qo'yibdi. Boshqa bittasi esa juda boy qavmdagi munkillab qolgan kyurega ustalik bilan o'rinbosar bo'lib olibdi: u falaj bo'lib qolgan keksa kyure tanovul qilgani o'tirgan zahoti yugurib kelar ekan-da, jo'jani qoyilmaqom qilib kesib berarkan.

Barcha sohalaridagi yosh yigitlar kabi seminaristlar ham bunday hiyla-navranglarning kuchini ancha bo'rttirib tasavvur qilishardiki, zero buning yosh yigitlar xayolini o'ziga rom etadigan qandaydir g'aroyib tomoni bor edi.

«Men ham o'zimni shunday gaplarga odatlantirishim kerak», – deya o'ylardi Jyulen. Agar ular sosiska yoki boy qavmlar haqida so'zlashishmasa, gap cherkov ta'limining kundalik ishlari, yepiskoplar bilan prefektlar, kyurelar bilan merlar orasidagi ixtilof to'g'risida ketardi. Ana shunda Jyulen ularning dilida yana boshqa bir Xudo borligini sezib qolardiki, u birinchisidan ham dahshatliroq va qudratliroq bo'lib, bu boshqa xudo papa edi. Ular o'zaro sekingina, – o'shanda ham faqat janob Pirar eshitib qolmasligiga ishonchilari komil bo'lganida, – papa har bir prefekt, har bir merni shaxsan o'zi shu boisdangina tayinlamaydiki, bu ishni u cherkovning katta o'g'li deb e'lon qilgan Fransiya qiroliga topshirib qo'ygan, deya ivir-shivir gaplashib yurishardi.

Ana shunda Jyulenning xayoliga de Mestrning o'ziga yaxshi ma'lum bo'lgan papa haqidagi kitobi yordamida obro' orttirish fikri kelib qoldi. U chindan ham o'rtoqlarini hayratga soldi, biroq bu uning boshiga yana falokat keltirdi. Talabalarga Jyulen ularning

dunyoqarashlarini o'zlaridan ham yaxshiroq bayon qilib bergani yoqmadi.

Janob Shelan Jyulenga nisbatan ham, o'ziga nisbatan ham katta ehtiyotsizlikka yo'l qo'ygani edi. Chol uni safsata sotmay, to'g'ri fikr yuritishga o'rgatgan edi-yu, ammo kichkina odam uchun bunday odat jinoyat hisoblanishini aytmoqni unutmadi, zero to'g'ri gap tuqqaningga yoqmaydi.

Shunday qilib, Jyulening suxandonligi uning uchun yangi jinoyat bo'lib chiqdi. Seminaristlar uni g'iybat qila-qila, aloha, unga nisbatan dillariidagi butun dahshatni izhor qiladigan nom topishdi: ular Jyulenga *Martin Lyuter* deb laqab qo'yishdi, – o'zi faxrlanib yuradigan o'sha iblisona mantiqi uchun ham bu laqab unga juda mos keladi, deyishardi ular.

Yosh seminaristlardan ko'pchiligining rangi Jyulennikidan tinroq edi, keyin undan chiroyliroq yigitlar ham bor edi-yu, biroq uning qo'llari oppoq bo'lib, u o'ta ozodalikka rioya qilish odatini yashira olmasdi.

Mazkur fazilat qahramonimiz taqdir taqozosi bilan tushib qolgan bu hasrat mahfilida sirayam maqtovga arziydigan narsa hisoblanmasdi. Uning atrofidagi isqirt qishloqi yigitlar darhol Jyulenni axloqi buzuqqa chiqarib qo'yishdi. Biz qahramonimizning boshiga tushgan behisob qiyinchiliklarni tasvirlayverib, kitobxonning joniga tegmoqchi emasmiz. Masalan, baquvvatroq seminaristlardan ba'zilari Jyulenni kaltaklamochi ham bo'ldilar, shunda u temir sirkul bilan qurollanib, uni ishga solajagini ishora qildi. Axir ishora chaqimchi uchun aytilgan so'zdek asosli dalil bo'la olmaydi-da.

XXVIII

Sanam yurishi

Barchaning qalbi larzaga kelgan edi. Jonku-yar mo'minlarning harakati bilan chiroyli qilib bezatilgan va qum sepilgan torgina gotik ko'chalarga Tangrining o'zi tushib kelgandek tuyulardi. *Yung.*

Jyulen o'zini tentak va arzimas bir odam qilib ko'rsatishga qanchalik urinmasin, baribir o'qituvchilarga yoqmasdi. «Axir, har qalay, – deya o'yildi u, – ustozlarimizning bari ancha noziktabiat odamlar, ularni minglab kishilar orasidan bekorga tanlab olishmagan-ku. Nega endi mening mo'minligim ularga ta'sir qilmayapti?» Jyulening nazarida, faqat birgina odam uning har narsaga ishonishga hozirligi va o'zini go'l qilib ko'rsatishga urinishi tufayli aldangandek tuyulardi. Bu odam soborda o'tkaziladigan barcha bayram marosimlarining boshqaruvchisi abbat Sha Bernar edi. Mana, o'n besh yildirki, nuqul unga soborning bosh ruhoniysi qilib tayinlashni va'da qilishardi, hozircha esa u seminariyada va'z aytish san'ati kursini olib borardi. Bu predmetdan Jyulen boshidanoq, hali ko'zi ochilmagan paytdan buyon deyarli doim birinchi bo'lib kelardi. Abbat Shaning unga ochiqdan-ochiq muruvvat ko'rsatishi ham ana shundan boshlangan edi: u dam-badam darsdan so'ng Jyulening qo'ltig'idan do'stona tutib, u bilan bog'da sayr qilardi.

«U mendan nima istaydi?» – deya o'yildi Jyulen. U abbatning sobordagi diniy ashqol-dashqollar, rido-jubbalar haqida soatlab qilgan hikoyalarni hayratga tushib tinglardi. Yolg'iz kimxob jubbaning o'zi, motam paytlari kiyiladiganini hisobga olmaganda, o'n yetti dona ekan. Qarib qolgan maslahatchi xonim de Ryubampredan umid katta ekan; to'qson yoshli bu xonim ajoyib Lion shoyisidan tikilgan zarbof to'y liboslarini kamida yetmish yildan buyon saqlab kelarkan.

– Bir tasavvur qilib ko'ring-a, do'stim, – derdi abbat Sha birdan to'xtab, zavq-shavq bilan ko'zlarini yumar ekan, – o'sha ko'ylaklar tayoqday qotib turaveradi, zari shu qadar ko'p! Bezansondagi barcha hurmatga loyiq odamlarning aytishlaricha, maslahatchi xonimning vasiyatiga binoan soborimizning xazinasiga tantana paytlari kiyi-

ladigan to'rt-besh bayram ridosidan tashqari yana o'n dona jubba qo'shilar ekan. Men esa bundan ham ko'prog'iga umid qilaman, – deya qo'shimcha qilardi abbat Sha tovushini pasaytirib, – maslahatchi xonim bizga yana sakkiz dona tilla suvi yugurtirilgan kumushdan yasalgan qandil qoldiradilar, deya umid qilishga ba'zi asoslar bor. Aytishlaricha, qandillarni Burgundiya gersogi Karl Sheryurak Italiyada xarid qilgan emish, zero xonimning ajdodlaridan biri uning sevimli ministri bo'lgan ekan.

«Nega u bu uvadalar haqida menga hikoya qilyapti? – ajablanardi Jyulen. – Qancha vaqtdan beri ustalik bilan nimagadir tayyorgarlik ko'ryapti-ku, lekin gapning indallosini aytmayapti. U menga ishonmasa kerak. Chamamda, o'qituvchilarimizning ichida eng ayyoriga o'xshaydi. ularning biror ikki haftadan so'ng maqsadlarini ilg'ab olsa bo'ladi. Aytganday, buni tushunish mumkin; axir o'n besh yildan buyon boyaqishning izzat-nafsi aziyat chekib keladi-dal»

Bir kuni kechqurun qilichbozlik darsi paytida Jyulenni abbat Pirarning huzuriga chaqirishdi, abbat unga shunday dedi:

– Ertaga Loshi Masiho bayrami. Janob abbat Sha Bernar soborni yasatishda sizning yordamingizga muhtoj, marhamat qilib uning oldiga boring va aytganlarini bajaring.

Lekin shu zahoti abbat Pirar uni to'xtatib, hamdardlik bilan qo'shimcha qildi:

– Bu imkoniyatdan foydalanib, shaharni sayr qilish yoki qilmaslik haqida o'zingiz o'ylab ko'ring.

– Incedo per ignes (Maxfiy dushmanlarim bor), – deya javob qildi Jyulen.

Ertasi kuni azonlab Jyulen ko'zini yerga tikkanicha, sobor tomon ravona bo'ldi. U atrofida uyg'onayotgan shaharning g'ala-g'ovuri va yugur-yugurini his etgach, ancha yengil tortdi. Sanam yurishini kutib, hamma yoqda uylarning peshtoqlarini bezashmoqda edi. U seminar-iyada o'tkazgan butun vaqt uning nazarida bir daqiqa bo'lib ko'rindi. Yigit Verji haqida va hozir uchratib qolishi mumkin bo'lgan nozanin Amanda Bine to'g'risida o'ylay boshladi, chunki uning qahvaxonasi shundoq yo'lning ustida edi. U sevimli soborining eshigi oldida turgan abbat Sha Bernarni uzoqdan ko'rldi; abbat chehrasi quvnoq, ko'zlari kulib turadigan semiz bir kishi edi. Bugun u gul-gul ochilib turardi.

– Sizni kutayotgan edim, bo'taginam! – deya qichqirdi u Jyulenni uzoqdan ko'rgan zahoti. – Xush kelibsiz! Bugun qattiq mehnat

qilmog'imizga to'g'ri keladi, ish ancha og'ir bo'ladi, keling, nonushta qilib, kuch yig'ib olaylik. Keyin soat o'nlarda, so'nggi ibodat mahali tanovul qilamiz.

– Iltimos, taqsir, – dedi vazminlik bilan Jyulen, – men bir soniya ham yolg'iz qolmasam, devdim. Marhamatingizni ayamay, e'tibor bersangiz, – deya qo'shimcha qildi u boshlari uzra qad ko'targan minoradagi soatni ko'rsatib, – men huzuringizga bir daqiqasi kam beshda yetib keldim.

– Ha-a! Siz yaramas seminaristlarimizdan qo'rqaysizmi? Ular haqida o'ylab nima qilasiz? – dedi abbat Sha. – Chetida tikan o'sgani bilan yo'l yomon bo'lib qolarmidi? Yo'lovchi o'z yo'li bilan ketaveradi, yovuz tikanlar esa joyida shumshayib turaversin. Ularga e'tibor qilmang, qani, qadrlidi do'stim, bo'lmasam ishga kirishaylik endi, ishga!

Abbat Sha, ish og'ir bo'ladi, deb bekorga aytmagan ekan. Kecha soborda tantanali dafn marosimi bo'lib, shu boisdan bayramga tayyorgarlik ko'rish mumkin bo'lmagan ekan. Endi esa qandaydir ikki-uch soat ichida uch qator bo'lib saf tortgan va balandligi o'n metrdan ko'proq keladigan gotik ustunlarning hammasiga boshdan-oyoq qirmizi Damashq matosidan o'rab chiqmoq kerak edi. Janob yepiskop shu ishni deb Parijdan, pochta karetasida kelishi uchun yo'l-kirasini to'lab, to'rt nafar qoplamachi chaqirtirgan edi. Biroq bu janoblarning o'zlari hamma ishni bajarishga ulgurmayotgan bo'lsalar-da, bezan-sonlik uquvsiz hamkasblariga yordam berish o'rniga, kesatliq gaplar bilan ularni battar gangitib qo'ymoqda edilar.

Jyulen narvonga o'zi chiqmasa bo'lmasligini tushundi, uning chaqqonligi ana shu yerda asqotdi. U mahalliy qoplamachilarga rahbarlik qila boshladi. Abbat Sha uning qanday chapdastlik bilan bir narvondan tushib, ikkinchi narvonga chiqishini zavq bilan tomosha qilardi. Hamma ustunlarga Damashq matosi o'rab bo'lingach, asosiy mehrob tepasidagi katta taxtiravonga besh bog'lam yumshoq parni qanday qilib o'rnatishni muhokama qila boshlashdi. Taxtiravonning zarrin yog'och chambari italyan marmaridan yasalgan sakkizta baland ustunga o'rnatilgan edi. Ammo taxt tepasiga – taxtiravon o'rtasiga yetib olish uchun eski yog'och bo'gotdan yurib o'tmoq lozim bo'lardi. Bo'gotning to'sinlari esa, ehtimol, qurt yegan bo'lib, u yerdan o'n besh metrcha balandlikda osilib turardi.

Parijlik dimog'dor qoplamachilar bu muallaq yo'l-kani ko'rgach, ancha popuklari pasayib qoldi; ular taxtiravonga qarab-qarab qo'yish-

ganicha bahslashishar, muhokama qilishar, biroq bironing ham tepaga chiqishga yuragi dov bermas edi. Jyulen par bog'lamlarni shartta qo'lga olib, narvondan g'izillaganicha tepaga chiqib ketdi. Yigit ularni juda ustalik bilan chambarning o'ziga, taxtiravonning qoq o'rtasiga o'rnatib qo'ydi. Jyulen narvondan pastga tushgach, abbat Sha Bernar uni quchoqlab oldi.

– Optime²⁷, – deya qichqirdi mehribon baqaloq. – Men buni albatta hazrati buzrukning o'zlariga gapirib beraman.

Soat o'nda ular xursandchilik bilan nonushta qilishdi. Abbat Sha ilgari hech qachon o'z cherkovini shu qadar bezatilgan holda ko'rmagan edi.

– Shu deng, bo'taginam, – derdi u Jyulenga, – volidai muhtaramam mazkur mo'tabar ibodatxonada stul izaraga berish bilan shug'ullanganlar, shu boisdan ham meni ma'lum darajada, mazkur ajoyib bino boqib katta qilgan, desam ham bo'ladi. Robesperring terrori bizni xonavayron etdi, biroq men, o'shanda yoshim sakkizda edi, xonadonlarga borib o'qiladigan ibodatlarda xizmat qila boshlagandim, ibodat kunlari esa menga ovqat berishardi. Jubbani hech kim mendan yaxshiroq o'ray olmasdi: ba'zan deng, birona ham zarrin popugi qayrilib qolmasdi. Napoleon toat-ibodat qilishga qayta ijozat berganidan so'ng, men bu mo'tabar mitropoliyada nazoratchilik qilish baxtiga muyassar bo'ldim. Yiliga besh marta u mening ko'z o'ngimda ana shunday zeb-ziynatlar bilan yasatiladi. Lekin hech qachon u bugungidek ko'rkam bo'lmagandi, Damashq matolari hech qachon ustunlarga bu qadar chiroyli qilib o'ralmagandi.

«Mana hozir u, nihoyat, menga sirini aytadi, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – O'zi haqida gapira boshladimi, demak, hozir ko'nglidagini to'kib soladi!» Biroq hayajonlanib turganiga qaramay, abbat birona ham bemulohaza so'z aytmasdi. «Bo'lmasam anchagina mehnat qildi. Xursand bo'lishini aytmaysizmi! – deya o'yladi Jyulen. – Vinoniyam talaygina ichdi. Mana buni odam desa bo'ladi! Ibrat olsam arziydi! Darhol mukofotlansin!» (Bu iborani Jyulen keksha tabibdan o'rganib olgan edi.)

Jyulen yepiskop boshchilik qiladigan tantanali marosimda ishtirok etmoq uchun ridosini kiymoqchi bo'ldi.

– O'g'rilar-chi, azizim, o'g'rilar-chi! – deya qichqirdi shunda abbat Sha. – Siz ularni o'ylamaysiz ham! Hamma sanam yurishiga jo'nasa, cherkov bo'm-bo'sh bo'lib qoladi, shunda siz bilan men qo'riqchilik qilmog'imiz lozim bo'ladi. Keyin ustunlarning pastiga o'ralgan manovi zarrin kimxoblarning faqat bir-ikki parchasiga yetishmasa bir navi. Axir bu kimsan de Ryubampre xonimning tuhfasi-ya. Bu kimxob unga qirolning mashhur ajdodidan meros qolgan, zari sof oltin-a, azizim! – deya zavq bilan shivirlab qo'shimcha qildi abbat Jyulenning qulog'iga. – Hech qanday aralashmasi yo'ql Men sizga so'l qanotni kuzatib turishni topshiraman, u yerdan hech qayoqqa jilmang. Men esa o'ng qanot bilan bosh nefga²⁸ ko'z-quloq bo'lib turaman. Yana tavbaxonalariga ham yaxshilab diqqat qiling: o'g'rilarning ayg'oqchilari, anavi buzuq xotinlar xuddi o'sha yerga yashirinlashadi va sizning alahsib qolishingizni kutishadi.

U gapini tugatishi bilanoq soat chorakam o'n ikkiga zang chaldi. Va shu zahoti katta qo'ng'iroq bong urdi: u qattiq daranglab aks sado berar, boshqa qo'ng'iroqlar unga jo'r bo'lishar edi. Bu dabdabali sador Jyulenni o'ziga mahliyo qilib qo'ydi. Uning xayoli go'yo qafsdan qutulib chiqqan qushdek yuksak-yuksaklarga parvoz etib ketdi.

Ioann Cho'qintiruvchi kiyimidagi norasida bolalar muqaddas tuhfalar oldiga sochib yuborgan atirgul yaproqlari va buxo'rning xushbo'y hididan yigit battar zavqlandi.

Qo'ng'iroqning ulug'vor sadolarini eshitib, Jyulen bu har biriga ellik santimdan haq to'lanadigan yigirma kishining mehnati ekanligini, ularga esa, ehtimol qavmdan o'n besh-yigirma chog'liq odam yordam berayotganidan bo'lak hech narsani o'ylamasligi lozim edi. U yana arqonlar ancha chirib qolganini, havozalarning puturi ketganini, qo'ng'iroqning o'zi ham xatarli ekanini, zero u har ikki yuz yilda bir marta qulab turishini ham o'ylab ko'rmog'i lozim edi, yigit tag'in jom uruvchilarning maoshini biron yo'l bilan qisqartirish, yoxud ularning mehnati evaziga yorliq bilanmi, yoki daryodan suv bag'ishlagandek, cherkovning xayr-ehsonidan boshqa biror narsa bilanmi haq to'lashni ham o'ylab ko'rsa yomon bo'lmasdi. Shunda cherkov xazinasiga ziyon tegmagan bo'lardi.

Biroq shunday dono fikrlarga berilish o'rniga Jyulenning ko'ngli manovi ulug'vor sadolardan ko'tarilib, osmon-u falakda kezib yu-

²⁷ Bag'oyat a'lo (lot.).

²⁸ N e f – binoning ustunlar qatori bilan ajratilgan qismi (tari.).

rardi. Undan hech qachon yaxshi pop ham, uddaburon boshliq ham chiqmasa kerak! Sal narsagayam og'zi qulog'iga yetadigan kishidan durustroq odam chiqadi deysizmi? Nari borsa rassom bo'ladi-da. Ana shu yerda Jyulening o'ziga bino qo'yishi ko'zga yaqqol tashlanadi, Jyulening o'rnida seminariyadagi o'rtoqlari bo'lganida turgan gap, ellik odamdan ko'prog'i soborning katta qo'ng'irog'i sadosini eshitgach, jom uruvchiga qanday maosh to'lanishidan bo'lak hech nimani o'ylamagan bo'lardi. Axir ular xalq nafrati va yakobinchilikdan o'lgudek qo'rqishadi, chunki yakobinchilar har bir xonadonda topiladi, deyaverib ularning jonini olib qo'yishgan va shu boisdan ular voqelikka to'g'ri baho berishni o'rganib olishgan edi. Ular Barem kabi genial puxtalik bilan ibodat qiluvchilarning ko'ngli qay darajada iyishi jom uruvchilarga to'lanayotgan maoshga arzish yoki arzimasiligini chamalab ko'ra boshlashardi. Biroq agar Jyulen soborning moddiy manfaati to'g'risida o'ylagan taqdirda ham uning xayoli baribir boshqa tomonga olib qochgan bo'lardi: u, chamasi, cherkov kengashi uchun qirq frankni tejab qolishning evini qilardi-yu, lekin yigirma besh santimlik sarf-xarajatdan qochish imkoniyatini qo'ldan boy berardi.

Quyosh charaqlab turgan ajoyib kunda olomon shahar ma'murlari bir-birlaridan o'tishga harakat qilib qurdirgan chiroyli muvaqqat mehroblar oldida to'xtay-to'xtay Bezanson bo'ylab siljib borar ekan, cherkov suv quygandek jimjit edi. Uning ichi g'ira-shira va salqin edi. Hammayoqni gullar va buxo'rning yoqimli hidi tutib ketgandi.

Bu sukunat, yolg'izlik va cherkovning keng zallaridagi salqindan Jyulenni shirin mudroq bosdi. U binoning boshqa qanotini nazorat qilib yurgan abbat Shaning bezovta qilishidan cho'chimasdi. O'ziga kuzatib turish topshirilgan so'l qanotda asta sayr qilib yurar ekan, uning ruhi omonat jismini deyarli tark etgan edi. Jyulen mutlaqo xotirjam edi, u kafforaxonalarda bir necha taqvodor ayoldan bo'lak hech kim yo'qligiga ishonch hosil qilgandi; shu tobda uning ko'zlari ochiq edi-yu, ammo hech nimani ko'rmasdi.

Ammo u yaxshi kiyingan ikki ayolning tiz cho'kib turganini ko'rgach, biroz hushiga keldi: ulardan biri kafforaxonada, ikkinchisi esa shundoq yonginasida, pastakkina kursichada ibodat qilmoqda edi. U shu tobda ko'zlari hech nimani ko'rmasa ham daf'atan u, yo o'ziga topshirilgan vazifa mas'uliyatidanmi, yoki ayollarning xushbichimligiga qoyil qolganidanmi, kafforaxonada hozir ruhoniy yo'qligini eslab qoldi. «Qiziq, – deya xayolidan o'tkazdi u, – shu qadar xudojo'y

ekanlar, nega bu bashing xonimlar hozir ko'chadagi mehroblardan biri oldida ibodat qilishmayapti? Agar bu xonimlar aslzoda bo'lishsa, u holda nega birona balkonda, hammaning ko'z o'ngida savlat to'kib o'tirishmadi? Ko'ylagining badaniga chiroyli yopishib turishini qarangi! Naqadar go'zal ekan-a!» Shularni dilidan o'tkazar ekan, yigit ayollarning yuzini ko'rish umidida qadamini sekinlatdi.

Tavbaxonada tiz cho'kib turgan ayol bu suv sepganday jimjitlikda Jyulening qadam tovushini eshitib, asta boshini o'g'irib qaradi. Shundan so'ng u birdan qichqirib yubordi-yu, hushidan ketdi.

Hushidan ketgach, u chalqanchasiga yiqila boshlagan edi, shundoq orqasida o'tirgan dugonasi unga yordamga otildi. Shu zahoti Jyulen yiqilib tushayotgan xonimning yelkasi va bo'ynini ko'rib qoldi. Uning ko'zi o'ziga yaxshi tanish bo'lgan ajoyib durlar shodasiga tushdi. U de Renal xonimning sochlarini taniganidan so'ng holi ne kechganini bilsangiz edi! Bu o'sha edi. Dugonasi yiqilib tushmasligi uchun uning boshini suyab turgan ayol esa Dervil xonim edi. Jyulen es-hushini yo'qotib, ular tomon otildi. Agar Jyulen vaqtida ularni suyab qolmaganida, de Renal xonim o'z og'irligi bilan dugonasini ham yiqitib yuborgan bo'lardi. U o'z yelkasida de Renal xonimning orqaga tashlangan boshini, uning murdanikidek oppoq oqarib ketgan chehrasini ko'rdi. Yigit Dervil xonimga uni to'qima stulga suyantirib o'tqazishda yordamlashib yubordi.

Dervil xonim o'girilib qaradi-yu, shundan keyingina uni tanib qoldi.

– Keting, taqsir, darhol keting! – dedi u g'azabnok ohangda. – U sizni ko'rmasa bo'lgani. Sizni ko'rib dahshatga tushmaydimi axir, – sizni tanimasdan ilgari qanday baxtli edi-ya. Axloqi buzuq odam ekansiz. Keting! Zarracha nomusingiz bo'lsa, darhol keting bu yerdan.

Bu gap shunday bir amirona ohangda aytilgan, Jyulen esa shu qadar esankirab qolgan va es-hushini yo'qotgan ediki, u darhol nari ketdi. «U doim mendan nafratlanardi», deya o'yladi u Dervil xonim haqida.

Xuddi shu payt cherkovda olomon oldida kelayotgan poplarning ming'llab oyat o'qishi eshitildi: sanam yurishi ishtirokchilari qaytib kelmoqda edi. Abbat Sha Bernar bir necha bor Jyulenni chaqirdi; ammo yigit uning ovoziini eshitmadi; nihoyat, abbat Jyulening oldiga kelib, ramaqda joni qolgan yigitni qo'lidan ushladi-da, uni bekinib turgan ustun ortidan olib chiqdi. U Jyulenni yepiskopga tanishtirmoqchi edi.

– Mazangiz qochibdi, bo'taginar, – dedi u Jyulening rangi dokadek oqarib, deyarli qimirlashga majoli yetmay turganini ko'rgach. – Bugun juda ko'p ishlab yubordingiz. – Shunday deya abbat uning qo'ltig'idan tutdi. – Qani yuring, suv sepuvchi o'tiradigan manovi kursida, mening orqamda o'tirasiz, men esa sizni pana qilib turaman. (Ular endi cherkovga kiraverishda, katta eshik yonida turishardi.) Tinchlaning, hazrati buzruk yetib kelgunlariga qadar hali yigirma daqiqa vaqtigingiz bor. O'zingizga kelishga harakat qiling, hazrati buzruk o'tayotganlarida, men sizni suyab turg'izaman, yoshim bir joyga borib qolgan bo'lsa-da, o'zim juda baquvvatman.

Biroq yepiskop ko'ringanida, Jyulen shu qadar titrab turardiki, abbat Sha uni yepiskopga tanishtirish niyatidan voz kechishga majbur bo'ldi.

– Xafa bo'lmang, bo'tam, – dedi u yigitga, – men yana bir mavridini toparman.

Kechqurun abbat seminariya ibodatxonasiga o'n qadoq sham eltib berishni buyurdi. Uning aytishicha, bu shamlarni o'z vaqtida juda epchillik bilan o'chirgan Jyulen tejab qolgan emish. Bu gapga ishonish qiyin edi. Bechora yigitning o'zi shu tobda o'chib qolgan shamni eslatardi, u de Renal xonimni ko'rganidan so'ng butunlay es-hushini yo'qotib qo'ygandi.

XXIX

Birinchi g'alaba

U o'z zamonasini, o'z o'lkasini yaxshi o'rganib oldi, endi uning yegani oldida, yemagani ortida bo'ladi.

«Darakchi».

Bir kuni ertalab qattiqqo'l abbat Pirar uni huzuriga chaqirib qolganida Jyulen soborda sodir bo'lgan o'sha voqeadan so'ng hamon o'ziga kelolmay, chuqur xayolga cho'mib yurgan edi.

– Hozirgina janob abbat Sha Bernardan xat oldim, maktubida u sizni juda maqtabdi. Aytishim mumkinki, sizning xulq-atvoringizdan birmuncha xursandman. Garchi bu xislatlaringiz darhol ko'zga tashlanmasa-da, siz juda ehtiyotsizlik bilan bemulohaza ish qilasiz. Lekin

shu bilan birga yuragingiz toza va, hatto, olijanobdirsiz, aql-idrokigingiz ham tiyrak. Xullas, sizda allaqanday iste'dod uchqunlarini ko'rayotirmankim, uni qadrlamoq darkor bo'ladi.

Men shu yerda o'n besh yil zahmat chekdim, endi mazkur mahfilni tark etmoqqa majburmen: mening jinoyatim shundan iboratki, seminaristlarni o'z holiga qo'yib berdim va siz menga kafforixonada maxfiy jamiyatlarni na rag'batlantirdim, na ta'qib etdim. Biroq bu yerdan jo'nab ketmoqdan avval sizga biror yaxshilik qilsam deymen. Agar yaxdoningizdan topilgan o'sha qarta – Amanda Biningning manzili bo'lmaganida men ikki oy burun g'amingizni yegan bo'lardim. Men sizni Tavrot va Injil bo'yicha repetitor etib tayinlayman.

Qalbi minnatdorchilik tuyg'usiga to'lib-toshgan Jyulen Xudoga shukrona keltirmoq uchun avval tiz cho'kmoqchi bo'ldi-yu, biroq yuragi samimiyroq bo'lishga da'vat etdi. U abbat Pirarning yoniga keldi-da, uning qo'lini o'pdi.

– Bu nimasi bo'ldi? – deya qichqirdi jahl bilan direktor, ammo Jyulening ko'zlaridagi ifoda hozirgi qilgan ishidan ancha ko'proq narsa haqida hikoya qilmoqda edi.

Allaqachonlardan beri nozik ruhiy kechinmalarni uchratmay qo'ygani abbat Pirar unga g'oyat ajablanib qarab turardi. Uning bunday uzoq tikilishi direktorning dilidagini sezdirib qo'ydi: uning tovushi qaltirab ketdi.

– Ha, ha, bo'tam, men senga mehr qo'yib qoldim. Xudo shohid, beixtiyor shunday bo'ldi. Mening burchim adolatli bo'lmoqlik, men hech kimdan nafratlanmasligim ham, hech kimni suymasligim ham darkor. Kelajakda hayoting og'ir bo'ladi. Senda pastkash kishilarga haqorat bo'lib tuyuladigan xislatlarni sezadurman. Hasad va bo'hton seni umrdan doim nafratlanadilar, agar hatto senga o'zlarini do'st qilib ko'rsatgan taqdirlarida ham faqat seni halok etmoq niyatida shunday qiladilar. Senga faqat bir narsa yordam qilishi mumkin: o'zingga bino qo'yganing uchun jazo tariqasida senga nisbatan muqarrar ravishda nafrat qo'zg'atadigan xislatlar in'om etgan Xudodan bo'lak hech kimga suyanma. Sening axloqing har qanday ta'nalardan yuqori bo'lmog'i lozim – sen uchun yagona najot yo'li ana shunda. Agar haqiqatga og'ishmay rioya qilsang, dushmanlaring bir kun emas-bir kun albatta zabun bo'lgay.

Jyulen iliq so'z eshitmagani shu qadar ko'p vaqt bo'lgan ediki, – mayli, bu o'jizligini kechiramiz, – ko'zlaridan tirqirab yosh chiqib ketdi.

Abbat Pirar uning yelkasiidan quchib, bag'riga bosdi, shu tobda ikkovi ham huzur qilayotgan edi.

Jyulen quvonchidan o'zini qo'yarga joy topa olmay qoldi, bu qahramonimiz erishgan birinchi g'alaba bo'lib, undan kelib chiqadigan imtiyozlar esa benihoya ulkan edi. Faqat ko'p oylar davomida bir daqiqa ham yolg'iz qola olmay, yumshoqroq qilib aytganda yaramas; ko'p o'rinlarda esa toqat qilib bo'lmaydigan darajada jirkanch sinfdoshlari orasida yashashga mahkum etilgan odamgina buning qadriga yetardi. Ularning baqirib-chaqirishlarining o'zi sezgir odamni jinni qilib qo'yishi mumkin edi. O'pkadan Xudo bergan, qorni to'q, toza kiyingan bu mujiklar o'z sevinchlarini qichqirib izhor qilganlaridagina ko'ngillari joyiga tushardi.

Endi Jyulen yolg'iz yoki deyarli yolg'iz o'zi, boshqalardan taxminan bir soat keyin ovqatlanardi. Unda bog'ning kaliti bo'lib, yigit u yerda hech kim bo'lmagan paytlari sayr qilishi mumkin edi.

Jyulen endi o'zidan kamroq nafratlana boshlaganlarini ko'rib, juda hayron bo'ldi, u bo'lsa, aksincha, battarroq yomon ko'rib qolishsa kerak, deb o'ylagan edi. Endi talabalar uning gapga aralashmay yurishini ahmoqona manmanlik deb hisoblamay qo'ygandilar, bo'lmasa u ana shu hammaga ayon bo'lgan xislati tufayli o'ziga ozmuncha dushman orttirdimi! Uning atrofida yashaydigan bu to'pori yigitlarga Jyulenning odam yoqtirmasligi endi o'z qadr-qimmatini bilish bo'lib tuyulardi. Bora-bora undan deyarli nafratlanmay qo'yidilar; ayniqsa endi uning shogirdlari bo'lib qolgan va Jyulen juda nazokat bilan muomala qiladigan pastki kurs seminaristlari unga ixlos qo'ya boshlagan edilar. Asta-sekin uning tarafdorlari ham paydo bo'la boshladi, uni *Martin Lyuter* deb atash esa endi noo'rin hazil hisoblanardi.

Lekin uning do'stlari, uning dushmanlarini sanab o'tirishdan ne hojat? Bularning bari qabohatdan nariga o'tmaydi, bizning tasvirimiz esa haqqoniy bo'lgani sayin qabihroq bo'lib boraveradi. Ammo xalqning axloqini tarbiyalash bilan faqat shular shug'ullanadi-ku, ularsiz xalqning ahvoli ne kechadi? Biron kun kelib gazeta popning o'rnini bosa olarmikin?

Jyulen repetitor qilib tayinlanganidan buyon seminariya direktori u bilan guvohlarsiz gaplashishdan o'zini olib qochib yurdi. Bu uning ehtiyotkorligi edi. Bu ehtiyotkorlik o'zi uchun ham, shogird uchun ham foydali bo'lsa-da, avvalo, sinov edi. Qattiqqo'l yansenist abbat Pirar, agar birona odam sening nazaringda ba'zi fazilatlariga

ega bo'lsa uning orzu-maqsadlari yo'lga to'siq qo'yish kerak, degan qoidaga qattiq amal qilardi. Uningcha, agar o'sha odamning fazilatlari haqiqiy bo'lsa, u barcha to'siqlarni yengib o'ta olardi.

Ov mavsumi boshlandi. Fuke Jyulenning oilasi nomidan seminariyaga kiyik bilan to'ngiz yuborishni lozim topdi. Ov qilingan bu hayvonlarni koridorga, oshxona bilan yemakxona o'rtasiga qo'yishdi. Seminaristlar tanovul qilgani keta turib, ularni o'sha yerda ko'rishdi. Talabalar ularni qanday qiziqish bilan tomosha qilganlarini bir ko'rsangiz edi! To'ng'iz, hatto o'lik holda ham pastki sinf seminaristlarining yuragini yorardi, ular qo'rqa-pisa uning qoziq tishini ushlab ko'rishardi. Butun hafta davomida barcha seminaristlar ana shu nimalarni gapirib yurishdi.

Jyulenning oilasini jamiyatning hurmat qilinishi lozim bo'lgan tabaqasiga qo'shib qo'ygan bu tuhfa unga nisbatan bo'lgan hasad va nafratga qaqshatqich zarba berdi. Jyulen boylik bilan e'zozlanadigan ustunlik huquqiga erishdi. Yaxshi o'qiydigan seminaristlardan Shazel va boshqalar unga xushomad qila boshladilar va, hatto, boshidan ota-onasining badavlat ekanligini ma'lum qilmay, ularni pulga nisbatan beixtiyor hurmatsizlik qilishga majbur etgani uchun Jyulendan o'pkalab ham yurdilar.

Bu paytda rekrut safarbarligi o'tayotgan bo'lib, Jyulen seminarist sifatida harbiy xizmatdan ozod qilingan edi. Yigit buni eshitgach, qattiq iztirobga tushdi. «Mana, yigirma yil muqaddam meni qahramonlik maydoniga boshlashi mumkin bo'lgan shu daqiqa ham men uchun butunlay o'tdi-ketdi!»

Bir kuni u yolg'iz o'zi seminariya bog'ida sayr qilib yurib, devorni tuzatayotgan g'isht teruvchilarning suhbatini eshitib qoldi.

– Mana, bizning navbatimiz ham keldi. Yangi chaqiriq e'lon qilishibdi.

– Ha, *anavisi* bo'lganida jon deb boraverdik-a! Bugun g'isht teruvchi bo'lsang, ertasiga ofitser bo'lib ketarding, hatto general ham bo'lish mumkin edi, shunaqasiyam bo'lgan, deyishadi.

– Endi, og'ayni, bunaqasi bo'lmaydi! Askarlikka faqat yalangoyoqlar borishadi. Mullajiringi bo'lganlar uyda qolishadi.

– Faqir bo'lib tug'ilgan umrbod faqirlikicha qolaveradi, bor gap shu, oshna.

– Uni o'ldi deyishadi, shu gap rostmikin? – deya gapga aralashdi uchinchi g'isht teruvchi.

– Bu gapni, oshna, hamyoni kattalar to'qib chiqarishgan! Bo'lmasam-chi, rosa yuragini olib qo'ygan edi-da ularning.

– Uning davrini olgin-u hozirgi davrni qara, osmon bilan yer deysan! Taajjub, marshallarining o'zi unga xiyonat qilishdi-ya! Dunyoda shunaqa sotqinlar ham bo'lar ekan-da!

Bu suhbat Jyulenga birmuncha tasalli berdi. U yo'lida davom etar ekan, xo'rsinib, o'zicha:

«Mana u, yagona podshoh, el e'zozlar uning arvohin»

deya takrorlardi.

Imtihonlar payti keldi. Jyulen juda yaxshi javob berardi: u hatto Shazel ham o'zining barcha bilimlarini namoyish qilishga harakat qilayotganini yaqqol ko'rib turardi.

Birinchi kuni o'sha mashhur katta vikariy de Friler tomonidan tayinlangan janob imtihon oluvchilar o'zlariga abbat Pirarning sevimli shogirdi deb aytishgan anavi Jyulen Sorelni ro'yxatning birinchi, hech bo'lmasa, ikkinchi satriga yozishga majbur ekanliklaridan rosa ta'blari tirriq bo'ldi. Seminariyada, Jyulen bosh imtihon varaqasida ham barcha fanlardan birinchi o'ringa chiqadi, demak, yepiskop hazratlarining uyidagi ziyofatga tashrif buyurish sharafiga ham muvassar bo'ladi u, deya bahs boylashmoqda edi.

Biroq so'nggi imtihon payti u aziz-avliyolarga doir savolga javob berayotganida, bir makkor ruhoniy unga avliyo Ieronim va uning Sit-seronga bo'lgan ishtiyoqi to'g'risida bir necha savol berdi-da, so'ngra Goratsiy, Virgiliy va boshqa majusiy shoirlar ijodi haqida gap ochdi. Jyulen o'rtoqlariga bildirmay bu mualliflarning ko'plab she'rlarini yod olgan edi. U o'z muvaffaqiyatidan ruhlanib, qayerda turganini unutib qo'ydi va imtihon oluvchining takroriy savoliga javoban ilhom bilan Goratsiyning qasidalarini yoddan o'qib, ularni izohlab bera boshladi. Imtihon oluvchi ilhomlanib she'r o'qiyotgan Jyulenni yigirma daqiqaga o'z holiga qo'yib berdi-da, so'ng birdan g'azabli tus olib, shunday nopok ishga vaqtini bekor sarflagani hamda miyasini nahs va befoйда g'oyalar bilan bo'lg'atgani uchun unga qattiq tanbeh bera boshladi.

– Men ahmoqman, taqsir, siz mutlaqo haqsiz, – deya javob qildi Jyulen itoatkorlik bilan, nihoyat, o'ziga qanday firib berganlarini tushunib.

Imtihon oluvchining bunday hiylasi hatto seminaristlarga ham pastkashlik bo'lib tuyuldi-yu, biroq Bezansonda maxfiy jamiyatlarning

butun bir shoxobchasini yo'lga qo'ygan va Parijga yuborib turadigan ma'lumotlari bilan sudyalar, prefektlar va, hatto, garnizon shtabining oliy boshliqlarini ham zir titratadigan makkor odam, abbat de Friler janoblari uchun qudratli qo'llari bilan Jyulennning ismi qarshisiga «198» raqamini yozib qo'yishga xalal bermadi. Abbat shu yo'l bilan o'z dushmani, yansenist Pirarning ta'bini tirriq qilish imkoniyati tug'ilib qolganidan xursand edi.

Mana, o'n yildirki, janob de Friler qo'lidan kelgan hamma ishlarni qilib, uni seminariya direktori lavozimidan tushirishga harakat qilib yurardi. Abbat Pirar Jyulenga o'rgatgan axloq qoidalariga o'zi ham amal qilardi, u sofdil va diyonatli bo'lib, igvogarlik bilan shug'ullanmas va o'z vazifasini sidqidildan bajarar edi. Ammo baxtga qarshi, Tangri uni badijahl qilib yaratgan ediki, bunday odamlar ranj-alam va nafratdan qattiq iztirob chekadilar. Unga nisbatan aytilgan haqoratli gaplardan birontasi ham bu otashqalb odamda iz qoldirmay o'tmasdi. U shu paytga qadar ham yuz marta iste'foga chiqqan bo'lardi-yu, biroq Tangri belgilab bergan bu lavozimda haqiqatan ham foyda keltirayotganiga sidqidildan ishonardi. «Men munofiqlik va butparastlik yo'lga g'ov solyapman», derdi u o'ziga-o'zi.

Imtihonlar boshlangan paytga kelib u Jyulen bilan ikki oycha gaplashmay yurgan edi, biroq imtihon natijalari haqida rasmiy bildirish xati olib, nazarida seminariyaning faxri hisoblangan o'z shogirdining ismi qarshisida «198» raqamini ko'rgach, tobi qochib, bir haftacha ko'rpa-to'shak qilib yotib qoldi. Bu qattiqqo'l odam endi ziyraklik bilan Jyulenga ko'z-quloq bo'lib turishdangina taskin topmoqda edi. U Jyulenda na kek saqlash, na o'ch olish istagi, na ruhan tushkunlik alomatlari borligiga ishonch hosil qilgach, terisiga sig'may ketdi.

Oradan bir necha hafta o'tgach, Jyulennning nomiga xat keldi. Yigit uni ko'rdi-yu, a'zoyi badanida titroq turdi: konvertga Parij shtempeli bosilgan edi. «Nihoyat, de Renal xonim menga bir vaqtlar bergan va'dasini eslabdi», deya xayolidan o'tkazdi u. Pol Sorel deb imzo chekkan va o'zini uning qarindoshi deb atagan qandaydir janob Jyulenga besh yuz franklik chek yuboribdi. Xatda, agar Jyulen mashhur lotin mualliflarini bundan buyon ham shunday ishtiyoq bilan o'rganaversa, har yili shunchadan pul olib turajagi aytilgan edi.

«Ha, bu de Renal xonim, bu o'shaning mehribonligi! – deya ko'ngli iyib o'yildirdi Jyulen. – U menga tasalli bermoqchi bo'libdi, lekin nega bironta ham do'stona so'z yozmabdi?»

Yigit bu xat xususida qattiq yanglishgan edi; o'z dugonasi Dervil xonimning ta'siriga tushib qolgan de Renal xonim shu kunlarda o'z qilmishidan qattiq pushaymon bo'lib yurgan edi. U butun hayotini tubdan o'zgartirib yuborgan bu ajoyib yigitni ba'zan beixtiyor eslab qolardi-yu, biroq unga maktub yo'llashga jur'at etmasdi.

Agar seminariya tili bilan gapirishga jazm etadigan bo'lsak, biz ehtimol bu besh yuz frankning paydo bo'lishini mo'jiza deb tan olardik va bu tuhfani Iyulenga in'om etmoq uchun taqdir qurol qilib tanlagan janob de Frilerning o'zlari yuborgan bo'lsa kerak, deb aytgan bo'lardik. Bundan o'n ikki yil muqaddam janob abbat de Friler Bezanson shahriga qo'lida kichkina bir chamadon bilan kirib kelgan edi. Aytishlaricha, o'shanda uning bud-shudi ana shu chamadonga jo bo'lgan ekan. Endi esa u shu atrofdagi eng badavlat zamindorlardan biri bo'lib qolgan edi. Asta-sekin boyish jarayonida u allaqaysi yer-mulkning yarmini sotib olgan ekan, o'sha mulkning qolgan yarmi esa meros tariqasida janob de Iya Molga o'tibdi. Ana shu yer-mulk bu muhtaram zotlar orasida katta tortishuvning kelib chiqishiga sabab bo'libdi.

O'zining Parijdagi nufuz va saroydagi lavozimlariga qaramay, janob markiz de Iya Mol Bezansonda, aytishlaricha, prefektlarni ishga qo'yib, ishdan oladigan katta vikariyga qarshi kurash olib borish ancha xavfli ekanini sezib qoldi. Biroq byudjetda nazarda tutilgan biror qulayroq bahona bilan o'ziga ellik ming mukofot puli undirib olib, qandaydir ellik ming frank uchun abbat de Friler bilan tortishuvga chek qo'yish o'rniga markiz o'z so'zida qattiq turib oldi. U o'zini haq deb hisoblardi: naqadar mustahkam dalil bu... *Haqlik!*

Lekin marhamat qilib bizga bir narsani aytinch-chi, dunyoda odam qilishi, hayotda o'z yo'lini topib olishiga ko'maklashib yuborishi lozim bo'lgan o'g'li yoki biror qarindoshi topilmaydigan sudya zoti bormikin o'zi?

Zero, bu haqiqatni ko'zi ko'r odam ham uqib olmog'i uchun janob abbat de Friler sudning birinchi hukmini o'z foydasiga chiqarishga erishganidan so'ng oradan bir hafta o'tgach, yepiskop hazratlarining karetasida o'z advokati oldiga borib, unga o'z qo'li bilan Faxriy Legion xochini topshirdi. Raqib tomonning bunday qat'iy harakatidan birmuncha esankirab qolgan va advokatlarining hali-zamon taslim bo'lishidan cho'chigan markiz de Iya Mol maslahat so'rab abbat Shelanga murojaat qildi, u esa, o'z navbatida, markizga janob Pirarni tavsiya etdi.

Biz bayon etayotgan voqealar sodir bo'lganida ularning orasidagi munosabat bir necha yildan beri davom etib kelayotgan edi. Janob Pirar bu ishga jon-jahdi bilan kirishib ketdi. Markizning advokatlari bilan muttasil uchrashib turar ekan, abbat uning da'vosini yaxshilab o'rganib chiqdi va markizning haqligiga ishonch hosil qilgach, qudratli katta vikariyga qarshi kurashda ochiqdan-ochiq janob de Iya Mol tarafini oldi. Bu beadablik janob de Frilerning izzat-nafsiga qattiq tegdi. Kelib-kelib qandaydir arzimay yansenist unga qarshi chiqib o'tirsa-ya!

O'zini qudratli deb, hisoblaydigan manavi saroy asilzodalarning holini bir ko'ring, - derdi abbat de Friler o'zining yaqin do'stlariga. - Janob de Iya Mol o'zlarining bezansonlik ayg'oqchilariga arzimay bir xoch olib berishni ham lozim topmadilar, agar uni ishdan olib tashlashsa, parvo ham qilmaydilar. Bo'lmasam, bu muhtaram per, menga yozishlaricha, har haftada kanda qilmay zangori lentalarini taqib olib, adliya ministri kim bo'lishidan qat'i nazar, uning mehmonxanasiga tashrif buyurar akanlar.

Abbat Pirarning barcha harakatlari qaramay, janob de Iya Mol, garchi adliya ministri bilan, xususan, uning idorasi bilan doim yaxshi munosabatda bo'lsa-da, olti yillik urinishlardan so'ng faqat da'vola-shishda butunlay yengilmadi xolos.

Ikkovi ham sidqidildan shug'ullanayotgan shu ish yuzasidan abbat Pirar bilan muntazam xat yozishib turar ekan, markiz oxir-oqibatda abbatning zukko aqliga qoyil qoldi. Asta-sekin, jamiyatda tutgan o'rinlaridagi ulkan tafovutga qaramay, ularning yozishmalari do'stona ruh kasb etdi. Abbat Pirar turli yo'llar bilan zug'um o'tkazib, uni iste'foga chiqishga majbur etmoqchi ekanliklarini markizga xabar qildi. Uning fikricha, Iyulen uchun ataylab o'ylangan jirkanch firibgarlikdan g'azabi qaynagan abbat bu voqeani boshdan-oyoq markizga yozib yubordi.

O'zining nihoyatda badavlat ekanligiga qaramay bu mansabdor sira ham xasis emasdi. Shu paytga qadar u da'volashuv tufayli qilingan pochta xarajatlarning o'rnini qoplash uchun abbat Pirarni biroz pul olishga ko'ndirilmay keldi. Ana shunda uning miyasiga abbatning sevimli shogirdiga besh yuz frank yuborish fikri kelib qoldi.

Janob de Iya Mol hatto o'z qo'li bilan ilova xati ham yozib yubordi. Shundan so'ng u abbatning o'zi haqida ham esladi.

Kunlardan bir kun abbat Pirar bir enlik xat oldi, xatda undan bir muhim ish yuzasidan Bezanson qasabalaridan biridagi allaqaysi meh-

monxonaga darhol yetib kelishni iltimos qilishgandi. Mehmonxonada uni janob de Iya Molning ish boshqaruvchisi qarshi oldi.

– Janob markiz menga o'z karektalarini sizning ixtiyoringizga berib qo'yishni topshirdilar, – dedi unga boshqaruvchi. – U kishi, siz manovi xat bilan tanishib chiqqaningizdan so'ng, to'rt-besh kunlardan keyin Parijga jo'nashdan bosh tortmasangiz kerak, deb umid qiladilar. Siz belgilashni lozim topgan muhlat ichida esa, men janob markizning shu yerdagi, Fransch-Kontedagi yer-mulkini aylanib chiqaman. Shundan so'ng, siz istagan paytda Parijga jo'namiz.

Xat qisqagina edi:

«Mening qadrli abbatim, o'sha provinsial g'alvalarning baridan qutulding-da, Parijning musaffo havosidan nafas olish uchun bu yerga keling. Sizga o'z ekipajimni yuboryapman – Sizning qaroringizni to'rt kun kutishni buyurdim. O'zim esa Sizni Parijda seshanba kunigacha kutaman. Parijning shundoq yonginasida joylashgan ajoyib qavmlardan birini Sizning tasarrufingizda qoldirmoq uchun Sizdan taqdir, birgina «ha» degan so'zni kutishyapti. Bo'lajak qavmingiz orasidagi eng badavlat odam Sizni hech qachon ko'rgan emas, biroq uning Sizga naqadar sodiq ekanini tasavvur ham qila olmaysiz, bu odamning kimligini bilmoqchi bo'lsangiz, u

markiz de Iya Mol».

Qattiqqo'l abbat Pirar, o'zi ham bilmagan holda, dushmanlarga to'lib-toshgan o'z seminariyasini juda yaxshi ko'rardi, mana o'n besh yildirki, uning butun fikr-xayoli ana shu seminariyaga bag'ishlangan edi. Janob de Iya Molning maktubi abbatga xuddi uni og'ir, lekin muqarrar operatsiya qilish uchun kelgan jarrohdek ta'sir etdi. Uni ishdan olishlari aniq edi. Abbat boshqaruvchi bilan uch kundan so'ng uchrashishga kelishib oldi.

Qirq sakkiz soat davomida u juda ikkilanib yurdi. Nihoyat, abbat janob de Iya Molga xat yozdi va yepiskop hazratlariga maktub bitdi. Maktub ekkleziastik uslubning haqiqiy durdonasi bo'ldi-yu, biroq xiyol uzunroq chiqdi. Chuqur hurmat-ehtirom bilan sug'orilgan bunday bejirim iboralardan yaxshirog'ini o'ylab topish amrimahol edi. Biroq janob de Frilerni o'z boshlig'i oldida biror soat mushkul ahvolga solish uchun mo'ljallangan bu maktubda jiddiy shikoyat uchun barcha asoslar butun tafsilotlari bilan bayon etilgandi. Bu zug'umlarga, tirnoq orasidan kir izlashlarga abbat olti yildan

buyon bardosh berib kelar ekan. Lekin oxiri yeparxiyani tark etmoqqa jazm qilibdi.

Uning omboridan o'tin o'g'irlashar ekan, itini zaharlashibdi va hokazo, va hokazo.

Maktubni yozib tugatgach, abbat barcha seminaristlar qatori soat sakkizda uxlaydigan Jyulenni uyg'otib kelishni buyurdi.

– Yepiskopning saroyi qayerda joylashganini bilasizmi? – deya murojaat qildi u Jyulenga sof lotin tilida. – Bu maktubni hazrati buzrukka eltib berasiz. Sizni bo'rilar galasiga yuborayotganimni yashirmayman. Siz faqat ko'z va quloq bo'lmog'ingiz darkor: javoblaringizda hech qanday yolg'onga yo'l qo'ymang, lekin savol beruvchi odam sizga ziyon keltirsa, ehtimol, chin ko'ngildan xursand bo'lishini ham unutmang. Bu makonni tark etmoqdan avval sizga shunday sinovdan o'tmoqqa imkoniyat berayotganimdan bag'oyat xursandman, bo'tam, zero siz eltib beradigan ushbu maktub mening iste'foga chiqmoq haqidagi arizam ekanligini sizdan sir tutmoqchi emasman.

Jyulen turgan joyida qotib qoldi. U abbat Pirarga qattiq mehr qo'ygan edi. Shu tobda Jyulenning ehtiyotkorligi unga: «Bu halol odam seminariyadan ketgach, Iso qalbi partiyasi meni quvg'in qiladi va, ehtimol, butunlay haydab yuboradi», deya behuda ta'kidlamogda edi.

U o'zi haqida o'ylay olmasdi. Jyulen taraddudga tushib qolgandi, chunki u ustoziga bir gap aytmoqchi edi-yu, biroq uni og'ir botmaydigan qilib aytishning yo'lini topolmay garang bo'lib turardi.

– Xo'sh, nima gap, do'stinam? Nega ketmay turibsiz?

– Gap shundaki, – dedi iymaniyigina Jyulen, – eshitishimcha, siz seminariyada shuncha yil rahbarlik qilib sira pul jamg'armagan ekan-siz. Mening esa olti yuz frank pulim bor...

Ko'z yoshlari gapirishga xalal bermoqda edi.

– Bu ham e'tiborga olinadi, – deya sovuqqina javob qildi seminariyaning sobiq direktori. – Saroyga tezroq jo'nang, vaqt ham kech bo'lib qoldi.

Tasodifan bu kecha yepiskop qabulxonasida janob abbat de Friler navbatchi ekan. Hazrati buzrukning o'zlariga esa prefekturadagi ziyofatga ketgan ekanlar. Shunday qilib, Jyulen maktubni janob de Frilerning o'ziga topshirdi, biroq yigit uning kimligidan bexabar edi, albatta.

Jyulen abbatning yepiskop nomiga yozilgan xatni takallufsizlik bilan ochganini ko'rib, hayratga tushdi. Katta vikariyning chiroyli yuzida avvaliga xursandlik, taajjub aks etdi, keyin esa tashvishli bir

ifoda paydo bo'ldi. Abbat maktabni o'qir ekan, uning husniga qoyil qolgan Jyulen unga yaxshilab razm solishga ulgurdi. Agar yuz tuzilishining allaqaysi jihatlari o'taketgan quvvlik aks etib turmaganida, bu abbat juda salobatli ko'rinishi mumkin edi. Mabodo u o'zining chiroyli yuzidagi ifodani bir lahzagina unutsa, yolg'onchiligi ham sezilib qoladigandek tuyulardi. Uning oldinga turtib chiqqan burni ajoyib to'g'ri chiziqli hosil qilardi-yu, biroq baxtga qarshi bu basavlat chehrani tulkining tumshug'iga o'xshatib qo'yardi. Xonasi kelganda shuni ham qayd qilmog'imiz kerakki, janob Pirarning iste'fosiga g'oyat qiziqib qolgan abbat juda boshang kiyingan edi. Ilgari bironta ham ruhoniyning bunday kiyinganini ko'rmagan Jyulenga bu hol juda yoqib tushdi.

Oradan ancha vaqt o'tganidan so'ng Jyulen abbat de Frilerning alohida iste'dodi nimadan iborat ekanligini bilib oldi. U o'z yepiskopi, Parijda yashashga o'rganib qolgan va Bezansonda o'zini xuddi surgun qilingandek his etadigan shirinso'z qariyaning ko'nglini ovlashga usta ekan. Yepiskopning ko'zi ojiz bo'lib, baliqdan pishirilgan taomlarni jonidan ham yaxshi ko'rarkan. Abbat de Friler esa yepiskop hazratlari tanovul qilayotganida baliq qiltanoqlarini olib tashlab berarkan.

Jyulen iste'fo haqidagi arizani qayta o'qib chiqayotgan abbatga indamay tikilib turar ekan, daf'atan eshik sharaqlab ochildi. Xonaga shosha-pisha boshang kiyingan malay kirib keldi. Yigit eshik tomon o'girilib qarashga arang ulgurdi: u ko'ksiga xoch osgan jikkakina cholni ko'rdi. Jyulen darhol tiz cho'kdi-yu, ikki bukilib ta'zim qildi; yepiskop unga qarab muloyim jilmayganicha o'tib ketdi. Xushro'y abbat yepiskopning ortidan ichkari kirib ketdi-yu, qabulxonada yolg'iz o'zi qolgan Jyulen atrofidagi hashamatni bemalol tomosha qila boshladi.

Uzoq muhojirlik mashaqqatlaridan zukko aqli chiniqqan Bezan-son yepiskopi yetmish besh yoshga borgan qariya bo'lib, u, o'n yildan so'ng nima bo'lishi haqida mutlaqo tashvish qilmasdi.

– Ko'zlari tiyrak anavi seminarist kim bo'ldi? – deya so'radi yepiskop. – Axir ular mening ustavimga binoan allaqachon yotgan bo'lishlari kerak emasmi?

– Kafolat berib aytishim mumkinki, buningning ko'zida uyqudan asar ham yo'q, hazrati buzruk. U bizga bag'oyat muhim xabar keltirdi: yeparxiyangizda qolgan yagona yansenist iste'foga chiqish haqida

ariza beribdi. Nihoyat, anavi yaramas abbat Pirar undan nima istashlarini tushunibdi.

– Shunaqamili – dedi quvvlik bilan jilmayib yepiskop. – Bahs boy-lashim mumkin, siz uning o'rniiga tanlagan odamingiz abbatga sira ham teng kelolmaydi. Shu boisdan ham, siz bunday odamlarning qadriga yetmog'ingiz uchun men uni ertaga tushlik ziyofatga taklif qilaman.

Katta vikariy yangi direktor haqida gap ochmoqchi bo'ldi. Biroq bu-gun ish bilan shug'ullanishga hushi bo'lmagan prelat unga qarab dedi:

– Boshqasining kelishiga ijozat etmoqdan avval mana buningning qanday ketishini bir ko'raylik-chi. Anavi seminaristni bu yoqqa cha-qiring, norasidaning tili haqiqatni so'ylagay.

Jyulenni chaqirishdi. «Hozir ikki inkvizitorga duchor bo'laman», deya o'yladi u. Yigit qalbida ilgari sira ham bunday jasorat his etma-gandi.

U xonaga kirib kelganida janob Valenodan ham boshangroq kiyingan ikki norg'ul xizmatkor yepiskop hazratlarini yechintirish-moqda edi. Prelat abbat Pirar haqida gap ochishdan avval Jyulening o'qishdagi muvaffaqiyatlari to'g'risida so'rashni lozim topdi. U dog-matikadan bir necha savol berdi-yu yigitning javoblarini eshitgach, lol bo'lib qoldi. So'ngra u klassiklar – Virgiliy, Goratsiy va Sitseronlar ijodi haqida savol berdi. «Ana shu mualliflar menga pand berishgandi, o'shalarni deb bir yuz to'qson sakkizinchi o'rinni olgandim, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Endi qo'rqadigan joyim yo'q, o'zimizni ko'rsatishga urinib ko'ramiz». U chindan ham o'zini ko'rsata oldi, klassiklarni o'zi ham juda yaxshi biladigan prelat qoyil qoldi.

Prefekturadagi ziyofat chog'ida mashhur bir qiz Magdalina haqidagi poemani o'qigan edi. Ko'ngli adabiyot to'g'risida suhbat qurishni istab turgan yepiskop Goratsiyning boy yoki kambag'al o'tganini seminarist bilan berilib barcha ishlarini ham unutib qo'ydi. Abbat Pirarni ham, o'zining barcha ishlarini ham unutib qo'ydi. Prelat u yoki bu qasidani yoddan o'qir ekan, ba'zan xotirasi pand berib tutilib qolardi, ana shunda Jyulen kamsuqumlik bilan she'rni kelgan joyidan davom ettirib, oxirigacha o'qib berardi. Yepiskopni ayniqsa bu o'rinda Jyulening suhbat ruhidan chiqib ketmay, lotin tilidagi yig'irma yoki o'ttiz she'rni, xuddi seminariyadagi kundalik ishlar haqida hikoya qilayotgandek, o'zini erkin tutib o'qib bergani hayratga soldi. Ular Virgiliy haqida uzoq gaplashib o'tirishdi. Suh-

bat oxirida prelat yosh seminaristni maqtab qo'yishdan o'zini tutib tura olmadi.

– Siz ilm-u fanda katta muvaffaqiyatlarga erishibsiz.

– Hazrati buzruk, – deya javob qildi unga Jyulen, – seminariyangiz sizga yana bir yuz to'qson yetti maqtovingizga munosib o'quvchini taqdim etishi mumkin.

– Bu nima deganingiz? – so'radi prelat bunday raqamdan hayratga tushib.

– Siz hazrati buzruklariga ma'lum qilish sharafiga muyassar bo'lgan bu gapni rasmiy guvohnoma bilan tasdiqlashim mumkin. Bu yilgi seminariya imtihonlarida meni hozir hazrati buzruklarining maqtovigga musharraf etgan xuddi shu fanlardan javob berib, bir yuz to'qson sakkizinchi o'rinni oldim.

– A-a! Demak, bu abbat Pirarning sevimli shogirdi ekan-da! – deya xitob qildi yepiskop kula-kula, janob de Frilerga qarab qo'yar ekan. – O'ziyam shunaqa bo'lsa kerak, deb o'ylagan edik. Lekin, bu – halol urush. Shunday emasmi, do'stginam, – deya qo'shimcha qildi u Jyulenga qarab, – sizni bu yoqqa yuborish uchun hoynahoy yotgan joyingizdan turg'azishgan bo'lishsa kerak-a?

– Ha, hazrati buzruklari. Men, Loshi Masiho bayrami kuni soborni bezashda janob abbat Sha Bernarga yordam berish uchun borganimni mustasno qilganda, umrim bino bo'lib seminariyadan yolg'iz o'zim chiqqan emasman.

– Optime, – dedi yepiskop. – Demak, o'sha par bog'lamlarini taxtiravon chamberiga o'rnatib, jasorat ko'rsatgan odam siz ekan-siz-da? Men har yili ularni ko'rganimda seskanib tushaman va bu par bog'lamlari birona odamning boshiga yetmasa edi, deb qo'rqaman. Do'stginam, shu ketishda siz hali juda o'sasiz. Biroq men sizning, shubhasiz, ajoyib martabaga erishishingizda g'ov bo'lmoqchi va sizni ochdan o'ldirmoqchi emasman.

Shunday deya yepiskop biskvit bilan may keltirishni buyurdi. Jyulen huzur qilib bu taomlardan tatib ko'ra boshladi. Abbat de Friler esa undan ham o'tib tushdi, zero u odamlarning sevinib, ishtaha bilan tanovul qilishlari yepiskopga yoqishini yaxshi bilardi.

Kechaning shunday ko'ngilli o'tayotganidan borgan sayin mamnun bo'lib borayotgan prelat Jyulen bilan cherkov tarixi haqida gaplashmoqchi bo'ldi-yu, darhol Jyulen uni tushunmayotganini sezdi. Shundan so'ng u Konstantin davridagi Rim imperiyasida hukm

surgan urf-odatlar haqida so'z ochdi. Majusiylikning so'nggi davriga ham XIX asrda hayotdan hafsalasi pir bo'lib, zerikayotgan ko'pgina kishilarni ezib turuvchi ruhiy bezovtalik va gumonsirash xos edi. Yepiskop Jyulen hatto Tatsitning nomini ham eshitmaganini ko'rdi.

U shu munosabat bilan o'z hayratini izhor qilgan edi. Jyulen soddagina qilib seminariya kutubxonasida bu muallifning asarlari yo'qligini aytdi.

– A, shunaqa deng, yaxshi, buni eshitishdan juda xursandman, – dedi quvnoqlik bilan yepiskop. – Siz mushkulimni oson qildingiz: o'n daqiqadan beri, siz tufayli bugungi kechaning ko'ngilli o'tgani uchun sizni qanday xursand qilsam ekan, deb boshim qotayotgan edi. O'z seminariyamda o'qiydigan talabaning olim bo'lib chiqishini sira kutmagan edim. Garchand bu ruhoniyarga xos tuhfa bo'lmasa-da, sizga Tatsitni sovg'a qilmoqchiman.

Prelat ajoyib muqovali sakkiz jildni keltirishni buyurdi-da, birinchi jildning birinchi betiga lotin tilida Jyulen Sorelga mukofot tariqasida iltifotli hadyanoma yozib berdi. Yepiskop lotin tilini nozik tomonlarigacha bilishi bilan faxrlanib yurardi. Xayrlasha turib, u Jyulenga butun suhbatdan farqli o'laroq juda jiddiy ohangda dedi:

– Yigitcha, agar o'zingizni oqilona tutsangiz, vaqti-soati kelib mening yeparxiyamdagi yangi yaxshi qavmni tasarrufingizga olasiz; bu qavm mening saroyimdan uzoq bo'lmaydi, albatta. Lekin oqil bo'lmoq lozim.

Tatsitning jildlarini ko'tarib olgan Jyulen yepiskop saroyidan taajjublanib chiqib ketganida vaqt yarim kecha bo'lgan edi.

Hazrati buzruk unga abbat Pirar haqida bir og'iz ham so'z aytmadi. Lekin Jyulenni hammasidan ham ko'proq yepiskopning beqiyos nazokati hayron qoldirdi. U ilgari xushtabiatlik o'zini shunday erkin tutish bilan uyg'unlashib kelishini hatto tasavvur ham qilolmasdi. Yigit uni toqatsizlanib kutayotgan qovog'i soliq abbat Pirarni ko'rganida yepiskop bilan uning o'rtaqidagi tafovutdan beixtiyor hayratga tushdi.

– Quid tibi dixerunt (Senga nima deyishdi)? – deya qichqirib so'radi abbat uni uzoqdan ko'rgan zahoti.

Jyulen yepiskop bilan suhbatini lotin tilida xiyol tutilib hikoya qila boshladi.

– Fransuzchalab gapiring va hazrati buzruk aytgan gaplarning barini oqizmay-tomizmay aytib bering, – dedi seminariyaning sobiq direktori odatdagi qo'rsilgi bilan.

– Yepiskopdan yosh seminaristga xo'p g'alati sovg'a bo'libdi-ku! – deya to'ngilladi u Tatsitning ajoyib jildlarini varaqlar ekan. Shu tobda chetiga zarhal yugurtirilgan bu kitoblar uni dahshatga solayotgandek tuyulardi.

Barcha tafsilotlari bilan to'la hisobotni eshitib bo'lgach, sevimli shogirdiga hujrasiga borish uchun ijozat etganida kechasi soat ikki bo'lgan edi.

– Tatsitningizning hazrati buzruk hadyanoma yozgan birinchi jildini menga qoldiring. – dedi u Jyulenga. – Bu lotincha jumla men ketganimdan so'ng mazkur mahfildan siz uchun balogardon bo'ladi. Erit, fili mi, successor meus tanquam leo quaerens quet devoret (Zero, sen uchun, bo'tam, mening o'rnimga kelgan odam kimni yutib yuborishni bilmay hayqiradigan sherning o'zginasi bo'lg'ay).

Ertasi kuni ertalab Jyulen o'rtoqlarining unga juda g'alati muomala qilishayotganini sezib qoldi. Bunga javoban u battar tumtayib oldi. «Mana, – deya xayolidan o'tkazdi u, – janob Pirarning iste'foga chiqishining oqibati ham sezilib qoldi. Buni endi hamma biladi, men esa uning sevimli shogirdi hisoblanaman. Ularning muomalasida qandaydir ichiqoralik bor». Biroq Jyulen bu ichiqoralikning nimadan iborat ekanini sira anglay olmasdi. Aksincha, seminariya yotoqxonasi bo'ylab o'tib borar ekan, o'ziga qadalgan nigohlarda u nafratdan asar ham sezmasdi. «Bu qanaqasi bo'ldi? Birona tuzoq bo'lsa kerak. Hay mayli, ehtiyot bo'lamiz». Nihoyat vererlik yosh seminarist qiqirlab kulganicha unga: «Cornelii Taciti opera omnia» (Tatsit asarlarining to'liq to'plami), – dedi.

Baland ovoz bilan aytilgan bu so'zlarni eshitgach, barcha Jyulenni yepiskopning ajoyib sovg'asi bilangina emas, balki u bilan ikki soat suhbatlashib o'tirish sharafiga muyassar bo'lgani bilan ham tabriklay ketdi. Hamma gap ularga mayda-chuydasigacha ma'lum ekan. Shu daqiqadan e'tiboran hech kim unga hasad qilishga jur'at etmay qo'ydi: unga ochiqdan-ochiq xushomad qila boshlashdi; kechagina u bilan nihoyatda kekkayib gaplashgan abbat Kastaneding o'zi Jyulenning qo'ltig'idan olib, uni uyiga nonushtaga taklif qildi.

Biroq falak Jyulenga juda yomon bir fe'l ato etgandi: bu to'pori yigitlarning surbetligi unga qancha azob bergan bo'lsa, endi ularning tiliyog'lamalik qilishi shuncha nafratini qo'zg'ar va ko'ngliga mutlaqo yoqmas edi.

Peshinga yaqin abbat Pirar o'z shogirdlari bilan xayrlashar ekan, ularga jiddiy pand-nasihat bilan murojaat qilishni lozim topdi.

– Sizlar bu dunyodagi izzat-ehtiroimga, ijtimoiy ustunlikka intilmasizlarmi, hukamollik qilish qonunlari ustidan kulish va odamlarni adolatga xilof ravishda haqorat etish lazzati sizlarni yo'ldan ozdiradimi? Yoki oxiratingizni o'ylaysizmi? Orangizdagi eng yalqov talaba ham ko'zini ochsa bas, u bu ikki yo'lni yaqqol ko'ra oladi.

U seminariyadan ostona hatlab chiqishi bilan Isoning muqaddas qalbi partiyasidan bo'lgan taqvodorlar ibodatxona tomon yugurdilar va: *Ming qatla shukrim, o'zingga, Xudo*, deya kuylay boshladilar. Butun seminariyada birona ham tirik jon sobiq direktorning pand-nasihatlarini jiddiy qabul qilmadi. «Iste'foga chiqish osonmi axir», deyishardi ular bir-birlariga qarab. Birona ham seminarist o'zini turli yirik ta'minotchilar bilan ish yuritishga imkon beradigan lavozimdan o'z xohishi ila voz kechishga ishonadigan darajada go'l hisoblamas edi. Abbat Pirar Bezansonning eng yaxshi mehmonxonasiga ko'chib o'tdi va yo'q ishlarini bahona qilib, u yerda ikki kun turishga qaror qildi.

Yepiskop uni tushki ovqatga taklif etdi va katta vikariy de Frilerning jig'iga tegmoq niyatida abbat Pirarga o'zini ko'rsatish uchun imkon berishga harakat qildi. Ular ovqatdan so'ng sharbat ichib o'tirishgan edi, qo'qqisidan abbat Pirarning poytaxtdan o'n besh chaqirim naridagi ajoyib N... qavmiga ishga tayinlangani haqida Parijdan xabar kelib qoldi. Mehribon prelat uni chin ko'ngildan tabriklaydi, Bu voqealardan u nozik bir siyosat borligini uqdi, bundan uning ko'ngli ochilib, dilida abbatning iste'dodiga tahsin o'qidi. U janob Pirarga lotin tilida ajoyib attestatsiya yozib berdi, to'ng'illab noroziligini bayon etishga jur'at etgan abbat de Frilerga esa jim o'tirishni buyurdi.

Kechqurun yepiskop o'z quvonchini hikoya qilib bermoq uchun markiza de Ryubamprening uyiga jo'nadi. Bezansonning butun kitorlar jamiyati bu ajoyib yangilikdan lol qolgan edi. Bu g'ayritabiiy muruvvatdan barchaning boshi qotib qolgan edi. Abbat Pirarni, ehtimol, yepiskop bo'lib ketar, deb bashorat ham qila boshladilar. Farosatliroq kishilar, janob de lya Mol ministr qilib ko'tarilgan bo'lsa kerak, deb o'yladilar va, hatto, bu kecha jamiyatda viqor bilan paydo bo'lishni lozim topgan abbat de Frilerning mahobati ustidan kulishga ham jur'at etdilar. Ertasi kuni ertalab abbat Pirarning ortidan odamlar

ergashib yurishdi: u markizning ishlari bo'yicha sud tomon yurib borar ekan, do'kondorlar eshikdan boshlarini chiqarib qarashardi, sudda uni birinchi marta xushmuomalalik bilan qabul qilishdi. O'zi ko'rgan narsalardan juda g'azabi qaynagan qattiqqo'l yansenist markiz de Iya Mol uchun tanlangan advokatlar bilan alamahalgacha maslahatlashib o'tirdi-da, so'ngra Parijga jo'nadi. Abbat karetaga qadar kuzatib borgan va undagi gerblarni zavq bilan tomosha qilgan ikki-uch maktabdosh do'stiga seminariyani o'n besh yil davomida boshqarganidan so'ng Bezansondan atigi besh yuz yigirma frank bilan jo'nayotgani, – u jamg'ara olgan mablag'ning bori shu ekanligini aytishdan o'zini tiyib tura olmadi. Do'stlari ko'zlariga yosh olganlaricha u bilan quchoqlashib xayrlashdilar-da, so'ngra bir-birlariga qarab: «Mehribon abbat shu yolg'onni aytmasa ham bo'lardi. Axir bu kulgili-ku», deyishdi.

Pul deganda o'zlarini tomdan tashlaydigan bu pastkash odamlar abbat Pirar olti yil davomida yolg'iz o'zi, hech kimning yordamisiz Mariya Alakok, Isoning muqaddas qalbi partiyasi, iezuittlar va o'z yepiskopiga qarshi kurash olib borar ekan, faqat o'zining yuksak sofdilligidangina madad olganini tushunishga qodir emasdilar.

XXX

Shuhratparast

Yagona olijanob unvon, bu – gersoglik unvon, markiz – buning qandaydir kulgili tomoni bor, lekin og'zingizdan gersog so'zi chiqqan zahoti hamma beixtiyor o'girilib qaraydi.

«Edinburg sharhlovchisi».

Abbat markizning sof oqsuyaklarga xos qiyofasi va, shu bilan birga, qandaydir hazil-mutoyibaga moyil gaplaridan qattiq hayratga tushdi. Darvoqe, bo'lajak ministr uni akobirlarga xos bo'lgan, yuzaki qaraganda juda boadab-u, lekin tushunadigan odam uchun haqorat bo'lib tuyuladigan sertakalluf mulozamatlarsiz qabul qildi. Bu mulozamatlar vaqtini bekorga sarflash bo'lardi, markiz esa jiddiy ishlarda anchayin muhim rol o'ynardi va shu boisdan ham vaqtini bekorga sarflay olmasdi.

Mana, yarim yildirki, u yirik bir siyosiy o'yin olib borardi. Bu o'yin kabinetni muayyan bir tarkibda tuzilishi uchun qirol bilan mamlakatni rizolik berishga majbur etishi, kabinet esa buning uchun minnatdorchilik tariqasida unga gersog unvoni berishi lozim edi.

Ko'p yillar davomida markiz o'zining bezansonlik advokatidan Fransh-Kontedagi sud sansalorligi haqida aniq bir hisobot talab qilib behuda ovora bo'lib keldi. Biroq mashhur advokat o'zi ham tushunmaydigan narsani markizga qanday qilib ham tushuntira olardi deysiz?

Abbat unga topshirgan bir parcha qog'oz masalaga butunlay oydinlik kiritdi-qo'ydi.

– Azizim abbat, – dedi unga markiz besh daqiqaga yetar-yetmas vaqt ichida odob yuzasidan hol-ahvol so'rab va shaxsiy xarakterdagi savol-javoblarga chek qo'yib, – azizim abbat, men o'zimning barchaga ma'lum xotirjamligimga qaramay, oddiygina, lekin, shu bilan birga, ancha muhim bo'lgan ikki narsa – o'zimning oilam va o'zimning ishlarim bilan shug'ullanishga sira ham vaqt topa olmayman. Oilamning ahvoli to'g'risida g'amxo'rlik qilaman va shu ma'noda imkoniyatlarim juda katta. Shu bilan birga, o'z huzur-halovatim to'g'risida ham o'ylayman, bu esa bo'lak barcha ishlardan yuqoriroq turmog'i lozim, albatta. Har qalay, mening nazarimda shunday bo'lishi kerak, – deya qo'shimcha qildi u abbat Pirarning hayratga tushganini sezgach. Garchi abbat andishali odam bo'lsa-da, u markizdek bir chol odamning o'z huzur-halovati to'g'risida shunday ochiqdan-ochiq gapirishidan hayron bo'lib qolgandi.

– To'g'ri, Parijda ham zahmatkashlar bor, – deya so'zida davom etdi e'tiborli mansabdor, – lekin ular beshinchi qavatning allaqayerida istiqomat qilishadi. Agar men bironta odamni o'zimga yaqin qilib olsam, u shu zahoti ikkinchi qavatdan turarjoy oladi, uning xotini esa o'ziga qabul kuni belgilaydi: boshqacha qilib aytganda, uning barcha mehnati, barcha g'ayrat-shijoati oqsuyak bo'lib olishga yoki shunday bo'lib ko'rinishga qaratiladi. Rizq-ro'z haqida o'ylamay qo'ygan daqiqadan e'tiboran bu ularning yagona tashvishiga aylanadi.

Mening sud protsesslarim va, hatto, aniqroq qilib aytganda, har bir protsessim uchun alohida advokatlarim borki, ular o'lib-tirilib ishlaydilar: mana, bittasi ikki kun ilgari sil kasalidan vafot etdi. Lekin mening umumiy ishlarim uchun, buni bir tasavvur qilib ko'ring-a, taqsir, mana uch yildirki, yozishmalarimni olib borishga jazm etgach,

qilayotgan ishi haqida xiyol bo'lsa-da jiddiyroq o'ylab ko'radigan odam topolmay garang bo'lib yuribman. Lekin bu gaplarning bari shuncha-ki muqaddima xolos. Men sizni hurmat qilaman va, ishonch bilan aytishim mumkin, garchi birinchi marta ko'rib turgan bo'lsa-da, yaxshi ko'raman. Mening kotibim bo'lishni va buning uchun sakkiz ming frank yoki undan ikki barobar ko'proq maosh olishni istaysizmi? Men bundan yana foyda ham ko'raman, gapimga ishonavering. Shu bilan bir qatorda, men o'sha ajoyib qavmingiz biz bir-birimizdan ajralib ketishni istab qolgunitizga qadar o'z nomingizda qolishining ham g'amini yeb qo'yaman.

Abbat bu taklifni rad etdi-yu, biroq suhbatning oxirida, markizning qanday mushkul ahvolda tushib qolayotganini aniq tasavvur etgach, miyasiga bir fikr kelib qoldi.

– Mening seminariyamda, – dedi u markizga, – bir bechora yigit qoldi. Agar yangilishmasam, endi uni qattiq quvg'inga solishsa kerak. Yaxshiyam u oddiy talaba emas, bo'lmasam uni allaqachon in pacega (monastir zindoniga) tashlashgan bo'lardi.

Shu paytga qadar o'sha yigit faqat lotin tili bilan muqaddas diniy kntoblarni o'rganib keldi, lekin bir kun kelib u yo ajoyib voiz, yoki alloma ruhoni bo'lib yetishishi mumkin. Uning kim bo'lishini bilmayman, lekin yuragida muqaddas o't bor. U juda o'sib ketsa ajab emas. Agar biror kun kelib, bizda ish va odamlarga munosabati xiyol bo'lsa-da, siznikiga o'xshaydigan kishi yepiskop qilib tayinlansa, uning e'tiborini shu yigitga qaratmoqchi bo'lib yurgan edim.

– O'sha yigitchangiz qaysi tabaqadan o'zi?

– Uni bir tog'lik duradgorning o'g'li, deyishadi. Lekin, menimcha, u birona badavlat odamning nikohsiz xotindan tug'ilgan farzandi bo'lsa kerak. Bir kuni uning, – imzosizmidi yoki birovning imzosi qo'yilganmidi, aniq esimda yo'q, – besh yuz franklik chek ilova qilingan xat olganini ko'rganim bor.

– A! Bu Jyulen Sorel-ku, – dedi markiz.

– Uning ismini qayoqdan bilasiz? – deya so'radi taajjUBLangan abbat va shu zahoti o'z savolidan xijolat chekib, jimib qoldi.

– Buni men sizga aytmayman, – dedi javoban markiz uning xijolatda qolganini sezib.

– Xo'sh, gap bunday! – deb davom etdi abbat. – Uni tarbiyalab kotib qilib olsangiz bo'larmidi. O'zi juda g'ayratli va oqil yigit, xullas urinib ko'rishingizga arziydi.

– Nega urinib ko'rmas ekanman? – dedi javoban markiz. – Lekin u politsiya boshlig'i yoki boshqa biron taning porasiga uchib, bu yerda mening ortimdan josuslik qiladigan odam bo'lib chiqmaydimi ishqilib? Mening yagona xavfsiraydigan joyim ana shu.

Abbat Pirar Jyulening g'oyat halol yigit ekanligini aytib, bu xususda uning ko'nglini tinchitgach, markiz hamyonidan ming franklik pul chiqardi.

– Mana buni yo'l xarajati uchun Jyulen Sorelga yuboring, u mening oldimga kelsin.

– Faqat Parijda yashash odatingiz tufayligina, janob markiz, bizning ahvolimizni shunday deb o'ylamog'ingiz mumkin. Sizning mavqeingiz shu qadar yuksakki, biz bechora provinsiallar, ayniqsa iezuitlar bilan do'stlashmagan ruhoniylarning qanday zulm ostida yashashini hatto tasavvur ham qila olmaysiz. Ular Jyulen Sorelga javob berishmaydi va menga, u kasal yotibdi, xatingiz pochtaida yo'qoldi va hokazo shunga o'xshash bahonalarni ro'kach qilib qutulib ketishadi.

– Bo'lmasam, bir-ikki kundan keyin ministrdan yepiskopga xat yozdirib olaman, – dedi markiz.

– Sizni ogohlantirishim lozim bo'lgan bir narsani unutibman, – dedi abbat. – Garchi o'zi past tabaqadan chiqqan bo'lsa-da, u juda mag'rur yigit, agar uning izzat-nafsiga tekkudek bo'lsangiz, ishingizga mutlaqo nafi tegmasligi mumkin, bu bilan siz uni faqat befahm qilib qo'yasiz.

– Bu gap menga yoqadi, – dedi markiz, – men uni o'g'limga o'rtoq qilib qo'yaman. Qalay, yetarlimi shu?

Oradan bir qancha vaqt o'tgach, Jyulen notanish qo'l bilan yozilgan bir maktub oldi, konvertga Shalon shahrining shtempeli bosilgan va xatga bezansonlik bir savdogarning nomiga yozilgan chek ilova qilingan edi. Xatga notanish odamning imzosi chekilgan edi-yu, lekin Jyulen uni ochib ko'rgach, yuragi orziqib ketdi: sahifaning o'rtaidagi o'n uchinchi so'z ustiga siyoh tomizilib, katta dog' tushirilgandi, bu ular abbat Pirar ikkovi kelishib olgan shartli belgi edi.

Oradan bir soat o'tar-o'tmas, Jyulenni yepiskop saroyiga chaqirtirishdi. U yerda uni otalarlarcha mehribonlik bilan qabul qilishdi. Tinmay Goratsiyni yod o'qir ekan, hazrati buzruk juda nazokatli so'zlar aytib, Jyulenni Parijda kutayotgan ajoyib istiqbol bilan tabrikladi. Yepiskop, chamasi, buning uchun minnatdorchilik tariqasida ba'zi bir izohotlar-

ni eshitmoqchi edi. Biroq Jyulen avvalo o'zi ham hech narsadan xabari bo'lmagani uchun unga hech nima ayta olmadiki, bundan hazratning unga bo'lgan hurmati g'oyat oshib ketdi. Yepiskop saroyining amaldor ruhoniylaridan biri merning nomiga xat yozib yuborgan edi, janob merning shaxsan o'zi ko'p vaqt o'tmay imzo chekilgan safar guvohnomasi keltirib berdi. Guvohnomada sayyohning ismi sharifi uchun ochiq joy qoldirilgan edi.

Kechasi soat o'n ikkiga yaqin Jyulen do'sti Fukening uyiga kirib bordi. Fuke, sog'lom fikr yuritishi tufayli, do'sti oldida paydo bo'layotgan istiqboldan xursand bo'lish o'rniiga ko'proq taajjubga tushdi.

– Bu ishlarning bari sening davlat idorasida biror mansabni egallash bilan tugaydi, – dedi liberallarning bu tarafdori, – oqibatda bir kun emas-bir kun birona shunday ish qilasan, bu ishing uchun gazetalar seni badnom qilishadi. Meni aytdi darsan, u yerda sharmanda bo'lasan. So'zlarim yodingda bo'lsin, hatto sof moliyaviy nuqtayi nazardan ham, taxta bilan halol savdo qilib yuz luidor topish va o'zing xo'jayin bo'lib yurish, hukumatdan, garchi unga Sulaymon payg'ambar boshchilik qilgan taqdirda ham, to'rt ming frank maosh olgandan ko'ra ming chandon afzalroq.

Biroq Jyulen bu mulohazalarni qishloqi boyning bema'ni kaltabinligi deb tushundi. Nihoyat, uning uchun buyuk voqealar sahnasiga chiqish fursati keldi axir. U manovi cheksiz ishonchning kamrog'-u, keng imkoniyatlarning ko'proq bo'lishini istardi. Uning dillida hozir o'chlik vahimasidan asar ham yo'q edi. Nazarida juda zukko, o'lguday ayyor va munofiq, lekin Bezanson yoki Agda yepiskoplari kabi nihoyatda nazokatli odamlar to'lib-toshib yotgan Parijdek shahri azimga borib qolish baxti Jyulen uchun hozir barcha bo'lak narsalardan ustun edi. U do'stiga bu o'rinda o'z ixtiyorim bilan ish tutmay, balki abbat Pirarning amriga itoat etyapman, deya javob qildi.

Ertasi kuni peshinga yaqin yigit o'zini dunyoda eng baxtiyor odam deb his etganicha Verrerga kirib keldi; u de Renal xonim bilan uchrashish umidida edi. Lekin avvalo u birinchi homiysi, keksa abbat Shelanni ziyorat qilishga bordi. Qariya uni qovog'ini solib qarshi oldi.

– O'zingizni mendan xiyol bo'lsa-da, minnatdor deb hisoblaysizmi? – dedi Jyulenga abbat Shelan, hatto uning salomiga ham alik olmay.

Hozir men bilan o'tirib nonushta qilasiz, bu vaqt ichida sizga boshqa ot topib kelishadi, so'ngra siz *hech kim bilan uchrashmay* Verrerdan jo'nab ketasiz.

– Eshitmoq, demak, itoat etmoq, – deya javob qildi Jyulen seminaristlarga xos g'amgin bir qiyofada. Shundan so'ng ular faqat uluhiyat va lotin tili haqidagina gaplashib o'tirishdi.

Jyulen otni minib, to'rt-besh chaqirim yurgach, o'rmon chetiga yetib bordi, u yoq-bu yoqqa alanglab tevarak-atrofdan birona tirik jon yo'qligiga ishonch hosil qildi-da, o'rmon ichiga kirib ketdi. Kunt botarda u birinchi duch kelgan hovlidagi allaqaysi dehqondan otni Verrerga berib yubordi va birozdan so'ng qandaydir uzumzorga kirib, xo'jayindan narvonini unga sotishni iltimos qildi. Uzumzor egasi narvonini sotibgina qolmay, uni Verrerdagi Sadoqat xiyoboni tepasidagi daraxtzorga qadar eltib berishga ham rozi bo'ldi.

– Biz bir bechoramiz, siz qochoq rekrut... yoki kontrabandist bo'lsangiz kerak-da, – dedi o'sha dehqon Jyulen bilan xayrlashar ekan.

– Hay, mayli, mening nima ishim bor! Narvon uchun yaxshigina haq to'ladingiz, xasislik qilmadingiz. O'zining hayotimda ham soatlarga tatyidigan daqiqalar ko'p bo'lgan, axir.

Tun qop-qorong'i edi. Soat birlarga yaqin Jyulen yelkasida narvon bilan Verrerga kirib keldi. U to'g'ri janob de Renalning ajoyib bog'ini kesib o'tadigan anhor bo'yiga tushib bordi. Anhor balandligi bir yarim odam bo'yi keladigan ikki devor orasidan oqardi. Jyulen narvonni tirab devorga osongina chiqib oldi. «Soqchi itlar meni qanday qarshi olisharkin? – deya o'yladi u. – Hammasi ana shunga bog'liq». Itlar vovillashganicha unga tashlanishgan edi. Jyulen asta hushtak chalib qo'ydi. Shundan so'ng ular yigitning oyog'iga suyaklib, unga erkalana boshlashdi.

Garchi baland temir panjaraning barcha eshiklari qulflab qo'yilgan bo'lsa-da, u birin-ketin pog'onadan pog'onaga chiqib, nihoyat, sira qiyna1may de Renal xonim yotadigan xonaning yerdan uch metrcha balandlikda boqqa qaragan derazasi oldiga yetib bordi.

Deraza qopqasida Jyulenga yaxshi tanish bo'lgan yurak shaklidagi kichkina tuynuk bor edi, Baxtga qarshi bu kichkina tuynukda bugun tungi chiroq shu'lasi ko'rinmasdi.

«Yo Parvardigor! – deya o'yladi u. – Bugun de Renal xonim boshqa xonada uxlayotgan ekan-da! U qayerda yotishi mumkin? Butun oila

Verrerd, aks holda manovi itlar bu yerda bo'lmadi. Lekin men bu qorong'i xonada janob de Renalning o'zi yoki boshqa bironta begona odamga duch kelib qolsam bormi, rosa g'avg'o ko'tariladi-da o'ziyami!»

Shu tobda eng aqlli chora – qaytib ketish edi, biroq Jyulen buni xayoliga keltirishni ham istamasdi. «Agar bironta boshqa odam bo'lsa narvondan tashlab, qochib ketaveraman. Agar o'zi bo'lsa-chi, u meni qanday kutib olarkin? U endi bor vujudi bilan xudojo'ylikka berilib, qilmishidan qattiq pushaymon bo'lib yuribdi, bunga sirayam shubha qilmasa bo'ladi, lekin xat yozdimi, demak, har qalay meni hali unutmagan ekan». Ana shu so'nggi mulohaza unga biroz dalda berdi.

U yuragi orqasiga tortib tursa ham, lekin har qalay yo halok bo'lishga, yoki xonim bilan uchrashishga jazm etib, deraza qopqasiga tosh ota boshladi, lekin javob bo'lmadi. U narvonni derazaning yoniga tiradi-da, qo'li blan qopqani avvaliga sekingina, keyin esa qattiqroq taqillatdi. «Qanchalik qorong'i bo'lmasin, – deya o'yladi Jyulen, – meni miltiq bilan otib tashlashlari hech gap emas». Bu fikr uning telbalarcha ishini darhol mardlik sinoviga aylantirib yubordi.

«Yo bu xonada hech kim yotgan emas, – deya o'ylardi u, – yoki u yerda yotgan odam endi uyg'onib bo'ldi, demak, ishni cho'zib o'tirma-sa ham bo'ladi, faqat tovushimni eshittirmaslikka va boshqa xonada yotgan odamlarni uyg'otib yubormaslikka harakat qilish kerak».

U pastga tushib, narvonni deraza qopqasining shundoq tagiga qo'ydi-da, yana yuqori ko'tarildi va qo'lini yurak shaklidagi tuynukka tiqib paypaslay boshladi. Baxti chopib, u qopqaning ilgagi osiladigan simni topa qoldi. Yigit uni siltab tortdi, shunda u qopqani bo'lak hech narsa ushlab turmagani va uning ochila boshlaganini ko'rib behad quvonib ketdi. «Uni sekin ochishim va xonimga o'zimni tezroq tani-tishga harakat qilishim kerak». U qopqani boshi sig'adigan darajada ochdi-da, bir necha marta eshitilar-eshtilmas qilib: «Bu – men, do'stingizman», deya takrorladi.

Biroz quloq solib turgach, u jimjit xonada tiq etgan tovush eshi-tilmayotganiga ishonch hosil qildi, Chindan ham kamin ustida loqal lipillab yonayotgan chiroq ko'rinmasdi, Bu hol yaxshilikdan darak bermasdi.

«Ishqilib o'q uzib qolishmasa bo'lgani!» U biroz o'ylanib turdi-da, so'ngra derazani asta chertdi; hech kim javob qilmadi, u derazani qat-tiqroq taqillatdi: «Oynani sindirsam-sindiramanki, lekin ishni oxiriga yetkazaman». Jyulen endi derazani ancha qattiq taqillata boshlagan

ham ediki, uning ko'zi daf'atan xonadagi zulmat ichidan qandaydir oq sharpani ilg'agandek tuyuldi. Nihoyat, ortiq shubha qolmadi: u o'sha sharpani aniq ko'rди, sharpa nihoyatda sekin yurib, u tomon yaqinlashib kelayotgandek edi. Birdan u naq o'zining oldida derazaga yopishib turgan yonoqlarni ko'rди.

U a'zoyi badani qaltirab, o'zini xiyol orqaga tashladi. Biroq tevarak-atrof shu qadar zimiston ediki, u hatto shunday yaqin ma-sofadan turib ham bu sharpaning de Renal xonimmi yoki boshqa odam ekanligini aniqlay olmadi. Yigit, xonim qo'ruvdan qichqirib yubormasa edi, deya cho'chidi, bir necha daqiqadan buyon itlar iril-lashganicha uning parvoni atrofida aylanishmoqda edi.

– Bu – men, – deya takrorladi u ancha baland ovoz bilan, – do'stin-gizman.

Hech qanday javob eshitilmadi, oqish sharpa g'oyib bo'lgandi.

– O'tinaman, derazani oching, sizga aytadigan gapim bor, men juda baxtsizman! – shunday deya u, xuddi oynani urib sindirmoqchi bo'layotgandek, derazani borgan sayin qattiqroq taqillata boshladi.

Qisqagina shiqirlagan tovush eshitildi, ilgak ko'tarib qo'yildi, u romni ochdi-da, asta sakrab xonaga tushdi.

Oqish sharpa undan uzoqlashmoqda edi. Jyulen uning yelkasidan tutdi; bu ayol kishi edi. Jyulenning butun jasorati bir zumda g'oyib bo'ldi-qo'ydi. Agar bu ayol o'sha bo'lsa – u nima derkin? Ayolning ohista qichqirib yuborganini eshitib, uning de Renal xonim ekanligini tushungach, Jyulenning holi ne kechganini bilsangiz edi!

U xonimni bag'riga bosdi; ayol dag'-dag' titramoqda edi, u Jyulenni ko'ksidan itarib yuborishga arang majoli yetdi.

– Badbax! Bu nima qilganingiz axir?

Xonim entikib turganidan bu so'zlarni arang aytdi. Jyulen ayolning tovushidan juda samimiy bir g'azab his etdi.

– Axir o'n to'rt oylik hijrondan so'ng keldim oldingizga.

– Keting bu yerdan. Darhol keting, deyaipman. Ah, janob Shelan!

Nega unga xat yozishim uchun ijozat etmadingiz? Men bu dahshatga yo'l qo'ymagan bo'lardim. – Asl uni g'ayritabiyy bir kuch bilan itarib yubordi – men o'z jinoyatimdan qattiq o'kinyapman; Parvardigor menga rahm qilib, ko'zimni ochdi, – deya takrorladi u entikib. – Keting bu yerdan! Hoziroq keting!

– O'n to'rt oy davomida tinimsiz azob-uqubat chekkanimdan so'ng, men siz bilan gaplashmay turib bu yerdan ketmayman, albatta.

Shu payt ichida sizning nima ishlar qilganingizni bilishni istayman. Oh! Sizni naqadar sevardim-a! Nahot mutlaqo ishonchingizga loyiq bo'lmasam... Men bor gapni bilishni istayman.

De Renal xonim qanchalar qarshilik ko'rsatmasin, uning qalbi bu hukmron tovushga farmonbardor edi.

Shu daqiqaga qadar uni quchog'idan chiqarmay, ehtiros bilan bag'riga bosib turgan Jyulen endi xonimni qo'yib yubordi. Bundan de Renal xonimning biroz ko'ngli tinchigandek bo'ldi.

– Narvonni bu yoqqa olib qo'yaman, – dedi Jyulen, – bo'lmasa bizni sezib qolishlari mumkin. Xudo ko'rsatmasin, xizmatkorlardan biron-tasi uyg'onib qolib, uy atrofini aylanib chiqishi ham hech gap emas.

– Ah, yo'q! Sizga keting, deyapman axir! – deya takrorladi ayol chin ko'ngildan g'azablanib. – Odamlar bilan nima ishim bor? Lekin siz meni chidashga majbur etayotgan bu jirkanch manzarani Tangri ko'rib turibdi, buning uchun u meni jazolagay. Bir vaqtlar qalbimda sizga nisbatan tuygan his-tuyg'ulardan razillik bilan foydalanypsiz, ammo o'sha tuyg'ular yo'q endi. Eshityapsizmi, janob Jyulen?

Yigit shovqin solmaslik uchun narvonni ehtiyotkorlik bilan sekingina tortib olmoqda edi.

– Ering shahardami? – deya so'radi u xonimga tegajog'lik qilishni hatto xayoliga ham keltirmay, shunchaki eski odati bo'yicha.

– Xudo xayringizni bersin, men bilan bunday gaplashmang, bo'lmasam hozir erimni chaqiraman. Yuz-xotir qilib o'tirmay, sizni darhol haydab chiqarmaganim uchun ham gunohga botyapman. Sizga shunchaki rahmim keldi, – deya qo'shimcha qildi u yigitning sha'niga tegishga harakat qilib. Xonim Jyulenning sirkasi suv ko'tarmasligini yaxshi bilardi.

Xonim u bilan «sensirab» gaplashishdan bosh tortayotgani, Jyulen shu paytga qadar qattiq inonib kelgan sevgi rishtalarini uzishga qat'iy anhd qilgani yigitning qalbida jo'sh urayotgan ehtirosni junbishga keltirdi. – Nahotki! Nahot shunday bo'lsa, siz chindan ham meni ortiq sevmaysizmi? – dedi u go'yo qalbining qa'ridan chiqayotgandek ta'sirchan bir tovush bilan – uning bu so'zlarini loqayd eshitish juda qiyin edi.

Ayol javob qilmadi, shunda u birdan yig'lab yubordi. Chindan ham uning ortiq gapirishga majoli qolmagan edi.

– Shunday qilib, demak, bu yorug' dunyoda meni sevgan tanho bir odam ham meni butunlay unutibdi! U holda yashab nima qildim! – Bu

yerda endi erkak kishi bilan uchrashib qolish xavfi yo'qligiga ishonch hosil qilgach, uning qalbidagi jasoratdan asar ham qolmadi; dilida muhabbatdan bo'lak barcha tuyg'ular g'oyib bo'lgandi.

U sukunat ichra uzoq yig'ladi; xonim indamay uning nolasiga quloq solib turardi. Jyulen ayolning qo'lidan tutdi, xonim qo'lini tortib olmoqchi bo'ldi-yu, lekin har qalay, bir necha siltanishdan so'ng qo'li yigitning kaftida jimib qoldi. Xona qop-qorong'i edi, ular de Renal xonimning to'shagiga yonma-yon o'tirishardi.

«Bu uchrashuv ilgirigi visol damlariga sirayam o'xshamaydi-ya! – deya o'yladi Jyulen, ko'zlaridan tirqirab yosh chiqar ekan. – Demak, hijron insonning barcha tuyg'ularini o'ldiradi, degan gap rost ekan-da! Yo'q, yaxshisi ketganim ma'qul!»

– O'tinaman, aytimg, sizga nima bo'ldi o'zi? – dedi nihoyat xonimning miq etmay o'tirishidan yuragi ezilib ketgan Jyulen yig'idan entikib.

– Siz jo'nab ketgan paytingizda, turgan gap, mening qilmishim butun shaharga ma'lum bo'lgan ekan, – deya javob qildi de Renal xonim quruqqina bir ohangda, Jyulen uning tovushida qandaydir keskin bir ta'na eshitgandek bo'ldi. – Siz har qadamda ehtiyot-sizlikka yo'l qo'yg'an edingiz, keyin esa, oradan bir qancha vaqt o'tgach, oldimga muhtaram janob Shelan keldi. U meni gunohimga iqrar qilmoqchi bo'lib uzoq ovora bo'ldi. Nihoyat bir kuni u meni Dijonga, o'zim birinchi marotaba ibodat qilgan cherkovga olib bordi. O'sha yerda u o'zi birinchi bo'lib gap ochdi... – ko'z yoshlari de Renal xonimning so'zlashiga xalal bermoqda edi, – Yo Rabbim, yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmadim o'shanda! Men unga barcha gunohlarimni so'zlab berdim. Mehribon abbatning menga rahmi keldi, u menga qahrini sochmadi, aksincha, men bilan birga hasrat chekdi. O'sha kezlari men sizga har kuni xat yozardim, lekin ularni jo'natishga jur'at etmasdim; men ularni yashirib qo'yardim va toqatim toq bo'lgan paytlarda xonamni ichidan qulflab olib, bu xatlarni qayta-qayta o'qirdim.

Nihoyat, janob Shelan mendan o'sha xatlarni talab qilib oldi. Ulardan andishaliroq qilib yozilganlari sizga jo'natildi. Siz esangiz menga biron marta ham javob qilmadingiz.

- Ont ichaman, seminariyada sendan bitta ham xat olganim yo'q.
- Yo Parvardigor! Kim ushlab qolishi mumkin ularni!
- O'zing o'ylab ko'r endi. Mening naqadar baxtsiz bo'lganimni:

soborda ko'rgunimga qadar, hatto sening hayot yoki hayot emasligini ham bilmasdim.

– Tangri menga rahm qildi, – deya davom etdi de Renal xonim. – U o'zining oldida, bolalarim, erim oldida naqadar gunohga botganimni ko'nglimga soldi. Erim meni hech qachon sevgan emas, hali siz meni sevgan paytlaringizda mening qanday xayollarga borganimni bilsangiz edi!..

Jyulen tuyg'ulari jo'sh urib ketganidan o'zini yo'qotib, uning ko'ksiga talpindi. Biroq de Renal xonim uni itarib tashladi va ancha keskin ovoz bilan so'zida davom etdi:

– Muhtaram do'stim, janob Shelan menga, janob de Renalga turmushga chiqibmanmi, demak, barcha his-tuyg'ularimni unga bag'ishlamog'im lozimligini tushuntirdi. Hatto mavjudligidan mutlaqo bexabar bo'lgan va o'sha mash'um aloqaga qadar sira his etmagan tuyg'ularim ham unga qaratilmog'i kerak ekan. O'zim uchun juda aziz bo'lgan o'sha xatlarimdan judo bo'lib, buyuk qurbonlik keltirganimdan so'ng, hayotim juda baxtiyor bo'lmasa-da, birmuncha osoyishta kecha boshladi. Shuning uchun ham mening tinchimni buzmag, menga do'st... eng aziz do'stim bo'lib qoling. – Jyulen uning qo'lini o'pa boshladi, xonim uning hamon yig'layotganini his etmoqda edi. – Yig'lamang, yuragimni o'rtayapsiz axir... Yig'lamang, endi o'zingiz nima ishlar qilganingizni gapirib bering. – Jyulenning gapirishga majoli yetmasdi. – Sizning seminariyada qanday yashaganingizni bilmoqchiman, – takrorladi xonim, – keyin bu yerdan chiqib ketasiz.

Nimalarni gapirayotganini o'ylab o'tirmay Jyulen boshida duch kelgan fitnalar, turli hiyla-nayranglar to'g'risida hikoya qildi, so'ngra, uni repetitor qilib tayinlashgach, hayoti birmuncha osoyishtaroq kecha boshlaganini gapirib berdi.

– Xuddi ana shu payt, – deya qo'shimcha qildi u, – hozir yaqqol ko'rib turganim: siz meni sevmay qo'yganingiz, mening sizga mutlaqo befarq bo'lib qolganim haqida dalolat beruvchi uzoq sukutingizdan so'ng... (de Renal xonim uning qo'lini qisdi)... Menga o'sha besh yuz frank pulni yuboringiz.

– Sizga hech qachon pul yuborgan emasman! – dedi de Renal xonim.

– O'sha xatga Parij shtempeli urilgan edi va shubhadan xoli bo'lmoq uchun «Pol Sorel» deb imzo chekilgandi.

Ular bu pulni kim yuborishi mumkinligi to'g'risida turli taxminlar qila boshlashdi. Vaziyat birmuncha o'zgardi. De Renal xonim bilan Jyulen o'zlari ham sezmaganda holda ko'tarinki ruhdagi gaplardan samimiy va do'stona suhbatga o'tishdi. Xona ichi qop-qorong'i bo'lganidan ular bir-birlarini ko'rmasalar-da, biroq tovushlarining ohangidan dillaridagi bor gapni sezib turishardi. Jyulen asta xonimning belidan quchdi; bu qaltis harakat edi, albatta. Ayol uning qo'lini chetlatmoqchi bo'ldi-yu, biroq Jyulen o'z hikoyasining qandaydir qiziq bir tafsiloti bilan uning diqqatini chalg'itdi. Qo'l haqida go'yo unutgandek bo'lishdi va u xonimning belidan quchganicha qolaverdi.

O'sha besh yuz frank ilova qilingan xat to'g'risidagi turli-tuman taxminlardan so'ng Jyulen yana boshidan kechirganlarini hikoya qila boshladi; Jyulen hozir boshidan kechirayotgan voqea oldida o'zi uchun mutlaqo ahamiyatsiz bo'lib qolgan seminariyadagi hayotini hikoya qilar ekan, asta-sekin o'zini bosib olmoqda edi. Endi uning butun fikr-yodi bu uchrashuvning nima bilan tugashida edi. «Siz ketishingiz kerak», deya daqiqa sayin entikib takrorlardi unga xonim.

«Agar meni quvib yuborishsa, qanday sharmandalik bo'ladi, – deya o'ylardi Jyulen. – O'la-o'lguncha vijdon azobidan qiyinalib yuraman, u endi hech qachon menga xat yozmaydi, keyin Xudo bilsin, bu o'lkaga yana qaytib kelish nasib qiladimi-yo'qmi». Shu daqiqadan boshlab Jyulen qalbida bu yaqinlik nash'asidan nom-nishon qolmadi. U bir vaqtlar nihoyatda baxtli bo'lgan bu xonada jonidan ortiq sevadigan ayolni deyarli quchoqlab o'tirardi. Jyulen bu zimiston qorong'ilikda uning yig'layotganini his etib, siynasining ko'tarilib tushishidan uning faryod qilishdan o'zini arang tutib turganiga ishonch hosil qilar ekan, baxtga qarshi, sovuqqon siyosatchiga aylanib qoldi. U bir vaqtlar seminariya hovlisida, kuchliroq o'rtoqlaridan birontasi unga qarshi biror ifloslik qilmoqchi bo'lganini payqagan kezlari ana shunday sovuqqon va tadbirkor bo'lib qolardi. Jyulen Verrerni tark etganidan buyon kechirgan uqubatli hayotini tasvirlar ekan, hikoyasini ataylab cho'zmoqda edi. «Demak, u, – derdi o'ziga-o'zi de Renal xonim, – butun bir yillik ayriliqdan so'ng, hatto uni eslash yoki eslamasliklarini bilmay turib ham taqdir unga Verjida tuhfa etgan o'sha baxtli kunlar yuborishga harakat qildim». Xonim ho'ngrab yig'lay butunlay unutib yuborishga harakat qildim». Xonim ho'ngrab yig'lay boshladi. Jyulen hikoyasi ta'sir qilayotganini sezdi. Yigit so'nggi mar-

ta urinib ko'rishga ahd qildi: u darhol Parijdan olgan xati to'g'risida so'z ochdi.

– Shunday qilib, hazrati buzruk bilan umrbod xayrlashdim.

– Bu nima deganingiz? Nima, siz endi Bezansonga boshqa qaytib bormaysizmi? Bizni umrbod tark etyapsizmi?

– Ha, – deya javob qildi Jyulen qat'iy ohangda, – ha, hatto umrim bino bo'lib hammadan ko'proq sevgan odamim ham meni unutgan bu o'lkani tark etyapman, bu yerga endi hech qachon qaytib kelmasam kerak. Men Parijga jo'nayapman...

– Sen Parijga jo'nayapsanmi?! – deya baland ovoz bilan xitob qildi de Renal xonim.

Yig'idan butunlay entikib qolgan ayol endi dilidagi iztirobni yashirmay qo'ygan edi. Jyulen ham xuddi ana shuni kutib turgan edi: yigit endi shu paytgacha, hamma ishini buzib qo'ymasa edi, deb qo'rqib turgan so'nggi chorani qo'llashga jazm etdi. Xonimning shu xitobiga qadar qorong'ida hech nimani ko'rmay o'tirgan Jyulen buning oqibati nima bo'lishini mutlaqo tasavvur qila olmasdi. Endi u ortiq ikkilanmay qo'ydi: keyin uning butun hayotini zaharlashi mumkin bo'lgan vijdon azobi oldidagi qo'rquvdan butunlay o'zini tutib oldi; u o'rnidan turib, sovuq ohangda dedi:

– Shunday, xonim, sizni umrbod tark etyapman, baxtli bo'ling, xayr.

U deraza tomon bir necha qadam yurdi va romning tutqichidan ushlab, uni qiya ochdi. Shunda de Renal xonim yugurib uning oldiga bordi-yu, boshini Jyulenning yelkasiga qo'ydi, yigit xonim uni bag'riga bosayotganini, yuzini yuziga suykayotganini sezdi.

Ana shu yo'sinda, uch soatlik suhbatdan so'ng, Jyulen avvalgi ikki soat davomida mushtozlik bilan orzu qilgan niyatiga erishdi. Agar bu voqea xiyol oldinroq sodir bo'lganda, avvalgi muhabbatning uyg'onishi va de Renal xonim pushaymonining so'nishi unga favqulodda bir rohat bag'ishlagan bo'lardi, biroq shuncha urinishlaridan so'ng murod hosil bo'lishi endi unga faqat lazzat bag'ishladi xolos. Jyulen ma'shuqasining barcha e'tirozlariga qaramay, chiroq yoqmoqchi bo'ldi.

– Nahotki, – derdi u xonimga, – seni ko'rganimni hatto eslab yurishimni ham istamasang? Manovi shahlo ko'zlarida porlab turgan muhabbat-chi, axir uni ko'rishdan mahrum bo'lyapman! Mana bu oppoq qo'llarni ham ko'rmay ketaveramanmi? O'ylab ko'r, seni tark etyapman, endi uzoq vaqt ko'rishmaymiz!

«Qanday sharmandalik!» – derdi o'ziga-o'zi de Renal xonim, biroq u endi Jyulenning biron-ta ham gapini qaytarolmasdi: yigit unga umrbod judolik haqida eslatishi bilan uning ko'zlaridan duv-duv yosh oqa boshlardi. G'ira-shira tong otib, sharqiy Verrer tog'laridagi archalar qorayib ko'rina boshladi. Biroq sevgisidan mutlaqo mast bo'lgan Jyulen darhol qochib qolish o'rniga, de Renal xonimdan kunni uning xonasida yashirib o'tkazish va bu yerdan faqat ertaga tunda chiqib ketishga ijozat etishni iltimos qilishga tushdi.

– Nega endi ijozat etmas ekanman? – deya javob qildi xonim. – Ikkinchi marta tamomila gunohga botganimdan so'ng o'zimni mutlaqo hurmat qilmay qo'ydim, chamasi, endi umrim hasratda o'tsa kerak, – shunday deya u otashin ehtiros bilan Jyulenni bag'riga bosdi. – Erim endi ilgaridek emas: juda hadiksirab qolgan, nazarida men uni aldaganman, shuning uchun mendan jahli chiqib yuribdi. Agar sal shivirini eshitsa, meni tamom bo'ldi deyaver, meni yaramas maxluqday uydin quvib chiqaradi, aslida ham o'zi shundayman.

– Ah! Mana, janob Shelanning pand-nasihatlari, – dedi Jyulen. – O'sha la'nati seminariyaga ketishimdan avval sen men bilan bunday gaplashmagan bo'larding. O'shanda hali meni sevarding!

Jyulen bu so'zlarni juda sovuqqonlik bilan aytgani uchun «darhol mukofotga sazovor bo'ldi: u ma'shuqasining shu zahoti eridan qo'rqishini unutib, boshqa ancha dahshatliroq xatardan – oshig'i uning sevgisiga shubhalana boshlashidan cho'chib qolganini ko'rdi. Hash-pash deguncha tong otdi-yu, xona ichi yorishib ketdi: niyatiga yetgan Jyulen kerilib, o'z hayotida sevgan bu tanho ayolni, bu go'zal xonimning quchog'ida, deyardi oyog'ida yotganidan huzur qilmoqda edi. Holbuki bundan atigi bir necha soat avval bu xonim faqat yaratgan Xudoning qahridan qo'rqar va butun vujudi bilan o'z burchiga sodiq edi. Butun bir yil davomida tishini-tishiga qo'yib, chidab kelgan ayolning irodasi uning dadil hamlasiga dosh bera olmadi.

Birozdan so'ng uyda g'ivir-g'ivir harakat boshlandi: shundan so'ng de Renal xonim o'zi mutlaqo unutgan bir narsani eslab, juda qo'rqib ketdi.

– Anavi zahar Eliza xonani yig'ishtirgani kelib qolishi mumkin... Manovi bahaybat narvonni nima qilamiz? – dedi u sevgilisiga qarab.

– Uni qayerga yashirsak ekan?

– Ah, topdim, men uni chordoqqa olib chiqib qo'yaman, – deya xitob qildi u quvonib.

– Men seni xuddi shu holda esladim, endi o'zingga o'xshayapsan, – dedi zavq bilan Jyulen. – Biroq sen malay uxlaydigan xonadan o'tishing kerak-ku?

– Narvonni koridorga qo'yaman-da, malayni chaqirib, biron yoqqa jo'natib yuboraman.

– Koridordan o'tib ketayotganida narvonni ko'rib qolgudek bo'lsa, uni aytish uchun biror bahona topib qo'ysang bo'lardi.

– Bo'lmasam-chi, jonginam! – deya javob qildi de Renal xonim uni o'par ekan. – Agar men yo'g'imda, Xudo ko'rsatmasin, Eliza kelib qolgudek bo'lsa, darrov karavot tagiga yashirin.

Kutilmagan bu quvnoqlikni ko'rib Jyulen qattiq hayratga tushdi: «Demak, chinakam xavf-xatarga duchor bo'lganida, – deya o'yladi yigit, – qo'rqish u yoqda tursin hatto, aksincha, quvonib ham ketarkan, chunki shunda u barcha vijdon azoblarini unutadi. Chinakamiga tengi yo'q ayol-da o'ziyam! Uning sevgisiga sazovor bo'lganim uchun har qancha faxrlansam arziydi!» Jyulening qalbi zavqqa to'la edi. De Renal xonim narvonni asta ko'tarib ko'rdi: narvon uning uchun anchagina og'irlik qilishi yaqqol sezilib turardi. Jyulen yordam bermoq uchun ma'shuqasi yoniga keldi-da, uning nimjonga ko'ringan xipcha qomatiga zavq bilan tikilib qoldi. Shu payt de Renal xonim narvonni hech kimning yordamisiz shartta ko'tardi va go'yo yengil stuldek, uni osongina yo'lakka olib chiqdi. Ayol zinapoyadan tez-tez yurib, uchinchi qavatning koridoriga ko'tarildi-da, narvonni yotqizib, devorga tirab qo'ydi. So'ngra u malayni chaqirdi va kiyinib olishi uchun unga fursat bermoq niyatida yuqoriga, kaptaxonaga chiqib ketdi. Xonim besh daqiqalardan so'ng koridorga qaytib tushganda, narvon u yerdan g'oyib bo'lgandi. Uni kim olib ketdiyin? Agar uyda Jyulen bo'lmaganida ayol bundan sira ham tashvish qilmagan bo'lardi. Ammo hozir o'sha narvonni eri ko'rib qolsa bormi? Buning oqibatini o'ylashning o'zi dahshat! De Renal xonim jon holatda uni butun uy bo'ylab qidira boshladi. Nihoyat, u narvonni shundoqqina tomoning tagidan topdi. Narvonni u yerga haligi malay olib chiqqan va, hatto, chamasi, yashirib qo'ygan bo'lsa kerak. Bu juda g'alati voqea bo'ldiki, boshqa paytda xonim, shubhasiz, qo'rqib ketgan bo'lardi.

«Yigirma to'rt soatdan so'ng, – deya o'yladi ayol, – Jyulen bu yerdan chiqib ketgach, nima bo'lishi menga baribir emasmi? O'shanda men uchun butun borliq dahshatli g'uribat va o'kinchga aylanmaydimi axir!»

Xonimning miyasidan bu men uchun o'lim bilan barobar, degan fikr lip etib o'tdi, – ah, hammasi baribir emasmi! Shunday hijrondan so'ng, – o'zi axir, seviklimdan umrbod ajraldim, deb o'ylagan edi-ku, mana, taqdir ekan; Jyulen bilan yana diydor ko'rishdi, ular yana birga bo'ldilar, uning visoliga yetmoq uchun qanday to'siqlarni yengib kelmadi deysiz, bu esa uning o'z ma'shuqasini qattiq sevishidan dalolat berib turibdi!

U Jyulenga narvon voqeasini hikoya qilib berdi.

– Agar o'sha malay narvon topib olganini aytib bersa, erimga nima deb javob qilaman? – Shunday deya u bir daqiqa o'ylanib tur-di. – Senga narvon sotgan o'sha dehqonni qidirib topmoqlari uchun ularga kamida yigirma to'rt soat vaqt kerak bo'ladi... – shundan so'ng u Jyulening quchog'iga o'tilib, uni talvasa ichra bag'riga bosganicha: – Ah! Qani endi, qani endi shunday quchog'ingda o'lsam! – deya xitob qildi va butun jismi bilan unga yopishib, lablaridan, yuz-ko'zidan o'pa boshladi. – Lekin har qalay, sening ochlikdan o'lishingni istamayman, – dedi u so'ngra kulib.

– Yur, men seni Dervil xonimning xonasiga yashirib qo'yaman, bu xona doim qulflog'liq turadi. – Xonim koridorning boshiga borib soqchilik qilib turdi, Jyulen esa yugurganicha qo'shni xonaga o'tib oldi. – Ehtiyot bo'l, agar taqillatib qolishsa, eshikni ochib yurma tag'in, – dedi ayol uning ustidan qulflar ekan, – ha, aytmoqchi, eshikni bolalardan boshqa hech kim taqillatmaydi: ular bu yerga kirib, biror o'yin o'ynamoqchi bo'lib qolishlari mumkin.

– Sen bolalarni boqqa, deraza tagiga olib chiq, ularni ko'rgim kelyapti. Keyin o'zaro gaplashishsin ham.

– Ha! Ha! Albatta, – deya qichqirdi ayol eshik oldidan nari ketar ekan.

U tezda apelsin, biskvit va bir shisha may ko'tarib qaytdi, non o'marishni esa uddalay olmabdi.

– Ering nima ish qilyapti? – deya so'radi Jyulen.

– Yozuv-chizuv bilan band, dehqonlar bilan qandaydir oldi-sotdisi bor ekan,

Ammo soat sakkiz bo'lgani haqida zang chalindi-yu, uyda odatdagil yugur-yugur boshlandi: agar de Renal xonim chiqib, uydagilarga ko'rinish bermasa, uni hamma yoqdan izlay boshlashlari turgan gap edi, u Jyulenni tark etishga majbur bo'ldi. Biroq tez orada u har qanday ehtiyotkorlikni yig'ishtirib qo'yib, yigitga bir finjon qahva olib

keldi: u faqat bir narsadan, Jyulening och qolib o'lishidan qo'rqardi. Nonushtadan so'ng u bolalarni Dervil xonimning derazasi tagiga olib kelishga muvaffaq bo'ldi, Jyulen bolalar juda ulg'ayib qolishganini ko'rdi, lekin, ular, yigitning nazarida, ancha dag'allashib ketishgandi, yoki ehtimol, uning o'zi o'zgarib ketgandir. De Renal xonim bolalarga Jyulen haqida so'z ochdi. Bolalarning kattasi o'z ustozini ancha mehri tovlanib esladi va uning ketib qolganidan afsuslandi, biroq ikki kichik o'g'il, ma'lum bo'lishicha, uni deyarli unutib qo'yishgan ekan.

Janob de Renal bu erta uydin hech qayoqqa chiqmadi: u dehqonlarga kartoshka sotish bitimi bilan band bo'lib, tinmay zinapoyadan yuqori chiqib, pastga tushar va butun uy bo'ylab izg'ib yurardi. Peshin-ga qadar de Renal xonim o'z asirini ko'rib chiqish uchun bir daqiqa ham vaqt topa olmadi. Tushki ovqatga zang chalinib, hammalari dasturxon atrofiga o'tirishgach, xonimning xayoliga Jyulen uchun bir likopcha issiq sho'rva o'g'irlash fikri kelib qoldi. Ana shunda, sho'rva quyilgan likopchani ko'tarib yigit yashiringan xona eshigiga astagina yaqinlashar ekan, xonim daf'atan ertalab narvonni yashirib qo'ygan o'sha malay bilan yuzma-yuz kelib qoldi. Malay ham xuddi bir narsaga quloq solayotgandek, koridordan asta pisib kelmoqda edi. Chamasi, Jyulen o'z xonasida ehtiyotsizlik bilan u yoqdan-bu yoqqa yurgan bo'lsa kerak. Malay o'sal bo'lib nari ketdi. De Renal xonim bamay-lixotir Jyulening oldiga kirdi. Uning malay bilan bunday duch kelib qolganidan Jyulen juda qo'rqib ketdi.

– Sen qo'rqaysan, – dedi xonim Jyulenga, – men esa hozir hech qanday xavf-xatardan g'am yemayman, kiprigimniyam qoqmayman. Men faqat bir narsadan – sen jo'nab ketgandan keyin o'zimning yolg'iz qolishimdan qo'rqayman, – shunday deya xonim xonadan yugurib chiqib ketdi.

– Eh! – deya xitob qildi qoyil qolgan Jyulen. – Bu ajoyib ayol faqat pushaymon yeyish azobidagina qo'rqadi!

Nihoyat, kech ham kirdi. Janob de Renal kazinoga jo'nadi.

Xotini boshi qattiq og'riyotganini bahona qilib, xonasiga kirib ketdi; u shoshilib Elizaga javob berib yubordi-da, oqsoch qiz chiqib ketgan zahoti yugurib borib, Jyulen qamalagan xonaning eshigini ochdi.

Jyulen chindan ham ochlikdan o'layozgan ekan. De Renal xonim unga non olib kelish uchun idish-tovoq saqlanadigan xonaga jo'nadi. Shu payt Jyulen kimningdir qattiq qichqirganini eshitib qoldi. De Re-

nal xonim qaytib keldi va qorong'ida bufet oldiga borib, non olmoqchi bo'lganida qo'li ayol kishining yelkasiga tegib ketganini aytib berdi. Ma'lum bo'lishicha, yashiringan ayol Eliza ekan, Jyulen o'shaning qichqirig'ini eshitibdi.

– Eliza u yerda nima qilayotgan ekan?

– Chamasi, konfet o'g'irlayotgan yoki bizni kuzatayotgan bo'lsa kerak-da, – dedi javoban de Renal xonim g'oyat beparvolik bilan. – Lekin, xayriyat, pashtet bilan butun bir buxanka non topib keldim.

– Manavi nima? – dedi Jyulen xonimning peshbandi cho'ntaklarini ko'rsatib.

De Renal xonim tushki ovqat paytidayoq cho'ntaklarini nonga to'ldirib olganini unutib qo'ygan ekan.

Jyulen uni quchoqlab, bag'riga bosdi: u yigitga ilgari hech qachon shu qadar go'zal bo'lib ko'rinnmagandi. «Hatto Parijda ham, – deya xayolidan o'tkazdi u, – bunday olijanob ayolni sira uchratmasam kerak!» Xonimning hiyla-nayranglarga o'rganmaganligidan dalolat beruvchi bu epsizligi haqiqiy matonat bilan uyg'unlashib ketgandi. Odatda bunday odamlarning qalbi faqat o'zga ma'nodagina dahshatliroq bo'lgan boshqa bir xavfdan larzaga keladi.

Jyulen zo'r ishtaha bilan ovqatlanmoqda edi, uning ma'shuqasi esa taomlarning oddiyligidan kulib o'tirardi, – u jiddiy mavzuga ko'chishdan cho'chirdi, – shu payt daf'atan kimdir eshikni siltab torta boshladi. Bu janob de Renal edi.

– Nega eshikni qulflab olding? – deya qichqirardi u xotiniga.

Jyulen arang divan tagiga kirib yashirinishga ulgurd.

– Bu qanaqasi bo'ldi? Butunlay yechinmabsiz, – dedi janob de Renal ichkari kirar ekan. – Yana eshikni ichidan qulflab olib, ovqatlanib o'tiribsiz!

Boshqa paytda erlarga xos qo'rslik bilan berilgan bu savol de Renal xonimni sarosimaga solgan bo'lardi, biroq hozir u eri xiyol egilsa, darhol Jyulenni ko'rib qolishi mumkinligini bilardi, zero janob de Renal divanning qarshisiga, hozirgina Jyulen o'tirgan o'sha stulga kelib joylashgan edi.

Bosh og'rig'i hammasiga bahona bo'ldi. Shundan so'ng janob de Renal xotiniga kazinodagi bilyardda bir partiya o'yinni qanday qilib yutib olgani haqida barcha tafsilotlari bilan hikoya qila boshladi. «Ha, bir tasavvur qilgin-a, o'n to'qqiz franklik partiyani yutdim!» – derdi u. Shu payt ayol daf'atan eridan uch qadam narida turgan stulda

Jyulennning shlyapasini ko'rib qoldi. U o'zini yanada vazminroq tutib, bamaylixtor yechina boshladi-da, paytini topib turib, erining orqasiga o'tdi va ko'ylagini shlyapa turgan stul ustiga tashladi.

Nihoyat, janob de Renal o'z xonasiga chiqib ketdi. Xonim Jyulendan seminariyada qanday yashagani to'g'risida yana bir bor hikoya qilib berishni iltimos qildi.

– Kecha so'zlaringga quloq solmagan edim, sen gapirar eding, men esa faqat qanday qilib seni haydab yuborishga yurak betlasam ekan, deya o'ylardim.

Bugun u ehtiyot bo'lishni hatto xayoliga ham keltirmasdi. Ular baralla suhbatlashib o'tirishardi. Kechasi soat ikkilarda bo'lsa kerak, kimningdir eshikni bor kuchi bilan mushtlashi birdan ularning suhbatini bo'lib qo'ydi. Bu yana janob de Renal edi.

– Darhol oching eshikni! Uyimizga o'g'rilar kirishibdi! – deya qichqirardi u. – Sen-jan bugun ertalab ularning narvonini topib olibdi.

– Mana, hammasi tamom bo'ldi, – deya xitob qildi de Renal xonim Jyulennning quchog'iga otilar ekan. – U ikkovimizni ham o'ldiradi, u o'g'rilar kelganiga ishonmaydi. Men esa sening quchog'ingda o'laman, o'lganda ham juda baxtiyor bo'lib o'laman, ilgari o'zimni sira ham shu qadar baxtli his etgan emasman.

U quturib eshikni mushtlayotgan eriga bir og'iz ham javob bermay, ehtiros bilan Jyulenni o'pmoqda edi.

– Sei onasan, Stanislavni o'yla, – dedi Jyulen ayolga nigohi bilan buyruq qilib. – Men pardozxonaning derazasidan hovliga sakrayman va bog' oralab qochib ketaman, itlar meni tanishadi. Imkoni bo'lgan zahoti kiyimlarimni tugib, boqqa tashla. Hozircha eshikni sindiraversin. Muhimi, hech narsani bo'yningga olma, men senga buni man etaman. Shubhalansa, shubhalaversin, faqat aniq bilmasa bo'lgani.

– Axir yiqilib o'lasan-ku! – ayol aytgan butun gap ana shu bo'ldi. U hozir boshqa hech nimaning tashvishini qilmasdi.

U Jyulen bilan birga pardozxona derazasi yoniga bordi, so'ngra shoshilmay uning kiyimlarini yashirib qo'ydi. Nihoyat, shundan keyingina borib, g'azabdan quturayotgan eriga eshikni ochdi. Janob de Renal yugurib kirib xonani, so'ngra pardoz bo'lmasini ko'zdan kechirdi va bir og'iz ham so'z aytmay, g'oyib bo'ldi. Xonim Jyulennning kiyimini pastga qarab otdi, yigit tugunni ilib oldi-da, Du daryosi tomon, bog'ning pastki pog'onasiga qarab yugurdi.

Birdan uning qulog'i ostida o'q vizilladi va shu zahoti orqa tomondan miltiqning varanglagani eshitildi.

«Bu janob de Renalning o'q uzishi emas, – deya xayolidan o'tkazdi yigit, – u miltiqni yaxshi otolmaydi, bu boshqa odamning mo'ljali». Itlar indamay uning yonida yugurib borishardi. Ikkinchi o'q itlardan birining oyog'iga tegdi shekilli, bechora ayanchli vangillab qoldi. Jyulen panjara ustidan sakrab o'tdi-da, devor bo'ylab ellik qadamcha yugurgach, orqa tomonga qarab chopib ketdi. U bir-biriga tovush berib qichqirayotgan ovozlarni eshitdi va o'z dushmani – miltiqdan o'q uzayotgan o'sha malayni yaqqol ko'rdi; bog'ning narigi tomonida turgan allaqaysi bir dehqon ham o'q uza boshladi, lekin bu paytda Jyulen Du sohiliga yetib olgan bo'lib, kiyimlarini kiyimoqda edi.

Bir soatdan so'ng Jyulen Verrerdan to'rt-besh chaqirim narida, Jeneva yo'lida ketmoqda edi. «Agar chindan ham ularning shubhasi bo'lsa, – deya o'ylardi Jyulen, – meni qo'lga tushirish uchun Parij yo'lga qarab yugurishadi».

– Shunday bo'lsa, ehtimol, yaxshiroq ham bo'lardi, Xudo haqqi. Men provinsiyadagi dahshatli hayotdan qochib kelyapman. O'zing bilasan, o'rmonning soya-salqini-yu, qishloqning sukunatini yaxshi ko'raman. Xayolparastligim uchun necha bor ta'na qilgan eding. Umrin bino bo'lib o'sha la'nati siyosatga aralashgan emasman, meni esa u yerdan xuddi shu siyosat quvib yubordi.

– Qanaqa partiya a'zosi o'zi?

– Hech qanday partiya, lekin xuddi shu narsa mening boshimga yetdi. Men musiqani, tasviriy san'atni sevaman. Yaxshi kitob – men uchun katta bir voqea. Mening butun siyosatim ana shu. Yaqinda qirq to'rt yoshga to'laman. Xo'sh, yana qancha yashashim mumkin? O'n besh yil yasharman, yigirma yil, xo'p – nari borsa o'ttiz yil degin. Endi bu yog'ini eshit. O'ylaymanki, o'ttiz yillardan so'ng ministrlar ancha quvroq bo'lib qolishadi, lekin, albatta, ular ham hozirgilaridek juda halol odamlar bo'lishadi. Angliya tarixi, xuddi ko'zgudek, menga butun kelajagimizni ko'rsatib turibdi. Doim o'zining alohida huquqini kengaytirishni istaydigan birorta qiroq topiladi, doim deputatlik kursisi, Miraboning shuhrati va u yuz minglab o'margan pul haqidagi orzular provinsiya boyonlarining uyqusini buzib keladi: ularning tilida bu liberal bo'lish va xalqni sevisish deb ataladi. Perlar yoki kamer-yunkerlar safiga qo'shilish istagi ultraroyalistlarni doimo gigijlab keladi. Har qanday odam ham davlat kemasi darg'asi bo'lib olishga intiladi, zero bunga durust haq to'lashadi. Nahotki u yerda oddiy bir sayyoh uchun ham kichkinagina joy topilmasa?

– Nima bo'ldi o'zi, qani gapir, boshingga qanday g'avg'o tushdi? Sening tepsa-tebranmas odam ekanligingni nazarda tutganda juda qiziq ish bo'lganga o'xshaydi: seni provinsiyadan so'nggi saylovlar quvib yubormadimi ishqlib?

– Mening baxtsizliklarim ancha ilgariroq boshlandi. To'rt yil muqaddam, qirq yoshda ekanligimda mening besh yuz ming frank pulim bor edi, endi yoshim to'rt yilga ko'paydi, pulim esa ellik minglar chamasini kamayadiganga o'xshaydi. Bu pulni men Ronadagi Monfleri qasrini sotish vaqti yo'qotayapman. O'zi juda ajoyib joy.

Parijda o'n to'qqizinchi asr sivilizatsiyasi deb atalgan lo'ttibozligingiz jonimga tegdi. Men kunimni vaqtichog'lik bilan o'tkazib, tinchgina yashasam, degandim. Shuning uchun Rona sohilidagi tog' yonbag'ridan bir mulkni sotib oldim. Xushmanzaralikda beqiyos, dunyoda bundan chiroyliroq joy topilmasa kerak.

IKKINCHI QISM

O'zi chiroyli emas, chunki yuziga qizil surt-magan.

Sent-Bovov.

I

Qishloqdagi ermaklar

O rús, quando ego te adspiciam!²⁹
Goratsiy.

– Siz, afandim, Parijga boradigan pochta karetasini kutypisiz shekilli? – dedi unga mehmonxona xo'jayini yigit u yerga tamaddi qilgani kirganida.

– Bugun bo'lmasa, ertaga ham ketaveraman, shoshiladigan joyim yo'q, – deya javob qildi unga Jyulen.

U o'zini iloji boricha beparvo ko'rsatishga harakat qilardi. Shu payt bekatga pochta kareta yetib keldi. Unda ikkita bo'sh o'rin bor ekan.

– Iye! O'zingmisan, bechora Falkoz! – deya xitob qildi Jenevadan kelayotgan sayyoh Jyulenning ortidan karetaga chiqib kelayotgan yo'lovchiga qarab.

– Men bo'lsam seni, Lionga yaqin biror joyda, Rona sohilidagi biror ajoyib vodiya o'rnashib olgandirsan, deb o'ylovdim.

– O'rnashib olganmishman! Qochib kelyapman u yerdan.

– Nimalar deyapsan! Sen, ya'ni Sen-jiro bo'la turib qochib kelyapsanmi? Farishtadek bir odam bo'lsang, sen ham jinoyatchilar qatoriga qo'shilib qolibsan-da! – dedi Falkoz kulib.

²⁹ O, qishlog'im, seni ko'rar kun ham bormi!

Qavm ruhoniyysi va mayda-chuyda dvoryanchalar, mening qo'shnilarim, yarim yilgacha ko'nglimni olishga urinib yurishdi, men esa ularni ziyofat qilib, derdim: «Men siyosat haqida umrimning oxirigacha bir og'iz ham so'z eshitmaslik uchun Parijdan bu yerga ko'chib keldim. Ko'rib turibsizlar, birona ham gazetaga yozilgan emasman. Keyin pochta yon menga qancha kam xat olib kelsa, shuncha ko'p xursand bo'laman».

Biroq, ma'lum bo'lishicha, qavm ruhoniyysining o'z rejalari bor ekan: tez orada ming xil talablar, aybsitishlar bilan tinkamni qurita boshlashdi. Men yo'qsillar uchun yiliga ikki yuz-uch yuz frank berib turmoqchi edim. Yo'q! Ular bu pulni qandaydir Avliyo Iosif, Bibi Maryam va hokazo diniy jamiyatlar foydasiga to'laysiz, deb talab qilishdi. Men yo'q dedim, shundan so'ng bechora boshimga la'nat toshlari yog'ila boshladi. Men, ahmoq, xafa bo'lib yuribman. O'sha-o'sha ertalab uydan chiqib, tog'larimizning chiroyidan bahra ololmaydigan va bimalol sayr qilolmaydigan bo'lib qoldim, albatta biror bemazagar-chilik sodir bo'lardi-yu, shirin xayol surib yurganimda ta'bimni tirriq qilar va menga eng jirkanch bir usul bilan dunyoda johil odamlar mavjudligini eslatar edi. Mana, masalan, oyat o'qib, sanam yurishi o'tyapti, deylik – men oyat kuyini yaxshi ko'raman (chamasi bu kuy qadimgi greklar davridan qolgan bo'lsa kerak), – shunday qilib, ular mening dalalarimni duo qilmay o'tishardi, zero, popimizning aytishicha, bu dalalar aslida noinsof odamning yerlari emish. Munofiq qishloq kam-pirning sigiri harom o'ldi, deylik. Shundan so'ng u darhol, sigirim anavi parijilik nopok faylasufning hovuzi yonida o'tlagani uchun harom o'ldi, deya gap tarqatadi. Qarabsizki, bir haftadan so'ng hovuzdagi barcha baliqlarim qornilarini osmonga qilib, suv betida qalqib yurgan bo'ladi: ularni ohaktosh bilan zaharlashibdi. Xullas, menga yomonlik qilishning ming xil yo'li bor edi. Sudyamiz halol odam edi, lekin u lavozimidan ajralib qolishdan qo'rquardi, shu boisdan ham meni doim nohaq derdi. Qishloqdagi tinchgina hayot men uchun jahannamga aylandi. Odamlar iezuitlarning mahalliy jamiyati boshlig'i – qavm ruhoniyysi mendan yuz o'girganini, o'sha yerdagi liberallar rahbari – iste'fodagi kapitan esa meni qo'llab-quvvatlamayotganini ko'rishgach, hamma menga qarshi tish qayray boshladi, bir yil davomida non-tuzimni yeb, menikida yashagan g'isht teruvchidan tortib plugimni tuzatayotib meni chuv tushirishdan hayiqmagan aravaso ustagacha – hamma menga qarshi chiqdi.

Nihoyat, biror suyanchiqqa ega bo'lib, suddagi da'volashuvlardan hech bo'lmasa bittasini yutib chiqmoq niyatida men liberal bo'lib oldim. Shu payt hozir o'zing aytgan saylovlar boshlanib qoldi va mendan ovoz berishni talab qilishdi.

– O'zingga noma'lum bo'lgan nomzodgami?

– Yo'q, aksincha, u menga otning qashqasidek ma'lum edi. Men bosh tortdim – bilsam, o'taketgan darajada ehtiyotsizlik qilibman! Endi liberallardan baloga qoldim, ahvolim chidab bo'lmaydigan darajada chatoqlashdi. Agar qavm ruhoniyysining miyasiga meni idish yuvuvchi xotinni so'yib o'ldirganlikda ayblash fikri kelib qolganida, ikkala to'dadan ham mening jinoyatimni o'z ko'zi bilan ko'rgan yigirmanadan guvoh topilishi turgan gap edi.

– Nima, sen qishloqda pastkash qo'shnilaring ko'nglini topmay, hatto ularning safsatasiga quloq solmay yashash mumkin, deb o'ylovmidig? G'irt ko'rlik-ku axir bu!

– Endi ko'zim ochildi. Monflerini sotvapman, mayli, lozim bo'lsa, shu ish tufayli ellik ming frank yo'qotsam yo'qota qolay, lekin, nihoyat, o'sha munofiqlik va razolat botqog'idan qutulib chiqqanim uchun xursand bo'lganimdan hali ham o'zimga kelolganim yo'q.

Endi men yolg'izlik va qishloq osoyishtaligini Fransiyada topilishi mumkin bo'lgan yagona joydan – birona uyning to'rtinchi qavatidagi derazasi Yelisey maydoniga qaragan mansardasidan izlashga qaror qildim. Bilasanmi, men hatto qavmimizga proforalar³⁰ in'om etish yo'li bilan Rul kvartalida siyosiy obro'yimni ta'minlasammikin, deb o'ylab ham yuribman.

– Ha, Bonapart davrida boshingga bunday g'avg'olar tushmagan bo'lardi! – dedi Falkoz ko'zlari g'azab va o'kinchdan chaqnaab.

– Salomat bo'lsinlar-el O'sha Bonaparting nega kerak bo'lmagan joyga tumshug'ini tiqdi? Hozir mening boshimga tushgan kulfatlar-ning bari o'shaning ishi.

Boyadan beri diqqat bilan quloq solib kelayotgan Jyulen bu gapni eshitib yanada sergaklandi. U dastlabki so'zlardan oq manovi bonapartist Falkoz janob de Renal 1816-yilda yuz o'girgan yoshlikdagi do'sti ekanligini payqagan edi. Faylasuf Sen-Jiro esa, chamasi, prefektura idorasi boshlig'ining ukasi bo'lsa kerak. Akasi jamoat binolarini arzon-garovga sotib olgan edi.

³⁰ Profora – cherkovda ibodat vaqtida iste'mol qilinadigan kulchalar (tarij.).

– Bularning bariga o'sha Bonaparting aybdor, – deya davom etdi Sen-jiro. – Hamyonida besh yuz ming frank puli bo'lgan qirq yoshli odam, hech kimga yomonlik qilmagan taqdirda ham, provinsiyada yashab, u yerda ruhiy osoyishtalikka erisholmas ekan, poplar va mahalliy asilzodalar uni u yerdan quvib yuborishar ekan.

– Qo'y, u haqda bunday yomon gapirma! – deya xitob qildi Falkoz, – hech qachon Fransiya xalqlar orasida u hukmronlik qilgan o'sha o'n uch yildagidek obro' qozongan emasdi. O'sha paytda qilingan barcha ishlarda ulug'vorlik bor edi.

– Sening o'sha jin urgur imperatoring, – deya e'tiroz bildirdi qirq to'rt yoshli janob, – faqat jang maydonida ulug' edi. Yana u ming sakkiz yuz ikkinchi yili moliya ishlarini tartibga solganida ham olihimmatilik qilgandi. Ammo shundan keyin aynishining boisi nima? Uning barcha kamergerlari, barcha dabdabasi-yu, Tyulridagi tantanali qabul marosimlari – bularning bari o'sha mustabidona bema'niliklarni takrorlash, uni qayta nashr qilishning xuddi o'zginasi. Bu nashrning u yoq-bu yog'ini tuzatib, yangilashdi, u yana bir, hatto ikki asr turib berishi mumkin edi. Zodagonlar va poplar eski idora uslubiga qaytishni istab qolishdi, biroq ularda bu uslubni xalqqa taqdim eta biladigan metin iroda yo'q!

– Bu deyman, chindan ham kekxa gazetachining nutqi bo'ldi-ku! – Xo'sh, meni yer-mulkimdan kim quvib yubordi? – deya davom etdi g'azabi qaynagan gazetachi. – Napoleon o'z konkordati³¹ bilan qaddini qaytadan tiklab qo'yg'an o'sha poplar quvib yubordi meni. Imperator ularni davlatimizda yashaydigan vrachlar, advokatlar, astronomlar qatori ko'rib, oddiy fuqaro hisoblash va rizq-ro'zini ta'minlayotgan kasbi bilan mutlaqo qiziqmaslik o'rniga ularning mavqeini qayta tiklab berdi. Agar o'sha Bonaparting baron va shahzoda unvonlarini bo'lashib bermaganida, manovi surbet dvor-yanchalar hozir kekkayib yurarmidi axir? Yo'q, ularning kuni bitib borayotgan edi o'shanda. Endi bo'lsa, poplardan keyin, xuddi o'sha qishloqi zodagonlar hammadan ko'proq qonimni qaynatishdi, meni liberal bo'lishga ham o'shalar majbur etishdi. Suhbatning oxiri ko'rinasdi. Fransiya bu mavzuda yana yarim asrgacha gap sotsa kerak.

Sen-jiro, provinsiyada yashab bo'lmaydi, deya ta'kidlashda davom etardi, shunda Jyulen unga iymonibgina janob de Renalni misol qilib ko'rsatdi.

– Topgan misolingizni qarang-a! Yoshsiz-da, yigitcha, – deya xitob qildi Falkoz. – Renal sandon bo'lib qolmaslik uchun ham gurzi bo'lishga oshiqdi. Gurzi bo'lgandayam, berahm gurzi bo'ldi u! Lekin sezib turibman, tez orada uni Valeno qulatsa kerak! Taniysizmi o'sha muttahamni? Juda pixini yorgan-da! Bir kun kelib, ko'z ochib-yum-gunicha taxtdan qulatishsa-yu, o'rniga Valeno o'tirib olsa, o'sha janob de Renalingiz nima deb sayrarkin?

– Ana o'shanda u o'z jinoyatlari bilan o'ralashib qolaveradi, – dedi Sen-jiro. – Demak, Verrerni bilarsiz-da, yigitcha? Xo'sh, gap bunday, o'sha mustabidona makr-hiylalari uchun go'ringda to'ngiz qo'pgur Bonapart manovi barcha renallar va shelanlarni hokimiyat tepasiga chiqarib qo'ydi, ular esa, o'z navbatida, valeno va maslonlar saltanatiga yo'l ochib berishdi.

Siyosat sirlari haqidagi dilni siyoh qiluvchi bu suhbat Jyulening e'tiborini o'ziga tortib, uni shirin xotiralardan chalg'itmoqda edi.

Parijni birinchi marta olisdan ko'rganida, u deyarli hayajonlanmadi ham. Kelajak haqidagi havoyi orzular kechagina u Verrerdan o'tkazgan yigirma to'rt soatning hali so'nib ulgurmagan yorqin xotiralari oldida orqaga chekinmoqda edi. U, agar poplarning surbetlarcha quyushqondan chiqishi natijasida yana respublika barpo etilib, asilzodalar ta'qib ostiga olinsa, ma'shuqasining bolalarini hech qachon tashlab ketmaslikka hamda ularni qutqarib qolish va himoya qilish uchun boshqa barcha ishlaridan voz kechishga o'zicha ont ichib borardi.

U Verrerga kirib borgan o'sha kechada, narvonini de Renal xonimning derazasiga tiragan o'sha daqiqada biron-ta begona odam yoki janob de Renalning o'ziga duch kelib qolganda-chi, unda holi ne kechardi?

Ma'shuqasi uni quvib yuborishga uringan, Jyulen esa qorong'ida uning yonida o'tirib, uni bunday qilmaslikka ko'ndirmoqchi bo'lgan o'sha ikki soatni eslashning o'zidan qanchalar huzur qilish mumkin! Jyulenga o'xshash odamlarning qalbida bunday xotiralar bir umr saqlanib qoladi. Uchrashuvning oxiri esa unga bir yil muqaddam kechgan voqealarni, sevgilarining dastlabki kunlarini eslatardi.

³¹ Konkordat – biror hukumat bilan Rim papasi o'rnatilgan tuzilgan shartnoma (tari.).

Biroq shu payt kareta to'xtadi-yu, Jyulenning shirin xayollari to'zib ketdi. Ular Jan-Jak Russo ko'chasidagi pochta stansiyasining hovlisiga kirib borishgan edi.

– Men Malmезonga bormoqchi edim, – dedi u yoniga kelib to'xtatgan kabrioletni ko'rib.

– Bemahalda u yerga borib nima qilasiz, afandim?

– Bu yog'i bilan ishingiz bo'lmasin! Marhamat, haydang.

Chinakamiga ehtirosiga berilgan odam faqat o'zini o'ylaydi. Xuddi shu boisdan ham, nazarimda har bir odam, barcha menga qiziqib qarayapti, deb o'ylaydigan Parijda ehtiroslar juda bema'ni bo'ladi. Men Jyulenning Malmезonga borgach, qanday zavqlanganini tasvirlab o'tirmayman. U yig'lardi. Yig'lardi, deysizmi? Shu yili qurilgan anavi jirkanch oq devorlar butun parkni bo'lak-bo'lak qilib turganiga qaramasdan-a? Buni qarangki, afandim, ha, u yig'lardi; Jyulen uchun ham, keyingi avlod uchun ham Arkol ko'prigi, Muqaddas Yelena va Malmезon orasida hech qanday farq yo'q edi.

Kechqurun Jyulen teatrqa borishga jazm etishdan avval ancha iktilanib turdi: u bu xudobezor joy haqida juda g'alati fikrda edi.

Qattiq ishonchsizlik uning gavjum Parijini zavq bilan tomosha qilishga xalal berardi; uning yuragiga faqat o'z qahramoni qoldirgan yodgorliklarga ta'sir etardi. «Shunday qilib, demak, men har xil fitnalar va munofiqliklar markaziga yetib keldim! Abbat de Frilerning homiy-lari xuddi shu yerda hukmronlik qilishadi».

Uchinchi kuni kechqurun sinchkovlik uning hamma yoqni tomosha qilib olish va shundan keyingina abbat Pirarning oldiga borish niyatidan ustun keldi. Abbat sovuq va quruq bir ohangda uni janob de Iya Molning uyida qanday hayot kutayotganini tushuntirib berdi.

– Agar bir necha oydan so'ng foydali odam bo'lib chiqmasangiz, seminariyaga qaytib ketaverasiz, ammo endi sizning himoyachingiz bo'ladi. Siz markizning uyida yashaysiz, u Fransiya-dagi eng katta davlat arboblari-dan biri hisoblanadi. Siz qora kostyum kiyib yurasiz, lekin u ruhoniy-lar kiyimi bo'lmay, motam tutgan odamlarning kiyimiga o'xshagan bo'ladi. Men haftasiga uch marta sizni o'zim tavsiya qilgan seminariyada uluhiyat bo'yicha mashg'ulotlarni davom ettirmog'ingizni talab qilaman. Har kuni choshgoh payti siz markizning kutubxonasida hozir bo'lasiz, u sizga suddagi da'volashuv-lari va bo'lak ishlari bo'yicha yozish-malar olib bormoqni tonshirmoqchi. Markiz o'z nomiga kelgan har bir xatning hoshiyasiga qanday javob

bermoq haqida qisqagina qilib ikki og'iz so'z yozib qo'yadi. Mening nazarimda, – uning o'ziga ham shu gapni aytdim, – uch oydan so'ng siz bu javoblarni yozish bobida shunday bir malaka hosil qilasizki, markizga qo'l qo'yish uchun o'n ikkita xat olib borsangiz, u sakkiz yoki to'qqiztasiga imzo chekib bera oladi. Kechqurun soat sakkizda siz hamma narsalarni yig'ishtirib, uning yozuv stolini tartibga solasiz va soat o'nda ishni tugatib ketaverasiz. Ehtimol shunday ham bo'larki, – deya davom etdi abbat Pirar, – biron-ta kek-sa xonim yoki biror janob tiliyog'lamalik bilan sizga markizning nomiga kelayotgan xatlarni ko'rsatmog'ingiz uchun olam-olam boylik yoki to'g'ridan-to'g'ri oltin taklif qilish-lari mumkin.

– Ah, taq-sir! – deya xitob qildi Jyulen qizishib.

– Bag'oyat qiziq, – dedi abbat zaharxandalik bilan iljayib, – shu kambag'alligingiz bilan, buning ustiga seminariyada bir yil tahsil ko'rganingizdan keyin ham qalbingizda olijanob g'azabning saqlanib qolganiga hayronman. Chamasi, hech nimani o'rganmaganga o'xshaysiz!

– Zotiga tortish emasmikan bu? – dedi abbat ovozi-ni pasaytirib, xuddi o'zicha mulohaza yuritayotgandek. – Eng qizig'i shundaki, – deya qo'shimcha qildi u Jyulenga razm solib, – markiz sizni tanir ekan... Lekin qayoqdan tanishini sira bilolmadim. Boshlanishiga u sizga yuz luidor maosh belgiladi. Bu odam faqat o'zining rind tabiatiga bo'ysunadi – uning kamchiligi ana shu. Tentaklik bobida, u chamasi, sizdan ham qolishmasa kerak. Agar u ishingizdan xursand bo'lsa, vaqti kelib maoshingiz sakkiz ming frankka qadar ko'tarilishi mumkin.

– Lekin u bu pulni sizga, – deya achitib davom etdi abbat, – chiroyli ko'zlaringiz uchun to'lamasligini tushunsangiz kerak, albatta. Uning uchun foydali odam bo'la oling. Sizning o'rningizda bo'lganimda men kamroq gapirishga, o'zim bilmaydigan narsalar haqida umuman og'iz ochmaslikka harakat qilgan bo'lardim.

– Ha, aytganday, – deya gap qotdi abbat, – siz uchun ba'zi bir ma'lumotlar ham to'plab qo'yganman: janob de Iya Molning oilasi haqida aytishni unutay debman. Uning ikki farzandi bor: bir o'g'li va bir qizi. O'g'li o'n to'qqizlarda, kelishgan, olifta, choshgoh payti soat ikkida xayoliga nima kelib qolishini bilmaydigan yengiltak yigit. Lekin ancha aqli, dovyurak, Ispaniyada jang qilgan. Sababini bilmayman-u, lekin markiz sizning yosh graf Norber bilan do'stlashib ketishingizga umid qilmoqda. Men unga sizning lotin tilini ancha yaxshi bilishingizni

aytgan edim. Ehtimol, u sizning o'g'liga Sitseron va Vergiliy to'g'risidagi ba'zi mashhur gaplarni o'rgatib qo'yishingizga umid qilayotgandir.

Sizning o'rningizda bo'lganida, men bu barno yigitchaning meni mazax qilishiga hech qachon yo'l qo'ymagan va uning bag'oyat odob bilan, lekin kinoya aralash aytadigan shirin gaplariga uchmoqdan avval, ularni dilimda bir necha bor takrorlab, yaxshilab o'ylab ko'rgan bo'lardim.

Yashirib o'tirmayman, turgan gap, yosh graf de Iya Mol sizga mensimay qaraydi. Zero, shuning uchun hamki, siz oddiy avomning farzandisiz, uning ajdodi esa saroy amaldori o'tgan va ming besh yuz yetmish to'rtinchi yilning yigirma oltinchi aprelida Grev maydonida boshini kundaga qo'yish sharafiga muyassar bo'lgan.

Siz esa bor-yo'g'i vererlik duradgorning o'g'lisiz va uning otasidan maosh olib yashaysiz. Ana shu tafovut haqida yaxshilab o'ylab ko'ring va Moreri shajaranomasidan ushbu oilaning tarixini o'qib oling. Ularning ziyofatlariga kelib turadigan barcha xushomadgo'ylar, o'rni kelib qolganda, bu tarixiy asarni biror yo'l bilan tilga olmasdan o'tmaydilar.

Keyinchalik mening oldimga shikoyat qilib kelmaslik uchun gusarlar eskadronining komandiri, Fransiyaning bo'lajak peri janob graf Norber de Iya Molning hazil-mutoyibalariga javob bermoqdan oldin yaxshilab o'ylab oling.

– Nazarimda, – deya javob qildi qip-qizarib Iyulen, – mendan nafratlanadigan odamning gaplariga javob bermay qo'ya qolishim kerak.

– Siz bunday nafratni tasavvur ham eta olmaysiz, u faqat o'ta nazokatli gaplar bilangina izhor etiladi. Agar tentak bo'lganingizda, siz albatta osongina aldanib qo'ya qolardingiz, bordsho har nima qilib bo'lsa-da, durustroq martabaga erishmoqni istasangiz, u holda siz o'zingizni laqma qilib ko'rsatmog'ingiz lozim bo'lur edi.

– Agar kunlardan birida, bu ishlar menga to'g'ri kelmas ekan, desam-u o'sha yuz uch raqamli hujramga qaytib ketsam, – dedi Iyulen, – nima, u holda ko'rnamak hisoblanamanmi?

– Ha, albatta, – deya javob qildi abbat, – bu xonadonning barcha hamtovoqlari sizga tuhmat yog'dirishga harakat qilishadi, ammo shunda men paydo bo'laman. Absum gui feci³². Ularga men, shunday qarorga keldim, deb aytaman.

Janob Pirarning zarda bilan, deyarli darg'azab bo'lib gapirishi Iyulenni qattiq tashvishga solib qo'ygan edi: shu tufayli u abbatning so'nggi so'zlarining ham qadriga yeta olmadi.

Gap shunda ediki, abbat Iyulenga mehr qo'yib qolgani uchun o'zini yozg'irardi va o'zga odamning taqdiriga shu yo'sinda aralashib, go'yo shakkoklik qilayotgandek, qalbini qandaydir qariyb xurofiy bir vahima qoplamoqda edi.

– Siz u yerda yana, – deya davom etdi u go'yo qandaydir ko'ngilsiz vazifani bajarayotgandek norozi bir ohangda, – siz u yerda yana markiza de Iya Mol xonimga ham duch kelasiz. Bu sochlari oqishtob, baland bo'yli xonim juda xudojo'y, dimog'dor, g'oyat odobli, lekin hech narsaga arzimaydigan hovliqma ayol. U o'zining aristokratik urf-odatlarini bilan mashhur bo'lgan kekka gersog Shonskiyning qizi. Bu basavlat xonimni o'z tabaqasiga mansub ayollar tabiatining tub mohiyatini juda yaxshi aks ettiruvchi ajoyib namuna desa bo'ladi. U o'zining nazarida hurmatga loyiq yagona fazilat – bu salib yurishlarida ishtirok etgan ajdodlarga ega bo'lmoq ekanligini yashirib ham o'tirmaydi. Pul, uningcha, ikkinchi darajali narsa bo'lib, unchalik ahamiyatga molik ham emas. Bu gapdan ajablanyapsizmi? Siz bilan biz endi provinsiyada emasmiz, do'stinam.

Uning mehmonxonasida siz podshohlarimiz haqida iltifotsizlik bilan gapirishga jur'at etadigan talaygina katta amaldorlarga duch kelasiz. De Iya Mol xonimning o'ziga kelsak, u har gal qirol oilasidan bo'lgan birona shahzoda yoki xususan malika nomini tilga olganida albatta ehtirom ila tovushini pasaytiradi. Uning oldida Filipp Ikkinchi yoki Genrix Sakkizinchilarning yovuz maxluq o'tganliklari haqida gapirmaslikni maslahat beraman. Ular qirol bo'lishgan, bu esa ularga barcha odamlar, ayniqsa siz bilan bizga o'xshash chakana odamlar oldida beqiyos izzat-hurmatda bo'lish huquqini beradi. Ammo, – deya davom etdi janob Pirar, – biz ruhoniylarmiz, – har qalay u sizni shunday hisoblaydi va ruhoniy sifatida uning oxiratini qutqarib olish uchun xizmat qiladigan malayga o'xshash bir odammiz.

– Taqdir, – dedi Iyulen, – chamamda, men Parijdan tez orada jo'nab ketadiganga o'xshayman.

– U holda sizga oq yo'l tilayman, xolos. Lekin yodingizda bo'lsin, bizning kasb-korimizda katta mansabdorlarning soyasiga sig'inmay turib biron narsaga erishib bo'lmaydi. Ammo mening bilishimcha, sizning tabiatigingizga xos tushunib bo'lmaydigan xislatlar, agar ha-

³² Bu ishni qilgan odam – men (*lot.*).

yotingizni mustahkam yo'lg'a qo'ya olmasangiz, sizni quvg'inga mahkum etgay – siz uchun o'rtacha yo'l bo'lmaydi. Xomxayolga berilmay qo'ya qoling. Odamlar sizga murojaat qilishganida bu narsaning sizga yoqmaganligini darhol sezishadi, kishilar bir-biriga tezda el bo'lib ketadigan bizning mamlakatimizda esa siz, agar o'zingizni hurmat qilishga majbur etmasangiz, shor'peshana bo'lib yashashga mahkum bo'lgaysiz. Agar markiz de lya Molning miyasiga bu fikr kelib qolmaganida Bezansonda holingiz ne kechardi? Bir kun keladiki, u siz uchun qanday ajoyib ish qilganini o'zingiz ham tushunib qolasiz va agar nonko'r maxluq bo'lib chiqmasangiz, undan ham, uning oilasidan ham umrbod minnatdor bo'lib yurasiz. Sizdan ancha o'qimishliroq bo'lgan qanchadan-qancha faqir abbatlar Parijda yillar davomida diniy marosimlarni ijro etganlari uchun o'n besh su va Sorbonnadagi ilmiy muzokaralari uchun o'n su olib yashaganlar!.. Yodingizdami, bultur qishda sizga anavi muttaham kardinal Dyubuaning dastlabki yillar qanday yashaganini hikoya qilib bergan edim. Yoki siz o'z mag'rurligingiz bilan ehtimol, undan ham iste'dodliroqman, deb o'ylarsiz?

Mana, masalan, meni olaylik: o'zim og'ir-vazmin, o'rtamiyona bir odamman, shu boisdan ham butun umrimni o'sha seminariyada o'tkazaman, deb o'ylab, bolalarcha tentaklik bilan unga mehr qo'yib qoldim. Oqibati nima bo'ldi? Iste'foga chiqish haqida ariza berganimda, meni busiz ham ishdan olib tashlamoqchi bo'lib yurishgan edi. O'sha paytda tirikchilik uchun qancha mablag'im bo'lganini bilasizmi? Bor-yo'q kapitalim besh yuz yigirma frankdan iborat bo'lib, ikki-uch tanishlardan bo'lak do'stlarim ham yo'q edi. Janob de lya Mol bilan ilgari sira ham uchrashmagan edik, lekin boshimga og'ir kun tushganida u menga najot qo'lini cho'zdi: uning bir og'iz gapi bilan meni qavm ruhoniyi etib tayinlashdi. Qavmim anchayin badavlat odamlardan iborat, turli illatlarga mukkasidan ketgan kishilar yo'q unda. Men olayotgan daromadning qilayotgan mehnatimga nisbatan qanchalar ko'pligini esa, hatto aytishga ham uyalaman. Yengiltaklikni yig'ishtirib, aql bilan ish tutmog'ingiz uchun ham ko'p gapirypman. Ha, yana bir gapim bor: baxtga qarshi men ancha jizzaki odamman, ehtimol, bir kun kelib siz bilan biz gaplashmay qo'yishimiz ham mumkin.

Agar markizaning takabburligi yoki o'g'ilchasining hazil-mazaxlari joningizga tegib, bu xonadonda ortiq turolmay qolsangiz, sizga maslahatim, Parijdan yuz-yuz ellik chaqirim naridagi biror seminariyada

tahsilni nihoyasiga yetkazing. Yana shuni aytmog'im kerakki, janubdan ko'ra shimol afzalroq. Shimolda aholi birmuncha madaniyatliroq, adolatsizlik ham kamroq uchraydi va shuni ham tan olmoq lozimki, – deya qo'shimcha qildi u tovushini pasaytirib, – Parij gazetalarining yaqinligi, har qalay, bu kichkina mustabid hokimlarni ma'lum qadar jilovlab turadi.

Agar munosabatimiz bir-birimizga nisbatan ayni muddao bo'lib boraversa-yu, markizning uyi sizga to'g'ri kelmay qolsa, menga vikariy bo'lmoqni taklif etaman, shunda qavmdan tushadigan daromadning yarmi sizniki bo'ladi. Menga Bezansonda qilgan ajoyib taklifingiz uchun, – deya qo'shimcha qildi u minnatdorchiilik bildirmoqchi bo'lgan jylenni to'xtatib, – sizga bundan ham ko'proq qarzdorman. Agar o'shanda besh yuz yigirma frank mablag'im bo'lmaganida, siz meni qutqarib qolgan bo'lur edingiz.

Abbatning tovushida boyagi zaharliik g'oyib bo'lgandi. O'zi uchun uyat bo'lsa ham jyulen ko'zlari jiqqa yoshga to'lganini his etdi, shu tobda u kekxa do'stini quchoqlab olgisi kelardi; u o'zini tutib turolmadi va iloji boricha dadil ovozda dedi:

– Men yorug' dunyoga kelibmanki, otam meni yomon ko'rardi, bu mening uchun juda katta baxtsizlik edi, lekin men endi tasodifdan umrbod minnatdor bo'lgayman, siz men uchun ota o'rniga ota bo'ldingiz, taqdir.

– Yaxshi-yaxshi, – deya xijolat chekib ming'illadi abbat va seminariya direktoriga munosib bir pand-nasihlat aytish imkoniyatidan xursand bo'lib qo'shimcha qildi, – hech qachon «tasodif» demaslik kerak, bo'tam, doim «Xudoning karami» deb aytg.

Kirakash fayton to'xtadi-yu, ko'chir ulkan darvozada osig'liq turgan birinchi bolg'achani qo'lga olib, uni taqillatdi. Bu *de lya Mol saroyi* edi, o'tkinchilar bunga shubha qilmasliklari uchun esa shu so'zlar darvoza tepasiga o'rnatilgan qora marmar taxtaga o'yib yozilgandi.

Bu dabdaba jylunga yoqmadi. Axir ular yakobinchilardan o'lgudek qo'rqishadi-kul! Ularga har bir devor ortida Robesper va uning jodu ortilgan aravasi yashiringandek tuyulardi. Bu qo'rquv shu darajaga borib yetardiki, ba'zan odam kulaverib, ichagi uzilgudek bo'lardi. Bu yerda esa, mabodo isyon ko'tarilib, olomon hujum qilib qolgudek bo'lsa go'yo u adashib qolmasligi uchun ataylab o'z uyini ko'z-ko'z qilishayotgandek edi. Jyulen bu fikrini abbat Pirarga aytdi.

– Eh, bechora bo'taginam! Bunaqada ko'p o'tmay menga vikariy bo'ladiganga o'xshaysiz. Namuncha miyangizga bunaqa dahshatli fikrlar kelmasa-ya!

– Axir o'z-o'zidan shunday xulosa kelib chiqyapti-da, – deya javob qildi Jyulen.

Darbonning basavlat ko'rinishi va, ayniqsa, hovlining chinniday tozaligini ko'rib, Jyulen juda zavqlanib ketdi. Havo ochiq bo'lib, quyosh charaqlab turardi.

– Qanday ajoyib arxitektura! – dedi u o'z hamrohiga.

Bu imorat esa Volter o'limidan xiyol oldin, Sen-Jermen qasabasida didsizlik bilan qurilgan uylardan biri edi. Moda bilan go'zallik hech qachon shu qadar bir-biridan uzoq bo'lmagandi.

II

Kiborlar jamiyatiga birinchi qadam

Ta'sirli va alomat bir xotira: o'n sakkiz yoshli yigitcha birovning homiyligisiz, yolg'iz o'zi kirib borgan birinchi mehmonxona! Bironta ayol sal qiyoy boqib qo'ysa bas, darhol o'zimni yo'qotib qo'yardim. Odamlarga yoqish uchun harakat qilgan sayin o'zimning shuncha qovusha olmayotganimni his etardim. Mening barcha tasavvurlarim haqiqatdan juda yiroq ekan; goh hech narsadan-hech narsa yo'q bironta odamga chin ko'ngildan mehr qo'yardim, gohida esa xiyol yomon ko'z bilan qaragan odamni o'zimga dushman deb bilardim. Tortinchoqligim tufayli chekkan barcha azoblarim ichra quyosh charaqlab turgan g'oyat ajoyib kun esimda qolgan!

Kamt.

Jyulen atrofiga alanglab qaraganicha, hovli o'rtasida to'xtadi.

– O'zingizni vazminroq tuting, – dedi unga abbat Pirar, – miyangizga dahshatli fikrlar kelyapti, keyin – g'irt yosh bola ham ekansiz! Goratsiyning nil mirari (hech narsadan ajablanmaslik) qoidasiga amal qilish qani? O'ylab ko'rsangiz-chi, axir, manovi behisob malaylar bu

yerdan angrayib turganingizni ko'rgach, darhol ustingizdan kula boshlashadi. Ular sizni o'zlari bilan bir qatordagi kishi-yu, lekin adolatsiz ravishda yuqoriroq qo'yilgan odam, deb hisoblay boshlaydilar. Shundan so'ng o'zlari xushfe'l ko'rsatib, ezgu maslahat berish, yordam ko'rsatish bahonasida sizni kalaka qilishga harakat qiladilar.

– Shunday qilib ko'rishin-chi, – dedi javoban Jyulen labini tishlab, darhol odatdagi badgumonligi qo'zir ekan.

Ular markiz kabinetini tomon o'tib borishar ekan, uyni ikkinchi qavatidagi mehmonxonalar sizga, muhtaram o'quvchim, qanchalik serhasham tuyulsa, shunchalik befoyaz ham ko'rinaradi. Uni barcha jihozlari bilan sizga taklif qilishganida, siz u yerda yashashni istamagan bo'lardingiz. Bu yer kishini esnatadigan va o'lgudek zeriktiradigan nasihatgo'ylik maskani edi. Biroq bu mehmonxonalarni ko'rgach, Jyulen battar zavqlanib ketdi. «Shunday hashamat ichra yashagan odam ham o'zini baxtsiz his etarmikin!» – deya o'ylardi u.

Nihoyat, ular bu muhtasham uydagi eng beo'xshov xonaga kirib borishdi: yorug'lik unga arang tushib turardi. Xonada boshiga oqishtob parik kiygan, ko'zlari o'tkir, kichkinagina, ozg'in yuzli bir odam o'tirgan ekan. Abbat Jyulen tomon o'girilib, uni o'sha odamga tanishtirdi. Bu markiz edi. Jyulen uni zo'rga tanidi, zero hozir markiz juda muloyim ko'rinaradi. U endi Jyulen Brey-le-Oda ko'rgan takabbur arkoni davlatga sira ham o'xshamasdi. Jyulenga markizning parigida soch juda ko'pdek tuyuldi. U shu qadar berilib kuzatayotgan ediki, hayqiqat hatto xayoliga ham kelmadi. Genrix III do'stining avlodi birinchi qarashda unga ancha ko'rimsiz bo'lib tuyuldi. U juda ozg'in va pitrak edi. Ammo tez orada Jyulen markizning nazokatini suhbatdoshining ko'ngliga hatto Bezanson yepiskopining nazokatidan ham ko'proq xush yoqishini sezdi. Bu uchrashuv bor-yo'g'i uch daqiqacha davom etdi. Ular markizning oldidan chiqishgach, abbat Jyulenga qarab dedi:

– Siz markizga xuddi suratni tomosha qilgandek qaradingiz, bu odamlar nazokat deb ataydigan narsa xususida o'zimni juda bilimdon deb hisoblamayman, tez orada siz bularning barini mendan yaxshiroq bilib olgaysiz, lekin har qalay shuni aytmog'im kerakki, sizning unga takallufsizlik bilan tikilishingiz menga nazokatdan ancha yiroqroq tuyuldi.

Ular yana faytonga o'tirishdi; ko'chir qandaydir xiyobon oldida to'xtadi. Jyulen abbatga ergashib, katta bino ichiga kirdi-yu, ularning

ko'z o'ngida bir-biriga tutashib ketgan keng zallar namoyon bo'ldi. Jyulen bu yerda hech qanday mebel jihozlari yo'qligini payqadi. U devorda osig'liq turgan va, nazarida, qandaydir adabsiz bir manzara tasvirlangan ajoyib zarhal soatni tomosha qila boshladi, biroq shu payt uning yoniga juda bashang kiyingan va juda xushchehra bir janob keldi. Jyulen u bilan bosh irgab salomlashdi.

Janob jilmaydi-da, qo'lini uning yelkasiga qo'ydi. Jyulen bir seskanib tushdi va sapchib o'zini chetga oldi. U g'azabdan qizarib ketdi. Abbat Pirar o'zining badfe'lligiga qaramay, qotib-qotib kula boshladi. O'sha janob tikuvchi ekan.

– Sizni ikki kunga butunlay ozod etaman, – dedi abbat Jyulenga ular ko'chaga chiqishgach, – shundan keyingina sizni de Iya Mol xonimga tanishtirmog'im mumkin. Mening o'rnimda boshqa odam bo'lganida, sizni birinchi kunlari bu yangi Vavilonida, xuddi bo'yi yetgan qizdek ehtiyot qilgan bo'lardi. Biroq peshonangizda halok bo'lish yozilgan bo'lsa, mayli, darhol halok bo'laqoling, shunda men hech bo'lmasa, doim sizning tashvishingizni tortishdek ahmoqona zaifligimdan qutulaman-qo'yaman. Indinga ertalab manovi tikuvchi sizga ikkita kostyum yuboradi, ularni sizga kiydirib ko'radigan xalfaga besh frank berasiz. Ha, aytmoqchi, anavi parijiliklar oldida iloji boricha kamroq gapirishga harakat qiling. Bir og'iz so'z aytasangiz bas, ular ustingizdan kulmoq uchun darrov bahona topishadi. Bu jihatdan ularning tug'ma iste'dodi bor. Indinga peshin payti mening oldimga yetib bormog'ingiz shart... Xo'p, boring, halok bo'lavering... Ha, unutay debman: borib, o'zingizga poyabzal, ko'yлак, shlyapa buyurtma qiling, mana bu manzillar bo'yicha.

Jyulen manzillar yozilgan xatni ko'zdan kechira boshladi.

– Bu markizning xati, – dedi abbat. – Markiz juda faol odam, u birovga buyurib o'tirishdan ko'ra, hamma ishini oldindan mo'ljallab, o'zi bajarishni afzal ko'radi. U o'zini shu tashvishlardan xalos etmoq uchun ham sizni ishga olyapti. Bu betoqat odam bir imo bilan bildirib ketgan barcha ishlarni munosib tarzda bajarmoq uchun aqlingiz yetarmikin? Buni kelajak ko'rsatadi: ogoh bo'ling!

Jyulen bir og'iz ham so'z aytmay, manzili ko'rsatilgan barcha ustalarning oldiga kirib chiqdi; bu ustalarning bari uning hurmatini joyiga qo'yib muomala qilishdi, etikdo'z esa, uning ismi sharifini buyurtmalar daftarida qayd qilar ekan, «janob Jyulen de Sorel», deb yozib qo'ydi.

Per-Lashez qabristonida qandaydir nihoyatda liberallarcha kayfiyatda bo'lgan va burchiga sodiq bir janob unga marshal Neyning qabrini ko'rsatmoqchi bo'ldi, zero dono siyosat bu qabrni epitafiyaga³³ ega bo'lish huquqidan mahrum etgandi. Biroq Jyulen ko'zlarida yosh bilan quchoqlab olgan o'sha liberal bilan xayrlashgach, soatidan ajralganini sezdi. Shunday tajriba bilan boyigan Jyulen ikki kundan so'ng abbat Pirarning huzuriga yetib bordi; ustozi unga uzoq razm solib turdi.

– Bu deymen, hali olifta bo'lib ketmasangiz go'rga edi, – dedi qovog'ini solib abbat. Jyulen juda yosh ko'rinar va shu turishda motam tutib, qora kiyingan yigitga o'xshab ketardi; u chindan ham juda yoqimtoy edi-yu, biroq mehribon abbatning o'zi g'irt provinsiyalik bo'lgani uchun ham Jyulenning yurganida yelkalarini qimirlatish odati hali ham qolmaganini payqamadi; provinsiyada esa bunday yurish kishini orasta va juda basavlat ko'rsatadi deb hisoblanardi.

Jyulenning bashangligi markizda mehribon abbatga qaraganda mutlaqo boshqacha taassurot qoldirdi.

– Agar janob Sorel raqsdan dars olib tursa, siz qarshilik qilmay-sizmi? – deya so'radi u abbatdan.

Abbat dovdirab qoldi.

– Yo'q, – dedi u nihoyat. – Jyulen ruhoniy emas. Markiz torgina yashirin zinapoyaning birvarakayiga ikkitadan pog'onasini hatlaganicha qahramonimizni derazasi ulkan bog' tomon qaragan shinamgina mansardaga shaxsan o'zi boshlab bordi. U Jyulendan tikuvchi ayoldan nechta ko'yлак olganini so'radi.

– Ikkiti, – deya iymانبgina javob qildi Jyulen, shunday arkoni davlatning iker-chikirlarga shu qadar e'tibor berayotganidan xijolat tortib.

– Ofarin, – markiz bu so'zni shunday jiddiy va amirona bir ohangda aytdiki, qahramonimiz o'ylanqirab qoldi. – Ofarin. Bo'lmasa yana yigirma ikkitasini oling. Mana, yilning birinchi choragi uchun maoshingiz.

Mansardadan pastga tushar ekan, markiz qandaydir keksa bir odamni yoniga chiqardi.

– Arsen, – dedi u o'sha odamga, – siz janob Sorelning xizmatida bo'lasiz.

Bir necha daqiqadan so'ng Jyulen ko'rkam kutubxonada yolg'iz o'zi qoldi. Qanday ajoyib! O'zining shunday hayajonlanib turganida

³³ Epitafiya – qabr toshidagi xat (tarj.).

birov ko'rib qolmasin uchun u kutubxonaning eng pana burchagiga o'tdi-da, o'sha yerdan turib kitoblarning yaltiroq jildlarini tomosha qila boshladi. «Bularning hammasini o'qib chiqishim mumkin! – dedi u o'ziga-o'zi. – Qanday qilib yoqmasin menga bu yer? Janob de Renal men uchun markiz de Iya Mol qilgan ishning yuzdan birini qilgan taqdirda ham, chamasi, o'zini bir umrga isnodga qolgan deb hisoblagan bo'lardi. Qani, bir ko'raylik-chi, nimalarni yozishim kerak ekan». Ishni tugatgach, Jyulen kitoblar oldiga borishga jur'at etdi; u Volter asarlari to'plamini ko'rganida quvonchidan jinni bo'layozdi. U g'af-latda qolmaslik uchun yugurib borib kutubxona eshigini lang ochib qo'ydi. Shundan so'ng u huzur qilib, sakson jildning barini ketma-ket varaqlab chiqa boshladi. Jildlarning bari juda ajoyib muqovalangan edi, bu eng yaxshi londonlik usta mehnatining nodir mahsuli edi. Boz ustiga, Jyulennning xursandligidan boshi osmonga yetmog'i uchun bu hashamatning keragi ham yo'q edi.

Oradan bir soat o'tgach, markiz kirib keldi-da, Jyulen yozib qo'ygana qog'ozlarni ko'zdan kechirdi va yigit «buning» so'zini ikkita «n» bilan yozganini ko'rib, hayron bo'ldi. «Nahot bu yigitning o'qimishligi haqida abbat aytgan gaplarning bari shunchaki uydirma bo'lsa?» Hafsalasi pir bo'lgan markiz muloyimlik bilan so'radi:

– Imlo bobida bilimlaringiz sal bo'shroq shekilli?

– Ha, shunday, – deya javob qildi Jyulen bu iqrar bilan o'ziga qanday ziyon yetkazayotganini hatto xayoliga ham keltirmay. U markizning mehribonligidan juda ta'sirlanib ketgandi: shu tobda u beixtiyor janob de Renalning betamiz takabburligini eslab ketdi.

«Bu fransh-kontelik abbatcha bilan ovora bo'lib, vaqtini bekor ketkazadiganga o'xshayman, – deya o'yladi markiz. – Lekin menga vafodor bir odam juda kerak edi!»

– «Buning» so'zi bitta «n» bilan yoziladi, – dedi unga markiz. – Har gal xat yozishni tugatgach, qanday yozilishini yaxshi bilmagan so'zlaringizni imlo lug'atidan tekshirib ko'ring.

Soat oltida markiz Jyulenni o'z xonasiga chaqirtirdi; u yigitning oyog'idagi etikni ko'rib, ochiqdan-ochiq ta'bi tirriq bo'ldi.

– Bu mening e'tiborsizligim: sizga har kuni soat besh yarimda kiyinib olmog'ingiz lozim deb aytishni unutibman.

Jyulen unga tushunmay qarab turardi.

– Men paypoq kiymog'ingiz lozimligini nazarda tutayman. Arsen sizga buni eslatib turadi. Bugun esa siz uchun kechirim so'rayman.

Shunday deya markiz zarhal yugurtirilganidan lov-lov yonib turgan mehmonxona eshigini lang ochdi-da, Jyulenni oldinga o'tkazmoqchi bo'ldi. Bunday paytlarda janob de Renal albatta birinchi bo'lib kirmoq uchun eshik oldida qadamimni tezlattirdi. Avvalgi xo'jayining shunday maydakashligiga o'rganib qolgani tufayli Jyulen podagra kasalidan azob chekib yuradigan markizning oyog'ini qattiq bosib oldi. «Obbo, hammasi yetmaganday u yana beso'naqay ham ekan-ku», deya xayolidan o'tkazdi markiz. U Jyulenni baland bo'lyi, g'oyat ulug'vor bir ayolga tanishtirdi. Bu markiza edi. Jyulen, o'zining takabburligi bilan u Verrer okrugi prefekti yordamchisining xotini – de Mojiron xonimga o'xshab ketar ekan, deya dilidan o'tkazdi. O'sha xonim Sen-Sharlidagi tantanali ziyofatlarda kekkayib, savlat to'kib o'tirar edi. Mehmonxonaning dabdabali hashamatidan biroz hayiqqan Jyulen markizning aytgan gapini eshita olmadi. Markiza unga xiyol ko'z qirini tashlab qo'ya qoldi. Mehmonxonada yana bir necha erkak kishi bor edi. Jyulen ular orasida bultur Brey-le-Odagi tantanali marosim paytida o'zi bilan juda muloyim gaplashgan yoshgina Agda yepiskopini ko'rib behad quvonib ketdi. Yosh prelat, chamasi, Jyulennning o'ziga imanibgina, tanirmikin, degan bir umid bilan tikilishidan qo'rqib ketdi shekilli, bu provinsiyalikni tanishni xayoliga ham keltirmadi...

Jyulenga bu mehmonxonada yig'ilgan odamlar o'zlarini allanechuk ma'yus va soxta tutayotgandek tuyuldi. Parijda odamlar odatda sekin gapirishadi va arzimagan narsaga hayajonlanib o'tirishmaydi.

Mehmonxonaga murti sabza urgan, rangi oppoq va bo'y-basti juda kelishgan bir yigit kirib kelganida soat olti yarim bo'lib qolgandi. Yigitning boshi nihoyatda kichkina edi.

– Doim shunaqa kechikib kelasiz, – dedi markiza, yigit uning qo'lini o'par ekan.

Jyulen bu graf de Iya Mol ekanini angladi. Jyulenga u birinchi qarashdayoq juda dilbar yigit bo'lib ko'rindi.

«Nahotki, – deya o'yladi Jyulen, – shu yigit o'zining haqoratli hazil-mazaxlari bilan meni bu xonadondan qochib ketishga majbur etsa?»

Graf Norberga razm solar ekan, Jyulen uning shporli etik kiyganini payqab qoldi. «Men esa, chamasi, past tabaqa kishisi bo'lganim uchun ham tufli kiyib yurishim kerak ekan-da?» Barcha stol atrofiga o'tirdi; Jyulen markizaning tovushini ko'tarib, kimgadir tanbeh berganini eshitib qoldi. Shu zahoti uning ko'zi oq-sariq sochli, g'oyat

xushbichim bir qizga tushdi. U stol yoniga kelib, Jyulennning qarshisiga o'tirdi. Qiz unga sirayam yoqmadi; biroq durustroq razm solib qaragach, Jyulen bunday chiroyli ko'zlarni birinchi marta ko'rayotganini tushundi, lekin bu ko'zlar qizning nihoyatda shavqsiz ekanligidan dalolat berib turardi. So'ngra Jyulen bu ko'zlarda zerikish ifodasini uqdi, bu nigohlar uning atrofga sunchiklab razm solishini, lekin, shu bilan birga, doimo o'zini ulug'vor tutishi lozimligini eslatib turardi. «De Renal xonimning ko'zlari ham juda chiroyli edi, – deya o'ylardi u, – barcha unga shu haqda gapirardi. Lekin uning ko'zlari manovi qiznikiga sira ham o'xshamasdi». Mademuazel Matildaning, – barcha uni shunday atamoqda edi, – ko'zlarida ba'zan yilt etadigan uchqun ziyraklik alomati ekanini tushunishga esa Jyulen hali tajribasizlik qilardi. De Renal xonimning ko'zlari yonganida esa – bu ehtiros alangasi yoki uning oldida biron qabih ishini gapirishganda, undan g'azablanish yoqlini bo'lardi. Ziyofat oxirida Jyulen mademuazel de Iya Mol ko'zlaridagi bu o'zgacha chiroyini yaxshi tavsiflaydigan so'z topdi. «Uning ko'zlari porlab turar ekan», dedi u o'zicha. Umuman olganda esa qiz Jyulennning ko'ziga borgan sayin xunukroq ko'rinayotgan onasiga juda ham o'xshab ketardi. Shundan so'ng Jyulen unga ortiq qaramay qo'ydi. Lekin graf Norber unga har tomondan dilbar yigit bo'lib ko'rinardi. Jyulen unga shu qadar mahliyo bo'lib qolgan ediki, yosh grafga hasad qilish yoki o'zidan boyroq va nasl-nasab jihatidan ustunroq bo'lgani uchun undan nafratlanish qahramonimizning hatto xayoliga ham kelmadi. Markiz esa, Jyulennning nazarida, ochiqdan-ochiq zerikib o'tirardi. Ikkinchi taomni tortishayotgan payti u o'g'liga qarab dedi:

– Norber, marhamat qilib janob Jyulen Sorel bilan tanishib qo'y. Men uni hozirgina o'z shtabimga ishga oldim va uni odam qilmoqchiman, agar *bunning* imkoni bo'lsa, albatta.

– Bu yigit – mening kotibim, – dedi markiz yonida o'tirgan odamga, – u «buning» so'zini ikkita «n» bilan yozadi.

Barcha Jyulenga qaradi. U, asosan, Norber tomonga qarab xiyol ta'zim qilib qo'ydi, lekin umuman olganda uning ko'z-qarashi ham-maga yoqdi.

Markiz mehmonlarga Jyulennning qanday ma'lumot olganini aytgan ekan shekilli, ulardan biri yigitni Goratsiy haqida savolga tuta boshladi. «Xuddi ana shu Goratsiy haqidagi gaplarim bilan Benzonson yepiskopiga yoqib qolgan edim, – deya xayolidan o'tkazdi

Jyulen. – Chamamda, ular shundan boshqa muallifni bilishmaydigan-ga o'xshaydi». Shu daqiqadan e'tiboran u darhol o'zini bosib oldi. Jyulen o'zini bosib olishga sira urinmadi, chunki u hozirgina o'zicha manovi oyimtila de Iya Mol ayol sifatida meni hech qachon o'ziga rom etolmaydi, deya ko'ngliga tugib qo'ygandi. Erkaklarga nisbatan esa u seminarayadan so'ng butunlay hurmatini yo'qotgan va ulardan hayiqmay qo'ygani edi. Agar manovi yemakxona shu qadar hasham-dor bo'lmaganida u o'zini butunlay dadil tutgan bo'lardi. Aslida esa hamma gap har biri ikki odam bo'yi keladigan manovi oynalarda edi – u o'qin-o'qin shu oynalarga ko'z tashlab, ularda o'zi bilan Goratsiy haqida bahslashayotgan suhbatdoshining aksini ko'rar va birmuncha xijolat tortar edi. Provinsiyadan kelgan odam uchun Jyulennning jumalari unchalik uzun emasdi. Uning ko'zlari chiroyli edi, tortinchoqligidan goh jur'atsizlik, gohida esa yaxshi javob berganidan quvonch porlab turgan nigohi yanada ravshanroq chaqnab ketardi. Bu imtihon zerikarli ziyofatni birmuncha jonlantirib yubordi. Markiz hech kimga sezdirmay Jyulennning suhbatdoshiga, qattiqroq so'ray-vering, deganday ishora qildi. «Nahotki u chindan ham biron narsani bilsa?» – deya o'yladi markiz.

Jyulen savollarga javob berar ekan, mulohazalarini ayta turib, o'zini shu qadar bosib oldiki, atrofidagi odamlarga o'zining ham qandaydir fikr-tuyg'ulari borligini namoyish etdi. To'g'ri, yigit bu fikrlarni birmuncha qo'polroq, ba'zan esa noo'rin bayon qilardi. Albatta, barcha uni aqli zukko yigit ekan degan qarorga keldi, deb bo'lmadi, zero Parijda qanday tilda so'zlashishlarini bilmaydigan odam uchun bu juda amrimahol edi. Biroq uning lotin tili va lotin mualliflarini juda yaxshi bilishi yaqqol sezilib turardi.

Jyulennning opponenti Yozuvlar Akademiyasining a'zosi bo'lib, u ittifoqo lotin tilini bilardi. U Jyulennning klassiklarni yaxshi bilishiga ishonch hosil qilib, uni xijolatga solib qo'yishdan xavfsiramay qo'ygach, ataylab turli chigal savollar bilan uni chalg'itmoqchi bo'ldi. Bu tortishuvdan qizishib ketgan Jyulen, nihoyat, yemakxonaning dab-dabali hashamatini unutib, lotin shoirlari haqida suhbatdoshi hech qayerda o'qimagan mulohazalarni bayon eta boshladi. Suhbatdoshi vijdoni halol odam sifatida yosh kotibga qoyil qoldi. Uning baxtiga, suhbat mavzui o'zgarib, gap Goratsiyning boy yoki kambag'al o'tgani, yoki uning Moler va Lafontenning do'sti bo'lmish shoir Shapel kabi sernazokat, ishqiboz va beg'am bo'lib, shunchaki ko'ngil xushi uchun

she'r yozgani, yoki lord Bayronning ayblovchisi Souti kabi qirolning tug'ilgan kuniga atab madhiyalar yozadigan va arkoni davlatlarning xayr-ehsoni hisobiga kun ko'radigan saroy shoiri bo'lgani to'g'risida ketdi. Shundan so'ng darhol Avgust va Georg IV davrlaridagi jamiyatning ahvoli tilga olindi; u davrda ham, bu davrda ham aristokratiya bag'oyat qudratli edi, biroq Rimda hokimiyatni ularning qo'lidan aslida oddiy jangchi bo'lgan Metsenat tortib oldi, Angliyada esa aris-tokratlar hukmronligi asta-sekin Georg IV ni Venetsiya doji darajasiga tushirib qo'ydi. Bu suhbat ziyofatning boshida zerikkanidan tong qotib o'tirgan markizni biroz jonlantirgandek bo'ldi.

Jyulen Souti, lord Bayron, Georg IV kabi zamondoshlarining no-mini eshitar ekan, hech nimani tushunmasdi, zero yigit bu nomlarni birinchi marta eshitmoqda edi. Biroq har gal Goratsiy, Martsial, Tatsit va boshqalarning asarlaridan o'qib bilish mumkin bo'lgan Rim voqealari haqida so'z ketganida u hammadan bilimdon bo'lib chiqardi. Jyulen uzoq o'ylab o'tirmay o'sha unutilmas oqshomdagi suhbat chog'i Bezanson yepiskopidan eshitgan ba'zi mulohazalarni ham o'zlashtirib yubordi, shuni tan olish kerakki, bu mulohazalar zo'r qiziqishga sabab bo'ldi.

Shoirilar haqidagi suhbat hammaning joniga tekkach, erini qiziqtirgan barcha narsadan zavqlanishni o'zining burchi deb hisoblaydigan markiza nihoyat Jyulenga qarashni lozim ko'rdi.

– Bu navqiron abbatning kelishmagan qiliqlarini aytmasangiz, o'zi juda o'qimishli yigitga o'xshaydi, – dedi markizaga uning yonida o'tirgan akademik. Bu gapning bir necha so'zlari Jyulenning qulog'iga chalindi.

Bunday tayyor hikmatlar uy bekasining ruhiga juda mos tushardi; u Jyulenga berilgan bu nisbatni darhol o'ziniki qilib oldi-da, akademikni ziyofatga taklif etgani uchun o'zidan xursand bo'lib qo'ydi. «U janob de Iya Molning vaqtini chog' qildi», deya xayolidan o'tkazdi markiza.

III

Ilk qadamlar

Yarqirab turgan chiroqlarning shu'lasiga garq bo'lgan bepoyon vodiy va son-sanoqsiz olomon ko'zimni qamashitiriyapti. Meni bironta ham odam tanimaydi, hamma menga yuqoridan qaraydi. Es-hushimni yo'qotib qo'ydim.

Reyna.

Ertasi kuni erta tongda Jyulen kutubxonada o'tirib, xatlarni qayta ko'chirmoqda edi, birdan yon tomondagi devorda kitoblar bilan niqoblangan yashirin eshik ochilib m-l³⁴ Matilda paydo bo'ldi. Jyulen bu mohirona kashfiyotga qoyil qolib tikilar ekan, m-l Matilda yigitga hayratlanib qarab turar va, chamasi, uni bu yerda uchratib qolganidan juda norozi ko'rinar edi. Sochlari gapilotkalar³⁵ qadab olgan qiz Jyulenga dag'al, dimog'dor va, hatto, erkak kishiga o'xshab ko'rindi. M-l de Iya Mol otasining kutubxonasidan yashirincha kitob olib yurar va uydagilardan birontasi ham bundan bexabar edi. Endi bo'lsa, ma'lum bo'lishicha, qiz bu yerga bekor kelibdi. Unga eng alam qiladigan joyi shu bo'ldiki, bugun u Volterning «Vavilon malikasi» kitobining ikkinchi jildiga kelgan edi. Bu kitob esa mustabidona va yuksak diniy tarbiyasi bilan faxrlanuvchi Iso qalbi monastirida tahsil ko'rgan qiz uchun munosib qo'llanma edi. Endigina o'n sakkiz bahorni ko'rgan bu qiz endi oddiy romanlar bilan qanoatlanmay, biror o'tkir-roq asarni o'qishni istardi.

Soat uchlarga yaqin kutubxonada graf Norber paydo bo'ldi: u, mabodo kechqurun siyosatdan gap ochilsa, noqulay ahvolda qolmaslik uchun gazeta varaqlash niyatida kirgan bo'lib, Jyulenni ko'rganidan mamnun ekanligini aytdi. Aslida esa u dunyoda shunday odam borligini allaqachon unutib bo'lgan edi. U juda xushmuomalalik bilan Jyulenga ot minib sayr qilishni taklif etdi.

– Otam bizga peshinga qadar javob berdi. Jyulen «bizga» degan so'zning ma'nosini uqib, zavqlandi.

³⁴ Mademuazel. Bundan keyingi o'rinlarda bu so'z shu tarzda qisqartirilib beriladi.

³⁵ Papilotka – sochni jingalak qilish uchun ishlatiladigan qog'oz (*tarij*).

– Yo Xudoyim, janob graf, – dedi Jyulen, – agar gap ulkan bir darraxtni qulatib, uning po'stlog'ini shilish va taxta tilib arralash haqida ketganida edi, men o'zinning naqadar shovvoz ekanimni ko'rsatib qo'yardim. Biroq umrim bino bo'lib, nari borsa, olti marta ot mingan bo'lsam kerak.

– Juda yaxshi, bu endi yettinchisi bo'ladi, – deya javob qildi Norber. Verrerdagi qirolni kutib olingan kunni eslar ekan, Jyulen o'zicha otni juda yaxshi minaman, deb o'ylardi. Biroq Bulon o'rmonidan qaytishar ekan, Jyulen Bak ko'chasining eng gavjum joyida yelib ketayotgan kabrioletga chap beraman, deb otdan yiqilib tushdi va butun engil-boshini loyga bulg'ab oldi. Yaxshiyamki unga ikkita kostyum tiktirishgan ekan. Tushki ovqat payti u bilan gaplashmoqchi bo'lgan markiz ulardan qanday sayr qilishganini so'radi. Norber umumiy bir gap aytib, javob berib qo'ya qoldi.

– Janob graf menga cheksiz muruvvat ko'rsatyaptilar, – deya e'tiroz bildirdi Jyulen. – Men u kishidan benihoya minnatdorman va marhamatlarini sira unutmayman. U kishi menga eng yuvosh va eng chiroyli otni berishni buyurdilar, lekin baribir meni otga bog'lab qo'ya olmasdilar-ku, shu boisdan ham mana shu uzun ko'chaning qoq o'rtasida, shundoq ko'priknig oldida men otdan qulab tushdim.

M-l Matilda, o'zini tutib turishga qanchalik harakat qilmasin, piqillab kulib yubordi, keyin esa sira tortinib o'tirmay bu voqeaning tafsilotlarini surishtira boshladi. Jyulen soddagina qilib bor gapni aytib berdi, shu boisdan ham garchi o'zi sezmagani bo'lsa-da, hikoyasi juda yoqimli chiqdi.

– Bu abbatcha tushmagurdan ish chiqadiganga o'xshaydi, – dedi markiz akademikka qarab. – Bunday vaziyatda o'zini shu qadar erkin tutadigan provinsiyalikni birinchi ko'rishim! Bunisi ham yetmagan-day, bu voqeani xonimlar oldida hikoya qilayotganini aytmaysizmi?

Jyulen bu ko'ngilsiz voqeani hikoya qilib tinglovchilarini o'ziga shu qadar rom qilib qo'ydi, tushlikning oxirida umumiy suhbat boshqa mavzuga ko'chganidan keyin ham m-l Matilda hamon akasidan bu voqea tafsilotlarini so'rab-surishtirishda davom etardi. Uning savollarini eshitib o'tirar ekan, Jyulen bir necha marta qizning o'ziga qarab qo'rganini ko'rib, garchi u savolni akasiga berayotgan bo'lsa-da, unga o'zi javob qilishga jur'at etdi va ular uchovlashib xuddi chekka bir qishloqdagi oddiy dehqon bolalari kabi xaxolab kula boshlashdi.

Ertasi kuni Jyulen uluhiyat bo'yicha ikkita leksiya tingladi-da, so'ngra yigirmatacha xatni qayta ko'chirmog'i lozim bo'lgan kutubxonaga qaytdi. Bu yerda u o'z stoli yonida juda bashang kiyingan, lekin hasadgo'yli basharasidan shundoqqina bilinib turgan juda ko'rimsiz bir yigitga duch keldi.

Shu payt kutubxonaga markiz kirib qoldi.

– Siz bu yerda nima qilyapsiz, janob Tambo? – deya so'radi u jiddiy ohangda kelgindi yigitdan.

– Men o'ylovdimki... – deya gap boshladi yigit yaltoqlik bilan iljayib.

– Yo'q, afandim, siz hech nimani o'ylagan emassiz. Urinishingizni muvaffaqiyatsiz chiqdi, deb hisoblashingiz mumkin.

Yosh Tambo sapchib o'rmdan turdi-da, achchiqlanganicha kutubxonadan g'oyib bo'ldi. Bu de lya Mol xonimning do'sti, anavi akademikning adabiyot sohasiga kirmoqchi bo'lib yurgan jiyani edi. Akademik markizdan uni kotiblikka olishni iltimos qilgandi. Tambo alohida xonada ishlardi, lekin u Jyulenning qanday imtiyozga ega ekanligini bilgach, o'zining ham ko'ngli shunday imtiyozdan foydalanishni tutasab qolgani va bugun ertalab barcha yozuv anjomlarini ko'targanicha kutubxonaga kirib kelgan edi.

Soat to'rtida Jyulen, biroq ikkilanib turgach, graf Norberning oldiga kirishga jur'at etdi. Graf ot minib sayrga chiqmoqchi bo'lib turgan edi va g'oyat xushmuomala odam bo'lgani uchun ham birmuncha noqulay ahvolga tushib qoldi.

– O'ylaymanki, – dedi u Jyulenga. – Siz tez orada maneja saboq ola boshlaysiz, shunda bir necha haftadan so'ng men siz bilan bajonidil sayr qilgani chiqaveraman.

– Menga ko'rsatayotgan iltifotingiz uchun sizga o'z minnatdorchiligimni bildirmoqchi edim. So'zlarimga ishonib, taqdir, – deya qo'shimcha qildi Jyulen nihoyatda samimiyat bilan, – sizdan naqadar minnatdor bo'lmog'im lozimligini juda chuqur his etyapman. Agar kechagi ququvsizligim tufayli otingizga ziyon yetmagan bo'lsa, bugun ham uni minib sayr qilsam, devdim.

– Mayli, azizim Sorel, lekin yiqilib maytib bo'lsangiz, o'zingizdan ko'ring. Ehtiyotkorlik yuzasidan sizni ogohlantirib qo'ydim. Gap shundaki, soat to'rt bo'ldi, vaqtini boy bermaylik bo'lmasam.

– Yiqilmaslik uchun nima qilish kerak o'zi? – deya so'radi Jyulen yosh grafdan ular otlarga minishgach.

– Juda ko'p sharti bor buning, – dedi javoban Norber xaxolab kular ekan. – Xo'sh, masalan, egarda gavgangizni orqaga tashlab o'tirmog'ingiz kerak.

Jyulen otni yo'rttirib ketdi. Ular Lyudovik XVI maydoniga chiqishdi.

– Obbo botir-ey! – dedi Norber. – Ekipajlarning ko'pligini ko'ryapsizmi, ularni o'lguday beparvo odamlar boshqarib boryapti. Yiqilib tushsangiz bormi, manovi tilbyurilarning bari sizni darhol bosib ketadi: yelib borayotgan otni birdan to'xtataman, deb suvliq bilan uning jag'ini yirtishni kim ham istardi deysiz.

Norber yigirma martacha Jyulenning otdan yiqilay-yiqilay deyayotganini ko'rди, lekin oxir-oqibatda, sayr tinchlik bilan tugadi. Ular uyga qaytib kelishgach, yosh graf singlisiga qarab dedi:

– Marhamat qilib, hech narsadan qaytmaydigan dovyurak odam bilan tanishib qo'ying!

Ovqatlanib o'tirishib, stolning narigi tomonidagi otasi bilan suhbatlashayotgan Norber Jyulenning beqiyos jasoratini maqtay boshladi. Biroq bu yigitning ot minish san'atida maqtovg'a arzigulik yagona narsa edi. Yosh graf ertalab hovlida otlarni tozalayotgan otboqarlar Jyulenning yiqilib tushganini g'iybat qilishgani va adabsizlik bilan uning ustidan kulishganini eshitgan edi.

Ana shu barcha iltifot va xayrixohlikka qaramay, Jyulen tezda o'zini bu oilada butunlay yolg'iz his eta boshladi. Bu yerda hukm surayotgan qoida va odatlar unga juda g'alati bo'lib tuyular va yigit dam-badam ularni buzib turardi. Xizmatkorlar esa, u yo'l qo'ygan xatolarni ko'rib, og'izlari quloqlariga yetardi.

Abbat Pirar o'z qavmiga jo'nab ketdi. «Agar Jyulen tebranib turgan qo'g'a bo'lsa, mayli, halok bo'laversin, lekin matonatli odam bo'lsa, u holda o'ziga-o'zi yo'l ochsin», deya muhokama yuritardi u.

IV

De Iya Mol xonadoni

Bu yerda u nima qilyapti? Bu yer yoqadimi o'zi unga? Yoki u yoqib qolishga umidvor bo'lib ko'ngliga taskin beryaptimi?

Ronsar.

Agar de Iya Mol xonadonining aristokratik mehmonxonasidagi hamma narsa Jyulenni hayratga solayotgan bo'lsa, qora kostyum kiygan bu rangpar yigitning o'zi ham unga e'tibor bergan barcha odamlarga juda g'alati ko'rinishda edi. De Iya Mol xonim uyga ba'zi mehmonlarni taklif etganda Jyulenni ish bilan biror yoqqa jo'natishni eriga taklif qildi.

– Men tajribani oxirigacha yetkazmoqchiman, – deya javob qildi markiz. – Abbat Pirarning aytishicha, biz o'zimizga yaqinlashtirgan odamlarning nafsoniyatini bo'g'ib, noto'g'ri ish qilar ekanmiz. *Faqat qarshilik ko'rsatgan narsagagina tayanish mumkin* va hokazo gaplar. Manovi yigit bo'lsa, bu yerda uni hech kim tanimagani uchungina g'alati ko'rinyapti, umuman olganda esa u gungalak-ku axir.

«Bu yerdagi ishlarni tushunib olmog'im uchun, – derdi o'ziga-o'zi Jyulen, – bu xonadonga kelib turadigan odamlar ismini yozib qo'yimg'im va har birining fe'l-atvorini ikki og'iz so'z bilan qayd etmog'im lozim bo'ladi».

Birinchi navbatda u xonadonning do'sti bo'lmish besh-olti odamning nomini yozib qo'ydi. Bu odamlar, markiz inijlik yuzasidangina unga homiylik qilyapti, deb hisoblashar va har ehtimolga qarshi yigitning ko'nglini olishga harakat qilishar edi. Ular nochor va arzimas odamlar bo'lib, ozmi-ko'pmi xushomad qilishgani-qilishgan edi, biroq shuni ham tan olish kerakki, zamonamizning aristokratik salonlarida uchrab turadigan bu toifa odamlar hammaga ham barobar yaltoqlik qilishavermasdi. Masalan, ulardan ko'pchiligi markizning har qanday muomalasiga ham bardosh beravershardi-yu, ammo de Iya Mol xonimning qo'rsroq qilib aytgan bir og'iz so'ziga qarshi isyon ko'tarishardi.

Uy egalari o'z tabiatlariga ko'ra juda mag'rur va ziqna odamlar bo'lib, ko'ngil xushi uchun ham atrofdagilarni kamsitishga o'rganib

qolishgandi. Shu boisdan ham ularning haqiqiy do'stlari yo'q edi. Lekin yomgir yoqqan va ahyon-ahyonda o'lguday zerikkan paytlarini hisobga olmaganda, ular o'z mehmonlariga g'oyat xushf'ellik bilan muomala qilishardi.

Agar Jyulenga otalarcha mehribonlik qiladigan anavi besh-olti laganbardor de Iya Mol xonadonidan qadamini tortgudek bo'lsa, markiza xonim uzoq vaqt yolg'iz qolishga mahkum bo'lur edi, bu toifa ayollarning nazarida esa yolg'izlik – dahshatli narsa: bu hech kimga *yoqmay qolish* timsolidir.

Markiz xotiniga juda g'amxo'r edi: u markiza xonimning saloni doim munosib ravishda mehmonlarga to'la bo'lishining tadorigini ko'rib qo'yardi. To'g'ri, u perlarni taklif qilmasdi, zero markiz bu yangi hamkasblarini bemalol kelib-ketishi uchun yetarli darajada aslzoda emas, shu bilan birga, pasttabaqa kishisi sifatida iltifot ko'rsatmoq uchun unchalik maynaboz ham emas, deb hisoblardi.

Darvoqe, bu sirlarni Jyulen ancha keyin tushunib qoldi. Burjua xonadonlarida suhbat uchun odatdagi mavzu bo'lgan oliy siyosat markiz mansub bo'lgan sinfda faqat musibatti damlardagina muhokama qilindi.

Vaqtichog'lik qilmoq istagi hatto bizning diqqinifas asrimizda ham shu qadar kuchliki, hatto maxsus ziyofat kunlarida ham, markiz mehmonxonani tark etgan zahoti, hamma bir zumda tarqab ketardi.

Suhbat chog'i yaratgan Parvardigor, ruhoniyalar, nufuzli kishilar va saroy o'z homiyligiga olgan artistlar, – xullas, uzil-kesil hal etib qo'yilgan barcha narsalar ustidan kulib bo'lmasdi; Beranje, oppozitsion gazetalar, Volter, Russo, umuman xiyol bo'lsa-da, erkin fikrning isi kelib turgan biron narsani maqtash mumkin emasdi, eng muhimi esa, siyosat haqida gapirishga sira ham yo'l qo'yilmasdi, bo'lak barcha narsalar to'g'risida bemalol gapiraverish mumkin edi.

Salonlarda o'rtnashib qolgan bu qoidani buzishga na yuz minglik daromad, na zangori lenta huquq berardi. Sal bo'lsa-da, erkin fikr aytish qo'pollikdek tuyulardi. Boadablik, xushmuomalalik atrofidagi odamlarga yoqish istagiga qaramay, barchaning yuzida zerikish alomatini sezish mumkin edi. Bu mehmonxonaga majburan kelib turadigan yigitlar biron fikrga ega ekanlikda yoki biron taqiqlangan kitobni o'qiganlikda ayblashlaridan cho'chib, Rossini haqida, bugungi ob-havo to'g'risida bir-ikki og'iz chiroyli gap aytishardi-da, so'ng jimib qolishardi.

Jyulen suhbatni odatda janob de Iya Mol muhojirlikda do'stlashib qolgan ikkita vikont bilan beshta baron qizitayotganiga bir necha bor ishonch hosil qilgan edi. Bu janoblar olti mingdan sakkiz ming livrgacha rentaga ega edilar, ulardan to'rttasi «Kundalik»ka, qolgan uchitasi esa «Fransuz gazetasi»ga yozilishgandi. Ulardan biri doim «ajoyib» so'zi to'lib-toshgan biron ta yangi saroy latifasini aytib yurardi. Jyulen o'sha janobning beshta ordeni borligini ko'rdi, boshqalariniki esa taxminan uchtdan edi.

Dahlizda esa uqali kamzul kiygan o'nta malay tayyor turardi va butun kecha davomida har chorak soatda choy yoki muzqaymoq tortilardi, yarim kechada esa shampan vinosi bilan yengilgina kechki ovqat tamaddi qilindi.

Shu boisdan ham Jyulen ba'zan kechaning oxirigacha o'tirardi, umuman olganda esa u zarhal yugurtirilgan bu serhasham mehmonxonada olib boriladigan suhbatlarni qanday qilib jiddiy ravishda tinglash mumkinligini sira tushuna olmasdi. U goho, bu gaplarning barini kalaka qilib aytishmayaptimikan, deya shubhaga borib, suhbatdoshlarning yuziga tikilib qarardi. «O'zim yoddan biladigan janob de Mestr, – deya xayol surardi u, – bulardan yuz chandon yaxshiroq gapirardi, lekin u ham ba'zan odamni o'lguday zeriktirib yuboradi».

Biroq bu ma'naviy bo'g'ilishdan yolg'iz Jyulengina azob chekmasdi. Ba'zilar tinimsiz muzqaymoq yeb taskin topishar, boshqalar esa keyinroq, kechqurun: «To'g'ri de Iya Molnikidan kelyapman. Bilasizmi, aytishlaricha, Rossiya...» va shunga o'xshash gaplarni aytishni o'ylab xursand bo'lishardi.

Laganbardorlarning biridan Jyulen bundan atigi yarim yil muqaddam, o'z xonadoniga yigirma yildan ko'proq vaqt davomida sodiq bo'lib kelgani uchun mukofot tariqasida, de Iya Mol xonim bechora baron le Burginonni prefekt lavozimiga ko'tarib qo'ygani bilib oldi. Bo'lmasam, o'sha baron boyaqish Restavratsiya boshidan beri prefektga yordamchilik qilishdan nariga o'tmagan ekan. Bu ulug' voqea mazkur janoblarning g'ayratiga g'ayrat qo'shib yubordi: ular ilgari ham uncha-muncha narsaga xafa bo'lishmasdi, endi esa hech nimaga xafa bo'lmay qo'yishdi. Darvoqe, ahyon-ahyondagina ularga nisbatan ochiqdan-ochiq iltifotsizlik qilindi, biroq Jyulen ikki-uch marta markiz bilan xotini o'rtasidagi shunday gaplarni eshitib qoldiki bu gaplar ularning yonida o'tirgan odamlarga ancha og'ir botardi. Bu aslzoda janoblar ajdodlari *qirolning karetasida yurgani* bilan

maqtana olmaydigan har qanday odamni ham nazarga ilmasliklarini yashirmas edilar. Jyulen yana faqat *salib yurishlari* tilga olinganidagina ularning jiddiylashishlari va yuzlarida chuqur hurmat-izzat tuyg'usi aks etishini payqab qoldi. Ularning odatdagi hurmati esa qandaydir iltifotnomo ruhda bo'lardi.

Ana shu hashamat va xunobgarchilik ichra Jyulen faqat janob de Iya Molning o'zigina qiziqib qarardi. Bir kuni u markizning kimgadir, anavi boyaqish le Burginonning ko'tarilishiga hech qanday aloqam yo'q, deganini eshitib, ichida ancha xursand bo'ldi. Bu markizaga ko'rsatilgan mehribonlik edi; Jyulen abbat Pirardan haqiqatni bilib olgan edi.

Bir kuni ertalab abbat markizning Friler bilan oxiri ko'rinmaydigan da'volashuviga taalluqdi hujjatlarni tartibga solib, Jyulen bilan birga kutubxonada ishlamoqda edi.

– Taqdir, – dedi da'fatdan Jyulen, – har kuni markizaning dasturxonidan ovqatlanish mening vazifamga kiradimi yoki bu menga ko'rsatilgan muruvvatmi?

– Katta hurmat bu! – deya zardasi qaynab qichqirdi abbat. – O'n besh yildan buyon bu xonadonning sadoqatli do'sti janob N... akademik, shuncha vafodorligi bilan qancha harakat qilmasin, o'z jiyani, janob Tamboni bu sharafiga muyassar eta olmadi.

– Mening uchun esa, taqdir, bu vazifalarim ichida eng aziyatli si bo'lib qoldi. Hatto seminariyada ham bu qadar zerikmas edim. Ba'zan hatto mademuazel de Iya Molning ham esnayotganini payqab qolyapman. Bo'lmasam u xonadon do'stlarining nazokatlariga ko'nikib ketishi kerak edi. Doim uxlab qolamanmi, deb qo'rqaman. Baraka toping, qirq suga ovqatlanish mumkin bo'lgan eng past oshxonaga borib tamaddi qilishingga ruxsat olib bersangiz.

Nasl-nasabi bo'yicha oddiy meshchan abbat arkoni davlat bilan bir dasturxonadan ovqatlanishni katta sharaf deb hisoblardi. U Jyulenga ham shu tuyg'uni singdirishga harakat qilar ekan, nimaningdir shitirlab ketgani ikkovini ham o'girilib qarashga majbur etdi. Jyulen ularning suhbatini indamay tinglab turgan m-l de Iya Molni ko'rib qoldi-yu, qip-qizarib ketdi. Qiz bu yerga kitob olgani kelgan va hamma gapni eshitib olgan edi: u dilida Jyulenga nisbatan birmuncha hurmat his etdi. «U tiz cho'kitb yashash uchun dunyoga kelmagan ekan, – deya o'yladi u. – Manovi abbat chol esa butunlay boshqa gap. Yo Xudoyim! Buncha xunuk bo'lmasa!»

Tushki ovqat payti Jyulen m-l de Iya Molning yuziga qarashga yuragi dov bermay o'tirdi, biroq qiz iltifot ko'rsatib, unga o'zi murojaat qildi. O'sha kuni bir talay mehmonlar kelishi kerak edi, shu boisdan ham u Jyulenga mehmonxonada qolishni taklif qildi. Parijlik yosh qizlar kekka odamlarni uncha xush ko'rishmasdi, ular ayniqsa tashqi qiyofasiga e'tibor bermay qo'ygan qariyalarni yoqtirishmaydi. Janob le Burginonning bu mehmonxonaga tanda qo'yadigan hamkasblari m-l de Iya Molning bitmas-tuganmas hazil-mutoyibalari uchun nishon ekanliklarini allaqachon tushunib olmoq uchun Jyulendan alohida ziyaraklik talab etilmasdi. Bugun qiz o'zini ko'rsatmoqchi bo'ldimi-yo'qmi, lekin u manovi noxush janoblarga nisbatan juda shafqatsiz edi.

M-l de Iya Mol deyarli har kecha markiza savlat to'kib o'tiradigan kreslo orqasida to'planuvchi kichkina to'garakning markazi edi. Odatda bu yerga markiz de Kruaznua, graf de Kaylyus, vikont de Lyuz va Norber bilan singlisining do'stlaridan ikki-uch yosh ofitser to'planishardi. Bu yoshlarning bari katta zangori divanda joylashib olishardi. Jyulen odatda divanning oldida, go'zal Matildaning shundoq ro'parasidagi pastakina to'qima kresloda indamay o'tirardi. Bu oddiygina joyga Matildaning barcha muxlisarlari havas qilishardi; biroq Norber otasining kotibi bilan bir-ikki og'iz gaplashar yoki butun kecha davomida uni bir-ikki marta eslar ekan, Jyulenni doim shu kresloga o'tqazib qo'yardi. Bu kecha m-l de Iya Mol Jyulendan, Bezanson qal'asi joylashgan tepalikning balandligi qancha keladi, deya so'rab qoldi. Ammo Jyulen unga bu tepaning Monmartrdan past yoki balandligini aytib bera olmadi. U bu kichik to'garakda aytiladigan qiziq gaplarga dam-badam chin ko'ngildan kulib o'tirardi. Ammo shunga o'xshash biror gap o'ylab topishga o'zini mutlaqo ojiz his etardi. Uning uchun bunday gaplar o'zi tushunadigan-u, ammo gapira olmaydigan allaqanday xorijiy tilga o'xshab ketardi.

Bugun Matildaning do'stlari bu katta mehmonxonada paydo bo'layotgan har qanday odamni ham kesatq gaplar bilan qarshi olishmoqda edi. Birinchi navbatda xonadonning do'stlari baloga qo'lishdi: to'garak a'zolari ularni yaxshi-roq bilishardi. Jyulen bu gaplarni qanday diqqat bilan eshitishini bemadol tasavvur qilish mumkin edi, hamma narsa – bu hazillarning yashirin ma'nosi ham, kinoya qilish uslubining o'zi ham unga juda qiziq tuyulardi.

– A-a! Mana, Dekuli janoblari ham yetib keldilar, – dedi Matilda. – Buni qarangki, parik kiymay kelibdi, u o'zining noyob aqli yordamida

prefekt bo'lib olmoqchi shekilli, shu boisdan ham o'zining ta'biri bilan aytganda, «yuksak g'oyalar» g'uj'g'on o'ynayotgan kal boshini ko'z-ko'z qilyapti.

– Bu odamning tanimagan kishisi yo'q, – deya gap qotdi markiz de Kruaznua. – U mening kardinal amakimnikiga ham borib turadi. U har qanday do'sti haqida ham istagan yolg'on-yashiqni to'qishi va bu uydirmaga yillar davomida odamlarni ishonitirib yurishi mumkin, do'stlarining soni esa ikki yuz yoki uch yuzga borib qoladi. U do'st tutinishga juda usta, bu – uning iste'dodi. Xuddi hozir ko'rib turganingizdek, u qish kezlari ertalab soat yettidan boshlab do'stlaridan birontasining eshigiga yopishib oladi.

Ba'zan u biron-ta do'sti bilan arazlashib qoladi va aloqani butunlay uzish uchun yetti-sakkizta xat yozadi. Keyin u o'sha do'sti bilan yarashadi va shundan so'ng cheksiz do'stlik tuyg'ularini izhor qilib, yana yetti-sakkizta maktub bitadi. Lekin u kamolotga erishgan va katta mahorat ko'rsatadigan narsa – bu ko'ngli bchiq, halol odamning otashin dil izhoridir. U biron narsa haqida iltimos qilmoqchi bo'lganida shu usulni qo'llaydi. Amakimning katta vikariylaridan biri janob Dekulining Restavratsiyadan keyingi hayoti haqida juda alomat hikoya qiladi. Biror kun men uni sizlarnikiga boshlab kelaman.

– Men negadir bunday hikoyalarga uncha ishonmayman, menimcha, bu pastkash odamlarning bir-birini ko'rolmasligi xolos, – dedi graf de Kaylyus.

– Janob Dekulining nomi tarixda qoladi, – deya e'tiroz bildirdi markiz, – u abbat Pradt hamda Taleyrin va Potsso di Borgo janoblari bilan birga Restavratsiyani amalga oshirgan.

– Bu odam bir vaqtlar million-million mablag' bilan ish ko'rgan, – dedi Norber, – uning nima sababdan otamning ba'zan juda haddidan oshib ketadigan askiyalariga dosh berib, bu yerga tanga qo'yishini sira tushuna olmayman. Bir kuni otam mening oldimda stolning narigi tomonidan turib: azizim Dekuli, do'stlaringizga necha marta xoinlik qilgansiz, deya qichqirsalar bo'ladimi!

– Uning xoinlik qilgani rostmi? – deya so'radi m-l de Iya Mol. – Lekin bu zamonda kim xoinlik qilmaydi?

– Bu qanaqasi? – dedi graf de Kaylyus Norberga. – Anovi mashhur liberal janob Senkler sizlarnikiga kelib turadimi? Bu yerda nima qiladi u? Borib uni gapga solish kerak, uni juda aqlli odam deyishadi.

– Lekin onang uni nima uchun qabul qiladilar? – deya so'radi janob de Kruaznua. – Axir bu odam alomat g'oyalarni ilgari surib, dadil va mustaqil fikr yuritadi-ku.

– O'sha mustaqil odamingizning janob Dekuliga ikki bukilib ta'zim qilishini, qo'lidan ushlashini bir ko'rib qo'ying, – dedi m-l de Iya Mol. – Hozir qo'lidan o'pib oladimi, deb o'ylovdim.

– Nazarimda, Dekuli arkoni davlatlar bilan biz o'ylagandan yaqinroq munosabatda bo'lsa kerak, – deya e'tiroz bildirdi janob de Kruaznua.

– Senkler bu yerga akademiyaga a'zo bo'lib olish uchun keladi, – dedi Norber. – Uning baron L. ga qanday ta'zim qilishini bir ko'ring-a, Kruaznua.

– Undan ko'ra tiz cho'ka qolsa bo'lmaydimi, – deb gapni ilib ketdi janob de Lyuz.

– Azizim Sorel, – dedi Norber, – siz aqlli odamsiz, lekin siz qadrdon tog'laringizni yaqindagina tark etgansiz, lekin hech qachon manovi buyuk shoirga o'xshab ta'zim qilmaslikka harakat qiling. Hatto Xudosi bo'lsa ham.

– A-a! Mana aql bobida beqiyos janob baron Baton, – deya e'lon qildi m-l de Iya Mol hozirgina baronning kelganidan xabar bergan malayning tovushiga xiyol taqlid etib.

– Nazarimda, hatto xizmatkorlaringiz ham uning ustidan kulishayotganga o'xshaydi. Xo'p ismi bor-da – baron Baton! – dedi janob de Kaylyus.

– «Ism nima degani o'zi?» – dedi u yaqinda bizga, – deya gapni ilib ketdi Matilda. – «Gersog Bulonskiyning ismini birinchi marta eshitganingizni bir tasavvur qilib ko'ring-a, odamlar shunchaki mening ismimga hali yetarli darajada ko'nikishmagan xolos»...

Jyulen divan oldidagi joyini tark etdi. U hali yengil istehzo-ning nozik tomonlarini yaxshi tushunmas va qochirig gap asosli bo'lgandagina kulish mumkin, deb hisoblardi. Manovi yoshlarning hazil-mutoyibalarini u dunyodagi hamma narsani qo'pol ravishda haqorat qilish deb hisoblar va bundan qattiq g'azablanar edi. U o'zining provinsialligi, salkam inglizlardek qoidaparastligi tufayli hatto, bu yoshlar hasad qilishmayaptimikin, deb shubha qilishga ham tayyor edi. Lekin u yanglishardi, albatta «Men graf Norberning o'z polkovnigiga xat yoza turib, uchta xomakini yirtib tashlaganini o'z ko'zim bilan ko'rganman, – derdi u o'ziga-o'zi. – Agar u hayotida

biron marta janob Senklerdek qilib bir sahifagina yoza olganida boshi osmonga yetgan bo'lardi».

Mavqei pastligi tufayli Jyulen hech kimning e'tiborini o'ziga tortmay, bir guruh oldidan ikkinchi guruh oldiga o'tib yurardi. U baron Batonni uzoqdan kuzatar ekan, uning nima haqda gapirayotganini eshitgisi kelib qoldi. O'zining zukko aqli bilan mashhur bo'lgan bu odam anchayin tashvishli ko'rinar. Jyulenning payqashicha, u uch-to'rtta kulgili gap o'ylab topganidan keyingina ko'ngli joyiga tushdi. Jyulenga shu taxlit aql biroz erkinlikka muhtojdek tuyuldi.

Baronni askiyaga usta odam deb bo'lmasdi, u o'zini ko'rsatmog'i uchun hech bo'lmaganda har biri olti misradan iborat to'rtta jumla aytmog'i lozim edi.

– Bu odam so'zlashmaydi, u gap sotadi, – dedi Jyulenning ortida allakim. U orqasiga o'girilib qaradi-yu, graf Shalvening nomini tilga olishganini eshitib, xursand bo'lib ketdi. Graf Shalve o'z zamonasining eng aqli o'tkir odamlaridan edi. Jyulen uning nomini «Muqaddas Yelena memoriali» va Napoleonning tarixiy esdaliklarida bir necha bor uchragan edi. Graf Shalve qisqa gapirardi, uning askiyalari chaqmoqdek o'tkir, chuqur va shiddatli bo'lardi. Agar u biror ish yuzasidan muzokara boshlasa, siz shu zahoti ishning olg'a siljiyotganini ko'ringiz. U darhol dalil-isbotlarni keltirar va uning so'zini tinglagan odam maza qilardi. Siyosat bobida esa u sharm-hayo degan narsani bir chetga yig'ishtirib qo'yardi.

– Bilasizmi, men mustaqil odamman, – derdi u o'zi ochiq-oydin mazax qilayotgan uch yulduzli janobga. – Nega endi mendan bundan bir yarim oy ilgari qanday o'ylagan bo'lsam, bugun ham shunday o'ylashimni talab qilishadi? Agar shunday bo'lsa, men o'sha fikrimning quli bo'lib qolaman-ku axir.

Uning atrofida turgan to'rtta jiddiy yigit basharalarini bujmaytirishdi: bu janoblar hazil-huzul gaplarni uncha yoqtirishmasdi. Graf haddidan oshirib yuborganini tushunib qoldi. Ammo shu payt baxtiga u sof vijdonli janob Ballanni ko'rib qoldi. Bu odamning halolligi Tartyufdek tillarda doston bo'lgandi. Graf u bilan gaplasha boshlagan edi, odamlar darhol ularni o'rab olishdi, boyaqish Ballanni hozir rasvoya radda ma'raka qilishlari hammaga ayon edi. O'zining yuksak axloqi va nasihatgo'yligi tufayli o'lguday badburush bo'lishiga qaramay janob Ballan kiborlar jamiyatidagi tasvirlash qiyin bo'lgan birinchi qadamlaridan keyin qo'lda badavlat bir beva

xotonga uylangan edi. O'sha xotin tez orada bandalikni bajo keltirdi, so'ngra janob Ballan yana xuddi shunday badavlat xotinga uylandi. Ammo bu xotinni jamiyatda hech kim ko'rmagan edi. Endi u o'ziga xos mo'minlik bilan oltmish minglik rentaga huzur-halovatda yashar ekan, o'zi ham xushomadgo'ylar orttirib olgan edi. Graf Shalve rahmshafqat qilib o'tirmay, u bilan ana shu haqda gaplasha boshladi. Tez orada ularning atrofiga o'ttiz chog'liq odam yig'ildi. Barcha jilmayardi, hatto asrimizning umidi bo'lmish anavi jiddiy yigitlar ham kulgilarini yashirolmay turishardi.

«Nega u bu yerga, janob de Iya Molnikiga kelib yurarkin? Axir bu yerda uni hamma masxara qilyapti-ku», deya o'yadi Jyulen. So'ngra u buni so'ramoqchi bo'lib abbat Pirarning oldiga bordi.

Janob Ballan bir zumda g'oyib bo'ldi.

– Zo'r ish bo'ldi-yu! – dedi Norber. – Shunday qilib otamning josuslaridan biri g'oyib bo'ldi, endi faqat anavi cho'loq Napyegina qoldi.

«Jumboqning uchi shu yerda emasmikin? – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Lekin u holda nega markiz janob Ballanni qabul qiladi?»

Badfe'l abbat Pirar qovog'ini solganicha malayning kirib kelayotgan mehmonlarning ismi sharifini e'lon qilishiga quloq solib bir chetda turardi:

– Bu yer g'irt fahshxonaning o'zi-ku! – deya xitob qilardi u Bazi-lioga o'xshab. – Bu yerga faqat badnom odamlar kelishar ekan.

Gap shunda ediki, boyaqish abbat haqiqiy kiborlar jamiyatining qanday bo'lishini bilmasdi. Biroq, u yansenist do'stlari orqali bir varakayiga barcha partiyaalarning ko'nglini topishga nihoyatda ustaligi yoki shubhali yo'llar bilan orttirgan boyligi tufayli barcha mehmonxonalarga kira oladigan bu odamlar haqida juda aniq ma'lumotga ega edi. Bugun kechqurun u Jyulenning ketma-ket bergan savollariga to'liqlanib javob berib turdi-da, so'ng birdan barcha odamlar haqida faqat yomon gap aytishdek gunohga botayotganligini sezib qolib, jim bo'ldi. Xristianlar barcha rahm-shafqat ta'limotiga e'tiqod qo'ygan bu badahl yansenist dunyoviy hayot ichida yashar ekan, muttasil ravishda o'zi bilan o'zi kurashishga majbur bo'lmoqda edi.

– Anovi abbat Pirarning basharasi buncha xunuk bo'lmasa, – dedi m-l de Iya Mol Jyulen yana divan yoniga qaytib kelgach.

Garchi qiz, albatta, haq bo'lsa-da, Jyulenning jahli chiqdi. Abbat Pirarning bu mehmonxonada eng halol odam ekanligiga hech qan-

day shubha yo'q edi, biroq uning hozir vijdon azobi aks etib turgan qizil dog'li yuzi chindan ham juda xunuk ko'rinar edi. «Shundan so'ng fiziognomikaga qanday ishonish mumkin axir, – deya o'yladi Jyulen. – Mana hozir qandaydir arzimasi bir narsa uchun abbat Pirarning vijdoni azob chekyapti va shuning uchun ham u juda xunuk ko'rinyapti. Anavi barchaga ma'lum Josus Napyening yuzida esa ma'sum bir tabassum jilvalanyapti». Abbat har qalay o'z safdoshlarining manfaatlari uchun ko'pgina narsalarda ularga yon bergandi – u xizmatkor yollagan va juda yaxshi kiyina boshlagan edi.

Jyulenga birdan mehmonxonada nimadir sodir bo'layotgandek tuyuldi: hamma gapirishdan to'xtab, eshik tomon qaradi. Malay saylovlar payti barchaning e'tiborini o'ziga qaratgan mashhur baron de Tollining nomini e'lon qildi. Jyulen yaqinroq bordi-da, baronni yaxshilab ko'rib oldi. Baron saylov kollegiyalaridan birining raisi bo'lgan paytida miyasiga ajoyib bir fikr kelib qolgan ekan – u saylovchilar partiyalardan biriga ovoz berib, qutiga tashlagan qog'ozlarni yashirib qo'yibdi. Kamomadning o'rnini to'ldirmoq uchun esa u asta-sekin ularning o'rniga o'ziga yoqimliroq bo'lgan ism yozilgan boshqa qog'ozlarni qutiga tashlay boshlabdi. Biroq ba'zi saylovchilar bu mardona hiylani sezib qolishibdi. Ular, turgan gap, baron de Tolliga o'z tahsinlarini baralla aytishibdi. Boyaqish baron bu ajoyib nayrangidan so'ng hali o'ziga kelmagandi – u ancha so'lg'in ko'rinar edi. Ba'zi g'iybatchi odamlar, uning qamoqda yotib chiqqani haqida gapirmoqda edilar. Janob de lya Mol uni juda sovuq qabul qildi. Shundan so'ng bechora baron bir zunda g'oyib bo'ldi-qo'ydi. – U janob Kont³⁶ huzuriga shoshilayotgan bo'lsa kerak, shuning uchun bir zunda g'oyib bo'ldi, – dedi graf Shalve. Bu gapdan hamma xaxolab kula boshladi.

Barcha, yaqinda ministr bo'ladi, deb bashorat qilayotgan janob de lya Molning mehmonxonasiga to'plangan indamas mansabdorlar va yomon nom chiqqan, ammo o'tkir aqli bilan shuhrat qozongan odamlardan iborat bu serjilo jamiyatda bugun birinchi marta yosh Tambo ham ish ko'rsatmoqda edi. To'g'ri, unga fikr teranligi yetishmasdi, biroq buning o'rnini Tambo shiddatli mulohazalari bilan qoplashga harakat qilardiki, buni biz quyida yaqqol ko'ramiz. – Bu odamni o'n yilga qamoqqa tiqlisa nima qiladi? – deya gap sotardi u

Jyulen o'sha to'da yoniga borgan paytda. – Gazandalarni zindonning eng tubida saqlash kerak, toki o'sha yerda ular to'ng'iz qo'psinlar, aks holda, hamma yoqqa zahar sochib, juda xavfli bo'lib qoladilar. Unga ming ekyu jarima solgandan nima foyda? U kambag'almi? Shunday ham bo'lsin, juda yaxshi, lekin jarimani uning uchun to'dasi to'lab yuboradi. Yo'q, unga besh yuz frank jarima solib, keyin o'zini o'n yil muddat bilan zindonga tiqish kerak.

«Yo Rabbim! Qanday maxluq haqida gaplashyapti ular?» – deya o'yladi Jyulen kasbdoshining qo'llarini silkitganicha jazavaga tushib so'zlashidan hayron bo'lar ekan. Akademik jiyanining so'lg'in basharasi shu tobda chindan ham juda jirkanch ko'rinar edi. Tez orada Jyulen Tambo zamonaning buyuk shoiri haqida gapirayotganini tushunib qoldi.

«Voy gazanda-yey! – deya xitob qildi u g'azabdan ko'zlariga yosh kelib. – Voy iflos maxluq-ey! Qarab tur hali, senga shu so'zlaringni bir eslatayki».

«Mana ular, boshqalar qatori markiz ham rahbarlik qiladigan partiyaning adashgan farzandlari, – deya o'ylardi u. – Bu yerda rosa yomonlashayotgan anavi ulug' odam esa, – agar u janob Nervalling ministriligidagi lapashanglar u yoqda tursin, uning ozmi-ko'pmi halolroq o'tmishdoshiga sotilganida bormi, – hamma yog'i ordenga to'lib biror yog'li ishning tepasida turgan bo'lardi». Abbat Pirar uzoqdan Jyulenni imlab chaqirdi, hozirgina janob de lya Mol u bilan nima haqdadir gaplashgan edi. Biroq Jyulen bu paytda odob bilan pastga qaraganicha allaqaysi yepiskopning nola-hasratlarini tinglamoqda edi. Nihoyat, o'sha yepiskop unga javob berib, Jyulen o'z ustozining yoniga yaqinlashganida abbatning oldida anavi manfur sulloh Tambo paydo bo'lgan edi. Bu razil Jyulening alohida mavqeiga ega bo'lishida abbatni aybdor deb hisoblani uchun ham uni yomon ko'rar va xuddi shu boisdan ham janob Pirarning oldida shunday yaltoqlik qilardi.

– *Qachon anavi almisoqdan qolgan o'laksaning kuni bitib, biz undan xalos bo'lamiz axir!* – bu qalamkash muhtaram lord Golland haqida xuddi ana shunday payg'ambarona bir jo'shqinlik bilan gapirishni lozim ko'rardi. Lekin tan olish kerakki, u zamonaviy arboblarning tarjimai holini juda yaxshi bilardi va hozirgina Angliyaning yangi qiroli qo'l ostida biroz nufuzga ega bo'lishi mumkin bo'lgan barcha odamlarni birma-bir sanab chiqqan edi.

³⁶ Mashhur fokuschi (muallif izohi).

Abbat Pirar qo'shni mehmonxonaga o'tdi. Jyulen unga ergashdi.

– Sizni ogohlantirib qo'yay: markiz iste'dodsiz qalamkashlarni yoqtirmaydi. U yomon ko'radigan yagona narsa ana shu. Mayli, agar qo'lingizdan kelsa, lotin, grek tillari, Misr va Eron tarixi va shunga o'xshash bo'lak fanlarni bilaverishingiz mumkin, u sizni olim sifatida hurmat qilib, sizdan marhamatini ayamaydi. Ammo fransuz tilida bir sahifa ham yozishdan sizni Xudo saqlasin, ayniqsa sizning jamiyatda tutgan o'rningizga munosib bo'lmagan jiddiy materiyalar to'g'risida yoza ko'rmang, u darhol sizni no'noq qalamkash deb ataydi-yu, yomon ko'radi-qo'yadi. Nahot arkoni davlatning xonadonida yashab turib, shu paytgacha gersog de Kastrining d'Alamber va Russo haqida: «Hamma narsa haqida mulohaza yuritishni istaydilar, ammo o'zlarining ming ekyu ham rentalari yo'q», deya aytgan mashhur gapini bilmasangiz?!

«Demak, bu yerda ham, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen, – xuddi seminariyadagi kabi hamma narsa ma'lum bo'lar ekan!» Bir kuni u yuksak uslubda besh-o'n qog'oz qoralab qo'ygani edi. Bu, Jyulening o'zi e'tirof qilishicha, uni odam qilgan keksa tabib nomiga madhiyadek bir narsa edi. «Lekin o'sha daftarcham doim tortmada qulflog'liq turar edi-ku axir!» – deya o'zicha xitob qildi Jyulen. Ammo u shu zahoti o'z xonasiga kirib, qo'lyozmani yoqib yubordi-da, mehmonxonaga qaytdi. Basavlat muttahamlar g'oyib bo'lib, faqat orden taqqan nufuzli zotlarga qolishgandi.

Xizmatkorlar mehmonxonaga yasatib olib qirgan stol atrofida, o'ttiz yoshdan o'ttiz beshgacha bo'lgan yetti-sakkizta eng asilzoda, juda taqvodor va takabbur xonimlar o'tirishgan edi. Mehmonxonaga shu qadar kechikib kelgani uchun uzr so'rganicha marshal de Fer-vakning go'zal rafiqasi kirib keldi. Vaqt yarim kechadan oshib qolgan edi. U markizaning yoniga borib o'tirdi. Jyulening qalbini chuqur hayajon qamrab oldi: bu ayolning ko'zlari va nigoh tashlashi de Renal xonimnikiga juda ham o'xshab ketardi.

M-l de Iya Molning to'garagi hali ancha gavjum edi. Qiz va uning do'stlari bechora graf de Talerni zavq bilan kalaka qilishmoqda edi. Bu behisob boyligi bilan mashhur bo'lgan yahudiyning yolg'iz o'g'li edi. U bu boylikni xalqlarga qarshi kurash olib borish uchun qirollarga pul qarz berib yurib orttirgandi. Yahudiy yaqinda qazo qilgan bo'lib, o'g'ilchasiga oyiga yuz ming ekyu renta hamda afsuski yomon nom chiqargan ismi sharifini meros qoldirgan edi.

Bunday g'alati ahvolga tushib qolgan odam yo juda soddadil yoki irodasi mustahkam bo'lmog'i lozim. Graf soddadil edi-yu, lekin baxtga qarshi laganbardorlarning ta'sirida o'ziga ancha bino qo'ygandi.

Janob de Kaylyusning ta'kidlashicha, graf de Taler laganbardorlarning maslahati bilan bo'lajak gersog va yuz ming livr rentaning egasi markiz de Kruaznua ko'nglini ovlamoqchi bo'lib yurgan m-l de Iya Molga sovchi qo'ymoqchi ekan.

– Eh, unda shunday istak tug'ilib qolgan uchun u kishini aybsit-manglar; – dedi go'yo rahmi kelgan kishi bo'lib Norber.

Bechora graf de Talerga, chamasi, chindan ham xuddi ana shu istash qobiliyati yetishmasdi. O'z xarakterining ana shu xususiyatiga ko'ra u qirolik taxtiga munosib odam edi. U dunyodagi barcha odamlar bilan maslahatlashar, biroq olgan maslahatini nihoyasiga yetkazmoq uchun hech qachon matonati yetishmasdi.

– Uning basharasini ko'rishim bilanoq qotib-qotib kulgim keladi, – dedi m-l de Iya Mol. Bezovtalik va ko'ngil qolishning g'aroyib ifodasi aks etgan bu basharada ba'zi-ba'zida birdan Fransiyadagi eng badavlat kishiga va, ayniqsa, yoshi o'ttiz oltidan oshmagan xushro'ygina yigitga munosib ravishda viqorli va shijoatli bo'lib ko'rinishga urinish alomatlari sezilib qolardi. «Tortinchoq surbet», derdi uni janob de Kruaznua. Graf de Kaylyus, Norber va yana ikki-uch mo'ylovdor yigit graf de Talerni rosa kalaka qilishgach (buni u tushunmadi, albatta), soat birga zang chalganidan so'ng uni mehmonxonadan chiqarib yuborishdi.

– Nahot o'sha mashhur arabiy tulporlaringiz shunday ob-havoda sizni ko'chada kutayotgan bo'lsa? – dedi unga Norber.

– Yo'q, bu boshqa otlar, ularni ancha arzonga olganman, – deya javob qildi janob de Taler. – So'l tomondagi ot menga besh ming frankka tushgan, o'ng tomondagisi uchun esa bor-yo'g'i yuz luidor to'laganman, lekin uni karetaga faqat tunda qo'shishadi. Gap shundaki, ilkovi ham bir xil yo'rg'alaydi.

Norberning gapidan so'ng graf o'zi kabi bir odam uchun otlarga ishqibozlik juda yarashajagi va shu boisdan ham ularni yomg'ir tagida kuttirib qo'yishi yaxshi emasligini o'ylab qoldi. U chiqib ketdi, haligi yigitlar esa bir daqiqalardan so'ng uning ustidan kula-kula mehmonxonani tark etishdi.

«Mana, – deya o'ylardi Jyulen yigitlarning zinapoyada xaxolab kulishlariga quloq solar ekan, – bugun o'zining jamiyatdagi mavqeiga

ko'ra mening butunlay aksim bo'lgan odamni ko'rdim. Mening bir yillik daromadim yigirma luidorga ham bormaydi, shundoq yonginamda esa bir soatlik daromad yigirma luidorni tashkil etadigan odam turibdi. Lekin hamma uni kalaka qiladi. Bunday tomosha hasad qilish dardidan butunlay davolashi mumkin».

V

Ta'sirchanlik va akobir munofiqa

Xiyol bo'lsa-da, jonli fikr aytish gustoxlikdek ko'rinadi, bu yerda siyqa va ma'nisiz gaplarga shu qadar o'rganib qolishgan. Suhbat chog'i o'ziga xos gaplarni aytgan odamni Xudo urdi deyavering.

Foblar.

Bir necha oy sinov muddati tugab, uy boshqaruvchisi yilning uchinchi choragi uchun maoshini keltirib berganida Jyulennning ahvoli quyidagicha edi. Janob de Iya Mol unga Bretan va Normandiyadagi yerlarni boshqarish ustidan nazorat qilib turishni topshirdi. Abbat de Friler bilan bo'lgan o'sha mashhur da'volashuv bo'yicha barcha yozishmalar ham uning zimmasiga yuklandi. Abbat Pirar uni bu ish bilan batafsil tanishtirib chiqdi.

Markiz o'zining nomiga kelgan turli-tuman xatlarning hoshiyasiga yozib qo'rgan qaydlarni dasturilamal qilgan holda Jyulen javoblar yozar va bu javoblarning deyarli hammasi markizning imzosiga noil bo'lar edi.

Seminarriyada o'qituvchilar Jyulennning darslarga qunt qilmasligidan afsuslanishardi, lekin shunga qaramay, uni o'zlarining eng ajoyib shogirdlaridan biri deb hisoblashardi. Nafsoniyati aziyat chekkan bu odam turli-tuman ishlarga shu qadar jon-jahdi bilan berilib ketdiki, provinsiyadan kelganida ikki yuzi qip-qizil bo'lsa, endi bir holatga tushib qolgan edi. Ammo uning bunday so'lg'inligini seminarist o'rtoqlari fazilat deb hisoblashardi, Jyulennning nazarida, bular bezansonlik hamkasabalari kabi yovuz ham, pulga o'ch ham emasdilar, talabalar esa, o'z navbatida, uni sil kasali bo'lsa kerak, deb o'ylashardi. Markiz unga ot sovg'a qildi. Otda sayr qilib yurgan chog'ida tasodifan seminaristlardan birontasi ko'rib qolishidan

cho'chigan Jyulen ularga, ot minib sayr qilishni menga doktorlar buyurgan, deb aytdi. Abbat Pirar uni turli yansenist doiralarga olib kirdi. Jyulen qattiq hayratga tushdi, shu paytga qadar uning din haqidagi tasavvuri munofiqlik va pulga hirs qo'yish bilan bog'liq edi. Yigit daromad haqida mutlaqo o'ylamaydigan bu qattiqqo'l, xudotars odamlarga ixlos qo'yib qoldi. Ulardan ko'pchiligi yigitga do'stona munosabatda bo'lib, unga turli maslahatlar berishardi. Jyulennning oldida yangi bir dunyo ochilmoqda edi. Yansenistlar orasida u juda baland bo'lyi, liberal, o'z vatanida o'lim'a ham hukm qilingan va, shu bilan birga, g'oyat xudojo'y bir odam bo'lgan graf Altamira bilan tanishib qoldi. Bu g'alati ziddiyat – xudojo'ylik va ozodlikka bo'lgan muhabbatning bir kishida mujassamligi uni juda hayratga solmoqda edi.

Jyulennning yosh graf Norber bilan o'zaro munosabati birmuncha sovuqroq bo'lib qolgandi. Norber ba'zi do'stlarining hazil-huzul gaplariga javob berishda Jyulen biroz haddidan oshyapti, deb hisoblashardi. Bir-ikki marta suhbat chog'i odob qoidalarini buzib qo'ygani bilan so'ng Jyulen o'ziga-o'zi m-l Matilda bilan hech qachon birinchi bo'lib gaplashmaslikka so'z berdi. De Iya Mol xonadonida barcha u bilan doim g'oyat muloyim gaplashardi, biroq yigit ularning ko'zida ma'lum qadar obro'sini tushirib qo'ygani his etdi. Uning provincial bama'niligi buni *hamma narsa yangiligida yaxshi bo'ladi*, degan xalq maqoli bilan izohlardi. Ehtimol, u birinchi kunlardagiga qaraganda farosatliroq bo'lib qolgandir yoki balkim parijliklarning boshida Jyulenni o'ziga rom qilib qo'rgan xushmuomalaligi endi uni shunchaki kamroq maftun qilayotgandir.

U ishini tugatgan zahoti haddan tashqari zerika boshlardi; insonning kiborlar jamiyatidagi tutgan o'rniga qarab juda aniq taqsimlangan, bir maromdagi xushmuomalalikning tinkani qurituvchi ta'siri shunaqa bo'ladi. Sal bo'lsa-da, ta'sirchan odam muomaladagi bu sun'iylikni juda yaxshi his etadi.

Albatta, provinsiyada odamlar birmuncha qo'rsroq bo'lishadi, lekin u yerda siz bilan gaplashayotgan suhbatdoshingiz biroz ruhlanib ketadi. De Iya Mol xonadonida Jyulennning izzat-nafsi hech qachon aziyat chekmasdi, ammo kunning oxiriga borib u ko'pincha yig'lagisi keldi. Provinsiyada mabodo qahvaxonaga kirayotib biron nojo'ya ish qilib qo'ysangiz, ofitsiant darrov sizga e'tibor berardi. Agar o'sha voqeaning nafsoniyatingizga tegadigan biror tomoni bo'lsa, u sizga hamdardlik bildirar va dilingizni og'ritadigan o'sha

so'zni kamida o'n marta takrorlardi. Parijda esa nazokat yuzasidan sezdirmay qulishadi, lekin siz u yerda doim va hamma uchun begona bo'lib qolaverasiz.

Biz, agar Jyulenni jamiyatda tutgan o'rni tufayli kalaka qilishga arzimaydi deb hisoblamaganlarida, qahramonimizni kulgili ahvolga solib qo'yishi mumkin bo'lgan turli-tuman mayda sarguzashtlarni gapirib o'tirmaymiz. U o'zining o'ta ta'sirchanligi sababli behisob xatolarga yo'l qo'ymoqda edi. Uning barcha ko'ngil ochishlari ehti-yotkorlikka o'xshab ketardi: u har kuni to'pponcha otib mashq qil-ar va mashhur qidichboz-o'qituvchilardan birining tirishqoq shogirdi hisoblanardi. Bo'sh vaqti bo'ldi deguncha, bir paytdagiga o'xshab, kitob o'qish o'rniga, u maneiga yugurar va eng asov otlarni berishni talab qilardi. Bereytor bilan sayr qil-ar ekan, u deyarli har gal otdan yiqilardi.

Markiz Jyulenni o'zi uchun juda ma'qul xodim hisoblardi, zero Jyulen zo'r berib ishlar, kamgap va ziyrak edi; asta-sekin markiz unga tushunib tagiga yetmoq uchun anchayin aql-idrok talab qilinadigan ishlarni ham topshira boshladi. Dabdabali rejalaridan qo'li bo'shagan kezlari markiz o'z ishlarni juda oqilona yuritardi; barcha yangiliklar-dan boxabar bo'lgani tufayli u birjada muvaffaqiyat bilan o'ynardi. U uy va mulklar sotib olardi, biroq jahli tez bo'lgani sababli arzimagan narsa uchun ham g'azablanaverardi. U yuzlab luidorni sovurib yubo-rardi-yu, qandaydir yuz frankni deb sudlashardi. Qo'li ochiq badavlat odam ishlarda ham daromad emas, ermak izlaydi. Markizga chindan ham moliyaviy ishlarni qulay va izchil bir tartibga sola biladigan o'ziga xos shtab boshlig'i kerak edi.

De Iya Mol xonim o'zining bosiq tabiatiga qaramay, ba'zan Jyulenni masxara qila boshlardi. Ta'sirchanlik natijasida beixtiyor qilingan barcha xatti-harakatlar asilzoda xonimlarni dahshatga soladi – buni ular odob qoidalariga zid deb hisoblaydilar. Markiz ikki-uch bor Jyulenni yonini oldi: «Agar u sizning mehmonxonangizda kulgili ko'rinsa, yozuv stoli yonida zo'r ish qilyapti...» Jyulen, o'z navbatida, markizaning sirini bilib oldim, deya hisoblardi. Xonim baron de Iya Jumatning ismini eshitgan zahoti juda sermulozamat bo'lib, har narsaga qiziqa boshlardi. Baron basharasi gezarib yuradigan behad sovuq bir odam edi. U o'rta bo'yli, ozg'in, bad-bashara kimsa bo'lib, doim juda yaxshi kiynardi, saroydagi qabul marosimlariga kanda qilmay borib turar va, odatda, biron nimani gapirmasdi. Uning fikr

yuritish tarzi ana shunday edi. De Iya Mol xonim agar uni kuyov qilib olishga erishganida, umri bino bo'lib birinchi marta o'zini chinaka-miga baxtiyor his etgan bo'lardi.

VI

Talaffuz ohanglari

Ularning oliy vazifalari – xalqlarning kun-dalik hayotidagi mayda voqealarni vazminlik bilan muhokama qilmoqdan iboratdir. Ular o'z donolliklari bilan arzimaz sabablarga ko'ra yoki haddan tashqari buzib talqin etilgan biror voqea tufayli ko'tarilishi mumkin bo'lgan buyuk g'ala-yonlarning oldini olmoqlari lozim.

Gratsius.

Endigina sohilga tushgan, boz ustiga, mag'rurligi tufayli hech qa-chon birovga savol bilan murojaat qilmaydigan musofir uchun Jyulen hech qanday tentaklik qilgani yo'q. Bir kuni Jyulen kutilmaganda quyib qolgan jaladan qochib, Sent-Onore ko'chasidagi qahvaxonaga kirdi. U yerda egniga qalin movut kamzul kiygan allaqanday norg'ul bir odam Jyulenni xo'mrayib qarashidan ajablanib, o'z navbatida, unga bir vaqtlar Bezansonda nozanin Amandaning o'ynashi kabi tikilib qaradi.

Jyulen o'sha birinchi haqoratni jazosiz qoldirgani uchun o'zidan o'pkalab yurardi. Shu boisdan ham u manovi odamning tikilishiga chidab tura olmadi. U izoh talab qildi. Kamzul kiygan kishi bunga javoban qo'pol qilib so'kina boshladi: qahvaxonadagi odamlar ularni o'rab olishdi, o'tkinchilar eshik oldida to'xtay boshlashdi. Provincial sifatida, ehtiyotkorlik yuzasidan o'zi bilan doim kichkina to'pponcha olib yuradigan Jyulen hozir cho'ntagida uni mahkam qisib turardi. Biroq u mulohaza bilan o'zini bosdi-da, daqiqa sayin raqibiga:

– *Manzilingizni aytin, muhtaram janob. Men sizdan nafratlana-man*, – deya takrorlash bilan cheklandi.

Uning qattiq turib shu yetti so'zni takrorlashi, nihoyat, atrofidagi olomonga ta'sir qildi.

– To'g'ri-da. Baqirayotgan anovi odam unga manzilini bersin-da, axir.

Kamzulli kishi bir necha marta takrorlangan bu xitobni eshitgach, besh-oltita tashrifnomani Jyulening basharasiga qarab itqitdi. Xayriyat, tashrifnomalarning birontasi ham yigitning yuziga tegmadi, Jyulen o'ziga tegmagunlariga qadar to'pponchasini cho'ntagidan chiqarimaslikka ahd qilgan edi. Haligi odam qahvaxonadan chiqib ketdi, lekin u yo'l-yo'lakay bir necha marta orqasiga o'girilib, Jyulenga musht o'qtaganicha so'kining borardi.

Jyulen qora terga botdi. «Demak, sariq chaqaga arzimaydigan har qanday odam, har qanday yaramas to'ngiz meni shu qadar larzaga solishi mumkin ekan-da! – deya g'azab bilan xitob qilardi u o'zicha. – O'zimdagi bu xo'rlik keltiradigan ta'sirchanlikni qanday yo'qotsam ekan?»

Agar qo'lidan kelganida Jyulen o'sha odamni darhol duelga chaqirgan bo'lardi. Uni faqat bir narsa to'xtatib turardi: bu poyonsiz Parijda u sekundantni qayoqdan topadi axir? Uning hech qanday do'sti yo'q edi. Yigit ba'zi odamlar bilan tanishib olgan edi-yu, biroq barcha tanishlari oradan bir necha hafta o'tgach, negadir birin-ketin undan uzoqlashib ketishgandi. «Men odamshavanda emasman, – deya o'ylardi u, – shuning uchun ham jazoirni tortyapman». Nihoyat, u ba'zan birgalashib qilichbozlikni mashq qiladigan 96-polkning iste'fodagi poruchigi, bechorahol Levanni esladi-yu, o'shani izlab topdi. Jyulen unga bor gapni aytib berdi.

– Mayli, sizga sekundantlik qilaman, – dedi Leven, – faqat bitta shartim bor: agar o'zingizni haqorat etgan o'sha odamni yarador qilmasangiz, o'sha joyning o'zidayoq men bilan ham duelga chiqasiz.

– Roziman! – deya xitob qildi zavq bilan Jyulen.

Shundan so'ng ular tashrifnomada ko'rsatilgan manzil bo'yicha Sen-Jermen qasabasining allaqayerida yashaydigan janob Sh. de Bovuazini izlab ketishdi.

Ertalab soat yetti edi. Ular manzilda ko'rsatilgan uyga kirib, xizmatkorga kelganlarini xabar qilishni buyurishganida, Jyulen birdan, bu de Renal xonimning bir vaqtlar Rimdagimi yoki Neapolitaniyadagimi elchixonada attashe bo'lgan va sinor Jeronimoga tavsiyanoma yozib bergan o'sha qarindoshi emasmikin, deya o'ylab qoldi. Jyulen kechagi odam itqitgan tashrifnomaning yoniga o'zinikini qo'shib basavlat malayga uzatdi.

Ularni – Jyulen bilan uning sekundantini chorak kam bir soat kutib o'tirishga majbur etishdi, shundan so'ng ularni aloha g'oyat did bilan

jihozlangan katta xonaga boshlab kirishdi. U yerda ularni qo'g'irchoqdek kiyingan baland bo'lyi bir yigit kutib oldi. Bu yigitning chehrasida qadimgi greklarga xos barkamol va ehtirossiz bir husn barq urib turardi. Uning nihoyatda ingichka boshidagi ajoyib sochlari shu qadar hafsala bilan jingala qilib taralgan ediki, bironta ham tola boshqasidan ajralib ko'rinmasdi, «Ana shu sochlarini tarash uchun, – deya xayolidan o'tkazdi 96-polkning poruchigi, – bu la'nati olifta bizni shuncha kuttirib qo'ydi». Chipor xalat, ertalab kiyiladigan pantolon, – xullas, uning zardo'zi tuflisiga qadar hamma kiyimlari bu odamning o'ziga juda bino qo'yganidan dalolat berib turardi. Uning loqayd va ma'nosiz yuzida ahyon-ahyondagina paydo bo'ladigan jo'yali fikrlar aks etardi: shu turishda u Metternixdan andaza olgan diplomatning o'zginasi edi.

96-polk poruchigi, tashrifnomasini odam yuziga itqitib yana shuncha kuttirib qo'yishi yangi haqorat ekanligini Jyulening qulog'iga quygan edi, shu sababdan qahramonimiz janob de Bovuazining oldiga shitob bilan kirib bordi. U raqibining jig'iga tegishga ahd qilgan edi, lekin, shu bilan birga, u odob qoidalaridan chetga chiqishni ham istamasdi.

Biroq janob de Bovuazining o'zini muloyim tutishi, uning vazmin va, shu bilan birga, mag'rur ko'rinishi, atrofidagi jihozlarning nafisligi uni shu qadar hayratga soldiki, u darhol niyatidan qaytdi. Bu kecha u to'qnashgan odam emasdi, Jyulen bu yerda uchratishni umid qilgan kechagi qo'pol barzangi o'rni shunday kelishgan odamni ko'rib turganidan shu qadar ajablanki, tili kalimaga kelmay qoldi. U janob de Bovuaziga kecha yuziga itqitilgan tashrifnomalardan birini uzatdi.

– Ha, chindan ham bu mening ismim, – dedi yosh diplomat Jyulening ertalab soat yettidan kiyib olgan qora kostyumiga birmuncha shubhalanib qarar ekan. – Lekin tushunolmayapman, vijdonim haqqi...

Uning ana shu so'nggi so'zlarini qandaydir alohida ohangda aytganligi Jyulening zardasini qaynatib yubordi.

– Men sizni duelga chaqirgani keldim, afandim! – shunday deya u kechagi voqeani batafsil bayon qilib berdi.

Janob Sharl de Bovuazi obdan o'ylaganidan so'ng Jyulening egnidagi kostyum bichimidan umuman ko'ngli to'ldi. «Kostyumni u Shtoubga tiktirgan, bunga shubhalanmasa ham bo'ladi, – derdi u o'ziga-o'zi Jyulening hikoyasini tinglar ekan. – Jileti ham did bilan tanlangan, botinkasi ham yomon emas, lekin boshqa tomondan olganda, azondan qora kostyum kiyib olgani g'alatiroq tuyulaypti! E, ha,

o'qqa nishon bo'lmaslik uchun shunday qilgan u!» – nihoyat buning sababini o'ylab topdi kavalier de Bovuazi.

U ana shu fikrga kelgan zahoti juda xushmuomala bo'lib qoldi va Jyulenni deyarli o'zi bilan teng ko'rib gaplasha boshladi. Suhbat juda cho'zilib ketdi, masala ancha qaltis edi, lekin oxir-oqibatda Jyulen aniq dalil-isbotlarga qarshi bahslashga olmasdi. Bu sertasalluf yigiting kecha uni haqorat qilgan qo'pol nuxxaga hech qanday aloqasi yuq edi-da axir.

Bu yerdan quruqdan-quruq chiqib ketgisi kelmayotgan Jyulen gapni cho'za boshladi. U kavalier de Bovuazining mag'rur yuziga tikilib o'tirardi. Jyulening nuqul oddiygina «afandim» deb atashi izzat-nafsigaga tekkan kavalier de Bovuazi suhbat chog'i o'zining ana shu unvonini ta'kidlab qo'yishni lozim topdi.

Jyulen uning qandaydir xiyol takabburona jiddiyligiga mahliyo bo'lib o'tirardi. So'zlarni talaffuz qila turib kavalier tilini g'alati qimirlatishi ham Jyulenni hayratga solmoqda edi... Biroq bular janjalga sira asos bo'lolmasdi.

Yosh diplomat benihoya hurmat bilan duelga chiqish uchun tayyor ekanligini aytdi, biroq butun bir soat davomida tirsagini kerib, qo'llarini beliga tiraganicha indamay oyog'ini cho'zib o'tirgan 96-polknning iste'fodagi poruchigi do'sti janob Sorel prussiyaliklar kabi bir odam bilan faqat uning tashrifnomasini o'g'irlab ketganlari uchungina nizolasha olmasligini bayon qildi.

Jyulen kavalier de Bovuazining uyidan nihoyatda ta'bi tirriq bo'lib chiqdi. Kavalerning karetsi eshik oldida uni kutib turardi. Tasodifan qaragan Jyulen ko'chirning kecha uni haqorat qilgan o'sha barzangi ekanligini ko'rib qoldi.

Yigit shu zahoti ko'chirning uzun kaftani etagiga chang solib, uni pastga qulatdi-da, qamchi bilan savalay ketdi. Ikki malay o'rtog'iga yordamga tashlanib, Jyulenni mushtlay boshlagan edilar, yigit darhol o'sha kichkina to'pponchasini chiqarib ularga qarata o'q uza boshladi: malaylar darrov qochib qolishdi. Bu ishlarning bari qandaydir bir daqiqaning ichida sodir bo'ldi.

Kavalier de Bovuazi zinapoyadan gerdayib pastga tushib kelar ekan, benihoya sipogarchilik bilan har bir so'zni chertib: «Nima gap o'zi? Nima gap o'zi?» – deya takrorlardi. Shubhasiz, bu voqeaga u juda qiziqib qolgan edi, biroq uning diplomatlarga xos sipogarchiligi o'z qiziqishini sezdirmaslikni taqozo etardi. U gap nimadalgini bilgach, yuzidagi

sipolik o'rnini asta-sekin hazil aralash sovuqqonlik ifodasi egalladiki, zero bu ifoda diplomatning yuzidan sira ham arimasligi lozim edi.

96-polknning poruchigi janob de Bovuazining o'zi ham duela chiqishga oshiqayotganini tushunib qoldi, u ham do'stining tashabbusini saqlab qolmoq uchun dialomatlarga xos ustomonlik ishlatishga ahd qildi.

– Ana endi duel uchun to'la asos bor! – deya qichqirdi u.

– Ha, menimcha ham to'la asos bor bunga, – dedi diplomat. – Anovi muttahamni haydab yuboringlar, – dedi u malaylarga qarab, – uning o'rniga boshqa odam o'tirsın. Karetaning eshigini ochishdi, kavalier iltifot ko'rsatib, o'z raqibi va uning sekundantini oldinga o'tqazdi. Ular janob de Bovuazining do'sti oldiga borishdi, u odam esa duel uchun qulay joyni ko'rsatdi. Yo'lda ular shiringina suhbat qurib borishdi. Faqat egnidagi xalati bilan diplomat biroz g'alatiroq ko'rinaridi.

«Garchi bular ham juda asilzoda janoblar bo'lishsa-da, – deya o'ylardi Jyulen, – lekin ular janob de lya Molning ziyofatlariga kelib turadigan anavi nusxalarga o'xshab hech ham dilgir emas ekanlar. Bular odob saqlab o'tirishmas ekan». Suhbat kechagi baletda tomoshabinlarga yoqib qolgan raqqosalar haqida ketmoqda edi. Bu janoblar nuqul Jyulen ham, uning sekundanti, 96-polk poruchigi ham bilmaydigan allaqanday qiziq voqealarga shama qilishardi. Jyulen o'zini bilag'on qilib ko'rgatadigan ahmoqlardan emasdi: u sira ham tortinmay o'zining hech narsadan xabari yo'qligini aytdi. Bunday sof-dillik kavalerning do'stiga juda yoqib tushdi: u Jyulenga o'sha voqeani barcha tafsilotlari bilan kulgili qilib so'zlab berdi.

Jyulenni yana bir narsa juda hayratga soldi. Allaqaysi ko'chada Loshi Masiho bayrami sharafiga o'tkaziladigan diniy marosim uchun muvaqqat mehrob qurilayotgani sababli kareta bir daqiqacha to'xtab qoldi. Diplomat va uning oshnasi shu munosabat bilan bir-ikki og'iz hazil qilishdi: bu yerning kyuresi, ularning aytishlaricha, arxiyepiskopining o'z o'g'li emish. Gersoglik unvoniga da'vogar bo'lgan markiz de lya Molning uyida hech qachon va hech kim bu haqda gap ochishga jur'at etmagan bo'lardi.

Duel bir zumda tugadi: Jyulen qo'lidan o'q edi, uning qo'lini aroq bilan ho'llangan dastro'mollar bilan bog'lab qo'yishgach, kavalier de Bovuazi mulozamat bilan ular shu yerga kelishgan karetda uni uyiga olib borib qo'yish uchun ijozat so'radi. Jyulen de lya Mol xonadonini aytgan edi, yosh diplomat va uning do'sti bir-birlariga ma'nodor qarab

qo'yishdi. Jyulenning fiakri³⁷ ham shu yerda turgan edi, biroq yigitga 96-polkning mehribon poruchigiga qaraganda manovi kavalrlarning suhbat qiziqarlroq tuyuldi.

«Yo Rabbim! Duel deganlari shumi hali? Shu xolosmi? – deya o'ylardi Jyulen. – O'sha ko'chirni tutib olganim qanday yaxshi bo'ldi-ya! Bo'lmasam, qahvaxonadagi ana shu haqoratni ham ichimga yutib ketaverganimda, keyin rosa qiyinalib yurardim!» Ular butun yo'l davomida shiringina suhbat qurib borishdi. Ana shunda Jyulen ba'zan diplomatlarga xos mug'ambirlik ham foydali bo'lishini tushunib qoldi.

«Demak, dilgirlik asilzodalar suhbatining qandaydir ajralmas qismi bo'lishi shart emas ekan-da, – deya mulohaza yuritardi u o'zi-cha. – Axir ular sanam yurishini askiya qilishyapti, anchayin hayosiz latifalar aytishyapti, bu latifalarning tafsilotlaridan ham uyalishayotgani yo'q. Faqat oliy siyosat haqida mulohaza yuritishmayapti xolos, biroq bu kamchilikni nutqning nafisligi, iboralarining g'oyat aniqligi yuvib ketyapti». Jyulen bu yigitlarni juda yoqtirib qolgan edi. «Ular bilan tez-tez uchrashib tursam, qanday baxtli bo'lardim-a!»

Ular xayrlashishgan zahoti kavalrlar de Bovuazi Jyulenning nasl-nasabini surishtira boshladi; ammo natijasi yaxshi emasdi.

U kim bilan duelga chiqqanini aniqlashni va keyinchalik uni borib ko'rsa o'rinli bo'lish yoki bo'lmasligini bilishni istardi. U to'play olgan ozgina ma'lumotni mutlaqo quvonchli deb bo'lmasdi.

– Bu gaplarning hammasi dahshat-kul! – dedi u o'z sekundantiga. – Janob de lya Molning oddiy kotibi bilan, yana kelib-kelib ko'chirim tashrifnomamni o'g'irlab olgani uchun duelga chiqqaninni odamlarga qaysi yuz bilan aytaman?

– Ha, odamlarga kulgili ko'rinishi turgan gap. O'sha kuni kech-qurun kavalrlar de Bovuazi va uning do'sti barchaga, anavi janob Sorel – darvoqe, juda dilkash yigit, markiz de lya Molga do'st bo'lgan bir odamning nikohsiz xotindan tug'ilgan o'g'li ekani haqida gap tarqatishdi. Bu gapga hamma osongina ishonadi-qo'ydi. Bu gap tasdiqlab olinganidan so'ng yosh diplomat va uning do'sti Jyulen o'z xonasida o'tkazgan ikki hafta davomida uni bir necha bor kelib ko'rishni lozim topishdi. Jyulen ularga umri bino bo'lib Operaga atigi bir marta bor-ganini aytdi.

³⁷ Fiakr – kirakash ekipaj, foytun (G'arbiy Yevropa shaharlarida).

– Lekin bu yaxshi emas, – deyishdi kavalrlar unga. – Borishga arziydigan yagona joy o'sha-da axir. Siz birinchi galda albatta «Graf Ori»ni borib ko'ring.

Operada kavalrlar de Bovuazi Jyulenni o'sha kezlari katta shuhrat qozongan mashhur xonanda Jeronimo bilan tanishtirib qo'ydi.

Jyulen janob de Bovuaziga deyarli oshiq bo'lib qolgan edi: kavalrlarning qiyofasidagi o'zini o'zi hurmat qilish ham, aralash-quralash bo'lib ketgan qandaydir sirli takabburlik, oliftagarchilik ham uni o'ziga mahliyo qilib qo'ygandi. Masalan, kavalrlar shunday nuqsoni bo'lgan bir arkoni davlat bilan tez-tez uchrashib turgani uchungina xiyol duduqlanib gapirishni o'ziga odat qilib olgandi. Jyulen shu paytga qadar hech qachon bir odam siymosida shunday g'alati qiliqlar bilan mahoratning uyg'unlashib ketganini sira ko'rmagan edi, provinsiyalik bechora yigit bunga faqat taqlid qilishi mumkin edi.

Uni Operada kavalrlar de Bovuazi bilan birga yurganini ko'rishgach, bu oshnatchilik anchagina shov-shuvga sabab bo'ldi.

– Demak, – dedi unga bir kuni janob de lya Mol, – ma'lum bo'lishicha, siz fransh-kontelik badavlat dvoryanin, mening yaqin do'stimning nikohsiz xotindan tug'ilgan o'g'li ekansiz-da?

Jyulen bunday mishmishning tarqalishida mutlaqo aybi yo'q ekanligiga ishonitirmoqchi bo'lgan edi, markiz uning gapini bo'ldi.

– Janob de Bovuazi, duradgorning o'g'li bilan duelga chiqibdi, deya g'iybat qilishlarini istamadi.

– Bilaman, bilaman, – dedi janob de lya Mol. – Bu yog'ini endi menga qo'yib bering. Men bu afsonani mustahkamlamog'im lozim – menga shunisi qulay. Sizdan bir narsani iltimos qilmoqchiman, bu sizning qandaydir yarim soatgina vaqtigizni oladi. Spektakl qo'yiladigan kunlari, kechqurun soat o'n bir yarimda, kiborlar jamiyati uy-uyiga tarqalayotgan paytda teatr vestibulyga borib turasiz. Ba'zan sizda provinsiyaliklarga xos odatlar sezib qolyapmanki, siz bu odatlaringizni tark etmog'ingiz lozim. Boz ustiga, yirik arkoni davlatlarni tanib olsangiz yomon bo'lmaydi, ehtimol, biron topshiriq bilan sizni ularning oldiga yuborib turarman. Teatr kassasiga borib uchrashing, toki ular sizni tanib olsinlar. Sizga istagan paytingizda kirish huquqi bilan doimiy ruxsatnoma buyurib qo'yilgan.

VII

Bod kasalining xuruji

Men munosib bo'lganim uchun emas, balki xo'jayinning bod kasali xuruj qilib qolgan uchun-gina yuqoriroq martabaga ko'tarildim.

Bertolotti.

Ehtimol kitobxon markizning qahramonimiz bilan bunday erkin va do'stona ohangda gaplashayotganini ko'rib ajablanayotgandir: biz janob de lya Molning bir yarim oydan buyon ko'chaga chiqmay, uyda o'tirganini aytmoqni unutibmiz, zero uning bod kasali xuruj qilib qolgan edi.

De lya Mol xonim qizi bilan Giyerga, markizning onasinikiga jo'nab ketgan edi. Graf Norber otasining oldiga ba'zi-ba'zida bir daqiqaga kirib chiqardi. Ularning o'zaro munosabatlari juda yaxshi bo'lsa ham, biroq o'rtada gaplashadigan gaplari yo'q edi. Yolg'iz Jyulening ulfatchiligi bilan qanoatlanishga majbur bo'lgan markiz de lya Mol yigitning qandaydir o'z fikrlari borligini ko'rib, juda ajablandi. U Jyulenni gazeta o'qib berishga majbur qilardi. Tez orada yosh kotib gazetadan qiziq joylarini o'zi topib o'qiydigan bo'ldi. Yaqinda chiqa boshlagan yangi bir gazetani markiz jinidan battar yomon ko'rardi: u, bu gazetani hech qachon o'qimayman, deb ont ichgan edi-yu, lekin har kuni u haqda o'zi gap ochardi. Jyulen bundan kulib yurardi. Hozirgi zamonadan norozi bo'lgan markiz Jyulendan Tit Liviyni o'qib berishni iltimos qilardi; yigitning lotin tilidagi matnini to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilib berishini eshitarkan, uning ancha ko'ngli ochilardi.

Bir kuni markiz Jyulenga alohida bir iltifot bilan murojaat qildiki; ba'zan bunday iltifotdan yigitning g'ashi kelardi.

– Azizim Sorel, sizga havorang frak sovg'a qilishimga ijozat etsangiz, – dedi u. – Siz ana shu frakni kiyib oldimga kirganingizda, men sizni graf de Retsning ukasi, ya'ni do'stimning, keksa gersogning o'g'li deb hisoblayman.

Jyulen bu gapning tagida qanday ma'no borligini yaxshi tushunmadi-yu, lekin o'sha kuni kechqurunoq markizning oldiga, havorang frakni kiyib kirdi. Markiz uni o'ziga teng ko'rib suhbatlashdi. Jyulen

haqiqiy nazokatning qadriga yeta olar, biroq u xushmuomalalikning nozik tomonlarini mutlaqo tasavvur qila olmas edi. Markizning shu g'alati ishiga qadar u o'ziga nisbatan janob de lya Mol ko'rsatganidan ortiq iltifotning bo'lmashligiga ont ichishi ham mumkin edi. Jyulen ketmoqchi bo'lib o'rindan turganida markiz bod kasali tufayli uni kutatib qo'ya olmasligi uchun kechirim so'radi, shunda Jyulen: «Qanday ajoyib qobiliyat!» – deya beixtiyor xayolidan o'tkazdi.

Markizning bu g'alati ishi Jyulenni ancha o'ylatib qo'ydi. «Meni kalaka qilmayaptimikan ishqilib?» – deya so'rardi u o'zidan o'zi. U maslahatlashmoq uchun abbat Pirarning oldiga bordi, biroq mulozamat bobida markizdan ancha orqada bo'lgan ustozi hech nima demadi. U faqat hushtak chalib qo'ydi-da, allaqanday boshqa mavzudan gap ochdi. Ertasi kuni ertalab Jyulen qora kostyumini kiydi-da, papka va imzo chektirishi lozim bo'lgan xatlarni olib, markizning huzuriga kirdi. Janob de lya Mol uni eskichasiga qabul qildi. Kechqurun, yigit havorang frakni kiyib kelganida esa, markiz u bilan butunlay boshqachasiga, xuddi kechagidek nazokat bilan gaplashdi.

– Mehribonligingiz tufayli bechora xasta qariyani ko'rgani kiraverib juda ham zerikmagan bo'lsangiz, – dedi unga markiz, – hayotingizda ro'y bergan turli voqealardan hikoya qilib bering, shunda siz uni g'oyat mamnun etgan bo'lur edingiz. Faqat hech nimani yashirmang va hikoyangiz ravshan, qiziqarli bo'lishidan o'zga narsani o'ylamang. Zero inson ko'ngil ochishni bilmog'i kerak, – deya davom etdi markiz. – Zotan hayotda shundan bo'lak nima ham bor deysiz! Odam har kuni urushda mening hayotimni qutqarib qololmaydi agar shu yerda, men o'tirgan kreslo yonida Rivarol bo'lganida edi, u har kuni meni bir soatga azob chekish va xunobgarchilikdan qutqargan bo'lur edi. Men muhojirlikda yurganimda u bilan Gamburda tez-tez uchrashib turardim.

Shundan so'ng markiz Jyulenga Rivarol va uning bironta qochirigapining tagiga yetmoq uchun to'rt kishilashib bosh qotiradigan gamburgliklar haqida bir necha kulgili voqealarni aytib berdi.

Bu navqiron abbatchaning ulfatchiligi bilan qanoatlanishga majbur bo'lgan janob de lya Mol uni biroz yo'l bilan ruhlantirib yuborishni istardi. U Jyulening izzat-nafisiga tegishga muvaffaq bo'ldi. Jyulen, undan haqiqatni eshitishni istashar ekan, hamma gapni to'kib solishga

va faqat ikki narsa haqida og'iz ochmaslikka qaror qildi. Avvalo, u markiz nomini eshitganida quturib ketadigan bir odamning xotirasiga sajda qilishini aytmasdi, so'ngra Xudoga mutlaqo ishonmasligini ham sir tutdi, zero bu hol bo'lajak kyurening sha'niga unchalik to'g'ri kelmas edi. Bu o'rinda unga kavalier de Bovuazi bilan bo'lgan kichkina to'qnashuv juda qo'l keldi. Markiz Sent-Onore ko'chasidagi qahvaxonada Jyulenni avra-astarini ag'darib so'kkan ko'chir voqasini eshitgach, qotib-qotib kuldi.

Janob de Iya Mol bu o'ziga xos xarakterga juda qiziqib qoldi. Avvaliga u Jyulenning tentakliklarini rag'batlantirib yurdi, zero qahramonimizning bu qiliqlari uning ko'nglini xush etmoqda edi, biroq tez orada unga asta-sekin ba'zi narsalar haqida soxta tasavvurga ega bo'lgan yigitning xatolarini tuzatib qo'yishi qiziqarliroq tuyula boshladi. «Boshqa provinsiyaliklar Parijga kelishgach, hamma narsaga maftun bo'lib yuradilar, – deya mulohaza yuritardi markiz. – U esa hamma narsadan nafratlanadi. Boshqalarning ko'ngli zavq-shavqqa to'lib yurad, bunga esa xuddi shu narsa yetishmaydi, shu bois ham tentaklar uni tentak deb o'ylashadi».

Qattiq sovuq tushgani sababli bod xuruji ancha cho'zilib, bir necha oy davom etdi.

«Axir odamlar chiroyli baroq itga ham ko'ngil qo'yishadi-ku, – deya o'zini o'zi ishontirmoqchi bo'lardi markiz. – Agar manovi abbatchaga mehrim tushib qolgan bo'lsa, buning nimasidan uyalishim kerak ekan? U – alomat yigit. Men uni o'g'limdek ko'rib, muomala qilyapman. Xo'sh, nima qilibdi! Buning nimasi yomon? Bu mening havoyi havasim, agar u uzoq davom etsa, vasiyatnomamda besh yuz luidorlik brilliantga tushadi xolos».

Endi markiz o'zi homiylik qilayotgan yigitning irodasi ancha kuchli ekanligini yaxshi bilib olgach, har kuni unga birona yangi ish topshira boshladi.

Jyulen ba'zan bu arkoni davlat birona masala yuzasidan bir-biriga mutlaqo zid bo'lgan farmoyishlar berishini ko'rib dahshatga tushardi.

Bu narsa Jyulenni nihoyatda noqulay ahvolga solib qo'yishi mumkin edi. Shundan so'ng u ish yuzasidan markizning huzuriga kirganida o'zi bilan daftar olib kirishni odat qildi. Yigit bu daftarga olgan farmoyishlarini yozib qo'yar, markiz esa uning ostiga imzo chekar edi. So'ngra Jyulen kotib yolladi. Bu odam alohida daftarga har bir ish

yuzasidan qabul qilingan qarorni yozib qo'yar va o'sha daftarning o'ziga barcha xatlardan nusxa ko'chirardi.

Avvaliga bu ish markizga juda bema'ni va zerikarli bo'lib ko'rindi. Biroq oradan ikki oy o'tmasdan o'z uyi ishning naqadar afzalligiga ishonch hosil qildi. Jyulen unga yana o'zi nazorat qilib yuradigan barcha yer-mulkar bo'yicha kirim va chiqimning ikki taraflama hisobotini olib bormoq uchun bankdan hisobchi olishni ham taklif qildi.

Barcha bu tadbirlar markiz uchun o'z ishlarining qay ahvolda ekanligini shu qadar oydinlashtirib berdiki, endi u insofsizlarcha o'g'irlik qiladigan soxta shaxslar yordamiga murojaat qilmay, o'z mablag'ini o'zi muomalaga kiritish imkoniyatiga ega bo'ldi.

– O'zingizga uch ming frank oling, – dedi u bir kuni o'zining navqiron ministriga.

– Taqsiir, bu ahvolda men tuhmatga uchrashim mumkin.

– Xo'sh, nima qilishim kerak o'zi? – so'radi norozi bo'lib markiz.

– Marhamat aylab, aniq bir qaror qabul qilsangiz-da, so'ngra uni o'z qo'lingiz bilan daftarga yozib qo'ysangiz. Ana shunda men uch ming frank olish huquqiga ega bo'laman. Darvoqe, shunday hisob-kitob joriy etishni menga abbat Pirar maslahat berdi.

Markiz o'z intendanti janob Puassonning hisobotini eshitayotgan markiz de Monkad kabi peshonasini tirishtirib, ushbu qarorni daftarga yozib qo'ydi.

Kechqurun, Jyulen havorang frak kiyib kelgan paytlari hech qachon ish haqida so'z ochilmasdi. Markizning iltifotlari qahramonimizning doim aziyat chekib yuradigan izzat-nafsiga shu qadar xush yoqardiki, tezda u qalbida bu mehribon cholg'a nisbatan mehrga o'xshash allaqanday tuyg'u his etdi. Bu Jyulen Parijda tushuniladigan ma'noda ta'sirchan ekan, degani emasdi, albatta. Lekin u hissiz to'nka ham emasdi, keksa polk tabibining o'limidan keyin esa hali hech kim unga shunday mehr-oqibat ko'rsatmagan edi. Yigit markiz uning nafsoniyatini nihoyatda avaylab muomala qilayotganini ko'rib hayratga tushardi, zero keksa jarroh hech qachon u bilan bunday muomala qilmagan edi. Nihoyat, u markiz havorang lentasi bilan g'ururlangani dan ko'ra jarroh o'z ordeni bilan ko'proq faxrlanardi, degan qarorga keldi. Markizning otasi katta davlat arbobi bo'lgan ekan.

Bir kuni ertalab, Jyulen qora kostyumini kiyib, kundalik ishlar yuzasidan markizning oldiga kirganida; u qandaydir gap bilan janob de Iya Molning ko'nglini chog' qila bildi: shundan so'ng markiz uni

ikki soatcha ushlab qoldi va hozirgina agenti birjadan olib kelgan bank biletlaridan bir nechtasini o'zingizga oling, deya qistalang qila boshladi.

– Janob markiz, agar ikki og'iz so'z aytishga ijozat so'rasam, sizga bo'lgan cheksiz hurmatim chegarasidan chiqib ketmasman, deb umid qilaman.

– Gapiiravering, do'stinam.

– Iltimos, ushbu sovg'angizni rad etmoqqa ijozat bersangiz. Bu sovg'a sira ham qora kostyumli kishi uchun mo'ljallangan emas, shu bilan birga, u havorang frak kiygan kishiga lutfan ruxsat etilgan samimiyatga raxna soladi. – Shunday deya Jyulen bag'oyat ehtirom bilan ta'zim qildi-da, markizning yuziga qaramay xonadan chiqib ketdi. Uning bu ishi markizga juda g'alati tuyuldi. Kechqurun u bu haqda abbat Pirarga hikoya qilib berdi.

– Men sizga, nihoyat, ba'zi narsalarni aytib qo'ymog'im kerak, azizim abbat. Jyulenning nasl-nasabi menga ma'lum, shuning uchun ham sizga hozir men aytgan gaplarni sir saqlamaslikka ijozat etaman.

«Bugun ertalab u o'zini chindan ham juda olijanob tutdi, – deya o'ylardi markiz. – Shunday ekan, unga olijanob nasab hadya etsam nima bo'libdi».

Oradan yana biroz vaqt o'tgach, markiz nihoyat uydin tashqariga chiqi boshladi.

– Siz Londonga borib, u yerda bir-ikki oy yashang, – dedi u Jyulenga, – choparlar va bo'lak kurerlar men hoshiyasiga qaydnoma yozgan xatlarni sizga yetkazib turishadi. Siz bu xatlarga javob yozasiz-da, ularni o'sha javobingizga qo'shib menga qaytarasiz. Men chamalab ko'rdim, javoblar nari borsa besh kunga kechikar ekan.

Kale tomon ketayotgan pochta karetasida o'tirar ekan, Jyulen go'yo bu xizmat safari uchun bahona bo'lgan topshiriqlarning naqadar arzimaz ekanligini o'ylab, chin ko'ngildan ajablanardi.

Uning ingliz tuprog'iga qanday nafrat va deyarli dahshat tuyg'usi bilan qadam qo'ygani haqida gapirib o'tirmaymiz. Uning Napoleonga telbalarcha sajda qilishi kitobxonga yaxshi ma'lum. Jyulen har bir ofitser siymosida ser Xedson Louni ko'rar, har bir arkoni davlat esa unga Muqaddas Yelena orolida rosa murdorlik qilgan va buning evaziga o'n yil muddat bilan ministrlik portfeliga ega bo'lgan o'sha lord Betxerstni eslatardi.

Londolda u, nihoyat, haqiqiy oilitalik qanday bo'lishini bilib oldi. U yosh rus amaldorlari bilan tanishgan edi, bu yigitlar uni barcha sir-asrordan xabardor qilib qo'yishdi.

– Sizga, qadrlil Sorel, taqdirning o'zi kulib boqqan, – deyishardi ular Jyulenga. – Tabiatning o'zi sizga shavqsiz chehra ato etibdi – bizda bu *dilidagi his-tuyg'udan ming chaqirim narida bo'lish*, deb ataladiki, barchamiz, yuzimizda xuddi ana shu ifodani aks ettirishga urinamiz.

– Siz o'z asringiz ruhini tushunmas ekansiz, – derdi unga knyaz Korazov, – *Doim odamlar sizdan kutayotgan narsaning teskarisini qilish*. Bu, sirasini aytganda, zamonamizning yagona qonuni. Tentak ham, mug'ambir ham bo'lmang, zero u holda sizdan yo tentaklik, yoki mug'ambirlikni kutishadiki, natijada qoida buziladi.

Jyulen knyaz Korazov bilan birga tushki ziyofatga taklif etgan gersog de Fitts-Folke mehmonxonasida chinakamiga shuhrat qozondi. Ziyofatni bir soatcha kutishga to'g'ri keldi. Taklif qilingan yigirma kishi o'rtasida Jyulen o'zini shunday tutdiki, London elchixonalarining yosh kotiblari bu haqda hanuzgacha eslab yurishadi. Uning yuzidagi ifodani chindan ham tasvirlab berish qiyin edi.

U endi og'aynilarining hazil-huzil gaplariga qaramay, nima qilib bo'lsa-da, Angliya Lokkdan so'ng ega bo'lgan yagona faylasuf Filipp Venni borib ko'rmoqchi bo'ldi. U yetti yildan buyon qamoq muddatini o'tayotgan faylasufni turmada ko'rdi. «Bu mamlakatning kiborlari hazil qilishni yomon ko'rar ekan, – deya o'yladi Jyulen. – Venni qamoqqa tikishgani kamlik qilgandek, yana uni sazoyi qilib, nomini bulg'ashibdi».

Jyulenning nazarida Ven ancha jo'shqin ko'rindi: kiborlarning quturishi uning kulgisini qo'zg'atardi. «Men Angliyada ko'rgan yagona quvnoq odam ana shu ekan», – dedi o'ziga-o'zi Jyulen qamoqxonani tark etar ekan.

«Zolimlar uchun xudo g'oyasidan foydalilroq g'oya yo'q dunyoda!» – dedi unga Ven.

Biz uning falsafiy tizimini bayon qilib o'tirmaymiz, zero bu hayosiz odamning falsafasidir.

Jyulen Parijga qaytgach:

– Xo'sh, meni nima bilan xursand qilasiz, Angliyadan qanday yoqimli taassurotlar bilan qaytdingiz? – deya so'radi undan janob de Iya Mol.

Jyulen indamay turaverdi.

– Xo'sh, yoqimlimi-yoqimsizmi, ishqilib biror taassurot bilan qaytgandirsiz axir u yerdan? – deya toqatsizlanib takrorladi markiz.

– *Primo*, – dedi Jyulen, – eng bama'ni ingliz ham bir soatga aqldan ozadi: u o'zini o'zi o'ldirish vasvasasiga tushadiki, bu vasvasa ushbu mamlakatning xudositir.

Sekundo: Angliya tuprog'iga qadam qo'yar ekan, aql va daho o'zining yigirma besh foiz qiymatini yo'qotadi.

Tertso: dunyoda Angliyadagi tabiat manzarasidan go'zalroq, ajib va ta'sirliroq narsa yo'q.

– Endi esa mening navbatim. – dedi markiz. – *Primo*: nega rus elchisidikidagi balda siz, Fransiya urush bo'lishini jon-dildan istaydigan uch yuz ming yigit bor, deb aytdingiz? Bu gap podshohlarga yoqadi, deb o'ylaysizmi?

– Buyuk diplomatlarimiz bilan suhbatlashganda, odam nimani gapirishni bilmay garang bo'lib qoladi, – deya javob qildi Jyulen.

– Ular jiddiy mavzuda suhbat qurishni jon-u dildan yaxshi ko'rishadi. Shunday qilib, agar hammaga ma'lum bo'lgan rasmiy gaplarni aytasang, ahmoq deb nom chiqarishning mumkin. Mabodo haqiqatga yaqinroq biror yangi gap aytib qo'ysangiz, ular ajablanib, nima deb javob qilishini bilmay qolishadi va ertasiga ertalab soat yettida, sizga elchixonaning birinchi kotibi orqali axloqsizlikka yo'l qo'ydingiz, deya xabar qilishadi.

– Durust, – dedi kulib markiz. – Xo'p, gap bunday, janob mutafakkir, imonim komilki, siz Angliyaga nima maqsadda borib kelganingizni hali ham bilmasangiz kerak.

– Kechirasiz, – deya javob qildi Jyulen. – Men u yerga dunyodagi eng xushmuomala odam – hazrati oliylarining elchilariniki-da haftasiga bir marta bo'ladigan ziyofatda qatnashmoq uchun borganman.

– Siz u yerga manovi ordenni olish uchun borgansiz, – dedi unga markiz. – Men sizni qora kostyumingizdan voz kechishga majbur qilmoqchi emasman, lekin havorang frak kiygan odam bilan bo'ladigan qiziqroq suhbatlarga o'rganib qolibman. Endi, yangi farmoyish bergunimga qadar, bir narsani yaxshilab uqib olmog'ingizni iltimos qilaman: ana shu ordenni taqib yurgan paytingizda siz men uchun do'stim, gersog de Retsning kichik o'g'li bo'lasiz. Siz, garchi bundan o'zingizning xabaringiz bo'lmasa-da, yarim yildan buyon diplomatik xizmatda hisoblanasiz. Yana shu narsa ham yodingizda bo'lsinkim, –

deya g'oyat jiddiy ohangda qo'shimcha qildi markiz minnatdorchilik bildirib boshlagan Jyulening gapini shartta bo'lib, – men sizning o'z toifangizdan yuz o'girishingizni mutlaqo istamayman. Bu hol homiy uchun ham, homiylikdagi odam uchun ham azaldan yanglishmoqlik va baxtsizlikka sabab bo'lib kelgan. Mening da'volashuvlarim joningizga tegsa yoki mening o'zim sizni nomaqbul deb hisoblay boshlasam, u holda sizga, aytaylik, do'stimiz abbat Pirarniki kabi yaxshi bir qavm olib beraman. *Bundan ortig'iga umid qilmang*, – deya qo'shimcha qildi markiz juda sovuq ohangda.

Bu orden, nihoyat, Jyulening g'ururini tinchitdi, u endi ancha so'zamol bo'lib qoldi va aslini olganda-yu, uncha odobli bo'lmagan, lekin jonli suhbat chog'i og'izdan osongina chiqib ketishi mumkin bo'lgan uncha-muncha so'zlarga parvo qilmaydigan va sal narsani o'zi uchun haqorat deb tushunmaydigan bo'ldi.

Ana shu ordeni tufayli u g'aroyib bir odam bilan uchrashish shartiga moyassar bo'ldi: yangi unvoni uchun ministrga minnatdorchilik bildirmoq va u bilan ba'zi narsalar xususida kelishib olmoq niyatida Parijga qadam rapjida qilgan baron de Valeno janoblari Jyulenni atayin yo'qlab keldi. Uni janob de Renalning o'rni Verrer shahrining meri qilib tayinlashmoqchi ekan.

Janon Valeno Jyulenga sir qilib, janob de Renal yakobinchi ekan, bu narsa yaqindagina ma'lum bo'lib qoldi, deya aytganida qahramonimiz xaxolab kulib yuborishiga sal qoldi. Gap shunda ediki, deputatlar palatasiga bo'ladigan saylovlarda yangi paydo bo'lgan baronning nomzodini ministrlar ko'rsatgan edi, departamentning aslida ultraroyalistik kayfiyatda bo'lgan yirik saylov kollegiyasida esa janob de Renalning nomzodini liberallar taqlif qilishgandi.

Jyulen de Renal xonim haqida biror narsa bilishga urinib bekor ovora bo'ldi: baron o'tmishdagi raqobatni esladi shekilli, xonim to'g'risida bir og'iz ham so'z aytmedi. Ketish oldidan, u bo'lajak saylovda otangiz menga ovoz bersa, deya iltimos qildi. Jyulen bu haqda yozib yuborishga va'da berdi.

– Meni janob markiz de Iya Molga tanishtirib qo'ysangiz yomon bo'lmasdi, janob kavalier.

«Chindan ham yomon bo'lmasdi, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Lekin shunday muttahamni-ya!..»

– Sizga rostini aytсам, – dedi u javoban, – bironota odamni ta-nishtirmoq uchun men de Iya Mol xonadonida juda kichkina odamman.

Jyulen markizga hamma gapni aytib berdi. Kechqurun u janob de lya Molga Valeno bildirgan istak haqida, yana 1814-yildan boshlab uning barcha hiyla-nayranglari to'g'risida so'zlab berdi.

– Siz ertaga bu yangi baronni menga tanishtiribgina qolmay, – dedi unga mahobat bilan janob de lya Mol, – balkim uni indinga peshingi ziyofatga ham taklif qilasisiz. U bizning yangi prefektlarimizda biri bo'ladi.

– U holda, – deya sovuqqina e'tiroz bildirdi Jyulen, – sizdan mening otamni yetimxona direktori qilib tayinlashingizni iltimos qilaman.

– Juda yaxshi, – dedi markiz birdan vaqti chog' bo'lib, – roziman. Men, rostini aytсам, pand-nasihat eshitamanmi, deb qo'rquvdim. Bu deymen, ancha aqlingiz kirib qolibdi-ku.

Janob Valeno Jyulenga Verrerdagi lotereya idorasining boshqaruvchisi yaqinda vafot etganini xabar qildi. Jyulenga bu joyni bir vaqlar janob de lya Molning xonasida iltimosnomasini topib olgan janob de Sholen, o'sha qari ahmoqqa berilsa juda kulgili bo'ladigandek tuyuldi. Jyulen bu joy xususida moliya ministrlarining nomiga yozilgan xatga imzo qo'ydirgani kirganida o'sha iltimosnomani yoddan aytib bergan edi, markiz rosa xaxolab kuldi.

Janob de Sholen o'sha joyga tayinlanishi bilan oq Jyulenga deputat deputatsiyasi bu joyni mashhur matematik janob Gro uchun so'ragani ma'lum bo'lib qoldi. Bu olijanob odamning bor-yo'g'i bir ming to'rt yuz frank rentasi bo'lib, u ana shu daromadidan yiliga olti yuz frankini, oilasini boqsin, deb marhum idora boshqaruvchisiga berib yurarkan.

Jyulen qilib qo'ygan ishidan o'zi hayratga tushdi. Endi anavi marhumning oilasi nima bo'ladi? Nima hisobiga kun ko'radi u boyaqishlar? Bu fikrdan uning yuragi orqasiga tortib ketdi. «Hechqisi yo'q, – dedi so'ngra u o'ziga, – agar hayotda muvaffaqiyatga erishuvni istasam, hali ko'p adolatsizlik qilishim kerak bo'ladi. Boz ustiga bu adolatsizliklarni ma'nodor so'zlar bilan niqoblashga ham o'rganmoq lozim. Bechora janob Gro! Ordenni ana o'sha olishi kerak edi. Uni esa men oldim. Shu boisdan ham bu mukofotni menga berishni lozim topgan hukumat ruhiga mos ish tutmog'im lozim».

VIII

Ajratib ko'rsatuvchi tafovut

– Bergan suving chanqog'imni bosmayapti, – dedi tashnalikdan sillasi qurigan jin.

– Axir bu butun Diyorbakirdagi eng sovuq quduq-ku.

Pelliko.

Bir kuni Jyulen Sena sohilida joylashgan ajoyib Villeke amlokiga qilgan safaridan qaytib keldi. Janob de lya Mol bu amlokka alohida e'tibor berardi, zero bu uning yer-mulklar orasida bir vaqlar mashhur Bonifatsiy de lya Molga qarashli bo'lgan yagona joy edi. Yigit uyda hozirgina Giyer orollaridan qaytib kelgan markiza bilan uning qizini ko'rди.

Jyulen endi haqiqiy dengiga aylangandi va Parijda yashash san'atini yaxshigina egallab olgandi. U m-l de lya Molga nisbatan sovuq bir nazokat bilan muomala qilardi. Qiz uning otdan qanday yiqilganini so'rab mazax qilgan uzoq o'tmishni u butunlay xotirasidan o'chirib tashlagandek tuyulardi.

M-l de lya Molga Jyulen ancha ulg'ayib, rangi oqargandek ko'rindi. Uning qomatida, o'zini tutishida provinsiialikdan asar ham qolmagan edi; lekin gapirish odatida hali ham nimadir yetishmasdi: uning nutqida hamon me'yorida ortiq jiddiylik va ijobiylik ko'zga tashlanardi. Shunisi ham borki, ana shu oqilona xislatlari va mag'rurligiga qaramay, yigitning nutqidan tobelik taassuroti tug'ilmasdi, faqat uning hali ham ko'p narsalarga e'tibor berishi sezilib turardi. Biroq uning so'zidan qaytmaydigan odamlar toifasidan ekanligi yaqqol ko'zga tashlanardi.

– Unga aql emas, erkinlik yetishmaydi, – dedi bir kuni m-l de lya Mol otasiga, u Jyulenga olib bergan orden xususida hazil qilgan ekan. – Lekin akam sizdan bu ordenni bir yarim yildan buyon so'rab keldi. Axir u de lya Mol-ku!..

– Ha, lekin Jyulen kutilmaganda o'zini ko'rsatib qolishi mumkin. Siz aytgan de lya Mol esa hech qachon bunday qila olmagan.

Gersog de Retsning kelgani haqida xabar qilishdi.

Matildani birdan qattiq esnoq tutdi, qiz uni ko'rgan zahoti ko'z oldida zarhal yugurtirilgan o'sha ko'hna mebellar, otasining mehmonxonasiga kanda qilmay kelib turuvchi o'sha mehmonlar gavdalarni. Shundan so'ng u o'zi uchun Parijda yana boshlanajak o'lgunday zerikarli hayotni tasavvur qildi. Bo'lmasam Giyer orollarida u Parijni sog'ingan edi-ya!

«Axir endigina o'n to'qqiz yoshga kirdim! – deya o'ylardi u. – Zarhal jildli manovi eski-tuski fikrlar majmuasida aytilganidek, eng baxtli palla bu». Qiz Provansga sayohatga ketgan payti mehmonxonaning marmar tokchasida yig'ilib qolgan yap-yangi sakson tom she'rlar to'plamiga nigoh tashladi. Baxtga qarshi, qiz barcha bu de Kruaznua, de Kaylyus, de Lyuz kabi janoblar va boshqa do'stlaridan ancha aqlli-roq edi. U do'stlari unga Provansning lojuvard osmoni, poeziya, jannatmakon janub va hokazo, va hokazolar haqda aytadigan barcha gaplarni juda yaxshi tasavvur qilardi.

Uning behad zerikish va bundan ham battarroq'i, quvonchliroq biror narsa topishdan butunlay umidsizlik aks etgan shahlo ko'zlari Jyulenga qadaldi. Bu yigit har qalay boshqalardan xiyol farq qilib turardi.

– Janob Sorel, – dedi u bo'g'iqroq tovush bilan betoqat ohangda (odatda kiborlar jamiyatiga mansub yosh ayollar shunday ohangda gapirishadi va bunda ayollik latofatidan asar ham bo'lmaydi). – Janob Sorel, siz bugun kechqurun janob de Retsnikida bo'ladigan balga borasizmi?

– Mademuazel, men janob gersog bilan tanishish sharafiga muyassar bo'lmaganman (bu so'zlar va bu unvon provinsiyalik bu takabbur yigitning og'zini yirtayotgandek tuyulardi).

– U akamga sizni balga olib borishni topshirgan. Gap shundaki, agar siz balga borsangiz, Villekedagi o'sha amlokimiz haqida menga batafsil gapirib bergan bo'lardingiz: biz, bahorda u yerga borsakmi, deb o'ylab yuribmiz. Men o'sha qasr yashash uchun yaroqli yoki yaroqli emasligini bilmoqchiman. Keyin uning atroflarini juda xushmanzara deyishadi, shu gap rostmi? Axir ko'pincha o'rinsiz ham maqtashadi-ku.

Jyulen javob bermadi.

– Akam bilan balga boring, – deya qo'shimcha qildi qiz sovuqqina ohangda.

Jyulen ehtirom bilan ta'zim qildi. «Demak, hatto balda ham men bu oilaning barcha a'zolariga hisobot berib turmog'im lozim ekan. Biroq menga ularning ishlarini boshqarishim uchun ham haq to'lashadi». Jahl ustida u yana shularni o'yladi: «Xudo bilsin, ehtimol qiziga otasi, akasi va onasining rejalariga to'g'ri kelmaydigan biror gap aytib, qovun tushirib qo'yarman. Axir mustabid hokimning saroyi-ku bu yer. Bu yerda mutlaqo hech narsaga arzimaydigan odam bo'lishlik, shu bilan birga, birovning shikoyat qilishiga o'rin qoldirmaslik kerak».

«Baland bo'yli bu oyimcha menga sira yoqmadi-yoqmadi-da, – deya xayolidan o'tkazdi u onasi qandaydir dugonalariga tanishtirmoqchi bo'lib chaqirib qolgan m-l de lya Molning ortidan qarab qolar ekan. – Har qanday modani orqada qoldirib ketishga urinishini aytmay-sizmi: ko'ylagi yelkasidan sirg'alib tushay deydi... Rangi bo'lsa sayohatdan so'ng yanada oqarib ketibdi... Sochini aytmaysizmi, oqligidan shu qadar rangsizki... shaffof deyish mumkin... Salomlashayotganida nigohlaridagi dimog'-firog'iga o'laymi, shohona xatti-harakatlaridan o'rgildim bu oyimtilanining!» M-l de lya Mol mehmonxonadan chiqib ketayotgan akasini yoniga chaqirdi.

Shundan so'ng graf Norber Jyulenning yoniga keldi.

– Azizim Sorel, – dedi u yigitga, – janob de Retsnikidagi balga birga bormoq uchun sizni yarim kechada qayerdan topsam bo'ladi? U sizni albatta olib kelishni menga topshirdi.

– Bunday buyuk iltifot uchun kimdan minnatdor bo'lmoq lozimligini juda yaxshi bilaman, – deya javob qildi Jyulen boshi yerga tek-kudek bukilib ta'zim qilar ekan.

Norberning muloyim va, hatto, mehribonlik bilan aytgan bu gapni kayfiyati buzilib turgan Jyulenga aybsitish uchun o'rin qoldirmadi, shu boisdan u samimiyat bilan aytilgan bu taklifga o'zining bergan javobidan zardasi qaynadi. Unga o'z javobida qandaydir pastkashlik bordek tuyuldi.

Kechqurun balga borgach, yigit de Rets saroyining favqulodda serhashamligiga qoyil qoldi. Ekipajlar kirib kelayotgan hovli o'tovga o'xshardi; uning tepasiga zarhal gulli ulkan qirmizi chodir tortilgandi; bu juda ajoyib edi. Chodir ostidagi butun hovli esa apelsin daraxtlari va gullab turgan tolguldan iborat haqiqiy o'rmonga aylantirilgan edi. Bu daraxtlar o'sgan katta tuvaklar juda chuqur ko'milganidan daraxtlar

xuddi yerdan o'sib chiqqandek ko'rinardi. Ekipajlar kirib kelayotgan yo'lga esa qum sepib qo'yilgan edi.

Bularning bari bizning qahramonimizga chindan ham juda ajoyib ko'rindi. Yigit bunday hashamatni yetti uxlab tushida ham ko'rmagan edi. Hang-mang bo'lganidan butunlay ochilib ketdi. Ular balga kelishar ekan, kareta da Norber ochilib-sochilib o'tirardi, Jyulening esa ichiga chiroq yoqsa yorishmasdi, biroq hovliga kirib kelishlari bilan oq, ular o'rin almashgandek bo'lishdi.

Norberning e'tiborini asosan bu hashamat ichra yo'l qo'yilgan qandaydir nuqsonlar o'ziga tortmoqda edi. U har bir itining bahosini o'zicha chamalab ko'rar va umumiy yakun oshib borgan sayin dilini hasadga o'xshash bir tuyg'u kemirib, zardasini qaynatayotganini Jyulen ko'rib turar edi.

Maftun bo'lgan, qoyil qolgan va bu kuchli taassurotlardan xiyol dovdiragan Jyulen bu orada mehmonlar raqs boshlab yuborgan birinchi zalga kirdi. Barcha ikkinchi zal eshigi tomon intilayotgan bo'lib, u yerda shu qadar ko'p odam to'planib qolganidan ichkari kirib bo'lmadi. Bu ikkinchi zal Algambra Grenadskaya uslubida yasatilgan edi.

– Balning malikasi! Bunga sira ham shubha qilmasa bo'ladi, – dedi yelkasi Jyulening ko'krigiga ancha qattiq tiralib turgan qandaydir mo'ylovdor yigit.

– Butun qish davomida eng sohibjamol qiz hisoblanib kelgan mademuazel Furmon, – deya javob qildi unga qo'shnisi, – ikkinchi o'ringa o'tib qolayotganini sezyapti shekilli. Qaragin-a, ko'rinishi juda g'alati.

– Hammaga yoqish uchun harakat qilyapti. Kadrilga tushayotganidagi manovi tabassurning go'zalligini qara. Azbaroyi Xudo, bunaqasi bo'lmagan.

– Mademuazel de lya Mol esa o'zi juda yaxshi payqab turgan bu g'alabadan xursandligini sezdirmaydi ham. Xuddi suhbatdoshiga yoqib qolishidan cho'chiyapti, deysiz.

– Ajoyib! Chinakam maftun qilish bu.

Jyulen o'sha sohibjamolni ko'rgan, deb behuda ovora bo'ldi. Undan bo'yi ancha balandroq bo'lgan yetti-sakkizta erkak yigitdan qizni to'sib turishardi.

– Bu olijanob sipolikda ham o'ziga xos noz-u karashma bor, – deya gap qotdi mo'ylovdor yigit.

– Manovi shahlo ko'zlarni aytmaysizmi, mana hozir dilidagini bildirib qo'yadi, deb turgan paytda sekingina pastga qarab olaypti, – deb gapni ilib ketdi uning yonidagi yigit. – Yo'q, azbaroyi Xudo, bunaqa ishvani tasavvur ham qilolmaysiz.

– Ofatijon Matildaga kim munosib bo'larkin? – dedi birinchi yigit. – Agar kelishgan, xushro'y, aqli, urushda qahramonlik ko'rsatgan va, shu bilan birga, yoshi yigirmadan oshmagan bironta shahzoda munosib bo'lmasa, boshqa odamning teng kelishi qiyin.

– Rus imperatorining nikohsiz xotindan tug'ilgan o'g'li chiqib qolar. Uni bunday nikohga munosib qilmoq uchun esa shavkatli knyaz darajasiga ko'tarishsa ham ajab emas. Yoki, ehtimol... anavi graf Taler munosib bo'lar, to'g'ri, u yaxshi kiyinib olgan mujikka o'xshab ketadi...

Eshik oldi biroz bo'shab, Jyulen ichkari kirishga muvaffaq bo'ldi. «Agar u manovi oliftalarga shu qadar go'zal ko'ringan ekan, u holda erinmay, unga yaxshilab razm solmoq kerak, – deya xayolidan o'tkazdi u. – Hech bo'lmaganda, bu odamlar uchun bekam-u ko'st go'zallik nimadan iboratligini bilib olaman-ku».

U qizni izlab atrofga ko'z yugurta boshlagan edi, shu tobda Matildaning o'ziga qarab turganini sezib qoldi. «Vazifalarim meni chorlayapti», – dedi o'ziga Jyulen; u garchi shunday degan bo'lsa-da, lekin dilida sira ham o'kinch his etmadi. Sinchkovlik uni mamnuniyat bilan oldinga intilishga undardi, Matildaning ochiq yelkalari esa bir zumda uni battar quvontirib yubordiki, ochig'ini aytganda, bu hol uning nafsoniyatiga birmuncha qattiq tegardi.

«Uning husni, – deya xayolidan o'tkazdi yigit, – bu – yoshlikning go'zalligi». Besh-olti yigit u bilan qizning o'rtasida g'ov bo'lib turishardi. Jyulen bu yigitlar orasida hozirgina eshik oldida suhbatlashib turgan anavi oliftalarni ham ko'rdi.

– Siz, taqdir, butun qishni shu yerda o'tkazgansiz, – dedi qiz unga, – butun mavsum davomidagi eng ajoyib bal bugun bo'lyapti, shunday emasmi?

Jyulen javob qilmay turaverdi.

– Kulonning manovi kadrili, menimcha, g'oyat ajoyib chiqibdi, xonimlarimiz ham bu musiqa juda chiroyli raqs tushishyapti.

Anavi yigitlar Matilda zo'r berib gapga solayotgan baxtiyor odamning kimligini bilmoqchi bo'lib u tomon o'girilib qarashdi. Biroq Jyulening bergan javobi birmuncha betakalluf edi.

– Bu sohada hakamlik qilishim qiyin bo'lsa kerak, mademuazel. Men umrimni yozuv stoli yonida o'tkazaman. Bunday ajoyib balda birinchi marta bo'lishim.

Mo'ylovli yigitlar ochiqdan-ochiq ajablanib qolishgandi.

– Siz donishmandsiz, janob Sorel, – deya javob qildi qiz birmuncha jonlangan tovush bilan. – Siz barcha bu ballar, barcha bu bayramlarga faylasuf nazari bilan, Jan-Jak Russo ko'zi bilan qaraysiz. Bu tentakliklar sizni hayratga soladi, lekin aslo o'ziga maftun etmaydi.

Bu jumladagi bitta so'z birdan Jyulennning ruhini so'ndirib, uning dilidagi barcha shirin xayollarni quvib yubordi. Uning lablarida nafratomuz tabassum jilvalandiki, ehtimol, u ataylab shunday qilgandir.

– Jan-Jak Russo, – deya javob qildi u, – menimcha, kiborlar jamiyati haqida fikr yuritganda, shunchaki bir tentak edi. U kiborlar jamiyatini tushunmasdi va amal tegib qolgan malay kabi shu jamiyat sari intilardi.

– U «lamoat mushohadasi»ni yozgan axir, – dedi Matilda alohida bir ixlos bilan.

– Respublikani targ'ib qilib, mustabidlarni taxtdan qulatishni yoqlar ekan, bu odam birona gersog tushlikdan so'ng sayr qilishdan voz kechib, uning do'stlaridan bironasini kuzatib qo'ysa, xursand bo'lganidan boshi osmonga yetardi.

– Ha, tushundim: siz Monmoransida Kuende ismli bir janobni Parij yo'liga qadar kuzatib qo'ygani gersog Lyuksemburgskiyini nazarda tutyapsiz... – deya gapni ilib ketdi m-l de Iya Mol o'zini shunday allover ma ko'rsatish imkoniyati tug'ilganidan yuragi zavqqa to'lib. U, qiroli Feretriyning mavjud bo'lganini ixtiro qilgan akademik yanglig' o'z bilimlaridan behad huzur qilmoqda edi. Jyulen hamon qizga sovuq bir nazar bilan qarab turardi. Matilda chinakamiga ilhomlanib ketdi: suhbatdoshining bunday iltifotsizligidan u mutlaqo esankirab qolgan edi. Uni eng hayratga solgan narsa shu bo'ldiki, odatda shu paytga qadar odamlarda uning o'zi shunday taassurot qoldirardi. Bu orada markiz de Kruaznua tirband bo'lib turgan odamlar orasidan shosha-pisha m-l de Iya Mol tomon o'tib kelmoqda edi. U qizga uch qadam qolganida odamlar orasidan o'ta olmay to'xtab qoldi. Markiz shunday tiqilinchga tushib qolganidan kulganicha qizga qarab turardi. Uning yonida Matildaning xolavachchasi – yoshgina markiza de Ruvre paydo bo'ldi. U bundan bor-yo'g'i ikki hafta burun turmushga

chiqqan bo'lib, hozir erining qo'liga tayanib turardi. Hali yoshgina yigit bo'lmish markiz de Ruvre o'z xotiniga oshiqi beqaror ediki, odatda notariuslar bilan kelishilgan va reja bilan, pishiq-puxta o'ylanib tuzilgan nikohdan so'ng, kutilmaganda xotini siymosida ajoyib bir mahubani ko'rgan odam shunday ahvolga tushadi. Janob de Ruvre juda munkillab qolgan amakisining o'limidan so'ng gersoglik unvoniga ega bo'lmog'i lozim edi.

Markiz de Kruaznua tiqilinchdan uning yoniga o'tolmay, Matildaga jilmayib qarab turar ekan, qiz o'zining osmon singari moviy shahlo ko'zlarini markiz bilan uning yonidagi odamlarga tikdi. «Dunyoda shu yig'indan ham bema'naroq narsa bormikan o'zi! Mana menga uylanmoqchi bo'lib yurgan Kruaznuani olaylik: u muloyim, boadab yigit, o'zini anavi janob de Ruvrega o'xshab juda yaxshi tutadi. Agar ularning butun afit angoridan ufurib turgan manovi ziqlikni aytmasangiz, juda dilkash odamlar bo'lardi bu janoblar barchasi. Keyin ham men bilan shunday ballarga boradi va o'shanda ham o'ziga shunday bino qo'ygani bo'ladi. To'ydan so'ng bir yil o'tgach, mening otlarim, mening sarpolarim, Parijdan sakson-to'qson chaqirim naridagi mening qasrim – bularning hammasi shu qadar bekam-ko'st bo'ladiki, armoning qolmaydi, grafinya de Ruavilga o'xshash birona amal tegib qolgan tagi past esa bularni ko'rib, hasaddan yorilib o'lay deydi! Xo'sh, keyin-chi...»

Matilda shularni o'ylab hozirning o'zidanoq siqila boshlardi. Markiz de Kruaznua, nihoyat, bir amallab odamlar orasidan o'tdi-da, uning oldiga kelib, allanima haqida gapira boshladi, biroq qiz o'z xayoli bilan bo'lib, uning gapiga quloq solmasdi. Markizning so'zlari balning g'ala-g'ovuriga qo'shilib, uning qulog'iga kirmasdi. Qiz hurmat bilan ta'zim qilganicha, lekin mag'rur va norozi bir qiyofada undan uzoqlashib borayotgan Jyulenni beixtiyor kuzatib turardi. Zalning narigi burchagida, uyoqdan-buyoqqa yurayotgan odamlardan bir chetda u graf Altamirani ko'rib qoldiki, bu odam o'z vatanida o'limga hukm qilingan edi, – kitobxon uni taniydi. Lyudovik XIV hukmronlik qilgan paytda uning qarindoshlaridan biri shahzoda Kontining xotini bo'lgan ekan, bu hol ma'lum darajada uni iezuitlarning maxfiy politsiyasidan muhofaza qilib turardi.

«Chamasi, faqat o'lim jazosigina insonni ajratib ko'rsatarkan, – deya xayolidan o'tkazdi Matilda. – Sotib olmoq mumkin bo'lmagan yagona narsa shu bo'lsa kerak».

«Bu gapni yaxshi o'ylab topdim! Afsus, bu fikr suhbat chog'i, odamlarni qoyil qoldirishim mumkin bo'lgan paytda xayolimga kelmadi-da». Matildaning didi yuksak edi: ilgari o'ylab qo'yilgan o'tkir so'zni aytmoq uning hatto xayoliga ham kelmasdi. Lekin u anchagina shuhratparast edi, shu boisdan ham hozir o'ziga-o'zi qoyil qoldi. Uning yuzi quvonchdan yorishib, chehrasidagi zerikish ifodasi g'oyib bo'ldi. Boyadan beri tinmay gapirayotgan markiz de Kruaznua muvaffaqiyatdan boshi osmonga yetib, suxandonlikka yana ham zo'r berdi.

«Tirnoq orasidan kir qidiruvchi birona odam bu fikrimga qarshi nimayam ayta olardi? – deya mulohaza yuritardi Matilda. – men o'sha tanqidchiga shunday degan bo'lardim: baronlik unvonini ham, vikontlik unvonini ham sotib olish mumkin, ordenlar esa shunday ham berilaveradi, akam kechagina orden oldi, lekin nima karomat ko'rsatdi u? Mansabga erishish ham qiyin emas – garnizonda o'n yil xizmat qilinsa yoki harbiy ministrga qarindosh bo'linisa bas, qarabsiz-ki, Norberga o'xshab eskadron komandiri bo'lib turibsiz. Katta davlat deysizmi? Bunisi endi qiyinroq, demak faxrliroq bo'lsa kerak. Juda qiziq bo'ldi-ku, kitoblarda aytilganining naq teskarisi bo'lib chiqaypti. Lekin, oxir-oqibatda, odam boylikka erishmoq uchun Rotschildning qiziga uylanishi mumkin».

«Yo'q, chindan ham bu fikrimda jon bor. O'lim hukmi, bu – hozircha odamlar intilmaydigan yagona narsa».

– Siz graf Altamirani taniysizmi? – deya so'radi u janob de Kruaznua.

Qizning yuzidan uning hozirgina hushiga kelgani sezilib turar va bergan savoli boyaqish markiz besh daqiqadan beri jon kuydirib hikoya qilayotgan narsalarga shu qadar mos tushmas ediki, janob de Kruaznua birmuncha esankirab qoldi. Shu tobda uning nazokati ham yordam bermadi. Bo'lmasam u o'tkir aqli bilan shuhrat qozongan juda topqir odam edi.

«Matilda – g'alati qiz, – deya xayolidan o'tkazdi u, – bu ancha noqulay, albatta, lekin unga uylangan odam jamiyatda juda katta obro' qozonadi! Markiz de lya Mol bunga qanday erishayotganini bilmayman-u, ammo u har bir partiyadagi eng munosib va nufuzli kishilar bilan bog'liq, bu odam doim hammaning diqqat markazida bo'ladi. Lekin, ehtimol, bu g'alatilik tufayli Matilda tabiati o'zgacha qiz sifatida shuhrat qozonar. Odam nasl-nasabi yuksak va badavlat

bo'lganida esa originallik kulgili bo'lmay qoladi, ana shunda u ajoyib ayol bo'ladi! Agar o'zi istasa bas, aql, xarakter va o'ta topqirlikning bu birikmasi unga beqiyos dilbarlik baxsh etishi mumkin...» Bir vaqtning o'zida ikki ishni yaxshi bajarish ancha mushkul narsa bo'lgani tufayli, markiz Matildaga parishon tikilar ekan, xuddi yodlab olgan darsni javob bergandek qilib dedi:

– Bechora Altamirani kim ham tanimaydi deysiz? – So'ngra u muvaffaqiyatsizlikka uchragan o'sha kulgili va bema'ni fitnaning tarixini hikoya qila boshladi.

– Chindanam juda bema'ni bo'lgan ekan! – deya xuddi o'zi bilan o'zi so'zlashgandek javob qildi Matilda. – Lekin u nimadir qilgan ekan-ku. Men haqiqiy insonni ko'rmoqchiman, uni bu yoqqa chaqirib keling, – dedi u qattiq ranjigan markizga qarab.

Graf Altamira takabbur va birmuncha shiddatli m-l de lya Molning ochiqdan-ochiq muxlislaridan biri edi: qizni u Parij go'zallarining oldi deb hisoblardi.

– U toj-u taxtga juda yarashgan bo'lardi-da! – dedi u markiz de Kruaznua, uning ortidan bajonidil yurar ekan.

Kiborlar jamiyatiga mansub ko'pgina odamlar XIX asrda fitna, bu – o'ta axloqsizlik deb hisoblaydilar, bundan yakobinchilikning isi kelar ekan. Muvaffaqiyatsizlikka uchragan yakobinchidan ham jirkanchliroq kimsa bormikin o'zi?

Matilda janob de Kruaznuaqa qarab-qarab qo'rganicha Altamiraning liberalligidan kulayotgan bo'lsa-da, biroq uning gaplariga bajonidil kuloq solmoqda edi.

«Baldagi fitnachi – qanday ajoyib kontrast», deya o'ylardi qiz, qop-qora mo'ylovlari dikkayib turgan Altamira unga dam olayotgan sherni eslatardi; biroq tez orada qiz uning fikr-xayoli faqat bir narsada: *foйда hamda foydali narsalarni ko'kka ko'tarishda* ekanini payqab qoldi.

Yosh graf dunyoda uning mamlakatiga ikki palatali hukumat tizimi o'rnatishga nafi tegadigan ishlardan bo'lak hech nimani tan olmasdi. U zalga kirib kelayotgan perulik generalni ko'rgan zahoti baldagi eng go'zal qiz bo'lmish Matildani bajonidil tark etdi. Metternix o'z tartibini o'rnatgan Yevropadan umidini uzgach, bechora Altamira, Janubiy Amerika mamlakatlari kuchga kirib, qudratga ega bo'lishgach, Mirabo ularga bergan ozodlikni Yevropaga qaytaradigan kelajakka umid bog'lab, o'ziga-o'zi tasalli berishga majbur bo'lgan edi.

Matildani mo'ylov qo'ygan yigitlar o'rab olishdi. Qiz Altamirani o'ziga rom qila olmaganini juda yaxshi tushunar va uning ketib qolganidan afsuslanardi. Matilda u perulik general bilan suhbatlasha boshlagach, qop-qora ko'zlari qanday yonib ketganini yaqqol ko'rdi. M-l de Iya Mol yosh fransuzlarni shu qadar bir jiddiylik bilan ko'zdan kechirardiki, bunday qarash uning raqibalaridan birontasining ham qo'lidan kelmasdi. «Xo'sh, bu yigitlardan qaysi biri, – deya o'ylardi u, – hatto eng qulay vaziyat yuzaga kelgan taqdirda ham o'lim jazosiga erisha olarkin?»

Uning g'alati nigohi tentaklarga yoqimli bo'lib tuyular, lekin ko'pchilik qizning bu qarashidan allanechuk bo'lib ketardi. Ular Matildaning hozir biror qochiriq gap aytib qolishidan va bunga o'zlarining nima deb javob berishni bilmay qolishlaridan cho'chishardi.

«Oliynasab insonga ming xil fazilatlar ato etadikim, agar shular bo'lmaganida nafsoneyatim tinimsiz aziyat chekib yurgan bo'lar-di – men buni Iyulening timsolida ko'ryapman, – deya o'ylardi Matilda, – biroq u insonda o'lim jazosiga mahkum qiluvchi xislatlarni yo'q qilib yuborar ekan». Shu payt uning ortida allakim qiziq bir gap aytdi: «Axir bu graf Altamira shahzoda San-Nazaro Pimentalning ikkinchi o'g'li bo'ladi. Uning ajdodi Pimental 1268-yilda boshi tanidan judo qilingan. Konradinni qutqarmoqchi bo'lgan. Bu Neapoldagi eng qadimiy asilzoda oilalardan biri bo'ladi».

«Mana, – deya xayolidan o'tkazdi Matilda, – nazariyamning ajoyib isboti: oliynasab kishining irodasini zaiflashtirib qo'yadi, busiz esa inson o'lim jazosiga munosib ish qila olmaydi.. Yo'q, chamasi, bugun men faqat bema'ni gaplar aytishga qodirman shekilli. Shunday qilib, hamma qatori oddiy bir ayol ekanman, nimayam qilardim, raqs tushishga to'g'ri keladi». Shundan so'ng u bir soatdan beri uni galopga taklif qilayotgan markiz de Kruaznuaning iltimosini qondirdi. Faylasuflik qilishga urinishi muvaffaqiyatsiz chiqqanini unutmoq uchun Matilda jozibador bo'lishga qaror qildi. Janob de Kruaznuaning boshi osmonda edi.

Biroq raqslar ham, saroydagi eng chiroyli yigitlardan birini o'ziga maftun etish istagi ham – xullas, hech nima Matildaning ko'nglini xush eta olmadi. U barchani o'ziga qaratib qo'ygandi. U bal malikasi edi, buni o'zi ham yaxshi tushunardi, biroq bunga butunlay befarq qarardi.

«Manovi Kruaznua kabi odam bilan hayotim naqadar bema'ni kechadi, – derdi qiz o'ziga bir soatdan so'ng, markiz uni kreslo tomon boshlab borar ekan. – Agar olti oy qishloqda yashagandan keyin ham, – deya ma'yuslik bilan o'yladi qiz. – Parijdagi barcha ayollar hasad bilan orzu qiladigan shu baldaki quvona olmasam, u holda men uchun quvonchning o'zi nimadan iborat? Axir bu saralangan jamiyat orasida juda katta muvaffaqiyatga erishdim, bilaman, bundan yaxshiroq jamiyatni tasavvur qilishning o'zi qiyin. Burjuallardan bu yerda, ehtimol, bir necha per va Iyulenga o'xshagan bitta-ikkita odam bor, xolos. Buni qarangki, – deya endi butunlay ma'yus holda qo'shimcha qildi qiz, – taqdir menga hamma narsani – shuhrat, davlat, yoshlikni in'om qilgan-u, lekin baxt bermagan.

Mening barcha fazilatlarim ichida, chamasi, eng shubhalilari bugun kuni bilan menga ta'kidlashayotganlari bo'lsa kerak. Masalan, aqlim bobida shubhalanmasam ham bo'ladi, zero bu xislatim barchani vahimaga solyapti. Birona jiddiyroq mavzuga til tegizsam bormi, besh daqiqa o'tmasdanoq ularning tinkalari quriydi va xuddi buyuk bir kashfiyot qilgan odamdek, men bir yildan beri gapirayotgan gapni takrorlay boshlashadi. Men chiroyliman – shunday husnga ega bo'lmoq uchun de Stal xonim hech nimani ayamagan bo'lardi, lekin zerikkanimdan yuragim tars yorilay deyapti. Xo'sh, markiza de Kruaznua bo'lib olganimdan keyin xiyol bo'lsa-da kamroq zerikaman, deyishga menda biror asos bormi?»

«Lekin, yo Parvardigor! – deya qo'shimcha qildi u yig'lagudek bo'lib. – Axir u ajoyib yigit-ku. Bizning asrimizda uni boadablik tim-soli desa bo'ladi! Sizga ko'zi tushishi bilanoq albatta bironta shirin gap aytadi. O'zi ham ancha farosatli. Jasurligini aytmaysizmi... Lekin anavl Sorel buncha g'alati bo'lmasa, – deya xayolidan o'tkazdi qiz va yuzidagi zerikish ifodasi g'azab bilan almashindi. – Siz bilan gaplashmoqchiman, deb aytgan edim-ku unga, u bo'lsa qorasini ham ko'rsatmaydi!»

IX

B a l

Ajoyib kiyimlar, shamlarning yog'dusi, atir-upaning nozik hidi! Yalang'och bejirim qo'llar, momiq yelkalarni aytmaysizmi! Gul-dastalar, guldastalar! Rossining rohatbaxsh ariyalari, Siseri chizgan tabiat manzaralari-chi! Oh, naqadar hayajon, hatto entikib ketasan kishi! «*Uzerining sayohati*».

– Siz nimadandir norozi ko'rinasiz, – dedi unga markiza de Iya Mol, – Sizga shuni aytib qo'yayki, balda norozi qiyofada yurish nazokatga kirmaydi.

– Shunchaki boshim og'riyapti xolos, – dedi javoban iltifotsizlik bilan Matilda, – bu yer juda issiq ekan.

Xuddi shu payt, go'yo Matildaning so'zlarini tasdiqlagandek, munkillab qolgan baron de Tollining mazasi qochib, yiqildi. Uni zal-dan ko'tarib chiqishga to'g'ri keldi. Atrofdagi odamlar, bu sakta bo'lsa kerak, deya g'ala-g'ovur ko'tarishdi. Bu juda ko'ngilsiz hodisa edi.

Matilda bu voqeaga mutlaqo e'tibor bermadi. U anchadan beri chollarga qaramaslikni va, umuman, qayg'uli gaplar aytadigan odamlarga e'tibor bermaslikni o'ziga qoida qilib olgandi.

U sakta haqidagi bu so'zlarni eshitmaslik uchun yana raqs tusha boshladi. Odamlarning sakta to'g'risidagi gapini noto'g'ri chiqdi, zero ertasiga baron yana jamiyatda paydo bo'ldi.

«Bu deyman, janob Sorel qorasini ham ko'rsatmayapti-ku», – dedi u kreslo tomon borar ekan yana o'ziga-o'zi.

U atrofga ko'z yugurtirib, deyarli uni izlay boshlagan edi, daf'atan yigitni qo'shni zalda ko'rib qoldi. Vo'ajab, uning o'zi uchun juda tabiiydek tuyuladigan og'ir-vazmin va sovuqqon ko'rinishidan asar ham qolmagandek ko'rindi, shu tobda u inglizlarga mutlaqo o'xshamasdi.

«U o'limga hukm qilingan graf Altamira bilan gaplashyapti! – deya xitob qildi o'zicha Matilda. – Ko'zlari qandaydir g'amgin yiltirayapti, shu turishda u kiyimini o'zgartirib olgan shahzodaga o'xshaydi, nihohini aytmaysizmi, naqadar mag'rur qaraydi ul!»

Jyulen graf Altamira bilan suhbatlashganicha qiz turgan joyga

yaqinlashib kelmoqda edi, Matilda uning chehrasida insonni o'limga hukm etilish sharafiga muyassar qiluvchi yuksak xislatlar ifodasini izlab, unga qattiq tikilib turardi.

Ular qizning yonidan o'tib ketishdi.

– Ha, – derdi Jyulen graf Altamiraga, – Danton inson edi!

Yo Rabbim! Uning o'zi Danton emasmikin ishqilib? – deya xayolidan o'tkazdi Matilda. – Lekin uning yuzi juda olijanob ko'rinadi, Danton esa o'lguday badburush, g'irt qassob edi shekilli». Jyulen hali uncha uzoqlashib ketmagan edi: Matilda sira o'ylab o'tirmay uni chaqirdi-da, o'ziga xos bo'lgan takabburlik va dimog'dorlik bilan to'g'ridan-to'g'ri yigitga yosh qiz uchun g'alati tuyuladigan bir savol berdi.

– O'sha Danton haqiqiy qassob edi, shunday emasmi? – dedi u.

– Ha, ba'zi odamlarning nazarida shunday edi! – deya javob qildi Jyulen, Altamira bilan qilayotgan suhbatini ta'sirida hamon ko'zlari yonib turar ekan. Uning yuzida pinhona bir nafrat aks etdi. – Asilzoda odamlar uchun, baxtiga qarshi, u Senadagi Meri shahrida advokat edi! Boshqacha qilib aytganda, mademuazel, – deya kinoya bilan qo'shimcha qildi u, – o'z martaba yo'lini men bu yerda ko'rib turgan ko'pgina perlar kabi boshlagan. Shubhasiz, go'zallik bobida Dantonning katta bir nuqsoni bor edi: u juda badbashara bo'lgan.

Ana shu so'nggi so'zlarni u tez, qandaydir g'alati va ma'lum qadar iltifotsiz bir ohangda aytdi.

Jyulen kibr-havoli bir itoatgo'ylik bilan xiyol ta'zim qilganicha bir daqiqa kutib turdi. Shu turishda u: «Sizga javob bermog'im uchun menga haq to'lashadi, men shuning hisobiga kun ko'raman», deya yotgandek edi. U boshini ko'tarib, Matildaga qarashni lozim ko'rmadi. Qiz esa katta ochilgan shahlo ko'zlarini undan uzmay yigit oldida xuddi uning cho'risidek jimgina turardi. O'rtadagi sukut davom etavergach, yigit nihoyat, boshini ko'tarib qizga xo'jayinidan farmoyish kutayotgan xizmatkor kabi nazar tashladi. Shunda, garchi ko'zi unga g'alati bir ifoda bilan qarab turgan Matildaning ko'zlari bilan to'qnashgan bo'lsa-da, u darhol shosha-pisha nari ketdi.

«U qanday go'zal yigit-a, – dedi o'ziga-o'zi Matilda nihoyat es-hushini yig'ishtirib olgach. – Lekin xunuklikni ko'klarga ko'tarib maqtashini qarangi! O'zi haqida hech qachon eslamaydi ham. Yo'q, u Kaylyus va Kruaznualarga sirayam o'xshamaydi. Otam balga kelgan Napoleonni juda qoyillatib tasvirlaydilar. Manovi Sorel nimasi

bilandir o'sha Napoleonga o'xshab ketadi». Qiz Danton haqida butunlay unutilib qo'ydi. «Yo'q, bugun juda zerikypaman». U akasining qo'ltig'idan tutdi-da, Norberning noroziligiga qaramay, o'zi bilan birga zalning narigi tomoniga o'tishga majbur qildi. Qiz anavi o'limga mahkum Altamira bilan Jyulening nimalar haqida so'zlashayotganini eshitmoqchi edi.

Zalda tumonat odam to'planib qolgan ekan. Nihoyat, qiz ularga Altamira undan ikki qadam naridagi patnisdan muzqaymoq solingan likopchani olmoqchi bo'lib turgan paytda yetib oldi. Graf unga yonini o'girib turganicha Jyulen bilan suhbatlashayotgan edi. Shu payt u birdan o'z qo'li yonida likopcha tomon uzatilgan zarbof yeng ichidagi qo'lni ko'rib qoldi. Zarbof yeng uning diqqatini o'ziga tortdi shekilli, Altamira qo'lining egasi tomon o'girilib qaradi. Qaradi-yu, uning olijanob va sodda ko'zlari sezilar-sezilmas nafratdan chaqnadi.

– Siz anavi odamni ko'ryapsizmi? – dedi u sekingina Jyulenga. – Bu knyaz Arachel, elchi*** janoblari bo'ladi. Bugun ertalab u sizlarning tashqi ishlar ministrigiz janob de Nervalidan meni tutib berishni talab qildi. Hu ana u, ko'ryapsizmi, vist o'ynayapti. Janob de Nervalga qolsa, meni jon deb tutib berardi, zero 1816-yilda biz sizlarga ikki-uch fitnachini ushlab berganmiz. Agar meni qirolimizga topshirishsa, u meni yigirma to'rt soat ichida dorga osadi. Meni qamoqqa olish uchun esa manovi mo'ylov qo'ygan olifta yigitlardan biri keladi.

– Ablahlar! – deya xitob qildi Jyulen deyarli baland ovoz bilan.

Matilda bu suhbatning bironta ham so'zini qoldirmay eshitib turardi. Uning zerikishidan asar ham qolmagandi.

– Yo'q, ularni judayam ablah deb bo'lmaydi, – deya e'tiroz bildirdi graf Altamira. – Siz aniq tasavvur hosil qilmog'ingiz uchungina o'zim to'g'rimda so'z boshladim. Knyaz Aracheliga bir razm soling-a: u har besh daqiqada o'zining Oltin Runo ordeniga qarab qo'yadi. U ko'kragiga ana shu taqinchoqni osib olganidan boshi osmonda. Bu ayanchli nusxa qandaydir sarqitning o'zginas. Bundan yuz yillar muqaddam Oltin Runo ordeni buyuk bir ehtirom timsoli edi, lekin u paytlarda bu nusxaga bunaqa ehtiromni hatto orzu qilishiga ham yo'l qo'yishmagan bo'lardi. Bugun esa mana shu asilzodalar orasida shu ordenga sajda qilmoq uchun faqat Arachel bo'lmoq kerak. U shu ordenni deb butun bir shaharni dorga osishdan ham qaytmaydi.

– Ordenni u shuning evaziga olmaganmi, ishqilib? – deya so'radi alam bilan Jyulen.

– Yo'q, unchalik emas, – sovuqqina javob berdi Altamira. – Ehtimol, u o'z vatanida liberal deb nom chiqargan yigirma-o'ttiz boy zamin-dorni daryoga tashlashni buyurgan bo'lsa bordir.

– Obbo iflos-ey! – deya yana xitob qildi Jyulen. M-l de Iya Mol boshini egganicha bu gaplarni juda qiziqib tinglar ekan, yigitga shu qadar yaqin turardiki, ajoyib sochlari uning yelkasiga tegishiga oz qolgandi.

– Siz hali juda yoshsiz! – dedi javoban Altamira. – Men Provansda erga tekkan bir opam borligini sizga aytgan edim. U hozir ham ko'hlik-kina, mehribon va dilbar ayol. U onalik burchiga sodiq, diyonatli juvon, keyin munofiq ham emas.

«Bu gapi bilan nima demoqchi u?» – deya xayolidan o'tkazdi m-l de Iya Mol.

– U juda baxtli hayot kechiradi, – deb so'zida davom etdi graf Altamira, – 1815-yilda ham shunday yaxshi yashardi. O'sha kezlari men uning Antibdagi amlokida yashirib yotgandim. Ana o'sha marshal Ney qatl etilganini eshitgach, xursand bo'lganidan o'yinga tushib ketdi.

– Nimalar deyapsiz! – dedi qattiq hayajonlanib Jyulen.

– O'z partiyasiga sodiqlik ruhi ana shunaqa bo'ladi, – deya e'tiroz bildirdi Altamira. – O'n to'qqizinchi asrda barcha chinakam ehtiroslar so'ngan. Shu boisdan ham Fransiya odamlar shu qadar zerikishyapti. Ular bag'ritosh bo'lmasa ham o'taketgan darajada zolimlik qilishadi.

– Battar bo'lishsin! – dedi Jyulen. – Agar jinoyat qiladigan bo'lsang, undan lazzatlana bilish kerak: jinoyatning shundan bo'lak yaxshi tomoni yo'q, mabodo uni sal bo'lsa-da oqlash mumkin bo'lsa, faqat shu bilan oqlash mumkin.

M-l de Iya Mol qilayotgan ishinig o'ziga munosib yoki munosib emasligini mutlaqo o'ylab o'tirmay, oldinga suqilib kirdi-da, Jyulen bilan Altamiraning deyarli o'rtasiga turib oldi. Qo'ltig'idan tutib turgan singlisiga itoat qilishga o'rganib qolgan Norber bir chetga qarab turar va odob saqlash uchun o'zini xuddi tiqilinchga tushib qolgan odamdek ko'rsatishga harakat qilardi.

– To'g'ri aytasiz, – dedi Altamira. – Hamma ish loqaydlik bilan qilinadi, so'ngra hech kim hech nimani eslamaydi, hatto jinoyatlar-ni ham. Mana shu yerda, ana shu balda men sizga narigi dunyoda

qotil deya la'nat o'qiladigan kamida o'nta odamni aniq ko'rsatishim mumkin. Ular bu haqda unutilib yuborishgan, jamiyat ham unutilgan buni³⁸.

Ulardan ko'pchiligi, agar kuchukchasi oyog'ini sindirib qo'ysa, ko'z yoshi to'kishga tayyor. Per-Lashez qabristonida, Parijda sizlarning nozik iborangiz bilan aytilganda, ularning go'riga *gulchambar-lar qo'yilgach*, bizga ularning ko'ksida olijanob ritsarlarning barcha fazilatlarini mujassamlanganini e'lon qilishadi va Genrix IV zamonasida yashagan ajdodlarining buyuk ishlari to'g'risida hikoya aytishadi. Biroq knyaz Arachelining barcha harakatiga qaramay, meni dorga osishmasa va biron kun kelib, men Parijda o'z boyligimga egalik qilish imkoniyatiga ega bo'lsam, men sizni ancha obro'li va hech qanday vijdon azobini bilmaydigan sakkiz yoki o'nta qotil bilan ziyofatga taklif qilaman.

O'sha ziyofatda siz-u men, faqat ikkovimizninggina qo'limiz qonga bo'yalmagan bo'ladi. Lekin mendan qonxo'r yakobinchi va battol deb, sizdan esa bama'ni odamlar orasiga suqilib kirgan avom deb nafratlanishadi.

– Juda to'g'ri! – dedi m-l de Iya Mol.

Altamira unga ajablanib qaradi, Jyulen esa unga qarashni lozim ko'rmadi.

– Shu narsaga e'tibor beringki, men yo'lboshchi bo'lib qolgan revolyutsiya, – deya so'zida davom etdi graf Altamira, – men uch odamning boshini tanasidan judo qilishni va kaliti o'zimdagi bo'lgan sakkiz million davlat pulini o'z tarafdorlarimizga ulashib berishni istamaganim uchunгина muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Hozir meni dorga tortishga oshiqayotgan va o'sha qo'zg'olonga qadar men bilan «sensirab» gaplashadigan mening qirolim, agar men o'sha uch odamning boshini olib, o'sha davlat pullarini odamlarga ulashib berganimda, meni o'zining birinchi darajali ordeni bilan mukofotlagan bo'lardi, zero o'shanda men hech bo'lmaganda g'alabani yarmisiga erishardim va mamlakatim qanday bo'lmasin, ishqilib, biror konstitutsiyaga ega bo'lardi. Dunyoning ishlari o'zi shunaqa: shaxmat o'yini bu.

– Lekin o'shanda, – deya ko'zlari yonib e'tiroz bildirdi Jyulen, – siz hali bu o'yinda tajribasiz edingiz, endi bo'lsa...

– Men o'sha uch odamning boshini qilt etmay tanidan judo qilardim, – siz shunday demoqchimisiz? Yaqinda menga aytganingizdek, o'zimni jirondist qilib ko'rsatmasmidim?... Bu haqda men siz bilan o'zingiz duelda birona odamni o'ldirganingizdan so'ng gaplashaman, – dedi javoban ma'yuslik bilan Altamira. – Axir bu insonni jallod qo'lga topshirishga qaraganda ancha olijanobroq-ku.

– Qo'ying-el! – dedi Jyulen. – Agar maqsad sari intilsang, bu yo'lga vosita tanlab o'tirishning hojati yo'q! Agar men arzimasa bir odam bo'lmay, qandaydir hokimiyatga ega bo'lganimda, to'rt kishini qutqarib qolish uchun uch kishini dorga jo'natarдим.

Uning ko'zlari qat'iy ishonch hamda insonning ayanchli mulohazalariga nisbatan nafrat bilan yondi-yu, xuddi shu daqiqada shundoq yonginasida turgan m-l de Iya Molning ko'zlari bilan to'qnashdi, biroq bu nafrat muloyim bir ifoda bilan almashish o'rni qaytanga yanada kuchaygandek tuyuldi.

Qiz qattiq ranjidi, ammo endi u Jyulenni unuta olmasdi: u zardasi qaynab, akasining qo'ldan tortganicha nari ketdi.

«Men punsh ichib, yiqilib qolgumicha raqs tushmog'im kerak, – dedi u o'ziga-o'zi. – Mana hozir eng chiroyli kavalerni tanlayman-da, barchaning diqqatini o'zimga tortishga harakat qilaman. Mana mashhur surbet, graf de Fervakning o'zi ham kelib qoldi». Qiz grafning taklifini qabul qildi-da, ular raqs tusha boshlashdi. «Ko'ramiz, andlshasizlikda qay birimiz ustun kelarkanmiz, ammo obdan kala-kal qilmoq uchun uni so'zlashga majbur qilish kerak». Ko'p o'tmay kadrlida ishtirok etayotganlarning bari faqat odob yuzasidangina raqs tusha boshlashdi.

Hech kim grafning qochiriqlariga javoban Matilda aytayotgan achchiq so'zlarni eshitmay qolishni istamasdi. Janob de Fervak esan-krab qolgandi, graf nazokatli gaplardan istagancha ayta olardi, biroq miyasida filr degan narsadan asar ham yo'q edi; u ijirg'anib basharasini bujmaytirardi. Matildaning zardasi qaynab turgan edi, u grafni shafqatsizlik bilan kalaka qildi va uni o'ziga dushman qilib qo'ydi. Qiz ertalabgacha raqs tushdi va, nihoyat, o'lguday charchab uyiga jo'nadi. Biroq kareta ham u xunob bo'lib, siqilaverdi. Jyulen undan nafratlanishini yashirmadi, u esa yigitdan nafratlanmasdi. Jyulenning qalbi zavq-shavqqa to'la edi. U o'zi ham sezimgan holda musiqa, gullar, barno ayollar, atrofidagi hashamat, eng muhimi esa – o'z xayoloti, – o'zi uchun shon-shuhrat va barcha uchun ozodlik haqidagi orzularidan mast edi.

³⁸ Norozi odamning gap (Molyerning «Tartuf» asariga bergan izoh).

– Qanday ajoyib bal! – dedi u grafqa. – Odam tomosha qilib to'ymaydi. Bu yerda nima yetishmaydi o'zi!

– Fikr yetishmaydi, – deya javob qildi Altamira. Uning yuziga shunday bir nafrat soya tashlab o'tdiki, odatda odob yuzasidan uni qanchalik yashirishga urinishsa, u shunchalik aniqroq, shunchalik kuchliroq seziladi.

– Lekin bu yerda siz borsiz-ku, graf! Axir bu fikr emasmi, yana deng, fitna uyushtirgan fikr-a.

– Men bu yerga faqat shuhratim tufayligina taklif qilinganman. Ammo sizning mehmonxonalaringizda fikrdan nafratlanishadi, bu yerda u vodevildagi qo'shiqlarda ishlatiladigan so'z o'yinidan nariga o'tmasligi kerak, ana shundagina uni qadrlashadi. Biroq inson o'ylab so'zlasa, uning hazillarida qandaydir kuch va yangilik bo'lsa, sizlar uni *hayosiz* deb ataysizlar. Chamamda, sudyalaringizdan biri Kureni shunday deb atagan shekilli? Sizlar uni Beranje kabi qamoqqa tiqding-lar. Umuman, sizlarda aql bobida biror narsaga arziydigan odamni kongregatsiya darhol axloq tuzatish politsiyasining qo'lga topshiradi, bama'ni deb atalgan odamlar esa buni olqishlaydilar.

Zero sizlarning munkillab qolgan jamiyatingiz uchun eng muhimi odob saqlash... Sizlar hech qachon harbiy jasoratdan nariga o'tol-maysizlar: sizlarda myuratlar topiladi, lekin vashingtonlar paydo bo'lmaydi. Men Fransiya quruq shuhratparastlikdan bo'lak hech nima ko'rmayotirman. Suhbat chog'i xiyol topqirlik ko'rsatgan odam ehtiyotsizlik qilib birona nomaqbul so'z aytib yuborishi mumkin. Qarabsizki, mezb-on o'zini haqoratlangan deb hisoblay boshlaydi.

Shu payt Jyulenni uyi tomon olib borayotgan kolyaska de Iya Mol saroyi yonida to'xtadi. Jyulen o'z fitnachisiga deyarli oshiq bo'lib qolgandi. Altamira, chamasi, samimiyat bilan unga ajoyib maqтов gap aytdi:

– Sizda ana shu fransuzcha yengiltaklik yo'q, siz foyda prinsipini yaxshi tushunasiz.

Shu gapdan ikki kun oldin Jyulen janob Kazimir Delavinning «Marino Falero» tragediyasini tomosha qilgan edi.

«Axir o'sha oddiy duradgor Izrael Bertuchchioning irodasi barcha asilzoda venetsiyaliklariga qaraganda kuchliroq emasmi? – derdi o'ziga-o'zi bizning g'azabi qaynagan plebeyimiz. – Bo'lmasam ularning bari oliy nasabli odamlar edi, ularning nasl-nasabini Buyuk Karl dan bir asr oldingacha, yetti yuzinchi yilga qadar kuzatish mumkin. Bu-

gun janob de Retsnikidagi balda savlat to'kib yurgan anavi barcha kiborlarning nasl-nasabi esa nari borsa o'n uchinchi asrga borib taqaladi. Ana o'sha nasl-nasabi yuksak, ammo aslida oddiy va arzim-as kimsalar bo'lmish barcha asilzoda venetsiyaliklar orasida faqat Izrael Bertuchchioning nomigina saqlanib qoldi.

Fitna u yoki bu ijtimoiy tuzum tomonidan yaratilgan barcha un-vonlarni yo'q qilib yuboradi. Bunda inson o'limning yuziga tik qaray olish qobiliyati bilan o'z qadrini topadi. Bu o'rinda hatto aql ham o'z qudratini yo'qotadi...

Bu Valeno va Renallar asrida Danton kim bo'lardi? Nari borsa biror prokurorga yordamchilik qilardi xolos. Ah, nimalar deyapman o'zi! U iezuitlarga sotilib, ministr bo'lib olardi, zero, oxir-oqibatda, buyuk Danton ham o'g'irlik qilgan-ku axir. Mirabo ham sotilgan. Napoleon ham Italiyada talonchilik qilib, million-million mablag' orttirgan, aks holda u qashshoqligi tufayli Pishegryu kabi hech qanday ish qilol-magan bo'lardi. Faqat Lafayetgina hech qachon o'g'irlik qilgan emas. Xo'sh, demak, qanday o'g'irlik qilish lozim? Sotilish kerakmi? Shu savolga kelganda Jyulen tutilib qoldi. Shundan so'ng u ertalabgacha revolyutsiya tarixini o'qib o'tirdi.

Ertasi kuni yigit kutubxonada yozuv-chizuv bilan shug'ullanar ekan, o'qin-o'qin graf Altamira bilan qilgan suhbatini eslab qoldi.

«Chindan ham shunday bo'lyapti, – dedi u o'zicha uzoq mulohaza qilgach, – agar o'sha ispan liberallari xalqni jinoyat sari boshlagan-larida, ularni shunday osongina uloqtirib tashlamagan bo'lishardi. Ular g'irt yosh bola edilar, menga o'xshab gerdavishgan va quruq gap sotishgan ekan», deya qichqirib yubordi Jyulen birdan uyg'onib ketgan odamdek.

«Xo'sh, hayotlarida bir marta qat'iy harakat qilishga jur'at etgan o'sha badbaxtlar haqida hukm yuritish huquqiga ega bo'lmoq uchun men qaysi ishni qoyillatib qo'ydim? Men stol yonidan turib: «Ertaga tushlik ovqatni yemayman, lekin bu narsa menga bugungidek kuchli va g'ayratli bo'lishga xalal bermaydi», – deya qichqiradigan odamga o'xshayman. Kim bilsin, inson zoti buyuk ish qilayotganida nimalarni his etarkin... Axir bu to'pponcha otish degani emas-ku...» Uning bu yuksak mulohazalari m-l de Iya Molning daf'atan kutubxonaga kirib kelishi bilan bo'lindi. U o'zlarini mag'lub bo'lishlariga yo'l qo'ymagan barcha bu Dantonlar, Mirabo va Karnolarning buyuk fazilatlaridan ruhlanib, shu qadar xayolga berilib ketgan ediki, boshini ko'tarib,

m-l de Iya Molni o'ylamay, ta'zim qilmay va deyarli uni ko'rmay tikildi. So'ngra, nihoyat, bu katta ochilgan ko'zlar qizni ko'r-di-yu, yigitning nigohi so'ndi-qoldi. M-l de Iya Mol buni dilida alam bilan qayd qilib qo'ydi.

Qiz undan eng yuqoridagi tokhada turgan Velining «Fransiya tarixi» kitobini olib berishni iltimos qildi. Jyulen borib kutubxonada ishlatiladigan katta narvonni keltirdi-da, kerakli kitobni topib, uni Matildaga uzatdi, lekin u hamon qiz to'g'risida o'ylay olmasdi. Narvonni olib ketar ekan, Jyulen keskin burilayotib, tirsagi bilan kutubxona shkafining oynasini urib yubordi, oyna parchalari sharaqlab parketga to'kildi-yu, shundan keyingina yigit, nihoyat, hushiga keldi. U m-l de Iya Moldan kechirim so'rashga shoshildi. Yigit nazokatli bo'lishni istadi va chindan ham nazokatli bo'ldi, vassalom. Matilda unga xalal berganini va yigitga, u bilan so'zlashishdan ko'ra, u kelguniga qadar o'ylab o'tirgan xayollari bilan bo'lish ko'proq yoqayotganini aniq sezib turardi. U Jyulenga uzoq tikilib turdi-da, so'ng, nihoyat, sekin yurib nari ketdi. Jyulen uning ortidan qarab qoldi. Yigit uning kechagi zeb-ziynatli kiyimlaridan farqli o'laroq bugun oddiygina kiyinganini ko'rib qoyil qolgan edi. Uning yuzidagi ifoda ham kechagidan butunlay farq qilib turardi. Gersog de Retsnikida bag'oyat takabbur ko'ringan bu qiz hozir unga deyarli qandaydir iltijo bilan qarab turardi. «Chamasi, bu qora ko'ylak, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen, – uning chiroyli qomatini yanada go'zalroq qilib ko'rsatyapti. Uni chindan ham malika deysiz, lekin nega u motam li-bosini kiyib olibdi?» «Agar birona odamdand bu motamning sababini so'rasam, yana noqulay ahvolga tushib qolishim mumkin. – Jyulen endi boyagi ilhom baxsh xayollardan butunlay qutulgan edi. – Bugun ertalab yozgan barcha xatlarni qaytadan o'qib chiqmog'im kerak. Xudo bilsin, parishonlik bilan nimalarni yozdim-u, qanday xatolar qildim ekan». U fikrini bir joyga to'plashga harakat qilib, birinchi xatni qaytadan o'qir ekan, birdan yonida shoyi ko'ylakning shitirlashini eshitib qoldi, u darhol o'girilib qaradi. M-l de Iya Mol stoldan ikki qadam narida kulib turardi. Jyulenning jahli chiqayozdi: unga ikkinchi marta xalal berishmoqda edi.

Matildaga kelsak, qiz bu yigitning nazarida hech qanday ahamiyatga ega emasligini yaqqol sezib turardi; uning kulgisi soxta edi, qiz sarosimaga tushib qolganini yashirishga harakat qilardi va uning uddasidan chiqdi ham.

– Bu deyman, juda qiziq narsalar haqida o'ylab o'tiribsiz shekilli, janob Sorel? Ehtimol... graf Altamirani Parijga qochishga majbur etgan o'sha fitnaning biror qiziqarli tafsilotini eslagan bo'lsangiz kerak-da? Shu xayollaringizni menga ham aytib bering; shu deng, juda qiziqib qoldim. Bu gaplarni hech kimga aytmayman, o'lay agar!

O'z gapiga o'zi quloq solar ekan, qiz qanday qilib og'zidan ana shu so'zlar chiqqaniga ajablanardi. Bu qanaqasi bo'ldi? U o'ziga tobe odamga yalinib o'tiribdimi? Qiz yanada ko'proq dovdirab qoldi-da, qandaydir beparvo hazil ohangida qo'shimcha qildi:

– Bu qanaqa xayollar bo'ldiki, odatda juda sovuqqon bo'lgan sizdek bir odamni Mikelanjelo payg'ambari kabi shu qadar ilhomlantirib yuboribdi?

Kutilmaganda shunday takallufsizlik bilan so'roqqa tutish Jyulenning g'azabini qaynatib yubordi. U birdan telba odamga aylangandek tuyuldi.

– Danton o'g'rilik qilib to'g'ri yo'l tutganmi? – dedi u birdan lahza sayin oshib borayotgan qandaydir bir g'azab bilan. – Pyemont va ispan revolyutsionerlari jinoyat qilib, o'z xalqlari sha'niga dog' tushirishi kerakmi? Odamlarga, ular bunga munosibmi, munosib emasmi, armiyadagi lavozimlar va turli ordenlarni bo'lashib berish lozimmi? Axir shunday mansab va mukofotlarga ega bo'lgan odamlar qirolning qaytishidan qo'rqisharmidi? Turin g'aznasini talon-toroj qilishga yo'l qo'ymoq kerakmi?

Qisqasini aytganda, mademuazel, – dedi u qovog'ini solganicha qizning ustiga bostirib borar ekan, – yer yuzida jaholat va jinoyatni yo'q qilishni istaydigan odam orqa-oidiga qirg'inbarot qilib, dovulday o'kirib o'tishi lozimmi?

Matilda qo'rqib ketdi, u yigitning nigohiga dosh bera olmay, beixtiyor orqaga chekindi. Qiz indamay Jyulenga tikilib turdi-da, so'ngra, o'z qo'rquvidan o'zi uyaliib, yengil odimlaganicha kutubxonadan chiqib ketdi.

Qirolicha Margarita

Muhabbat! Quvonchga erishmoq uchun ne
ko'ylarga solmaysan bizni.

«Portugaliyalik rohibaning maktublari».

Jyulen yozgan xatlarini qaytadan o'qib chiqdi. Tushlik ovqatga zang chalindi. «Bu parijilik qo'g'irchoqqa rosa kulgili ko'ringan bo'lsam kerak o'ziyam, – deya xayolidan o'tkazdi u. – Dilimdagi gaplarni unga aytib telbalik qilmadimmi axir! Ehtimol, bu uncha telbalik ham emasdir. Bu o'rinda bor haqiqatni to'kib solish men uchun munosib ish bo'ldi.

Xo'sh, nega bo'lmasam o'zi bu yerga kelib, menga aziz bo'lgan narsalarni so'rab-surishtiradi? Bu uning tomonidan beadablik emasmi! G'irt axloqsizlik-ku. Danton haqidagi fikrlarim uning otasi menga maosh to'laydigan vazifalar qatoriga kirmaydi-ku axir»

Yemakxonaga kirgach, Jyulen m-l de Iya Molni boshdan-oyoq motam kiyimida ko'rib ranjiganligini darhol unutdi-qo'ydi: oiladagilarning undan bo'lak biron-tasi ham qora kiyinmagani sababli bu hol yigitga juda g'alati tuyuldi.

Kuni bilan qattiq hayajonlanib yurgan Jyulen tushlikdan so'ng butunlay o'ziga keldi. Uning baxtiga, dasturxon yonida lotin tilini biladigan anavi akademik ham o'tirgan edi. «Agar mademuazel de Iya Molning motam tutishi haqidagi savolim chindan ham noo'rin bo'lsa, – deya o'yladi Jyulen, – manovi odam har qalay ustimdan uncha kulmasa kerak».

Matilda unga qandaydir boshqacha ko'z bilan qarab o'tirardi. «Mana u – bu yerlik ayollarning ishlasi, xuddi de Renal xonim hikoya qilgandek bo'lyapti, – deya o'yladi Jyulen. – Bugun ertalab unga biroz qo'polroq muomala qildim, u men bilan gaplashmoqchi bo'lganida inijligini ko'tarmadim. Natijada esa uning oldida hurmatim oshdi. Lekin u haqini qo'ymaydi, albatta. U hali mendan o'chini oladi, o'zining nafratomuz kibr-havosini namoyish qiladi menga, hozircha men chamasini faqat jig'iga tegdim xolos. Men judo bo'lgan ayol naqadar o'xshamasdi-ya bunga! Qanday tabiiy latofat bor edi unda! Qanday sofdillik! Men uning fikrini o'zidan avval bilib olardim, bu fikrning uning xayoliga qanday

kelayotganini sezib turardim. Uning qalbidagi yagona raqibim, bu bolalaridan judo bo'lish vahimasi edi, lekin bu tuyg'u shu qadar oqilona va tabiiy ediki, garchi undan o'zim aziyat cheksam-da, u menga xush yoqardi. Tentak ekanman... O'shanda Parij haqidagi orzulardan mast bo'lib yurganim tufayli bu farishta ayolning qadriga yetmadim.

Qanday tafovut, yo Rabbim! Xo'sh, bu yerda nimani ko'ryapman? Faqat shuhratparastlik, kalondimog'lik, o'ziga bino qo'yishning turli xil alomatlari – bor gap shu xolos». Barcha stol yonidan turib keta boshladi. «Anavi akademikimni qo'ldan chiqarimaslik kerak», deya qaror qildi Jyulen. Hamma boqqa chiqayotganida u akademikka yetib oldi-da, mo'min-qobillik bilan «Ernani»ning muvaffaqiyatidan g'azablanayotgan olimning fikriga qo'shildi.

– Ha, agar qamoqqa olishlar haqidagi maxfiy buyruqlar davrida yashaganimizda bormi... – dedi u.

– U davrda bunday qilishga uning jur'ati yetmagan bo'ldi! – deya Talma singari qo'llarini silkitib xitob qildi akademik.

Qandaydir gul haqida gap ochilgan edi, Jyulen Vergiliyning «Georgiklar»idan bir-ikki satr yod aytdi va shu zahoti abbat Delilning beqiyos she'rlarini maqtab qo'ydi. Xullas, u qo'ldan kelganicha akademikka xushomad qildi. Va shundan keyingina beparvo bir ohangda so'radi:

– Mademuazel de Iya Molning bugun motam libosini kiyib olgandanda biron-ta amakisi o'lib, undan meros olganmi, deyman?

– Nima? Siz shu uyda yashab turib, bu qizning qanday savdosi borligini bilmaysizmi hali? – dedi birdan to'xtab akademik. – Ros-tini aytсам, onasi qizining bunday telbalik qilishiga yo'l qo'yishi juda g'alati tuyuladi, albatta, lekin bu gap oramizda qolsin-u bu oiladagilarning irodasi shunaqa zaifroq o'zi. Mademuazel Matildaga esa iroda bobida Xudo bergan, shu boisdan ham u uydagilarning barini yotqizib-turg'izadi. Bugun o'ttizinchi aprel-ku axir. – Akademik jimib qoldi-da, quvlik bilan Jyulenga qarab qo'ydi. Jyulen qo'ldan kelgancha ma'nodor qilib iljaydi.

«Butun uyni yotqizib-turg'izish, motam libosi va bugun o'ttizinchi aprel ekanligining bir-biriga nima aloqasi bor? – deya o'ylardi u. – Bu deyman, o'zim o'ylaganimdan ham ko'proq qovun tushirganga o'xshayman-ku».

– Rostini aytсам, men... – dedi u akademikka va unga savol nazari bilan tikildi.

– Yuring, bog'ni birpas aylanaylik, – dedi akademik uzundan-uzoq va ta'sirli hikoya boshlash imkoniyati tug'ilib qolganidan huzur qilib. – Menga qarang: nahot siz bir ming besh yuz yetmish to'rtinchi yilning o'ttizinchi aprel kuni qanday voqea sodir bo'lganini bilmasangiz?

– Qayerda? – ajablanib so'radi Jyulen.

– Grev maydonida.

Jyulen shu qadar taajjubga tushgan ediki, hatto bu maydonning nomi ham unga hech narsani eslatmadi. Sinchkovlik va o'z ruhiga juda monand bo'lgan allaqanday fojiali qiziq voqealar to'g'risidagi hikoyani oldindan his etish tufayli uning ko'zlari alohida bir ifoda bilan yondiki, odatda, hikoyachilar o'z tinglovchilarining ko'zida ana shunday olovni ko'rishni yoqtirishadi. Akademik hech narsadan xabari bo'lmagan shunday e'tiborli tinglovchi topib olganidan boshi osmonga yetib, Jyulenga 1574-yilning 30-aprel kuni o'sha davrning eng chiroyli yigitlaridan biri Bonifatsiy de Iya Mol va uning do'sti, pyemontlik dvoryanin Annibal de Kokonassoning qanday qilib Grev maydonida boshi tanidan judo etilgani haqida juda batafsil hikoya qila boshladi.

– Iya Mol Navarra qirolichasi Margaritaning mahbubi edi. Qirolicha uni juda sevardi. Bir narsaga e'tibor bering-a, – deya qo'shimcha qildi akademik. – Mademuazel de Iya Molning ismi ham *Matilda-Margarita*. Shu bilan bir qatorda de Iya Mol gersog Alansonskiyning ar-zandasi va o'z ma'shuqasining eri, keyinchalik Genrix To'rtinchi nomi bilan mashhur bo'lgan Navarra qirolining yaqin do'sti ham edi. Xuddi maslenitsa bayramida, seshanba kuni butun saroy ahli o'lim to'shagida yotgan badbaxt qiroli Karl To'qqizinchi bilan Sen-Jermenda edi. Iya Mol qirolicha Katerina Medichi saroyida asir qilib saqlab kelayotgan o'z do'stlari, shahzodalarni xalos etmoqchi bo'ladi. U ikki yuz suvoriy bilan Sen-Jermen devori yoniga keladi. Gersog Alansonskiy qo'rqoqlik qiladi, natijada, Iya Mol jallodning qo'lga topshiriladi.

Lekin bu o'rinda mademuazel de Iya Molga eng ta'sir qiladigan alohida bir joyi bor, buni menga bundan yetti yil muqaddam uning o'zi aytgandi, o'shanda uning yoshi o'n ikkida edi, lekin o'shanda ham aqli, yo tavba! – shunday deya akademik ko'zlarini osmonga tikdi. – Shunday qilib deng, bu siyosiy fojida uning qalbini larzaga solgan narsa – qirolicha Margarita Navarrskayaning hech kimga bildirmay Grev maydonidagi qandaydir uyga yashirilib, jallodning oldiga odam yuborgani va undan o'z o'ynashining o'lik boshini talab

qilib olgani bo'libdi. Tun yarim bo'lganda esa, u Iya Molning boshini olib, o'z karetasiga o'tiribdi-da, Monmartr tepasining yonbag'rida joylashgan kichik bir ibodatxonaga boribdi va uni o'z qo'li bilan dafn etibdi.

– Nahot shu gaplar rost bo'lsa? – deya xitob qildi ta'sirlanib ketgan Jyulen.

– Mademuazel de Iya Mol o'z akasidan nafratlanadi, zero u ko'rib turibsiz, bu voqea haqida o'ylashni ham istamaydi va o'ttizinchi aprel kuni motam libosini kiymaydi. O'sha mashhur qatldan so'ng de Iya Mol bilan Kokonassoning sadoqatli do'stligini hech qachon unutmastik uchun, – o'sha Kokonasso italyan bo'lib, ismi Annibal edi, – bu avlodning barcha erkaklariga Annibal deb ism qo'yishadi. Lekin o'sha Kokonasso, – deya qo'shimcha qildi akademik tovushini pasaytirib, – Karl To'qqizinching aytishicha, 1572-yil 24-avgust voqealarida eng shafqatsiz qotillardan biri bo'lgan ekan. Lekin qanday qilib, azizim Sorel, siz shu xonadonning hamdasturxoni bo'lsangiz-u, bu voqealarni bilmay yursangiz?

– Shuning uchun ham bugun tushki ovqat payti mademuazel de Iya Mol akasini Annibal deb atagan ekan-da. Men bo'lsam noto'g'ri eshitdim, deb yuribman.

– Bu ta'na edi. Markiz qizining bu qiliqlariga chidab yurganiga hayronman... Bu go'zal qizga uylangan odam zerikmaydi.

Shundan so'ng besh-oltita zaharxanda gap aytili. Akademikning ko'zlarida chaqnab turgan badxohlik va takallufsizlikdan Jyulenning g'azabi qaynadi. «Mana, biz xuddi malaylarga o'xshab, xo'jayinlari-mizni g'iybat qilyapmiz, – deya o'yladi u. – Lekin bu janob akademikdan har narsani kutsa bo'ladi».

Jyulen bir kuni uni markiza de Iya Mol oldida tiz cho'kib turganini ko'rib qolgandi: u xonimdan provinsiyadagi o'z jiyani uchun tamaki bo'yicha soliq inspektori lavozimini iltimos qilmoqda edi. Kechqurun m-l de Iya Molning bir vaqtlar Elizaga o'xshab Jyulenga g'amza qilib yuradigan yoshgina kameristkasi unga o'z xonimining bunday kiyinishida odamlarni o'ziga qaratish niyati yo'qligini shama qildi. Chama-si, bu g'alati qiliq qiz tabiatining tub mohiyatidan chiqib kelsa kerak, u chindan ham do'stlarini ozod qilish uchun shahid ketgan, o'z davrining eng ma'rifatli qirolichasining sevimli o'ynashi bo'lgan o'sha de Iya Molni yaxshi ko'rardi. Bu odam ozod qilmoqchi bo'lgan do'stlarining kimligini aytmaysizmi! Valiahd shahzoda va Genrix To'rtinchi-ya.

De Renal xonimning barcha xatti-harakatida yaqqol sezilib turadigan tabiiylikka o'rganib qolgan Jyulen parijilik ayollarda istig'nodan bo'lak hech qanday xislatni ko'rmas va o'zini xiyol bo'lsa-da, noqulay sezgan paytlari ular bilan nima to'g'rida gapirishni bilmay qolar edi. Bu jihatdan m-l de Iya Mol istisno bo'lib chiqdi.

Endi yigit ajib sarvqomat bilan uyg'unlashgan o'ziga xos bu go'zallikni qalbning sovuqligiga yo'ymay qo'ygandi. U musaffo bahor kunlari mehmonxonaning lang ochiq derazalari ostida, bog'da birga sayr qilib yurar ekan, m-l de Iya Mol bilan uzoq-uzoq suhbatlashardi. Shunday suhbatlardan birida qiz unga d'Obinye va Brantomning taxirini o'qiyotganini aytdi. «Ajib mutolaa-ku! – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – Markiza bo'lsa unga Valter Skottning romanlarini o'qishga ruxsat bermay yuribdi!...»

Bir kuni Matilda unga Genrix III hukmronlik qilgan paytdagi bir yosh ayolning qilgan ishi haqida gapirib berdi – qizning ko'zlari shunday bir hayajon bilan porlab turardiki, uning samimiy gapirayotganiga sira ham shubha qilmasa bo'ladi. Bu voqea haqida u hozirgina Letualning memuarlarida o'qigan ekan: o'sha ayol erining xiyonat qilganini bilib qolgach, uning ko'ksiga xanjar sanchibdi.

Bu gapni eshitib Jyulenning ko'ngli ko'tarildi. Shunday iz-zat-hurmatda bo'lgan va akademikning aytishicha, butun uyni yotqizib-turg'izadigan bu qiz u bilan deyarli do'stona ohangda so'zlashmoqda edi.

«Yo'q, yanglishganga o'xshayman, – deya o'yladi birozdan so'ng Jyulen. – Bu sira ham do'stona munosabat emas, men shunchaki tragediyalardagi ishonchli odamdek bir suhbatdoshman, uning esa kim bilandir so'zlashgisi kelyapti. Axir meni bu xonadonda olim deb bilishadi-ku. O'sha Brantom, d'Obinye va Letuallarning kitoblari o'qib chiqmog'im kerak. Shunda hech bo'lmaganda mademuazel de Iya Mol menga hikoya qilayotgan ana shu voqealar haqida bahslashshim mumkin bo'ladi. Yo'q, men o'sha gungalak suhbatdosh bo'lib yurishimni tashlashim lozim».

Sekin-asta Jyulenning o'z qadri bilib va, shu bilan birga, o'zini juda tabiiy tutadigan bu qiz bilan suhbat borgan sayin qiziqarliroq tus ola boshladi. U o'zini g'azablangan plebeydek tutib yurishini unutayotgandi. Yigit m-l de Iya Molning ko'p mutolaa qilgani va durustgina muhokama yurita olishini sezib qoldi. Uning bog'da sayr qilib yurgan paytda izhor qilgan fikrlari mehmonxonada aytgan gaplaridan butunlay farq qilardi. Ba'zan u bilan suhbatlasha turib, qiz

shu qadar ruhlaniib ketardiki, bu hol uning odatdagi o'zini kibr-havo va sovuqqonlik bilan tutishiga butunlay teskari edi.

– Ittifoq urushlari – Fransiyaning qahramonlik davrlari edi, – dedi bir kuni u Jyulenga ko'zlari zavq va ilhom bilan chaqnar ekan. – Axir o'shanda har bir odam, sizning imperatoringiz davridagidek bir salibchani olish uchun emas, o'z safdoshlariga g'alaba keltirishi lozim bo'lgan ma'lum bir maqsad bilan jang qilgan-ku. O'sha paytlarda xudbinlik va turli pastkashliklar kamroq bo'lganini tan olsangiz kerak axir. O'sha davrni juda yaxshi ko'raman.

– Bonifatsiy de Iya Mol esa o'sha davrning qahramoni bo'lgan, – dedi Jyulen qizga.

– Har qalay, uni juda sevishgan, bunday sevgi hammagayam nasib qilavermaydi. Aytinch, hozir dunyoda o'z o'ynashining tanasidan judo qilingan boshiga qo'l tegiza oladigan ayol topilarmikin?

De Iya Mol xonim qizini chaqirib qoldi. Riyokorlik, agar uning foydali bo'lishini istashsa, pinhon tutilmog'i lozim, Jyulen esa ko'rib turibmizki, Napoleonga sajda qilishini m-l de Iya Molga deyarli aytib qo'ygan edi.

«Bizga nisbatan ularning ulkan ustunligi ham ana shunda, – deya o'yladi Jyulen bog'da yolg'iz qolgach. – Ajdodlari tarixi ularni oddiy his-tuyg'ulardan yuqoriroq qo'yadi, yana ular erta-kech tirikchilikni o'ylashmaydi ham. Qanday notavonlik axir bu! – deya qo'shimcha qildi u alam bilan. – Men bu yuksak predmetlarni o'ylashga munosib emasman. Mening hayotim, bu – turgan-bitgani riyokorlik, zero hammasi faqat shuning uchunki, halol non topib yeyishim uchun ming frank rentam yo'q».

– Xo'sh, nimalarni orzu qilyapsiz, taqdir? – deya so'radi Matilda, yugurganicha uning oldiga qaytib kalgach.

Jyulen o'zidan-o'zi nafratlanib charchagan edi. U mag'rurligi tufayli bor gapni ochiqdan-ochiq gapirib berdi. Yigit sholg'omdek qizarib ketdi, zero u o'zining qashshoqligini shunday badavlat bir kimsaga gapirmoqda edi. U otdan tushsa ham egardan tushmay, undan hech narsa tama qilmayotganini qizga yotig'i bilan uqtirishga harakat qildi. Matildaga u hech qachon bu qadar chiroyli ko'rinmagan edi: u yigitning yuz ifodalariidan sezgirlik va sadoqatni payqadi, qizning nazarida, ko'pincha unga xuddi ana shu narsa yetishmas edi.

Oradan bir oycha vaqt o'tdi, bir kuni Jyulen de Iya Mol saroyining bog'ida sayr qilib yurar edi, biroq endi uning yuzida o'zining kamsitilganligini muttasil o'ylash natijasida sezilib turadigan o'sha qahrli va

falsafiy murosasizlik ifodasi ko'rinmay qolgandi. U hozirgina, akasi bilan yugurayotib, oyog'i lat yeganini aytgan m-l de Iya Molni mehmonxona eshigiga qadar kuzatib qo'ygandi.

«U qo'limga qandaydir juda g'alati suyandi! – deya mulohaza yuritardi Iyulen. – Yo men o'zimga bino qo'yg'an oliftaman, yoki chindan ham unga biroz yoqaman. Hatto g'ururim qanday aziyat chekishi haqida hikoya qilgan paytimda ham u juda muloyim bir qiyofada quloq solyapti. Uning shunday yuvosh bo'lib qolganini ko'rishsa, mehmonxonadagilarning bari naqadar hayron bo'lishlarini tasavvur qilaman. Imonim komilki, boshqa hech kim bilan u shunday muloyim va mehribonlik bilan suhbatlashmaydi». Iyulen bu g'aroyib do'stlikka ortiqcha baho berib yubormaslikka harakat qilardi. Uning o'zi buni vaqtincha sulhga o'xshash bir narsa deb hisoblardi. Ular har kuni bir-birlari bilan uchrashar ekan, kecha oralarida paydo bo'lgan iliq va do'stona ohangga o'tmoqdan avval o'zlaridan: «Xo'sh, bugun biz do'stmizmi yoki dushman?» – deya so'rashayotgandek tuyulardi. Ular bir-birlariga aytgan birinchi jumllarida suhbatning mazmuni hech qanday ahamiyatga ega bo'lmadi. Muomalaning shakli – ikkovining ham butun diqqat-e'tibori ana shunga qaratilgan bo'lardi. Iyulen, agar bu dimog'dor qizga bir marta bo'lsa ham haqorat qilishga yo'l qo'yib bersa, hammasi barbod bo'lishini yaxshi tushunardi. «Agar arazlashadigan bo'lsak, yaxshisi o'z g'ururimni qonuniy ravishda himoya qilib arazlashib qo'ya qolganim ma'qul. Mabodo biror narsada unga yon berib, nafsoniyatimning aziyat chekishiga yo'l qo'ysam, turgan gap, keyinchalik u menga nafratini sochib, qalbinga nish ura boshlaydi va bundan o'zimni himoya qilishim qiyinroq bo'ladi».

Bir necha marta Matilda, kayfiyati buzilib turgan paytda u bilan oqsuyak xonimlardek gaplashmoqchi bo'ldi, – qiz bu urinishlarida katta mahorat ko'rsatardi, – biroq har gal Iyulen darhol buning oldini olardi.

Bir kuni u qizning gapini shartta bo'lib qo'ydi. – Agar mademuazel de Iya Mol o'z otasining kotibiga biror ish buyurishni lozim ko'rsalar, – dedi u qizga, – kotib u kishining buyruqlarini so'zsiz eshitmog'i va ehtirom bilan itoat etmog'i lozim, lekin u shundan bo'lak bir og'iz ham so'z aytishga majbur emas. Unga o'z fikrlarini mademuazelga izhor qilishi uchun haq to'lashmaydi.

Qiz bilan o'zining o'rtasidagi bu munosabat va Iyulenning qalbidagi tug'ilgan ba'zi bir g'alati shubhalar biror narsa ustidan kulish odob-sizlik hisoblanadigan va barcha har bir narsadan gumonsiraydigan

bu hashamdor mehmonxonada birinchi pallada yuragi siqilib yurgan yigitning dilidagi xunobgarchilikni quvib yubordi.

«Agar u meni sevib qolsa, xo'p qiziq ish bo'lardi-da. Lekin u meni sevadimi-yo'qmi, men aqli bir qiz bilan do'stlashib qoldim. Ko'rib turibman, uydagilarning bari undan bezillab turadi, ayniqsa anavi markiz de Kruaznua qo'rqadi undan. Shunday muloyim, dilbar, jasur yigit-a, barcha ustunlik u tomonda axir: nasl-nasabi ham yuksak, davlati ham behisob! Agar shulardan birontasi menda bo'lganida bormi, naqadar baxtli bo'lardim-a! U Matildani jonidan sevadi, unga uylanishi kerak. Markiz de Iya Mol bu nikoh bitimini tayyorlayotgan ikkala notariusga ozmuncha xat yozdirmadi menga. Shunday qilib, men ertalab qo'lga qalam olib, buyurgan narsalarini yozib o'tiradigan oddiy bir kotib, oradan biror ikki soat o'tgach, bu yerda, bog'da, o'sha yoqimtoy zodagon yigit ustidan tantana qilyapman, zero, oxir-oqibatda, qiz meni afzal ko'rayotganiga sira ham shubha qolmayotir. Ehtimol, Matilda uni xuddi bo'lajak er sifatida yomon ko'rar, buning uchun unda kibr-havo juda yetarli. U holda, demak, menga ko'rsatilayotgan iltifotlar – suhbatdosh malayga ko'rsatiladigan ishonch bo'lib chiqadi-ku.

Yo'q, yo men aqlidan ozganman, yoki uning chindan ham menga mayli bor. U bilan qancha sovuqroq va rasmiyroq gaplashsam, u o'zini menga shuncha yaqinroq olishga harakat qilyapti. Bularning hammasi qandaydir niyatda qilinyapti, bularning bari munofiqlik, deya taxmin qilish ham mumkin, lekin men paydo bo'lishim bilan uning ko'zlari chaqnaq ketayotganini aniq ko'ryapman-ku. Nahot bu parijilik ayollar shu qadar makkora bo'lsalar? Darvoqe, menga bari bir emasmi? Zohiran shunaqa, axir bu mening foydam-ku. Bo'пти, ana shu zohirlikdan lazzatlanaylik bo'lmasam. Yo Rabbim, buncha chiroyli bo'lmasa u! Bu moviy shahlo ko'zlarning yaqindan turib tikilishi naqadar yoqadi menga. Hozir u menga o'qtin-o'qtin shunday qaraydigan bo'lib qolgan. Bu bahor uch yuz nafar yovuz va jirkanch talabalar orasida o'zimni nihoyatda baxtsiz his etgan va irodamning kuchi tufayligina o'sha hayotga bardosh berib kelgan bulturgi bahorga naqadar o'xshamaydi-ya. Unday desam yovuzlik bobida o'zim ham o'sha talabalardan deyarli qolishmayman-ku axir».

Biroq shubhaga tushgan daqiqalarida Iyulen o'ziga-o'zi shunday derdi: «Bu qiz mening ustimdan kulyapti. U akasi bilan kelishib olib, ilkkovi meni kalaka qilishyapti. Lekin irodasi sustligi uchun u akasidan nafratlanadi shekilli. «Akamning bor-yo'q fazilati jasurligi xolos»,

degan edi u menga. Uning butun jasorati faqat ispanlar shamshiridan qo'rqmaslik, Parijda esa u hamma narsadan cho'chiydi, doim kulgili ahvolga tushib qolmasam edi, deb qo'rqib yuradi. Uning rasm-odat bo'lib qolgan haqiqatlardan xiyol chetga chiqadigan biron-ta mustaqil fikri yo'q. Men hatto doim uni himoya qilishimga to'g'ri keladi, degandi. Matilda endigina o'n to'qqiz bahorni ko'rgan qiz! Nahotki bu yoshda shunday muntazamlik bilan, bir lahzaga bo'lsa-da, dilidagini sezdirmay munofiqlik qilish mumkin bo'lsa?

Lekin, boshqa jihatdan olganda, mademuazel de Iya Mol shahlo ko'zlarini bir ifoda bilan menga tikkan zahoti graf Norber darhol nari ketadi. Buning qandaydir shubhali tomoni bor: u, chamasi, singlisi-ning malaylar orasidagi allaqanday xizmatkorni ortiq ko'rayotganidan g'azablansa kerak. Axir gersog Shonskiy meni xuddi shunday deb ataganini o'z qulog'im bilan eshitgandim-ku». Shu gapni eslagach, nafrat Jyulening qalbidagi barcha bo'lak tuyg'ularni siqib chiqardi. «Ehtimol, o'sha miyasi aynab qolgan gersog ko'hna uslubni yaxshi ko'rar?»

«Nimayam derdim, u go'zal qiz, – deya o'ylashda davom etardi Jyulen ko'zlari g'azab bilan chaqnab, – uni yo'ldan uraman-da, keyin qochib ketaman. Yo'limni to'sgan odamning sho'ri quriydi!»

Ana shu orzularga berilish endi Jyulening yagona mashg'uloti bo'lib qoldi: u boshqa hech narsani o'ylay olmasdi. Kunlar uning uchun soat kabi o'tib bormoqda edi.

U biror jiddiy ish bilan shug'ullanmoqchi bo'lganida xayoli birdan uni uzoq-uzoqlarga olib qochardi: oradan chorak soat o'tib, u hushiga keldi-yu, yuragi orziqib qotib qolardi-da, «U meni sevarmik?» degan savoldan miyasi g'ovlab ketardi.

XI

Yosh qizning qudrati

Men uning husniga qoyil qolaman-u, lekin aqlidan qo'rqaman.

Merime.

Agar Jyulen o'zicha Matildaning husniga tahsin o'qish yoki uning ajdodlaridan meros qolgan takabburligidan g'azablanish o'rniga (to'g'ri, qiz so'nggi paytlarda Jyulenga nisbatan takabburlik

qilmay qo'ygandi), bu vaqtini mehmonxonada sodir bo'layotgan voqealarni kuzatishga sarflaganida edi, u qizning tevarak-atrofidagi odamlarga o'tkazadigan hukmining nimadan iboratligini tushunib olgan bo'lardi. Agar m-l de Iya Molga biron-ta odam yoqmay qolsa, u aybdorni nozik va o'tkir bir hazil bilan jazolay bilardi. Bu hazil odob doirasidan tashqari chiqmas, lekin u dilni shu qadar vayron qilardiki, odam u urgan nish haqida qancha ko'p o'ylasa, shuncha ko'p azob chekardi. Bora-bora u haqoratlangan nafsoniyat uchun chidab bo'lmas darajaga yetardi. Oilaning boshqa a'zolari orzu qilib yuradigan narsalar uning uchun hech qanday ahamiyatga ega bo'lmagani boisidan qiz hammaga nihoyatda sovuqqon bo'lib ko'rinardi. Aristokratik salon shunisi bilan yoqimlik, odam u yerdan chiqib ketgach, o'rni kelib qolganda uni, men u yerda bo'lganman, deya eslashi mumkin. Fikr-mulohazaning butunlay yo'qligi, siyqa gaplar, ayniqsa har qanday munofiqlikni bir cho'qishda qochiradigan bema'ni oldi-qochdilar – bularning bari ko'ngilni aynatadigan *chuchmalligi* bilan kishini butunlay bezdirib yuborishi mumkin. Nazokat va faqat nazokat, aslini olganda, ancha durust narsa, lekin u birinchi palladagina shunday tuyuladi. Jyulen avvaliga maftun bo'lgan va hayratga tushib yurgan paytlarda xuddi ana shuni his etgan edi. Nazokat, derdi u o'ziga-o'zi, bu – faqat yaxshi tarbiya ko'rmagan odamlarda sezilib qoladigan g'ijinishning yo'qligi, xolos. Matilda tez-tez zerikib turardi, ehtimol, u har qanday boshqa joyda ham xuddi shunday zerikishi mumkin edi. Ana shuning uchun ham uzib oladigan biror so'z o'ylab topsa, uning bahridili ochilardi.

Ota-onasi, akademik va unga xushomad qilib yuradigan besh-oltita sig'indiga qaraganda qiziqroq odamlarni masxara qilib, bu sohada mahoratini oshirmoq uchun ham u, ehtimol, markiz de Kruaznua, graf de Kaylyus va yana uch-to'rtta bag'oyat munosib yigitlarni umidvor qilib yurardi. Bular qiz uchun shunchaki kalaka qilishga yangi nishon edi.

Biz dilimiz ranjisa-da, shuni tan olmog'imiz kerakki, zero biz Matildani yaxshi ko'ramiz, qiz bu yigitlarning ba'zilaridan xat olib turardi, gohida esa ularga o'zi ham javob yozardi. Yana shuni ham qayd qilmog'imiz kerakki, romanimizning ushbu qahramoni o'sha davrda rasm bo'lgan xulq-atvor bobida istisno hamdir. Har qalay asilzoda qizlar tarbiyalanuvchi «Iso qalbi» monastiridan chiqqan xonimchalarni bemulohazalikda sira ham ayblab bo'lmasdi.

Kunlardan birida markiz de Kruaznua Matildaga qiz bir kun ilgari ancha ehtiyotsizlik bilan yozgan xatni qaytarib berdi, bunday oqilona ehtiyotkorlik bilan u qizning ko'nglini rom etishga umid qilgan edi. Biroq bu yozishmada Matildani xuddi ana shu telbalik o'ziga maftun qilgandi. Unga o'zini xavf ostiga qo'yib tavakkal qilish yoqardi. Qiz o'sha voqeadan so'ng markiz bilan bir yarim oy gaplashmay yurdi.

Bu yigitlarning xatlari Matilda uchun ermak edi, lekin uning o'zi aytishicha, bu xatlar bir-biriga juda o'xshab ketardi. Ularning barida samimiy muhabbat dardi izhor etilardi.

– Ularning hammasi bir xil, hozirning o'zidayoq Falastinga jo'nashga tayyor tanti yigitlar, – dedi u xolavachchasi. – Bundan ham badtari bo'lishi mumkinmi axir? Men endi kelajakda butun umr ana shunday xatlar olib yashashim kerak! Axir bu maktublarning yozilish uslubi qaysi mashg'ulot turi rasm bo'lishiga qarab, nari borsa yigirma yilda bir marta o'zgarishi mumkin. Har qalay Imperiya davrida ular bunchalik bema'ni emasdilar. U paytdagi oqsuyak yigitlar yo biror buyuk jihati bo'lgan ishlarni kuzatganlar, yoki ularni amalga oshirishda o'zlari ishtirok etganlar. Mening tog'am, gersog N. Vagram ostonasidagi jangda qatnashgan.

– Nima, qilichbozlik qilish uchun ham aql talab qilinadimi? – deya e'tiroz bildirdi Matildaning xolavachchasi mademuazel Sent-Eredit. – Lekin bunday jangda qatnashgan odam keyin doim faqat shuni hikoya qilib yuradi.

– Xo'sh, hikoya qilsa nima qilibdi! Men bunday hikoyalarni jon deb eshitaman, Napoleon davrida o'n minglab askarlar o'limga tik qarab borgan haqiqiy jangda ishtirok etmoq, bu chinakam jasoratdan dalolat beradi. Xavf-xatarning betiga tik qaramoq qalbga yuksaklik bag'ishlaydi va mening bechora muxlislarim tarmashib yotgan manovi zerikarli hayotdan xalos etadi, zerikish esa shu qadar yuqumliki, asti qo'yaverasiz. Birona qahramonlik ko'rsatish ulardan qaysi birining xayoliga keldi deysiz? Ular menga uylanishmoqchimis, shu ham jasorat bo'ldi-yul! Men badavlat qizman, otam kuyovining nufuzini oshirib qo'yadi, albatta! Ah, qani endi u menga sal bo'lsa-da, g'alatiroq bir kuyov topib berganida edi!

Matildaning jonli, tiniq, jozibali fikr yuritishi uning tiliga birmuncha salbiy ta'sir qilgandiki, buni o'zingiz ham sezgan bo'lsangiz kerak. O'qin-o'qin qizning og'zidan chiqib ketgan birona ibosizroq so'z uning boadab do'stlariga erish tuyulardi. Agar Matilda hammaga shu

qadar yoqmaganida, do'stlari ba'zan uning ayollik latofatiga mutlaqo mos tushmaydigan o'tkir iboralar aytib yuborishini ochiqdan-ochiq tan olishgan bo'lardi.

Qiz esa, o'z navbatida, Bulon o'rmonida g'ij-g'ij bo'lib yotgan bu nazokatli kavalier zotiga shafqatsiz edi. U kelajakka dahshat bilan qaraydi, deb bo'lmasdi, zero bu juda kuchli tuyg'u, lekin u bunday hayotdan jirkannardi, bu esa uning yoshidagi qizlarda kamdan-kam uchraydigan bir hol, albatta.

Xo'sh, u nimani orzu qilsin? Uning hamma narsasi bor edi: boylik, nasl-nasab, aql, husn, atrofdagilarning bari shunday deyshardi va qiz bunga ishonardi, xullas, falak undan o'z saxovatini ayamagandi.

Jyulen bilan sayr qilish dilliga zavq bag'ishlayotganini da'f'atan sezib qolganida butun Sen-Jermen qasabasidagi eng badavlat bu qiz ana shunday o'y-xayollar bilan band edi. Yigitning mag'rurligi uni taajjubga solmoqda edi: qiz bu oddiy kosibvachchanning nozik aqliga qoyil qolardi. «U abbat Moriga o'xshab yepiskop darajasiga ko'tariladi», deya o'ylardi u.

Tez orada uning ba'zi bir fikrlariga qahramonimizning sira ham soxta bo'lmagan samimiy bir sabot bilan e'tiroz bildirishi Matildani juda qiziqitirib qo'ydi; qiz bu to'g'rida o'ylay boshladi, u o'z dugonasiga yigit bilan qilgan suhbatlarining barcha tafsilotlarini aytib berar va unga nuqul bu suhbatlarning asl ma'nosini, ularning nozik jihatlarini bayon qilib berolmayotgandek tuyulardi. Da'f'atan uning miyasiga lop etib bir fikr kelib qoldi. «Men sevish baxtiga muyassar bo'libman, – dedi u bir kuni qalbi cheksiz zavqqa to'lib. – Men sevaman, ha, sevaman, bu aniq. Mening yoshimdagi chiroyli, aqli bir qiz chinakam his-tuyg'uni sevgidan bo'lak yana nimada topishi mumkin axir. Qancha harakat qilmayin, men hech qachon na manovi Kruaznuani, na Kaylyusni na darajada to'kis bo'lishsa kerak. Xullas, ular bilan zerikib qolaman».

Qiz o'zicha «Manon Lesko», «Yangi Eloiza», «Portugaliyalik rohibaning maktublari» va hokazo, va hokazolarda o'qigan barcha ehtiros tasvirlarini eslay boshladi. Bu o'rinda so'z o'z-o'zidan ma'lum, yuksak tuyg'u to'g'risida ketmoqda edi, yengil ishqiy sarguzasht uning yoshidagi va uning nasabidagi qiz uchun sira ham to'g'ri kelmasdi. Muhabbat deb u Fransiyada Genrix III va Bassompyer davrida uchraydigan yuksak va

³⁹ Boshqa birontasini ham (*ital.*).

qahramonona tuyg'unigina aytardi. Bunday muhabbat to'siqqa uchraganda qo'rqqulik bilan orqaga chekinmas, yo'q, aksincha, u buyuk ishlar sari undardi. «Hozir bizda Yekaterina Medichi, Lyudovik O'n uchinchi paytidagi kabi haqiqiy saroy ahlari yo'qligi men uchun naqadar baxtsizlik bo'lyapti, sezib turibman, katta jasorat talab qilinadigan buyuk ishlar qilishim mumkin edi. Agar hozir Lyudovik O'n uchinchi kabi shavkatli bir qiroldimda tiz cho'kib turganida edi, men uning uchun nimalar qilmasdim deysiz! Men uni, baron de Tollining ta'biri bilan aytganda, Vandeyaga boshlab borardim va u yana o'z qirolligini qayta zabt etardi, ana unda hech qanday Xartiyaga ehtiyoj bo'lmasdi... Jyulen esa, menga yordam berardi. Unga hozir nufuz bilan boylik yetishmaydi, xolos. Shunda u shuhrat ham qozongan, boylik ham orttirgan bo'lardi.

Kruazuada esa hamma narsa bor, lekin u butun umr faqat gersogligicha qoladi, doym yarimroyalist, yarimliberal bo'lib, sira haddidan oshmay, mujmal va o'rtamiyona odam bo'lib yuraveradi, *binobarin, doim ikkinchi o'rinda bo'ladi.*

Ro'yobga chiqayotgan paytda *haddidan oshish* bo'lib tuyulmaydigan birona buyuk ishning o'zi bormikin dunyoda! U ro'yobga chiqqanidan keyin esa bu ishni oddiy odamlar ham bajarsa bo'ladigan deb hisoblay boshlaydilar. Ha, qalbimda barcha mo'jizalari bilan hukmronlik qilayotgan bu tuyg'u sevgining o'zginasi, sezib turibman, uning alangasi menga ilhom bag'ishlayapti. Falak aslida ham mendan bu saxovatini ayamasligi kerak edi. Bir insonda shuncha fazilatlarini bekorga shunday mujassam qilmagan-ku axir u. Mening baxtim o'zimga munosib bo'ladi. Hayotimning har bir kuni kechagi kunning bema'ni takrori bo'lmasligi kerak. Jamiyatda tutgan o'rni bo'yicha mendan shu qadar yiroq turgan bir yigitni sevishga jur'at etishning o'zidayoq qandaydir jasorat va buyuklik bor. Bundan keyin ham u menga munosib bo'ladimi-yo'qmi, buni ko'ramiz hali. Agar Jyulening biror zaif tomoni borligini sezib qolgudek bo'lsam, darhol u bilan munosabatni yig'ishtiraman-qo'yaman. Shunday ajoyib avloddan bo'lgan va odamlarning aytishicha, shunday tanti qiz (otasi bir kuni uni shunday sifatlagan edi) ahmoqona ish qilmasligi kerak.

Agar de Kruazuani sevib qolganimda xuddi ana shunday ahmoqona ish qilgan bo'lardim. Bu mening xolavachalarim lazzatlanib yurgan baxtning o'zginasi bo'lardi. Men esam xudda shu narsadan nafratlanib yuraman. Boyaqish markiz menga aytadigan barcha gaplar va o'zining unga javoban aytadigan hamma so'zlarim menga oldindan ma'lum. Esnog'ingni qistatadigan muhabbat ham muhab-

bat bo'ldimi? Undan ko'ra munofiqlik qilgan yaxshi. Buni qarang-a: xolavachalarimdan kichigini erga berishgandek, to'y bitimiga imzo chekishadi-yu, mehribon qarindoshlarim mehlari tovlanib ko'zlariga yosh olishadi. Yaxshiyamki, ularning ko'nglini topish qiyin va ular qarshi tomonning notariusi tunov kuni bitimga kiritgan anovi so'nggi shart tufayli tovsallanib turishibdi».

XII

Danton emasmikin bu?

His-hayajonga o'chlik... Mening xolam, go'zal Margarita de Valuaning tabiati ana shunday edi. Tez orada u hozirgi kunda Fransiya Genrix IV nomi bilan hukmronlik qilayotgan Navarra qiroliga turmushga chiqdi. *Tavakkal qilish...* Bu go'zal malika tabiatining butun siri ana shunda edi, uning o'n olti yoshdan boshlab akalari bilan tez-tez arazlashib va yarashib turishining boisi ham ana shunda. Yoshgina qiz nimasi bilan tavakkal qilishi mumkin axir? O'zidagi eng qimmatbaho narsa: o'z or-nomusi bilan. Uning butun hayoti haqida ham ana shu bo'yicha hukm yuritiladi.

Karl To'qqizinchingning nikohsiz xotinidan tug'ilgan o'g'li gersog Angulemskiy memuarlari.

«Xo'sh, Jyulen bilan ikkovimiz-chi? Hech qanday bitim, meshchanlik rasm-rusumlarini oldindan amalga oshiruvchi hech qanday notariusi bo'lmaydi bizda. Hammasi qahramonona bo'lib, hammasi tasodifga qo'yib beriladi. Agar uning past tabaqadan chiqib kelganini hisobga olmaganda, hammasi Margarita Valuaning o'z zamonasining eng ajoyib kishisi bo'lmish navqiron Iya Molga bo'lgan muhabbatiga o'xshab ketadi. Lekin saroy a'yonlaridan bo'lmish yigitlarimiz *odob qoidalariga* ko'r-ko'rona sodiq bo'lib, xiyol bo'lsa-da, g'alatiroq ho-disani o'ylashlari bilanoq ranglari o'chib ketga, menda nima ayb, Gretsiya yoki Afrikaga kichkina bir sayohat, ularga eng zo'r jasorat bo'lib ko'rinadi. O'shanda ham ular faqat buyruqqa binoan, o'tryad

bilan birga borishadi. Lekin ularni o'z holiga qo'yib bersangiz bormi, darhol vahimaga tushib qolishadi, ular badaviylarning nayzasidan emas, yo'q, kulgili ahvolga tushib qolishdan qo'rqishadi va bu vahima ularning es-hushini olib qo'yadi.

Mening azizim Jyulen esa buning xuddi aksi: u hamma ishni bir o'zi bajarishni yaxshi ko'radi. Biror kishiga suyanib ish ko'rish, birona odamdan yordam so'rash bu g'aroyib yigitning hatto xayoliga ham kelmaydi. U bo'lak hammadan nafratlanadi, men esa, xuddi shuning uchun ham undan nafratlanmayman.

Agar Jyulen shu kambag'alligi bilan dvoryanin bo'lganida edi, mening sevgim bema'ni tentaklik, eng oddiy mezialyans⁴⁰ bo'lib chiqardi, men hech qachon bu ishga yurmagan bo'lardim, bunda chinakam buyuk ehtirolarga xos bo'lgan jihatlar, hech qanday yengib bo'lmas to'siqlar ham, kelajakning majhulligi ham bo'lmasdi».

M-I de Iya Mol bu yuksak mulohazalarga shu qadar berilib ketgan ediki, ertasi kuni u markiz de Kruaznua bilan akasiga o'zi ham sezmaganda holda Jyulenni ko'klarga ko'tarib maqtay boshladi. Qiz shunchalar qizg'in gapirardiki, bu hol, oxir-oqibatda, ularning izzat-nafsiga tegdi. – Bu serg'ayrat yigitdan qo'rqishingiz kerak, – deya xitob qildi akasi. – Yana revolyutsiya boshlangudek bo'lsa, u hammamizni gilotinaga jo'natadi.

Qiz bu gapga javob berishga jur'at etmay, akasi va markiz de Kruaznua g'ayrat, shijoatdan cho'chishlarini kalaka qila boshladi. Axir aslida bu qandaydir kutilmagan hodisaga duch kelib qolishdan qo'rqish, bunday voqeadan sarosimaga tushish mumkinligidan cho'chish edi-da. – Siz janoblar, doim kulgili ahvolga tushib qolishdan qo'rqib yurasiz – axir, baxtga qarshi bunday xavfga 1816-yilda barham berilgan-ku.

«Ikki partiya mavjud bo'lgan mamlakatda, – deguvchi edi janob de Iya Mol, – kulgili ahvolning o'zi bo'lishi mumkin emas».

Qizi otasining bu bilan nima demoqchi ekanligini juda yaxshi anglagan edi.

– Shunday qilib, janoblar, – dedi u Jyulenning muxoliflariga, – sizlar umrbod qo'rqib yurasizlar, keyin esa sizlarga:

Axir bu bo'ri emas, uning soyasi, faqat, –

deya qo'shiq aytib berishadi...

Birozdan so'ng Matilda ularning oldidan ketdi. Akasining gaplari uni dahshatga solgan edi: u anchagacha o'ziga kelolmay yurdi, biroq ertasi kuni qiz, bu gap – juda katta maqrov, degan xulosaga keldi.

«Har qanday qat'iyat barham topgan bizning zamonamizda Jyulenning dadilligi ularni qo'rqitaydi. Men akamning bu so'zlarini unga aytaman. Uning nima deb javob berishini bir ko'rmoqchiman. Faqat uning ko'zlari yonib turadigan bir paytni topib aytish kerak. Bunday paytda u menga yolg'on gapira olmaydi».

«Agar bu Danton bo'lsa-chi! – dedi u uzoq xayol surib, o'ziga kelgach. – Xo'sh, nima qilibdi! Agar yana revolyutsiya boshlanib qolgudek bo'lsa, Kruaznua bilan mening akam qanday rol o'ynashadi? Ularining roli oldindan belgilab qo'yilgan: ulug'vorlik bilan taqdirga tan berish. Ular qahramonona bir itoatgo'ylik bilan sira qarshilik ko'rsatmay, qo'ydek boshlarini pichoqqa tutib berishadi. Ular o'la turib cho'chiydigan yagona narsa, bu – yana o'sha axloq doirasidan chiqib ketmaslik bo'ladi. Mening kichkina Jyulenim esa, agar najot topishga sal umid bo'lsa, o'zini qamoqqa olgani kelgan har qanday yakobinchining peshonasidan otadi. U odob saqlash haqida o'ylab o'tirmaydi, yo'q».

Bu so'zlar uni o'ylantirib qo'ydi. Ular qizning tasavvurida qandaydir og'ir xotiralarni jonlantirdiki, uning dilidagi zavq-shavq bir zumda g'oyib bo'ldi-qoldi. Bu so'zlar unga de Kaylyus, de Kruaznua, de Lyuz janoblari va akasining ba'zi hazil-mazax gaplarini eslatdi. Bu janoblar bir ovozdan Jyulenni riyokor, itoatgo'y va munofiq ko'rinadi deb ayblashardi.

«Ah, – deya xitob qildi u birdan ko'zlari quvonch bilan yonib, – ularning xuddi ana shu istehzolari-yu, doimiy hazil-huzul gaplari, garchi buni o'zlari istamagan bo'lsalar-da, Jyulen biz bu yil qishda ko'rgan odamlar ichida eng ajoyib ekanligidan dalolat berib turibdi. Xo'sh, uning kamchiliklari va turli g'alati xislatlari bilan ularning nima ishi bor? Undagi haqiqiy ulug'vorlik esa, o'zlarining riyogarchilig-u mehribonliklarga qaramay, ularning nafsoniyatiga tegadi. To'g'ri, Jyulen kambag'al va u ruhoniy bo'lmoq uchun tahsil ko'rgan, ular esa eskadronlarga komandirlik qilishadi, ular o'qishga muhtoj emaslar. Bu ancha qulay, albatta.

Biroq ana shu barcha manfiylarga, doim bir xilda qora kostyum kiyib yurishi va boyaqish ochlikdan o'lmaslik uchun o'zini ruhoniyardek sipo tutishiga qaramay, bu asilzoda yigitlar uning ustunligidan cho'chib qolish-

⁴⁰ Mezialyans – nikohda tengsizlik (*tarij*.)

gan. Bunga shubha yo'q. Manovi ruhoniylarga xos sypogarchilik esa biz u bilan bir necha daqiqaga yolg'iz qolganimiz zahoti g'oyib bo'ladi-qo'yadi. Bu janoblar o'zlariga o'tkir va aqli bo'lib tuyulgan biror gap aytganlarida ular darhol, avvalo Jyulenga qarab qo'yadilar. Men buni juda aniq sezdim. Bu asilzoda yigitlar biron savol bilan murojaat qilmagunlariga qadar, uning o'zi ular bilan birinchi bo'lib so'zlashmasligini juda yaxshi biladilar-ku axir. U faqat men bilan so'zlashadi. U meni olijanob qalb sohibasi deb hisoblaydi. Ularning e'tirozlariga esa faqat odob qoidalar talab qilganicha javob qaytaradi. Va darhol hurmat saqlab jimib qoladi. Men bilan esa u soatlab bahslashishga tayyor; faqat hech qanday e'tirozim qolmagandan keyingina o'zining haqligiga ishonch hosil qiladi. Butun qish davomida biz u bilan biron marta ham chinakamiga janjallashmadik, ba'zi-ba'zidagina bir-birimizning diqqatimizni o'zimizga qaratmoq uchun piching qildik, xolos. Buyam gapmi, hatto xonadonimizning obro'-e'tibori bo'lmish otam ham ham Jyulenni hurmat qiladi. Barcha bo'lak odamlar uni yomon ko'rishadi, lekin onamning dugonalari, anovi xudojo'y munofiqlarni hisobga olmaganida hech kim undan nafratlanmaydi.

Graf de Kaylyus otga o'lgudek ishqiboz odam edi yoki o'zini shunday qilib ko'rsatishga harakat qilardi, uning butun umri otxonada o'tardi. U hatto nonushtani ham ko'pincha o'sha yerda qilardi. Bu g'aroyib ishqibozlik va doim tishining oqini ko'rsatmay yurish odati tufayli u do'stlari orasida katta hurmat qozongan edi, xullas, bu yigit ana shu kichkina to'garakning haqiqiy lochini bo'lib, boshqalardan ajralib turardi.

Ertasi kuni barcha de Iya Mol xonimning keng-mo'l kreslosi ortida to'plangani zahoti, - Jyulen o'sha kuni mehmonxonaga kelmagan edi, - janob de Kaylyus m-l de Iya Molni ko'rishi bilanoq, hech nimadan hech nima yo'q, birdan qizishib, Matildaning Jyulen haqidagi yaxshi fikriga qarshi e'tiroz bildira boshladi. Kruaznua bilan Norber esa uning gapini quvvatlab turishdi. Qiz bu soddagina hiylani darhol tushundi-yu, qalbi zavqqa to'ldi.

Mana, - deya xayolidan o'tkazdi u, - ularning bari hatto o'n luidor rentasi bo'lmagan va savol bilan murojaat qilgunlariga qadar, ularga javob bera olmaydigan yolg'iz bir iste'dodli odamga qarshi til biriktirishibdi. U hatto, ana shu qora kostyumda ham ularni vahimaga solib qo'yibdi; Mabodo u epolet taqib yurganida nima bo'lardi?»

Qiz shu choqqacha bunchalik ziyraklik bilan javob qaytargan edi. Ular hujum boshlashgan zahoti u Kaylyus va uning itti-foqdoshlari boshiga zaharolud kesatqlar yog'dirdi. Bu dabdabali

ofitserlarning qochiriqlari daf qilingach, Matilda janob de Kaylyusga qarab shunday dedi:

- Agar ertaga Fransh-Konte tog'i tomonidagi biror dvoryancha, Jyulen mening nikohsiz xotinimdan tug'ilgan o'g'lim bo'ladi, deb tan olsa-da, unga o'z nomi bilan bir necha ming frank pulni vasiyat qilib qoldirsa, bir yarim oy o'tmasdan o'z ham xuddi sizlarga o'xshab mo'ylov qo'yadi, janoblar, yarim yildan keyin esa u xuddi sizlar kabi gusar ofitseri bo'lib oladi. Ana o'shanda uning tabiatidagi ulug'vorlik sira ham kulgili bo'lib ko'rinmaydi. Ko'rib turibman, janob bo'lajak gersog, endi sizning birgina dalilingiz, dalil bo'lgandayam eskigan va yaroqsiz dalilingiz qoldiki, u ham bo'lsa, saroy dvoryanlarining provin-siyalardan ustunligidir. Xo'sh, agar men makkorlik qilib, Jyulening otasi Napoleon urushlari paytida Bezansonda asir bo'lib turgan ispan gersogi bo'ladi, deb sizni mot qilsam-chi, unda holingiz ne kechadi? Tasavvur qiling-a, o'sha chol o'lim oldidan qilmishiga pushaymon bo'lib, Jyulen mening o'g'lim, deya tan oladi.

Nikohsiz xotin haqidagi barcha gaplar janob de Kaylyus va janob de Kruaznualarga bir qadar odobsizlik bo'lib ko'rindi. Ular Matilda-ni mulohazalaridan uqqan yagona gap ana shu bo'ldi.

Norber unga itoat qilmoqlikka qanchalar ko'nikkan bo'lmasin, singlisining gaplari shu qadar aniq va ravshan ediki, yigit doim jilmayib turadigan muloyim chehrasiga sira ham yarashmaydigan jiddiy bir tusga kirib, hatto bu xususda bir necha og'iz so'z aytishga ham jur'at etdi.

- Mabodo tobingiz qochib qolmadimi, do'stingam? - dedi Matilda go'yo tashvishga tushgandek avzoyini o'zgartirib. - Hazilga javoban nasihatgo'ylik qilish xayolingizga kelibdimi, demak, ancha xasta bo'lib qolganga o'xshaysiz. Siz nasihatgo'ylik ham qilasizmi hali? Prefekt bo'lmoqchi emasmisiz, ishqilib?

Matilda garf de Kaylyusnig ranjiganiniham, Norberning noroziligini ham, de Kruaznuaning unsiz ma'yusligini ham tezda unut-di-qo'ydi. U qalbini o'rtay boshlagan mash'um bir muammoni hal qilmog'i lozim edi.

«Axir Jyulen men bilan juda samimiy gaplashadi, - deya o'yarladi u. - Uning yoshida, kimgadir qaram bo'lgan, boz ustiga, dilini o'ta shuhratparastlik tuyg'usi o'rtayotgan bir yigit haqiqiy do'stga muhojir bo'ladi, albatta. Men uning xuddi shunday do'stiman, lekin uning ko'zlarida hech qanday muhabbat ko'rmayapman. Axir u tabiatan juda jasur yigit, u meni sevishini aytishdan qo'rqmagan bo'lardi».

Taraddudga tushib qolgan, hayotining har lahzasini o'zi bilan o'zi bahslashib o'tkazayotgan Matilda Jyulen bilan suhbatlashgan zahoti bir talay yangi dalil va e'tirozlar o'ylab topardi-da, shu paytga qadar qalbini kemirib kelgan zerikishdan butunlay xalos bo'lardi.

Bir kuni emas-bir kun ministr bo'lib, ruhoniylarga ularning yer-mulklarini qaytarib berishi mumkin bo'lgan g'oyat aqlli bir odamning qizi bo'lmish m-l de Iya Molga «Iso qalbi» monastirida behad xushomad qilishardi. Unga ana shu barcha ustunliklar – nasab, katta davlat va hokazolar tufayli u boshqa qizlarga qaraganda baxtliroq bo'lishi tozligini uqtirishgan edi. Dunyodagi barcha qizlarning zerikishi va ularning tinimsiz haddidan oshishining ham sababi ana shundadir.

Matilda ham ana shu pand-nasihatlarining yomon ta'siridan qutulolmagan edi. Qancha aqlli bo'lmasin, o'n yashar qizaloq butun monastirning xushomadiga, xushomad bo'lganda ham ancha asosli xushomadiga dosh bermog'i qiyin edi.

U, Jyulenni sevib qoldim, deya qaror qilganidan buyon mutlaqo zerikmay qo'ydi. Qiz qalbida buyuk ehtirosni his etishga jur'at etayotganidan boshi osmonda edi. «Lekin bu juda xavfli ermak, – derdi u o'ziga-o'zi. – Yanayam yaxshi! Ming chandon yaxshi!

Bu muhabbatsiz men hayotimning o'n olti yoshdan yigirma yoshgacha bo'lgan eng ajoyib pallasida zerikib o'lardim. Busiz ham eng yaxshi yillarimni behuda o'tkazib yubordim. Men uchun butun ko'ngil xushi onamning dugonalari aytadigan bema'ni gaplarni eshitishdan iborat edi, lekin aytishlaricha, 1792-yili Koblenstda ularning o'zlari ham uncha sipo bo'lishmagan ekan. Ular endi vazmin tortib, nasihatgo'y bo'lib qolishgan».

Matilda ana shunday o'y-xayollarga borib, ikkilanib yurgan daqiqalarda Jyulen uning o'ziga uzoq tikilib turganini sezib qolar va buning sababini tushunmay hayron bo'lar edi. Yigit graf Norberning unga qandaydir juda sovuq muomala qila boshlaganini, de Kaylyus, de Lyuz, de Kruaznua janoblarning unga nisbatan munosabatlarida takabburlik paydo bo'lganini yaqqol his etardi. Lekin u bunga ko'nikib qolgan edi. Bunday ko'ngilsizliklar odatda kechqurungi suhbat chog'i u o'z bilimlari va aql-idrokini tutgan mavqeiga nisbatan ko'proq namoyish qilib yuborgan kunlarning ertasiga sodir bo'lar edi. Agar Matildaning unga beqiyos diqqat-e'tibori va o'zining bu gaplar tagida nima yashiringanini bilish istagi bo'lmaganida edi, u m-l de Iya Mol

atrofida girdikapalak bo'ladigan manovi mo'ylovli asilzoda yigitlar bilan peshindan so'ng bog'ni sayr qilishdan qat'iy bosh tortgan bo'lardi.

«Ha, mening shu qadar yanglishishim mumkin emas, – deya o'zi bilan o'zi mulohaza yuritardi Jyulen. – Chindan ham mademuazel de Iya Mol menga juda g'alati qarab yuribdi. Biroq hatto uning ko'm-ko'kuhu ko'zlari menga butunlay xayolga cho'mib tikilgan paytda ham men bu nigoh qa'rida qandaydir sinchkovlik, allaqanday sovuq va yovuz bir ifoda tuyaman. Nahotki bu sevgi bo'lsa? De Renal xonim menga naqadar boshqacha bir nigoh bilan qarar edi-ya!»

Bir kuni tushdan so'ng Jyulen janob de Iya Molni kabinetiga kuzatib qo'ygach, shoshilinch boqqa qaytmoqda edi. U Matildani o'rab turgan asilzoda yigitlar tomon yaqinlashar ekan, qattiq-qattiq aytilgan bir necha so'z qulog'iga chalindi. Matilda akasini masxara qilmoqda edi. Jyulen ikki marta o'z ismini aniq eshitdi. Yigit ularning yoniga kelgan zahoti hamma jimib qoldi. Ularning bu noqulay jimlikni buzishga urinishlari muvaffaqiyatsiz chiqdi. M-l de Iya Mol va uning akasi shu qadar hayajonlanib ketishgan ediki, bo'lak hech narsa haqida gapirisha olmasdi. Kaylyus, de Kruaznua, de Lyuz janoblari va ularning bir oshnasi Jyulenni juda sovuq qarshi olishdi. Shundan so'ng u indamay nari ketdi.

XIII

Fitna

Agar yuragida hech bo'lmaganda alanganing uchquni bo'lsa, xayol qilish iqtidori bo'lgan odam uchun chala-chulpa eshitilgan gaplar; tasodifiy uchrashuvlar ham rad qilib bo'lmaydigan dalilga aylanadi.

Shiller.

Ertasi kuni u yana Norber bilan singlisining o'zi haqida gaplashib turishgani ustidan chiqdi. Ular Jyulenni ko'rishlari bilanoq xuddi kechagidek butunlay jimib qolishdi. Endi uning shubha-gumonlarini hech nima to'xtata olmasdi. Shunday qilib, demak, bu ajoyib yigitlar uni kalaka qilishmoqchi bo'lishibdi-da? «To'g'risini aytсам, mademuazel de Iya Molning mendek arzimas bir kotibni sevib qolishiga qaraganda bunga ko'proq ishonsa bo'ladi va shunday bo'lishi

tabiiyroqdir: Ehtiros bilan sevish bu odamlarning qo'lidani kelarmidi, deysiz? Makkorlik – mana bu odamlarning kasb-kori. Ular suhbat chog'i hammaning e'tiborini o'zimga qaratish qobiliyatimni ko'rish olmaydi. Hasad qilish – mana ularning zaif joyi. Shunday qilib hammasi aniq ko'rinib turibdi. Mademuazel de Iya Mol o'z qallig'i oldida meni kulgi qilish uchungina o'zini menga mayli bordek ko'rsatmoqchi bo'lib yuribdi».

Bu dahshatli gumon Jyulening ahvoli ruhiyasini keskin o'zgartirib yubordi. U yigitning qalbida endigina tug'ilib kelayotgan muhabbatni bo'g'ib qo'ydi. Axir bu sevgi faqat Matildaning beqiyos husni yoki hatto to'g'rirog'i, uning sarv qomati, uning zeb-u ziynatli liboslari tufayli tug'ilib kelayotgan edi. Jyulen esa bu jihatdan hali juda go'l edi. O'z aqli bilan jamiyatning yuqori tabaqasiga ko'tarilgan oddiy odam hammasidan ham ko'proq go'zal oqsuyak ayolni ko'rganida lol qoldi, deb bejiz aytishmagan-ku axir. Har qalay Jyulenni shu bir necha kun ichida orzu-xayollarga garq etgan narsa Matildaning ruhiy fazilatlarini emasdi, albatta. Yigit o'ziga yarasha aql-idrokka ega bo'lib, qizning ruhiy xislatlari haqida hech qanday tasavvurga ega emasligini juda yaxshi tushunardi. U kuzatish imkoniga ega bo'lgan barcha narsalar shunchaki zohirdagina shunday bo'lishi mumkin edi.

Mana, masalan, Matilda yakshanba kunlari peshingi ibodatni sira kanda qilmas, u har gal onasi bilan birga cherkovga borardi. Agar de Iya Mol xonadonining mehmonxonasida birona mehmon ehtiyotsizlikka yo'l qo'yib, qayerda o'tirganini unutsa va taxt yoki cherkovning chinakam yoki taxminiy manfaatlariga tegizib xiyol qochirib qilishga jur'at etsa bormi, Matildaning qayofasida darhol sovuq bir ifoda paydo bo'lardi. Odatda juda sho'x qaraydigan ko'zlari esa daf'atan qadimgi portretidagi kabi ehtirossiz kibr-havo bilan boqardi.

Biroq Jyulen qizning xonasida doim Volterning eng falsafiy asarlaridan bir-ikki jildi yotishini aniq bilardi. Uning o'zi ham ko'pincha ajoiyb muqovalangan bu ko'rkam nashrning bir necha jildini hech kimga bildirmay o'z xonasiga olib ketar edi. U javonda qolgan jildlarning orasini sal ochib, o'zi olgan kitoblarning o'rnini bilintirmay qo'yardi, lekin tez orada u Volter asarlarini yana kimdir olib turishini payqab qoldi. Shundan so'ng u, seminariyada o'rgangan hiylasini ishlatdi va o'zining taxmin qilishicha m-l de Iya Molni qiziqtirishi mumkin bo'lgan kitoblarga bir necha soch tolasini yopishtirib qo'ydi. Chindan ham bu kitoblar haftalar davomida ko'rinmay qoldi.

O'z sahobining har xil *soxta memuarlarni* yuborishidan toqati toq bo'lgan janob de Iya Mol Jyulenga sal qiziqroq bo'lgan barcha yangi kitoblarni sotib olishni topshirgandi. Biroq bu og'u uydagilarning ongini zaharlamasligi uchun kotibga bu kitoblarni markizning o'z xonasidagi kitob javoniga qo'yish buyurilgan edi. Tez orada Jyulen bu kitoblar orasida podshohlik yoki cherkov manfaatlariga xiyol bo'lsa-da, qarshi yozilgan asarlar uchrashi bilan oq, ularning darhol g'oyib bo'lishiga ishonch hosil qildi. Ularni Norber o'qimasligi aniq edi.

Jyulen Matildani Makkiavelli kabi ikkiyuzlamachilikda shubha qilib, bu kashfiyotning ahamiyatini ancha mubolag'a bilan tasavvur etardi. U xayol qilgan bu makkorlik, uning nazarida, qizga qandaydir joziba baxsh etardi. Bu, chamasi, Matildaning yigitni o'ziga maftun etgan yagona ruhiy xislati edi. Munofiqlik va oxirat haqidagi o'lguday me'dasiga urgan gaplar – uning mubolag'a qilishiga sabab bo'lgan edi.

U, chamasi, sevishdan ham ko'ra ko'proq xayol surishga moyil edi. Yigit orzularga berilib, m-l de Iya Molning bejirim qaddi-qomati, uning ko'rkam liboslari, oppoq qo'llari, ajoyib yelkasi, xatti-harakatining tabiiy latofatini ko'z oldiga keltirgan paytdagina o'zini oshiq his etardi. Shundan so'ng u qizning jozibasini bo'rttirish niyatida uni o'zicha Yekaterina Medichi deb faraz qilardi. Shunda u ko'zi o'ngida qizni har qanday makr-hiyla va yovuzlikdan qaytmaydigan, aql bovar qilmas bir kimsa sifatida gavdalanitardi. Bu o'zi yoshlik qilib, qoyil qolib yurgan maslonlar, frillerlar, kastanelarning mukammal namunasi edi. Xullas, yigit uchun bu Parij timsoli edi.

Aql bovar qilmaydigan teranlik va yovuzlik – parijliklar tabiatini bundan tasavvur etishdan ham kulgiroq narsa bormikin o'zi?

«Bular uchovlashib meni kalaka qilayotganga o'xshaydi», – deya o'ylardi Jyulen. Uning tabiatini biroz tushunib qolgan har qanday odam Matildaning nigohlariga yigitning qanday xo'mrayib, sovuq nazar bilan javob qaytarayotganini yaxshi tasavvur qilishi mumkin. Qattiq hayratga tushgan m-l de Iya Mol ikki-uch marta unga nisbatan do'stona tuyg'ulari haqida so'z ochgan edi, Jyulen achchiq kinoya bilan javob qildi.

Jyulening bu kutilmagan g'alati qilg'i qizning nafsoniyatiga tegdi-yu, uning odatda sovuq, zerikuvchi va faqat aql-idrokkaгина itoat etadigan ehtirosi bor kuchi bilan alanga oldi. Biroq Matilda ham g'ururi nihoyatda kuchli qiz bo'lib, qalbida alanga olgan sevgi

tufayli endi bundan buyon baxti boshqa bir odamga bog'liq ekanini anglagach, qattiq umidsizlikka tushdi.

Parijga kelganidan buyon ko'pgina narsalarni tushunib qolgan Jyulen qizning umidsizlikka tushishi sira ham zerikishdan emasligini yaxshi fahmlardi. Matilda ilgariidek huzur-halovat izlash, kechquruni-lari teatrlarga borish va o'ziga turli ermak o'ylab topish o'rniga endi bu narsalarning baridan o'zini olib qochadigan bo'lib qolgandi.

M-l de Iya Mol fransuzcha qo'shiqlarni jinidan battar yomon ko'rardi – bu qo'shiqlarni eshitganida u o'lguday zerikardi, biroq tomoshabinlar tarqalayotgan paytda Opera ga borib turishni o'z burchi deb hisoblaydigan Jyulen qizning u yerga iloji boricha ko'proq borishga harakat qilayotganini sezib qoldi. Uning nazarida, qiz ilgari har qanday ishida ham yaqqol ko'zga tashlanadigan vazminligini xiyol yo'qotgandek edi. Matilda ba'zan do'stlarining gapiga javoban hazil bilan uzib olardi. Yigitning nazarida, u markiz de Kruaznuaga nisbatan ochiqdan-ochiq iltifotsizlik qilayotgandek ko'rinaridi.

«Qanchalik badavlat bo'lmasin, shu paytga qadar bu qizdan yuz o'girib ketmadimi, – deya o'ylardi Jyulen, – demak, bu yigit pulni juda yaxshi ko'rsa kerak!» Erkaklik nafsoniyatiga qattiq tegadigan bu haqoratlardan g'azabi qaynagan Jyulenning o'zi ham Matildaga battar sovuqroq muomala qilardi. Ba'zan u hatto qizga qo'pol javob qilishgacha borib yetardi.

Lekin garchi Jyulen, Matildaning iltifotlariga sira ham uchmayman, deb jazm etgan bo'lsa-da, biroq bu iltifotlar ba'zida shu qadar ko'zga yaqqol tashlanardiki, asta-sekin ko'zi ochilayotgan Jyulen qiz husniga maftun bo'lib, gohida beixtiyor sarosimaga tushib qolardi.

«Bora-bora bu asilzoda yoshlarning epchilligi va sabot bilan ish tutishi mening tajribasizligimdan ustun kelsa kerak, – derdi u o'ziga-o'zi. – Men biror yoqqa jo'nab ketishim va bu ishlarga chek qo'yishim kerak». Markiz yaqindagina unga quyi Langedokdagi bir talay yer-mulk va amloklarni boshqarishni topshirgan bo'lib, u yerga borib kelish zarur edi. Janob de Iya Mol unga istar-istamas javob berdi. Zero yuksak siyosiy orzu-istaklar bilan bog'liq bo'lgan ishlardan bo'lak barcha sohalarida Jyulen uning ko'z-qulog'i bo'lib qolgan edi.

«Har qalay ular meni laqillata olishmadi, – deya o'ylardi Jyulen safarga otlar ekan, – mademuazel de Iya Molning o'z kavalerlarini kalaka qilishi masalasiga kelsak, – bunga ishonish kerakmi yoki u mening ishonchimni qozonish uchun ataylab shunday qilyaptimi, –

baribir emasmi, har qalay bu ishlar men uchun yaxshi ermak bo'ldi. Agar ular bechora bir duradgorning o'g'liga qarshi fitna uyushtirmagan bo'lishsa, u holda m-l de Iya Molning menga nisbatan ham, markiz de Kruaznuaga nisbatan ham munosabatiga kishining aqli bovar qilmaydi. Masalan, kecha u juda darg'azab bo'lgan edi, shunda u kaminani deb bir yigitning rosa adabini berdi, bo'lmasam u asilzoda; badavlat yigit edi o'zi, men kim bo'libman uning oldida, oddiy bir qashshoq plebeyman, xolos! Mana buni muvaffaqiyat desa bo'ladi, Langedok vodiylari bo'ylab pochta karetasida ketayotganimda buni maza qilib eslaydigan bo'ldim».

U o'zining safarga jo'nayotgani haqida hech kimga aytmagan edi, biroq Matilda yigitning ertaga Parijni uzoq muddatga tark etajagini uning o'zidan ham yaxshiroq bilardi. Qiz go'yo mehmonxonaning dim havosidan yanada kuchaygan qattiq bosh og'rig'ini bahona qilib bog'da uzoq sayr qilib yurdi; u o'zining achchiq zaharxandasi bilan Norber, markiz de Kruaznuaga, de Kaylyus, de Lyuz va shu kuni de Iya Mol xonadonida tushlik qilgan bir necha yigitni shu qadar bezor qildiki, ular qochib qolishdi. U Jyulenga qandaydir g'alati bir nigoh bilan qaramoqda edi.

«Albatta, bu nigoh shunchaki mug'ambirlik ham bo'lishi mumkin, – deya o'ylardi Jyulen, – lekin manovi entikib nafas olish, manovi huyajonni qanday tushunish kerak? Darvoqe, bunday narsalar haqida hukm yuritishni menga kim qo'yibdi! Bu nazokat va latofat timso-ll-ku axir! Unday desam, meni to'liqlantirib yuborishiga oz qolgan bunday entikib nafas olishni u o'zi juda yaxshi ko'radigan Leontina Fedan o'rgangan».

Ular yolg'iz o'zlari qolishdi, gap qovushmay turardi. «Yo'q! Jyulen meni sira ham sevmaydi», derdi alam bilan o'ziga o'zi bechora Matilda. Jyulen u bilan xayrlashar ekan, qiz uning tirsagidan yuqorirog'ini tutib mahkam qisdi.

– Siz bugun mendan xat olasiz, – dedi u tanib bo'lmas darajada o'zgargan tovush bilan.

Jyulen buni sezgach, darhol ta'sirlanib ketdi.

– Otam sizning xizmatlaringizni nihoyatda qadrlaydi. Ertaga, – deya davom etdi u, – *ketmaslik kerak*. Biror bahona o'ylab toping.

Shundan so'ng u qochib ketdi.

Uning sarv qomati juda xushbichim edi. Bundan ham chiroyliroq oyoqlarni tasavvur qilish qiyin edi va u shu qadar nazokat bilan yugu-

rib borardiki, Jyulen mutlaqo maftun bo'lib qoldi. Lekin qiz ko'zidan g'oyib bo'lgan zahoti u avvalo nima haqida o'ylaganini muhtaram kitobxon fahmlay olarmikin? Qiz ana shu *ketmaslik kerak* degan iborani amirona ohangda aytganidan uning jahli chiqib ketdi. Lyudovik XV ham o'lim to'shagida yotganida uning leyb tabibi ehtiyotsizlik qilib aytgan «kerak emas» so'zlaridan qattiq ranjigan ekan, lekin Lyudovik XV har qalay qiroli bo'lgan edi axir.

Oradan bir soat o'tgach, malay Jyulenga xat keltirib berdi. Bu oddiygina sevgi izhori edi.

«Hartugul, uslub dabdabali va chuchmal emas ekan!» – dedi o'ziga o'zi Jyulen, u ana shu adabiy mulohazadar bilan beixtiyor og'zi qulog'iga yetib, butun qalbini qoplay olgan zo'r quvonchdan o'zini tiyishga harakat qilardi.

«Shunday qilib, demak, – dedi u birdan, zero dilidagi kechinmalar shu qadar kuchli ediki, yigit ularni jilovlab olishga ojizlik qilib qolgan, di, – menga – g'arib bir dehqonga asilzoda xonim sevgi izhor qildi!

O'zim ham bo'sh kelmadim, – deya davom etdi u bor kuchi bilan jo'sh urgan quvonchini tiyishga harakat qilib. – Yo'q, o'z qadrimni yerga urmadim. Men unga sevgim haqida og'iz ham ochgan emasman». Shundan so'ng u har bir so'z, har bir harfni diqqat bilan ko'zdan kechira boshladi. M-l de Iya Molning xati inglizcha mayda harflardan iborat bo'lib, juda nafis edi. Yigit boshini aylantirib yuborgan bu quvonchdan hushiga kelmoq uchun o'zini biror narsa bilan chalg'itishi kerak edi.

«Sizning jo'nab ketishingiz meni dilimdagi bor gapni aytishga majbur qildi... Sizni uzoq muddat ko'rmaslikka mening bardoshim yetmaydi...»

Shu payt daf'atan bir fikr, qandaydir kashfiyotdek, Jyulenning qalbini larzaga soldi, u yuragi jo'shqin quvonchga to'lib, Matildaning maktubini bir chetga surib qo'ydi.

«Demak, markiz de Kruaznuadan ustun kelibman-da, – deya xitob qildi yigit, – axir men qiz bilan faqat jiddiy narsalar haqida gaplashaman-ku! U esa juda kelishgan yigit, mo'ylovini aytmaysizmi! Mundi ham g'oyat ko'rkam, o'zi juda suxandon, doim aqlli va nozik gaplar aytadi».

Jyulenning boshi osmonda edi. U boqqa chiqib, quvonchdan es-hushini yo'qotganicha, yo'llalarda sayr qilib yurdi.

Oradan biroz vaqt o'tgach, u idoraga chiqib, baxtiga bugun uyda bo'lgan markiz de Iya Molga o'zi haqida ma'lum qilmoqni buyurdi.

Jyulen unga Normandiyadan kelgan bir nechta xatni ko'rsatdi-da, u yerdagi jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan ba'zi ishlar uning Langedokka qilajak safarini hozircha to'xtatib turishni taqozo etayotganiga markizni osongina ishontirdi.

– Jo'namasligingiz yaxshi bo'ldi, – dedi unga markiz, ular ishga doir barcha gaplar xususida kelishib olishgach. – *Men sizni ko'rganimda juda xursand bo'laman*.

Jyulen shu zahoti uning oldidan chiqib ketdi. Markizning bu gapini xijolatga solib qo'rgan edi.

«Men esam uning qizini yo'ldan urmoqchiman! Va shu yo'sinda ehtimol, qizining markiz de Kruaznua bilan turmush qurishiga xalal berarman, uning esa bu nikohdan umidi katta: agar uning o'zi gersog bo'la olmasa, u holda, har qalay, qizi gersogiyalik kursisiga ega bo'ladi-ku axir». Jyulenning xayolidan Matildaning xati va markiz bilan hozirgi suhbatiga qaramay baribir Langedokka jo'nab ketish haqidagi fikr lip etib o'tdi. Biroq bu ezgulik uchquni lip etdi-yu, darhol g'oyib bo'ldi.

«Bu deymen, juda ko'ngli bo'sh chiqib qoldim-ku, – dedi u o'zi-ga-o'zi. – Men, oddiy bir plebey, shunday oqsuyak dvoryan oilasini ayab o'tirishim kerakmi hali! Gersog Shonskiy *malay* deb ataydigan menday odam-a! Xo'sh, markiz o'zining ulkan boyligini qanday qilib ko'paytirapti? Juda oson bu: saroyda ertasi kuni hukumat inqiroziga o'xshash biror nayrang ishlatilajagi mo'ljallanayotganidan xabar topilgan zahoti birjuda renta sota boshlaydi. Taqdir tabiatan olijanob qilib yaratgan-u, lekin ming frank renta in'om etishni unutgan, boshqacha qilib aytganda, bir burda nonsiz, ha, to'ppa-to'g'ri ma'noda, bir burda nonsiz qoldirib, jamiyat pillapoyasining eng pastki pog'onasiga joylab qo'rgan mendek bir odam boshimga o'zi kelib qo'nayotgan baxt qushidan voz kechishim kerakmi hali? O'zim shu qadar qiyinchilik bilan o'tayotgan bu nishonsizlik sahrasida tashnaligimni qondirishi mumkin bo'lgan ana shu jilolanib turgan buloqdan-a! E, yo'q, men bu qadar ahmoq emasman, hayot deb atalmish bu xudbinlik sahrasida har kim o'z boshiga yoqqan qorni o'zi kuraydi».

Jyulen markiza de Iya Mol va, ayniqsa, uning dugonalari bo'lmish anavi xonimlar unga naqadar past nazar bilan qaraganlarini esladi.

Markiz de Kruaznua ustidan tantana qilish tuyg'usi uning qalbidagi ezgulikni tamoman bo'g'ib qo'ydi.

«Qani endi, uning jahli chiqsa, naqadar xursand bo'lardim-a, – derdi Jyulen, – endi sira ham ayab o'tirmay uning ko'ksiga shamshir

suqardim, – shunday deya u qilichbozlik paytidagidek keskin hamla qildi. – Shu paytga qadar men uning nazarida shunchaki haddidan oshgan oddiy bir malay edim. Manovi xatdan keyin esa biz endi tengmiz».

«Ha, – deya sekin davom etdi u har bir soʻz haqida qandaydir huzur qilib oʻylar ekan, – bizning – markizning va mening fazilatlarimiz taroziga qoʻyib tortilgach, yuralik gʻarib bir duradgor gʻalaba qozondi».

«Juda yaxshi! – deya xitob qildi u. – Oʻz xatimga xuddi shunday deb imzo chekaman. Oʻz ijtimoiy ahvolini unutibdi, deb oʻylamay qoʻya qoling, mademuazel de Iya Mol, men sizni Avliyo Lyudovik bilan salib yurishlariga borgan shavkatli Gilom de Kruaznuaning avlodidan oddiy bir duradgorning oʻgʻli deb voz kechayotganingizni yaxshilab tushunib olishga majbur etaman».

Jyulen dilidagi quvonchni ortiq jilovlab tura olmasdi. Uning boqqa chiqqisi keldi. Yigitga xonasi torlik qilib, u yerda uning nafasi qayta boshlagan edi.

«Men umrbod manovi qora kamzulni kiyib yurishga mahkum etilgan yuralik garib bir dehqonman!.. – deya tinimsiz takrorlardi u oʻziga oʻzi. – Eh, yigirma yil muqaddam men ham ular kabi mundir kiyib yurgan boʻlardim. U paytlarda mendek odam yo jangda halok boʻlardi yoki oʻttiz olti yoshida general boʻlib olardi». U qoʻlida gʻijimlab turgan manovi maktub yigitning boʻyiga boʻy qoʻshgandek tuyulardi va u oʻzini qahramon deb his etardi. Rost, endi manovi qora kamzul ham qirq yoshga borganida unga yepiskop Boveyskiy kabi yuz minglik maosh va zangori lentaga erishish imkoniyatni berishi mumkin.

«Xoʻsh, nima qilibdi, – dedi u qandaydir iblisona iljayib, – demak, men ulardan aqlliroq ekanman va zamonamiz ruhiga munosib mundir tanlabman». Shundan soʻng uning balandparvoz orzulari va shu bilan bir qatorda ruhoniylar kiyadigan ridoga ixlosi yanada oshib ketdi. «Mendan ham benom-nishonroq boʻlgan qanchadan-qancha kardinallar qudrat va hokimiyatga erishgan axir! Misol uchun, mana mening vatandoshim Granvelni olaylik».

Asta-sakin Jyulenning hayajoni bosilib, uning oʻrnini ehtiyotkorlik egalladi. Yigit oʻziga-oʻzi ustoz Tartyuf kabi, – bu rolmi u yoddan bilardi, – shunday dedi:

Men barchasin bir hazil deb oʻylashim mumkin...

Biroq minglab vaʼdalarda aytilgan karam,

Men koʻz tikkan iltifotlar boʻlmas ekan to

Ishonmayman har xil shirin soʻzlarga aslo.

(«Tartyuf», IV parda, V sahna)

«Tartyufning boshiga ham ayol kishi yetgan, lekin uning bosh-qalardan kam joyi yoʻq edi-ku axir... Mening javob maktubimni keyinchalik bironta odamga koʻrsatishlari mumkin, ammo biz bunga qarshi chora koʻrib qoʻyamiz, – dedi u chertib-chertib, dilida koʻtarilib kelayotgan gʻazabini bosar ekan. – Biz xatni beqiyos Matildaning maktubidan eng joʻshqin soʻzlarni takrorlashdan boshlayman.

Ha, lekin mana janob de Kruaznuaning toʻrt nafar malayi menga hamla qilib, qoʻlimdan oʻsha xatni tortib oladi ham deylik.

E, yoʻq, men yaxshi qurollanganman, ular ham malaylarga qarata oʻq uzish odatim borligidan xabardor boʻlishsa kerak.

Shundaylikka shunday-ku-ya! Lekin ulardan biri ancha jasur yigit boʻlishi, buning ustiga unga bir-ikki yuz napoleonkor vaʼda qilishlari ham mumkin. Men uni turgan joyida oʻldiraman yoki yarador qilaman, – yanayam yaxshi, ularga xuddi shu narsa kerak. Meni qonunga binoan darhol qamoqqa surgab borishadi va axloq tuzatish politsiyasining qoʻliga topshirishadi, adolat qaror topadi, janob sudyalari esa vijdonlari qilt etmay meni Puassiga, bechora janob Fontan va Magalonlar yoniga joʻnatishadi. Ana oʻshanda men toʻrt yuz juldurvoqi bilan poxol ustida choʻzilib yotaman... Bu odamlarga shafqat qilishim kerakmi hali, – deya qichqirib yubordi u sakrab oʻrnidan turar ekan. – Xoʻsh, ularning oʻzi-chi, uchinchi tabaq odamlari qoʻllariga tushib qolganida, ularga biron marta shafqat qilishganmi?!» Bu xitob yigitga hamon beixtiyor azob berib kelayotgan janob de Iya Molga nisbatan minnatdorchilik tuygʻusining soʻnggi nafasi boʻldi.

«Shoshilmay qoʻya qoling, janobi dvoryanlar, men sizlarning bu iblisona nayranglaringizni juda yaxshi tushunaman. Abbat Maslon yoki seminariyadagi janob Kastaned ham bunday nayrangni oʻylab topolmasdilar. Siz aldamchilik yoʻli bilan mendan bu xatni tortib olasizlar va men Kolmarda chuv tushgan ikkinchi polkovnik Karon boʻlib qolaman.

Bir daqiqa sabr qilasiz, janoblar. Men bu mash'um xatni paketga solib, muhr layman-da, uni saqlab qo'yish uchun janob abbat Pirarga jo'nataman. Bu sof vijdonli odam yansenist, shu boisdan ham u sizlarning pullaringizga uchmaydi – uni sotib ololmay sizlar. Ha, lekin uning faqat xatlarni ochib o'qish odati bor... Yo'q, men xatni Fukega jo'nataman».

Shuni tan olish kerakki, Jyulenning nigohi dahshatli edi, uning yuzida jirkanchli bir ifoda paydo bo'lib, undan ochiqdan-ochiq jinoyat isi kelib turardi. Shu turishda bu badbaxt yigit butun jamiyatga qarshi kurashga otlanmoqda edi.

«Qo'lingga qurol ol!» – deya qichqirdi u. Yigit uyning ostonasidan sakrab pastga tushdi. U ko'cha kotibining do'koniga otilib kirib, o'z qiyofasi bilan uning kapalagini uchirib yubordi.

– Ko'chirib bering! – dedi Jyulen unga m-1 de Iya Molning mak-tubini uzatar ekan.

Kotib xatni ko'chirib yozar ekan, uning o'zi Fukega bir enlik maktub yozishga ulgurdi: xatida u mana shu qimmatbaho paketni saqlab qo'yishni iltimos qilgan edi. «Ah, bu nima qilganim, – dedi u birdan xatoga yo'l qo'yayotganini tushunib. – Pochtadagi avg'oqchilik bo'limi paketimni ochib ko'radi-yu, siz izlayotgan narsani o'zingizga qo'shqo'llab topshiradi... Yo'q, janoblar». U do'kondan chiqib, allaqaysi protestant sahobning oldiga jo'nadi; u yerda yigit katta bir Injilni sotib oldi-da, Matildaning xatini ustalik bilan kitob muqovasining tagiga yashirdi va so'ngra uni yaxshilab o'ratiib olgach, paketni pochta orqali Fukening Parijda birona ham odam bilmaydigan bir xizmatchisi nomiga jo'natib yubordi.

Bu ishlarni bajarib bo'lgach, u ko'tarinki bir kayfiyatda shosha-pi-sha de Iya Mol saroyiga qaytib keldi. «Mana endi ishga kirishamiz!» – dedi u xitob qilib va syurtugini yechib tashlab, xonasini ichidan qulladi.

«Mademuazel, – deya yozardi u Matildaga, – de Iya Mollar nasabidan bo'lmish bir qiz otasining malayi Arsen orqali yuralik g'arib duradgorga shunday yo'ldan ozdiruvchi maktub yo'llashi aqlga to'g'ri keladigan ishmi axir? Shubhasiz, u bechora yigitning soddaligi ustidan kulish uchun qilyapti bu ishni...» Shundan so'ng u o'zi olgan maktubning eng oshkora jumlarini ko'chirib yozdi.

Diplomatik ehtiyotkorlikka juda amal qiladigan kavalier de Bovuazi ham bunday xatni o'zi uchun sharaf deb bilgan bo'lardi,

soat endigina o'n bo'lgandi. Jyulen baxt tuyg'usidan butunlay mast bo'lib va o'z qudratidan g'oyatda lazzatlanib, – bunday kechinma bechora yigit uchun juda g'alati tuyulardi, – Italian operasiga jo'nadi. Bugun uning do'sti Jeronimo kuylardi. Hech qachon musiqa uny bu qadar hayajonga solmagan edi. U chindan o'zini Xudo deb his etardi⁴¹.

XIV

Yosh qizning mulohazalari

Qat'iyatsizlikdan naqadar azob chekyapman!
Qanchadan-qancha tunlarni bedor o'tkazdim! Yo
Rabbim! Nahot o'zimni shunchalar xo'rilasam!
Endi uning o'zi mendan nafratlanadi. Lekin u
jo'nab ketyapti, uzoqqa jo'nayapti, axir.

Alfred de Myusse.

Matilda bu maktubni yozishga jazm qilguniga qadar o'zi bilan o'zi uzoq kurashdi. Uning Jyulenga ko'ngil qo'yishining sababi nimada bo'lmasin, tez orada bu tuyg'u uning g'ururini shu qadar poymol etdiki, qiz esini taniganidan buyon bu g'urur uning dilida yagona hokim bo'lib kelardi. Bu kibr-havosi baland, sovuqqon qizning qalbida sevgi alangasi birinchi marta o't olmoqda edi. Biroq bu tuyg'u uning g'ururini tobe etgan bo'lsa-da, u g'urning barcha xususiyatlarini o'zida mujassam qilib olgandi. Ikki oy mobaynida dilida kechgan tinimsiz kurash va yangi, hech qachon tuyilmagan ke-chinmalar, aytish mumkinki, qizning butun ruhiy tarzini o'zgartirib yubordi.

Matildaga oldida baxt eshigi ochilayotgandek tuyulardi. Ayniqsa yuksak aql-idrok bilan uyg'unlashib, matonatli qalb ustidan chek-siz hukmronlik qiladigan bu xayolot uning nafsoniyati va qattiq o'rtnashib qolgan burch tuyg'usi bilan uzoq kurashib keldi. Bir kuni u ertalab soat yettida onasining oldiga kirdi-da, undan Villekyega ketishi uchun ruxsat berishini iltimos qila boshladi. Markiza bu ilti-

⁴¹ Esprit per gue il A. 30. Ehtimol, Stendal bu izohi bilan qahramonining xarakteristikasini ta'kidlayotgan bo'lsa kerak: esprit persecute, predestine guillotine – isyonkor ruh gilotinaga mahkumdur.

mosga hatto javob berishni ham lozim topmay, balkim joyiga yotib, yaxshilab uyquga to'yib olishini maslahat berdi. Bu oddiy hayotiy burch tushunchasi va hurmatning aqidalarga so'nggi marta qarshilik ko'rsatishi edi.

Xunuk ish qilib qo'yish va Kaylyuslar, de Lyuz va Kruaznualar uchun muqaddas hisoblanadigan odob qoidalarini buzishdan Matilda unchalik cho'chimasdi; qiz nazarida, bu toifa kishilar uni tushunishga qodir emasdilar, agar gap kareta yoki yer-mulk sotib olish haqida ketganida, Matilda ular bilan maslahatlashishi mumkin edi. U aslida faqat bir narsadan – Jyulen uni qoralashidan cho'chirdi.

Agar u yigitni ajoyib inson deya hisoblab, shunchaki yanglisha-yotgan bo'lsa-chi?

Qiz irodasi sust odamlardan nafratlanar edi; atrofida girdikapalak bo'lib yurgan anovi muloyim yigitlarni ham aslida ana shu tufayli iqi suymasdi. Ular Matildaning ko'nglini topishga harakat qilib, rasm bo'lmagan va modadan chetga chiqishga jur'at etgan barcha narsalarni qanchalik nozik askiya qilishsa, qizning ko'z o'ngida shunchalik beqadr bo'lib borardilar.

«Ularning faqat bitta fazilatleri bor, u ham bo'lsa jasorat. Xo'sh, bu qanday jasorat bo'ldi o'zi? – derdi u o'ziga o'zi. – Duelga chiqishmi? Duelning o'zi nima hozirgi kunda? Shunchaki marosim, xolos. Hammasi avvaldan ma'lum, hatto yiqilaturib qanday so'z aytmog'ing kerakligi ham oldindan belgilab qo'yilgan. Maysa ustiga yiqilgach, qo'lingni yuraging ustiga qo'ymog'ing va o'z mahbubangni eslashni unutmay, raqibingni tantilik bilan kechirmog'ing lozim. Mahbuba esa ko'p o'rinlarda yo xayoldagina mavjud bo'ladi, yoki ehtimol, sizni o'ldirishgan kuni, men haqimda biron yomon gap o'ylashmasa go'rga edi, deya cho'chiganidan balga boradigan bir xonim bo'lib chiqadi.

Ular qilichlarini yalang'ochlab, eskadron boshida xavf-xatar sari yelib borishlari mumkin, ammo birona g'ayritabiiy, kutilmagan, chindan ham mash'um xavf-xatarga duch kelishsa bormi!..»

«Hayhot! – derdi o'ziga-o'zi Matilda. – Faqat Genrix III saroyidagi na matonatli va nasl-nasabi jihatidan ulug' kishilar bo'lgan. Ah, qani endi Jyulen Jarnak yoki Monkontur bo'sag'asida jang qilganida edi, u holda men sira ham ikkilanmagan bo'lardim. U davrlarda jasorat va qudrat boshqacha bo'lardi, o'shanda fransuzlar qo'g'irchoq emasdilar. Jang-jadal kuni ular hech nima haqida bosh qotirib o'tirmasdilar».

«Ularning hayoti Misr mo'miyosi kabi hamma uchun bir xil bo'lgan qandaydir doimiy pardaga o'ralmagan edi. Ha, – deya qo'shimcha qildi qiz, – u paytlarda Yekaterina Medichi istiqomat qilgan Suassondagi saroydan kechqurun soat o'n birda chiqish uchun hozir Jazoirga borib kelishga qaraganda ko'proq haqiqiy matonat talab qilinardi. Inson hayoti tasodiflarning tinimsiz o'zgarishidan iborat edi. Endi bo'lsa sivilizatsiya va prefektlar hech qanday tasodifga, hech qanday kutilmagan ishga yo'l qo'ymaydilar. Agar birona kutilmagan fikr sezilib qolsa bormi, darhol unga qarshi epigrammalar yog'iladi, mabodo biror voqeaning boshqa tomoni ko'zga tashlansa, qo'rqqanimizdan dunyodagi barcha qabohatdan qaytmaymiz. Qo'rquv tufayli qanday bema'ni ishlar qilmaylik, u avvaldan oqlangan bo'ladi. Aynigan va diqqinapas asr! Bonifatsiy de Iya Mol tanasidan judo qilingan boshini daxmadan ko'tarib, 1793-yili o'z avlodi bo'lmish o'n yetti kishining ikki kundan so'ng qo'ydek yuvoshlik bilan boshlarini gilotinaga qo'yib berish uchun hech qarshilik ko'rsatmay qo'lga tushganlarini ko'rganida nima degan bo'lardi. Ular o'limga ketishayotganini aniq bilishardi, lekin o'zini himoya qilish, hech bo'lmasa bitta-ik-kita yakobinchini o'ldirish, buni qarangki, axloqsizlik hisoblanardi. Ah, Fransiyaning o'sha qahramonona davrida, Bonifatsiy de Iya Molning asrida Jyulen eskadronga komandirlik qilardi, mening akaginam esa – ko'zlari iboli, nasihatgo'y va boadab ruhoni bo'lardi».

Bundan bir necha oy muqaddam Matilda umumiy andazadan sal bo'lsa-da, farq qiladigan birona odamni uchratishdan umidini uzib qo'ygan edi. U o'ziga ermak topib, zodagonlar jamiyatiga mansub bo'lgan ba'zi yigitlar bilan xat yozishib turadigan bo'lgandi. Bunday sarbastlik, bunday yengiltaklik janob de Kruaznua, uning otasi gersog Shonskiy va bu oilaning barcha a'zolari oldida qizning obro'sini to'kishi mumkin ediki, ular unashib qo'yilgan nikohning buzilayotganidan xabar topishgach, buning sababini surishtirishlari ehtimoldan uzoq emasdi. Matilda birona yigitga xat yozishga jur'at etgan kunlari ba'zan hatto tuni bilan uxlamay chiqardi. Holbuki o'sha xatlarining bari javob maktublari edi, xolos.

Bu o'rinda esa uning o'zi sevishi haqida maktub yo'llagan edi. U jamiyat pillapoyasining eng pastki pog'onasida turgan bir yigitga o'zi *birinch*i bo'lib (qanday dahshatli so'z-a!) xat yozdi.

Bu hol, agar uning qilmishi odamlarga ma'lum bo'lib qolsa, turgan gap, qizni umrbod sharmandayi sharmisor qilardi. Onasining oldiga kelib turadigan ayollardan birontasi ham uning yonini olishga jur'at etmagan bo'lardi! Ular Matildani oqlash niyatida mehmonxonalarning qo'rqinchli nafratini susaytirmoq uchun qanday bahona topishlari ham mumkin deysiz?

Axir bunday izhorni xatga tushirish u yoqda tursin, uni tilga olishning o'zi bir dahshat-ku! *Shunday narsalar borki, u haqda yozmaydilar!* – deya qichqirgan ekan Napoleon, Baylenning dushmanga taslim bo'lganini eshitgach. Axir bu gapni qizga, go'yo oldindan saboq berishni istagandek, Jyulennning o'zi aytib bergan edi-ku.

Biroq bularning bari hali hech gap emasdi: Matildaning hadiksirab iztirobga tushishining sababi boshqa yoqda edi. Bu gaplarning bari jamiyatga qanday dahshatli ta'sir qilishi, o'zining qanchalar sharmandayi sharmisor bo'lishi mumkipligiga qaramasdan, – zero u o'z tabaqasini haqorat qilmoqda edi, – Matilda manovi barcha Kruaznua, de Lyuz, Kaylyuslar toifasidan mutlaqo boshqacha odamga sevgi maktubini yo'llashga jur'at etgandi.

Jyulen tabiatining teranligi, *aql bovar qilmas jihatlar*i hatto u bilan oddiy munosabatda ham insonni cho'chitib qo'yishi mumkin edi. Qiz esa uni o'z mahbubi, ehtimol o'z hukmdori qilishga jazm etgandi.

«Kim bilsin, agar biror kun kelib unga tobe bo'lib qolsam, Jyulenda menga nisbatan qanday da'volar paydo bo'larkin. Nimayam derdim, u holda Medeyadek o'zimga-o'zim: *«Ushbu dahshatlar ichra yolg'iz «Men»im qolibdi menga»*, – deyishdan bo'lak choram qolmasa kerak».

«Jyulen nasl-nasabni mutlaqo hurmat qilmaydi», – deya o'ylardi u. Eng yomoni, ehtimol, u Matildani mutlaqo sevmasdir ham!

Dahshatli shubhalardan iztirob chekkan shu daqiqalarda qizni ayollik g'ururi haqidagi mulohazalar ta'qib eta boshlardi. «Mendek bir qizning taqdirida hamma narsa boshqacha bo'lishi kerak», – deya qichqirib yubordi Matilda bir kuni g'azabi jo'sh urgan paytda. Ana shunda go'daklik chog'idan qulog'iga quyilgan g'ururi egulikni yoq-lab, unga qarshi isyon ko'tardi. Xuddi ana shu daqiqada Jyulennning safarga otlanishi da'f'atan voqealar oqimini tezlashtirib yubordi.

(Yaxshiyamki, bunday tabiatli insonlar juda kamdan-kam uchraydi.)

Kechqurun, allamahalda Jyulennning miyasiga quvlik qilish fikri kelib qoldi: m-l de Iya Molning oqsochi bo'lmish qizning

ko'nglini ovlab yuradigan malayga safar sandiqchasini dahlizga olib chiqishni buyurdi. «Ehtimol bu hiylam hech qanday natija bermas, – dedi u o'ziga-o'zi, – lekin u muvaffaqiyatli chiqsa, Matilda meni jo'nab ketibdi, deb o'ylaydi». U o'z nayrangidan juda mamnun bo'lib uxlab qoldi. Matilda esa tuni bilan mijja qoqmay chiqdi.

Ertasi kuni azonlab Jyulen hech kimga sezdirmay ko'chaga chiqib ketdi, biroq soat sakkiz bo'lmasdanoq uyga qaytib keldi.

U kutubxonaga kirishi bilanoq eshikda m-l de Iya Mol paydo bo'ldi. Yigit unga o'z javob bunday maktubini uzatdi. Jyulen qizga biror gap aytammikin, zero keyin bunday qulay paytning topilishi qiyin, deya o'ylab turgan edi, biroq m-l de Iya Mol uning gapiga quloq solishni istamay bir zunda g'oyib bo'ldi-qo'ydi. Jyulennning quvonganidan boshi osmonga yetdi, chunki u qizga nima deyishni bilmay garang bo'lib turgan edi.

«Agar bu gaplarning bari ularning graf Norber bilan til birlashtirib qilayotgan hazillari bo'lmasa, asilzoda qizning yuragida menga nisbatan tug'ilgan g'aroyib muhabbatga mening xuddi o'sha beparvo, sovuq qarashlarim sabab bo'lgan. Mabodo bu daroz mallasoch qizga biron payt jiddiy ko'ngil qo'yganimda men g'irt tentak bo'lib chiqardim». Bu xulosa oqibatida u o'zini shu qadar sovuqqon va sermulohaza his eta boshladiki, umri bino bo'lib o'zini bunday xotirjam sezmagandi.

«Hozir tayyorgarlik ko'rilyotgan bu jangda, – deya davom etdi u, – uning dvoryanlik g'ururi o'ziga xos tepalik – men bilan uning o'rtasidagi harbiy pozitsiya bo'ladi. Men xuddi ana shu tepalikni o'qqa tutishim kerak. Parijda qolib, g'irt ahmoqlik qildim. Safarni bunday orqaga surishim meni kamsitadi, menga zarar keltiradi, agar bu gaplarning bari komediya bo'lmasa, albatta. Xo'sh, agar jo'nab ketganimda nima yo'qtardim? Mabodo ular meni kalaka qilishayotgan bo'lishsa, qaytanga ularning ustidan o'zim kulgan bo'lardim. Agar u chindan ham menga xiyol qiziqayotgan bo'lsa, u holda bu qiziqishi ming chandon ortgan bo'lardi».

M-l de Iya Molning maktubi Jyulennning g'ururiga shu qadar xush yoqdik, u garchi sodir bo'lgan bu voqeaga uncha ishonqirmay, kulib yurgan bo'lsa-da, jo'nab ketishi qanchalik o'rinli bo'lishi mumkinligi haqida jiddyroq o'ylab ko'rish uning hatto xayoliga ham kelmadi.

U o'z xatolaridan qattiq iztirob chekib yurardi, bu yigit tabiatining mash'um xususiyati edi. Bu gal u shu qadar ta'bi tirriq bo'ldiki, ushbu kichkina muvaffaqiyatsizlikdan oldingi ajoyib g'alabasini butunlay unutib qo'yishiga sal qoldi. Shunda birdan, soat to'qqizlarda kutubxona ostonasida m-l de Iya Mol paydo bo'lib, stol ustiga xattashladi-yu, qochib ketdi.

«Bu deyman, bizning ishqiy romanimiz faqat maktublardan iborat bo'ladi shekilli, – dedi yigit xatni qo'lga olar ekan. – Dushman makorlik bilan hamla qilyapti, men esam bunga javoban sovuqqonlik va ezgulikni ishga solaman!»

Undan aniq bir javob berishni iltimos qilishmoqda ediki, ganda ham shu qadar takabburlik bilan iltimos qilishmoqda ediki, yigit bundan g'oyatda xursand bo'lib ketdi. U o'zini kalaka qilmoqchi bo'lgan odamlar ustidan kulganicha huzur qilib ikki sahifa maktub yozdi va xatining oxirida ermak uchun, ertaga azonlab safarga jo'natman, deya qo'shimcha qilib qo'ydi.

Xatni yozib tugatgan zahoti Iyulen: «Uni qizga bog'da beraman», – deya xayolidan o'tkazdi. U boqqa chiqib, m-l de Iya Mol xonasining derazasiga qaradi.

Qizning xonasi ikkinchi qavatda, keng-keng antresollar ustida, onasining apartamentlari yoniga joylashgan edi.

Birinchi qavat shu qadar baland ediki, m-l de Iya Molning derazasidan arg'uvonlar saf tortib turgan xiyobonda aylanib yurgan Iyulenni ko'rib bo'lmasdi. Uni juda hafsala bilan butab qo'yilgan arg'uvonning gumbazi butunlay pana qilib turardi.

«Bu nima qilganim o'zi, – deya birdan alam bilan o'yladi Iyulen. – Qanday ehtiyotsizlik axir bu! Agar bu gaplarning bari meni kalaka qilish uchun ataylab o'ylangan bo'lsa, bu yerda, hammaning ko'z o'ngida qo'lmda xat bilan aylanib yurishim dushmanlarimga yordam berish demak-ku».

Graf Norberning xonasi Matilda xonasining shundoq tepasida joylashgan bo'lib, Iyulen butalgan arg'uvonlarning yashil gumbazi ostidan chiqqan zahoti graf bilan do'stlari uning barcha xatti-harakatlarini bemalol kuzatishlari mumkin edi.

M-l de Iya Mol o'z derazasi yonida paydo bo'ldi. Yigit qizga xatning bir uchini ko'rsatgan edi, u bosh igr'adi. Iyulen yugurganicha o'z xonasiga ko'tarilayotgan edi, katta zinapoyada birdan ofatijon Matildaning o'zi bilan yuzma-yuz to'qnashib qoldi. Qiz mutlaqo xotirjamlik

bilan uning qo'lidan xatni yulqib oldi-da, yigitga kulib turgan ko'zlari bilan qarab qo'ydi.

«Boyaqish de Renal xonimning ko'zlari naqadar his-hayajonga to'la bo'lardi-ya, – deya xayolidan o'tkazdi Iyulen. – Biz yaqin bo'lganimizdan so'ng oradan yarim yil o'tgandan keyin ham u mening qo'limdan xatni iymonibgina olardi. Nazarimda, u menga biron marta ham ko'zlari kulib boqmagan edi».

U o'z fikrini oxirigacha yetkazib, uni izohlab o'tirmadi; ehtimol, o'z fikr-mulohazalarining behudaligidan xijolat chekkan bo'lsa kerak. Lekin ular bir-biridan qanchalar farq qiladi-ya, – deb tinim bermasdi unga xayoli, – ertalabki ko'ylagining nafisligi bilan ham, xatti-harakatidagi nafosat bilan ham u naqadar ajralib turadi. Har qanday didi yuksak odam, Matildani o'ttiz qadam naridan ko'rsa, bu qiz jamiyatning qaysi sinfiga mansub ekanligini darhol anglab oladi. Ha, bu shubhasiz uning katta fazilati, albatta».

O'ziga-o'zi shu yo'sinda hazil qilar ekan, Iyulen baribir xayolidagi gapni oxirigacha tan olgisi kelmasdi: axir de Renal xonimning uni deb qurbon qiladigan markiz de Kruaznuasi yo'q edi-da. Uning yagona raqibi anovi manfur prefekt yordamchisi janob Sharko edi. U odam o'zini yana de Mojiron deb atardi, chunki Mojironlarning hammasi o'lib ketgandi.

Kunduzi soat beshda Iyulen uchinchi marta xat oldi: m-l de Iya Mol uni yigitga kutubxonaning shundoq ostonasidan turib uzatdi-da, yana qochib ketdi. «Xat yozishni buncha yaxshi ko'rmasa! – deya kulib, xayolidan o'tkazdi Iyulen. – Oddiygina qilib gaplashib olishdan osoni yo'q-ku axir. Tushunarli, dushman tomon mendan iloji boricha ko'proq xat olmoqchi!» U shoshmaygina maktubni ochdi. «Yana balandparvoz so'zlar...» – deya o'yladi u, biroq xatga ko'z yugurtirib chiqqach, rangi oqarib ketdi. Maktub bor-yo'g'i sakkiz satrdan iborat edi:

«Mening sizga aytadigan gapim bor, shu bugunok kechqurun siz bilan gaplashib olishim kerak: kechasi soat birga zang urishi bilan boqqa chiqing, Bog'bonning quduq yonida turgan narvonini oling-da, uni derazamga qo'yib, oldimga ko'tariling. Hozir to'lin oy payti, hammayoq oydin bo'ladi, lekin buning ahamiyati yo'q».

Fitna emasmi bu?

Dadil reja bilan uni amalga oshirish o'rtasidagi vaqt naqadar iztirobli bo'ladi! Qanchadan-qancha ikkilanishlar! Sening hayoting hayot ham gapmi, nomusing dov tikilgan bo'ladi axir!

Shiller:

«Ish jiddiy tus olyapti, – deya o'yladi Jyulen. – Bu deymen juda ochiqchasiga ketdi-ku... – qo'shimcha qildi u biroq xayol surib turgach. – Qanaqasi bo'ldi? Bu ofatijon qiz men bilan kutubxonada ham bema'lol gaplashaverishi mumkin, Xudoga ming qatla shukrkim, bu yerda bizga hech kim xalal bermasdi, zero hisob-kitob daftarlarini ko'rsatib, boshini qotirishimdan qo'rqadigan markiz bu yerga sira kirmaydi. Bu yerga kirishi mumkin bo'lgan yagona odamlar – de Iya Mol xonim bi-lan graf Norber haqida-ku gapirmasa ham bo'ladi, ular uzzukun uyda bo'lishmaydi va ularning qaytib kelish paytlarini bilib olishdan osoni yo'q, bironta valiahd shahzoda uylanishni o'ziga sharaf deb biladigan go'zal Matilda esa meni shunday dahshatli ehtiyotsizlikka undayapti!

Hammasi tushunarli: meni halok etishmoqchi yoki kamida, masxara qilishmoqchi. Avvaliga ular bu ishni mening xatlarim yordamida amalga oshirishmoqchi bo'lishgandi, biroq bu xatlar juda ehtiyotkorlik bilan yozilgan bo'lib chiqdi. Endi bo'lsa ular meni o'zimni butunlay oshkor qiladigan ishga undashmoqchi. Chamamda, bu mehribon janoblarni meni g'irt ahmoq yoki o'taketgan olifta deb hisoblashayotganga o'xshaydi. Bekorlarni aytishibdi. Hozir tunlar sutdek oydin, men esam narvon qo'yib, ikkinchi qavatga, besh odam bo'yi balandlikka chiqishim kerak emish! U yerga chiqib olgunimcha qo'shni uydagilarning hammasi ko'rib qoladi-ku meni. Bu deymen, o'sha narvonda juda chiroyli ko'rinsam kerak o'zi!» Jyulen o'z xonasiga kirib, hushtak chalganicha safar sandiqchasini tartibga sola boshladi. U qizga hatto javob ham bermaslikka ahd qildi. Biroq bu oqilona qarordan keyin ham uning ko'ngli tinchimadi.

«Xo'sh, Matilda meni chindan ham sevib qolgan bo'lsa-chi! – dedi birdan sandig'ining qopqog'ini yopib bo'lgach, – u holda men uning nazarida manfur qo'rqqoq bo'lib chiqaman. Men nasl-nasabim bilan

maqтана olmayman, shu boisdan ham men har xil yoqimli taxminlarga emas, balkim amaldagi ishga asoslangan, o'zi uchun o'zi dalolat beradigan chinakam, yaqqol ko'zga tashlanadigan fazilatlariga ega bo'lmog'im kerak».

U o'z xonasida u yoqdan-bu yoqqa yura boshladi, taxminan chorak soatga vaqt o'tdi. «Nimayam derdim, – dedi u nihoyat, – turgan gap, u meni qo'rqqoq hisobladi. Shunda men o'zimni kiborlar jamiyatidagi eng sohibjamol qizdangina emas, – janob gersog de Retsnikida balda ular uni shunday deb atashdi-ku, axir, – balkim meni deb gersogning o'gli va bo'lajak gersog bo'lmish markiz de Kruaz-nuani qay yo'sinda qurbon qilishlarini ko'rishdek beqiyos lazzatdan ham mahrum etaman. U menda yo'q barcha imtiyozlarga ega, juda shirinsuxan, asilzoda, badavlat yigit axir...

Keyin umrimning oxirigacha pushaymon bo'lib yuraman; uni deb emas, albatta, zero dunyoda nozaninlardan ko'pi bormi! Keksa don Diegoning ta'biri bilan antganda:

...Biroq nomus yagona bizda!

Endi bo'lsa men yo'limda uchragan birinchi xavf-xatardan ochiqdan-ochiq va shubhasiz orqaga chekinyapman. Chunki janob de Bovuazi bilan bo'lgan duel, bu – shunchaki ermak bo'lgan edi. Bu yerda esa butunlay boshqa gap. Meni bironta malay chumchuqdek otib tashlashi mumkin, bu hali eng dahshatli emas, meni badnom qilishlari mumkin».

«Ha, yigitcha, bu hazilakam ish emas! – dedi u mardona ohangda, gaskonliklarga taassub qilib. – Gap sening sha'ning ustida ketyapti. Mash'um taqdir jamiyatning eng tubiga joylashtirib qo'ygan sen bechora bolakay uchun keyin hech qachon bunday imkoniyat tug'ilmaydi. Ehtimol, keyinchalik ham baxt senga kulib boqar, lekin bunaqasi bo'lmaydi!...»

U xonasida u yoqdan-bu yoqqa tez-tez yurganicha, o'qin-o'qin shartta to'xtab, uzoq o'yladi. Uning xonasiga kardinal Rishelyening ajoyib byustini qo'yishgan edi. Yigit unga beixtiyor qarab-qarab qo'yardi. Hozir lampaning yorug'ida yaqqol ko'rinib turgan bu haykal unga go'yo haqiqiy fransuzlarga xos bo'lgan jasoratning yetishmayotgani uchun ta'na qilayotgandek qahr bilan qarab turardi. «Sening zamonangda, ey ulug' inson, nahot meni ikkilangan bo'lardi deb o'ylasang?»

«Xo'p, eng yomon oqibatni ham tasavvur qilib ko'raylik, – dedi nihoyat Jyulen, – aytaylik, bu tuzoq ham bo'lsin, lekin yosh qiz buning oqibatida badnom bo'lishi mumkin-ku axir. Ular mening indamay ketaveradigan odamlar sirasidan emasligimni bilishadi. Demak, meni gumdon qilish kerak. Bu ishlarning bari 1574-yilda, Bonifatsiy de Iya Mol zamonasida juda yaxshi bo'lishi mumkin edi, biroq hozirgi de Iya Molga bunday ishga jur'at etishmaydi. Ma-demuazel de Iya Molga hamma hasad qiladi! Uning sharmandayi sharmisor bo'lgani ertagayoq to'rt yuz mehmonxonaning barida tiillarda doston bo'ladi! Qanday lazzatlanib g'iybat qilishadi uni. Xizmatkorlar hozirning o'zidayoq uning menga alohida e'tibor bilan muomala qilishi to'g'risida ivir-shivir gaplashib yurishibdi, men buni aniq bilaman, zero bu gaplarni o'z qulog'im bilan eshitganman.

Boshqa jihatdan esa – manovi xatlar masalasi!.. Ular, chamasi, bu xatlarni doim o'zi bilan olib yuradi, deb o'ylashsa kerak. Shu boisdan ham ular meni qizning xonasiga avrab chaqirishga qaror qilishgan, u yerda esa menga tashlanishadi-da, xatlarni tortib olishadi. Ehtimol, u yerda meni ikki, uch, hatto to'rt kishi poylab turar. Kim biladi deysiz? Lekin bunday odamlarni qayerdan topishadi ular? Hozir Parijda ishoncha bo'ladigan xizmatkorlar topilarmidi? Ularning bari sudga tushishdan qo'rqadi... E, jin ursin... axir u yerda Kaylyuslar, Kruaznualar, de Lyuzlarning o'zlari ham bo'lishi mumkin-ku. Agar oldilarida ahmoqqa o'xshab serryayib tursam, ular uchun bundan ham gashliroq tomosha bo'ladi. Abelyarning qismatiga uchrashdan ehtiyot bo'ling, janob kotib!

A, hali shunaqami, janoblar! U holda sizlarga tamg'a qo'yishga harakat qilaman: Farsaldagi jangda Sezarning askarlari kabi to'g'ri basharangizni nishonga olaman... Xatlarni esa ishonchli joyga yashirib qo'yaman».

Jyulen so'nggi ikki maktubdan nusxa ko'chirdi-da, ularni kutubxonadan yashirinch olib kelgan ko'rkam Volter jildiga yashirib qo'ydi, asl nusxalarni esa o'zi pochtaga olib ketdi.

Yigit uyga qaytgach, birdan, go'yo hozirgina hushiga kelgan odamdek hayrat va dahshatga tushib, o'ziga o'zi savol berdi: «Men nima qilyapman o'zi, axir bu g'irt telbalik-ku!» Shunga qadar u chorak soat davomida bugun tunda qilishi lozim bo'lgan ish to'g'risida biron marta ham o'ylamagan edi.

«Lekin uning oldiga chiqishdan bosh tortsam, keyin o'zimdan nafratlanaman. Butun umr yanglishmadimmi deya shubhalanib yuraman, mening uchun esa dunyoda bunday shubha-gumondan dahshatliroq narsa yo'q. Axir o'shanda anovi nozanin Amandaning o'ynashi deb ozmuncha iztirob chekdimm! Nazarimda, chinakamiga jinoyat qilgan taqdirimda ham o'zimni kechirgan bo'lardim: bir marta o'zimga o'zim iqror bo'lib, keyin uni ortiq o'ylamay qo'yardim. Bu qanaqasi bo'ldi! Taqdir menga shunday ajoyib imkoniyat berayotgan, dong'i butun Fransiya taralgan oiladan bo'lmish bir yigitga raqib qilmoq uchun to'dadan meni ajratib olayotgan bo'lsa-yu, men o'z xohishim bilan unga yengilib o'tirsam! Axir qizning oldiga chiqmaslik g'irt qo'rqqalik-ku. Binobarin shunday ekan, bo'ldi – borganim bo'lsin, – deya xitob qildi Jyulen sapchib o'rnidan turar ekan. – Buning ustiga juda ofatijon qiz axir u!

Agar bu xoinlik bo'lmasa, meni deb u qanday telbalikka jazm etayotganini aytmaysizmi!.. Agar bu shunchaki komediya bo'lsa, jin ursin, bu hazil-mazaxni fojiaga aylantirishni menga qo'yib berasiz, janoblar va men uni albatta fojiaga aylantiraman.

Xo'sh, men xonada paydo bo'lgan zahotim qo'llarimni bog'lab olishsa-chi? Ustalik bilan qo'yilgan bironta qopqonga tushib qolsam nima qilaman?

Lekin bu ham duelga o'xshagan gap, – dedi u birdan kulib, – qilich-bozlik muallimining ta'biri bilan aytganda, har qanday hamlani ham daf qilsa bo'ladi, lekin yaratgan Parvardigor olishuvga chek qo'ymoq uchun doim raqiblardan birini g'aflatda qoldiradi. Har qalay ularning hamlasini daf qilmoq uchun mening yetarli qurolim bor», – shunday deya u cho'ntagidan o'z to'pponchalarini chiqardi-da, garchi ular yaqinda o'qlangan bo'lsa ham qaytadan o'qlab oldi.

Hali vaqt ko'p bo'lib, biror ish bilan shug'ullanish mumkin edi. Jyulen o'tirib Fuksga xat yozga boshladi. «Do'stim, bu konvertga solingan xatni sen mening boshimga biror falokat tushgani, bironta g'aroyib voqea sodir bo'lgani haqida eshitib qolgan taqdiridagina ochib o'qiy-san. Shundan so'ng men yuborgan bu qo'lyozmadagi ismlarni o'chirib tashlagin-da, undan sakkiz nusxa ko'chir va ularni Marsel, Bordo, Lion, Bryussel va hokazo shaharlardagi gazetalarga yubor, oradan o'n kun o'tgach, qo'lyozmani chop qilgin-da, birinchi nusxasini markiz de Iya Molga jo'nat, ikki haftadan keyin esa tunda qolgan nusxalarni Verrer ko'chalariga sochib chiq».

Jyulen hikoya shaklida yozilgan va Fuke faqat biror g'aroyib voqea sodir bo'lsagina ochib o'qishi lozim bo'lgan aybsizligini isbotlovchi bu kichkina hujjatda m-l de Iya Molning sha'niga iloji boricha dog' tushirmaslikka harakat qildi, lekin har qalay u o'z ahvolini ancha aniq bayon qilib bergan edi.

Tushlik ovqatga zang chalinganida Jyulen maktubini endigina tugatgan edi. Hozirgina yozgan hikoyasi ta'sirida uning hayajonga to'la dili nihoyatda g'ash edi. U o'zini qanday bosib olib, qo'l-oyog'ini bog'lashlari, og'ziga latta tiqib, yerto'laga olib tushishlarini tasavvur qilmoqda edi. Yerto'lada uni birona pastkash malayning qo'lga topshirishadi, u esa bundan ko'z-quloq bo'lib turadi, mabodo bu zodagon oilaning sha'ni fojiali oqibatni talab qilsa, buni iz qoldirmaydigan birona og'u yordamida amalga oshirishdan osoni yo'q, shundan so'ng uni falon kasaldan o'ldi, deb e'lon qilishadi-da, jasadini o'z xonasiga olib kirib qo'yishadi.

Drama insho etgan muallifdek o'z asaridan hayajonga tushgan Jyulen yemaxonaga chindan ham dahshatdan eti junjikib kirib bordi. U bashing livreya kiygan bu xizmatkorlarni diqqat bilan kuzatar, ularning yuziga tikilar edi. «Tungi ekspedetsiya uchun ulardan qay birini tanlashdi ekan? – deya o'ylardi u. – Bu oilada Genrix III saroyi haqidagi rivoyatlar og'izdan og'izga ko'chib yuradi va ularni shu qadar ko'p eslashadiki, turgan gap, ular, mabodo o'zlarini haqoratlangan deb his etsalar, o'zlari mansub bo'lmish tabaqaning barcha odamlariga qaraganda qat'iyroq harakat qilishlari mumkin». Yigit bu oilaning makr-hiyaga to'la rejalarini uqib olmoq niyatida m-l de Iya Molning yuziga tikildi. Qiz rangi oqarib o'tirardi va shu turishda chehrasi o'rta asrlarda chizilgan portretni eslatardi. Yigit hali hech qachon uning qiyofasida bunday yuksak olijanoblikni his etmagandi, qiz shu tobda chindan ham g'oyat go'zal va ulug'vor edi. Jyulen qalbi-da qizga nisbatan sevgiga o'xshash bir his tuygandek bo'ldi. «Pallida morte gutura»⁴² deya ko'nglidan kechirdi u o'zicha. («Yuzining oqarib turishi rejalarining yuksakligidan dalolat beradi».)

Tushki ovqatdan so'ng u bog'da uzoq sayr qilib behuda ovora bo'ldi, – m-l de Iya Mol boqqa chiqmadi. Hozir Jyulen u bilan gaplashib olganida bormi, yelkasidan tog' ag'darilgandek bo'lardi!

Bor gapni yashirib nima qilamiz – uni vahima bosmoqda edi. U harakat qilishga qat'iy ahd qilib qo'ygani uchun ham endi sira uyalmay, ana shu dahshat haqida o'ylardi. «Ishqilib hal etuvchi daqiqa-da qo'rqqoqlik qilmasam bo'lgani, – derdi u o'ziga o'zi. – Hozir esa qo'rqamanmi-yo'qmi, baribir emasmi?» U narvonning qayerdaligini oldindan ko'rib qo'ymoq niyatida quduq yoniga bordi va og'irligini chamalab ko'rish uchun uni ko'tarib ham ko'rди.

«Bu deymen, narvon ko'tarish mening peshonamga yozilgan shekilli, – dedi u iljayib o'ziga o'zi. – Bir vaqtlar Verrerdagi kabi mana bu yerda ham narvon bilan ish ko'rishga to'g'ri kelyapti. Lekin orasidagi farqni qarang! U yerda men, – deya qo'shimcha qildi u xo'rsinib, – U yerda men visoliga yetmoq uchun o'zimni bunday xavf-xatarga qo'ygan xonimdan gumonsiramagan edim. Keyin xavf-xatar ham bu qadar dahshatli emasdi.

Agar o'shanda janob de Renalning bog'ida meni otib qo'yishganida, buning men uchun hech qanday sharmandali joyi bo'lmasdi. Mening o'limimni sira o'ylab o'tirmay, tushunib bo'lmaydigan bir tasodifga yo'yishgan bo'lardi. Bu yerda esa men to'g'rimda gersog Shonskiy, Kaylyuslar, Retslar va boshqa kiborlar mehmonxonasida qanday dahshatli gaplarni aytishmaydi deysiz. Meni abadulabad razil maxluqqa chiqarib qo'yishadi».

«Ikki yil gapirishar, uch yil gapirishar, keyin esdan chiqarib yuborishadi! – deya burun jiyirdi u o'zini o'zi kalaka qilib. Biroq bu o'zini kamitish edi. – Xo'sh, meni nima bilan oqlash mumkin? Xo'p, aytaylik, Fukening o'limimdan keyin pamfletimni chop etdi ham deylik, – bu mening battar la'natlanishim bo'lmaydimi axir. Buni qarang-a! Menga bu xonadonda boshpana berishsa-yu, men ularning mehmond o'stligi, o'zimga ko'rsatishgan barcha xayr-saxovatlari evaziga minnatdorchilik tariqasida bu yerda bo'layotgan barcha ishlarni tasvirlab, pamflet e'lon qilib o'tirsam! Ayol kishining sha'niga dog' tushirsam. Yo'q, undan ko'ra ahmoq bo'lib qolgan ming chandon yaxshi».

Jyulen uchun bu dahshatli kecha bo'ldi.

⁴² O'lim oldidagi bo'zarish. (ital.).

XVI

Kechasi soat birda

Mazkur bog' juda katta bo'lib, bundan bir necha yil muqaddam g'oyat yuksak did bilan tartibga solingandi. Biroq bu yerdagi daraxtlar Genrix III hukmronligi davrida shahrat qozongan rahmatli Pre-o-Kler zamonasidan buyon o'sib kelardi. Ularning yoshi yuz yildan oshib ketgandi. Bu daraxtlardan qandaydir yovvoyi darxonlikning isi kelib turardi.

Messinjer:

U endigina oldingi topshirig'ini bekor qilish niyatida Fukega xat yozmoqchi bo'lib turgan edi, soat o'n birga zang chalib qoldi. Yigit surma zulfinni qattiq shiqirlatib, go'yo yotib uxlash uchun xonasini ichkaridan qulflab olayotgan odamdek, eshik qulfidagi kalitni bir necha marta burab qo'ydi. So'ngra uyda, ayniqsa, xizmatkorlar yashaydigan to'rtinchi qavatda nima gaplar bo'layotganini bilmoq uchun qech kimga sezdirmay chiqib ketdi. Hech qayerda biror shubhali harakat sezilmasdi. De Iya Mol xonimning oqsochlaridan birinikida ziyofat bo'lmoqda edi, yig'ilganlar sho'x-shodon punsh ichib o'tirishardi. «U yerda hiringlab o'tirgan anovi xizmatkorlar, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen, – tungi pistirmada ishtirok eta olmaydilar, aks holda kayfiyat-lari jiddiyroq bo'lardi».

Nihoyat u bog'ning eng qorong'i burchagiga bordi. «Agar ular uydagi xizmatkorlarni bu sirdan voqif qilishni istamagan bo'lsalar, meni qo'lga tushirish topshirilgan odamlar, chamasi, bog' panjarasidan oshib o'tsalar kerak.

Mabodo janob de Kruaznua bularning barini sovuqqonlik bilan puxta o'ylab ko'rgan bo'lsa, u turgan gap, uylanmoqchi bo'layotgan yosh qizning sha'ni uchun meni uning xonasiga kirishimdan avval qo'lga tushirish xavfsizroq ekanini tushungan bo'lmog'i kerak».

U hammayoqni sinchiklab ko'zdan kechirib chiqdi. «Axir bu o'yinda mening nomusim dov qilib tikilgan, – deya o'ylardi u, – agar biror narsani oldindan o'ylab ko'rmay, chuv tushsam,

keyin: «Ah, buni o'ylab ko'rmabman», – deganim bilan foydasi bo'lmaydi. So'ngra hech qachon o'zimni kechira olmay yuraman». Havo juda ochiq edi, bu o'rinda umid qiladigan narsa yo'q edi. Oy soat o'n birlarga yaqin chiqqan bo'lib, hozir soat o'n ikki yarimda esa uyning bog' tomon qaragan butun peshtoqini sutdek yoritib turardi.

«Yo'q, bu qiz aqldan ozganga o'xshaydi!» – deya o'ylardi Jyulen. Soat birga zang chaldi, biroq graf Norberning xonasida hamon chiroq yonib turardi, Jyulen umri bino bo'lib, bunchalik qo'rmagan edi: bu ishlarning barida unga hammayodan xavf-xatar qutqu solayotgandek tuyulardiki, yigitning yuragi loaqaal jiz etmasdi.

U borib, ulkan narvonni olib keldi-da, ehtimol, qiz o'z ahdidan qaytar, degan umidda biroz kutib turdi va birdan roppa-rosa besh daqiqa o'tganida narvonni Matildaning derazasiga qo'ydi. Yigit qo'lida to'pponcha bilan shu paytga qadar hamla qilishmaganidan o'zicha ajablanib, sekingina yuqori ko'tarildi. Jyulen deraza oldiga chiqqach, u asta ochildi.

– Mana chiqib ham oldingiz, – dedi unga Matilda hayajonini yashira olmay. – Men bir soatdan beri sizning harakatlaringizni kuzatib turibman.

Jyulen nihoyatda sarosimaga tushib qolgan edi, u o'zini qanday tutishni bilmasdi va qalbida hech qanday muhabbat his etmasdi. U, o'zimni tutib olishim uchun dadilroq bo'lishim kerak, deb o'yladi va Matildani quchoqlashga urinib ko'rdi.

– Voy! – dedi qiz yigitning ko'ksidan itarar ekan. Qiz itarib yubor-ganidan juda mamnun bo'lgan Jyulen shosha-pisha atrofga alangladi. Oy shu qadar ravshan yoritardiki, Matildaning xonasidagi soyalar qop-qora bo'lib ko'rinaridi. «Ehtimol, bu yerda odamlar yashiringan, men esa ularni ko'rmayotgan bo'lishim mumkin», – deya xayolidan o'tkazdi u.

– Yon cho'ntagingizda do'ppayib turgan narsa nima? – deya so'radi Matilda gaplashish uchun mavzu topilganidan boshi os-monga yetib.

Qiz benihoya kuchli iztirob chekmoqda edi: u yengishi lozim bo'lgan, andishali qiz uchun g'oyat tabiiy tuyuladigan hayo va boadablik tuyg'ulari endi yana shunday tug'yon ko'targandiki, buning turgan-bitgani azob edi.

– Cho'ntagimga turli qurollar, jumladan, to'pponchalar ham solib olganman, – deya javob qildi Jyulen biror gap aytish imkoniyati tug'ilganidan o'zi ham xursand bo'lib.

– Narvonnn yerga tushirish kerak, – dedi Matilda.

– U juda katta. Pastdagi mehmonxona yoki peshayvondagi derazalarni sindirib qo'yamanmi deb qo'rqaman.

– Yo'q, derazalarni sindirmaslik kerak, – deya e'tiroz bildirdi Matilda, oddiy suhbatdagidek tabiiy ohangda gapirishga urinib.
– Menimcha, siz narvonning uchiga arqon bog'lab, uni asta yerga tushirishingiz mumkin. Men bu yerda doim har xil arqonlarni saqlab yuraman.

«Sevib qolgan ayol ham shunaqa bo'ladimi hali! – deya o'yladi Jyulen. – U yana sevishi haqida gapirishga jur'at etganini aytmay-sizmi! Bunday sovuqqonlik, ehtiyot choralarini ko'rishdagi bunday puxtalik mening janob de Kruaznuadan afzalligimni emas (men tentak shunday xayollarga borib yuribman-a), shunchaki unga o'rinbosar bo'layotganimdan yaqqol dalolat berib turibdi. Aslini olganda, baribir emasmi! Uni sevmayman-ku axir! Men markizdan shu ma'noda afzalmanki, uning o'rnini allakim egallab olgani, boz ustiga o'sha allakim xuddi men bo'lib chiqqanim, turgan gap, janob de Kruaznuaga sira ham yoqmasa kerak. Kecha u Tortani qahvaxonasida menga o'zini tanimayotganga solib, juda kibr-havo bilan qaradi va, nihoyat, ortiq mug'ambirlik qilishning iloji qolmagach, jahl bilan bosh iring'ab qo'ya qoldi!»

Jyulen parvonning uchiga arqon bog'ladi-da, pastdagi derazalarga urilib, oynasini sindirib yubormasligi uchun butun gavdasi bilan tashqariga egilganicha narvonni pastga tushira boshladi. «Agar Matildaning xonasida biror kishi yashiringan bo'lsa, – deya xayolidan o'tkazdi u, – hozir meni gumdon qilishning ayni payti». Biroq atrof hamon jimjit edi.

Narvon ohista yerga tegdi, Jyulen uni devor yonidan hoshiya bo'lib ketgan g'alati gullar pushtasiga yotqizishga muvaffaq bo'ldi.

– Ajoyib gullarning shunday rasvo bo'lganini ko'rsa, onam nima deydi, – deya gap qotdi Matilda.

– Arqonni tashlab yuborish kerak, – qo'shimcha qildi u nihoyatda sovuqqonlik bilan. – Agar uning derazadan osilib turganini ko'rib qolishsa, bunga bahona topish qiyin bo'ladi.

– Meneke qanday ketadi bu yerdan? – deya hazil aralash so'radi Jyulen, kreollarning⁴³ so'zlarni buzib talaffuz etishiga taqlid qilib. (Uydagi oqsoch qizlardan biri san-domingolik edi.)

– Sizniki eshik orqali ketadi, – deya javob qildi bunday hazildan nihoyatda xursand bo'lgan Matilda.

«Ah, yo'q, – deya o'yladi qiz, – bu yigit mening muhabbatimga arziydi, albatta!»

Jyulen arqonni boqqa tashlab yubordi, Matilda uning qo'lidan tutdi. Yigit, bu dushman bo'lsa kerak, deya o'ylab, shartta o'girildi-da, xanjarini qo'lga oldi. Qizga esa qayerdadir deraza ochilgandek tuyulgan edi. Bir necha daqiqa ular nafaslarini ichlariga yutib, qimir etmay turishdi. To'lin oy ularni sutdek yoritib turardi. Boyagi shovqin bo'lak takrorlanmadi, xavotir oladigan joyi qolmagan edi.

Shundan so'ng yana ikkovi ham bir xilda qattiq dovdirab qoldi. Jyulen xona eshigining barcha zulfinlari solib qo'yilganiga ishonch hosil qildi; u yana karavot tagiga qarashni juda ham istardi-yu, biroq jur'at etmasdi. U yerda bitta, hatto ikkita malay bemalol yashiringan bo'lishi mumkin edi. Nihoyat, keyin bu ehtiyotsizligidan o'zi pushaymon bo'lib yurishidan qo'rqib, karavot tagiga qaradi.

Matilda yana qattiq izza bo'la boshladi. U qilib qo'ygan ishidan dahshatga tushgan edi.

-- Siz yozgan xatlarimni nima qildingiz? – deya so'radi u nihoyat.

– Birinchi xatingizni protestantlarning qalin Tavrotiga yashirib, kechagi dilijon bilan uni uzoq-uzoqlarga jo'natib yubordim.

U juda aniq-taniq qilib so'zlardi va mabodo o'zi ochib qarashga jur'at etmagan anovi qimmatbaho daraxtdan ishlangan ulkan ikki shkafda odamlar yashiringan bo'lishsa, ular ham eshitishsin degan niyatda ataylab ikir-chikirgacha aytmoqda edi.

– Qolgan ikkitasi ham pochtaga topshirilib, birinchisining ortidan jo'natib yuborildi.

– Yo Rabbim! Shuncha ehtiyot choralarning nima keragi bor edi? – deya so'radi qattiq hayratga tushib Matilda.

«Xo'sh, yolg'on gapirishdan menga nima foyda?» – o'yladi Jyulen va qizga barcha shubha-gumonlarini gapirib berdi.

⁴³ Lotin Amerikasida tug'ilgan yevropaliklar (*tarj.*)

– Xatlaring muncha sovuq desam boisi buyoqda ekan-da! – deya xitob qildi Matilda, shu tobda qizning tovushida nazokatdan ko'ra ko'proq qandaydir g'azab ohangi sezilib turardi.

Jyulen bu ohangni papqamadi, biroq qiz uni «sensirab» gapirishidan qoni miyasiga tepib, barcha gumonlari bir zumda g'oyib bo'ldi-qo'ydi, uning ko'z o'ngida o'zining ancha qadri oshgandek tuyuldi; u dadillashib, o'zi juda hurmat qiladigan bu go'zal qizni bag'riga tortdi. Qiz uni yana itarib yubordi, ammo endi boyagidan keskin emasdi.

Yigit yana, bir vaqlar Bezansonda, Amanda Bine bilan suhbatlashgan paytdagidek, o'z xotirasiga murojaat qilib, «Yangi Eloiza»dan bir nechta chiroyli jumlaniyoddan aytdi.

– Sen mard yigit ekansan, – deya javob qildi qiz Jyulenga uning so'zlariga quloq solmay. – senga rostini aytaman: men sening jasoratini sinamoqchi edim. Sening shubha-gumonlaring, sening jur'ating men o'ylagandan ham mardroq ekanligingdan dalolat berib turibdi.

Matilda o'zini yigitni «sensirab» gapirishga majbur qilmoqda edi va, chamasi, o'zi odatlanmagan bunday muomala qizning diqqat-e'tiborini aylayotgan so'zlaridan ham ko'proq o'ziga jalb etardi.

Oradan biroz vaqt o'tgach, har qanday nazokatdan mahrum bo'lgan bunday «sensirash» Jyulenni mutlaqo xursand qilmay qo'ydi, o'zini sira ham baxtiyor his etmayotganidan ajablangan Jyulen dilida ana shu tuyg'uni uyg'otmoq uchun aql-idrokiga murojaat qildi. U hech kimni maqtamaydigan, maqtagan taqdirda ham, darhol buning shunchaki bir gap ekanligini aytib o'tadigan shunday takabbur qizning hurmatini qozonishga muvaffaq bo'ldi, axir, bu mulohazadan uning izzattalab qalbi cheksiz quvonchga to'ldi.

To'g'ri, bu tuyg'u ba'zan de Renal xonim yonida his etadigan ruhiy lazzatlanishga mutlaqo o'xshamasdi. Yo Parvardigor! Naqadar o'xshamaydi-ya bu tuyg'ular! Uning hozirgi kechnimalarida nazokatdan asar ham yo'q edi. Bu shunchaki shuhratparastlikning jo'shqin quvonchi edi, xolos, Jyulen esa avvalo shuhratparast edi. U qizga yana dilini qanday shubha-gumonlar kemirgani, o'zining qanday ehtiyot choralari ko'rgani haqida hikoya qila boshladi. Hikoya qila turib, u shu asnoda o'z g'alabamning mahsulidan qanday foydalansam ekan, deb o'ylardi.

Matilda hamon o'zini juda noqulay his etardi va, chamasi, o'zining bu qilg'idan nihoyatda ruhi tushgani boisidan ham so'zlashish uchun

mavzu topilganidan benihoya xursand edi. Ular bundan buyon qay yo'sinda uchrashib turishlari haqida so'zlasha boshlashdi. Jyulen bu suhbatda ham yana o'tkir aqli va jasoratini namoyish etdi. Ularning yo'lida ancha sezgir odamlar g'ov bo'lib turibdi axir. Anovi yosh Tamberoning josus ekanligiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Biroq Matilda bilan o'zi ham anoyilardan emas.

– Kutubxonada uchrashishdan osoni yo'q-ku, hamma gapni o'sha yerda kelishib olardik.

– Men, – deya davom etdi Jyulen, – saroyingizning barcha xonalariga, qariyb de lya Mol xonimning bo'lmalariga qadar, sira ham shubha tug'dirmay kirib chiqishim mumkin.

Matildaning oldiga faqat de lya Mol xonimning xonalari orqaligina kirish mumkin edi. Ammo Matilda uning bundan keyin ham derazaga narvon qo'yib chiqishini xush ko'rsa, marhamat, yigit bu arziyas xavf-xatarni pisand qilib o'tirmay, bajonidil narvondan chiqaveradi.

Matilda uning gaplariga quloq solar ekan, yigitning so'zlaridagi bu g'olibona ohangdan zardasi qaynardi. «Demak, u mening hukmdorim bo'lib olibdi-da?» – derdi qiz o'ziga o'zi. U qilmishidan pushaymon bo'la boshlagandi. Uning aql-idroki o'zi yo'l qo'rgan bu mislsiz tentaklikka qarshi tug'yon ko'tarmoqda edi. Agar qo'lidan kelganida, qiz shu tobda o'zini ham, Jyulenni ham o'ldirgan bo'lardi. U bor irodasi bilan bir amallab bu vijdon azobini bir zum jilovlaganida esa dilini ibo va haqoratlangan ma'sumalik tuyg'usi qattiq o'rtay boshlardi. Bu ishlar o'zi uchun shunday dahshatli bo'lishini qiz ilgari hatto xayoliga ham keltirmagan edi.

«Lekin baribir men o'zimni u bilan so'zlashishga majbur qilmog'im kerak, – dedi u o'ziga o'zi nihoyat, – axir, odatda, oshiq bilan so'zlashmoq kerak bo'ladi-ku». O'zi bajarmog'i lozim bo'lgan ana shu burch tufayli qiz faqat so'zlaridagina aks etgan, ammo tovushida sira ham sezilmayotgan bir his-hayajon bilan so'nggi kunlarda u haqida nimalar o'ylagani va qanday qarama-qarshi qarorlar qabul qilib, keyin ulardan voz kechgani to'g'risida hikoya qila boshladi.

Mana, nihoyat, u, o'z maktubida yozganidek, agar Jyulen bog'dagi narvon orqali uning oldiga chiqishga jur'at etsa, uning mahbubasi bo'lishga ahd qilibdi. Lekin hech qachon sevgi so'zlari shu qadar ehtirossiz va sovuq ohangda aytilmagan bo'lsa kerak.

Bu uchrashuv shu daqiqaga qadar mutlaqo sovuq bir ruhda o'tmoqda edi. Bu ahvolda inson chindan ham sevgidan hazar qila boshlashi hech gap emasdi. Yosh va yengiltak qiz uchun qanday ibratli saboq bo'ldi bu! Shunday bir lahzani deb butun kelajagini xavf ostiga qo'yish yaxshimikin?

Chetdan qaraganda ochiq-oydin nafrat oqibati bo'lib tuyuladigan uzoq ikkilanishlardan so'ng, hatto Matildaning kuchli irodasi ham ayollarga xos tabiiy tuyg'u bo'lmish ibo va g'ururni yengdi, qiz, nihoyat, o'zini Jyulening nazokatli mahbubasi bo'lishga majbur etdi.

Lekin, rostini aytganda, bu sevgi ehtirolarida birmuncha soxtalik bor edi. Qiz uchun jo'shqin muhabbat o'z-o'zidan paydo bo'ladigan tuyg'u bo'lmay, balkim taqlid qilinishi lozim bo'lgan allaqanday andaza edi.

M-l de Iya Mol, o'zimga nisbatan ham, oshig'imga nisbatan ham burchimni ado etyapman, deb hisoblamogda edi. «Bechora bolakay chindan ham mislsiz jasorat ko'rsatdi, – derdi u o'ziga-o'zi, – uni baxtiyor qilmog'im lozim, aks holda, qo'rqqoqlik qilgan bo'laman». Biroq u o'z zimmasiga olgan bu dahshatli zaruratni bajarishdan ko'ra o'zini umrbod azob chekishga jon deb mahkum etgan bo'lardi.

Ammo o'zini-o'zi shu qadar zo'rlasa ham Matilda sirtidan qaraganda juda xotirjam edi.

Hech qandan afsus-nadomat, hech qanday gina-kudurat Jyulenga baxtli bo'lishdan ham ko'ra ko'proq g'aroyib tuyulgan bu tundagi kayfiyatini buzmasdi. Yo Tangrim, bu visol Verrerdagi o'tgan o'sha so'nggi uchrashuvga naqadar o'xshamaydi-ya! «Parijdagi bu ajoyib odob qoidalarini hatto sevgini ham rasvo qilishning uddasidan chiqib-di!» – derdi u o'ziga o'zi, lekin Jyulening bu gapi sira ham adolatdan emasdi.

Bu gaplarni u qimmatbaho daraxtdan ishlangan ulkan shkaklarning birida yashirib turgan payti xayolidan o'tkazdi, zero de Iya Mol xonimning xonalarida g'ovur-g'uvur eshitilgan zahoti qiz uni o'sha yerga yashirinishga majbur etgandi. Matilda onasi bilan ertalabki ibodatga jo'nadi, oqsochlar chiqib ketishdi va ular xonalarni yig'ishtirish uchun qaytib kelishlaridan avval, Jyulen hech kimga sezdirmay qizning xonasidan chiqib ketishga muvaffaq bo'ldi.

Yigit ot minib Medon o'rmoniga sayr qilgani jo'nadi, u otni o'z holiga qo'yib, sekin borar ekan, eng ovloq yo'llarni tanlashga harakat

qilardi. U qalbida baxtiyorlikdan ko'ra ko'proq kuchli hayrat his etardi. Uning ahyon-ahyonda butun vujudini qamrab olayotgan quvonchi birona ajoyib qahramonligi uchun bosh qo'mondon birdaniga polkovnik darajasiga ko'tarib qo'ygan navqiron podporuchikning sevinchiga o'xshab ketardi, u o'zini erishib bo'lmaydigan bir yuksaklikka ko'tarib qo'yishgandek his etardi. Bir kun ilgari undan juda baland bo'lgan barcha narsalar endi shundoq yonginasida turardi yoki, hatto, ancha pastda qolib ketgandi. Jyulening baxtiyorlik tuyg'usi asta-sekin, o'zidan uzoqlashgani sayin o'sib borardi.

Agar Matildaning dilida hech qanday mehr-muhabbat tug'ilmagani bo'lsa, buning sababi, – u qanchalik g'alati tuyulmasin, – qizning Jyulenga bo'lgan munosabatida o'z zimmasiga olgan burchga rioya qilganida edi. Tungi voqealarda uning uchun romanlarda hikoya qilinadigan mastona lazzat o'rniga qalbini o'rtay boshlagan afsus-nadomat va sharmandalikdan bo'lak hech qanday kutilmagan jihati bo'lmadi.

«Yanglishmadimmikin? Aslida sevarmikinman uni!» – derdi u o'ziga o'zi.

XVII

Ko'hna shamshir

I now mean to be serious, – it is time.

Since I laughed now-a-days is deem'd too serious

A jest at Vice by Virtue's call'd a crime.

Don Juan, c. XIII, st. 71.⁴⁴

U tushki ovqatga chiqmadi. Kechqurun u mehmonxonada bir daqiqa paydo bo'ldi-yu, lekin Jyulenga hatto qiyo ham boqmasdi. Uning o'zini bunday tutishi yigitga juda g'alati tuyuldi. «Darvoqe, – deya o'ylardi u, – ochig'ini aytsam, kiborlar jamiyatining barcha bu odob qoidalarini men har kuni kuzatadigan eng oddiy narsalar orqaligina bilaman. Keyin uning o'zi bu gaplarning barini tushuntirib beradi,

⁴⁴ Yig'ib olay es-hushim, hozir kulguni har goh

Qattiq qoralaydilar. Yaxshilig-u hazilini

Illatlardan ko'p baland qo'ymoq gunohdir, gunoh.

Bayron. Don Juan, XIII bob, 71-band.

albatta». Biroq u qizning bu xatti-harakatiga juda qiziqib qolib, Matildaning yuzidagi ifodaga diqqat bilan tikildi. Jyulen shu tobda uning ters va badihl ekanligini o'zicha e'tirof etmay iloji yo'q edi. Albatta, bu kecha u tunda sevgi ehtirolariga berilgan yoki o'zini shunday qilib ko'rsatgan ayolga mutlaqo o'xshamasdi. O'shanda Matilda bu ehtirolarga shu qadar jon-jahdi bilan berilgan ediki, Jyulening dilida uning samimiyatiga shubha tug'ilgandi.

Ertasi kuni, indini ham qiz o'zini shundoq sovuq tutdi, u Jyulenga qaramasdi, uni ko'rishni mutlaqo istamasdi! Dilidagi bezovtalikdan azob cheka boshlagan Jyulen birinchi kuni uni juda ruhlantirib yuborgan o'sha g'olibona his-tuyg'ulardan o'zini benihoya uzoq his etardi. «Bokiralik yo'lidan chetga chiqqaniga pushaymon bo'lmayaptimikan ish qilib?» – deya o'ylardi Jyulen. Biroq takabbur Matildaga nisbatan bunday taxmin qilish unga kaltabinlikdek tuyulardi.

«Kundalik hayotda u dinni mutlaqo tan olmaydi, – deya muhokama yuritardi yigit. – U shunchaki tabaqasiga foydali bo'lgani uchungina dinga ixlos qo'yg'an.

Ehtimol, u shunchaki ayollarga xos inijlik yuzasidagina shunday tutatib bo'lmas ish qilib qo'rganidan qattiq afsuslanayotgandir». Jyulening nazarida, u qizning hayotidagi birinchi oshiq edi.

«Biroq, – derdi u o'ziga bir necha daqiqadan so'ng, – men, rostini aytsam, uning xulq-atvorida hech qanday soddalik, hech qanday ma'sumalik yoki nazokatni sezmayapman. Hali hech qachon uning o'zini shunday hozirgina taxtdan tushib kelgan qirolichadek tutganini ko'rmagan edim. Mendan nafratlanmayotganmikin ish qilib! Bu ish uning qo'lidan keladi: axir u mening zoti past ekanligimni eslab, qilgan ishdan pushaymon bo'lishi mumkin-ku».

Turli kitoblardan o'qib olingan va o'zining Verrer xotiralariga asoslangan soxta tasavvurlari oqibatida Jyulen o'z xayolida seviklisini baxtiyor qilganidan so'ng butun borligini unutib qo'yadigan yor haqida o'ylab yurar ekan, Matildaning jumbishga kelgan g'ururi unga qarshi isyon ko'tarmoqda edi.

O'tgan shu ikki oy mobaynida qiz sira zerikmagani tufayli zerikishdan qo'rqmay qo'ygandi va shu yo'sinda Jyulen o'zining eng katta ustunligidan mahrum bo'lgandi. Yigitning o'zi esa bundan mutlaq bexabar edi.

«Shunday qilib, men o'zinga hukmdor orttirib oldim, – derdi o'ziga-o'zi m-l de lya Mol iztirob chekib, xonasida u yoqdan-bu yoqqa

yurar ekan. – U nihoyatda olijanob yigit, bularning bari juda yaxshi albatta, lekin biror gap bilan uning izzat-nafsiga qattiqroq tegsam bormi, oramizdagi munosabatni oshkor qilib, mendan o'ch oladi». Asrimizning boshiga bitgan balo ham ana shunda: hatto eng telba-teskari ishlar ham kishini zerikishdan xalos eta olmaydi. Jyulen Matilda ko'ngil qo'rgan birinchi yigit edi. Hayotida shunday hol sodir bo'lganida hatto eng bag'ritosh odamlar ham shirin orzu-istaklarga beriladigan bir paytda qiz qayg'uli o'y-xayollarga botib qolgandi.

«Men unga tobe bo'lib qoldim, zero uning hukmronligi qo'rquvga asoslangan. Agar toqatini toq qilgudek bo'lsam, u meni qattiq jazolashi mumkin». Qizning Jyulenni yomon ko'rib qolishi uchun shu fikrning o'zi ham kifoya qilardi, chunki uning tabiatidagi asosiy xislat jasurlik edi. U o'z kelajagini xavf ostiga qo'yish haqida o'ylagan zahoti jonlanib ketardi va muttasil qaytalab turadigan zerikish dardidan forig' bo'lardi.

Uchinchi kuni m-l de Mol qaysarlik bilan unga qarashni istamayotganini ko'rgan Jyulen uning kayfiyatiga xilof ish qilayotgan bo'lsa-da, tushki ovqatdan so'ng qiz ortidan bilyardxonaga kirdi.

– Bu deyman, taqsir, – dedi Matilda g'azabini arang bosib, – agar siz bilan so'zlashishni istamayotganimni ko'ra-bila turib men bilan gaplashmoqchi bo'layotgan ekansiz, meni o'zingizga tobe qilib oldim, deb o'ylaysiz shekilli? Dunyoda hali hech kim bunday beadablik qilishga jur'at etmaganidan xabaringiz bormi o'zi?

Bu ikki o'ynashning suhbatidan ham kulgilioq narsani tasavvur qilishning o'zi qiyin bo'lsa kerak, ular o'zlari ham sezmagani holda bir-birlaridan qattiq nafratlana boshladilar. Ularning ikkovi ham betoqat odam bo'lgani, shu bilan birga, qiz ham, yigit ham odob saqlashga o'rganib qolgan boisdan gapni cho'zib o'tirmay, bir-birlariga nisbatan ko'ngillari mutlaqo sovganini e'lon qilishdi.

– Ont ichaman, bu gaplarning bari umrbod sir bo'lib qoladi, – dedi Jyulen. – Yana shuni ham aytib qo'yayki, agar bunday ko'zga yaqqol tashlanadigan keskin o'zgarish tufayli sha'ningizga dog' tushishi mumkinligini o'ylamaganimda bundan buyon sizga bir og'iz ham so'z aytmagan bo'lardim. – U ehtirom bilan ta'zim qildi-da, bilyardxonadan chiqib ketdi.

Shu paytga qadar u o'z burchi deb hisoblaydigan narsaga osongina amal qilib kelardi, u m-l de lya Molni chindan ham sevishi mumkin-

ligini hatto xayoliga ham keltirmagandi. So'zsiz, uch kun burun uni qimmatbaho yog'ochdan ishlangan katta shka'ga yashirib qo'yganida Jyulen hali qizni sevmasdi. Biroq ular bir umrga arazlashib qolishganini tushungach, yigitning dilidagi barcha his-tuyg'ular bir zumda ayqash-uyqash bo'lib ketdi.

Uning shafqatsiz xotirasi darhol aslida Jyulenning qalbiga sira ham ta'sir etmagan o'sha tunning barcha tafsilotlarini jonlantira boshladi.

Ular orani ochiq qilishganidan so'ng bir kun o'tgach, tunda Jyulen m-l de Iya Molni sevishini o'zicha tan olishga majbur bo'lib, aqldan ozay dedi.

Bu kashfiyotdan so'ng uning dilida shunday dahshatli bir ichki kurash boshlandiki, go'yo barcha his-tuyg'ulari oyog'i osmondan bo'lib ketgandek tuyuldi.

Oradan bir hafta o'tdi: u endi mag'rurlik bilan janob de Kruaz-nuaga parvo qilmay yurish o'rniga uning quchog'iga otilishga va raqibining ko'ksiga bosh qo'yib yig'lashga tayyor edi.

U boshiga tushgan bu kulfatga biroz ko'nikib qolgach, es-hushini yig'ib oldi-da, Langedokka jo'nashga ahd qildi. U narsalarini yo'l sandig'iga joylab, pochta hovlisiga jo'nadi.

Pochta stansiyasida unga, omdangiz bor ekan, ertaga Tuluzaga jo'naydigan pochta karetasida bitta bo'sh joy bor, deb aytishganida yigit hushidan ketib yiqilishiga sal qoldi. U o'sha joy uchun pul to'ladida, markizga o'zining jo'nab ketayotganini xabar qilib qo'ymoq uchun de Iya Mol saroyiga qaytdi.

Janob de Iya Mol uyda yo'q ekan. Jyulen nafasi ichiga tushib, uni kutib turmoq uchun kutubxonaga yo'l oldi. Yigit u yerda m-l de Iya Molni ko'rib qolganida holi ne kechganini bilsangiz edi!

Uni ko'rgach, qizning yuzida shunday bir adovat aks etdiki, bu tuyg'uning yigitga qaratilganiga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emasdi.

Kutilmagan bu uchrashuvdan esankirab qolgan Jyulen, alam shiddatidan o'zini tutib turolmay, qalb qar'idan chiqqan muloyim bir tovush bilan dedi:

– Demak, meni ortiq sevmas ekansiz-da?

– Birinchi duch kelgan odamga iffatimni qurbon qilganimni o'ylab, hali ham dahshatdan o'zimga kelolmayapman! – dedi Matilda va o'zidan g'azablanib yum-yum yig'lay boshladi.

– Birinchi duch kelgan odam deysizmi? – deya qichqirdi Jyulen va nodir buyum sifatida kutubxonada saqlanadigan o'rta asrlarda ishlangan ko'hna shamshir tomon tashlandi.

M-l de Iya Mol bilan gaplasha boshlaganda Jyulenga butun vujudini sirqiragan iztirobga toqat qilib bo'lmaydigandek tuyulgan edi, biroq qizning oriyat qilib yig'layotganini ko'rgach, bu iztirob yuz chandon kuchaydi. Agar Jyulen hozir qizni o'ldira olganida edi, o'zini eng baxtiyor odam deb hisoblagan bo'lardi.

U xiyol kuchanib shamshirni ko'hna qinidan sug'urib olgan o'sha daqiqada bunday kuchli hissiyotdan quvongan Matilda u tomon mag'rur qadam tashladi: uning ko'zlaridagi yosh bir zumda qurildi-qo'ydi.

Shu payt Jyulen birdan o'z homiysi markiz de Iya Molni esladi. «Men uning qizini o'ldirishimga sal qoldi! – deya o'yladi u. – Qandan dahshat!» Shundan so'ng u shamshirni bir chetga qarab itqitmoqch bo'ldi. «Albatta, hozir u bunday melodramatik harakatni ko'rib, rosa xaxolab kuladi», – deya xayolidan o'tkazdi yigit. Shuni o'ylagach, u o'zini ancha bosib oldi. U, zang bosgan joyi yo'qmikin, degandek, shamshirning tig'ini diqqat bilan ko'zdan kechirdi-da, so'ngra uni qayta qiniga soldi va xotirjam bir qiyofada uni o'z joyiga, tilla suvi yugurtirilgan birinji mixga osib qo'ydi.

Yigitning oxiriga borib juda sekinlashgan bu harakatlari bir daqiqacha davom etdi. M-l de Iya Mol unga hayratlanib qarab turardi: «Shunday qilib, o'lishimga bir bahya qoldi, meni o'z o'ynashim o'ldiray dedil!» – deya o'ylardi qiz.

Bu xayol uni Karl IX va Genrix III larning yiroq va ajoyib zamonasiga olib ketdi.

Qiz hozirgina shamshirni joyiga osib qo'ygan Jyulenning qarshisida qimir etmay, unga tikilib turardi. Biroq endi uning ko'zlarida boyagi nafrat sezilmasdi. Shuni tan olmog'imiz kerakki, u shu tobda juda go'zal ko'rinar, har qalay hozir sira ham uni Parij qo'g'irchog'iga o'xshatib bo'lmaydi. Jyulenning tilida esa bu ibora parijlik ayollar tabiatidagi o'zi yoqtirmaydigan xuddi o'sha xislatlarni ifoda etardi.

«Yana unga moyil bo'lib qolmasam edi, – deya xayolidan o'tkazdi Matilda. – Hozir u bilan shunday jiddiy so'zlashganimdan so'ng uning mayliga itoat etsam bormi, u darhol o'zini mening hukmdorim deb o'ylay boshlaydi». Qiz shu gaplarni xayolidan o'tkazdi-yu, yugurganicha kutubxonadan chiqib ketdi.

«Yo Rabbim, buncha go'zal bo'lmasa u! – deya o'ylardi Jyulen qizning ortidan qarab qolar ekan. – Shundan mahliqo bundan atigi ikki hafta burun ehtiros bilan mening quchog'imga otilgan edi... Endi o'sha onlar sira ham qaytib kelmaydi, hech qachon takrorlanmaydi! Bunga esa o'zim aybdorman! O'zim uchun shu qadar muhim, shu qadar g'aroyib bo'lgan o'sha voqeaning eng hal qiluvchi daqiqasida men o'zimni mutlaqo ishqiy yo'q odamdek tutdim!... Shuni tan olmog'im kerakki, Tangri meni qandaydir, nihoyatda notavon, baxti qaro qilib yaratgan ekan».

Kutubxonaga markiz kirib keldi, Jyulen shoshilib unga o'zining safarga jo'natilganini xabar qildi.

– Qayoqqa? – deb so'radi janob de lya Mol.

– Langedokka.

– Yo'q, ma'zur tutasiz, sizga muhimroq ish topshirmoqchiman. Agar biror yoqqa jo'nagan taqdiringizda ham faqat shimol tomon jo'naysiz... hatto bundan ham ochiqroq qilib aytishim mumkin: harbiychasiga aytganda, men sizni uy qamog'iga o'tqazib qo'yaman. Marhamat qilib, menga uydin kuniga ikki-uch soatdan ortiq chiqib ketmaslikka va'da berib, siz menga har daqiqa kerak bo'lib qolishingiz mumkin.

Jyulen ta'zim qildi-da, bir og'iz ham so'z aytmay chiqib ketdi, markiz buni ko'rib g'oyatda ajalandi; hozir Jyulenning gapiradigan holi yo'q edi, u xonasiga kirib, eshikni ichidan qulflab oldi. Bu yerda endi unga voqealarni istagancha bo'rttirib tasavvur qilishiga va o'zining cheksiz baxti qoraligidan nolishga hech nima xalal bermasdi.

«Mana endi hatto jo'nab ham keta olmayman, – derdi u. – Markiz meni Parijda yana qancha ushlab turishini yolg'iz Xudoning o'zi biladi. Yo Rabbim, ahvolim ne kechadi endi? Maslahatlashay desam, birona do'stim ham yo'q. Abbat Pirar birinchi jumladayoq og'zimga uradi, graf Altamira esa, meni bu fikrlardan chalg'itmoq uchun birona fitnaga qatnashmoqlikni taklif etadi. Axir men aqldan ozyapman, ha, aqldan ozayotganimni yaqqol sezib turibman. Kim menga dalda berishi mumkin? Endi nima qilay? Ahvolim ne kechadi endi?»

XVIII

Dahshatli daqiqalar

Kelib-kelib shu gaplarni menga aytdimi! Eng mayda tafsilotlariga qadar hamma gapni hikoya qilib beryapti. Uning shahlo ko'zlari o'zga bir odamga bo'lgan muhabbat bilan yonib, mening ko'zlarimga tikilib turibdi!

Shiller:

M-l de lya Mol zavqi jo'sh urib, faqat o'zini o'ldirishiga sal qolgan o'sha ajoyib daqiqanigina o'ylardi. U endi o'ziga o'zi deyarli shunday derdi: «U mening hukmdorim bo'lishga munosib yigit. Axir u meni o'ldirishga tayyor edi. Qiziq, ehtirosning bunday po'rtanasiga erishmoq uchun manovi asilzoda yigitlardan nechtasini omixta qilish kerak ekan?»

Shuni tan olish kerakki, u stulga chiqib, shamshirni oboychi-dekorator o'rnatgandek chiroyli qilib osib qo'yishga harakat qilayotganida juda chiroyli ko'rindi. Sirasini aytсам, uni sevib qolib, uncha tentaklik qilmagan ekanman».

Agar shu tobda munosabatni tiklash uchun birona qulayroq imkoniyat tug'ilib qolganida, qiz undan jon deb foydalangan bo'lardi. Jyulen eshikni ichidan qulflab olib, xonasida g'ussa chekib o'tirardi. Ba'zan uning xayolidan, borib oyog'iga yiqilsammikin, degan bema'ni fikr lip etib o'tardi. Agar xonasida biqinib o'tirish o'rniga yigit uyni aylangani yoki bog'da sayr qilgani chiqqanida va shu yo'sinda tasodifdan o'zini olib qochmaganida, ehtimol, qandaydir birgina daqiqa uni cheksiz g'ussadan xalos etib, benihoya xursand qilib yuborgan bo'lardi.

Biroq Jyulen uzoqni ko'ra biladigan tadbirkor yigit bo'lganida, – biz unda xuddi shu xislatning yo'qligi uchun ta'na qilayotirmiz-ku axir, – u shunday olijanob bir jo'shqinlik bilan shamshirga yopishmagan bo'lardi, m-l de lya Molga esa uni xuddi ana shu harakati chiroyli qilib ko'rsatgan edi. Qizning Jyulen uchun maqbul bo'lgan bir kayfiyati kuni bo'yi uni tark etmadi. Matilda ko'zlarini yumib, uni sevgan qisqa daqiqalarni eslar ekan, o'sha shirin onlarni takrorlanmasligidan afsuslanardi.

«Rostini aytganda, – deya mulohaza yuritardi u, – boyaqish bolani sevishim, agar bunga uning ko'zi bilan qaralsa, cho'ntagini o'sha to'punchalarga to'ldirib narvondan oldimga chiqqan kechasi soat birdan ertalab soat to'qqizgacha davom etdi, xolos. Chorak soatdan so'ng esa, Sent-Valer cherkovida ibodat tinglar ekanmiz, u do'q-po'pisa yordamida meni o'ziga tobe qilishni xayol qilmasa edi, deya o'ylay boshladim».

Tushki ovqatdan so'ng m-l de Iya Mol Jyulendan o'zini olib qochdiga emas, aksincha, o'zi birinchi bo'lib u bilan so'zlasha boshladi va yigitga boqqa chiqib sayr qilishga qarshi emasligini shama qildi. Yigit itoat etdi. Unga ana shu sinov yetmay turuvdi. Matilda, o'zi sezmagand holda, uni yana Jyulenga moyil qilayotgan o'sha tuyg'uga berilmoqda edi. U yigit bilan yonma-yon borishdan nihoyatda huzur qilar va bugun ertalab uni o'ldirish uchun shamshirni qinidan sug'urgan manovi qo'llarga qiziqib qarab-qarab qo'yardi.

Biroq oralarida sodir bo'lgan shuncha voqealardan keyin ilgirigi samimiy suhbat haqida gap ham bo'lishi mumkin emasdi.

Sekin-asta Matilda do'stona bir rostgo'ylik bilan unga o'zining ishqiy kechinmalari haqida hikoya qila boshladi; bu suhbat unga qandaydir tushunib bo'lmas bir lazzat bag'ishlardi. Qiz shu qadar berilib ketdiki, bir vaqtlar qanday qilib avval janob de Kruaznuva va janob de Kaylyusga bir lahza ko'ngil qo'yganini hikoya qila boshladi.

– Nima dedingiz? Janob Kaylyusga hammi?! – deya xitob qildi Jyulen. Uning bu so'zlarida rad etilgan o'ynashning rashki aks etdi. Matilda ham uning so'zlarini shu ma'noda tushundi va sira xafa bo'lmadi.

Qiz o'zining avvalgi oshiq-ma'shuqliklari haqida batafsil hikoya qilib, Jyulening dilini o'rtashda davom etar ekan, bu hikoyalar nihoyatda samimiy va haqqoniy eshitilardi. Yigit Matildaning chindan ham ko'z o'ngida jonlanayotgan xotiralarni hikoya qilayotganini yaqqol his etib turardi. U qizning o'z xotiralarini o'rtoqlasha turib, o'z yuragida ham kutilmagan kashfiyotlar qilayotganini ko'rib turar va iztirob chekar edi.

U rashk o'tida yonmoqda edi.

Raqibingizning sevilishi haqida o'ylashning o'zi bir azob, biroq sevimli ayolning tilidan bu sevgining tafsilotlarini eshitishga insonning bardosh berishi qiyin bo'lar ekan.

O, o'shanda g'ururi junbishga kelib, o'zini bu Kaylyus va Kruaznuvalardan yuqori deb o'ylagani uchun u endi qanday jazosini tortyapti! U endi ularning eng arzimast ustunliklarini ham nihoyatda dard-alam bilan ko'klarga ko'tarib maqtashga tayyor edi! O'zidan esa astoydil nafratlanardi!

Matilda unga dunyoda tengi yo'q qiz bo'lib ko'rinar va Jyulening unga qoyil qolishini ifodalamoq uchun munosib so'z topolmaydigandek tuyulardi. U qizning yonida borar ekan, zimdan uning qo'llari, uning yelkalari, sambitdek qaddi-qomatiga qarab-qarab qo'yardi. Shu tobda u sevgi va qayg'udan qaddi bukilib, uning oyog'iga yiqilishga va «Rahm qil!» deya qichqirishga tayyor edi.

«Barchadan ustun turadigan ana shu go'zal qiz meni bir marta sevgan edi, endi esa u shubhasiz janob de Kaylyusga ko'ngil qo'ymoqchi bo'lib yuribdi».

Jyulen m-l de Iya Mol aytayotgan so'zlarning samimiy ekanligiga ishonmay iloji yo'q edi, zero qizning barcha gaplari juda ishonarli va haqqoniy eshitilmoqda edi. Shu payt Matilda bir vaqtlar janob de Kaylyusga nisbatan his etgan tuyg'ularini tushunib olishga harakat qilar ekan, go'yo Jyulening qayg'u to'la sabr kosasini yanada to'ldirmoqchi bo'lgandek shu tuyg'ularni xuddi hozir his etayotgan bo'lib hikoya qila boshladi. Uning tovushida, uning so'z ohanglarida muhabbat aks etmoqda edi. Jyulen buni yaqqol his etib turardi.

Agar shu tobda Jyulening ko'ksiga eritilgan qo'rgoshin quyishgan taqdirda ham u kamroq azob chekkan bo'lardi. Qayg'udan es-hushini yo'qotgan boyaqish yigit m-l de Iya Mol o'z xotiralarini u, ya'ni Jyulen bilan o'rtoqlashayotgani uchungina janob de Kaylyus yoki janob de Kruaznuaga bir lahza ko'ngil qo'yganini shunday mamnuniyat bilan eslayotganini qayoqdan bilisin.

Jyulening naqadar hasrat chekayotganini tasvirlashga til ojizlik qiladi. Yigit Matildaning batafsil dil rozini, o'zgalarga nisbatan sevgi iqrorini bundan atigi bir necha kun ilgari, mana hozir soat birga zang uradi-yu, men qizning oldiga, uning xonasiga chiqaman, deya kutib turgan xuddi o'sha ikki chetida arg'uvon o'sgan xiyobonda turib tinglamogda edi. Inson chekadigan azob-uqubatning ham cheki bo'ladi – yigit ana shu marraga yetib qolgan edi.

Bu shafqatsiz rostgo'ylik bir hafta davom etdi. Matilda goh uni o'zi suhbatga tortar, goh u bilan so'zlashmoq uchun biron-ta qulay bahonadan foydalanar va ikkoviga ham qandaydir achchiq bir lazzat

bag'ishlaydigan bu suhbatlarning mavzui doim bitta bo'lib, qizning o'zgalarga bo'lgan muhabbatining tasviridan iborat edi. Qiz Jyulenga o'zi bir vaqtlar yozgan maktublarning mazmunini hikoya qilar, ularni so'zma-so'z eslar; butun-butun jumalarni yoddan aytib berardi. So'nggi kunlarda u Jyulenga qandaydir makkorona bir quvonch bilan qarab qo'yayotgandek tuyulardi. Yigit chekayotgan iztiroblar shubhasiz, unga huzur bag'ishlamoqda edi. Qiz bu iztiroblarda, o'z hukmdorining zaifligini ko'radiki, demak, unga bo'lgan sevgiga izn berishi mumkin edi.

Jyulening hech qanday hayotiy tajribasi yo'qligini kitobxon yaxshi biladi, u hatto romanlar ham o'qimasdi, agar u xiyol ziyarakroq bo'lib, biroz sovuqqonlik bilan ish tutganida, u o'zi sajda qiladigan va shu kunlarda unga shunday g'aroyib gaplarni hikoya qilib yurgan bu qizga: «To'g'ri, men barcha bu janoblar bilan tenglasha olmayman, lekin har qalay siz meni sevasiz-ku...» degan bo'lardi.

Qiz ko'nglidagi gapni shunday bilib olishganidan, ehtimol, xursand ham bo'lardi, jillaqursa, uning muvaffaqiyat qozonishi faqat bu gapni o'rnini topib turib, qanchalik ta'sirli qilib aytishiga bog'liq edi. Har qalay u bu ahvoldan qutulib, ancha naf ko'rgan bo'lardi, zero uning bu kayfiyati o'zining bir xilligi bilan asta-sekin Matildaning joniga tega boshlagandi.

– Siz endi meni sirayam sevmaysizmi, axir men sizga sajda qilishga ham tayyorman-ku? – dedi bir kuni Jyulen ana shunday uzoq sayr qilishganidan so'ng sevgi va hasratdan es-hushini yo'qotib. Bundan ham bema'niroq gapni o'ylab topishning o'zi qiyin bo'lsa kerak.

Bu so'zlar m-l de Iya Molning yigitga ishqiy mojarolarini hikoya qilayotgan paytida his etadigan lazzatini bir zumda yo'q qilib yubordi. Bo'lmasam qiz oralarida o'tgan shuncha gap-so'zlardan so'ng Jyulening bu hikoyalarni eshitib ranjmayotganiga ajablana boshlagan va u o'sha ahmoqona jumalani aytishidan sal oldin miyasida, ehtimol, u meni ortiq sevmay qo'ygandir, degan shubha tug'ilgan edi. «Chamasi, g'ururi sevgisidan ustun kelgan bo'lsa kerak, – deya o'ylardi qiz. – Gar-chi ular mendan ancha ustun, deb ishonirmoqchi bo'lsa-da, u anovi de Kaylyus, de Lyuz, de Kruaznua kabi arziimas odamlarni o'zidan afzal ko'rishayotganiga osongina chidab turadigan yigitlardan emas. Yo'q, endi men uni oldimda tiz cho'kkan holda sira ko'rmasam kerak!»

Oxirgi kunlarda Jyulen umidsizlikka tushib, bir necha bor qizga anovi kavalrlarning ajoyib fazilatlarini chin ko'ngildan, samimiyat

bilan ko'klarga ko'tarib maqtagan, hatto bu xususda biroz mubolag'a ham qilgan edi. Bu mubolag'a m-l de Iya Molning e'tiboridan chetda qolmadi, qiz bu gaplardan hayratga tushdi. Sevgi bilan baxtiyor qilingan o'z raqibini ta'rif-tavsif qilar ekan, Jyulening iztirobga tushgan qalbi uning bu baxtiga sherik bo'lishga intilardi.

Biroq uning shu qadar samimiyat bilan va shu qadar o'ylamay aytdan bu so'zlari hamma ishni bir zumda o'zgartirib yubordi. Matilda o'zini hamon sevishlariga ishonch hosil qilgach, darhol undan butunlay nafratlana boshladi.

Ular bog'da birga sayr qilib yurishgan edi, ammo Jyulen o'sha bema'ni jumalani aytgan zahoti, qiz darhol uni tark etdi. U keta turib yigitga yeb yuborgudek bo'lib nigoh tashladi. Kechqurun mehmonxonada u Jyulenga biron marta ham o'girilib qaramadi. Ertasi kuni qiz qalbida nafratdan bo'lak hech qanday tuyg'u his etmadi, hozirga qadar butun bir hafta davomida uni Jyulen bilan do'stona munosabatda bo'lishga chorlagan va uning diliga quvonch bag'ishlagan moyillikdan asar ham qolmagan edi, u yigitga qarasa hatto ko'ngli behuzur bo'lar-din. Ish shu darajaga borib yetdiki, tez orada Matilda undan jirkana boshladi ham, uning Jyulenga ko'zi tushib qolganida qalbini qanday cheksiz nafrat qoplashini hatto tasvirlash ham qiyin edi.

Jyulen Matildaning dilida sodir bo'layotgan gaplarni sira tushuna olmasdi, biroq uning sezgir nafsoniyati bu nafratni darhol his etdi. Uning qizga iloji boricha kamroq ko'rinishga aqli yetdi va o'zi ham Matildaga mutlaqo qaramay qo'ydi.

Biroq o'zining Matilda bilan aloqani butunlay uzishga majbur etish uning uchun koni azob edi. U dilidagi dahshatli dard-alamga dosh berish yanada qiyinlashganini yaqqol his etib turardi. «Axir inson matonatining ham cheki bo'ladi-ku, – derdi u o'ziga o'zi, – bu azobga ortiq chidayolmayman». U ba'zi kunlari ertalabdan kechgacha mansardaning panjara tutilgan kichik derazasi oldida o'tirardi: har qalay bu yerdan ahyon-ahyonda boqqa sayr qilgani chiqqan m-l de Iya Molni ko'rish mumkin edi.

Ba'zan tushki ovqatdan so'ng qiz janob de Kaylyus, janob de Lyuz, yoki u o'zining avvalgi oshiq-ma'shuqliklari haqidagi hikoyalarda nomini tilga olgan boshqa birona yigit bilan boqqa chiqqanini ko'rganida yigitning holi ne kechganini bilsangiz edi!

Jyulen ilgari shu qadar cheksiz iztirob chekish mumkinligini tasav-vur ham qilmagandi, shu topda u dod deb yuborishga ham tayyor edi,

bu sobitqadam yigitning yuragi nihoyatda tilka-pora bo'lib ketgandi, uning sog' joyi qolmagandi.

Har qanday fikr-mulohaza, agar u m-l de Iya Mol bilan bog'liq bo'lmasa, uning nafratini qo'zg'atadigan bo'lib qolgandi, shu turishda u hatto eng oddiy xatni ham yoza olmasdi.

– Es-hushingiz joyidami o'zi! – dedi unga bir kuni markiz.

Bironta odam uning bu ahvolga tushish sababini sezib qolishidan qo'rqib ketgan Jyulen, tobim qochib turibdi, deya bahona qilgan edi, uning g'apiga ishonib qo'ya qolishdi. Yigitning baxtiga, markiz tushki ovqat payti uning bo'lajak sayohati haqida hazil qila boshladi. Matilda bu sayohatning uzoqqa cho'zilishi mumkinligini tushundi. Jyulen bir necha kundan beri undan o'zini chetga olib yurar, doim rangi oqarib ma'yus yuradigan va bir vaqlar uning seviklisi bo'lgan bu yigitga yetishmaydigan barcha fazilatlar sohibi bo'lmish anovi ko'rkam yigitlar esa qizni parishonlikdan xalos etisha olmasdi.

«Oddiy bir qiz, – derdi u o'ziga-o'zi, – qalliqni mehmonxonalarda barchaning e'tiborini o'ziga qaratadigan xuddi ana shu yigitlar orasidan tanlagan bo'lardi, biroq qalbi yuksak inson boshqalardan fikrining xuddi ana shu o'rtamiyona odamlar solgan so'qmoqdan yurmasligi bilan ham ajralib turadi.

Agar Jyulendek bir odamning rafiqasi bo'lsam (unga davlat yetishmaydi xolos, men esa badavlatman), men muttasil hammaning e'tiborini o'zimga tortib turaman, hayotim barchaning diqqat markazida bo'ladi. Men xizmatkorlaridan qo'rqadigan va karetni yomon haydayotgan ko'chirg'a o'shqirishga ham jur'at etmaydigan xolavachalarim kabi doim revolyutsiya oldida qaltirab turmayman, aksincha, so'zsiz, qandaydir rol o'ynayman, rol bo'lganda ham yirik rol o'ynayman, zero men tanlagan odam irodasi mustahkam va g'oyat shuhratparast yigit. Unga nima yetishmaydi? Do'stlarmi, pulmi? Men unga unisini ham, bunisini ham topib beraman».

Biroq o'zining Jyulen haqidagi bu fikr-mulohazalarida qiz uni istagan paytda va xohlaganicha baxtiyor qilish mumkin bo'lgan va sevgisiga shubhalanish hatto xayoliga ham kelmaydigan qandaydir past tabaqa kishisi sifatida tasavvur qilardi.

XIX

Opera Buff

O, how this spring of love ressembleth

The uncertain glory of an April day;

Which now shows all the deauty of the sun

And by, and by a cloud takes all away!

*Shakespeare.*⁴⁵

Matilda kelajak haqidagi va ehtimol o'zi o'ynashi lozim bo'lgan favqulodda rol to'g'risidagi orzularga berilib yurar ekan, ba'zan Jyulen bilan oralarida bo'lib turadigan quruq metafizik bahslarni eslab, afsuslanib qo'yardi. Gohida esa, bu yuksak fikr-mulohazalardan toliqqach, u afsuslanib yigit og'ushida kechgan baxtli daqiqalarni eslar, biroq bu xotiralar uning qalbida o'kinch tuyg'ularini uyg'otar va bu pushaymon tufayli qiz ba'zan qattiq iztirob chekardi.

«Agar inson o'zining bironta zaif xislatiga izn bersa? – derdi u o'ziga o'zi, – u holda mendek bir qiz o'z sevgisini chindan ham munosib bir yigitga in'om etmog'i darkor. Dunyoda hech kim men haqimda, u chiroyli mo'ylov yoki otni chaptastlik bilan minishiga uchdi, deb aytolmaydi axir. Yo'q, uning Fransiya istiqboli haqidagi chuqur mulohazalari, Angliyadagi 1688-yil revolyutsiyasiga o'xshashi mumkin bo'lgan bo'lajak voqealar to'g'risidagi fikrlari maftun etdi meni. Ha, men uning shu mulohazalariga uchdim, – derdi u o'zining vijdon azobiga javoban, – ha, men zaifaman, lekin har qalay men, bironta tentak qiz kabi, shunchaki tashqi sifatlarga uchmadim! Uning chehrasi qalbining yuksakligidan dalolat berib turadi, meni ana shu narsa maftun etdi.

Agar yana revolyutsiya sodir bo'lsa, u holda nega endi Jyulen Sorel bu revolyutsiyada Rolan rolini, men esa – Rolan xonim vazifasini bajarmasligimiz kerak ekan? Bu rol menga de Stal xonim roliga

⁴⁵ Ishq bahori bamisoli aprel ayyomi

Har lahzasi o'zgaruvchan, qarab tursangiz;

Gohi oftob nuri ichra balqiydi chunon,

Goh samoni qoplab olar qop-qora bulut.

Shekspir. «Ikki veronalik».

qaraganda ko'proq yoqadi: axloqsizlik bizning zamonamizda katta to'siq bo'lur edi. Men-ku endi yana zaiflikka erk bermasam kerak, bunday isnodan ko'ra o'lganim yaxshi».

Shuni ham tan olmog'imiz kerakki, Matildaning orzulari har doim ham hozirgina biz bayon qilib bergan fikr-mulohazalardek jiddiy bo'lavermasdi.

U gohida Jyulenga zimdan nazar tashlar va yigitning har bir xatti-harakatida qandaydir joziba his etardi.

«Endi shubha qilmasa ham bo'ladi, – derdi u o'ziga-o'zi, – men niyatimga yetdim, menga nisbatan qandaydir haququqqa ega bo'lish haqidagi fikr uning xayoliga ham kelmaydi, albatta.

Bundan bir hafta burun, bog'da menga shunday chuqur his-hayajon bilan muhabbat izhor qilganida boyaqish bola qanday baxtsiz ko'rindi-ya! Bundan ortiq dalil-isbot bo'ladimi axir! Ochig'ini aytganda, uning shunday bir mehr-oqibati, shunday ehtirom bilan aytgan so'zlaridan jahlim chiqishi men tomondan juda g'alati ish bo'ldi. Uning xotini emasmanmi axir? Uning o'sha gaplarni aytishi juda tabiiy edi-ku, rostini aytсам, o'shanda juda yoqimtoy ko'rindi. Jyulen hatto unga anovi asilzoda yigitlar bilan o'tkinchi oshiq-ma'shuqligim haqida har kuni shafqatsizlarcha hikoya qilganimdan keyin ham meni sevishda davom etdi. Bo'lmasam, u meni bu yigitlardan juda rashk qiladi. Men esa o'sha gaplarni unga qattiq zerikkanim tufayligina hikoya qilardim. Ah, qani endi u o'sha oqsuyak yigitlarning o'zi uchun qanchalik xavfsiz ekanliklarini bilsa edi! O'sha yigitlar menga Jyulenning oldida naqadar tussiz ko'rinadi, hammasi mutlaqo bir xil, xuddi bir-biridan andaza olgandek tuyuladi».

Ana shu mulohazalarga berilib va boyadan beri unga tikilib o'tirgan onasi bilan gaplashmaslik uchun o'zini juda band qilib ko'rsatishga urinar ekan, Matilda parishonlik bilan albomiga allaqanday odamlarning suratini chizib o'tirardi. O'zi hozirgina chizgan suratlardan biri qizni qattiq hayratga solib, xursand qilib yubordi: u juda ham Jyulenga o'xshab ketardi. «Taqdiri ilohning irodasi bu! Mana sevgining haqiqiy mo'jizasi! – zavq bilan xitob qildi u. – men mutlaqo o'ylaman turib, uning suratini chizdim».

Qiz yugurib o'z xonasiga kirdi-da, eshikni ichidan qulflab olib, nihoyatda qunt bilan Jyulenning portretini chiza boshladi, biroq bu ishni sira uddalay olmadi: boya u tasodifan chizgan surat har qalay

Jyulenga ko'proq o'xshardi. Matildaning yuragi zavq-shavqqa to'ldi, qiz bunda buyuk sevgining aniq isbotini ko'rgan edi.

U qorong'i tushib, markiza italyan operasiga borish uchun unga odam yuborganidan keyingina albomini bir chetga surib qo'ydi. Shu tobda Matilda faqat bir narsani o'ylardi: Jyulenni uchratsa qanday yaxshi bo'lardi-ya, shunda onasini operaga uni ham taklif qilishga ko'ndirardi.

Biroq Jyulen ko'rinmadi. Shu kuni xonimlarimizning lojasida faqat chakana odamlargina yig'ildi. Birinchi akt davomida Matilda jo'shqinlik bilan o'z mahbubi haqida tinmay orzu qilib o'tirdi. Biroq ikkinchi aktda bir sevgi ariyasi – shuni tan olmoq kerakki, bu kuy Chimarozaga juda munosib edi, – uning naq yuragini larzaga soldi. Opera qahramoni bo'lmish qiz: «Men yorimga bo'lgan cheksiz muhabbatim uchun o'zimga jazo bermog'im lozim, chunki uni haddan tashqari sevaman!» – deya kuylardi.

Ana shu ajoyib ariyani eshitgan daqiqadan e'tiboran Matilda uchun dunyodagi barcha narsalar g'oyib bo'ldi-qo'ydi. Uni gapga solishar, u javob qilmas, onasi unga tanbeh berar, biroq qiz unga o'girilib qarashga o'zini arang majbur qilar edi. Qizning barcha his-tuyg'ulari shu qadar jo'sh-xurujga kelgan bo'lib, uning hozirgi ahvolini so'nggi kunlarda Jyulenning butun borlig'ini qamrab olgan jazavali ehtiros tug'yongigina taqqoslash mumkin edi. Hozir dilidan kechayotgan his-tuyg'ularga g'oyat hamohang bo'lmish bu vokal jumalani takrorlovchi kuy shunday ilohiy bir jozibaga ega bo'lib, uni shu qadar maftun qilib qo'ygan ediki, qiz Jyulenni o'ylamagan daqiqalarida butun vujudi bilan kuyni tinglab o'tirdi. Musiqani sevishi tufayli Matilda bu kecha de Renal xonim Jyulen haqida o'ylaganda doim tushadigan bir ruhiy ahvolni boshidan kechirdi. Mulohazali muhabbat haqiqiy muhabbatga qaraganda oqilona tuyg'u, albatta, biroq bunday muhabbatda fidoyilik kam bo'ladi: u o'zini juda yaxshi tushunadi, doim o'zini-o'zi tahlil qiladi, u fikr-mulohazalarni parokanda qilish u yoqda tursin, o'zi ham faqat ana shu fikr-mulohazalarning mahsuli sifatida dunyoga keladi.

Uyga qaytgach, Matilda de Iya Mol xonimning pand-nasihatlariga quloq solmay, mazasi qochib turganini bahona qilib, allamahalgacha xonasidagi royalda o'sha kuyni chalib o'tirdi. U tinmay o'zini shu qadar maftun etgan o'sha mashhur kantilenani xirgoyi qilardi.

Devo punirmi, devo punirmi

Se Troppo amai, etc⁴⁶

Bu tunda uning vujudini qamrab olgan telbalik oxir-oqibatda o'z sevgimni jilovlab oldim, degan ishonchga aylandi.

Bu sahifa bechora muallifga bo'lak sahifalardan ko'proq ziyon keltirishi mumkin. Uni axloqsizlikda ayblaydigan bag'ritosh odamlarning topilishi turgan gap. Biroq muallif Partij mehmonxonalarida husnini ko'z-ko'z qilib yurgan niholdek qizlarni sira ham ranjitmoqchi emas, zero ularning orasida Matildaning obrazini kamsitadigan ana shunday telbaliklarga moyil bo'lgan birona qizning topilishi mumkinligini u hatto xayoliga ham keltirgan emas. Romanning ushbu qahramoni sof fantaziya mahsuli, xolos va uning boshqa asrlar orasida yuksak madaniyati bilan alohida o'rin egallaydigan XIX asrning ijtimoiy negiziga mutlaqo aloqasi yo'q.

Bu yil qishdagi ballarning husniga husn qo'shib yurgan yosh qizlarga har qanday ayb qo'ysa bo'lardi-yu, biroq ularni aql-idrokning kamligida aybsitib bo'lmasdi.

Shu bilan birga, menimcha, ularni boylikka, hashamdor karetlarga, ajoyib amloklarga va jamiyatda nufuzli o'rin egallashga imkon beradigan bo'lak barcha narsalarga pisand qilmay qaraydilar deb ham bo'lmasdi. Bu barcha ustunliklar ularni sira ham xunob qilmasdi, aksincha, ular shu haqda muttasil orzu qilishardi va mabodo yuraklari ehtiros bilan yona olgan taqdirda ham faqat ana shu narsa orzusida yonishi mumkin edi.

Boz ustiga, Jyulen kabi xiyol iqtidori bo'lgan yigitlarni o'z panohiga olib, ularni muvaffaqiyat sari boshlaydigan narsa ham aslo muhabbat emasdi, bunday yigitlar birona to'daga mahkam yopishib olishar, ana shunda bu to'daning omadi yurishgan kezlari barcha ijtimoiy noz-u ne'matlar ularning boshiga yog'ilardi. Hech qanday to'daga mansub bo'lmagan olimning sho'ri quriydi deyavering, uning arang ko'ziga chalinadigan eng kichik muvaffaqiyati ham boyaqishni malomatga qoldiradi, saxovatpesha kimsalar esa uning haqiqat xiyonat qilib, quvonib yuradilar. Eh, afandim! Roman, bu – katta yo'ldan ko'tarib borayotgan ko'zguning o'zginasi-ku axir. U sizga goh lojuvard osmonni, goh iflos ko'lmaq va do'ngliklarni aks ettirib

⁴⁶ Jazo beray o'zimga, jazo beray o'zimga,
Seni behad sevganim uchun... va hokazo.

ko'rsatadi. Bir odam inqillab-sinqillab katta ko'zgu ko'tarib boryapti, siz esangiz bu odamni axloqsizlikda ayblaysiz! Uning ko'zgusi iflos narsalarni aks ettiradi, sizlar esa ko'zgudan o'pkalaysizlar! Undan ko'ra hamma yog'ini iflos ko'lmaklar bosib yotgan o'sha katta yo'ldan o'pkalanglar, yanayam yaxshirog'i esa – yo'lda axlat yig'ilishiga va unda ko'lmaklar hosil bo'lishiga imkon bergan yo'l noziriga ayb qo'yinglar.

Matildaning xarakteri bizning shunday aqli raso va shunday ezgu asrimizga mutlaqo to'g'ri kelmasligini aniqlab olganimizdan so'ng, men endi kitobxonning jahlini chiqarishdan unchalik qo'rqmay, bu mohichehra qizning telbaliklari haqidagi hikoyamni davom ettiraman.

Ertasi kuni u chindan ham o'zining telba ehtirosi ustidan g'alaba qozonganiga ishonch hosil qilmoq uchun turli bahonalar izlab yurdi. Eng muhimi esa barcha ishda Jyulenga o'chakishishga harakat qildi, lekin, shu bilan birga, u yigitning har bir qadamini kuzatib yurardi.

Bunday murakkab ishqiy nayrangning tagiga yetmoq uchun Jyulen nihoyatda baxtsiz, eng muhimi esa qalbi nihoyatda larzaga tushgan edi; boz ustiga yigit bu ishlardan o'zi uchun biror yaxshilik kutmasdi, nazarida, uni qurbon qilishgandek edi, u hali hech qachon bu qadar umidsizlikka tushmagandi. Uning xatti-harakati aql-idrokka shu qadar mos kelmas ediki, agar shu payt qayg'u chekaverib toblangan birona faylasuf unga: «O'zingizga nafi tegishi mumkin bo'lgan vaziyatdan foydalanishga shoshiling, zero biz Parijda uchratib turadigan bu aqliy muhabbat ta'sirida bir xil kayfiyatning o'zi ikki kundan ortiq davom etmaydi», – desa, Jyulen uning gapiga ishonmagan bo'lardi. Biroq es-hushini qanchalik yo'qotgan bo'lmasin, u o'z vijdoniga xilof ish qilolmasdi. Vijdoni uni churq etib og'iz ochmaslikka undar va yigit buni yaxshi tushunardi. Shu tobda u birovdan maslahat so'rsa, birinchi duch kelgan odamga dilida chekayotgan jafolarni so'zlab bersa, jazirama sahraning qoq o'rtasida osmondan tushgan bir tomchi yomg'irni his etgan badbaxt sayyohdek g'oyatda yengil tortgan bo'lardi. Yigit shu xavfni yaxshi tushunar va hozir birona odam ehtiyotsizlik qilib, undan hol-ahvol so'rab qolgudek bo'lsa, shu zahoti ko'zlaridan duv-duv yosh oqishi mumkinligidan cho'chib turardi, u xonasiga kirib, eshikni ichidan qulflab oldi.

Yigit Matildaning bog'da uzoq sayr qilib yurganini kuzatib turdi-da, so'ng, nihoyat, qiz uyga kirib ketgandan keyingina o'zi boqqa

chiqishga jur'at etdi, u to'g'ri qiz hozirgina g'uncha uzib olgan atirgul oldiga bordi.

Qorong'i tushgan bo'lib, Jyulen o'zini ko'rib qolishlaridan cho'chirmay hasrat chekib yuraverishi mumkin edi. Uning uchun bir narsa ayon edi: m-l de Iya Mol hozirgina o'zi quvnoq suhbat qurgan anovi yosh ofitserlardan birini sevadi. Jyulenni esa u bir vaqtlar sevgan edi, biroq endi uning hech narsaga arzimasiligini tushunib qoldi.

«Ha, chindan ham mening nimayam fazilatim bor edi deysiz! – deya uqtirardi komil ishonch bilan o'ziga o'zi Jyulen. – Men hech narsaga arzimaydigan, chakana, atrofdagi odamlar uchun g'oyat zerikarli, o'zimga o'zim yoqmaydigan bir kimsaman». O'zining ajoyib fazilatlari ham, bir vaqtlar uni ilhomlantirgan va buyuk ishlarga chorlagan o'zga xislatlari ham hozir uning ko'ziga o'lgudek xunuk ko'rinar edi. Tasavvuri ostin-ustun bo'lib ketgan bu yigit o'sha tasavvuri yordamida hayotni tushunishga urina boshladi. Odatda faqat kuchli zakovat egasiga shunday yanglishishi mumkin.

O'zini o'zi o'ldirish haqidagi fikr uni bir necha bor vasvasaga solgan edi, bu xayol unga nihoyatda jozibali tuyulardi, Jyulen uchun bu fikr mas'ud hordiq, poyonsiz sahroda tashnalik va jaziramadan halok bo'layotgan badbaxt odamga tutilgan bir piyola muzday suvdek bir narsa edi.

«Mayli, o'laman, – lekin u mendan battar nafratlana boshlaydi-ku! – deya xitob qildi yigit. – O'zim haqimda qanday xotira qoldiraman axir!»

Inson zoti shunday cheksiz qayg'uga tushgan paytda uning uchun o'zining matonatidan bo'lak xalos etuvchi kuch bo'lmaydi. O'ziga-o'zi: «Tavakkal qilish kerak!» – deyishga Jyulennning farosati yetmadi. Biroq kechqurun u Matildaning derazasiga tikilib turar ekan, qiz chiroqni o'chirganini ko'rib qolgan yigit, afsuski, o'zi hayotida bir martagina ko'rgan o'sha ajoyib xonani ko'z oldiga keltirdi. Bundan u yog'ini tasavvur qilishga esa uning jur'ati yetmasdi.

Kechasi soat birga zang urildi. Soatning ana shu zang chalishini eshitishi bilanoq u o'zicha to'satdan: «Narvonni qo'yib, oldiga chiqaman!» – deya qaror qildi.

Go'yo falak uning diliga shu fikrni soldi-yu, shu zahoti miyasiga turli-tuman oqilona dalillar ham kela qoldi. «Endi bundan battar bo'lmaydi-ku axir!» – deya takrorladi u o'ziga o'zi. U yugurib narvonning oldiga bordi, bog'bon uni endi zanjirga bog'lab, qulflab qo'ygandi.

Shu daqiqada qandaydir g'ayratabiyy kuchga to'lgan Jyulen, kichkina to'pponchani sindirib bo'lsa-da, uchi bilan narvonni tutib turgan zanjir halqalaridan birini yozishga muvaffaq bo'ldi. Oradan bir necha daqiqa o'tgach, Jyulen narvonni olib borib, Matildaning derazasiga tiradi.

«Xo'p, jahli ham chiqsin, mendan nafratlansin ham, mayli! Men uni o'paman, ha, so'nggi marta o'paman-da, keyin yugurib xonamga kiraman va o'zimni o'zim otaman... O'limim oldidan lablarim uning yonog'iga tegadi-ku axir!»

U shitob bilan narvondan yuqori ko'tarildi, mana u deraza qopqasini taqillatyapti, bir necha daqiqadan so'ng Matilda uning taqillatishini eshitib, qopqani ochmoqchi bo'ldi, biroq narvon xalal beryapti. Jyulen qopqa ochiq paytida uni tutib turadigan temir ilgakni mahkam ushladi-da, oyog'i osmondan bo'lib pastga qulashi mumkinligiga qaramay, narvonni bir siltab, chetroqqa surdi. Matilda endi qopqani bemalol ocha olardi.

Yigit o'zining na o'lik, na tirikligini bilmay uning xonasiga uchib kirdi.

– Senmisan! – dedi qiz uning quchog'iga otilar ekan.

.....

Jyulennning cheksiz quvonchini kim ham tasvirlay olardi deysiz? Matildaning ham quvonchi, chamasi, unikidan qolishmasdi.

U o'z fe'liga la'nat o'qirdi, o'zidan zorlanardi.

– Bu qabih takabburligim uchun menga jazo ber, – derdi u yigitga, xuddi uni bag'riga bosib bo'g'moqchi bo'lgandek, mahkam quchoqlar ekan. – Sen mening sultonimsan, men esa cho'ringman, isyon ko'targanim uchun oldingda tiz cho'kib kechirim so'ramog'im darkor. – Shunday deya qiz quchog'ini ochib, Jyulennning oldida tiz cho'kdi. – Ha, sen mening sultonimsan! – dedi u qalbi sevgi va baxt nashidasiga to'lib. – Doim menga hukmronlik qil, agar cho'ring isyon ko'targudek bo'lsa, unga shafqatsiz jazo ber.

Bir necha daqiqadan so'ng Matilda uning quchog'idan chiqib, sham yoqdi. Jyulen uni arang to'xtatib qoldi: qiz nima qilib bo'lsa-da, sochlarining deyarli yarmini, uning katta bir tutamini qirqib tashlamoqchi edi.

– Men sening cho'ring ekanligimni doimo eslab yurishni istayman, agar biror kun kelib, manfur g'ururim meni yana vasvasaga solsa, sen menga ana shu bir tutam sochni ko'rsatasan-da: gap hozir qalbingizda qanday tuyg'ular hukmronlik qilayotganida emas, siz

menga itoat etmoqlikka ont ichgansiz, marhamat qilib, so'zingizning ustidan chiqsangiz, deysan.

Ammo, menimcha, bu qadar tiyiqsiz telbalik va bu qadar cheksiz huzur-halovatni tasvirlashdan o'zimizni tiyganimiz ma'qul bo'lar deb o'ylayman.

Biroq Jyulenning matonati uning hozirgi baxtiyorlik tuyg'usidan kam emasdi.

– Men deraza osha ketishim kerak, – dedi u Matildaga tonggi shafaq yiroqda, sharq tomondagi bog'larning narigi chetida joylashgan baland mo'rkonlarning uchini qizartirgach, – Men keltirayotgan qurbon sizga munosib; men o'zimni inson qalbi tuyushi mumkin bo'lgan eng hayratangez baxtdan mahrum etyapman, men sizning pok nomingizga dog' tushirmaslik uchungina shunday qilyapman. Agar siz mening qalbimda qanday tuyg'ular jo'sh urayotganini sezayotgan bo'lsangiz, u holda men o'zimga naqadar zulm qilayotganimni tushunmog'ingiz kerak. Siz meni doim ham hozirgi daqiqadagidek seva olarmikinsiz? Lekin hozir men vijdonim amriga quloq solmog'im kerak, vassalom. Boxabar bo'ling, siz bilan birinchi uchrashuvimizdan so'ng faqat o'g'rilaridan gumonsirashayotgani yo'q. Janob de lya Mol boqqa qorovullar qo'yishni buyurdi. Janob de Kruaznuani josuslar o'rab olgan, uning tunda bosgan har bir qadami nazorat ostida.

– Bechora! – deya xitob qildi Matilda va xaxolab kulib yubordi. Onasi bilan xizmatkor qizlardan biri uyg'onib ketdi, kutilmaganda uni eshik ortidan chaqirib qolishdi. Jyulen yalt etib qizga qaradi, Matilda rangi oqarib, oqsoch qizni jerkib berdi, onasiga esa hatto javob berishni ham lozim topmadi.

– Lekin derazani ochgudek bo'lishsa, ular narvonni ko'rib qolishadi-kul! – dedi Jyulen.

U qizni yana qattiq bag'riga bosdi-da, narvon tomon tashlandi va undan yelib emas, to'ppa-to'g'ri sirpanib bir zumda yerga tushib oldi.

Oradan lahza o'tmay, u narvonni arg'uvon xiyoboniga eltib qo'ydi-yu, Matildani isnodan qutqarib qoldi. Jyulen es-hushini yig'ishtirib olgach, hamma yog'i qontalash bo'lgani va o'zining deyarli yalang'och ekanini ko'rди; yigit narvondan sirpanib tushayotganida butun terisini shilib olgan ekan.

Qalbini to'ldirgan baxt tuyg'usi uning butkul qat'iyati va quvvatini qayta tiklagandek edi: agar hozir unga yigirma kishi hujum qilganida, u sira o'ylab o'tirmay, ularga qarshi bir o'zi jangga otilar va, hatto,

bundan xursand ham bo'lar edi. Baxtiga, bu gal uning jasorati hech qanday sinovga uchramadi, u narvonni joyiga eltdi-da, uni tutib turgan zanjirni hafsala bilan biriktirib qo'ydi, u hatto Matildaning derazasi ostidagi g'ayritabiiy gullar pushtasidagi narvon izini yo'qotishning ham chorasini ko'rди.

Yigit qorong'ida, narvondan chuqurcha qolmadimikan, deya yumshoq yerni kafti bilan paypaslayotganida, qo'lga allaqanday mayin bir narsa tushganini sezdi – bu katta soch tutami edi, Matilda o'z aytganidan qolmay, uni qirqib yigitga tashlagandi.

Qiz deraza oldida turardi.

– Buni senga, – dedi u baland ovoz bilan, – umrbod minnat-dorchilik ramzi sifatida cho'ring in'om etyapti. Men o'z irodamni senga topshiraman – mening sultonim bo'l.

Jyulen es-hushini yo'qotib, yana qizning oldiga chiqmoq uchun narvonga yugurmoqchi bo'ldi. Lekin oxir-oqibatda andisha ustun keldi.

Saroyga bog' tomondan kirish uncha oson emasdi. Yigit yerto'la eshiklaridan birining qulfini sindirishga muvaffaq bo'ldi; u uyga kirib olgach, nihoyatda ehtiyotkorlik bilan va iloji boricha kamroq shovqin solishga harakat qilib, o'z xonasining eshidagi qulfini ham buzishga majbur bo'ldi. Hayajondan u hozirgina shoshilinch tark etishga majbur bo'lgan o'sha xonada cho'ntagiga kalit solingan kamzulidan tortib, bor kiyim-kechagini unutib qoldirgandi.

«Ishqilib ularni yashirib qo'yish esiga kelsa bo'lgani», deya xayolidan o'tkazdi u.

Nihoyat charchoq jo'shqin baxtiyorlik tuyg'usidan zo'r kelib, quyosh chiqishi bilan yigit qattiq uxlab qoldi.

Ertalabki nonushtaga chalingan qo'ng'iroq uni arang uyg'otdi; u kiyinib yemakxonaga tushdi. Tezda Matilda ham paydo bo'ldi. Barcha qoyil qoladigan bu go'zal qizning sevgi porlab turgan shahlo ko'zlarini ko'rganda Jyulenning qalбини qanday mas'ud bir hayajon, g'ururi uchun qanday quvonchli bir tuyg'u qamrab olganini bilsangiz edi; biroq tezda u bir narsadan tashvishga tushib qoldi.

Matilda go'yo durustroq taranib ulgurmagani bahonasida sochlarini to'g'nag'ich bilan shunday qadab olgan ediki, Jyulen unga bir qarashdayoq qiz tunda unga bir tutam sochini qirqib berib, qanday katta qurbonlik keltirganini darhol angladi. Agar bu go'zal chehrani biror yo'l bilan xunuk qilish mumkin bo'lsa, Matilda deyarli buning

uddasidan chiqqan edi: uning ajoyib oqishtob-malla sochlarining butun o'ng tomoni peshonasining yarim enlik pastidan pala-partish qirqilgandi.

Nonushta payti Matildaning butun xatti-harakati uning ana shu yengiltak qilg'iga nihoyatda mos bo'ldi. Shu tobda u Jyulenni naqadar telbalaracha sevishini butun dunyoga e'lon qilmoqchidek tuyulardi. Ularning baxtiga, bugun janob de lya Mol bilan markizaning butun xayoli bo'lajak zangori lenta bilan mukofotlash marosimi va gersog Shonskiyning qatordan qoldirilgani bilan band edi. Nonushta oxirida Matilda Jyulen bilan so'zlasha turib birdan uni «sultonim» deya atadi. Yigit anordek qizarib ketdi.

Tasodifan shunday bo'ldimi yoki de lya Mol xonim buning chorasini ko'rib qo'ydimi, lekin butun kun bo'yi Matilda bir daqiqa ham yolg'iz qolmadi. Kechqurun, mehmonxonadan yemakxonaga o'tishar ekan, Matilda har qalay evini topib, Jyulening qulog'iga shivirladi: – Barcha rejalaring barbad bo'ldi. Bu mening hiylam emasligiga ishonasizmi? Oyim hozirgina menga; endi oqsoch qizlardan biri mening xonamda uxlayajagini aytdilar.

Kun yashin tezligida o'tib ketdi. Jyulen baxtiyorligidan es-hushini yo'qotib qo'ygandi. Yigit ertasi kuni ertalab soat yettidanoq kutubxonaga borib o'tirdi: u m-l de lya Mol o'sha yerga keladi, deb umid qilgan va unga uzundan-uzoq maktub ham yozib qo'ygan edi.

Biroq Jyulen uni oradan bir necha soat o'tgach, nonushta paytidagina ko'rdi. Bu gal qiz sochlarini juda hafsala bilan tarab olgandi, qandaydir ajoyib hiylalar yordamida o'sha bir tutam sochi qirqib olingan joyi ustalik bilan yashirib qo'yilgan edi. U Jyulenga bor-yo'g'i bir-ikki marta pinagini buzmay, odob bilan qarab qo'ydi, qizning bu nigohini ko'rgan odam uning Jyulenni «sultonim» deya atashi mumkinligini hatto xayoliga ham keltirmagan bo'lardi.

Jyulen ajablanganidan hatto entikib ketdi... Matilda endi uni deb qilgan deyarli barcha telbaliklaridan qattiq pushaymon bo'lmoqda edi.

Yaxshilab o'ylab ko'rgach, qiz, ehtimol, Jyulen unchalik oddiy odam emasdir, lekin har qalay u mening shu qadar telbalik qilishimga arziyadigan darajada zo'r yigit bo'lmasa kerak, degan xulosaga kelgandi. Umuman olganda esa, u sevgi haqida mutlaqo o'ylamasdi, zero bugun sevish uning joniga tekkan edi.

Jyulenga kelsak, u qizning kayfiyatidagi bu o'zgarishdan o'n olti yoshli o'smir kabi iztirob chekmoqda edi. Nihoyasi yo'qdek uzoq tu-

yulgan bu nonushta payti uning qalbini dam dahshatli gumonsirash, dam ajablanish, dam umidsizlik galmagal o'rtadi.

Odob qoidalarini buzmay stol yonidan turib ketish imkoniyati tug'ilgan zahoti u otxonaga qarab yugurdi-da, o'zi otni egarlab, boshi oqqan tomonga qarab yeldirib ketdi; u bardoshi yetmay, o'z zaifligini sezdirib qo'yib, sharmanda bo'lishidan cho'chirdi. «Mayli, o'lguday charchoqdan yuragim so'nib qo'ya qolsin, – deya o'ylardi u Medon o'rmonida otini u yoqdan-bu yoqqa yeldirib yurar ekan. – Bunday iltifotsizlikka duchor bo'lish uchun qanday xunuk ish qildim, nima yomon gap aytdim axir?»

«Bugun hech qanday ish qilmaslik, hech qanday gap aytmasligim kerak, – deya o'ylardi u unga qayta turib. – Men hozir o'zimni ruhan o'lik his etayotgan bo'lsam, jisman ham shunday murda bo'lmog'im lozim. Jyulen endi yo'q dunyoda, bu uning jon berayotgan jasadı xolos».

XX

Yapon guldoni

Avvaliga uning yuragi boshiga tushgan kul-fatning tub-tubigacha his etolmaydi: u tashvish chekishdan ko'ra ko'proq hayajonga tushgan bo'ladi. Biroq es-hushi joyiga qaytgani sayin qalbi asta-sekin o'z qayg'usining naqadar chuqur ekanligini tushuna boshlaydi. Hayotdagi barcha quvonchlar uning uchun g'oyib bo'ladi, u endi butun borlig'ini qamrab olgan noumidlikning og'uli nish urishidan bo'lak hech nimani his etmay qo'ydi. Jismining dard chekishi ham gapmi! Faqat a'zoyi badanda his etiladigan og'riq bu ruhiy azob oldida nima gap bo'libdi?

Jan Pol.

Peshingi ovqatga qo'ng'iroq chalindi, Jyulen kiyimlarini almash-tirishga arang ulgurdi. U mehmonxonada Matildani ko'rdi, qiz akasi bilan janob de Kruaznuadan bugun kechqurun Syurennga marshal bevasi de Fervak xonimnikiga bormaslikni iltimos qilmoqda edi.

Matilda ularga g'oyatda nazokat va iltifot bilan muomala qilardi. Peshindan keyin de Lyuz, de Kaylyus janoblar va yana do'stlaridan ba'zi birovlar paydo bo'lishdi. M-l de Iya Mol go'yo akasiga mehri tovlanib, kiborlar jamiyatining odob-axloq qoidalarini nihoyatda hurmat qila boshlagandek tuyulardi. Bu oqshom havo juda yaxshi edi, biroq qiz boqqa chiqmaymiz, deb turib oldi: u hammaning mehmonxonada qolishini istardi. Shundan so'ng ular de Iya Mol xonimning keng-mo'l kreslosi ortidagi o'z joylariga o'rnatib olishdi. Zangori divan yana qishdagi kabi bu kichkina to'garakning markazi bo'lib qoldi.

Bog' Matildaning dilida noxush tuyg'ular uyg'otar, yoki o'zining ta'biri bilan aytganda, o'lguday zeriktirardi: u yer qizga Iyulen haqidagi xotiralarini eslatardi.

Qayg'u aql-hushni olib qo'yadi. Qahramonimiz bir vaqtlar o'zi juda katta muvaffaqiyatlarga erishgan o'sha to'qima stulchaga o'tirib juda noma'qul ish qildi. Bugun hech kim unga murojaat qilmadi va hech kim u bilan so'zlashmadi, uni shunchaki payqamay qo'yishgandi. Oldida, divanning bir chetida o'tirgan m-l de Iya Molning do'stlari ataylab unga orqa o'girib olishayotgandek edi, har qalay unga shunday tuyulardi.

«Men g'azabga yo'liqibman», – deya xayolidan o'tkazdi u. Shundan so'ng yigit unga nisbatan o'z nafratlarini shu qadar ochiq-oydin namoyish qilayotgan bu odamlarga durustroq razm solmoqchi bo'ldi.

Janob de Lyuzning tog'asi qiro'l qoshida qandaydir katta bir lavozimga tayinlangan edi, shu boisdan ham ko'rkam ofitser kim bilan suhbat qilmasin, har gal gapni avvalo tog'aginasining soat yettida Sen-Klu saroyiga jo'nagani va tunni o'sha yerda o'tkazmoqchi ekani haqidagi ajoyib yangilikni xabar qilishdan boshlardi: odatda u bu yangilikni oddiygina qilib, go'yo xonasi kelib qolgani uchungina aytayotgandek xabar qilardi-yu, biroq uni og'ishmay har bir suhbatdoshiga aytardi.

Iyulen qayg'u nimaligini bilib olgan odamning shafqatsiz nigohi bilan janob de Kruaznuani kuzatar ekan, bu muloyim va rahmdil yigitning har xil sirli jihatlariga juda katta ahamiyat berishini payqab qoldi. Agar birona odam uning oldida sal muhimroq biror voqeani oddiy va tabiiy qilib izohlagudek bo'lsa janob de Kruaznu chinakamiga xafa bo'lar va, hatto, jahli chiqar edi. «Bu qandaydir aqldan ozish, – deya o'yladi Iyulen. – Xarakterining shu xislati bilan u menga knyaz Korazov ta'rifi bergan imperator Aleksandrda juda ham o'xshab ketarkan». Parijga kelganining birinchi yili endigina seminaruya istibdodidan

qutulib chiqqan bechora Iyulen bu ajoyib yigitlarning o'zi ilgari sira ko'rmagan bunday iltifotli muomalasiga shu qadar maftun bo'lib qolgani boisdan ularga faqat qoyil qilishi mumkin edi. Ularning asl tabiati unga endigina u yoki bu darajada ayon bo'lmoqda edi.

«Qanday noloyiq odam bo'lib o'tiribman men bu yerda», – deya o'yladi u bexosdan. Biror yo'lini topib, manovi to'qima stulchadan hech kimga sezdirmay turib ketish kerak edi. U biror bahona o'ylab topishga urinib, o'z xayoliga murojaat qilar, biroq xayoli shu tobda qandaydir mutlaqo boshqa narsalar bilan band edi. Yigit xotirasini ishga solishi ham mumkin edi-yu, ammo, ochig'ini aytganda, bu o'rinda unga xotirasi yordam bera olmasdi: boyaqish Iyulenga hali kiborlar orasida yashash tajribasi yetishmasdi, shuning uchun ham u o'rnidan turib, mehmonxonadan chiqib ketayotganida juda o'ng'aysiz ahvolda tushib, hammaning e'tiborini o'ziga jalb etdi. Uning nimadandir ruhi tushganligi hammaga ravshan edi. Axir u bu yerda salkam bir soat davomida atrofdagilar mensimasliklarini hatto yashirishni ham lozim topmaydigan qandaydir sig'indi ahvolda o'tirdi.

Biroq yigit hozirgina raqiblari haqida chiqqan tanqidiy xulosalar unga o'z baxtsizligini fojia deb tushunishga xalal bermoqda edi: bundan ikki kun burun sodir bo'lgan voqea haqidagi xotira uning g'ururiga taskin berib turardi. «Ularning menga nisbatan sanoqsiz ustunliklari qanday bo'lmasin, – deya o'ylardi u, boqqa chiqar ekan, – Matilda men uchun ikki marta qilgan ishni ularning birontasiga ham lozim ko'rgan emas».

Biroq uning aql-idroki shundan nariga o'ta olmadi. Yigit taqdirning taqozosi bilan baxtining sohibasi bo'lib qolgan bu qizning o'ziga xos tabiatiga mutlaqo tushuna olmasdi.

Ertasiga u kuni bilan o'zining ham, mingan otining ham sillasini quritguncha o'rmonda yeldirib yurdi. Kechqurun esa Matilda bu gal ham tark etmagan zangori divan tomon yaqinlashishga hatto urinib ham ko'rmadi. Yigit graf Norber unda to'qnash kelib qolganida unga hatto qiyo ham boqmay o'tayotganiga e'tibor berdi. «O'zini shunday tutib, rosa qiynalayotgan bo'lsa kerak bechora, – deya o'yladi Iyulen, – axir o'zi juda xushmuomala odam-ku».

Iyulen uchun uyqu endi haqiqiy baxt bo'lib qolgandi. Biroq jisman charchashiga qaramay, maftunkor xotiralar uning xayolidan sira nari ketmasdi. Ot minib o'rmonlarda va Parij atrofidagi tinimsiz sayr qilishi faqat o'zigagina ta'sir qilayotgani uning xayoliga ham kelmasdi. Uning

o'ziga bunday azob berishi Matildaning na yuragiga, na aql-idrokiga ta'sir qilardiki, yigit shu yo'sinda o'z taqdirini tasodif hukmiga topshirib qo'ygandi.

Uning nazarida, faqat Matilda bilan gaplashib olsagina yengil tortadigandek tuyulardi. Biroq u qizga nima ham deya olardi?

Bir kuni ertalab soat yettida kutubxonadagi o'z joyida xuddi ana shuni o'ylab o'tirar ekan, daf'atan u yerga Matilda kirib keldi.

– Bilaman, taqsir, siz men bilan gaplashmoqchi bo'lib yuribsiz.

– Yo Rabbim! Kim aytdi sizga bu gapni?

– Bilaman-da. Qayoqdan bilishimning nima ahamiyati bor? Agar benomus odam bo'lsangiz, siz meni halok etishingiz yoki, har qalay, shunday qilishga urinib ko'rishingiz mumkin. Ammo o'zim uncha ishonmaydigan bu xavf bor gapni sizga ochiq aytishim uchun menga to'siq bo'la olmaydi. Sizni ortiq sevmayman, taqsir, telba xayolim meni yana aldadib.

Bunday qaqshatqich zarbani kutmagan Jyulen qayg'u va muhabbatdan es-hushini yo'qotib, negadir o'zini oqlay boshladi. Bundan ham bema'niroq gap bo'larmikin dunyoda? Ma'shuqasining ko'ngli qolgani uchun odam o'zini oqlay olarmidi? Lekin yigitning gap-so'zlari aql-idrokiga bo'ysunmay qo'ygandi. Ko'r-ko'rona hissiyot uni manovi dahshatli hukmni biroz kechiktirishga undardi. Uning nazarida hali o'zi so'zlar ekan, hammasi tamom bo'lmagandek tuyulardi. Matilda uning gaplariga quloq solmas, yigitning tovushi uning zardasini qaynatar, qiz Jyulen uning so'zini bo'lishga qanday jur'at etganini tushunolmay turar edi.

Vijdon azobi va g'urning aziyat chekishi uni ham qiyonoqqa solib qo'ygan bo'lib, o'zi baxtsiz his etishda qiz hozir Jyulendan qolishmasdi. U qishloq bir mujikning o'g'li bo'lmish manovi mullavachchani o'ziga qandaydir hukmdor qilib qo'ygandan nihoyatda azob chekardi. «Axir bu o'zimga-o'zim, malayni sevib qoldim, deya iqrar bo'lish bilan barobar-ku», – derdi u o'z baxtsizligini bo'rttirib tasavvur qilgan ekan, fig'oni falakka chiqib.

Bunday shaddod va mag'rur tabiatli odamlar o'zidan o'zi zardasi qaynab turgan paytlari bir zumda kayfiyati o'zgarib, atrofdagilarga zahrlini sochishlari mumkinki, bunday alamdan chiqish ularga cheksiz huzur bag'ishlaydi.

Oradan bir daqiqa o'tmasdan q-m-l de Iya Mol shu darajaga borib yetdiki, dilidagi butun nafratini shafqatsizlik bilan Jyulenga socha

boshladi. U juda aqli edi va birovning izzat-nafsini xo'r-lash va uni qattiq jarohatlash san'atini mukammal egallab olgandi.

Jyulen umrida birinchi marta kuchli nafrat shig'ab turgan bu o'tkir aqlning hamlasiga uchradi. Biror gap aytib, o'zini o'zi himoya qilishga urinib ko'rish uning hatto xayoliga ham kelmadi, aksincha uning tiyiqsiz tasavvuri darhol o'ziga qarshi turib, yigitni o'zidan-o'zini nafratlanishga majbur etdi. O'zi haqidagi yaxshi fikrni ildizi bilan qo'porib tashlashga mo'ljallangan bu ayovsiz ta'na-malomatlarga quloq solib turar ekan, u Matilda tamoman haq, tag'in ham u meni ayab gapiryapti, deya o'ylardi.

Qiz esa bundan bir necha kun muqaddam Jyulenni shu qadar sevgani uchun o'zidan ham, yigitdan ham o'ch olib, g'ururiga taskin berar ekan, dilida qandaydir tushunib bo'lmay bir lazzat his etardi.

Unga hozir o'zi zo'r mamnuniyat bilan yigitga aytayotgan bu pichinglar va zaharolud so'zlarni kashf etish yoki o'ylab topishning hojati yo'q edi. Qiz shunchaki bir haftadan buyon qalbida bu muhabbatga qarshi tug'yon ko'targan allaqanday tovush diliga solgan gaplarni takrorlardi, xolos.

Uning har bir so'zi Jyulenning o'rtangan yuragini battar tilka-pora qilmoqda edi. Yigit qochib ketmoqchi ham bo'ldi, biroq m-l de Iya Mol uning qo'lidan ushlab, farmonbardorlik bilan to'xtatib qoldi.

– Marhamat qilib e'tibor bersangiz, juda qattiq gapiryapsiz, – dedi Jyulen unga. – Axir gaplaringizni qo'shni xonadagilar eshitib qolishlari mumkin.

– Xo'sh, eshitishsa nima qilibdi! – deya mag'rurlik bilan e'tiroz bildirdi m-l de Iya Mol. – Menga, gapingizni eshitdim, deyishga kimning jur'ati yetadi? Men sizning chakana izzat-nafsingizni o'zimga nisbatan xayol qilishingiz mumkin bo'lgan barcha da'volardan butkul xalos etib qo'ymoqchiman.

Jyulen, nihoyat, kutubxonadan chiqib ketganida u shu qadar hayratga tushgan ediki, hatto dilidagi qayg'uni unchalik qattiq his etmadi ham. «Shunday qilib, u meni ortiq sevmaydi, – deya takrorladi u ovozi chiqarib, go'yo o'z ahvolini yaxshilab tushunib olmoqchi bo'lgandek. – Demak, u meni bor-yo'g'i sakkiz yoki o'n kun sevibdi, men esa endi uni umrbod sevaman!

Shunday bo'lishi mumkinmikin? Axir bundan bir necha kun muqaddam men uni mutlaqo sevmasdim! Mutlaqo!»

Matildaning qalbi faxrga to'lib, benihoya quvonmoqda edi: mana u bu gaplarga uzil-kesil chek qo'ydi! Qiz so'nggi kunlarda butun vujudini qamrab olgan bu muhabbat ustidan shunday ajoyib g'alaba qozona olganidan nihoyatda baxtiyor edi. «Endi bu yoqimtoy janob nihoyat menga hech qachon hokimlik qila olmasligini tushunib oladigan bo'ldi». Qiz shu qadar baxtiyor ediki, shu daqiqada chindan ham dilida hech qandan muhabbat his etmasdi.

Ana shunday shafqatsizlik bilan xo'rlanganidan so'ng qalbi Jyulennikidek jo'shqin bo'lmagan har qanday boshqa odam muhabbatga mutlaqo ishonmay qo'yardi. M-l de Iya Mol o'zini sira yo'qotmay, iz-zatini saqlab turib, berahmlik bilan uning dilini o'rtaydigan shuncha gaplarni aytib yubordiki, yigit keyin, bu haqda birmuncha sovuqqonlik bilan eslaganida ham bu so'zlar unga ancha adolatli bo'lib tuyulishi mumkin edi.

O'sha g'aroyib voqeadan keyingi dastlabki daqiqada, Jyulen, Matilda o'lguday takabbur ekan, deya xulosa qildi. U oralaridagi barcha munosabatlarning tamom bo'lganiga qattiq ishonardi, biroq shunga qaramay, ertasiga nonushta mahali uyali, tortinib o'tirdi. Shu paytga qadar u sira ham bunday bo'shlikka yo'l qo'ymasdi. Kichik ishda ham, katta ishda ham u doim o'zini qanday tutmog'i va nima ish qilmog'ini juda yaxshi bilir va shunga yarasha harakat qilar edi.

Nonushtadan so'ng de Iya Mol xonim undan isyonkor ruhda yozilgan, lekin topilishi qiyin bo'lgan allaqanday kitobchani olib berishni iltimos qildi. Bu kitobchani bugun ertalab uning ruhoniyasi xufiya qilib olib kelgandi. Jyulen o'sha kitobni tokchadan ola turib, juda ham xunuk ishlangan qadimgi chinni guldonni yerga tushirib yubordi.

De Iya Mol xonim odamning yuragini yorgudek qichqirib sapchib o'rnidan turdi-da, chil-chil singan sevimli guldoni tepasiga keldi.

– Axir bu qadimgi yapon chinnisi edi-ya, – derdi u. – Bu guldon menga buvimning onalari – abbatisa Shelskayadan meros qolgan edi. Gollandiyaliklar uni regent, gersog Orleanskiyga sovg'a qilishgan ekan, u esa guldonni qiziga in'om etibdi...

Ko'ziga juda xunuk ko'rinadigan bu zangori guldonni sindirishganidan juda xursand bo'lgan Matilda onasining yoniga keldi. Jyulen indamay turar, uning qiyofasidan xijolat chekkani sira ham sezilmasdi, u boshini ko'targan edi, yonida m-l de Iya Mol turganini ko'rib qoldi.

– Bu guldon chil-chil sindi, – dedi u qizga qarab, – endi uni tiklab bo'lmaydi. Bir vaqtlar mening qalbimda hukmron bo'lgan bir tuyg'u ham xuddi ana shu guldonning kuniga uchradi. O'sha tuyg'u tufayli qilgan barcha telbaliklarim uchun meni afv etgaysiz. – Shunday deya yigit mehmonxonadan chiqib ketdi.

– Buni qarang-a, – dedi de Iya Mol xonim yigit chiqib ketgach, – janob Sorel hozir bu yerda qilgan ishidan xursand bo'lib, faxrlanayotganga o'xshaydi-ya.

Bu so'zlar Matildaning naq yuragiga borib sanchildi. «Ha, rost, – deya xayolidan o'tkazdi u, – oyim to'g'ri topdilar, chindan ham u hozir o'zini xuddi shunday his etyapti». Shundan so'ng kechagi to'qnashuvdan buyon uni ruhlantirib kelgan butun quvonchi bir zunda g'oyib bo'ldi-qo'ydi. «Shunday qilib, hammasi tamom bo'ldi, – dedi u zohiriy bir xotirjamlik bilan. – Bu menga yaxshi saboq bo'ladi. Men o'zimni kamstidigan dahshatli xatoga yo'l qo'ydim, endi umrimning oxirigacha o'ylab ish qiladigan bo'ldim».

«Ah, qani endi hozir aytgan gapim rost bo'lsa! – deya o'yarlari Jyulen. – Nega qalbimda bu tentak qiz uyg'otgan muhabbat menga hamon azob beradi axir?»

Bu sevgi esa, u umid qilganidek, so'nibgina qolmay, qaytanga borgan sayin alanga olib borardi. «To'g'ri, u tentak qiz, – derdi u o'ziga o'zi. – Lekin bu bilan dilbarligi kamayib qolyaptimi? Undan chiroyliroq qiz bormi o'zi dunyoda? Dunyodagi bor nafosat va nazokat, kishini o'ziga maftun etuvchi barcha fazilatlar mademuazel de Iya Molda mujassam emasmi axir!» O'tib ketgan baxtiyor damlar to'g'risidagi xotiralar uning aql-idroki zo'r qiyinchiliklar bilan tiklayotgan istehkomlarni bir zunda yemirib tashlamoqda edi.

Aql bunday xotiralarga qarshi kurashib bekor ovora bo'ladi, – uning bunday kuchanishlari qaytanga bu xotiralarning shirin jozibasini kuchaytirib yuboradi.

Jyulen qadimgi yapon guldonini sindirib qo'rganidan buyon oradan bir kun o'tdi, endi sira mubolag'a qilmay shuni aytish mumkinki, dunyoda undan ham baxtsizroq odamning o'zi yo'q edi.

XXI

Maxfiy nota

Zero o'zim hikoya qilayotgan bu voqealarni men o'z ko'zim bilan ko'rganman, agar o'zim ko'ra turib ham yanglishgan bo'lsam, har holda bu gaplarni hikoya qila turib, sizni aldayotganim yo'q.

Muallifga kelgan maktubdan.

Markiz Jyulenni o'z huzuriga chaqirdi, janob de Iya Mol yosharib ketgandek tuyulardi, uning ko'zlari chaqnab turardi.

– Siz bilan xotirangiz haqida gaplashmoqchiman, – dedi u Jyulenga. – aytishlaricha, bu qandaydir mo'jiza emishi! To'rt sahifa gapni yod olishga, so'ngra Londonga borib, u yerda bu gaplarni oqizmay-tomizmay takrorlashga quringiz yetadimi? Lekin biror so'zda ham xato qilmasligingiz lozim!

Markiz qo'lida «Kundalik» gazetasini asabiy g'ijimlaganicha favqulodda jiddiy gapirayotganini yashirishga behuda harakat qilardi. Jyulen uni gap hatto Friler bilan sudlashuvga taalluqli ishlar haqida ketganida ham bu qadar jiddiy holda ko'rmagandi.

Jyulen endi ancha tajriba orttirgan bo'lib, markiz hazil ohangida so'zlashga harakat qilayotganiga qaramay, bu gaplarni mutlaqo jiddiy qabul qilishi lozimligini tushunib turardi.

– Manovi «Kundalik» gazetasida qiziq gaplar bo'lmasa kerak, lekin janob markiz ijozat etsalar, men ertaga ertalab uni butunlay yoddan aytib berish sharafiga muvassar bo'lgayman.

– Rosti bilan-a? Hatto e'lonlarni hammi?

– Ha, boshidan oxirigacha bir og'iz ham so'z qoldirmay aytib beraman.

– Gapingizning ustidan chiqasizmi, shuni menga va'da qila olasizmi? – deya so'radi markiz kutilmaganda g'oyat jiddiylik bilan.

– Ha, afandim, faqat va'damni bajara olmaslik oldidagi qo'rquv xotiramni zaiflashtirib qo'ymasa, albatta.

– Bilasizmi, kecha bu haqda sizdan so'rashni unutib qo'yibman.

Men sizni eshitadigan gaplaringizni hech qachon va hech kimga aytmaslik haqida ont ichishga majbur qilmoqchi emasman. Zero sizni

juda yaxshi bilaman va bunday shubha siz uchun haqorat bo'lishini tushunaman. Men siz uchun kafolat berdim. Sizni bir uyga olib boraman. U yerda o'n ikki kishi yig'iladi. Siz ulardan har biri nima deyishini aniq-taniq qilib yozib olmog'ingiz kerak.

Qo'rqmang, bu umumiy, mavhum suhbat bo'lmaydi, hamma o'z navbati bilan gapiradi. Bu tartibga qat'iy rioya qilinadi degani emas, albatta, – deya qo'shimcha qildi markiz yana o'ziga xos yengil, hazil ohangiga o'tar ekan. – Biz so'zlar ekanmiz, siz yigirma betcha gapni yozib olasiz, keyin siz bilan uyga qaytamiz-da, bu yigirma betni to'rt sahifa holiga keltiramiz. Ertaga siz menga butun «Kundalik» gazetasi o'rniga ana shu to'rt sahifani yoddan aytib berasiz. So'ngra siz darhol yo'lga chiqasiz: siz pochta karetasida jo'naysiz va o'zingizni ko'ngil xushi uchun sayohat qilib yurgan yigit qilib ko'rsatasiz. Vazifangiz – o'zingizni hech kimga sezdirmaslik. Siz juda baland martabali odamning oldiga borasiz. U yerda endi biroz epcchilik ko'rsatmog'ingiz lozim bo'ladi. Gap shundaki, siz uning atrofidagi barcha odamlarni aldamog'ingiz kerak, zero uning kotiblari va xizmatkorlari orasida dushmanlarimizga sotilgan odamlar bor, ular bizning vakillarimizni poylab yurishadi va ularni qo'lga tushirishga harakat qilishadi. Sizga tavsiyanoma yozib beramiz, lekin aslida uning hech qanday ahamiyati bo'lmaydi.

Zoti oliylari sizga qaragan zahoti cho'ntagingizdan mening soatim-ni chiqarasiz – mana u, sayohatga borib kelguningizcha uni sizga berib turaman. Marhamat, olib qo'ying, o'zingiznikini esa menga bering.

Siz yodingizga jo qiladigan o'sha to'rt sahifa gapni gersogning shaxsan o'zi yozib oladi.

Shu ish bajarilganidan so'ng, yodingizda bo'lsin, sira ham oldin emas, siz zoti oliylariga, agar ul kishi so'rashni lozim topsalar, hozir o'zingiz ishtirok etadigan majlis haqida so'zlab berasiz.

O'ylashimcha, yo'lga zerikmasangiz kerak, zero Parij bilan ministrlarning qarorgohi orasidagi masofada janob abbat Sorelni gumdon qilish orzusida yurgan talaygina odam topiladi. U holda janob abbat topshiriqni bajarolmay qoladilar va menimcha, bizning ishimiz ancha cho'zilib ketadi, zero, azizim, biz sizning halokatingiz haqida qanday xabar topamiz axir? Sizning g'ayratingiz bu xususda o'zingiz xabar qilish darajasiga olib bormasa kerak, albatta.

– Hozir borib, o'zingizga kostyum xarid qiling, – dedi markiz yana jiddiy tortib. – Aytaylik, ikki yil muqaddam rasm bo'lgan kiyimlardan

oling. Bugun kechqurun siz o'zining tashqi qiyofasiga uncha e'tibor bermaydigan odam bo'lib ko'rinnog'ingiz kerak. Yo'lda esa, aksincha, odatdagidek kiyinib ketaverishingiz kerak. Ajablanyapsiz, chog'i? Gumondorligingiz ishga tushib ketdimi deyman? Ha, do'stingnam, siz nutqini eshitadigan muhtaram zotlardan biri kerakli odamlarga ba'zi ma'lumotlarni berishi mumkin, oqibatda janob Sorelni shodiyona kutib olishgan birona mehmonxonada uni qoyillatib nasha bilan siylashlari mumkin.

– Undan ko'ra, to'g'ri yo'ldan yurmay yuz chaqirim naridan aylanib o'tgan ma'qul, – dedi Jyulen. – Menimcha, gap Rim haqida ketyapti shekilli...

Markizning qiyofasida shu qadar takabbur va norozi bir ifoda paydo bo'ldiki, Jyulen uni Brey-le-O monastirida uchratganidan buyon bu ahvolda ko'rmagan edi.

– Bu haqda, taqdir, o'zim xabar qilishni lozim ko'rgan paytdagina bilasiz. Men savol berishlarini yoqtirmayman.

– Bu savol emasdi, – deya qizg'in e'tiroz bildirdi Jyulen. – Qasam ichishim mumkin, afandim, men shunchaki ovoz chiqarib o'ylayotgan edim. O'zimcha eng xavfsiz yo'lni qidirmoqda edim, xolos.

– Ha, xayolingiz bir joyda emasdi, chamamda. Yodingizda bo'lsin, elchi, buning ustiga, sizning yoshingizdagi elchi sira ham birovning ishonchiga da'vo qiladigan odam bo'lib ko'rinnasligi dardkor.

Jyulening nihoyatda ruhi tushib ketdi, chindan ham u bema'ni gap aytgan edi. Uning nafsoniyati o'zini oqlamoqchi bo'lar, biroq bunga yetarli dalil topa olmas edi.

– Yana bir narsani tushunib oling, – deya qo'shimcha qildi janob de Iya Mol, – odam bema'ni ish qilsa bormi, keyin darhol bo'shanglikka ham yo'l qo'yishi mumkin.

Oradan bir soat o'tgach, Jyulen markizning dahlizida paydo bo'ldi, u egniga rasmdan qolgan kostyum kiygan va bo'yniga ohori to'kilgan galstuk taqib olib, butun qiyofasida allaqanday malaylarga xos zalil ifoda paydo bo'lgandi.

Uni ko'rib markiz xaxolab kulib yubordi, shundan so'ng u bata-mom Jyulening aybidan o'tdi.

«Agar shu yigit ham menga xiyonat qilsa, – deya o'ylardi janob de Iya Mol, – u holda kinga inonmog'im kerak? Axir harakat boshlaganingdan so'ng kimgadir ishonmog'ing kerak-ku. O'g'lim Norber

va uning o'ziga o'xshash ajoyib do'stlarida jasorat ham, sadoqat ham yuz ming kishiga yetib ortardi, agar jang qilish lozim bo'lsa, ular toj-u taxt hikoyasi uchun o'zlarini qurbon qilgan bo'lardilar, ularning qo'lidan hamma ish keladi. Faqat hozirgi daqiqada bajarish lozim bo'lgan ishini eplay olmaydilar, xolos. Yo'q, to'rt sahifa gapni yod olish va qo'lga tushmay to'rt yuz-besh yuz chaqirim yo'lni bosib o'tishni ulardan bironyasi ham eplolmaydi. Norber o'z ajdodlari kabi sha'niga dog' tushirmay halok bo'la oladi, biroq bu ish har bir rekrutning ham qo'lidan keladi-ku...»

Shundan so'ng markiz chuqur xayolga botdi. «Unday desam, manovi Sorel ham o'limdan qo'rqmaslikda Norberdan qolishmasa kerak», – deya dilidan o'tkazdi u va xo'rsinib qo'ydi.

– Yaxshi, ketdik bo'lmasam, – dedi markiz go'yo noxush bir xayolni quvmoqchi bo'lgandek.

– Afandim, – dedi Jyulen, – manovi kiyimni menga moslab qayta tikishayotganida kamina bugungi «Kundalik» gazetasining birinchi sahifasini yodlab oldim.

Markiz gazetani qo'lga olgan edi, Jyulen bitta ham so'zda xato qil-may butun sahifani yoddan aytib berdi. «Juda yaxshi, – dedi o'ziga-o'zi bugun haqiqiy diplomat bo'lib qolgan markiz. – Hech bo'lmaganda yigitcha biz ketayotgan yo'llarni eslab qolmaydi-ku».

Ular bir qismiga taxta panellar qoplanib, ba'zi joylari yashil baxmal bilan bezatilgan ko'rimsizgina mehmonxonaga kirib borishdi. Xona o'rtasida qovog'i soliq malay katta ovqat stolini ikki yoqqa kengay-tirmoqda edi. So'ngra u stol ustiga allaqaysi ministrlarning sarqiti bo'lmish ulkan ko'k movutni yopib, uni yozuv stoliga aylantirdi.

Uy egasi juda semiz odam edi, uning ismi biron marta ham tilga olinmadi, Jyulening miyasiga uning basharasi ham, nutqi ham faqat hazmi taomni o'ylaydigan odamni eslatadi, degan fikr keldi.

Markizning ishorasi bilan u stolning eng chetiga borib o'tirdi. Shunday vaziyatga munosib qiyofaga kirmoq uchun u qalamlarning uchini ocha boshladi. U zimdan nazar tashlab, suhbatdoshlarning yetti kishi ekanligini bilib oldi. Biroq yigitga ularning yelkalariga ko'rinish turardi. Ulardan ikki kishi janob de Iya Mol bilan teng odamlardek gaplashar, qolganlari esa unga ma'lum qadar izzatini o'rniga qo'yib muomala qilishar edi.

Hech qanday ma'ruzasiz yana allaqanday bir janob kirib keldi. «Juda g'alati-ku, – deya o'yladi Jyulen. – Bu yerda kirib kelgan odamning ismi

sharifini ham aytishmas ekan. Yoki bu kaminaga nisbatan ko'rilgan ehtiyoj chorasimikin?» Barcha kirib kelgan odamga salom berib o'rnidan turdi. U ham ko'kragiga mehmonxonada hozir bo'lgan yana uch kishi kabi ancha e'tiborli ordenlar taqib olgan edi. Ular juda sekin gapirishmoqda edilar. Jyulen yangi kelgan odam haqida uning yuz tuzilishi va qomatiga qarabgina hukm yurita olardi. Past bo'yli, miqtidan kelgan, ikki yuzi qip-qizil bu odamning chaqnab turgan ko'zlarida yovvoyi to'ng'izning shiddatkorligidan bo'lak hech qanday ma'no uqib bo'lmasdi.

Uning ortidan deyarli izma-iz kirib kelgan boshqa bir odam darhol Jyulennning e'tiborini o'ziga tortdi. Bu juda novcha va nihoyatda ozg'in bir odam edi, u egniga kamida uch yoki to'rt jilet kiyib olgandi. Uning ko'zlari muloyim, xatti-harakatlari nazokatli edi.

«Yuz tuzilishi Bezanson yepiskopining xuddi o'zginasi ekan», – deya xayoldan o'tkazdi Jyulen. Bu odam ruhoniylar toifasidan bo'lib, yoshi ellik-ellik beshlarda edi, u chindan ham avliyolarga o'xshab ketardi.

Mehmonxonaga Agdanning yosh yepiskopi kirib keldi. U hozir bo'lgan odamlarga ko'z yugurtira turib, Jyulenni ko'rib qolgach, yuzida kuchli hayrat aks etdi. Brey-le-Odagi sanam yurishidan buyon u Jyulen bilan biron marta ham gaplashmagan edi. Uning bunday ajablanib qarashi Jyulenni ham xijolatga soldi, ham jahlini chiqardi. «Bu qanaqasi axir! – derdi u o'ziga-o'zi. – Nahot biror odamni tanishim menga doim qandaydir to'siq bo'lib kelaversa? Ilgari umrim bino bo'lib ko'rmagan manovi yuksak martabali odamlardan birontasi ham meni xijolatga solayotgani yo'q, lekin manovi yosh yepiskopning nigohidan esa naq yuragim orqaga tortib ketyapti. Shuni tan olmog'im kerakki, men chindan ham qandaydir g'alati va badbaxt bir odamman».

Sochlari qop-qora, jikkakdan kelgan bir odam mehmonxonaga ola-tasir qilib kirib keldi-da, eshikda ko'ringan zahoti labi labiga tegmay sannab ketdi: uning yuzi sarg'ish bo'lib, o'zi telbasifat bir kimsa edi. Bu xudobezor vaysaqi paydo bo'lishi bilan mehmonlar, chamasi, uning gaplariga quloq solishdan qutulmoq uchun bo'lsa kerak, to'da-to'da bo'lib tarqab ketishdi.

Suhbatdoshlar kamindan uzoqlashar ekanlar, asta-sekin stolning Jyulen o'tirgan chetiga yaqinlashib keldilar. U borgan sayin mushkulroq ahvolga tushib borardi. zero, oxir-oqibatda, u qanchalar harakat qilmasin, ularning so'zlarini eshitmay iloji yo'q edi va tajribasi juda kam bo'lishiga qaramay, yigit bu yerda ochiqdan-ochiq aytilayotgan gaplarning naqadar muhimligini juda yaxshi tushunardi, Jyulen bu

yerda ko'rib turgan yuksak martabali zotlarning hammasi bu gaplarning bari qattiq sir saqlanishidan so'zsiz manfaatdor edilar!

Jyulen, garchi qalamlarning uchini juda sekin ochishga harakat qilayotgan bo'lsa-da, ulardan kamida o'ntachasini ochib bo'lgan edi, o'zining dovdirab qolganini bu ish yordamida yashirishning ortiq iloji qolmadi. U janob de Iya Molning ko'zidan biror buyruq uqib olishga urinib bekor ovora bo'ldi, markiz uni unutib qo'ygan edi.

«Hozir men qilayotgan ish ularga, turgan gap, juda bema'ni bo'lib ko'rinayotgan bo'lsa kerak, – deya mulohaza yuritardi Jyulen qalamlarning uchini ochishda davom etar ekan, – biroq aft-angori shu qadar oddiy bo'lgan bu odamlar, o'zlari ixtiyor qilibmi yoki boshqa birovlarning topshirig'i bilanmi, shunday muhim ishlar bilan shug'ullanishyaptiki, nihoyatda ehtiyot bo'lmoqlari lozim. Mening badbaxt ko'zlarimda, chamasi, hayrat va takallufsizlik aks etayotgan bo'lsa kerak, bu esa, shubhasiz, ularning izzat-nafsiga tegishi mumkin. Nuqul yerga qarab o'tiravergan taqdirimda esa, go'yo ularning bironta ham so'zini qoldirmay eshitayotgan odamga o'xshab ko'rinaman».

Yigit nihoyatda esankirab qoldi, u juda g'alati gaplarni eshitmoqda edi.

XXII

Muzokara

Respublika! Hozirgi kunda umumning baxt-saodati yo'lida butun borlig'ini qurbon qilishga tayyor bo'lgan bitta odamga faqat o'z xursandchiligi va manmanligini o'ylaydigan ming-minglab, millionlab nusxalar to'g'ri keladi. Parijda insonga uning fazilatlarini bo'yicha emas, u o'tirgan karetaning hashamdorligiga qarab baho berishadi.

Napoleon. «Muqaddas Yelena memoriali».

Mehmonxonaga shitob bilan kirib kelgan malay: «Janob gersog», deya e'lon qildi.

– Jim bo'l, oshna, sen tentak ekansan, – dedi gersog ichkari kirar ekan. Gersog bu so'zlarni shu qadar o'rni qo'yib, shunday bir ulug'vorlik bilan aytdiki, Jyulennning xayoliga beixtiyor, bu arkoni davlatning

haqiqiy iste'dodi malayga tanbeh berish san'atidan iborat bo'lsa kerak degan fikr keldi. Jyulen boshini ko'tarib, unga bir nazar tashladi-yu, so'ng yana darhol yerga qarab oldi. Hozirgina kirib kelgan bu odam haqidagi uning tasavvuri shu qadar to'g'ri chiqdiki, Jyulen, ko'zimdan qanday bema'ni xayolga borganim sezilib qolmasa edi, deya qo'rqib ketdi. Gersogning yoshi elliklarda bo'lib, u juda olifta kiyingan edi va so'zlaganda xuddi murvati burab qo'yilgan qo'g'irchoqqa o'xshab ketardi. Uning boshi uzun, burni katta bo'lib, ruhsiz yuzi oldinga yaqqol turib chiqqan edi, bundan ham kiborroq va, shu bilan birga, bundan ham nursizroq basharani tasavvur qilishning o'zi qiyin edi. U kelishi bilan oq majlis ochiq deb e'lon qilindi.

Janob de Iya Molning tovushi daf'atan Jyulenning fiziognomik kuzatuvlariga chek qo'ydi.

– Sizlarga janob abbat Sorelni tanishtirishga ijozat etgaysizlar, – dedi markiz. – Uning xotirasi juda ajoyib: men bundan atigi bir soat muqaddam, ehtimol, yuksak bir vazifani bajarishga musharraf bo'lishi mumkinligini aytgan edim, u o'z xotirasini namoyish qilmoq uchun «Kundalik» gazetasining butun birinchi sahifasini yod oldi.

– Ha-ya! Anavi boyaqish N...ning chet el xronikasimi... – dedi uy egasi. U shosha-pisha gazetani qo'lga olib, o'zini basavlat ko'rsatishga harakat qildi-da, basharasida qandaydir bema'ni bir ifoda paydo etib Jyulenga qaradi. – Marhamat qiling, taqdir, – dedi u.

O'rta chuqur jimlik cho'kdi, hamma Jyulenga tikildi, u shu qadar yaxshi javob qilmoqda ediki, yigirma satr o'qilgach, gersog:

– Yaxshi, yetarli, – deya uni to'xtatdi.

Ko'zlari to'ngiznikiga o'xshaydigan kichkina odam stol yoniga o'tirdi. U rais ekan: zero o'z joyiga o'tirishi bilan oq bu odam Jyulenga nariroqda turgan qarta stolini oldiga surib olishni ishora qildi.

Jyulen yozuv anjomlarini olib, o'sha stol yoniga o'tirdi. U yashil stol atrofida o'tirgan odamlarni o'zicha sanab ularning o'i ikki kishi ekanini bilib oldi.

– Janob Sorel, – dedi gersog, – hozircha qo'shni xonaga chiqib turing, keyin sizni chaqirishadi.

Uy egasining basharasida birdan qattiq tashvish ifodasi paydo bo'ldi.

– Deraza qopqasi ochiq qolibdi, – dedi u sekingina yonida o'tirgan odamga. – Tashqariga qarashning hojati yo'q, – deya farosatsizlik bilan qichqirdi u Jyulenning ortidan.

«Mana, men ham endi fitnachilar safiga qo'shilib qoldim, – deya o'yladi Jyulen. – Yaxshiyamki, bu to'ppa-to'g'ri Grev maydonidagi dor ostiga olib boradigan fitnalardan emas. Lekin hatto shunday xavf bo'lgan taqdirda ham men markiz uchun hatto bundan ham ortiqroq xatardan tap tortmasligim kerak. Mening telbaligim kelajakda uni juda ham ranjitmog'i mumkinki, uning oldida shu yo'l bilan o'z albimni yuvsam baxtiyor bo'lardim!»

U o'z telbaliklari va o'z qayg'usi haqida xayol surar va, shu bilan birga, atrofni sinchiklab ko'zdan kechirardiki, bu yerda ko'zi tushgan barcha narsalar xotirasiga mustahkam o'rtnashib qolmoqda edi. Faqat ana shundan keyingina yigit markizning malayga ko'chaning nomini aytmay fiakr yollashni buyurganini esladi. Markiz ilgari sira ham bunday qilmasdi.

Jyulenni anchaga dovur bezovta qilishmadi. U chetlariga zarrin hoshiyali baxmal sirilgan mehmonxonada o'tirardi. Baland stolda butga tortilgan Isoning fil suyagidan ishlangan katta haykali turardi, kamin ustida esa Janob de Mestring ajoyib muqovalangan va hoshiyasiga zarhal yugurtirilgan «Papa haqida» kitobi ko'zga tashlanardi. Jyulen gap o'g'irlayotgan odam bo'lib ko'rinmaslik uchun o'sha kitobni varaqlay boshladi. Qo'shni xonadagi odamlar ba'zan ovozlari juda baralla qo'yib so'zlashmoqda edi. Nihoyat, eshik ochilib, uni o'sha yoqqa chaqirishdi.

– Bilib qo'ying, janoblar, – dedi rais, – biz endi shu daqiqadan e'tiboran gersog oldida so'zlayotirmiz. Yosh ruhoni bo'lmish manovi janob, – shunday deya u Jyulen tomon ishora qildi, – bizning muqaddas ishimizga sodiq odam. U o'zining ajoyib xotirasi yordamida biz aytgan hamma gaplarni unga batafsil so'zlab bergay.

– So'z sizga, taqdir, – dedi u so'ngira egniga qo'sha-qo'sha jilet kiyib olgan avliyosifat odamni so'zlashga da'vat etib.

Jyulen jilet kiygan bu janobni har qalay biror nom bilan atashganda tabiiyroq bo'larmidi, deya xayolidan o'tkazdi. U qog'ozni oldiga surib qunt bilan yozishga tutindi.

(Bu o'rinda muallifning butun bir sahifaga nuqta qo'yib chiqish niyati bor edi.

– Bu mutlaqo o'rinsiz bo'ladi, – dedi shunda unga noshir, – bunday yengiltak asar uchun esa o'rinsiz uydirmalar mutlaqo ortiqcha.

– Siyosat, – deya e'tiroz bildirdi muallif, – bu – adabiyot bo'yniga bog'langan xarsang toshdir, – oradan yarim yil o'tmasdanoq u badiiy

asarni g'arq etadi. Fantaziya to'qimasi orasiga siyosatni suqish – konsert paytida to'punchadan o'q uzish bilan barobar. Bu yurakni yoradigan tovush, albatta, lekin unda hech qanday ta'sirchanlik bo'lmaydi. U hech qanday musiqa asbobiga mos tushmaydi. Siyosat o'quvchilarining yarmisini ranjitadi, qolgan yarmisiga esa juda zehrikar bo'lib ko'rinadi, zero ular ertalab gazetada o'qiydigan narsalar ancha qiziqroq va o'tkirroq bo'ladi...

– Agar sizning qahramonlaringiz siyosat to'g'risida so'zlashmasa, – dedi noshir, – demak, ular ming sakkiz yuz o'ttizinchi yilning fransuzlari emas, kitobingiz esa, bir o'rinda o'zingiz e'lon qilgandek, sira ham ko'zguning o'zginasi bo'lmay qoladi...

Jyulen yozgan protokol yigirma olti sahifani tashkil etdi, garchi zaifroq bo'lsa-da, mana uning qisqacha mazmuni, zero, doim shunday paytlarda qilingandek, turli hangomalarni qisqartishga to'g'ri keldi, chunki bunday safsatalar ko'payib ketsa, kitobxonning ko'ngli behuzur bo'lishi yoki ular haqiqatga to'g'ri kelmaydigan bo'lib tuyulishi mumkin («Tribupal xabarchisi»ga nazar tashlang).

Egniga qo'sha-qo'sha jilet kiygan avliyosifat odam (ehtimol, u yepiskop bo'lsa kerak) tez-tez jilmayib turar, ana shunda uning xiyol pastga qaragan kipriklari ostidagi ko'zlari haddan tashqari chaqnab ketardi. Bunday paytlarda esa, uning ko'zidagi ifoda odatdagidek jur'atsiz bo'lib ko'rinmasdi. Gersog oldida birinchi bo'lib so'zlashga taklif etilgan mazkur zot («Bu qaysi gersog bo'ldi ekan?» – deya o'ylardi Jyulen), chamas, barchaning fikrini bayon etib, o'zini umumning vakili qilib ko'rsatish niyatida bo'lsa kerak, Jyulennning nazarida, qandandir qat'iyatsizlik va aniq xulosalarning yo'qligini namoyish etdiki, odatda sudyalarning toifasiga shu aybni qo'yishadi. Keyinchalik, muhokama payti, gersog shu boisdan unga tanbeh berib qo'ydi.

Savob va mehr-shafqat to'g'risidagi bir qancha dono gaplardan so'ng qo'sha-qo'sha jiletli odam shunday dedi:

– Buyuk inson, umrboqiy Pitt rahbarlik qilgan olijanob Angliya revolyutsiyaga qarshi turmoq uchun qirq milliard frank sarfladi. Agar jamoa ijozat etsa, men qayg'uli bir fikrni ochiq bayon qilib berishga urinib ko'raman, menimcha, Angliya Bonapart kabi bir odamga qarshi faqat ezgu niyatlarning ma'lum miqdori bilangina kurashmoqchi bo'lganida katta xatoga yo'l qo'ygan. Holbuki bunday odamga qarshi faqat individual vositalar yordami bilan kurashish mumkin edi.

– Ah, yana o'sha qotillikka madhiyami, – dedi biroz tashvishga tushib uy egasi.

– Marhamat qilib, bizni o'sha chuchmal pand-nasihatlarningizdan xalos etsangiz, – deya xitob qildi rais zardasi qaynab, uning to'ngiznikidek ko'zlari g'azab bilan yondi. – Davom etavering! – dedi u qo'sha-qo'sha jilet kiygan odamga. Raisning yonoqlari bilan peshonasi bo'g'riqib ketdi.

– Olijanob Angliya, – deya davom etdi ma'ruzachi, – hozir yakson etilgan, har bir ingliz kundalik rizq-ro'ziga pul sarflashdan avval yakobinchilarga qarshi kurashga ketgan o'sha qirq milliard frankning protsentini to'lamoqqa majbur. Angliyada Pitt yo'q endi.

– Unda endi gersog Vellington bor! – dedi harbiy mundir kiygan odam mahobat bilan.

– Iltimos qilaman, janoblar, og'irroq bo'linglar! – deya qichqirdi rais. – Agar yana bahs boshlanadigan bo'lsa, u holda janob Sorelni chaqirib nima qilardik?

– Sizning buyuk g'oyalarni vasvasasida yurganingiz barchaga ayon, afandim, – dedi achitib gersog sobiq Napoleon generali bo'lmish harbiyga o'qrayib qarar ekan. Jyulen gersog bu gapi bilan general uchun juda haqoratli bo'lgan qandaydir shaxsiy ishga shama qilayotganini tushundi. Hamma jilmaydi, sotqin general g'azabdan dag'-dag' titrardi.

– Pitt endi yo'q, janoblar, – deya yana gap boshladi ma'ruzachi o'z tinglovchilariga ta'sir o'tkazishdan umidini uzgan odamga xos ma'yus bir ovoz bilan. – Mabodo Angliyada yangi Pitt paydo bo'lgan taqdirda ham butun bir xalqni bir xil nayrang bilan ikki marta aldab bo'lmaydi.

– Xuddi shuning uchun ham Bonapart kabi jahongir general Fransiya uchun endi sira to'g'ri kelmaydi! – deya xitob qildi boyagi harbiy yana ma'ruzachining gapini bo'lib.

Bu gal, garchi Jyulen ularning ko'zlaridan o'zlarini arang bosib turishganini yaqqol ko'rgan bo'lsa-da, rais ham, gersog ham g'azablanishga jur'at etishmadi. Ular pastga qarab olishdi, gersog esa ham-maga eshittirib xo'rsinib qo'ydi xolos.

Biroq ma'ruzachi bu gal ranjidi.

– So'zlashimga xalal beryaptilar axir, – dedi u jahl bilan daf'atan anavi sertabassum nazokatni bir chetga yig'ishtirib qo'yib; Jyulennning nazarida, bu uning fe'l-atvorining haqiqiy in'ikosi edi. – So'zlashimga xalal beryaptilar axir, hech kimning izzat-nafsiga tegmaslikka harakat

qilayotganimni birona ham odam tushunishni istamayapti. Xo'p, mayli, janoblar, gapni qisqa qilaman.

Sizga oddiygina qilib aytaman: savob ishga yordam bermoq uchun Angliyaning hozir sariq chaqasi ham yo'q. Hozir o'sha Pittning o'zi qaytarilgan taqdirda ham, o'zining shu qadar buyuk zakovatiga qaramay, u mayda ingliz mulkdorlarini laqillata olmagan bo'lardi, zero ular qisqagina Vaterloo kompaniyasi, yolg'iz o'sha urushning o'ziga ularga milliard frankka tushganini juda yaxshi tushunib qolishgan. Mendan aniqlikni talab qilishar ekan, – deya davom etdi ma'ruzachi borgan sayin ruhlanib, – sizga to'g'risini aytib qo'ya qolaman: o'zingizga o'zingiz yordam bering, chunki sizga madad bermoq uchun Angliyaning bir gineya ham puli yo'q. Angliya pul to'lashga qodir bo'lmagan paytda esa jasorat degani qop-qop-u, lekin sariq chaqasi ham bo'lmagan Avstriya, Rossiya, Prussiyalar Fransiya qarshi bir yoki ikki kompaniyadan ortig'iga dosh bera olmaydilar.

Yakobinchilar safarbar etadigan askarlar birinchi kompaniyada, boringki, ehtimol, ikkinchi kompaniyada ham mag'lub bo'larlar, lekin uchinchi masalasiga kelsak, mayli, sizlarning ko'zingizga revolyutsioner bo'lib ko'rinsam-ko'rina qolay, uchinchi kompaniyada siz 1794-yil askarlarga duch kelasizki, ular endi 1792-yildagi qishloqi rekrut bo'lmay qoladilar.

Shu payt uch yoki to'rt joydan yangragan xitoblar uning gapini bo'lib qo'ydi.

– Taqsir, – dedi rais Jyulenga qarab, – siz qo'shni xonaga chiqing-da, hozir o'zingiz yozgan protokolning bosh qismini oqqa ko'chiring. Jyulen xonadan chiqib ketar ekan, dilida afsuslanib qo'ydi. Ma'ruf zachi Jyulen anchadan buyon o'ylab yurgan va kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan ba'zi bir ishlar haqida so'z ochgan edi.

«Ularni kulgi qilishimdan qo'rqishyapti», deya xayolidan o'tkazdi u. Uni qayta chaqirishganida, janob de lya Mol tantanavor ohangda so'zlamogda edi. Jyulenga bu hol kulgili tuyuldi, zero u markizni yaxshi bilardi.

– ...Ha, janoblar, xuddi ana shu baxtsiz xalq haqida:

Kim bo'ladi u? Xudomi, dasturxon yoxud jomasho'y? –

deya savol berish mumkin. «U Xudo bo'ladi!» – deydi javoban masalchi. Biroq bu samimiy va ulug' so'zlarni, janoblar, biz sizlarning tilingizdan

eshitmog'imiz dardkor. Ish boshlang, ana shunda ajdodlarimiz yaratgan va bizning o'zimiz ham Lyudovik O'n oltining o'limi oldidan o'z ko'zimiz bilan ko'rgan buyuk Fransiya yana qaddini rostlaydi.

Angliya yoki aqalli uning olijanob lordlari xuddi biz kabi manfur yakobinchilikdan nafratlanishadi: ingliz oltini bo'lmasa Rossiya, Avstriya va Prussiya ikki-uch jangdan ortig'iga dosh berisha olishmaydi. Biroq bu 1817-yilda janob de Rishelye imkoniyatni boy bergan o'shanday baxt keltiruvchi okkupatsiya uchun yetarli deb o'ylaysizmi? Men bunga ishonmayman.

Shu payt kimdir markizning gapini bo'lishga uringan edi, chor atrofdan «jim!» deya uning og'ziga urishdi. gapni bo'lishga uringan odam yana o'sha imperator armiyasining generali edi: u zangori len-tani orzu qilari va maxfiy maktub mualliflari orasida ko'zga ko'rinarli o'rin egallash niyatida edi.

– Yo'q, men bunga ishonmayman, – deya davom etdi janob de lya Mol g'ala-g'ovur bosilgach, u ana shu «men» so'zini shu qadar chertib, shu qadar mardona bir ohangda aytdiki, Jyulen unga qoyil qoldi. «Mana bu to'g'ri yo'!» – deya o'ylardi u, qalami markiz nutqi ortidan qolmay qog'oz ustidan yelar ekan. – Qoyillatib aytgan birgina so'zi bilan janob de lya Mol anavi sotqinning yigirmata kompaniyasini chippakka chiqardi».

– Yangi harbiy okkupatsiyaga umid qilar ekanmiz, – deya davom etdi markiz pinagini buzmay, – biz faqat xorijiy kuchagagina tayan-masligimiz lozim. – «Globus»ga otashin maqolalar yozib yuruvchi barcha bu yoshlardan sizlarga uch-to'rt komandir yetishib chiqishi mumkin. Ular orasida, ehtimol, Kleber ham, Gosh ham, Jurdan ham, Pishegryu ham topilar, biroq endi bu gal niyati xolis yigitlar bo'lmaydi ular.

– Biz uning shuhratini dunyoga taratmay beparvolik qildik, – dedi rais. – Uning nomini abadiylashtirmoq lozim edi.

– Nihoyat, Fransiya ikki partiya bo'lishga erishmoq kerak, – deya davom etdi janob de lya Mol, – lekin ular faqat nomi bilangina farq qilib turmay, balki bir-biridan keskin ajraladigan, bir-biriga mutlaqo o'xshamaydigan partiyalar bo'lmog'i lozim. Kimlarni yakson etishni aniq bilib olaylik. Bir tomonda jurnalistlar, saylovchilar, qisqasini aytganda, jamoat fikri, yoshlar va ularga qoyil qoladigan barcha bo'lak odamlar bo'ladi. Ular o'zlarining safsatalariga mahliyo bo'lib yurishar ekan, biz, janoblar, buyuk bir ustunlikka egamiz, biz byudjetni idora etamiz.

Shu payt yana uning so'zini bo'lishdi.

– Siz, afandim, – deya murojaat qildi janob de Iya Mol so'zini bo'lgan odamga qandaydir xotirjamlik va o'ta takabburlik bilan, – agar hozirgi so'zlarim g'ashingizga tegayotgan bo'lsa, u holda siz byudjetni idora etmayapsiz, balkim davlat byudjetidan qirq ming frankka hukumat ajratib bergan sakson ming frankni qo'shib yamlab yutyapsiz.

Yaxshi, afandim, modomiki meni shunga majbur qilgan ekansiz, men sira istihola qilib o'tirmay o'zingizni misol keltiraman. Avliyo Lyudovik bilan salib yurishiga jo'nagan shavkatli ajdodlaringiz kabi, siz mana shu bir yuz yigirma frankka bizning ishimiz uchun hech bo'lmasa bitta polkni qurollantirib berishingiz kerak edi. Mayli, polk ham demaylik, atigi bir rota, yarim rota yoki boringki, muqaddas ishimiz uchun jonini ayamay jang qilishga tayyor bo'lgan ellik kishi ham bo'la qolsin. Xo'sh, siz nima qilyapsiz, faqat malaylaringiz bor xolos.

Agar isyon ko'tarilgudek bo'lsa, o'zingizga qurol ko'taradi ular.

Toj-u taxt, cherkov, dvoryanlar – bularning bari, agar siz, janoblar, har bir departamentda qurollangan otryadlar tashkil etmasangiz, ertagayoq qulashi mumkin. Bu otryadlar bizga sadoqatli besh yuz kishidan iborat bo'lmog'i lozim, men bu o'rinda «sadoqatli» der ekanman, faqat fransuzcha jasoratni emas, balki ispancha sabot va matonatni ham nazarda tutayman.

Bu odamlarning yarmini bizning o'g'illarimiz, jiyanlarimiz, xullas, asilzoda dvoryanlar tashkil etmog'i darkor: Ulardan har birining yonida, agar 1815-yil takrorlangudek bo'lsa, darhol uch rangli nishon taqib oladigan mahmadona – meshchan emas, balki Katelinoga o'xshash samimiy va sofdil oddiy dehqon yigiti bo'lmog'i lozim. Bizning dvoryanimiz unga ustozlik qiladi, agar bu uning emikdosh ukasi bo'lsa, ayni muddao. Har bir departamentda besh yuz kishidan iborat ana shunday sadoqatli kichik bir otryad tuzmoq uchun har qaysimiz o'z daromadimizning beshdan birini bermog'imiz kerak. Ana shunda xorijdan qilinadigan okkupatsiyaning muvaffaqiyatli chiqishiga umid qilsa bo'ladi. Agar chet ellik askar har bir departamentda qurollangan besh yuz nafar do'stini uchratishga imoni komil bo'lmasa, u hatto Dijonga ham yetib kela olmaydi.

Siz yigirma ming dvoryanning qo'liga qurol olib, Fransiyaning darvozasi ochib berishga tayyor turganini e'lon qilmaguningizcha

chet ellik qirollar gapingizga quloq ham solishmaydi. Bu juda og'ir majburiyat, deyishingiz mumkin. Janoblar, biz faqat shu yo'l bilan-gina boshimizni qutqarib qolishimiz mumkin. Matbuot erkinligi bilan biz, dvoryanlarning mavjudligi o'rtasida hayot-mamot kularshi ketyapti. Yo zavodchi mujik bo'ling, yo qo'lingizga qurol oling. Istasangiz qo'rqqoqlik qilishingiz mumkin, lekin ahmoq bo'lmang, ko'zingizni oching.

Batalyonalarga saf torting! Yakobinchilar qo'shig'ining so'zlari bilan sizga aytadigan gapim shu. Ana shundan keyingina monarxik tuzumning «negiziga bolta urilayotganini ko'rgan birona saxovatli Gustav-Adolf topiladi-da, o'z saltanatidan ming chaqirim nariga hujum qilib, bizga bir vaqtlar Gustav protestant knyazlariga qilgan ezgulikni qiladi. Yoki sizlar safsata sotib, qo'l qovushtirgancha o'tirmoqchimisiz? Oradan ellik yil o'tadi, qarabsizki, Yevropada faqat respublika prezidentlari bo'ladi va birona ham qirol qolmaydi. Ana shu Q-I-R-O-L degan besh harf bilan dvoryanlar ham, ruhoniylar ham yer yuzidan g'oyib bo'ladi. Ana o'shanda biz faqat har xil yalangoyoqlar ommasi oldida *yaltoqlik* qiladigan *nomzodlarnigina* ko'ramiz.

Hozir Fransiya hamma yaxshi ko'radigan mashhur generalning yo'qligi, armiyamiz toj-u taxtni himoya qilish uchungina tashkil etilgani haqida istagancha gap sotish mumkin. Biroq har bir avstriys yoki pruss polkida janglarda toblangan elliktacha unter topiladi. Mayda burjuaziyadan bo'lgan ikki yuz ming yigit urush orzusida yuribdi.

– Shuncha achchiq haqiqatlarni aytganingiz yetar, deyman, – deya dimog'dorlik bilan gap qotdi muhtaram bir zot. Bu odam, chamasi, ruhoniylar orasida juda katta mansabga ega bo'lsa kerak, zero janob de Iya Mol uning gapidan g'azablanish o'rni, aksincha, jilmayib qo'ydi, bu hol jylenga ancha ahamiyatga molik bo'lib ko'rindi.

– Xo'p, yaxshi, achchiq haqiqat aytishga chek qo'yib, xulosa qilaylik, janoblar: gangrena boshlangan oyog'ini kesib tashlashlari lozim bo'lgan odamning o'z jarrohiga, oyog'im soppa-sog', deyishi bema'ni gap, albatta. Ta'bir nojoiz bo'lsa, meni ma'zur etasizlar, janoblar, lekin men shunday deyman: shavkatli gersog bizning jarrohimiz bo'lgay.

«Mana, nihoyat, o'sha sirli ism ham tilga olindi, – deya o'yladi jylulen, – demak, bugun tunda men to'g'ri... ga yelib ketar ekanman».

XXIII

Ruhoniylar, o'rmonlar, ozodlik

Butun hayotning asosiy qonuni, bu – o'zini saqlash, omon qolish. Siz bo'lsangiz zamburug' sochib, bug'doy undiraman, deb umid qilyapsiz.

Makiavelli.

Muhtaram zot o'z nutqini davom ettirdi: uning ko'p narsalardan boxabar odam ekanligi yaqqol sezilib turardi, uning o'z buyuk haqiqatlarini qanday sipolik va ishonch bilan bayon etishi j'yulenga juda ma'qul bo'ldi:

1. Angliya biz uchun sariq chaqa ham sarflamaydi, ularda hozir iqtisod va Yum modaga kirgan. Hech kim, hatto ularning *payg'ambar-lari* ham bizga pul berishmaydi, janob Bruggem esa ustimizdan kuladi.
2. Yevropaning sohibqironlari ingliz oltini bo'lmasa, ikkita kampaniyadan ortiqqa jur'at etishmaydi, mayda burjuaziyani tor-mor keltirmoq uchun esa ikki kompaniya kamlik qiladi.
3. Fransiya qurulli partiya tashkil etmoq zarur, busiz Yevropa-ning monarxik elementlari hatto o'sha ikki kompaniyani o'tkazishga ham botinishmaydi.

Men sizlarga mutlaqo shubhasiz bir narsa sifatida bayon etib bermoqchi bo'lgan to'rtinchi punkt esa quyidagi gapdan iborat:

Fransiya qurulli partiyaning ruhoniylar yordamisiz tashkil etib bo'lmaydi. Men bu gapni ro'y-rost aytapman, janoblar, zero buni hozir sizlarga isbotlab beraman. Hamma ishni ruhoniylarga qo'yib berish kerak.

1. Ruhoniylar kecha-yu kunduz o'z burchlarini ado etadilar va ularga rahbarlik qiladigan munosib insonlar barcha to'fonlardan chetda turadilar, zero ular chegarangizdan ming chaqirim narida istiqomat qilurlar..

– A-a! Rim, Rimni nazarda tutyapsiz! – deya xitob qildi uy egasi.
 – Ha, hazratim, Rimni nazarda tutyapman! – deya g'urur bilan takrorladi kardinal. – Sizlar yoshligingizda bu xususda qanchalik hazil-mazax qilgan bo'lmang, chunki o'sha kezlari bunday askiya rasm tusini olgandi, 1830-yilda Rim rahbarligidagi ruhoniylargina oddiy xalqning ko'nglini topa oladi.

Hukmdorlari belgilangan kunda ellik ming ruhoniylar qavm ahliga bir xil so'zlarni aytadilar, pirovardida, sizlarga askar yetkazib beradigan xalq esa dunyoviy kishilarning suxandonligiga qaraganda o'z ruhoniylarining xutbasiga ko'proq quloq soladi... (Nafsoniyatga qattiqroq tegadigan bu gap yig'ilganlarning noroziligiga sabab bo'ldi.)

– Ruhoniylar siznikiga qaraganda kattaroq kuchga egadurlar, – deya yana gap boshladi kardinal tovushini ko'tarib, – asosiy maqsad yo'lida Fransiya qurulli partiya tashkil etmoq uchun sizlar ko'rgan barcha choralarini biz amalga oshirganmiz...

Bu o'rinda faktlar keltirildi... Vandeyada sakson ming qurolni xalqqa kim tarqatgan va hokazo, va hokazo.

– Ruhoniylar o'z o'rmonlariga ega bo'lmaganlaricha ularning qo'llaridan hech ish kelmaydi. Urush boshlangan zahoti moliya ministri o'z agentlariga mablag'ning kamligi tufayli faqat qavm ruhoniylariga gina maosh to'lashni buyuradi. Axir Fransiya aslida xudosiz mamlakat, u urush qilishni yaxshi ko'radi. Urushni kim boshlab bermasin, u xalq orasida darhol shuhrat qozonadi, zero urush qilmoq – avomning ta'biri bilan aytganda, iezuitlarni ochdan o'ldirish, urush qilmoq – mag'rur fransuzlarni chet el bosqinchilarining istilosidan xalos etish demakdir. Kardinalning nutqini xayrixohlik bilan tinglashmoqda edi...

– Yana janob de Nerval ministriklardan ketga yaxshi bo'lardi, – deya qo'shimcha qildi u, – zero uning nomi ortiqcha qahr-g'azabga sabab bo'lyapti.

Shundan so'ng hamma o'rmondan turib, g'ala-g'ovur boshlandi. «Hozir meni yana chiqarib yuborishadi», deya o'yladi j'yulen, biroq hatto ehtiyotkor raisning o'zi ham j'yulening shu yerda ekanini va dunyoda shunday odam borligini unutib qo'ygan edi.

Barcha j'yulen darhol tanigan bir odamga tikildi. Bu bosh mipistr janob de Nerval bo'lib, yigit uni gersog de Retsnikidagi balda ko'rgan edi.

Parlament majlislari haqida axborot bergan gazetalarining tili bilan aytganda, *sarosima avjiga chiqdi*. Nihoyat, nisbatan tinchlik o'rnatilguncha oradan chorak soat vaqt o'tdi.

Ana shunda janob de Nerval o'rmondan turdi-da, havoriy kabi voizlik qila boshladi:

– Men ministrlar lavozimini mutlaqo qadrlamayman, demoqchi emasman, – deya so'z boshladi u qandaydir g'alati ovoz bilan.

Bu yerda, mening nomim ko'plab mo'tadil odamlarni ham bizga qarshi qo'yib, yakobinchilarning kuchiga kuch qo'shayotganini

isbotlamoqchi bo'lishdi, janoblar. Men bajonidil mansabimdan voz kechgan bo'ldim, biroq Tangrining irodasini hammayam bilavermaydi. Men esa, – deya qo'shimcha qildi u kardinalga qattiq tikilib, – peshonamga yozilganini bajarmog'im darkor: Falak mening dilimga yo sen eshafotda boshingdan judo bo'lasan, yo Fransiya monarxiyasi tiklab, parlamentni Lyudovik O'n besh davridagi holiga tushirib qo'yasan, degan fikrni solgan va men *bu ishni bajaradurmen, janoblar*.

U gapini tugatib, joyiga o'tirdi, oraga og'ir jimlik cho'kdi.

«Yaxshi aktyor ekan!» – deya dilidan o'tkazdi Jyulen, U, odatda, odamlarning zakovatini mubolag'a bilan tasavvur qilar va bu gal ham, har doimdagidek, yangilashmoqda edi. Bu kechadagi jo'shqin bahslardan va, ayniqsa, so'zga chiqqan notiqarning samimiyatidan ruhlanib ketgan janob de Nerval shu daqiqada o'zining yuksak qismatiga sidqidildan ishonardi. Biroq katta matonatga ega bo'lgan bu odam mulohaza bobida zaifroq edi.

Men bu ishni bajaradurmen, degan o'sha muhim jumladan so'ng oraga cho'kkan sukunatda yarim kechaga zang urildi. Jyulenga soatning bu zang urishida qandaydir ulug'vor va mash'um bir ma'no bordek tuyuldi. U hayajonga tushgan edi.

Tez orada muzokaralar yana davom etib, notiqlar endi nihoyatda jo'shqin, eng muhimi esa, juda ochiqchasiga so'zlashmoqda edi. «Bu odamlar oxir-oqibatda meni zaharlab o'ldirishadi, – deya o'ylandi ba'zan Jyulen. – Bunday gaplarni plebey oldida aytishga qanday jur'at etishayotganiykin axir?»

Soat ikkiga zang urdi, ular esa hamon tinimsiz gapirishmoqda edi. Uy egasi allaqachon xurrak ota boshlagandi, janob de Jya Mol qo'ng'ir-oq chalib, yangi sham keltirishlarini buyurdi. Ministri janob de Nerval chorak kam ikkida chiqib ketdi. Biroq u ketishdan oldin o'zi o'tirgan stuldan sal naridagi devorga o'rnatilgan toshohnada aks etib turgan Jyulening basharasiga bir necha bor diqqat bilan tikilib oldi. Ministri chiqib ketgan zahoti hamma o'zini birmuncha yengilroq his etdi.

Shamdonlarga yangi shamlarni o'rnatishar ekan, qo'sha-qo'sha jilet kiygan odam qo'shnisiga qarab ohista dedi:

– Xudo bilsin, bu odam borib qiroлга nimalar derkin. U bizni hamona ahvolga solib qo'yishi va hamma ishni barbod qilishi mumkin. Ochig'ini aytish kerak, uning bu yerga kelishi ortiq darajada o'ziga ishonish va, hatto, surbetlikdir. U ministrlikka ko'tarilishdan avval ham bu yerga kelib turardi, lekin ministrlik portfeli har qalay hamma

ishni o'zgartirib yuboradi, odam o'zining barcha bo'lak manfaatlarini unga qurbon qiladi. Janob de Nerval buni tushunmog'i kerak edi.

Ministr chiqib ketishga ulgurmasdanq bonapartchi general ko'zlarini yumib oldi. So'ngra u o'zining sog'lig'i, eski jarohatlari haqida so'z ochdi-da, soatiga qarab olib, g'oyib bo'ldi.

– Bas boylashim mumkinki, – dedi qo'sha-qo'sha jilet kiygan odam, – general hozir ministarning ortidan yugurib ketdi. U bu yerga kelgani uchun o'zini oqlashga harakat qiladi va bizni o'z qo'lida ushlab turgani haqida ministrni ishontirmoqchi bo'ladi.

Mudroq malaylar, aloha yangi shamlarni yoqib qo'yishgach, rais so'z oldi.

– Endi bir xulosaga kelmog'imiz kerak, janoblar. Bir-birimizni fikrimizdan qaytarmoqchi bo'lib, shuncha bahslashganimiz yetar. Yaxshisi, qirg sakkiz soatdan so'ng chet ellik do'stlarimizga topshirilajak notaning mazmuni to'g'risida o'ylab ko'raylik. Bu yerda ministr-lar haqida gapirishdi. Endi, janob de Nerval bu yerni tark etgach, ochig'ini aytishimiz mumkin: ministr-lar bilan nima ishimiz bor? Biz ularni o'zimiz nima istasak, shunday fikr yuritishga majbur etamiz.

Kardinal nozik tabassum bilan uning gapini ma'qulladi.

– Menimcha, o'z nuqtayi nazarimizni bayon qilib berishdan osoni yo'q, – dedi Agdanning ko'zlarida o'taketgan mutaassiblikning pinhona olovi yonib turgan yosh yepiskopi. Shu paytga qadar u churq etib og'iz ochmagan. Uni kuzatib o'tirgan Jyulen yepiskopning yuvosh va muloyim ko'zlari muzokaralarning birinchi soatidan keyin oq yona boshlaganini ko'rgan edi. Endi uning qalbida lovullab yonayotgan olov Vezuviy vulqoni kabi sirtiga otilib chiqdi.

– 1806-yildan to 1814 yilgacha, – dedi u, – Angliyani faqat bir narsada: bevosita Napoleonning o'ziga qarshi hech qanday chora ko'rmaganlikda ayblash mumkin. Bu odam gersog va kamergerlik unvonlarini orqa-oldiga qaramay ulasha boshlagach va u toj-u taxtni qayta tiklagach, – yaratgan Parvardigor uning zimmasiga yuklagan vazifa ado etilgan bo'lib, faqat uni yakson etish qolgan edi. Muqaddas diniy kitoblarda mustabidlarni qay yo'sinda yakson etmoqning ko'plab yo'llari ko'rsatilgan (bu o'rinda ko'plab lotincha iqtiboslar keltiriladi).

Hozir, janoblar, birgina odamni emas, balki butun Parijni tor-mor keltirmoq talab qilinadi. Butun Fransiya Parijdan o'rnak olyapti. Har bir departamentda o'sha besh yuz kishingizni qurollantirishdan nima foyda? Bu juda xatarli ish va uning oxiri baxayr bo'lmaydi. Faqat Parij-

gagina aloqador bo'lgan bu ishga butun Fransiyanı aralashtirib nima qilamiz? O'z gazetaları, o'z salonları bilan ushbu qusurnı dunyoga keltirgan faqat Parijning o'zi, bas, shunday ekan, bu yangi Vavilon halok bo'lsa bo'laversin.

Kurash cherkov bilan Parij o'rtasida ketyapti, unga chek qo'yadigan payt keldi. Bu halokat toj-u taxtga, hatto uning dunyoviy manfaatları jihatidan ham foyda keltiradi. Nega Parij Bonapart naytida churq eta olmasdi? Bu haqda Taqdiri azal cherkovi yonidagi to'pdan so'rashingiz mumkin...

Jyulen janob de Iya Mol bilan birgalikda o'sha mehmonxonani tark etganida kechasi soat uch bo'lgan edi.

Markiz juda charchagan va xijolatga tushgan edi. U Jyulenga murojaat qilib umrida birinchi marta unga iltimos ohangida gapira boshladi. U Jyulendan yigit tasodifan shohid bo'lgan anavi haddan tashqari g'ayrat haqida (u xuddi shunday dedi) hech kimga aytmaslikka so'z berishni iltimos qilmoqda edi.

– Siz bu haqda chet ellik do'stimizga faqat uning o'zi qattiq turib talab qilgan va chindan ham manovi yosh tentaklarimizning kimligini bilib olishga istak bildirgan taqdirdagina so'zlab berishingiz mumkin. Butun davlatning jahannamga qulashi bilan ularning nima ishi bor? Ular kardinal bo'lib olib, Rimda panoh topishadi, bizlarni esa qasrlarimizda mujiklar so'yib ketishadi.

Jyulen yozgan yigirma olti sahifali protokol asosida markiz tuzgan maxfiy maktub ertalab chorakkam beshda tayyor bo'ldi.

– O'lguday charchadim, – dedi markiz, – bu hol notadan ham ko'rinib turibdi, uning oxiri juda mavhum bo'lib chiqdi. Umrimda birona ham ishimdan shu qadar norozi bo'lmagan edim. Gap bunday, do'stginam, – deya qo'shimcha qildi u, – borib bir necha soat dam oling, sizni mendan o'g'irlab ketmasliklari uchun esa, ustingizdan qulflab qo'yaman.

Ertasi kuni markiz Jyulenni Parijdan ancha uzoqda, allaqanday chet joyda o'rnashgan noma'lum bir qasrga olib bordi. Mezbonlar Jyulenda g'alati taassurot qoldirishdi: unga bu odamlar ruhoniylar toifasiga mansub ko'rindi. Yigitga boshqa bir kishining nomiga yo'zilgan safar guvohnomasi berishdi, biroq endi bu hujjatda, nihoyat, u aslida qayerga borishi ko'rsatilgan edi; shu paytga qadar esa yigit go'yo bundan bexabardek yurgan edi. U kolyaskaga yolg'iz o'zi o'tirdi.

Markiz uning xotirasi haqida sira ham shubhalanmasdi, Jyulen bir necha marta unga o'sha maxfiy maktubni yoddan aytib bergandi. Biroq u Jyulenning o'zini qo'lga tushirishlaridan qo'rqardi.

– Yodingizda bo'lsin: eng muhimi, siz zerikkanidan o'zini qayerga qo'yarinı bilmay, shunchaki sayohat qilib yurgan olifta bir yigitga o'xshab ko'rinmog'ingiz kerak, – deya nasihat qilardi u Jyulenga, yigitni mehmonxona eshigiga qadar kuzatib qo'yar ekan. – Kechagi majlisimizga bir-ikkita soxta maslakdosh suqilib kirgan bo'lishi hech gap emas.

Yo'lda vaqt juda tez o'tmoqda edi, biroq Jyulenning dilini hasrat qoplab olgandi. Markizning ko'zidan uzoqlashgan zahoti yigit maxfiy maktubni ham, qayerga va nima maqsadda ketayotganini ham bir zumda unutdi-qo'ydi. Hozir uning butun fikr-xayoli uni rad etgan Matilda bilan band edi.

U Mettsdan o'n chaqirimcha naridagi qandaydir bir qishloqda to'xtaganida pochta idorasining noziri unga otlar yo'qligini ma'lum qildi. Kechqurun soat o'nlar edi, ta'bi g'oyatda xira bo'lgan Jyulen kechki ovqat tayyorlab berishni iltimos qildi. U darvoza oldida sayr qilib yurib, go'yo bilmay qolgan odamdek hech kimga sezdirmay otxonaga nazar tashladi. Chindan ham u yerda otlar ko'rinmasdi.

«Lekin, har qalay, bu odam menga ancha g'alati ko'rindi, – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. – U menga juda takallufsizlik bilan tikildi».

Chamasi, u otlar yo'q degan gapga ishonqiramay qolgandi. Kechki ovqatdan so'ng u biror evini qilib jo'nab qolishga ahd qildi-da, har ehtimolga qarshi bu joylar haqida so'rab-surishtirib olmoq va isinmoq niyatida oshxonaga kirdi. U yerda yigit mashhur qo'shiqchi sinor Jeronimoni ko'rib qolganida qanday xursand bo'lganini bilsangiz edi!

O'zi shundoq olovning yoniga qo'yishni buyurgan kresloda o'rnashib olgan neapolitaniyalikning bir o'zi atrofda og'izlarini ochganlaricha angrayib turgan yigirma nafar nemis mujiklaridan ko'proq gapirmoqda edi.

– Bu odamlar meni kafangado qilishmoqchi, – deya qichqirdi u Jyulenga qarab, – axir men ertaga Mayntsda kuylashga va'da bergan edim. Meni tinglamoq uchun yettita mulkdor knyaz u yerga ataylab kelgan. Qani yuring, tashqariga chiqib, toza havoda nafas olamiz, – dedi u qandaydir ma'nodor ohangda.

Ular yo'l bo'ylab yuz qadamcha yurishdi, bu yerda endi hech kim ularning gapini eshita olmasdi.

– Bu yerdagi gaplardan xabaringiz bormi? – dedi u Jyulenga. – Manovi pochta noziri g'irt muttaham ekan. Sayr qilgani chiqqanimda, dastyor bolaga yigirma su bergan edim, u menga bor gapni aytib berdi. Qishloqning narigi chetidagi otxonada o'n ikkita ot turganmish. Ular allaqanday choparni qo'lga tushirishmoqchi ekan.

– Nimalar deyapsiz?! – deya o'zini ma'sum ko'rsatib xitob qildi Jyulen.

Biroq nozirning muttaham ekanligiga ishonch hosil qilishning o'zi kamlik qilardi, bu yerdan jo'nab keta bilish kerak edi, ammo Jeronimo ham, uning do'sti ham bu ishning uddasidan chiqisha olmasdi.

– Mayli, ertagacha sabr qilamiz, – deya qaror qildi nihoyat Jeronimo. – Chamas, ular bizdan shubhalanishyapti. Sizgami, mengami, bilmayman, lekin ikkovimizdan birimizga ishonishmayapti ular. Ertaga ertalab yaxshigina nonushta tayyorlab berishni buyuramiz-da, ular qozon-tovoq bilan ovora bo'lib turishganida sayr qilish bahonasida ko'chaga chiqib, juftakni rostlab qolamiz va biror joyda ot-arava yollab, keyingi pochta stansiyasiga yetib olamiz.

– Narsalarimiz nima bo'ladi? – deya so'radi Jyulen. Shu payt uning miyasiga, meni qo'lga tushirish Jeronimonning o'ziga topshirilgan bo'lsa-chi, degan xayol kelib qolgandi.

Kechki ovqatni yeb, yotib uxlash payti ham kulgandi: Jyulenning endigina ko'zi ilingan ham ediki, birdan allakimlarning tovushi uni uyg'otib yubordi: ikki odam uning xonasida sira tortinmay so'zlashib turardi.

Jyulen ulardan birini darrov tanidi: qo'lida fonar tutib turgan bu odam pochta noziri edi. Fonarning yorug'i Jyulen kolyaskadan xonasiga olib kirib qo'yishni buyurgan safar sandig'iga tushib turardi. Pochta noziri yonida turgan qandaydir odam sandiqning qopqog'ini ochib, uni bama'yilxotir titkilamoqda edi. Jyulenga faqat uning qo'lga yopishib turgan torgina qora yengi ko'rinish turardi.

«Axir bu jubba-kul!» – deya qaror qildi u o'zicha va sekingina yostig'ining tagida yashirib qo'yilgan to'pponchani qo'lga oldi.

– Qo'rqmang, taqsimim, ular uyg'onishmaydi, – dedi pochta noziri. – Biz ularni o'zingiz hozirlab bergan vino bilan siylaganmiz.

– Hech qanday qog'oz ko'rmayapman, – deya javob qildi pop. – Hammasi kiyim-kechaklar, atir-upa, sochmoy va shunga o'xshash mayda-chuyda narsalar. Bu shunchaki ko'ngil xushi uchun sayohat qilib yurgan hozirgi yengiltak yoshlardan birontasiga o'xshaydi.

Ularining chopari jo'rttaga italyancha talaffuz bilan so'zlayotgan anavi boshqasi bo'lsa kerak. Ularning ikkovi ham Jyulenning kiyimlari cho'ntagini titkilash niyatida uning yoniga kelishdi. Yigit bir ko'ngli ularni o'g'ri sifatida otib tashlamoqchi ham bo'ldi. Axir buning uchun hech qanday jazo berilmasdi. U o'zini arang to'xtatib qoldi. «Ahmoqlik qilmasligim kerak, – deya o'yladi u. – Hamma ishni buzib qo'yaman». Ular Jyulenning kiyimini titkilab chiqishdi. «Yo'q, bu diplomat emas», deya qaror qildi pop. U yigitdan uzoqlashib juda yaxshi ish qildi.

«Agar menga qo'lini tegizgudek bo'lsa, yaxshilik ko'rmaydi, – deya o'ylardi Jyulen. – U hali ham menga xanjar sanchishi mumkin, faqat men bunga yo'l qo'ymayman».

Ruhoniy u tomon o'girildi. Jyulen xiyol ko'zini ochib qaradi: shu tobda uning naqadar hayratga tushganini bilsangiz edi! Bu ruhoniy abbat Kastanedning xuddi o'zginasi edi! Chindan ham bu ikki nusxa uncha qattiq gapirmaslikka harakat qilishgan bo'lsa-da, ulardan birining tovushi yigitga boshidanoq tanish ko'ringandi. Jyulenning dilida zaminni bu mal'un gazandadan xalos etish istagi tug'ildi.

«Xo'sh, u holda vazifam nima bo'ladi?» – dedi u o'ziga-o'zi.

Pop va uning yordamchisi chiqib ketishdi. Oradan chorak soat o'tgach, Jyulen o'zini uyg'ongandek qilib ko'rsatdi. U qichqirib, to'polon ko'tardi va butun uyni uyg'otib yubordi.

– Meni zaharlashibdi! Mazam qochyapti! – deya qichqirardi u. – Voy, juda azob chekayapman!

Jeronimoga yordam berish uchun unga bahona kerak edi. Yigit uning xonasiga kirib, afyun qo'shilgan vinodan ichgan Jeronimoni deyarli behush holda ko'rdi.

Shunday nayrang ishlatilishi mumkinligini oldindan sezgan Jyulen o'zi Parijdan olib kelgan shokolad bilan qanoatlangan edi. U qancha urinmasin, Jeronimoni butunlay uyg'otishga va uni o'zi bilan jo'nashga ko'ndira olmadi.

– Menga butun Neapolitaniya qirolligini hadya qilishgan taqdir-da ham o'rnimdan turolmayman, – deya ming'illarda uyqu aralash qo'shiqchi, – yo'q, uyg'onmayman, uyqu juda shirin narsa!

– Yettita mulkdor knyaz nima bo'ladi?

– Kutib turishadi.

Jyulen bir o'zi yo'lga chiqib, hech qanday sarguzashtsiz oliy hazratning oldiga yetib oldi. U o'zini qabul qilishlarini iltimos qilib, yarim

kun vaqtini bekorga sarfladi. Uning baxtiga, soat to'rtlarda gersog sayr qilgani chiqdi. Jyulen uning piyoda ketayotganini ko'rgach, sira o'ylab o'tirmay gersogga yaqinlashdi-da, sadaqa so'radi. U oliy hazratdan ikki qadam narida to'xtab, cho'ntagidan markiz de Iya Molning soatini chiqardi va qo'lini uzatib, uni gersogga ko'rsatdi.

– Keyinroq qolib, ortimdan yuring, – deya javob qildi gersog uning yuziga qaraman.

Taxminan bir chaqirimcha yo'l yurishgach, gersog birdan chetga burilib, kichkina qahvaxonaga kirdi. Xuddi ana shu yerda, jo'ngina qahvaxonaning iflos hujrasida Jyulen gersogga o'sha to'rt sahifadan iborat maktubni yod aytib berish sharafiga muyassar bo'ldi.

– Hammasini qaytadan takrorlang, – dedi gersog unga yigit maktubni oxirigacha aytib bergach, – faqat sekinroq gapiring.

U ba'zi gaplarni yozib oldi.

– *Keyingi pochta stansiyasigacha piyoda boring. Narsalaringiz bilan kolyaskani shu yerda qoldirasiz. Bir amallab Strasburgga yetib oling-da, o'ying yigirma ikkinchi kuni (bugun esa o'ninchi edi) soat o'n ikki yarimda xuddi shu qahvaxonada bo'ling. Bu yerdan yarim soatdan so'ng chiqasiz. Bir og'iz ham so'z aytmang!*

Jyulen eshitgan hamma gap shu bo'ldi. Biroq gersogga chin dilidan qoyil qolmoq uchun shu ham yetarli edi. «Jiddiy ishlar mana shunday qilinadi, – deya o'yladi u. – Agar uch kun burun anavi vaysaqlarning gapini eshitganida bu arkoni davlat nima degan bo'lardi?»

O'zining nazarida hech qanday qiladigan ishi bo'lmagan Strasburgga yetib olmoq uchun Jyulenning ikki kun vaqti ketdi. Yigit u yerga uzoq aylanma yo'l bilan bordi. «Agar anavi iblis, abbat Kastaned meni tanib qolgan bo'lsa, u holda izimga tushmasdan qo'ymaydi. Vazifamni barbod etib, ustimdan kulish imkoniyati tug'ilib qolsa, uning boshi naq osmonga yetardi-da!»

Butun shimolni chegaradagi kongregatsiya qidiruv bo'limining boshlig'i abbat Kastaned, Jyulenning baxtiga, uni tanimagan edi. Qanchalik sergak bo'lmasinlar, Jyulenning ketidan odam qo'yish strasburglik iezuitlarning xayoliga ham kelmadi, zero egniga havorang kamzul kiyib, yoqasiga orden taqib olgan Jyulen shu turishda faqat o'z xursandchiligini o'ylaydigan yosh harbiyning xuddi o'zginasi edi.

XXIV

Strasburg

Maftunlik! Muhabbatning butun jo'shqinligi, uning umidsizlikka soluvchi butun kuchi sening izmingda. Faqat uning dilrabo quvonchlari-yu, uning lazzatli zavq-shavqlariga sening ixtiyoringda emas. Mahbubam uxlab yotgan paytda men unga tikilib turib: mana u, beqiyos go'zalligini, ayollarga xos barcha o'jizliklari bilan butkul meniki, deb ayta olmasdim. Tangri uni erkak zotiga shafqat yuzasidan, unga baxt va quvonch ato etmoq niyatida qanday yaratgan bo'lsa, shu holicha u hozir mening ixtiyorimda edi.

Shiller. «Oda».

Strasburgda sakkiz kun vaqtini o'tkazishga majbur bo'lgan Jyulen biror yo'l bilan yurak chigilini yozish maqsadida harbiy shon-shuhrat hamda vatanga sadoqat to'g'risida xayol surib yurardi. U sevarmida yoki yo'qmi? Buni uning o'zi ham aniq bilmasdi, faqat tilka-pora bo'lgan qalbida o'z baxti va butun orzu-istaklarining sohibasi bo'lmish yolg'iz Matildagina hukmron ekanligini his etardi. U o'zini bosib, umidsizlikka berilmaslik uchun butun irodasini safarbar etishga majbur bo'lmog'unda edi. M-l de Iya Molga aloqador bo'lmagan biror narsa to'g'risida o'ylashga uning majoli yetmay qolgandi. Shuhratparastlik va mag'rurlik bir vaqtlar de Renal xonimga bo'lgan his-tuyg'usidan uning e'tiborini chalg'itib turardi, Matilda esa uni butkul rom etib olgan bo'lib, yigitning kelajak haqidagi barcha orzulari muqarrar ravishda qizga borib taqalardi.

Kelajak esa, uni qay tomondan olib qaramang, yigitga qayg'uli bo'lib ko'rinar edi. Biz Verrerdagi uning mag'rur va o'ziga bino qo'yib yurishiga odatlanib qolgan edik. Endi bu g'alati yigit o'shaning mutlaqo aksini bo'lib qolgandi, uning kamtarligi ba'zan bema'nilik darajasiga borib yetardi.

Uch kun burun u abbat Kastanedni jon deb otib tashlagan bo'lardi. Biroq endi Strasburgda bironta go'dak u bilan bahslashib qolgudek bo'lsa, u o'zi emas, ana shu go'dak haq bo'lsa kerak, deya o'ylardi. O'z hayotida to'qnashgan barcha raqib va dushmanlarini eslar ekan, Jyulen

endi doim, ayb ularda emas, o'zimda bo'lgan, degan qarorga kelardi.

Zero, bir vaqlar uning ko'z o'ngida ajoyib muvaffaqiyatlarga to'la kelajakni gavalantiruvchi kuchli xayoloti endi uning shafqatsiz dushmaniga aylangandi.

Sayyohimizning bexosdan bunday yolg'izlikka mahkum etilishi uning alamli xayollarini yanada kuchaytirayotgandek tuyulardi. Hozir yonida biror do'sti bo'lganida uning naqadar boshi osmonga yetgan bo'lardi. «Ha! – derdi o'ziga-o'zi Jyulen. – Biroq bu yorug' dunyoda menga mehr qo'yg'an bironta odam bormikin o'zi? Agar do'stim bo'lgan taqdirda ham men bu gaplarni umrimning oxirigacha sir saqlashga undayotgan vujudimga xilof ish qilarmidim?»

U ot minib, Kel atrofida sayr qilib yurardi; bu Reyn sohildagi bir shaharcha bo'lib, Deze va Guvion Sen-Sir uning nomini shon-shuhratga burkagan edilar. Nemis dehqoni unga shu ulug' sarkardalarning matonati tufayli shuhrat qozongan kichik daryolar, qishloq yo'llari, Reyndagi orolchalarni ko'rsatmoqda edi. Chap qo'li bilan jilovni tutgan Jyulen o'ng qo'lida marshal Sen-Sirning esdaliklariga plover qilingan ajoyib xaritani ushlab borardi. Shu payt allakimning quvnoq ovozi uning boshini ko'tarib qarashga majbur etdi.

Bu bir necha oy muqaddam unga haqiqiy kiborlikning birinchi qoidalarini o'rgatgan londonlik do'sti knyaz Korazov edi. Bu ulug' san'atga qat'iy rioya qiluvchi Korazov Strasburgga yaqindagina kelib, Kelga endigina qadam qo'yg'an edi va umri bino bo'lib, 1790-yil qamali to'g'risida bir satr ham gap o'qimagan bo'lsa-da, uni Jyulenga batafsil hikoya qilib bera boshladi. Nemis dehqon unga og'zini ochib qarab turardi, zero u har qalay fransuzchani biroz bilari va knyazning bema'ni gaplarni qanday qalashitirib tashlayotganini yaqqol tushunardi. Biroq shu tobda Jyulenning xayoli dehqon o'nlab turgan gaplardan benihoya uzoq edi, qahramonimiz bu yigitga ajablanib tikilardi, uinigi kelishgan qaddi-qomati va egarda chiroyli o'tirishiga qoyil qolardi.

«Mana buni baxtli desa bo'ladi! – deya o'ylardi u. – Shimining ajoyibligini qarang! Sochlari ham juda hafsala bilan tekislangan! Ah! Qani endi men ham unga o'xshagan bo'lsam, shunda Matilda uch kun sevganidan so'ng mendan ko'ngli qolmagan bo'lardi!»

Knyaz, nihoyat, Kel qamali to'g'risida hikoya qilib bo'lgach, Jyulen tomon o'girildi:

– Bu deyman, indamas rohibning o'zi bo'lib qolibsiz-ku, – dedi u. – Chamamda, men bir vaqlar Londonda sizga o'rgatgan jiddiylik qoidasiga haddan tashqari rioya qilib yuboribsizmi, deyman. Ma'yus

ko'rinish o'zini yaxshi tutish sirasiga kirmaydi. Ma'yus emas, zeri-kayotgandek bo'lib ko'rinmoq kerak. Agar ma'yus ko'rinsangiz, bu demak, sizga nimadir yetishmayotgan, biror ishda muvaffaqiyatsizlikka uchraganingiz bo'ladi. Bu bilan siz o'zingizni ko'rimsiz qilib ko'rsatasiz. Va, aksincha, agar siz zerikeyotgan bo'lsangiz, sizning ko'nglingizni ovlamoqchi bo'layotgan odamning o'zi noqulay ahvolda tushib qoladi. Qanday jiddiy xatoga yo'l qo'yg'aningizni tushuning axir, azizim.

Jyulen og'zini ochib, ularning gapiga quloq solib turgan dehqonga bir ekyu uzatdi.

– Juda yaxshi, – deya gap qotdi knyaz, – sizda nazokat va saxovat bor ekan! Juda, juda ham yaxshi! – Shunday deya u otini yeldirib ketdi. Qalbi ahmoqona bir zavqqa to'lgan Jyulen uning ortidan ot qo'ydi.

«Ah, agar men shunday bo'lganimda edi, Matilda mendan anavi Kruaznuani afzal ko'rmasdi!» U knyazning bu bema'ni tentakligidan qanchalik achchig'lansa, o'zidan shuncha qattiqroq nafratlanar va o'zi ham shunday bo'la olmasligidan o'kinib, knyazning bu qiliqlariga qoyil qolar edi. Inson zotining o'zidan o'zi jirkanishi bundan ortiq bo'lmasa kerak.

Knyaz chindan ham Jyulenning nimadandir ruhi tushganligiga ishonch hosil qildi.

– Gap bunday, azizim, – dedi u ular Strasburgga kirib borishar ekan. – Bu ishingiz yaramaydi endi. Nima, butun boyligingizdan ajralib, xonavayron bo'ldingizmi? Yoki, ehtimol, biror aktrisa qizni sevib qolgandirsiz?

Ruslar fransuzlarning urf-odatiga juda taassub qilishadi-yu, lekin bu sohada ular taxminan ellik yil orqada yurishadi. Hozir ular Lyudovik XV asriga taqlid qilishardi.

Sevgi haqidagi bu hazil-huzul gaplardan Jyulenning ko'ziga tirqirab yosh chiqib ketdi. «Xo'sh, bu ajoyib yigit bilan maslahatlashsam nima qiladi?..» – deya xayolidan o'tkazdi u.

– Ha, do'stim, – dedi u knyazga qarab, – siz chindan ham dilimdagini topdingiz. Afsuski, men oshiq bo'lib qoldim; undan ham battari, mendan yuz o'girishdi. Dilbar bir ayol, u shu yerga yaqin bir shaharchada yashaydi, meni uch kun sevdi-yu, keyin esa birdan quvib yubordi, shundan juda ruhim tushib yuribdi.

So'ngra u knyazga soxta ismlar bilan Matildaning fe'l-atvori va xarakterini tasvirlab berdi.

– U yog'ini aytmasangiz ham bo'ladi, – dedi Korazov, – hakimlik qiluvchiga ixlos qo'ymog'ingiz uchun sizning hikoyangizning davomini o'zim aytib beraman. Bu yosh xonimning eri juda badavlat odam yoki ehtimol uning o'zi juda asilzoda oiladan, menimcha shuni to'g'riroq bo'lsa kerak. Xullasi kalom, u mag'rurlansa arziydigan ayol.

Iyulen indamay bosh irg'adi: yana biror gap aytishga uning matonati yetishmadi.

– Juda yaxshi! – deya javob qildi knyaz. – Mana sizga uch dona hapdori, lekin ancha achchiq o'ziyam. Marhamat qilib, uni darhol yutib yuboring.

1. Har kuni o'sha xonim bilan... uning ismi nima edi?

– De Dyubua xonim.

– Ismdan ham bergan ekan o'zi! – deya xitob qildi knyaz qotib-qotib kular ekan. – Yo'q, kechirasiz, tushunaman, bu siz uchun muqaddas nom. Shunday qilib, siz har kuni de Dyubua xonim bilan uchrashib turmog'ingiz kerak. Lekin zinhor o'zingizni undan sovgandek yoki ranjigandek qilib ko'rsatmang. Asrimizning buyuk qoidasi yodingizda bo'lsin: doim sizdan kutishayotgan ishning teskarisini qiling. Siz o'zingizni uning iltifotiga erishganingizdan bir hafta avval qanday bo'lsangiz, xuddi shunday qilib ko'rsating.

– Eh, u paytda men mutlaqo xotirjam edim, – deya alam bilan xitob qildi Iyulen. – O'zimcha, unga achinaman xolos, deya o'ylardim.

– Parvonaning qanoti sham alangasida kuyadi, – deya uning gapini bo'ldi knyaz, – dunyo kabi ko'hna o'xshatish bu.

1. Siz har kuni u bilan uchrashib turasiz.

2. Siz asilzoda xonimlardan birining ko'nglini ovlay boshlaysiz, lekin bu o'rinda sira ham ehtiros namoyish etmaysiz, tushunarlimi? Sizdan yashirib o'tirmayman, juda qiyin rolni ijro etmog'ingizga to'g'ri keladi, siz ustomonlik qilmog'ingiz lozim, lekin nayrangni sezib qolishsa: tamom bo'ldim deyavering.

– U juda aqli, men esa g'irt ahmoqman. Demak ishim chatoq, – dedi so'niq tovush bilan Iyulen.

– Yo'q, faqat siz, chamasi, men o'ylaganimdan ham ko'proq oshiq bo'lib qolganga o'xshaysiz. De Dyubua xonim, taqdir juda oliy nasab yoki sanoqsiz boylik ato etgan barcha ayollar kabi, faqat o'z shaxsiyatini o'ylasa kerak. U sizga emas, o'ziga ko'proq e'tibor beradi, binobarin, u sizni bilmaydi. Dilida sevgi jo'sh urgan o'sha ikki-uch visol damlarida u o'z xayolotiga zo'r berib, sizning timsolingizda asl holingizni emas, balki o'zi o'ylab chiqargan qahramonni ko'rgan.

Eh, jin ursin! Buning turgan-bitgani alifbo-ku, azizim Sorel, siz maktab bolasi emassiz-ku axir!..

Gap bunday! Qani, manovi magazinga kiraylik-chi, mana sizga ajoyib qora galstuk, uni Berlington-stritdagi Jon Andersonning o'zi tikkan, deb o'ylash mumkin. Marhamat qilib, uni taqib oling-da, bo'yningizda osilib turgan anovi bedavo qora arqonni tashlab yuboring.

– Xo'sh, aying-chi, – deya davom etdi knyaz Strasburgning oldi zarbofchisining magazinidan chiqishar ekan, – qanday jamiyatda aralashib yuradi o'sha de Dyubua xonim? Yo Xudoyim! Shunaqayam ism bo'ladi! Jahlingiz chiqmasin, azizim Sorel, chin so'zim, shunchaki og'zimdand chiqib ketdi... Xo'sh, kimning ko'nglini ovlaysiz?

– Juda odobli bir ayol bor. Uning otasi paypoq fabrikasining egasi, nihoyatda badavlat odam bo'lgan. Bu xonimning ko'zlari juda ajoyib, bunaqasini sira ko'rgan emasman, menga juda yoqadi bu ko'zlar. U shaharning oldi ayoli hisoblanadi. Lekin barcha bu ustunliklariga qaramay, agar oldida tijorat va do'konlar haqida so'z ochishsa, xonim xijolat tortib, qizarib ketadi. Baxtga qarshi, uning otasi Strasburgning mashhur savdogarlaridan biri bo'lgan ekan.

– Demak, – kula-kula uning gapini ilib ketdi knyaz, – agar firib berish haqida so'z ochishsa, o'sha jononingiz siz to'g'ringizda emas, o'zi haqida gapirishyapti, deb o'ylaydi. Uning bu tentakligi juda ajoyib va siz uchun g'oyat foydali: u sizga xonimning o'hu ko'zlarini ko'rganingizda es-hushingizni yo'qotmasligingizga imkon beradi. Muvaqqiyatga erishuvingiz muqarrar.

Iyulen de Iya Mollar xonadoniga tez-tez kelib turadigan marshalning bevasi de Fervak xonimni nazarda tutgan edi. Bu chet ellik go'zal xonim marshalga uning o'limidan bir yil oldin turmushga chiqqan edi. Chamasi, uning butun umri bir maqsadga: o'zining fabrika egasining qizi ekanligini barchaning xotirasidan o'chirishga bag'ishlangandek edi, Parijda obro' orttirmoq uchun esa, u ezgulik tarafdori bo'lgan xotinlarga boshchilik qilmoqqa jazm etgandi.

Iyulen knyazga sidqidildan qoyil qolgandi: uning barcha bu tentakliklariga ega bo'lmoq uchun u hech nimani ayamagan bo'lardi! Ikki do'stning suhbatida juda cho'zilib ketdi. Korazovning boshi osmonda edi, hali birona ham fransuz uning so'zlarini bu qadar uzoq tinglamagan edi. «Mana, nihoyat, maqsadingma ham erishdim, – deya tantana qilar-di o'zicha knyaz, – mening ustozlarim gapimga quloq solishyapti va mendan aql o'rganishyapti».

– Demak, siz bilan kelishib oldik, – deya takrorlardi u Jyulenga o'ninchi marta. – De Dyubua xonimning oldida o'sha paypoq fabrikasining qizi bo'lmish farishta bilan gaplashayotganingizda ehtirosdan asar ham ko'rsatmaydiz. Xatlarda esa, aksincha, otashin ehtiros namoyish eting. Qotirib yozilgan ishqiylar maktubni o'qish – tegma nozik xonimga beqiyos lazzat bag'ishlaydi, bunday maktubni o'qiyotganida u huzur qilib dam oladi. Bu o'rinda ustomonlik qilishingizga hojat qolmaydi, endi u o'z qalbiga quloq solishi mumkin. Shunday qilib, unga har kuni ikkitadan maktub yo'llang.

– Yo'g'e, zinhor unday qilolmayman! – deya xitob qildi kapalagi uchib Jyulen. – Undan ko'ra meni o'g'irga solib yanchsinlar, men ikki satr jumlani ham incho etolmayman, mutlaqo murdaman, azizim, qo'limdan hech nima kelmaydi. Mayli meni shu yerda tashlab keta qoling, shundoq yo'l chetiga yotaman-u jon beraveraman.

– Qandaydir jumla incho etasiz, deb sizga kim aytdi?

– Mening safar sandig'imda olti jild ishqiylar maktub yotibdi. Hamma turidan, har qanday ayol xarakteriga mos keladiganidan bor. Ezgulik tarafdori uchun ham topiladi! Mana do'stim Kalisskiy Londondan o'n uch chaqirim naridagi Richmond-Terrasda butun Angliyadagi eng go'zal kvaker xonimga xushomad qilib yurgan edi.

Jyulen do'sti bilan tun soat ikkida xayrlashar ekan, o'zini endi u qadar baxtsiz his etmasdi.

Ertasi kuni knyaz uyiga kotibni taklif qildi, ikki kundan keyin esa Jyulen hafsala bilan nomerlangan hamda eng yuksak va eng zerikarli ezgulik ustidan g'alaba qozonishga mo'ljallangan ellik uchta ishqiylar maktubga ega bo'ldi.

– Ellik to'rtinchi maktub yo'q, – dedi knyaz, – zero Kalisskiyni yaxshi gap bilan quvib yuborishibdi. Lekin sizta baribir emasmi, oxir-oqibatda, paypoq fabrikantining qizi sizni ham haydab yuborsa nima qilibdi? Siz oxir faqat de Dyubua xonimning yuragiga ta'sir o'tkazmoqchisiz-ku.

Ular har kuni: ot minib birga sayr qilishardi. Knyaz Jyulenni juda yaxshi ko'rib qoldi: Unga daf'atan qo'yib qolgan mehrini qanday izhor qilishni bilmay yurgan knyaz oxiri yigitga badavlat merosxo'r bo'lmish o'z xolavachalaridan biriga uylanishni taklif qildi.

– Unga uylanganingizdan keyin esa, mening ta'sirim va manovi ordeningiz yordamida siz ikki yildan so'ng polkovnik bo'lib olasiz.

– Lekin bu xoch bilan meni Napoleon mukofotlagan emas-ku, buning yo'rigi boshqa.

– Nima farqi bor? – deya javob qildi knyaz. – Uni Napoleon ta'sis etgan-ku, u baribir Yevropada eng oliy orden hisoblanadi.

Jyulen uning taklifiga deyarli rozi bo'lib qo'ygan edi-yu, lekin burchi oliy hazratning oldiga borishni taqozo etardi; Korazov bilan xayrlashar ekan; u do'stiga xat yozishni va'da qildi. U o'zi keltirgan maxfiy notaga javob oldi-da, Parij tomon yelib ketdi, biroq ikki kungina yolg'iz o'zi qolishi bilanoq Fransiya va Matildani tark etish Jyulenga juda katta musibat bo'ladigandek tuyuldi. «Yo'q, men Korazov taklif qilayotgan o'sha millionlarga uylanmayman, – deya qaror qildi u. – Lekin bergan maslahatidan foydalanaman.

Axir ko'ngilni ovlash san'ati – uning kasbi-ku. Mana, o'n besh yildirki, u biror boshqa ish bilan qiziqmaydi, – hozir u o'ttiz yoshda-ku axir. Uni aqli past deb bo'lmaydi: u quv va epchil odam. Jo'shqinlik, poeziya bunday xarakterga to'g'ri kelmaydi, uning ruhi prokurornikiga o'xshaydi. U holda yanayam yaxshi, u to'g'ri mulohaza yuritaypti, deya o'ylashga asos ko'proq bo'ladi.

Ha, xuddi shunday qilish kerak: de Fervak xonimga xushomad qilaman.

To'g'ri, sal zerikarliroq bo'lsa kerak, lekin men uning ajoyib ko'zlariga tikilib yuraman, bu ko'zlar meni dunyoda hammadan ko'proq sevgan o'sha ko'zlarga juda ham o'xshab ketadi.

U chet ellik ayol, demak, o'rganmoq uchun yangi xarakter bo'ladi. Men es-hushimdan ajralyapman, halok bo'lyapman, shu boisdan ham o'sha do'stona maslahatga rioya qilishim va o'z qalbiga quloq solmasligim kerak».

XXV

Taqvodorlik xizmatida

Agar men bundan aql-idrok bilan va orqaloldimga qarab lazzatlanadigan bo'lsam, u holda men uchun bu lazzat bo'lmay qoladi.

Lope de Vega.

Parijga qaytib, markiz de lya Molga, chamasi, uning hafsalasini juda pir qilgan javob maktubini topshirgach, qahramonimiz uning xonasidan chiqqan zahoti graf Altamiraning oldiga qarab yugurdi.

O'lim jazosiga hukm qilinish kabi ustunlikdan tashqari bu ajoyib inson juda donishmand va xudojo'y ham edi; ana shu fazilatlar va undan ham ko'ra o'zining oliy nasabi tufayli graf de Fervak xonimning didiga juda mos tushar va ular tez-tez uchrashib turishar edi.

Jyulen grafga juda jiddiy qilib o'zining oshiqi beqaror bo'lib qolganini aytdi.

– U chindan ham juda olihimmat, sofdil va qalbi yuksak ayol, – dedi javoban graf Altamira, – lekin biroz takabburligi bor, iezuitlikka ham moyilroq. Gohida men u aytgan har bir so'zni juda yaxshi tushunaman, ammo butun jumlaning ma'nosini sira anglay olmayman. U bilan suhbatlashayotganimda goho, fransuz tilini odamlar aytganchalik yaxshi bilmasam kerak, deya o'ylanib qolaman. Bu do'stlik jamiyatda sizning obro'-e'tiboringizni oshiradi. Lekin, bilasizmi, yuring, yaxshisi Bustosning oldiga boramiz, – dedi har bir ishda izchil va oqilona yo'l tutishni yaxshi ko'radigan graf Altamira. – U bir vaqtlar marshal bevasining ko'nglini ovlamoqchi bo'lgan edi.

Don Diego Bustos xuddi o'z mijozining da'volarini eshitayotgan advokat kabi bir og'iz ham so'z aytmay, ularni ishning mohiyatini uzoq va batafsil hikoya qilishga majbur etdi. Uning basharasi semirib ketgan rohibnikiga o'xshardi-yu, lekin qop-qora shop mo'ylovi bor edi. U o'zini juda mahobatli tutardi, biroq aslida o'zi halol karbonariy edi.

– Tushunarli, – deda u nihoyat Jyulenga. – Siz, marshal bevasi de Fervak xonimning biron payt o'ynashi bo'lganmi yoki yo'qmi, deya so'ramoqchimisiz? Binobarin muvaffaqiyat qozonishga umid qilsangiz bo'ladimi? «Shu narsa qiziqtiryaptimi sizni? Sizga shu narsani aytishim mumkin: shaxsan men mag'lubiyatga uchradim. Endi, bu hol meni ortiq ranjitmay qo'yg'an bir paytda uning xarakteri to'g'risida sizga shuni aytishim mumkin: xonimning kayfiyati tez-tez buzilib turadi, buning ustiga, u ancha kek saqlaydigan odam. Bu xislati haqida hozir sizga hikoya qilib beraman.

– Odatda iste'dodli odamlar juda serzarda bo'lishadi va shu bois dan ularning barcha ishlari kishiga xiyol g'alati tuyuladi. Men xonimda bu xislatni sezmadim. Aksincha, xuddi shu gollandlarga xos vazminligi va sovuqqonligi uchun ham u shu qadar go'zal va tiniq ko'rinadi.

Ispaniyalikning o'zini bunday og'ir-vazmin tutib, sustkashlik bilan so'zlashidan Jyulenning zardasi qaynay boshladi, u toqati toq bo'lib, bir necha bor qisqa-qisqa luqma tashlab, uning gapini bo'ldi.

– Gapimni eshitishni istaysizmi o'zi? – deya so'radi undan mahobat bilan don Diego Bustos.

– Furia francese⁴⁷ uchun meni kechiring. Qulog'im sizda, – deb javob qildi Jyulen.

– De Fervak xonim bir yomon ko'rib qolsa, nafratining cheki bo'lmaydi. U umri bino bo'lib ko'rmagan qandaydir advokatlar, bechora shoirlarni shafqatsizlik bilan ta'qib etadi. Anavi qo'shiqchi shoirlar bor-ku, Kollega o'xshaganlar, bilasizmi?

Sevgidir kasbi korim...

Ishq quritdi madorim...

va hokazo.

Shundan so'ng Jyulen o'sha qo'shiqni oxirigacha tinglashga majbur bo'ldi. Ispani tushmagur, chamasi, fransuz tilida qo'shiq aytishni juda yaxshi ko'rar ekan.

Bu ajoyib qo'shiqni shu paytga qadar hali hech kim bunday betoqat bo'lib eshitmagan bo'lsa kerak o'zi.

– Marshal bevasi, – dedi don Diego Bustos qo'shiqni oxirigacha aytib bo'lgach, – shunday:

Qovoqxonada bo'libman oshiq...

deya boshlanadigan bir qo'shiq muallifini xonavayron qildi.

Jyulen, yana qo'shiq aytib qolmasa go'rga edi, deya qo'rqib ketdi. Biroq don Diego bu gal qo'shiqning mazmunini batafsil tahlil qilish bilan cheklanib qo'ya qoldi; Chindan ham bu qo'shiq juda fosiqona va odobsiz bir ruhda yozilgan edi.

– Marshal bevasi mening oldimda o'sha qo'shiqqa nisbatan o'z g'azabini izhor qila boshlagan edi, – dedi don Diego, – men xonimga uning toifasidagi ayollar matbuotda bosilib chiqadigan har xil bo'lmag'ur gaplarni o'qimasliklari kerak, deya e'tiroz bildirdim. Taqvo va odob qoidalarini qanchalik qattiqqo'llik bilan o'rnatishmasin, Fransiyada qovoqxonalar uchun shunday asarlar yozilaveradi. De Fervak xonim o'sha qo'shiq muallifini – ish haqining yarmini o'marib qolishadigan bechora bir yalangoyoq shoirmi bir ming sakkiz yuz frank maosh oladigan ishdan quvdirib yuborgach, men xonimga shunday dedim «Buyog'iga endi ehtiyot bo'ling, siz o'sha bechora qofiyabozga

⁴⁷ Fransuzcha jo'shqinligim (isp.).

o'z qurolingiz bilan hujum qildingiz, u esa sizga o'z qofiyalari bilan javob berishi mumkin – u taqvodorlik to'g'risida birona qo'shiq yoza-di. Barcha hashamdor mehmonxonalar sizning tarafingizni olishadi, birovning ustidan kulishni yaxshi ko'radigan odamlar esa, hamma yoqda ana shu epigrammani takrorlab yurishadi». O'shanda marshal bevasining menga nima deb javob qilganini bilasizmi, taqdir? «Xudo yo'lida meni butun Parijning ko'z o'ngida qatl etsalar ham mayli – bu Fransiyada ilgari sira ko'rilgan tomosha bo'lardi. Shunda xalq yuksak ezigulikni e'zozlashga o'rganardi. Bu mening hayotimdagi eng ajoyib kun bo'lardi». Shu gapni aytayotganida uning ko'zlaridagi ifodani hanuzgacha unuta olmayman.

– Ha, uning ko'zlari juda chiroyli! – deya xitob qildi Jyulen.

– Ko'rib turibman, chindan ham oshiq bo'lib qolibsiz... Shunday qilib, – deya yana mahobat bilan gap boshladi don Diego Bustos, – u serzarda emas, serzarda odamlar esa odatda kekchi bo'lishadi. Uning odamlarga yomonlik qilishining boisi o'zining baxtsiz ekanligidan bo'lsa kerak. Men uning qandaydir pinhona qayg'usi bor, deb gumon qilaman. Ehtimol, hamma gap o'zini taqvodor qilib ko'rsatish o'lgudek joniga tekkandadir.

Ispaniyalik jimib qoldi-da, bir daqiqacha og'iz ochmay, Jyulenga tikilib turdi.

– Butun gap ana shunda, – viqor bilan qo'shimcha qildi u, – Xuddi shu boisdan ham siz xiyol umid qilsangiz bo'ladi. U kishining ko'ngillarini ovlamogga urinib yurgan ana o'sha ikki yil davomida men bu to'g'rida juda ko'p o'yladim. Sizning butun kelajagingiz, janobi oshiq, tamoman ana shu buyuk sirga bog'liq: xo'sh, o'z zimmasiga olgan ro-lidan charchagan va baxtsizligi tufayli doim darg'azab bo'lib yurgan munofiq emasmi bu xonim?

– Yoki, ehtimol, – deya, nihoyat, gapga aralashdi kelganidan buyon bir og'iz ham so'z aytmay sukut saqlab o'tirgan graf Altamira, – bu men yigirma marta senga aytgan o'sha eski gapdir: shunchaki u ham fransuzcha shuhratparastlik kasaliga muhtalo bo'lgandir, o'sha badnom movutfurush otasi haqidagi xotiralar uni ta'qib etayotgandir. Xuddi ana shu narsa unga azob beryapti. Uning o'zi esa tabiatan sovuqqon va odamovi. U faqat Toledoga borsa-yu, har kuni unga jahannamning dahshatli manzaralarini tasvirlab, azob beradigan birona ruhoniyning qo'lga tushib qolsagina baxtiyor bo'lishi mumkin.

Jyulen ketay deb turganida don Diego yanada mahobatliroq ko'rinishga harakat qilib dedi:

– Altamira menga aytdi, siz o'zimizning odamlardan ekansiz. Bir kun kelib siz ozodlikka erishuvimizda bizga yordam berasiz, shu boisdan ham men sizning ana shu ishingizga ko'maklashmoqchiman. Marshal bevasining uslubini bilan tanishib qo'ysangiz yomon bo'lmaydi. Mana uning o'z qo'li bilan yozgan to'rt maktubi.

– Men ularni ko'chirib olaman-da, – deya xitob qildi Jyulen, – keyin o'zingizga keltirib beraman.

– Bu yerda gaplashgan gaplarimizni hech qachon va hech kimga aytmaysiz-a?

– Hech kimga aytmayman, vijdonim haqqi! – deya qichqirdi Jyulen.

Bu gaplardan qahramonimizning xiyol ko'ngli ochildi va uning lab-larida sezilar-sezilmas tabassum paydo bo'ldi. «Mana sizga taqvodor Altamira, u menga fosiqlik qilishda yordamlashmoqchi bo'lib yurib-di!» – dedi u o'ziga-o'zi.

Don Diego Bustos bilan bo'lgan ana shu nihoyatda muhim suhbat chog'i Jyulen muttasil d'Aligr saroyi minorasidagi soatning zang urishiga quloq solib o'tirdi.

Tushlik payti yaqinlashmoqda edi, u hozir Matildani ko'radi. Uyga qaytgach, u hafsala bilan qayta kiyindi.

«Mana mening birinchi tentakligim, – dedi u o'ziga-o'zi zinadan pastga tushayotgan payti, – knyazning ko'rsatmalariga og'ishmay amal qilmoq kerak».

Shundan so'ng u o'z xonasiga qaytib, eng oddiy safar kostyumini kiyib oldi.

«Endi, – deya xayolidan o'tkazdi u, – dilimdagi gaplarni ko'zimdanda sezdirib qo'ymasam bo'lgani». Soat endigina besh yarim bo'lgan edi, tushlikni esa oltida qilishardi. U mehmonxonaga kirdi, u yerda hech kim yo'q ekan. Zangori divanni ko'rib, Jyulen uning oldiga tiz cho'kdi-da, odatda Matilda qo'lini qo'yib o'tiradigan joyga labini bosdi, yigitning ko'zlaridan tirqirab yosh chiqib ketdi. «Biror yo'lini topib, bu ahmoqona hissiyotga chek qo'yishim kerak, – dedi u o'zi-ga-uzi g'azab bilan. – U meni oshkor etadi axir». Yigit xo'jako'rsin uchun qo'lga gazeta oldi-da, bir necha bor boqqa chiqib, yana mehmonxonaga qaytib kirib yurdi.

So'ngra, hech kimga sezdirmay, katta eman ortiga yashirindi va butun vujudi qalt-qalt titraganicha, nihoyat, m-l de Iya Mol derazasi-

ga qarashga jur'at etdi. Deraza qopqasi taqa-taq berk edi, hushidan ketib yiqilishiga oz qolgan Jyulen anchagacha emanga suyanib tur-di-da, so'ngira madori qochgan oyoqlarini arang bosib, bog'bonning narvonini ko'rgani bordi.

Bir vaqtlar uning o'zi kerib ochgan zanjir halqasi, – hayhot, u payt-larda hammasi naqadar boshqacha edi-ya! – hamon o'shanday ochiq turardi. Es-hushini deyarli yo'qotgan Jyulen halqani labiga bosdi.

Mehmonxona bilan bog' o'rtasida ana shunday uzoq tanda qo'yib yurganidan so'ng Jyulen o'zini nihoyatda horg'in his etdi, yigit shu ho-latga erishganidan juda xursand bo'lib ketdi. «Ana endi nigohim so'nik ko'rinadi va men o'zimni oshkor qilib qo'yishdan cho'chimasam ham bo'ladi!» Asta-sekin hamma mehmonxonaga to'plana boshladi: har gal eshik ochilganida Jyulenning yuragi orziqib, orqasiga tortib ketardi.

Stol yoniga o'tirishdi. Nihoyat, m-l de Iya Mol ham paydo bo'ldi, u o'zini kuttirish odatiga binoan hammadan keyin keldi. Qiz Jyulenni ko'r-di-yu, qip-qizarib ketdi, yigitning safardan qaytgani haqida unga hech kim bir og'iz ham so'z aytmagan edi. Jyulen Korazovning masla-hatini eslab, uning qo'llariga qaradi: Matildaning qo'llari titramoqda edi. Yigit qattiq hayajonga tushdi, horg'in ko'rinayotganidan ichida yana bir bor quvonib qo'ydi.

Janob de Iya Mol Jyulenni maqtab uzoq gapirdi, shundan so'ng markiza unga murojaat qilib, yigitning horg'in ko'rinishi haqida qan-daydir juda iltifotli so'zlar aytishni lozim topdi. Jyulen sekund sayin o'ziga-o'zi: «Men mademuazel de Iya Molga ko'p qarayvermasligim, lekin, shu bilan birga, undan ko'zimni olib qochmasligim ham kerak. Men bo/pimga kulfat-tushgan o'sha qun^an bir hafta oldin qanday bo'lsam, xuddi shunday ko'rynmog^m da^kor...» – deya takrorlardi. Xullae, u o'z xatti-harakatidan mamnun bo'lib, mehmonxonada qoldi. U birinchi marta uy bekasiga iltifot etib, uning mehmonlarini qo'ldan kelg'anicha gapga solishga harakat qildi.

Uning bu nazokati munosib taqdirlandi: soat sakkizlarga yaqin marshal bevasi de Fervak xonimning kelgani haqida xabar qilishdi. Jyulen shu zahoti o'z xonasiga chiqdi-da, hafsala bilan qayta kiyinib tushdi. Bunday diqqat-e'tibori uchun yigitdan juda minnatdor bo'lgan de Iya Mol xonim undan xursand ekanligini ko'rsatib qo'yish maqsa-dida de Fervak xonimga Jyulenning sayohati to'g'risida hikoya qila boshladi. Yigit marshal bevasining yoniga o'tirdi. Lekin u shunday joylashdiki, ko'zlari Matildaga ko'rinmay qoldi. San'atning barcha

qoidalariga binoan shunday joylashib olgach, u hayrat va zavq to'la ko'zlarini de Fervak xonimga ma'noli tikdi. Knyaz Korazov unga sovg'a qilgan ellik uch maktubning birinchisi xuddi ana shu tuyg'u to'g'risidagi safsata bilan boshlanardi.

De Fervak xonim Opera Buffa bormoqchi ekanini aytdi. Jyulen darhol o'sha yoqqa jo'nadi. U yerda yigit janob de Bovuaziga duch kelib qolgan edi, kavaler uni saroy ahli lojasiga kiritib qo'ydi. Bu loja de Fervak xonim lojasining shundoq yonginasida edi. Jyulen undan ko'zini uzmay o'tirdi. «Kundalik tutib, bu qamal tafsilotlarini yozib bormog'im kerak, – deya qaror qildi u uyga qaytar ekan, – aks holda barcha manevarlarimni unutilib qo'yaman». U o'zini zo'r lab, bu zerikarli mavzuda uch-to'rt bet qog'oz qoralar ekan, mo'jiza sodir bo'lib, m-l de Iya Mol haqida biron marta ham eslamadi.

Jyulen safarda yurar ekan, Matilda uni deyarli unutilib qo'ygan edi. «O'ylab ko'rsam, u mutlaqo oddiy bir odam ekan, – deya qaror qildi qiz. – Uning ismi menga umrbod o'zimni qanday isnodga qo'yganimni eslatib yuradi. Barcha rioya qiladigan andisha va nomus qoidalarini o'zimga vijdonan singdirib olmog'im kerak: bu qoidalarni unutilgan ayol hamma narsadan mosuvo bo'lishi mumkin». U markiz de Kruaz-nua bilan anchadan buyon tayyorlanib kelayotgan nikoh bitimini, nihoyat, hal bo'ldi deb hisoblash mumkinligiga shama qildi. Janob de Kruaznuaning boshi osmonda edi; Agar markizga Matildaning unga nisbatan munosabatining bunday o'zgarishiga qizning loqaydlik bilan taqdirda tan berishi sabab bo'lganini aytishganida edi, u nihoyatda ajablangan bo'lardi. Holbuki, u qizning bu yangicha munosabatidan juda faxrlanib yurgan edi.

Biroq m-l de Iya Mol Jyulenni ko'rgan zahoti butun niyatlari bir zumda o'zgardi qoldi. «Axir u rosti bilan ham mening erim-ku, – dedi u o'ziga-o'zi. – Agar men chindan ham aql-idrok bilan ish tutib, ezgu yo'l tutmoqchi bo'lsam, u holda, turgan gap, faqat Jyulengagina tur-mushga chiqishim kerak».

U oldindanoq, yigit o'zini baxtsiz ko'rsatib, turli dil so'zlari bilan bezor qilsa kerak, deya kutar va unga nima deb javob berishi haqida o'ylar edi. Zero, uning nazarida, ular stol yonidan turishlari bilanoq Jyulen u bilan so'zlashmoqqa harakat qilishi aniq edi. Biroq yigit u bilan so'zlashishga harakat qilish u yoqda tursin, aksincha, meh-monxonada xotirjam o'tiraverdi va, hatto, bog' tomon biron marta o'g'irilib qaramadi – bunga u qanday qiyinchilik bilan erishgani yolg'iz

Xudoga ma'lum! «U bilan boshidanoq ochiqchasiga gaplashib olganim ma'qul», – deya qaror qildi m-l de Iya Mol va yolg'iz o'zi boqqa chiqdi. Ammo Jyulendan darak bo'lmadi, Matilda mehmonxonaning katta oynavand eshigi yonidan o'ta turib, uning de Fervak xonimga Reynning tog'li sohillarida tez-tez uchrab turadigan va u

yerlarga o'ziga xos go'zallik baxsh etadigan ko'hna qasrlarining xarobalari to'g'risida shavq bilan hikoya qilayotganini ko'rib qoldi. Yigit endi ba'zi salonlarda aqlilik nishonasi hisoblanadigan bu sentimental va jimjimador nutq san'atini ma'lum qadar egallab olgan edi.

Agar knyaz Korazov Parijda bo'lganida edi, u so'zsiz faxrlansa arzirdi: bu kecha hamma voqealar xuddi u bashorat qilgandek sodir bo'lmoqda edi.

Ertasi kuni ham, undan keyingi kunlarda ham u Jyulennning xat-ti-harakatini albatta ma'qullagan bo'lardi. Sirli guruh a'zolari olib borayotgan siyosiy o'yin natijasida bu to'da bir necha zangori lentani taqsimlash huquqiga ega bo'ldi: de Fervak xonim, ordenlardan biri otamning amakisiga berilishi kerak, deya talab qilmoqda edi. Markiz de Iya Mol esa xuddi shuni qaynatasi uchun da'vo qilardi, ular shu maqsadda birgalashib harakat qilayotganlari sababli marshal bevasi de Iya Mol saroyiga deyarli har kuni tashrif buyurib turardi. Markiz hademayministr etib tayinlanishi haqida Jyulen xuddi ana shu xonimdan bilib oldi: Janob de Iya Mol guruhga Xartiyani qandayir ikki-uch yil ichida va hech qanday to's-to'polonsiz butunlay qilishning mohirona rejasini taklif qilirdi.

Janob de Iya Mol ministr bo'lib olgan taqdirda esa, Jyulen vaqti kelib yepiskoplik darajasiga ko'tarilishini umid qilsa bo'lardi, biroq endi barcha bu orzu-istaklar uning uchun qandaydir parda ortiga yashiringandek bo'lib qolgan. Mabodo u gohida bu orzularni eslagan taqdirda ham ular yigitning ko'z o'ngida qandaydir mavhum va yiroq bir xayol sifatida gavdalanardi. Uni savdoyi qilib qo'ygan bu mash'um muhabbat yigitning barcha hayotiy qiziqishlarini o'zgartirib yuborgan edi: u endi nima haqida o'ylamasin, hammasi kelajakda uning m-l de Iya Mol bilan munosabati qanday bo'lishiga bog'liq bo'lib qolgandi. Yigit besh-olti yil ana shunday zo'r berib harakat qilish natijasida qizning muhabbatini takror qozonishga umid qilardi.

Nihoyatda sovuqqon va sergak bo'lgan bu yigit, ko'rib turibmizki, g'irt telbalik holiga tushibdi. Bir vaqtlar uning ko'zga yaqqol tashla-

nadigan fazilatlaridan endi faqat sabotgina qolibdi. Sirtidan qaraganda, u o'z xatti-harakatida knyaz Korazov tuzib bergan rejaga og'ishmay amal qilardi; har kuni kechqurun u de Fervak xonimning kreslosi yoniga borib o'tirardi, biroq endi uning bir og'iz so'z aytishga majoli yo'q edi.

Yigitning Matildaga o'zini dilidagi muhabbatidan forig' bo'lgandek qilib ko'rsatishga zo'r borib urinishi, uning sillasini quritmoqda edi. U marshal bevasi yonida mutlaqo jonsiz bo'lib o'tirar, hatto ko'zlarida ham, jismi qattiq azob chekayotgan odamniki kabi, barcha ifodalar so'nib qolgandek tuyulardi.

Dunyovarash bobida uni gersoginya darajasiga ko'tarishi mumkin bo'lgan eri aytgan har bir so'zni aynan takrorlaydigan de Iya Mol xonim, mana, bir necha kundirki, Jyulennning beqiyos fazilatlarini ko'klarga ko'tarib maqtab yurardi.

XXVI

Savobli muhabbat

There also was of course in Adeline
That calm patrician polish in the address.
Which ne'er can pass the equinoctial line
Of any thing which Nature would express:
Just as a Mandarin finds nothing fine,
At least his manner suffers not to guess
That any thing he views can greatly please.

Don Juan, c. XIII, st. 34.⁴⁸

«Bu oiladagilarning hammasi qandaydir hovliqib fikr yuritishadi, – deya o'ylardi marshalning bevasi. – Mana endi ular manovi abbatxalarga shaydo bo'lib yurishibdi. Yigitcha esa ko'zlarini sizga

⁴⁸ Adelinada beshak takabburlik bor edi,

Har bir muomalada kibr-u havo hukmron.

U g'urur, kibr-u havo hislarin jilovlardi,

Tuyg'ularni erkiga qo'ymas edi hech qachon,

Hislarini bo'sh qo'yimoqchi – jinoyatday bo'lardi.

Xuddi shundoq, nafratli, parvo ham qilmay, boyon

O'zidan ketganicha qotib turar purviqor.

Bayron. «Don Juan», XIII bob, 34-band.

tikib gapingizga quloq solishdan boshqasini bilmaydi. Lekin ko'zlari ancha chiroyli qurmag'urning».

Jyulen esa, o'z navbatida, de Fervak xonimning muomalasida bekam-ko'st nazokat va har qanday kuchli his-tuyg'udan butunlay mahrumlik sifatida namoyon bo'ladigan *asilzodalarga xos vazminlik* namunasini ko'radi. Daf'atan qilingan birona keskin harakat, o'zini tuta bilmaslik xuddi o'ziga tobe odamlarga yengil muomala qilish kabi de Fervak xonimni doim xijolatga solardi. Hissiyotga berilish uning nazarida, *ma'naviy nosog'lik* kabi bir narsa ediki, bunday xislatdan inson uyalmog'i lozim bo'lardi, zero bu narsa oliy tabaqaga mansub bo'lgan kishining sha'niga sira ham yarashmas edi! U eng yaxshi ko'radigan narsa qirolning so'nggi shikori haqida suhbat qurish bo'lib, sevimli kitobi esa, «Sen-Simonning memuarlari» edi. Xonim ayniqsa bu kitobning shajara qismini yaxshi ko'radi.

Mehmonxonada de Fervak xonimning sevimli joyi bor edi, zero u yerning yorug'i xonimning husnini yanada bo'rttirib ko'rsatardi. Jyulen buni bilar va shu boisdan ham oldindanoq o'sha yerga borib, o'rnatib olardi. Lekin u doim stulni Matildaga ko'rinnaydigan qilib o'tirishga harakat qilardi. Yigitning o'jarlik bilan undan o'zini olib qochishidan hayratga tushgan qiz shunday ajoyib kechalardan birida zangori divanni tark etdi-da, qo'lida tikayotgan kashtasi bilan mar-shal bevasi'kreslosi oldida turgan mo'jagina stol yoniga kelib o'tirdi. Jyulen endi uni yaqindan, de Fervak xonim shlyapasi soyabonining shundoqqina tagidan ko'rib turardi. U o'z taqdirining hukmdori bo'lib qolgan bu ko'zlarni kutilmaganda, shunday yaqindan ko'rib, avvaliga qo'rqib ketdi, keyin esa birdan butun loqaydligi g'oyib bo'lib, so'zlay boshladi, so'zlaganda ham juda yaxshi so'zladi.

U faqat de Fervak xonimga qarab so'zlardi-yu, biroq maqsadi Matildaning qalbiga ta'sir qilish edi. Yigit shu qadar berilib ketdiki, de Fervak xonim uning nimalar haqida gapirayotganini mutlaqo tushunmay qoldi.

Bu ajoyib muvaffaqiyat edi. Agar Jyulen nutqini nemislarga xos mistik, yuksak diniy va iezuitlarcha ruhdagi bir necha ibora bilan yakunlashning fahmiga borgani-da edi, de Fervak xonim, chamasi, unq darhol asrni tubdan o'zgartiruvchi buyuk kishilar safiga qo'shib qo'ygan bo'dardi.

«Mayli, agar u de Fervak xonim bilan shunday berilib suhbat qurish darajasida befarq ekan, – deya o'ziga tasalli bermoqchi bo'lardi m-l de Iya Mol, – u holda uning gaplariga ortiq quloq solib o'tirmay-

man». U chindan ham kechaning oxirigacha o'z so'zida turdi, biroq bunga osonlikcha erishmadi.

Yarim kechada qiz qo'lida shamdon bilan onasini yotoq bo'lmasiga kuzatib qo'yar ekan, de Iya Mol xonim zinadovada to'xtab, Jyulenni maqtay boshladi. Bu gapdan Matildaning yanada ko'proq zardasi qaynadi va u tuni bilan uxlayolmay ciqdi. U faqat bir narsadan taskin topardi:

«Men nafratlanadigan xislatlar marshal bevasiga fazilat bo'lib ko'rinadi, albatta. U Jyulenni juda ajoyib yigit deb hisoblayotgan bo'lsa kerak».

Jyulenning o'ziga kelsak, u harakatsizlik holatidan qutulgan bo'lib, endi o'zini unchalik baxtsiz his etmasdi, uning ko'zi tasodifan rus char-midan ishlangan va knyaz Korazov ellik uch dona ishqiy maktubga qo'shib sovg'a qilgan karmonga tushib qoldi. Yigit birinchi maktubni ochdi-yu, uning oxirida: «Birinchi maktub birinchi uchrashuvdan so'ng oradan bir hafta o'tgach yuboriladi», degan ilovani o'qidi.

«Ana xolos, kechikibman-ku! – deya xitob qildi Jyulen, – de Fervak xonim bilan uchrasha boshlaganimga ancha bo'ldi-ku axir». U darhol o'sha ishqiy maktubni ko'chirib yoza boshladi, bu ezgulik to'g'risidagi har xil balandparvoz so'zlar qalashtirib tashlangan va'zgo'ylikning xuddi o'zginasi edi, uni o'qigan odam zerikib o'lishi mumkin edi. Jyulenning omadi bor ekan, u ikkinchi sahifani ko'chira turib, uxlab qoldi.

Bir necha soatdan so'ng u ko'ziga tushgan quyosh nuridan uyg'onib ketdi, ma'lum bo'lishicha, u tuni bilan shunday stol yonida o'tirib chiqibdi. Endi uning uchun hayotdagi eng mashaqqatli narsa uyg'onish daqiqasi bo'lib qolgan edi, zero yigit ko'zini ochishi bilan o'z baxtsizligini eslardi. Bu tongda esa xatni ko'chirib tugatar ekan, u deyarli jilmayib o'tirdi. «Nahotki, – derdi u o'ziga-o'zi, – dunyoda chindan ham shunday gaplarni yozishga qodir bo'lgan birona yigit topilsa!» Maktub oxirida u qalam bilan yozilgan shunday ilovani o'qidi:

«Bu maktublarni havorang kamzul kiyib, qora galstuk taqib, shaxsan otda eltib bermoq lozim. Maktub shveysarga topshiriladi, bu paytda g'amzada ko'rinish kerak, – ko'zlarida cheksiz ma'yuslik ifoda etilmog'i lozim. Agar oqsoch qiz uchrab qolgudek bo'lsa, go'yo sezdirmay ko'zdan bir-ikki og'iz shirin so'z aytiladi».

Jyulen bu talablarga qat'iyan amal qildi.

«Men ancha surbetlik qilyapman, – deya xayolidan o'tkazdi u de Fervak saroyidan chiqib kelar ekan, – lekin Korazov o'zidan ko'rsin. O'z taqvosi bilan shuhrat qozongan shunday xonimga maktub yo'llashning o'zi bo'ladi!» Endi u meni qanday nafrat bilan qarshi olishini tasavvur qilyapman! Rosa tomosha bo'ladi-da o'ziyam! Chamas, faqat shu komediyagina ko'nglimni biroz ochsa kerak. Ha, «men» deya atalmish mana shu manfur nuxxani yaxshilab sazoyi qilish kerak. Yolg'iz shu narsagina mening vaqtimni hush qilsa kerak. Agar o'zimni jinoyat qilishga qodir deb his etganimda biroz ko'ngil ochish uchun ham o'sha jinoyatni qilgan bo'lardim».

Butun shu oy davomida Jyulen faqat otini otxonaga olib kirayotgan daqiqalardagina o'zini biroz baxtli his etadi. Korazov unga o'zidan yuz o'g'irgan mahbubasiga qarashni qat'iyan taqiqlab qo'ygan edi, bu o'rinda hech qanday bahona inobatga olinmasdi. O'tning tanish dupur-dupuri, Jyulenning otboqarni chaqirish uchun otxona darvozasini qamchi bilan taqillatish odati tufayli Matilda ba'zan parda ortidan hovliga qarash uchun beixtiyor deraza yoniga kelardi. Parda juda yupqa bo'lib, Jyulen uning ortidagi qizni yaqqol ko'rib turardi. U shlyapasi soyaboni ostidan sezdirmay Matildaga qarar ekan, qizning qomatini ko'rardi-yu, biroq ko'zlarini ilg'ay olmasdi. «Shunday ekan, u ham mening ko'zlarimni ko'ra olmaydi, – deya mulohaza yuritardi yigit. – Demak, bu qaraganim hisobga kirmaydi».

Kechqurun de Fervak xonim unga, xuddi ertalab Jyulen juda ma'yus bir qiyofada uning shveytsariga topshirgan o'sha falsafiy-mistik va diniy risolasini olib o'qimagandek muomala qildi. Bir kun ilgari Jyulen tasodifan suxandonlik qilish yo'lini topgan edi: bu gal u ataylab Matildaning ko'zlari ko'rinib turadigan joyga o'tirdi. Matilda ham marshal bevasi paydo bo'lishi bilan zangori divanni tark etdi, boshqacha qilib aytganda, o'z to'gariga xiyonat qildi. Janob de Kruaznua, chamas, uning bu yangi inijligidan g'oyat tashvishga tushib qolgan edi: uning bunday ochiqdan-ochiq ranjishi Jyulenning dilidagi iztirobni biroz yumshatgandek bo'ldi.

Bu kutilmagan quvonchdan uning suxandonlik san'ati chindan ham juda yuksak cho'qqilarga ko'tarilab ketdi. Shuhratparastlik har qanday yurakka, hatto bukilmas taqvodorlik makoni bo'lmish qalblarga ham osongina kirib boradi. Shu boisdan ham marshal bevasi karetasiga o'tirar ekan, shunday qarorga keldi: «Yo'q, de Iya Mol xonim rost gapni aytibdi: bu navqiron abbati tushmagur chindan ham ajoyib odam

ekan. Chamas, u avvaliga mendan uyalib yurgan bo'lsa kerak. Axir bu uyda kimga qaramang, hammasida qandaydir yengiltaklik nishonini ko'rasiz, bu yerga kelib turadigan taqvodor zotlarning hammasi taqvosini yoshi o'tganda orttirgan, ular faqat keksaliklari tufayliga o'zlarini shunday vazmin tutishadi. Yigitcha so'zsiz farqni tushunib qolgan. Uning uslubi durustgina ekan, lekin men uning bu maktubidagi maslahat so'rab, to'g'ri yo'lga solishni iltimos qilishda o'zi ham anglab yetmagan qandaydir tuyg'u yashirinmaganmikin, deya cho'chiyapman.

Unday desam, odamni to'g'ri yo'lga solish xuddi shunday boshlanishiga misollar ozmunchami. Meni ayniqsa umidvor qilayotgan narsa – bu boshqa yigitlar menga yozgan xatlar bilan u yozgan maktub uslubi o'rtasidagi farq bo'lyapti. Bu ruhoniy yigitning maktubidagi yuksak mehr-oqibat, samimiy jiddiyat va chuqur ishonchga e'tibor bermaslik mumkin emas. Unda Massilyonga xos muloyim ezigulikning qandaydir nishonalari ko'rinadi».

XXVII

Eng yaxshi cherkov mansablari

Xizmatlar? Iqtidor? Fazilat? Hammasi bo'lmagan gap! Birona to'daga mansub bo'lmoq kerak.

Telemak

Vaqt kelib fransuz cherkovining eng yuksak martabalarini taqsimlash huquqiga ega bo'ladigan bu ayolning ongida ilk bor Jyulen va yepiskoplik unvoni haqidagi tushunchalar xuddi ana shu yo'sinda uyg'unlashib paydo bo'ldi. Biroq bu muvaffaqiyat Jyulenga mutlaqo ta'sir qilmagan bo'lardi: hozir u o'z qayg'usidan bo'lak hech nima to'g'risida fikr yurita olmasdi, atrofdagi hamma narsa esa unga shu qayg'usini eslatayotgandek, uni bo'rttirib ko'rsatayotgandek tuyulardi; masalan, endi unga o'z xonasi nihoyatda xunuk ko'rinishda boshladi. Kechqurun u qo'lida sham bilan xonasiga kirib borganida, u yerdagi har bir predmet, har bir narsa go'yo tovushini ko'tarib, shafqatsizlik bilan qayg'usining biror yangi tafsiloti haqida qichqirayotgandek tuyulardi.

«Xo'sh, bugun men yana majburiy xizmatni o'tayman, – dedi u o'z xonasiga dimog'i chog' bo'lib kirar ekan. Anchadan beri uning

kayfiyati bunday yaxshi bo'lmagan edi. – Ikkinchi maktub ham xuddi birinchisiga o'xshab zerikarli bo'lsa kerak, deb umid qilamiz»:

Maktrb yanada zerikarlir bo'lib chiqdi. O'zi ko'chirib yozayotgan gaplar unga shu qadar bema'ni bo'lib tuyulardiki, oxirida yigit uning mazmuni ustida bosh qotirib o'tirmay, beixtiyor satrma-satr ko'chiraverdi.

«Bu gaplar shu qadar tumtaroq ekanki, – derdi u o'ziga-o'zi, – hatto Londondagi diplomatiya professori menga ko'chirtirgan Myunster risolasiining rasmiy moddalaridan ham o'tib tusharkan».

Faqat shundan keyingina u daf'atan de Fervak xonimning mahobatli ispan don Diego Bustosga qaytarib berishni unutgan o'sha maktublarni esladi. Yigit ularni qidirib topdi: ochig'ini aytganda, ular bema'ni va dabdabali gaplarni qalashtirish bobida rus amaldori yozgan maktublarning xuddi o'zginasi edi. Hammasi mavhum gaplar. Go'yo bu gaplarda hammasini aytish va, shu bilan birga, hech nima aytmaslikka jazm etilgandek tuyulardi. «Uslubi – Eol arfasi»⁴⁹ ning o'zginasi, – deya xulosa qildi Iyulen. – O'lim va oxirat haqidagi bu o'lguday tumtaroq mulohazalarda men kulgili bo'lib ko'rinishdan qo'rqishdek ayanchli fikrdan bo'lak bironta jonli fikr ko'rmayapman».

Biz hozir qisqagina bayon qilib bergan monolog ikki hafta davomida muttasil takrorlanib turdi. Bironota diniy kitobning tahliliga o'xshash maktubni ko'chira turib uxlab qolish, ertasiga ma'yus bir qiyofada xatni eltib berish, hech bo'lmasa Matildaning ko'ylagini ko'rish umidida otni hetaklab otxonaga olib borish, ishlash, agar de Fervak xonim de Iya Mol xonadoniga tashrif buyurmasa, kechqurunlari Operaga ravona bo'lish – Iyulenning hayoti ana shunday bir maromda kechmoqda edi. De Fervak xonim markizaning huzuriga kelgan paytlari bu hayot birmuncha qiziqarlir bo'lgandi, ana shunda marshal bevasi shlapasining soyaboni ostidan yigitga Matildaning ko'zlari ko'rinish turar va bundan uning suxandonligi qo'zirdi. Uning jonli, hissiyotga to'la nutqi boragan sayin ta'sirlir bo'lgan va, shu bilan birga, samimiyoq bo'lib borardi.

Iyulen o'zining barcha nutqlari Matildagi butunlay bema'ni gaplar bo'lib tuyulayotganini juda yaxshi tushunardi-yu, lekin qizni bu suxandonligidagi nazokat bilan hayratga solishni istardi. «Aytayotgan gaplarimda munofiqlik qancha bo'lsa, unga shuncha ko'proq yoqishim

kerak», deya o'ylardi Iyulen va nihoyatda dadillik bilan tabiat go'zalliklarini ko'pirtirib maqtashga tutinardi. Tez orada u marshal bevasiga chakana odam bo'lib ko'rinnaslik uchun, ayniqsa, oddiy va bama'ni fikrlarni bayon qilishdan qochish lozimligini tushunib qoldi. Yigit shu yo'sinda davom etaverdi. Ba'zan u o'zi yoqishga harakat qilayotgan bu ikki xonimning ko'zlaridan uning gaplarini manzur ko'rishayotgani yoki loqayd tinglashayotganiga qarab, suxandonligini xiyol qisqartirar edi. Xullas, endi uning hayoti vaqtini butunlay harakatsiz o'tkazgan o'sha iztirobli kunlarga qaraganda ancha jonliroq kechmoqda edi.

«Xo'sh, – dedi u o'ziga-o'zi bir kuni kechqurun, – mana o'sha jirkanch dissertatsiyalardan o'n beshinchisini ham ko'chirib yozayapman. Oldingi o'n to'rttasini marshal bevasining shveysarsiga o'z qo'lim bilan topshirdim. Chamasi, xonimning yozuv stoli tortmalarini shu xatlar bilan to'ldirib yuborgan bo'lsam kerak o'ziyam. U bo'lsa menga munosabatini sira ham o'zgartirgani yo'q, go'yo men hech qachon unga xat yozmagandek! Oxiri nima bo'larkin, bilmadim. Bu sarkashligim o'zimning me'damga urgandek, uning ham joniga tegmasmikin? Shuni tan olish kerakki, Korazovning richmondlik o'sha ofatijon kvaker ayolni sevib qolgan rus do'sti, chamasi, bir vaqtlar juda dahshatli odam o'tgan bo'lsa kerak. Odam degani ham shunaqa mij'ov bo'ladimi axir!»

Buyuk sarkarda o'tqazayotgan manevrlarning nogahon shohidi bo'lib qolgan har qanday oddiy odam kabi Iyulen rus yigiti dimog'dor ingliz xonimning yuragidan urish uchun qilgan bu hujumida hech baloni tushunmay qolgan edi. Dastlabki qirq maktubning hammasi faqat unga noma yo'llashdek beadabgarchilik uchun uzr so'rashga mo'ljallangan edi. Chamasi, o'lgudek zerikib yurgan o'sha jononni o'z hayotiga qaraganda, ehtimol, biroz qiziqarlir bo'lgan o'sha mak-tublarni olib o'qishga ko'niktirmoq zarur edi. Bir kuni ertalab Iyulenga xat keltirib berishdi. U de Fervak xonimning muhrini tanidi-yu, xatni shosha-pisha ochib o'qidi, Bir-ikki hafta ilgari butun qalbini hasrat qoplagan Iyulen sira ham bunday shoshilmagan bo'lardi. Bu bor-yo'g'i tushki ziyofatga taklifnoma ekan. Yigit knyaz Korazovdan yo'l-yo'riq qidira boshladi. Afsuski, rus yigitning ko'ngli oddiy va tushunarli qilib yozish lozim bo'lgan joyda Dor kabi jimjimador uslubda yozishni tusab qolgan ekan, Iyulen marshal bevasinikidagi ziyofat chog'i yuzida qanday ruhiy holat ifodalash lozimligi to'g'risida hech qanday ko'rsatma topa olmadi. Marshal bevasining muhtasham mehmonxonasi Tyulridagi

⁴⁹ Qadimgi yunon afsonalarida shamol xudosi bo'lmish Eolning arfasi shamolda nozik sadolar chiqarib, kishining uyqusini keltirar ekan (*tarf*).

Diana galereyasidek hammayog'iga zarhal qoplangan bo'lib, devorlarga naqshinkor romlarga solingan kartinalar osib tashlangan edi. Ba'zi kartinalarda mo'yqalamning yangigina izi ko'rinib turardi. Jyulen keyinchalik ba'zi syujetlarning bekaga axloqsizroq bo'lib ko'ringani va xonim kartinalarni tuzatib qo'yishni buyurganini bilib oldi. «Chindan ham axloq asri deb atasa bo'ladi buni!» – deya xayolidan o'tkazdi u.

Bu salondagi mehmonlar orasida yigit maxfiy nota yozishda ishtirok etgan uch kishini tanidi. Ulardan biri, marshal bevasining tog'asi bo'lmish monsinor yepiskop diniy nazoratda mansabga tayinlash ishlarini idora etar va, odamlarning aytishicha, jivanining bironta ham gapini ikki qila olmas edi. «Rosa o'sibman-ku, – dedi o'ziga-o'zi ma'yus jilmayib Jyulen. – Yana bu gaplarning hammasiga naqadar befarq ekanligimni aytmaysizmi! Buni qarangki, mashhur yepiskop bilan bir dasturxon tepasida o'tiribman-a».

Ziyofat o'rtamiyona bo'ldi-yu, lekin bu yerdagi suhbatdan kishining ko'ngli behuzur bo'lardi. «Biror bo'lmag'ur kitobning mundarijasiga o'xshaydi, – deya o'ylardi Jyulen. – Inson fikrining barcha buyuk problemalari haqida bu qadar gerdayib gapirishlariga o'laymi! Agar gapirayotgan gaplarga uch daqiqa quloq solib tursang, qay biriga: bu suxandonning manmanligigami yoki uning o'taketgan johilligiga ko'proq hayratlanishni bilmay qolasan kishi».

Kitobxon, chamasi, akademikning jiyani va bo'lajak professor bo'lmish Tambo ismli bo'lmag'ur bir yozuvchini unutib ham yuborgan bo'lsa kerak. U de Iya Mol saroyi mehmonxonasidagi havoni o'zining iflos g'iybatlari bilan zaharlab yurguvchi edi.

Xuddi ana shu yaramas odam Jyulenda, garchi de Fervak xonim uning maktublariga javob bermayotgan bo'lsa-da, bu xatlarda izhor etilgan tuyg'ularga xayrixohlik bilan qarasa kerak, degan fikrni tug'dirdi, Janob Tamboning ichi qora bo'lib, u Jyulenning muvaffaqiyatlari to'g'risida o'ylaganida hasaddan yorilib o'lay derdi. Lekin boshqa jihatdan olganda, eng iste'dodli odam, shu bilan birga, har qanday ahmoq ham, bir vaqtning o'zida ikki joyda bo'la olmagan kabi, «gar bu Sorel ofatijon de Fervak xonimga o'ynash bo'lib olsa, – o'ziga-o'zi bo'lajak professor, – u holda xonim uni cherkov qoshida biror yog'liroq ishga joylab qo'yadi, men esa, shu zaylda de Iya Mol saroyida undan qutulib olaman».

Janob abbat Pirar ham Jyulenga uning de Fervak saroyida erishgan muvaffaqiyatlari xususida bir talay nasihatlar qildi. Bu o'rinda qat-

tiqqo'l yansenist va taqvodor marshal bevasining eski urf-odatlarini tiklash, monarxiyani mustahkamlashga da'vo qiladigan tezuitalar saloni o'rnatidagi raqobat o'z kuchini ko'rsatgan edi.

XXVIII

Manon Lesko

Nihoyat, u monastir nozirining ahmoqligi va eshakdek o'jarligiga butunlay ishonch hosil qilgach, unga juda oddiygina qilib, oqni qora, qorani esa oq deya xushomad qila boshladi.

Lixtenberg.

Rus maktublariga berilgan izohlarda o'zing noma yo'llaydigan xonimga gap qaytarish qat'iyan taqiqlangan edi. Shu bilan birga, doimo sajda qilish darajasida izzat-ehtirom namoyish etish lozim, deya tayinlagandi; barcha maktublarga ana shu negiz asos qilib olingan edi.

Bir kuni kechqurun, Operada, de Fervak xonimning lojasida o'tirar ekan, Jyulen «Manon Lesko» baletini ko'klarga ko'tarib maqtay boshladi. Bunday maqtovlariga asos bo'lgan yagona sabab o'zining bu baletni mutlaqo bo'lmag'ur deya hisoblashi edi.

Marshal bevasi baletning abbat Prevo romaniga qaraganda ancha zaifroq chiqqanini aytdi.

«Shunaqami hali! – deya o'yladi ajablangan va qiziqib qolgan Jyulen. – Shunday taqvodor xonim romanni maqtay o'tirsa-yal!» De Fervak xonim, ming afsuski, ishq vasvasasiga osongina berilib ketadigan yoshlarni o'zlarining jirkanch asarlari bilan yo'ldan ozdiruvchi barcha bu qog'oz bulg'ovchilarga nisbatan haftada kamida ikki-uch marta nafrat izhor qilishni o'z burchi deb hisoblardi. – Bunday axloqsiz, xavfli asarlar orasida, – deya davom etdi de Fervak xonim, – aytishlaricha, «Manon Lesko» birinchi o'rinda turar ekan. Axloqsiz qizning yanglishuvlari va, shuningdek, adolatli ravishda iztirob chekishlari juda ta'sirli va haqqoniy qilib tasvirlangan, deyishadi. Lekin, darvoqe, bu hol sizning Bonapartingizga Muqaddas Yelena orolida, bu roman malaylarga mo'ljallab yozilgan, demoq uchun xalal bermabdi. Mulzam bo'lib o'tirgan Jyulen bu so'zlarni eshitib darhol hushiga keldi. «Meni marshal bevasining ko'z o'ngida badnom etmoq-

chi bo'lishibdi, unga mening Napoleonga ixlos qo'yganimni aytib berishibdi. Bu hol uning izzat-nafisiga qattiq tekkandan xonim buni menga shama qilishdan o'zini tiyolmadi». Bu kashfiyot butun kecha davomida yigitning fikr-xayolini band etib, u ancha jonlanib qoldi. Ular marshal bevasi bilan Opera vestibulida xayrlashar ekanlar, xonim unga qarab shunday dedi:

– Yodingizda bo'lsin, taqdir, meni sevgan odam Bonapartga ixlos qo'ymasligi kerak. Uni, nari borsa, taqdirning taqozosi sifatida tan olish mumkin. Boz ustiga, o'sha odamda ruhiy nazokat degan narsa. bo'lgan emas, u san'atning buyuk asarlari qadriga yetga bilmagan.

«*Meni sevgan odam!* – deya takrorlardi Jyulen. – Bu gap yo hech qanday ma'noni anglatmaydi, yo unda juda katta ma'no bor. Biz bechora provinsiyaliklar tilning bunday sirlarini tushunmay dunyodan o'tib ketadiganga o'xshaymiz». So'ngra marshal bevasiga atalgan uzundan-uzoq xatni ko'chirib yozar ekan, Jyulen tinimsiz de Renal xonimni eslab o'tirdi.

– Buni qanday tushunmoq kerakki, – dedi unga de Fervak xonim ertasi kuni Jyulenga juda g'ayritabiiy tuyulgan loqayd bir ohangda, – siz, yanglishmasam, kecha kechqurun Operadan qaytganingizdan so'ng menga yozgan xatingizda *London* va *Richmond* to'g'risida gapiribsiz? Jyulen qattiq dovdirab qoldi: chamasi, u maktubning mazmuni haqida bosh qotirib o'tirmay satrma-satr ko'chira turib, *London* va *Richmond* so'zlari o'rniga *Partij* va *Sen-Klu* deb yozish lozimligiga e'tibor bermagan bo'lsa kerak. Yigit biror gap aytishga urindi-yu, lekin jumlasini oxirigicha yetkaza olmadi. Uning qattiq kulgisi qistaganidan nafasi siqilmoqda edi. Nihoyat, u: «Inson qalbining aql bovar qilmas ideallari haqidagi yuksak mulohazalarga berilib ketganim boisdan sizga maktub yoza turib, shundan xatoga yo'l qo'ygan bo'lishim mumkin», degan bahonani aytib qutuldi. «Men yaxshi taassurot qoldirdim, – deya qaror qildi u, – bugunchalik endi bu diqqatnafs makonni tark etsam bo'lar». Shundan so'ng u de Fervak xonimning saroyidan deyarli yugurganicha chiqib ketdi. Kechqurun u kecha ko'chirib yozgan maktubning asl nusxasini oldi-da, rus yigit London va Richmondni tilga olgan o'sha mash'um joyni osongina topdi. Jyulen bu maktubning deyarli sevgi izhori ekanini ko'rib qattiq hayratga tushdi.

Uning gaplaridagi xuddi ana shu zo'hiriy tabiiylik bilan maktublarining salkam diniy kitoblardagidek teranligi orasidagi farq de Fervak xonimni unga e'tibor berishga majbur etgandi. Marshal bevasi ayniqsa

uning uzundan-uzoq jumlariga maftun bo'lib qolgan edi. Bu uslub anavi axloqsiz Volter rasm qilgan uzuq-yuluq jummalarga sira ham o'xshamasdi! Garchi qahramonimiz o'z nutqidan har qanday sog'lom fikr nishoyalarini butunlay siqib chiqarishga qattiq harakat qilayotgan bo'lsa-da, har qalay, gaplarida yengilgina antimonarxizm va shakliklik ruhi sezilib turardiki, bu hol de Fervak xonimning e'tiboridan chetda qolmadi. G'oyat xushaxloq bo'lgan, lekin butun kecha davomida bironta ham jonli fikr aytolmaydigan kishilar orasida yashovchi bu xonim garchi bundan g'azablanishni o'z burchi deb hisoblasa-da, biroq yangilikning isi kelib turgan har qanday narsaga juda ta'sirchan edi. Ayol bu illatni *yengiltak asrning nishonasi* deya atardi.

Ammo bunday mehmonxonalarga biror maqsad yo'lidagina borib turish mumkin. Jyulenning mutlaqo shavqsiz bu hayotining butun diqqatnafsliqi, turgan gap, kitobxonga tushunarli bo'lsa kerak. Bu siz bilan bizning sayohatimizda uchragan taqir-dashtday bir narsa xolos.

Jyulen de Fervak xonim bilan shunday ovora bo'lib yurar ekan, m-l de Iya Mol zo'r berib uni o'ylamaslikka harakat qilayotgan edi. Uning dilida shiddatli kurash ketardi: ba'zan u mag'rurlik bilan o'zini bu ma'yus yigitdan nafratlanishiga ishonitirmoqchi bo'lar, biroq Jyulenning gaplari uni beixtiyor o'ziga maftun qilib qo'yar edi. Uni ayniqsa bu aql bovar qilmas riyokorlik hayratga solmoqda edi: yigitning marshal bevasiga aytayotgan bu gaplarida bir og'iz ham haqqoniy so'z bo'lmay, hammasi yolg'on yoki, kamida o'z dunyoqarashini nihoyatda buzib ko'rsatish edi. Matilda esa uning deyarli barcha narsalar to'g'risida qanday fikr yuritishini juda yaxshi bilardi. Bunday makiavelizm⁵⁰dan u lol qolgan edi. «Lekin bu gaplarning bari naqadar chuqur o'ylangan, – derdi u o'ziga-o'zi. – Dimog'i olamni buzadigan, lekin o'zi hech nimaga arzi maydigan anavi yigitlar yoki xuddi shu mavzuda gap sotadigan janob Tamboga o'xshash akani muttahamlarga naqadar o'xshamaydi ul!»

Lekin shunga qaramay Jyulen dahshatli kunlarni boshidan kechirmoqda edi. U har kuni marshal bevasining mehmonxonasiga borar ekan, o'zini juda og'ir majburiy xizmatni o'tayotgan odamdek his etardi. U o'z rolini bajarish uchun shu qadar ko'p kuch sarflar ediki, ba'zan butunlay sillasi qurib qolardi. Ko'pincha, u de Fervak saroyining ulkan hovlisiga kirib borar ekan, tamoman umidsizlikka tushmaslik

⁵⁰ Makiavelizm – burjua-dvoryanlar jamiyatida o'z maqsadiga erishmoq uchun hech qanday makkorlik, riyokorlik va, hatto, jinoyatdan ham tortinmaslik siyosati (*turf.*).

uchun butun aql-idroki va irodasini safarbar etishga majbur bo'lardi.

«Seminariyada umidsizlikka tushmagan edim-ku axir, – deya uqtirardi u o'ziga-o'zi, – bo'lmasam o'shanda meni oldinda dahshatli kunlar kutmoqda edi. Muvaffaqiyatga erisharmidim yoki yo'qmi, har holda, butun hayotimni borib turgan manfur va razil odamlar orasida o'tkazajagimni bilardim. Mana, keyingi bahorda esa, oradan bor-yo'g'i o'n bir oy o'tgach, men tengdoshlarim orasida, ehtimol, eng baxtli odam bo'lib o'tiribman».

Biroq bu ajoyib mulohazalarning bari toqat qilib bo'lmas dadajagi og'ir voqelik oldida mutlaqo ojiz bo'lib chiqardi. U har kuni nonushta va tushki ovqat payti Matildani ko'rardi. Janob de Iya Mol unga yozdiradigan behisob xatlardan Iyulen Matildaning hademay janob de Kruaznuaga turmushga chiqajagini bilardi. Bu yoqimtoy asilzoda yigit endi de Iya Mol saroyiga kuniga ikki martadan kela boshlagan bo'lib, rashk o'tida qovurilayotgan tashlandiq o'ynashning kunchi nigohi uning har bir qadamini kuzatib borardi. M-l de Iya Mol o'z qallig'iga xiyol iltifot ko'rsatgandek tuyulsa, Iyulen o'z xonasiga qaytar ekan, to'pponchalariga mehr bilan qarab qo'yardi.

«Eh, – deya xitob qilardi u o'zicha, – ichki kiyimlarimdagi belgilar-ni qirqib tashlab, Parijdan yuz chaqirimcha naridagi biror kimsasiz o'rmonga borsam-da, bu manfur hayotga chek qo'ysam, qanday aqli ish qilgan bo'lardim-a! U yerda meni hech kim tanimaydi, shu boisdan ham ikki haftacha mening o'limimdan hech kim xabar topmaydi, Ikki haftadan keyin esa, meni kim ham eslardi deysiz!»

Nimayam derdik, ancha oqilona fikr. Ammo ertasi kuni u tasodifan qizning yengi bilan uzun qo'lqop o'rtasida ochilib turgan tirsagini ko'rib qolsa bas edi: navqiron faylasufimiz iztirobli xotiralar dengiziga g'arq bo'lar va shu xotiralarning o'zi uni yana hayotdan umidvor qilib qo'yar edi. «Xo'p, yaxshi! – derdi u o'ziga-o'zi. – Bardosh berib, bu rus siyosatini nihoyasiga yetkazaman. Lekin oxiri nima bo'larkin?»

Marshal bevasi masalasiga kelsak – bu yog'i ayon: o'sha ellik uch xatning hammasini ko'chirib tugatganimdan so'ng, unga boshqa xat yozmayman.

Matildaga kelganda esa, kim bilsin: yo dilimni o'rtagan bu bir yarim oylik komediyadan hech qanday natija chiqmaydi, yoki loaqal u bilan bir lahzaga bo'lsa-da yarashib olaman. Yo Rabbim! Bunday baxt nasib bo'larmikin o'zi?!» Shundan so'ng u boshqa hech narsani o'ylay olmasdi.

Biroq shirin xayollar og'ushidan qutulib yana mulohaza yurita boshlagach, u o'ziga-o'zi shunday derdi: «Xo'sh, buning oqibati nima bo'ladi – bir kungi baxtiyorlig-u keyin esa yana o'sha kesatliqlar boshlanadi, zero men uning ko'nglini olishni bilmayman axir! Shundan so'ng mening umid qiladigan joyim qolmaydi, men uchun hammasi butkul tamom bo'ladi. Uning shu tabiati bilan biror narsaga kafolat berib bo'larmidi? Ah, hamma balo o'zimning hech qanday fazilatim yo'qligida. Nazokat degan narsani bilmayman, suhbatim ham og'ir, zerikarli! Yo Tangrim! Qani endi men boshqa odam bo'lsam».

XXIX

Zerikish

O'z ehtirolaring qurboni bo'lish! Bunga chidasa bo'ladi. Biroq o'zing his etmaydigan ehtirolarga qurbon bo'lish! O, bechora XIX asr! *Jirode.*

Avvaliga de Fervak xonim Iyulenning uzundan-uzoq maktublarini loqaydgina o'qib yurdi, biroq bora-bora bu maktublar uning fikr-xayolini ko'proq band eta boshladi, lekin xonim bir narsadan tashvishga tushib qolgan edi. Ming afsuski, janob Sorel ruhoniy emas! Ana o'shanda, ehtimol, u bilan biroz yaqinlikka yo'l qo'ysa bo'lardi. Biroq u manovi ordenni taqib manovi fuqaro kiyimida yurar ekan, men odamlarning har xil pichingli savollaridan o'zimni qanday saqlayman va ularga nima deb javob beraman? U o'z fikrini oxirigacha aytmayotgan edi. «Birona hasadgo'y dugonamning miyasiga u milliy gvardiyada xizmat qilib, orden olishga erishgan va ota tomondan qarindosh bo'lgan birona mayda savdogarlardan bo'lsa kerak, degan fikr keladi-yu, keyin u bu gapni hammaga bajonidil aytib yuradi».

Iyulen bilan uchrashguniga qadar de Fervak xonim o'z nomi yoniga «marshal bevasi» deb yozar ekan, nihoyatda huzur qilib yurardi. Endi bo'lsa bu izzattalab xonimning sal narsaga aziyat chekadigan nafsoniyati dilida uyg'onib kelayotgan tuyg'uga qarshi kurasha boshladi.

«Men uchun uni Parijning yonginasidagi birona qavmga katta vilkariy qilib joylashtirib qo'yishdan osoni yo'q edi! Lekin uning od-

diygina *Janob Sorel* ekanligiga chidab bo'lmaydi, buning ustiga janob de Iya Molning dastyor kotibi-ya! Yo'q, dahshat bu!!!»

Hamma narsadan xavfsiraydigan bu ayolning qalbi umrida birinchi marta asilzodalik va jamiyatdagi nufuzli o'rin da'vosi bilan bog'liq bo'lmagan qandaydir qiziqishdan hayajonlanmoqda edi. Keksa shveytsar doim ma'yus yuradigan anavi barmo yigitning maktublarini topshirayotganida bekaning chehrasidan parihonxotir va norozi ifoda bir zumda g'oyib bo'lishini sezib qoldi, marshal bevasi xizmatkorlar oldida doim shunday qiyofaga kirishni lozim ko'rardi.

Garchi erishayotgan muvaffaqiyatlaridan aslida o'zi sira ham quvonmasa-da, shuhratparastlik va jamiyatda yaxshi taassurot qoldirish istagi bilan sug'orilgan bu zerikarli hayot, xonimning qalbida Jyulenga nisbatan qiziqish uyg'onganidan buyon, uning shu qadar me'dasiga urdiki, kechqurun u hech bo'lmasa bir soatgina vaqtini bu ajoyib yigit bilan o'tkazsa kifoya edi, shunda ertasi kuni oqsoch qizlar o'zlarini xotirjam his etishlari mumkin bo'lardi: xonim dakki beraverib ularni bezor qilmasdi. Hatto juda ustalik bilan yozilgan imzosiz maktublar ham Jyulen qozongan bu ishonchga putur yetkaza olmadi. Janob Tambo de Lyuz, de Kruaznua de Kaylyus janoblari ancha mahorat bilan to'qib chiqarilgan ikki-uchta tuhmat gaplarni shipshitgan edi, bu janoblar darhol, o'sha gaplarda xiyol bo'lsa-da, haqiqat bormi yoki yo'qligini tekshirib o'tirmay, ularni bajonidil hammaga tarqata boshlashdi. O'z aql xususiyatiga ko'ra bunday qo'pol nayranglarga qarshilik ko'rsata olmaydigan de Fervak xonim o'z shubha-gumonlarini Matilda bilan o'rtoqlashar, qiz esa har gal uni tinchitishga harakat qilar edi.

Bir kuni xizmatkorlardan ikki-uch marta, xat kelmadimi, deya surishtirgach, de Fervak xonim daf'atan Jyulenga javob yozish kerak, degan qarorga keldi. Yigitning bu g'alabasini xonimning zerikishiga nisbat bermoq lozim bo'lardi. Biroq ikkinchi maktubdayoq xonim taraddudga tushib qoldi – uning nazarida: *markiz de Iya Molning uyidagi Janob Sorelga* degan jirkanch manzili o'z qo'li bilan yozsa, bu sha'niga mutlaqo mos tushmaydigandek tuyuldi.

– Menda sizning manzilingiz yozig'liq konvertlar bo'lmog'i kerak – dedi u kechqurun Jyulenga iloji boricha quruq bir ohangda.

«Mana, o'ynash-malay ahvoliga ham tushib qoldik», deya xayolidan o'tkazib ta'zim qildi Jyulen baxdohlik bilan o'zini markizning keksa malayi Arsen o'rnida tasavvur etar ekan.

O'sha kechaning o'zidayoq yigit xonimga konvertlar eltib berdi, ertasi kuni ertalab esa undan uchinchi xatni oldi: u maktubning boshidan besh-olti satr, oxiridan ikki-uch satrga ko'z yugurtirib chiqdi. Xat mayda yozuv bilan to'ldirilgan roppa-rosa to'rt sahifadan iborat edi.

Asta-sekin har kuni xat yozish shirin bir odat tusiga kirdi. Jyulen rus maktublarini jo-bajo ko'chirib javob qaytarardi, soxta uslubning fazilati shunda ediki, de Fervak xonim uning javoblari o'zi yo'llagan nomalarga deyarli muvofiq kelmasligidan sira ajablanmasdi.

Agar o'z xohishi bilan josuslik vazifasini zimmasiga olgan va Jyulenning har bir qadamini kuzatib yurgan pismiqliq Tambo marshal bevasining barcha maktublari konverti ochilmay yigitning yozuv stoli tortmasida qalashib yotganini sezib qolib, buni unga aytib berganida xonimning g'ururiga qattiq nishtar urilgan bo'lardi.

Bir kuni ertalab shveytsar kutubxonada o'tirgan Jyulenga de Fervak xonimning maktubini keltirib berdi; Matilda shveytsarni maktub olib kelayotganida uchratib manzilda Jyulenning xatini tanib qolgan edi. U shveytsar chiqib ketayotgan paytda kutubxonaga kirib keldi, maktub stolning bir chetida turgan edi: o'z ishi bilan band bo'lgan Jyulen uni tortmaga solib qo'yishga ulgurmagandi.

– Bunisiga endi ortiq chidayolmayman, – deya xitob qildi Matilda xatni yulqib olar ekan. – Siz menga mutlaqo e'tibor bermay qo'ydingiz, axir men xotiningiz bo'laman, taqdir. Siz o'zingizni vahshiylardek tutyapsiz.

Biroq og'zidan shu so'zlar chiqishi bilan oq qizning bu odobsiz qiliqlardan lol qolgan g'ururi g'alayon ko'tardi. Matilda ho'ngrab yig'lab yubordi, Jyulenning nazarida, u hozir hushidan ketib yiqiladigandek edi. Kutilmagan bu holatdan dovdirab qolgan Jyulen mazkur voqea unga qanday lazzat baxsh etishi mumkinligini hali aniq tushunmas edi. U Matildaning qo'lidan tutib, o'tqazib qo'ydi, qiz deyarli uning quchog'iga yiqildi. Dastlabki daqiqada u quvonchdan es-hushini yo'qotishiga sal qoldi. Ammo bir lahza o'tmayoq u Korazovni esladi: «Agar churq etib og'iz ochsam, hammasini barbod qilgan bo'laman». Yigit ehtiyotkor siyosati tufayli zo'r berib o'zini bosishga urinarkan, qo'lining mushaklari taranglashib og'rib ketdi. «Men hatto bu sarvqomatni bag'rimga bosishga ham botinolmayman: u yana mendan nafratlanadi, yana meni quvib soladi. Eh, buncha badfe'l bo'lmasa bu qiz!»

Matildaning fe'lini la'natlarkan, Jyulen uni yuz chandon ko'proq sevardi. Shu tobda u o'zini quchog'iga qirolichani tutib turgandek his etardi.

Jyulening bunchalik mehrsizligi m-l de Iya Mol qalbini o'rtayotgan g'urur iztiroblarini yanada kuchaytirib yubordi. U hozir sovuqqonlik bilan fikr yuritishga qodir emasdi. Jyulening ko'zlariga qarab, yigitning dilidan hozir nalar kechayotganini sezishga urinib ko'rish uning, hatto xayoliga ham kelmadi. U yigitning yuziga qarashga botinmasdi – qiz unda nafrat ifodasini ko'rishdan qo'rqardi.

Qiz kutubxona divanida Jyulenga orqa o'girib qimir etmay o'tirar ekan, g'urur va muhabbat azoblaridan yuragi tilka-pora bo'lmoqda edi. Qanday qilib, qay yo'sinda u shunday dahshatli qiliqqa yo'l qo'ydi axir!

«Voy, men badbaxt qiz butun sharm-hayoni unutib, o'zimni taklif qilishga borib yetsam-u keyin mendan qanday yuz o'girishlarini ko'rib tursam! Yana kim yuz o'giriyapti deng? – deya shivirlardi unga azob chekkan va g'azabga mingan g'ururi. – Otamning xizmatkori».

– Yo'q, men bunga chidayolmayman, – dedi baland ovoz bilan u.

So'ngra sapchib o'rnidan turdi-da, qarshisidagi yozuv stolining tortmasini g'azab bilan siltab ochdi. Ochdi-yu, turgan joyida dahshatdan qotib qoldi: uning ko'z o'ngidagi tortmada hozirgina shveytsar keltirgan xuddi shunday maktublardan butun bir dastasi konverti ochilmagan holda yotardi. Ularning har biriga Jyulening qo'li bilan xati biroz o'zgartirilgan manzil yozilgan edi.

– Hali shunaqami! – deya qichqirib yubordi qiz es-hushini yo'qotib. – Siz u bilan yaqin munosabatda bo'libgina qolmay, balki undan nafratlanasiz hammi, siz arziyas bir odam, marshal bevasi de Fervak xonimdan nafratlanasizmi hali!

– A-a-a! Kechir meni, jonginam, – deb yubordi u birdan Jyulening oyog'iga yiqilar ekan. – Mayli, istasang mendan nafratlan, lekin sevgingdan mahrum qilma meni, sening muhabbatsiz yashay olmayman! – Shunday deya u hushidan ketib polga yiqildi.

«Mana u, o'sha mag'rur qiz mening oyog'imga bosh urdi», deya o'yladi Jyulen.

XXX

Opera Buffadagi loja

...As the blackest sky

Foretells the heaviest tempest.

Don Juan, c. 1, st. 75.⁵¹

Jyuley qizning bu jo'shqin xatti-harakatlaridan quvonishdan ham ko'ra ko'proq hayratga tushgan edi. Matildaning haqoratli qichqiriqlaridan u rus siyosatining to'g'riligiga ishonch hosil qildi. «*Iloji boricha kamroq gapirib, iloji boricha kamroq harakat qilmoq kerak* – men uchun yagona najot yo'li ana shu».

U Matildani ko'tardi-da, bir og'iz ham so'z aytmay, uni yana divanga o'tqazib qo'ydi. Qiz asta-sekin hushiga kelmoqda edi, uning ko'zlaridan duv-duv yosh oqardi.

Biror yo'l bilan o'zini bosishga harakat qilib u de Fervak xonimning maktublarini qo'lga oldi-da, ularni birin-ketin ocha boshladi va marshal bevasining xatini tanib bir seskanib tushdi. Qiz yozib to'ldirilgan bu pochta qog'ozlarini o'qimay varaqlardi – har bir maktub taxminan olti sahifadan iborat edi.

– Menga hech bo'lmaganda bir narsani aytg, – dedi nihoyat Matilda iltijoli ovoz bilan, lekin hamon Jyulening yuziga qarashga botinmay. – Siz mening g'ururimni yaxshi bilasiz: meni erkalatib yuborishgan – baxtsizligimning boisi ham mana shunda, mayli bu fe'limning badbaxtligi ham bo'la qolsin, buni tan olaman. Demak, endi siz de Fervak xonimni sevar ekansiz-da, u sizni mendan tortib oldimi... Lekin axir u sizni deb bu mash'um muhabbat tufayli men qilgan qurbonliklarni qilgani yo'q-ku!

Jyulen javoban qovog'ini solganicha indamay turaverdi. «Or-no-musli yigit sha'niga munosib bo'lmagan bunday beadablikni mendan talab qilishga nima haqqi bor uning?» – dey o'ylardi u.

Matilda qo'lidagi maktubni o'qishga urinib ko'rди, biroq ko'zlari jiqla yoshga to'lgani boisidan hech nimani o'qiy olmadi.

Butun bir oy davomida u o'zini nihoyatda baxtsiz his etib yurgan

⁵¹ Xuddi shundoq osmon qora tun bo'gan chog'i
Bo'rondan berar xabar, bir bo'ronki qahrvor.

Bayron. «Don Juan». I bob, 75-band.

edi, ammo mag'rur qalb sohibasi bo'lmish bu qiz dilidagi tuyg'ularni tan olgisi kelmasdi. Tasodif uni shu ko'yg'a solib qo'ydi. Rashk va muhabbat qizning a'zoyi badanini o'rta, uning g'ururini bir lahzada zabun etdi. U divanda, yigitning shundoq yonginasida o'tirgan edi. Jyulen uning sochlari, sutga chayqab olgandek oppoq bo'ynini ko'rib turardi; shunda u birdan, o'ziga-o'zi uqtirib kelgan barcha gaplarni unutdi-qo'ydi: u asta qizning belidan quchib, uni ko'ksiga tortdi.

Matilda sekin boshini o'girib, unga qaragan edi, yigit uning ko'zlarida cheksiz qayg'u ifodasini ko'rib, qattiq hayratga tushdi, bu qizning odatdagi ko'z qarashiga mutlaqo o'xshamasdi!

Jyulen hozir sabr-toqati tugashini his etdi: o'ziga o'tkazayotgan dahshatli zulmga chidashga uning ortiq toqati qolmagan edi.

«Bir, lahza o'tmay bu ko'zlarda sovuq nafratdan bo'lak hech nima qolmaydi, – dedi u o'ziga-o'zi. – Men bu baxt tuyg'usiga erk bermasligim, uni sevishimni sezdirib qo'ymasligim kerak». Qiz esa bu orada arang ovozi chiqib, ravon gapirishga behuda urinarkan, entika-entika o'zining manfur g'ururi tufayli qilgan barcha qiliqlaridan naqadar pushaymon ekanini so'zlardi.

– Mennig ham o'zimga yarasha g'ururim bor, – dedi o'zini zo'r lab Jyulen, yuzida cheksiz horg'inlik ifodasi aks etar ekan.

Matilda yalt etib unga qaradi. Jyulenning tovushini eshitish – uning uchun shunday bir baxt ediki, qiz bu baxtdan allaqachon umidini uzib qo'yg'an edi. U endi o'z g'ururiga qanchalar la'nat o'qiyotganini, yigitni naqadar sevishi va o'zidan naqadar nafratlanishini unga isbotlab bermoq uchun biror favqulodda, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan ish qilishni qanchalar istayotganini bilsangiz edi.

– Va, o'ylaymanki, faqat ana shu g'ururim tufayligina siz meni bir lahza o'z e'tiboringizga munosib ko'ryapsiz, – deya davom etdi Jyulen. – Turgan gap, faqat ana shu erkaklarga xos sabot va matonatimgina sizni xiyol bo'lsa-da meni hurmat qilishga majbur etyapti. Men de Fervak xonimni sevishim mumkin...

Matilda seskanib tushdi, uning ko'zlarida g'alati bir ifoda uchqunlandi. Mana hozir, u o'z hukmini eshitadi. Jyulen bu ifodani payqab qoldi, u bardoshi tugab borayotganini his etmoqda edi.

«Yo Rabbim, – deya o'ylardi u o'z og'zidan chiqayotgan ma'nisiz so'zlarga, xuddi bir begona shovqinni eshitayotgandek, quloq solar ekan, – Qani endi bu oppoq oqargan yonoqlarga lablarimni bossam-u, lekin sen buni o'zing sezmasang!»

– Men de Fervak xonimni sevishim mumkin, – deya davom etdi u tovushi borgan sayin zaiflashib borar ekan, – lekin uning ham menga qiziqishiga hech qanday arzigulik dalil-isbotim yo'q...

Matilda uning yuziga tikildi, yigit bu nigohga dosh berdi, har qalay u, qiz yuzimdan hech nimani payqay olmadi, deya umid qilardi. Shu tobda u o'zini butun vujudi, qalbining qa'riga qadar muhabbatga to'lib-toshgandek his etardi. U hali hech qachon Matildani bu qadar sajda qilish darajasida sevmagandi: hozir uning o'zi ham deyarli Matilda kabi telba edi. Agar qiz farosat bilan ish tutmoq uchun xiyol sovuqqon va matonatliroq bo'lganida edi, Jyulen bu bema'ni komediyaning voz kechib, uning oyog'iga yiqilgan bo'lardi. Biroq u so'nggi kuchini yig'ib, gapirishda davom etdi. «Ah, Korazov, – deya xitob qilardi u xayolan, – qayovqlarda yuribsiz axir! Buyog'iga nima qilishni bilib olmoq uchun bir og'iz maslahatingizga naqadar muhtoj ekanligimni bilsangiz edi!» Tili esa bu paytda so'zlashda davom etardi:

– Dilimda hech qanday muhabbat bo'lmagan taqdirda ham de Fervak xonimga mehr qo'ymoq uchun minnatdorchilik tuyg'usining o'ziyoq kifoya qilgan bo'lardi: boshqalar mendan nafratlanishgan paytda u menga iltifot ko'rsatdi, dilimga tasalli berdi, Men o'lim uchun faxrli deb hisoblaydigan va imonim komilki, umri juda qisqa bo'ladigan ba'zi tuyg'ularning namoyish etilishiga uncha ishonmaslik uchun to'la asosim bor.

– Yo Xudoyim! – deya xitob qildi Matilda.

– Yo'q, rostini ayting-chi, siz menga qanday kafolat berishingiz mumkin? – deya so'radi Jyulen qat'iy ohangda birdan diplomatlarga xos butun vazminligini yig'ishtirib qo'yib. – Hozir siz menga qaytadan namoyish qilmoqchi bo'layotgan moyilligingiz, ikki kundan ortiq davom etishiga kim, qaysi payg'ambar kafil bo'la oladi axir?

– Sizga bo'lgan cheksiz muhabbatim va agar meni ortiq sevmasangiz, yuragimdagi cheksiz qayg'u-alam kafil bo'ladi, – deya javob qildi qiz shartta yigitning qo'lidan ushlab, u tomon o'girilar ekan.

Bu keskin harakatdan qizning pelerinasi biroz ochilib, Jyulen uning ajoyib yelkasini ko'rди, Matildaning xiyol to'zigan sochlari esa uni shirin xotiralar og'ushiga tortdi.

U bir ko'ngli taslim bo'lishga ham tayyor edi. «Ehtiyotsizlik bilan bir og'iz so'z aytaman-u, – deya o'yladi u, – keyin men uchun yana o'sha hasratli kunlar boshlanadi. De Renal xonim qalb amri bilan biror ish qilganida o'zini oqlash uchun oqilona sabablar topardi. Manovi

asilzoda qiz esa shunday qilish lozimligini aql-idrok bilan isbotlab olganidan keyingina yuragiga erk beradi».

Bu haqiqat uning miyasiga bir lip etib keldi-yu, shu zahoti u o'zini yana tutib oldi.

U Matilda kaftlari orasida mahkam qisib turgan qo'lini asta tortib oldi-da, atayin bir hurmat bilan undan sal naribroq surilib o'tirdi. Buning uchun u inson zoti qodir bo'lgan barcha kuchi, barcha sabot-matonatini safarbar etishiga to'g'ri keldi. So'ngra u de Fervak xonimning divan ustida sochilib yotgan maktublarini bir dasta qilib yig'di-da, shu daqiqada juda shafqatsiz tuyulgan o'ta nazokat bilan qo'shimcha qildi:

– Umid qilamanki, mademuazel de Iya Mol bu gaplarni o'ylab ko'rishimga ruxsat bersalar kerak. – Shunday deya u tez-tez yurib kutubxonadan chiqib ketdi, qiz Jyulen uzoqlashgan sayin ortidan birin-ketin yopilayotgan eshiklarning sharaqlashini anchagacha eshitib turdi.

«Hatto ta'sirlanmadi ham, voy zolim-ey, – deya xayolidan o'tkazdi u. – Ah, nimalar deyapman o'zi – zolim emish-a! U dono, ehtiyotkor, u yaxshi, hammasiga o'zim aybdorman, bundan ham ortiq ayb bo'ladimi axir».

U kuni bo'yi shu kayfiyatda yurdi. Matilda o'zini deyarli baxtiyor his etardi, zero uning butun vujudini muhabbat qamrab olgandi: shu asnoda bu qalb hech qachon g'urur iztiroblarini his etmagandek tuyulardi!

Kechqurun mehmonxonada malay de Fervak xonimning kelganini xabar qilganida qiz dahshatdan seskanib tushdi: bu odamning ovozi unga juda mash'um eshitildi. Hozir u marshal bevasi bilan uchra-shishga qodir emasdi va shu boisdan ham shosha-pisha qochib ketdi. Shunday qiyinchilik bilan erishgan g'alabasidan faxrlanmoq uchun Jyulenda yetarli asos yo'q edi; u hozirgi ruhiy holatini ko'zlaridan sezdirib qo'yishdan qo'rqardi. Shuning uchun ham tushlikni de Iya Mol saroyidan boshqa joyda qilishga jazm etgandi.

Matilda bilan o'sha olishuvdan so'ng oradan vaqt o'tgani sayin uning qalbidagi muhabbat va quvonchi tinimsiz mavj urardi; U endi o'zini koyishga ham tayyor edi. Uning nolasiga qanday chidadim axir? – derdi u o'ziga o'zi, – Agar u mendan butunlay sovisa-chi? Bu mag'rur yurakda hamma his-tuyg'ular bir zumda ayqash-uyqash bo'lib ketishi mumkin, men esa, sirasini aytganda, unga yovuzlarcha muomala qildim».

Kechqurun u de Fervak xonimning Opera Buffdagi lojasida albatta ko'rinish bermog'i lozimligini eslab qoldi. Xonim bu gal uni alohida taklif qilgan edi. Matilda, turgan gap, uning u yerga borgan yoki bea-dabgarchilikka yo'l qo'yib, Operaga borishdan bosh tortgani haqida albatta xabar topadi. Lekin bu dalillar qanchalik asosli bo'lmasin, qosh qoraygach, odamlarga ko'rinishga yigitning yuragi dov bermadi. Ular bilan so'zlashishga to'g'ri keladi axir, bu esa quvonchining yarmini yo'qotish demakdir.

Uning baxtiga teatrga kirib borganida de Fervak xonimning lojasi xonimlarga liq to'la edi, uni shundoq eshik yoniga siqib qo'yishdi. Yigit o'sha yerda bir talay shiyapalar panasiga o'tib oldi. Bu narsa uning joniga ora kirdi, aks holda u noqulay ahvolga tushib qolgan bo'lardi. «Yashirin nikoh»dagi Karolinaning nola chekib kuylashidan uning ko'zlariga yosh keldi. De Fervak xonim bu ko'z yoshlarini sezib qoldi. Bu holat Jyulening odatda qat'iyat va matonat aks etadigan chehrasiga shu qadar xos emasdiki, muqarrar ravishda boshidan ke-chirajak bunday o'tkir tuyg'ular allaqachon me'dasiga urgan shunday izzattalab asilzoda xonimning ham ko'ngli iyib ketdi. Uning qalbidagi ayollarga xos mehribonlikning qoldiqlari xonimni yigit bilan so'zlashishga undadi. U xuddi shu daqiqada yigitning tovushini eshitib, undan bahra olgisi kelib qoldi.

– De Iya Mol xonimlarni ko'rdingizmi? – dedi u yigitga. – Ular uchinchi yarusda o'tirishibdi.

Jyulen shu zahoti ancha takallufsizlik bilan tirsagini loja barediga tirab, zalga qaradi-yu, Matildaga ko'zi tushdi: qizning ko'zlarida yosh yiltirab turardi. «Axir bugun ularning Operaga keladigan kuni emas-ku, – deya o'yladi u. – Ko'ngli tusab qolganini qarang-a! Ularnikiga tanda qo'yib turadigan xushomadgo'y xonimlardan biri shoshilinch taklif qilgan uchinchi yarusdagi loja o'zlaridek xonimlarning mavqeiga mutlaqo to'g'ri kelmasa-da, Matilda onasini Opera Buffga borishga ko'ndirgan edi. U Jyulen bugungi kechani marshal bevasi bilan o'tkazish yoki o'tkazmasligini bilib olishni istardi.

XXI

G'ulg'ula

Mana sizga o'sha sivilizatsiyangizning haqiqiy mo'jizasi! Sizlar muhabbatni oddiy bir bitimga aylantirib qo'yibsizlar.

Barnav.

Jyulen de Iya Mol xonim lojasi tomon otildi. Uning ko'zlari darhol Matildaning jiqqa yoshga to'lgan ko'zlari bilan to'qnashdi, qiz hatto o'zini bosishga urinmay ochiqdan-ochiq yig'lamoqda edi, lojada onasining ularga o'z joyini taklif qilgan dugonasi va uning bir necha tanishidan iborat notanish va e'tiborsiz kishilar to'planishgandi. Matilda o'z qo'lini Jyulennning qo'li ustiga qo'ydi, u onasining ham shu yerda o'tirganini mutlaqo unutib qo'ygandek edi. U yig'idan entikkanicha faqat birgina so'zni aytib: «*Kafolat*», deya oldi, xolos.

«Faqat u bilan so'zlashmasam bo'lgani, – deya takrorlardi Jyulen, o'zi esa bu paytda qattiq hayajonlanib, go'yo uchinchi yarus ro'parasida osilib turgan qandilning yorqin shu'lasidan ko'zi qamashayotgan odamdek, bo'sh qo'li bilan yuzini pana qilishga harakat qilardi. – Agar hozir gapirsam, u darhol qanchalar iztirob chekayotganimni sezib qoladi, tovushim sirimni oshkor qiladi, shundan so'ng hammasi bar-bod bo'lishi mumkin».

Dilidagi bu ayovsiz kurash hozir unga ertalabkiga qaraganda ancha mashaqqatliroq tuyuldi, zero shu o'tgan payt ichida uning qalbi ancha bezovta bo'lib qolgandi. Yigit Matildaning g'ururi yana junbishga kelishidan qo'rqardi. Muhabbat va ehtirosdan es-hushini yo'qotayotganiga qaramay, u har qalay o'zini qizga gapirmaslikka majbur qildi.

Menimcha, bu uning xarakteridagi eng ajib xislatlaridan bo'lsa kerak: o'ziga-o'zi shunday zulm o'tkazishga qodir yigit kelajakda ajoyib inson bo'lib yetishishi mumkin, si fata sinant⁵², albatta.

M-l de Iya Mol, Jyulen unga biz bilan birga ketadi, deya turib oldi. Yigitning baxtiga qattiq yomg'ir yog'moqda edi. Biroq markiza uni o'z qarshisiga o'tqazib, butun yo'l davomida uni qizi bilan bir og'iz ham

so'zlashtirmay, u bilan o'zi gaplashib ketdi. Shu ketishda markiza go'yo Jyulennning baxtini qo'riqlayotgandek tuyulardi, yigit ham endi o'z tuyg'ularini nogahon sezdirib qo'yib, hamma ishini barbod qilishdan cho'chimay qo'ygach, telbalik bilan ularga erk bermoqda edi.

Jyulen xonasiga kirgan zahoti darhol tiz cho'kib, knyaz Korazov unga bergan ishqiy maktublarni o'pa boshlagani haqida hikoya qilishimning hojati bormikin? «O, buyuk inson! – deya xitob qilardi bu telba yigit. – Hammasi, hammasi uchun sendan minnatdor bo'lmog'im kerak!»

Asta-sekin u o'zini ancha bosib oldi. Yigit hozir o'zini katta jangda yarim g'alaba qozongan sarkardaga o'xshatardi. «Juda ulkan muvaffaqiyatga erishdim, – deya muhokama yuritardi u o'zicha, – biroq ertaga nima bo'ladi? Bir lahzada hammasi barbod bo'lishi mumkin».

U Napoleon Muqaddas Yelena orolida aytib turib yozdirgan «Memuarlar»ni jon-jahdi bilan ochdi-da, ikki soat davomida uni majburan o'qib o'tirdi; to'g'ri, kitobni faqat uning ko'zlarigina o'qirdi, lekin baribir u o'zini mutolaa qilishga majbur etardi. Bu g'aroyib mutolaa paytida esa uning haddan tashqari hayajonga tushgan miyasi bilan yuragi o'z holicha ishlamoqda edi. «Axir bu qizning yuragi de Renal xonimnikiga mutlaqo o'xshamaydi», deya takrorlardi u o'ziga-o'zi, biroq xayoli shu fikrdan nariga o'ta olmasdi.

«Yuragiga doimo g'ulg'ula solib turmoq kerak! – deya xitob qildi u birdan qo'lidagi kitobni bir chetga qarab uloqtirar ekan. – Dushmanim mendan qo'rqan paytdagina menga itoat etadi, ana o'shanda u mendan nafratlanishga botina olmaydi».

U baxtiyorlikdan butunlay esankirab, kichkina xonasida u yoqdan-bu yoqqa yurardi. Sirasini aytganda, bu baxtiyorlikka muhabbatdan ham ko'ra ko'proq g'urur sababchi edi.

«Yuragiga doimo g'ulg'ula solib turmoq kerak, – deya faxr bilan takrorlardi yigit va u faxrlansa arzirdi ham. – Hatto eng baxtiyor damlarda ham de Renal xonim o'zi meni qanchalik sevsa, men ham uni shunchalik sevishim yoki sevmasligimni o'ylab muttasil iztirob chekardi. Bu qiz esa g'urur bobida iblisning o'zginasi, biz uni zabt etmog'imiz lozim, juda yaxshi, shu yo'sinda zabt etaveramiz!»

U ertaga ertalab soat sakkizdan Matildaning kutubxonaga kirib o'tirishini juda yaxshi bilardi, lekin yigit sevgi otashida yonayotgan bo'lsa ham qalbini aql-idrokka bo'ysundirib, u yerga faqat soat to'qqizda kirib bordi. U tinmay o'ziga-o'zi: «Qizning ko'ngliga

⁵² Agar taqdir yo'l qo'ysa (*ital.*).

muttasil g'ulg'ula solib turmoq lozim: toki u *meni sevarmikini*? – deya doim shubhada yursin. U o'zining ajoyib nasl-nasabi, atrofdagilarning doim unga xushomad qilishi oqibatida *juda tez yupanib qoladi*», deya takrorlardi.

Matilda divanda rangi oppoq oqarib, xotirjam o'tirardi-yu, lekin chamasi qimir etishga majoli yo'q edi. U Jyulenga qo'lini uzatdi:

– Jonginam, men seni ranjitdim, chindan ham menga har qancha jahl qilsang arziydi!

Jyulen uning shunday soddagina qilib gapirishini sira kutmagan edi. U darqol ko'ngli iyib, dilidagini oshkor qilib qo'yishga sal qoldi.

– Siz mendan kafolat talab qilgan edingiz, do'stingim, – deya qo'shimcha qildi qiz, ehtimol, yigit bu sukutga chek qo'yar, degan umidda biroz jim turgach. – Siz haqsiz. Mayli, meni opqochib keting, Londonga jo'naylik... Bu hol meni umrbod badnom etadi, sharmanda qiladi... – U ko'zlarini yashirmoq uchun Jyulendan qo'lini tortib olishga jur'at etdi. Qizning qalbida ayollarga xos uyatchanlik va ibo tuyg'usi yana birdan tug'yon ko'targan edi. – Mayli, meni sharmanda qiling, sizga beradigan *kafolatim* mana shu bo'ladi.

«Kecha men baxtiyor edim, zero tuyg'ularimni jilovlab ola bilgandim», deya o'yladi Jyulen. Biroz sukut saqlab turgach, u o'zini shu qadar tiyib oldiki, qizga sovuqqina qilib dedi:

– Xo'p, siz bilan ikkovimiz Londonga ketyapmiz ham deylik, faraz qilaylikki, siz, o'zingizning ta'biringiz bilan aytganda, sharmanda ham bo'ldingiz. Lekin siz meni o'shandan keyin ham sevishingizga, pochta karetasining o'zidayoq birdan joningizga tegib qolmasligimga kim kafil bo'la oladi? Men zolim emasman, sizni jamiyat ko'z o'ngida badnom etish men uchun yana bir baxtsizlik bo'ladi xolos. Axir bu o'rinda sizning jamiyatdagi nufuzingiz to'siq bo'layotgani yo'q. Hamma balo sizning o'z xarakteringizda. Meni, hech bo'lmasa, bir hafta davomida sevishingiz haqida o'zingizga-o'zingiz kafolat bera olasizmi?

«Ah, qani endi u meni bir haftagina sevsin, bor-yo'g'i bir haftagina, – deya shivirlardi o'zicha Jyulen, – men shu qadar baxtiyor bo'lardimki, keyin o'lsam ham mayli edi. Kelajak bilan nima ishim bor, men uchun hayot degan narsaning o'zi nima? Axir bu lazzat shu daqiqaning o'zidayoq boshlanishi mumkin, o'zim shuni istasam bas, bu faqat o'zimga bog'liq».

Matilda uning xayolga cho'mganini ko'rib turardi.

– Sizga sira ham munosib emasga o'xshayman, – dedi arang u yigitning qo'lidan ushlar ekan.

Jyulen qizni quchoqlab, labidan o'pdi, lekin shu zahoti burchning metin panjasi uning yuragini siqib olgandek tuyuldi. «Agar Matilda o'zini naqadar sevimlini sezib qolsa, hammasidan mosu bo'la-man». Shu boisdan ham qizning og'ushidan chetlashar ekan, u o'zini erkaklarga xos vazmin tutishga harakat qildi.

Shu kuni ham, ertasi kuni ham yigit o'zining cheksiz quvonchini ustalik bilan yashirib yurdi. Yigit hatto qizni bag'riga bosishdek lazzatdan o'zini tiygan daqiqalar ham bo'ldi.

Biroq shunday daqiqalar ham bo'lardiki, u baxtiyorlikdan es-hushini yo'qotib, aql-idrokning barcha dalillarini batamom unutib qo'yardi.

Bir vaqlar Jyulen bog'dagi ovloq bir joyni yoqtirib qolgan edi, u dukcho'p qalin o'sgan joyga borib, xushbo'y butalar orasiga yashirinar va Matildaning panjarador derazasini kuzatganicha o'z mahbubasining beqarorligidan hasrat chekib o'tirardi. Shundoq yonginasida ulkan eman daraxti qad ko'targan bo'lib, uning yo'g'on tanasi yigitni begona ko'zlardan pana qilib turardi.

Kunlardan birida ular Matilda bilan sayr qilib yurib, o'sha joyga borib qolishgan edi, yigit o'sha g'ussali daqiqalarni esladi va birdan yaqinida o'zining naqadar umidsizlikka tushib yurgani bilan hozirgi sevgi nashidasi orasidagi g'oyat keskin farqni yaqqol his etdi, yigitning ko'zlari jiqqa yoshg'a to'ldi va u sevgilisining qo'llarini labiga bosib, shunday dedi:

– Shu yerda men sizning xayolingizda yashaganman, shu yerdan turib derazangizga tikildim va ana shu qo'llaringiz bilan derazani qanday ochishingizni ko'rib, bir on lazzatlanmoq uchun soatlab kuttardim...

Shundan so'ng yigit butunlay es-hushini yo'qotdi qo'ydi. U sira taqlid qilib bo'lmaydigan maftunkor bir samimiyat bilan qizga boshidan kechirgan o'sha alamlı daqiqalar haqida hikoya qila boshladi. Beixtiyor og'zidan chiqayotgan qisqa-qisqa xitoblar o'sha azob-uqubat tugagach, endi uning qanchalar baxtiyor ekanligidan ochiq-oydin dalolat berib turardi.

«Yo Rabbii, nima qilyapman men o'zi – dedi birdan hushiga kelib Jyulen. – Tamom bo'ldim».

Uning qalbini dahshat qopladi, nazarida m-l de Iya Molning ko'zlari endi unga boyagiday mehr bilan boqmayotgandek edi. Bu shunchaki vasvasa edi, biroq Iyulening rangi dokadek oqarib, aft-basharasi o'zgarib ketdi. Uning ko'zlaridagi olov so'ndi, yuzidagi cheksiz va otashin muhabbat ifodasi o'rnini kibr-havo va g'azab ifodasi egalladi.

– Sizga nima bo'ldi, azizim? – deya mehr bilan so'radi undan tashvishga tushgan Matilda.

– Men yolg'on gapirdim, – dedi javoban jahl bilan Iyulen. – Ke-lib-kelib sizni aldab o'tirsam-a. Bu qilg'im uchun o'zimni kechiro-l-mayman. Xudo shohid, sizni nihoyatda hurmat qilaman, shuning uchun sizga yolg'on gapirmasligim kerak. Siz meni sevasiz, menga sodiqsiz, shu boisdan ham sizga yoqish uchun har xil gaplar to'qib chiqarishning sira hojati yo'q edi.

– Yo Xudoyim! Men shu qadar zavq bilan eshitayotgan shu gapla-ringizning bari to'qib chiqarilganmide hali?

– Ha, shunday va men buning uchun o'zimdand juda xafaman, azizim. Bu gaplarning barini bir vaqtlar meni sevgan va juda jonimga tekkan bir ayol uchun to'qib chiqargan edim. Fe'limning juda yomon xususiyati bu, shu gaplarni sizga aytganimdan o'zim ham pushaymon bo'lyapman, meni kechiring.

Matildaning ko'zlaridan duv-duv yosh oqmoqda edi.

– Arzimagan bir narsadan nafsoniyatim aziyat cheksa bas, – deya davom etdi Iyulen, – o'zim ham sezmay faromushxotir bo'lib qolaman, ana shunda la'nati xotiram meni allaqayoqlarga olib qochadi va o'zim ham o'sha xayollarga berilib ketaman.

– Demak, men bexos nafsoniyatingizga tegibman-da? – dedi Matil-da kishining mehrini qo'zg'atuvchi bir soddadillilik bilan.

– Bir kuni sizning shu yerda, ana shu dukcho'p butasi yonida sayr qilib yurib, gul uzib olganingizni esladim. Janob de Lyuz o'sha gulni qo'lingizdan olgan edi, siz uni qaytarib olmadingiz. Men o'shanda sizdan ikki qadam narida turgan edim.

– Janob de Lyuz deysizmi? Bo'lmagan gap, – deya e'tiroz bildir-di Matilda o'ziga xos takabburlik bilan. – Mening bunday qilishim mumkin emas.

– Rost aytyapman, – deya gapida turib oldi Iyulen.

– Siz shunday deyapsizmi, demak, rost ekan, do'stingam, – dedi Matilda ma'yuslik bilan yerga qarar ekan. U ko'p oylardan

buyon janob de Lyuzga bunday iltifot ko'rsatmaganini juda yaxshi bilardi.

Iyulen unga nihoyatda mehri tovlanib qaradi: «Yo'q-yo'q, – dedi u o'ziga-o'zi, – u meni ilgorigidan *kam* sevmaydi».

O'sha kuni kechqurunok Matilda hazil aralash unga de Fervak xonimga ko'ngil qo'ygani uchun ta'na qildi.

– Oddiy bir yigitning izzattalab xonimga oshiq bo'lishi qiziq ko'rinar ekan! Axir uning qalbi shu qadar sovuq bir toifadanki, hatto mening Iyulenim ham unga o't yoqa olmaydi. Lekin u sizni haqiqiy dendi⁵³ qilib qo'yibdi, – deya qo'shimcha qildi u yigitning sochlarini tutamlab o'ynar ekan.

Iyulen Matildaning nafratlanishiga ishonchi komil bo'lib yurgan paytida yengil-boshiga e'tibor berishni o'rgangan va endi, chamasi, chiroyli kiyinishda eng nozik didli pariijlik oliftalardan qolishmaydigan bo'lib qolgandi. Lekin uning o'sha oliftalardan bitta ustun tomoni bor edi: u bir kiyinib olgach, o'z kostyumi haqida o'ylamay qo'yardi.

Matilda esa bir narsadan xafa edi: Iyulen hamon rus maktublarini ko'chirib, ularni marshal bevasiga eltib berishda davom etardi.

XXXII

Yo'lbars

Evoh! Nega bu ishlar boshqacha emas, xuddi shunday bo'lib chiqadi.

Bomarshe.

Bir ingliz sayyohi yo'lbars bilan qay yo'sinda do'stlashgani haqida hikoya qiladi, sayyoh uni bolaligidan boqib o'stiribdi, erkalab parvarish qilibdi, lekin uning stoli ustida doim o'qlog'liq to'pponcha turar ekan.

Iyulen cheksiz baxtiyorlik tuyg'usiga faqat Matilda buni uning ko'zlaridan seza olmaydigan paytlardagina berilar edi. U o'zi o'ylab topgan qoidaga og'ishmay rioya etar va vaqt-vaqti bilan qizga quruq va sovuq muomala qilardi.

Ba'zan u Matildaning beozorligi uning cheksiz sadoqatidan qattiq hayratga tushib, es-hushini yo'qotay derdi. Bunday paytlar-

⁵³ Angliyada o'ziga bino qo'yib, eng so'nggi modada kiyinadigan erkak kishi shunday ataladi (*tarj.*).

da yigit bor irodasi bilan o'zini bosardi-da, qizning oldidan darhol nari ketardi.

Matilda umrida birinchi marta sevmogda edi.

Ilgari uning imillab o'tadigan zerikarli hayoti endi go'yo qanot bog'lab parvoz etardi.

Biroq g'urur biror yo'l bilan o'zini namoyish etishi lozim bo'lgani tufayli u endi sevgisi duchor qilayotgan barcha xavf-xatarni tal-balaracha pisand qilmay yurardi. Endi Jyulen aql bilan ish tutishga majbur bo'lib qoldi, Matilda xavf-xatar haqida so'z ketgandagina unga bo'ysunmasdi. Biroq u bilan beozor va deyarli quloq qoqmay muomala qiladigan qiz endi uydagilarning barchasiga, qarindoshlari yoki xizmatkorlari, baribir, ularga nisbatan yanada takabburroq bo'lib qolgandi.

Kechqurun mehmonxonada, oltmish kishiga yaqin mehmonlar orasida u Jyulenni yoniga chaqirib olar va hech kimga e'tibor bermay, yigit bilan uzoq gaplashib turar edi.

Sulloh Tambo bir kuni ularning yonginasiga kelib o'tirib oldi, biroq qiz unga kutubxonaga borib, Smolletning 1688-yil revolyutsiyasi haqida hikoya qiluvchi kitobini keltirishni buyurdi-da, keyin uning imirsilayotganini ko'rgach: «Marhamat qilib, qaytishga shoshil-mang!» – deya qo'shimcha qildi. Bu gapni u shu qadar yerga kirgizib yuborgudek nafrat bilan aytdiki, Jyulennning ko'ngli iyib ketdi.

– Bu tasqaraning sizga qanday qaraganiga e'tibor berdingizmi? – dedi u qizga.

– Uning tog'asi o'n ikki yildan beri ana shu mehmonxonada yal-toqlanib yuradi, bo'lmasam men uni bir zumdayoq quvib yuborgan bo'lardim.

Sirdan qaraganda u de Kruaznua, de Lyuz va boshqa janoblarga nisbatan odob saqlardi, lekin aslini olganda esa, ularni ham mensi-may muomala qilardi. Matilda bir vaqtlar o'zining ishqiy mojarolari haqida hikoya qilib, Jyulenga azob bergani uchun o'zidan qattiq xafa edi, boz ustiga, u o'shanda bu janoblarga shunchaki iltifot etganlarini Jyulenga juda oshirib aytganini tan olishga endi yuragi dov bermasdi.

O'zining barcha ezgu nyayatlariga qaramay, «Axir bir kuni janob de Kruaznua marmar stolcha ustida qo'lini mening qo'limga xiyol tegizganida men qo'limni darhol tortib olmaganimni faqat sizning jig'ingizga tegish uchungina aytgan edim», – deyishga esa uning ayollik g'ururi yo'l qo'ymasdi.

Endi o'sha janoblardan birontasi qiz bilan bir necha daqiqa gaplashib qolgudek bo'lsa, uning darhol Jyulenga biror zarur ishi chiqib qolar, bu esa yigitni oldidan jo'natmaslik uchun unga bahona bo'lar edi.

U homilador bo'lib qoldi va qiz bu haqda Jyulenga quvonch bilan xabar qildi.

– Xo'sh, endi ham mendan shubhalanasizmi? Kafolat emasmi bu sizga? Endi men bir umrga xotiningiz bo'lib qoldim.

Bu xabar Jyulennning qalbini larzaga soldi; u endi o'zi uchun o'ylab chiqargan o'sha qoidalaridan voz kechishga ham tayyor edi. «Meni deb o'zini halok etayotgan bu bechora qizga qanday qilib atayin qo'pol va sovuq muomala qilishim mumkin axir?» Qiz uning ko'ziga xiyol kasalmand ko'ringan zahoti, hatto aql-idroki biron qattiq gap aytishni taqozo etayotgan paytda ham, u endi Matildaga sovuq muomala qilish-ga botinmasdi, holbuki, achchiq tajribasi ko'rsatib turganidek, bunday shafqatsizlik orasida sevgining umrini cho'zish uchun zarur edi.

– Men otamga maktub yozib, bor gapni unga tushuntirmoqchiman, – dedi yigitga bir kuni Matilda, – u menga faqat otagina emas, do'stim hamdir, shu boisdan uni ortiq bir daqiqa ham aldab yurolmaymiz, bu sizning ham, mening ham sha'nimizga yarashmaydigan ish.

– Yo Rabbii! Nima qilmoqchisiz o'zi? – deya so'radi dahshatga tushib Jyulen.

– O'z burchimni bajarmoqchiman, – dedi qiz javoban ko'zlari quvonchdan porlab, nihoyat, u seviklisiga qaraganda ko'proq hotam-toylik qilmoqchi edi.

– U meni sharmanda qilib quvib yuboradi-ku, axir!

– Uning shunday qilishiga haqqi bor. Va bu huquqni hurmat qilmoq kerak. Men sizning qo'ltig'ingizdan tutaman-da, ikkovimiz kuppa-kunduz kuni uydin chiqib ketamiz.

Hayratdan o'ziga kelmagan Jyulen undan bir hafta sabr qilishni so'radi.

– Sabr qilolmayman, – deya javob qildi qiz, – nomusim shuni talab qilyapti. Bilaman, bu mening burchim va uni darhol bajarmoq kerak.

– Shunaqami hali?! U holda sizga sabr qilishni buyuraman, – dedi qat'iy ohangda Jyulen. – Sizning nomusingiz himoyasiz emas – men sizning eringizman. Bu dadil qadam sizning ham, mening ham butun hayotimizni tubdan o'zgartirib yuboradi. Mening ham o'z huquqlarim bor. Bugun seshanba, kelasi seshanbada esa gersog Retsnikida ziyofat

bo'ladi. Janob de Iya Mol o'sha ziyofatdan qaytganida shveytsar unga sizning mash'um xatingizni topshiradi... U uzzukun sizning gersoginya bo'lishingizni orzu qiladi, men buni juda yaxshi bilaman, uning uchun buning qanday dahshatli zarba bo'lishini bir o'ylab ko'ring axir!

– Siz, ehtimol, qanday dahshatli qasos, demoqchidirsiz?

– Men o'zinga yaxshilik qilgan odamga achinishim, uning boshiga tashvish solganim uchun g'ussa chekishim mumkin, lekin men qo'rqmayman va hech kim hech qachon meni qo'rqita olmaydi.

Matilda Jyulenning gapiga ko'ndi. Qiz unga homilasi borligini aytganidan buyon Jyulen unga birinchi marta shunday buyruq ohangida gapirmoqda edi; u hali hech qachon Matildani bu qadar qattiq sevmagan edi. Uning dilidagi butun mehr-muhabbati qizning hozirgi ahvolini bahona qilib Jyulenning u bilan qo'pol gaplashishidan chalg'imoqda edi. Qiz markiz de Iya Mol oldida gunohiga iqrordan chalg'imoqda edi. Qiz markiz de Iya Mol oldida gunohiga iqrordan chalg'imoqda edi. Qiz markiz de Iya Mol oldida gunohiga iqrordan chalg'imoqda edi. Qiz markiz de Iya Mol oldida gunohiga iqrordan chalg'imoqda edi.

Shu bilan birga, markizdan eshitadigan haqqoniy ta'na-malomatlar ham uni vahimaga solmoqda edi.

Kechqurun u Matildaga dilidagi dard-alamning ana shu ikkinchi sababini so'zlab berdi-da, keyin sevgidan erib ketib, birinchisini ham aytib qo'ya qoldi.

Matildaning chehrasi yorishib ketdi.

– Rosti bilan-a? – deya so'radi u – Meni yarim yil ko'rmaslik siz uchun baxtsizlikmi?

– Bu dunyoda aql bovar qilmaydigan, o'ylasam yuragim qinidan chiqib ketadigan yagona narsa mana shu.

Matilda quvonganidan boshi osmonda edi. Jyulen o'z roliga shu qadar qat'iy amal qilgan ediki, o'zidan ko'ra qiz uni ko'proq sevishiga tamoman inontirib qo'ygandi. Mash'um seshanba kuni ham yetib keldi. Yarim kechada ziyofatdan qaytgan markizga xat topshirishdi. Xatning konvertida bu maktubni shaxsan o'zi ochishi va hech kim yo'qligida o'qib chiqishi lozim ekanligi yozilgan edi.

«Otajon,

O'ramizdagi barcha ijtimoiy aloqalar uzib tashlandi, o'rtada faqat ota-bolalik munosabatimizgina qoldi. Erimdan so'ng Siz hozir ham, bundan keyin ham men uchun dunyodagi eng aziz inson bo'lib qolasiz. Ko'zlarim yoshga to'lgan, Sizning dilingizga qayg'u solayot-

ganimni o'ylab, g'ussa chekyapman, biroq mening qanday isnodga qolganim el og'zida doston bo'lmasligi uchun va Siz mulohaza qilib ko'rib, o'zingiz qanday lozim topsangiz, shunday chora ko'rmog'ingizga fursat bo'lsin, degan maqsadda Sizga aytmog'im lozim bo'lgan gapni ortiq paysalga sololmayman. Agar Sizning cheksiz otalik meh-ringiz (menga har qalay shunday tuyuladi) menga ozgina nafaqa belgilashga imkon bersa, Siz buyurgan joyga, masalan, Shveytsariyaga erim bilan jo'nab ketaveraman. Uning ismi shu qadar benishonki, verrerlik duradgorning kelini bo'lmish Sorel xonim nomini qabul qilgach, Sizning qizingizni hech kim tanimay qoladi. Men yozishga juda qiynalgan ism mana shu. G'azabingizni qo'zg'atayotganimni o'ylasam, dahshatga tushyapman. Sizning g'azabingiz qanchalik adolatli bo'lmasin, hamma aybni Jyulenga qo'yasizmi deb qo'rqaman. Men gersoginya bo'lmayman, otajon, buni men uni sevib qolganim zahoti tushunganman, zero mening o'zim birinchi bo'lib sevib qoldim uni, o'zim uni yo'ldan urdim. Qalbi yuksaklik bobida men Sizning o'zingizga, ajdodlarimizga tortganman, shu boisdan ham hech qanday o'rtamiyona kimsa yoki o'zinga shunday bo'lib tuyulgan odam mening e'tiborimni o'ziga jalb eta olmaydi. Sizning ko'nglingizga qarash uchun janob de Kruaznuaga e'tibor beray deb behuda urindim. Nega endi Siz xuddi shu paytning o'zida mening ko'z o'ngimda, shundoq yonginamda chindan ham munosib yigitning yurishiga yo'l qo'ydingiz? Axir men Giyerdan qaytib kelganimda o'zingiz: «Manovi Sorel tushmagur bilan vaqt o'tkazsang, sira zerikmas ekansan», – degan edingiz-ku. Boyaqish hozir, agar buni tasavvur qilish mumkin bo'lsa, manovi maktubim Sizning boshingizga solajak kulfatdan, xuddi men kabi, qattiq qayg'u chekmoqda. Sizning otalik qahr-g'azabingizning oldini olish mening ixtiyorimda emas, lekin iltimos, mendan ixlosingiz qaytmasin, meni mehringizdan mahrum etmang. Jyulen menga hurmat bilan muomala qilardi. U men bilan so'zlashgan taqdirda ham Sizdan benihoya minnatdorligi tufayli so'zlashardi, zero u tabiatan ancha mag'rur bo'lib, o'zidan yuqori turgan kishilar bilan, ularning kim bo'lishidan qat'i nazar, faqat rasman gaplasha olardi. U ijtimoiy ahvoldagi bu tafovutni tabiatan juda yaxshi his etardi. Mening o'zim bir kuni bog'da uning qo'lini qisib qo'ydim. Men butun sharm-hayoni yig'ishtirib qo'yib, bu gapni faqat Sizga, o'zimming eng yaxshi do'stinga aityapman, bo'lak hech kim va hech qachon eshitmaydi mendan bu iqrorni. Vaqt

o'tadi, nahot Siz ertaga, oradan bir kun o'tgandan keyin ham undan shunday g'azablanaversangiz? Mening gunohimni tuzatib bo'lmaydi endi. Agar istasangiz, u men orqali Sizga benihoya hurmatini izhor qilib, Sizning qahr-g'azabingizga duchor bo'lganidan cheksiz qayg'u chekayotganini aytadi. Siz uni boshqa ko'rmasiz, lekin men u istagan joyga ortidan ketaveraman. Shunday qilishga uning haqqi bor, bu mening burchim, zero u mening erim va bolamning otasidir. Agar Siz mehribonligingiz tufayli tirikchiligimiz uchun olti ming frank belgilasangiz, men bu pulni g'oyat minnatdorchilik bilan qabul etaman, mabodo buni lozim ko'rmasangiz, u holda Jyulen Bezansonda lotin tili va adabiyotidan dars berishga umid qilyapti. U ishni qaysi pog'onadan boshlamasin, imonim komilki, tezda nom chiqaradi. U bilan men benishonlikdan qo'rqmayman. Agar revolyutsiya sodir bo'lsa, uning birinchi rolni o'ynashiga shubhalanmayman. Xo'sh, menga uylanmoqchi bo'lgan o'sha yigitlardan birontasi haqida Siz shunday gapni ayta olarmidingiz? Nima, ularning badavlat amloki bormi? Biroq bu yagona ustunlik meni o'ziga maftun eta olmaydi. Mening Jyulenim, agar otamning homiyligi va bir million pulga ega bo'lsa, mavjud tuzumda ham katta nufuzga erishgan bo'lardi....»

Matilda otasining tajang odam ekanligini bilardi va uning jahldan tushishiga imkon bermoq uchun sakkiz sahifani to'ldirib yozgan edi.

«Nima qilmoq kerak? – deya o'zi bilan o'zi mulohaza yuritardi Jyulen yarim kechada, janob de lya Mol shu maktubni o'qiyotgan paytda bog'ni aylanib yurar ekan. – Birinchidan, mening burchim nimadan iborat, ikkinchidan esa, mening manfaatlarim nimani taqozo etadi? Uning menga qilgan yaxshiliklarining cheki yo'q, usiz men arziyas martabani egallagan ayanchli bir firibgar bo'lardim, keyin, ehtimol, atrofidagi odamlarning nafratiga duchor bo'lishdan qo'rqib, muttasil orqa-oldimga qarab yurishga to'g'ri kelardi. U meni oqsuyaklardek yashashga o'rgatdi. Shu boisdan ham men *muqarrar* qilajak nayranglar, birinchidan, kamroq bo'ladi va, ikkinchidan, uncha jirkanch bo'lmaydi.

U menga bir million bergan taqdirda ham shu qadar yaxshilik qilmagan bo'lardi. Men manovi orden uchun ham, go'yo diplomatiya sohasida ko'rsatgan va umumiy darajadan meni yuqoriroq ko'tarib qo'yadigan xizmatlarim uchun ham faqat undan minnatdor bo'lmog'im kerak.

Agar hozir u qo'lida qalam bilan mening bundan bu yog'iga qanday yo'l tutishim haqida ko'rsatma berishni o'ylayotgan bo'lsa, – qiziq, nimalarni yozarkin?...»

Shu payt birdan janob de lya Molning keksa kamerdineri paydo bo'lib, Jyulenning mulohazalarini bo'lib qo'ydi.

– Markiz sizni, kiyinganmi-kiyinmaganmi, baribir, darhol oldimga kirsin, devaptilar.

So'ngra Jyulenni ichkariga kuzatib borar ekan, kamerdiner asta dedi:

– Ehtiyot bo'ling, janob markiz bag'oyat g'azabga minganlar.

XXXIII

Tushkunlik

Bu olmosga ishlov bera turib, no'noq sangtaroosh uning eng serjilo qirralarini yo'nib tashlabdi.

Asrning o'rtalarida – men nimalar deyapman o'zi – hali Rishelye zamonidayoq fransuz o'z orzu-istagi uchun qattiq kurashardi.

Mirabo.

Jyulen xonaga kirib borganida markiz nihoyatda darg'azab edi chamasi, bu akobir umri bino bo'lib, birinchi marta shunday odob-siz gaplarni tilga olayotgan bo'lsa kerak. U Jyulenni chapanichasiga so'ka boshladi. Qahramonimiz hayratga tushib, ko'ngli ranjidi-yu, biroq uning markizga bo'lgan minnatdorlik tuyg'usiga putur yetmadi. «Anchadan buyon qanchadan-qancha orzu-umidlar, ajoyib rejalarni ko'ngliga tugib yursa-yu, keyin bu badbaxt odam bularning bari bir zumda ko'kka sovurilganini ko'rsa! Lekin men unga biror narsa deb javob qilishim kerak, agar indamay turaversam, u battar g'azabga minadi». Shu payt Tartyufning bir gapi uning esiga tushdi.

– *Men farishta emasman...* Sizga sidqidildan xizmat qildim va siz meni saxiylik bilan taqdirlab yurdingiz... Sizga bo'lgan minnatdorchiligimning cheki yo'q, lekin o'zingiz o'ylab ko'ring, men endigina yigirma ikkiga kirdim... Bu xonadonda meni yolg'iz siz-u o'sha dilbar qiz tushunardingizlar...

– Gazanda! – deya qichqirdi markiz. – Dilbar, dilbar! Uning dilbarligi miyangizga kelgan kuniyoq bu yerdan qochishingiz kerak edi!
– Men qochmoqchi ham bo'ldim: o'shanda Langedokka jo'namoq uchun sizdan ijozat so'ragan edim.

Markiz g'azabiga chidayolmay xonada u yoqdan-bu yoqqa yugurardi. Nihoyat, u yuguraverganidan sillasi qurib, qayg'udan qaddi bukilib, kresloga yiqildi. Jyulen uning o'zicha: «Aslida sira ham yomon yigit emas o'zi...» deya ming'illaganini eshitib qoldi.

– Yo'q, men hech qachon sizga nisbatan yomonlik tilagan emasman! – deya xitob qildi Jyulen markizning oldida tiz cho'kar ekan. Biroq shu zahoti o'zining bu harakatidan qattiq izza bo'lib, darhol o'rnidan turdi:

Markiz es-hushini yo'qotib qo'ygandek edi. Jyulen tiz cho'kkanini ko'rib, u yana yigitni izvoshchilardak boloxonador qilib so'ka boshladi. Ehtimol, bu so'kishlar o'zining qandaydir yangiligi bilan uning diqqatini chalg'itgandir. «Ne ko'rgilik axir! Mening qizim «Sorel xonim» deb ataladimi endi? Bu qanaqasi! Qizim gersoginya bo'lmaydimi hali?» Har gal ana shu ikki fikr uning miyasiga ravshan kelganida uning ichi go'yo ag'dar-to'ntar bo'lardi-da, darhol es-hushini yo'qotib qo'yardi. Jyulen, hali u meni do'pposlab qolmasa edi, deya cho'chib qolgandi.

Hushi joyiga kelib, markiz boshiga tushgan bu kulfatga ko'nika boshlagandek tuyulgan paytlarda u Jyulenga ancha asosli ta'nalar qillard.

– Jo'nab ketish kerak edi, taqdir... – derdi u yigitga. – Bu yerdan jo'nab ketish sizning burchingiz edi... Siz g'irt ablahlik qilibsiz...

Shu payt Jyulen stol yoniga keldi-da, qog'ozga quyidagi so'zlarni yozdi: «Hayot allaqachon toqat qilib bo'lmas darajada jonimga tekkani edi, men unga chek qo'yayapman. Janob markizdan mening cheksiz miinatdorchiligimni qabul etishlarini so'rayman va, shu bilan birga, o'limim u kishining xonadoniga keltiradigan bezovtalik uchun meni afv etishlarini iltimos qilaman».

– Janob markiz mana shu qog'ozni o'qib chiqsalar. Meni o'ldiring, – dedi Jyulen, – yoki bu ishni kamerdiningizga buyuring, Hozir kechasi soat bir bo'ldi, men bog'ning narigi chekkasida devor oldida yuraman.
– Yo'qoling ko'zimdan! Jin ursin! – deya qichqirdi uning ortidan markiz.

«Tushunaman, – deya o'yladi Jyulen, – agar men uning malayini jallodlik vazifasidan xalos etsam, u sira ham qarshilik qilmagan

bo'lardi... Yo'q, o'ldiradigan bo'lsa o'ldira qolsin, marhamat, buni unga o'zim taklif qilyapman... Lekin o'zim-chi, jin ursin, o'zim hayotni yaxshi ko'raman-ku axir... Men o'g'lim uchun yashamog'im kerak».

Bog'da o'ziga qutqu solayotgan xatarni qattiq his etganicha bir necha daqiqa aylanib yurganidan so'ng xayolida birinchi marta shunday aniq paydo bo'lgan bu fikr tezda uning butun vujudini qamrab oldi.

O'zi uchun yangi bo'lgan bu tashvish uni juda ehtiyotkor qilib qo'ydi. «Bu tiyiqsiz odam bilan qanday muomala qilish haqida birona kishi bilan maslahatlashmoq kerak... U hozir aqlidan ozib yuribdi, qo'lidan har bir ish keladi, Fuke juda yiroqda, innaykeyin markizdek bir odamning ko'nglidan nelar kechayotganini u qayoqdan ham bilsin.

Graf Altamira... Lekin u umrining oxirigacha buni sir saqlab yuradi, deb kim kafolat bera oladi? Shunday qilish kerakki, biror odam bilan maslahatlashib ko'rishga urinishim birona yomon oqibatga olib kelmasin va busiz ham yomon ahvolimni battar chatoqlashtirib qo'ymasin. Afsus! Chamasi, badqovoq abbat Pirardan bo'lak maslahatlashadigan odamim yo'qqa o'xshaydi... Biroq u hamma yansenistlar kabi tor fikr yuritadi... Kiborlar jamiyatini biladigan birona muttaham tezuitning menga ko'proq foydasi tekkan bo'lardi... Abbat Pirarga kelsak, o'z jinoyatim haqida so'z ochishim bilanoq meni do'pposlashdan ham qaytmaydi u».

Jyulenni yana Tartyufning arvohi qo'lladi. «Mana bu yaxshi fikr: Uning oldiga borib, gunohlarimga tavba qilaman». Bog'da ikki soat sayr qilib yurgach, u ana shunday qaror qildi. U endi hozir o'q yeb yiqilishi mumkinligi haqida o'ylamay qo'ygandi. Uni qattiq uyqu bosmoqda edi.

Ertasi kuni azonlab Jyulen Parijdan chiqib, ancha yo'l yurdi-da, qattiqqo'l yansenistning uyiga yetib bordi. Yigit gunohlariga iqror bo'lib aytgan barcha gaplar abbat uchun u qadar yangilik bo'lmaganini ko'rib qattiq hayratga tushdi.

«Chamasi, bu o'rinda men o'zimni ayblamog'im kerak», derdi o'ziga-o'zi abbat. Shu tobda uning g'azablanishdan ko'ra ko'proq tashvishga tushib qolgani yaqqol sezilib turardi.

– O'zim ham deyarli sezgan edim bu ishqiy mojaroni. Lekin sizga bo'lgan mehrim tufayli, badbaxt yigit, bu gapni otasiga shama qilishdan o'zimni tiygan edim...

– Ammo, sizningcha, nima qilarkin u? – dedi betoqat bo'lib Jyulen.

Shu daqiqada yigit dilida abbatga mehri tovlanib turar va shu boisdan ham manov'i ko'ngilsiz gaplar uning uchun juda og'ir botmoqda edi.

– Nazarimda, uning uchta imkoniyati bor; – deya davom etdi u. – Birinchidan, janob de Iya Mol meni o'ldirishi mumkin, – shundan so'ng u abbatga go'yo o'zini-o'zi o'ldirgan odam sifatida izohnoma yozib, markizga tashlab kelganini aytib berdi. – Ikkinchidan, markiz bu ishini graf Norberga topshirishi mumkin. Shunda graf meni duelga chaqiradi.

– Xo'sh, siz uning bu chaqiruvini qabul qilasizmi? – g'azab bilan o'rnidan sapchib turar ekan, so'radi abbat.

– Siz gapimni oxiriga yetkazishinga qo'ymayapsiz. Turgan gap, men hech qachon o'z valine'matimning o'g'liga qarata o'q uzmaganim bo'lardim.

Uchinchidan, u meni bu yerdan biror yoqqa jo'natib yuborishi mumkin. Agar u menga Edinburg yoki Nyu-Yorkka jo'nang desa, buyrug'ini bajaraman. Shunda mademuazel de Iya Molning homiladorligini yashirishlari mumkin, lekin men o'g'limni o'ldirib yuborishlariga sira ham yo'l qo'ymayman.

– Imoningiz komil bo'lsin, bu axloqsiz odamning miyasiga keladigan birinchi fikr ana shu bo'ladi...

Bu orada Matilda, Parijda xavotir olaverib, aqldan ozay degandi. U otasi bilan ertalab yettilarda ko'rishgan edi. Markiz unga Jyulening izohnomasini ko'rsatdi. Shundan beri u o'zini qayerga qo'yarini bilmas, Jyulen bu ahvolda o'zini o'ldirishim eng olibjanob ish bo'ladi, deya ahd qilmadimikin, degan dahshatli fikrdan azob chekar edi. «Hatto mendan bir og'iz maslahat ham so'ramadi-ya», derdi u o'ziga qayg'u-alam bilan.

– Agar u o'lgan bo'lsa, men ham bu dunyoda yashamayman, – derdi u otasiga. – Uning o'limiga siz aybdor bo'lasiz... Ehtimol, bundan boshingiz osmonga yetar... Lekin uning xotirasi haqqi ont ichamanki, men, birinchidan, motam kiyimini kiyaman va hamмага o'zimni *Sorelning bevasi*, deb e'lon qilaman. Keyin shunday imzo chekib, uning dafn marosimiga taklifnoma tarqataman, shuni bilib qo'ying... Men qo'rqqulik ham qilmayman, yashirinib ham o'tirmayman.

Qizning sevgisi telbalik darajasiga yetib bormoqda edi. Endi markizning o'zi shoshib qoldi.

U sodir bo'lgan voqeaga birmuncha oqilona qaray boshlagan edi. Matilda nonushta qilgani tushmadi. Markiz buni ko'rib, ancha yengil tortdi, eng muhimi esa qizi, ma'lum bo'lishicha, bu gaplar haqida onasiga «churq» etib og'iz ochmaganidan uning ko'ngli ko'tarilgan edi.

Jyulen otdan tushgan zahoti Matilda unga odam yubordi va yigit uning oldiga chiqishi bilanoq deyarli oqsochining ko'z o'ngida uning bo'ynidan quchib oldi. Jyulen bu jo'shqinligi uchun qizdan uncha minnatdor bo'lmadi, abbat Pirar bilan uzoq maslahatlashib o'tirganidan so'ng u juda ehtiyotkor bo'lib qolgan va har xil imkoniyatlarni birma-bir sanab, chamalab ko'rish natijasida sovuqqonlik bilan ish yuritishga ahd qilgan edi. Matilda ko'zlariga yosh olib, yigitga uning o'zini o'zi o'ldirishi haqidagi o'sha xatini ko'rganini aytdi.

– Otam hali fikridan qaytib qolishi mumkin. Mendan marhamatingizni ayamay, darhol Villekega jo'nang, biznikilar stol yonidan turmaslaridan avval otga mining-da, jo'nab keting. – Jyulening joyidan qo'zg'almay unga hayratlanib, sovuq qarab turganini ko'rgach, qiz yig'lab yubordi.

– Ishlarimizni yuritishni menga qo'yib ber! – deya xitob qildi u yigitning ko'ksiga tashlanib, uni mahkam quchoqlar ekan. – Faqat noilolik yuzasidan sendan vaqtincha ayrilayotganimni juda yaxshi bilasan-ku axir. Mening oqsochim nomiga xat yoz, faqat manzili begona qo'l bilan yozilgan bo'lsin, men esa senga jild-jild qilib yozib turaman. Xayr, jonginam! Qocha qol tezroq!

Qizning oxirgi so'zi Jyulenga og'ir botgan bo'lsa-da, lekin u har qalay itoat etishni lozim topdi. «Doim shunday bo'ladiki, – deya xayolidan o'tkazdi u, – bu odamlar hatto eng yaxshi daqiqalarida ham biror gaplari bilan mening nafsoneyatimga tegadilar».

Matilda otasining barcha oqilona rejalarni qat'iyan rad etdi. U quyidagi shartlar bajarilmasa, hech qanday bitimga kelishni istamasdi: u albatta Sorel xonim bo'ladi va eri bilan Shveytsariyada kamtarona hayot kechiradi yoki u bilan otasining Parijda qoladi. U bolani yashirincha tug'ish haqida hatto eshitishni ham istamasdi. – U holda har xil fisq-fujur gaplar boshlanadi, keyin isnodan qutulib bo'lmaydi. To'ydan so'ng ikki oy o'tgach, erim bilan sayohatga jo'namn, ana shunda barchaga mening o'g'limni o'z vaqt-soatida tug'ilgandek qilib ko'rsatishdan osoni bo'lmaydi.

Qizning bu o'jarligidan markiz avvaliga qattiq g'azablandi, keyin esa, nihoyat, ikkilanib qoldi. Bir kuni u xiyol jahlidan tushdi.

– Ma, manovini ol, – dedi u qiziga, – bu o'n ming renta sovg'a qilayotganim haqidagi hadyanoma, uni o'sha Jyuleningga jo'natib yubor, unga aytib qo'y, agar fikrimdan qaytgudek bo'lsam, bu hadyanomani qaytarib ololmasligim uchun tezroq biror chora ko'rib qo'ysin.

Matildaning buyruq berishni yaxshi ko'rishini bilgan Jyulen nima maqsadda ketayotganini o'zi ham bilmay, faqat unga yon berish uchungina yuz chaqirimcha yo'l bosib, Villekega bordi-da, u yerdagi fermerlarning hisob-kitob daftarlarini tekshirib ko'rdi; markizning xayr-saxovati unga qaytish uchun bahona bo'ldi. Yigit bu paytga kelib Matildaning eng sodiq ittifoqdoshi bo'lib qolgan abbat Pirarning huzuriga boshpana izlab bordi. Markiz har gal maslahat so'rab abbatga murojaat qilganida, u qonuniy nikohdan bo'lak har qanday o'zga yo'l yaratgan Parvardigor oldida gunoh ekanligini isbotlashga harakat qilardi.

– Baxtimizga, – deya qo'shimcha qilardi abbat, – hayotiy tajriba ham bu o'rinda din tomonidadir. Mademuazel de Iya Mol ana shu tiyiqsiz tabiati bilan o'zi yashirishni istamaydigan narsani sir saqlab yurishiga imoningiz komilmi? Agar siz to'yning taomiliga binoan ochiqdan-ochiq o'tkazilishiga rozi bo'lmasangiz, jamiyatda bu sirli tengsiz nikohni ancha ko'proq g'iybat qilib yurishadi. Hammasini birvarakayiga e'lon qilish kerakki, toki chindan ham hech qanday shubha tug'ilmasin va hech qanday sirga o'rin qolmasin.

– To'g'ri aytasiz, – deya xayolga cho'mib uning fikriga qo'shildi markiz. – Bizning zamonamizda bu to'y haqidagi mishmishlar uch kundan keyinok ahmoq va arzimas odamlar shug'ullanadigan bema'ni bir g'iybatdek tuyula boshlaydi. Biz hukumatning yakobinchilarga qarshi qaratilgan biror yirik tadbir qo'llashidan foydalanib, uning ortidan sezdirmay to'yni ham o'tkazib yubormog'imiz lozim bo'ladi.

Janob de Iya Molning do'stlaridan ikki-uchtasi ham abbat Pirarning fikriga qo'shilishmoqda edi. Ular ham, Matildaning qat'iy xarakter bironta boshqa chora qo'llashga yo'l qo'ymaydi, deb hisoblashardi. Ana shu ajoyib mulohazalardan keyin ham markiz dilida, qizini gersoginya qilish haqidagi orzusidan butunlay voz kechish lozim, degan fikrga sira ko'nika olmas edi.

Uning xotirasi, uning xayoloti, o'zining yoshligida amalga oshirishi mumkin bo'lgan turli-tuman sarguzasht va ustomonliklarni jonlan-

tirardi. Zaruratga bo'ysunish, qonundan cho'chish markizga o'zidek nufuzli bir odam uchun bema'ni va sha'niga to'g'ri kelmaydigan nar-sadek tuyulardi. So'nggi o'n yil ichida u qizining kelajagi to'g'risida ajoyib orzu-umidlarga berilib yurgani uchun endi qattiq jazosini tortmoqda edi.

«Axir kim o'ylabdi shunday bo'ladi deb?! – xayolan xitob qilardi u. – Shunday mag'rur, shunday aqli qiz-a! Axir u o'z nasl-nasabi bilan mendan ham ko'proq faxrlanar edi-ku! Hali u yosh qizaloqlik paytidayoq Fransiyaning eng oldi odamlari uni kelinlikka so'rashgan edi. Ha, shunday bema'ni ish qilmoqlik uchun har qanday aql-idrokni unutish kerak! Zamonaning o'zi shunaqa: hamma narsa ayqash-uyqash bo'lib ketdi. Kelajakda bizni butunlay tartibsizlik kutmoqda».

XXXIV

Aqli odam

Prefekt baytalida ketib borar ekan, o'zicha: «Ajab amas, men ministr, Kengash raisi, gersog bo'lib ketsam... Urushni men mana bunday olib borardim... Har xil yangilik tarafdorlarini mana bunday qilib tor-mor etardim-da, oyoqlariga kishan urardim», deya xayol qilib borardi.

«Globus».

O'n yillarcha davom etgan shirin xayollarning qudratli hukmini aql-idrok dalillari bilan yengib bo'lmas ekan. Markiz jahl qilish aqlidan emas, degan fikrga qo'shilardi, biroq qizi bilan Jyulenni sira kechira olmasdi. «Qani endi o'sha Jyulen ittifoqo biror falokatga yo'liqib o'lib ketsa...» – deya o'ylardi u ba'zan. Shu yo'sinda aqlga to'g'ri kelmaydigan orzular bilan o'ziga tasalli bermoqchi bo'lardi. Bo' esa abbat Pirarning barcha dono maslahatlari ta'sirini yo'qqa chiqarardi». Oradan bir oy o'tdi, lekin ular hamon bir bitimga kelisha olmadi.

Bu oilaviy ishda, xuddi siyosiy ishlardagi kabi, markizning miyasiga ajoyib fikrlar kelib qolardi-da, u shu bilan ikki-uch kun ilhomlanib yurardi. Ana shunda u har qanday bo'lak rejani rad etardi, chunki bunday rejalar sog'lom mulohazalarga asoslangan bo'lardi. Sog'lom mulohazalar esa markizga faqat ular uning o'zi xush ko'rgan

rejani qo'llab-quvvatlagan paytdagina yoqardi. Uch kun davomida u haqiqiy shoirilarga xos bir ilhom bilan ishini o'zi istagan izga solish ustida mehnat qilardi, biron oradan yana bir kun o'tardi-da, markiz bu gaplarni ortiq o'ylamay qo'yardi.

Avvaliga Jyulen hayron bo'lib yurdi – u markizning sustkashlik qilishidan gangib qolgan edi, biroq oradan bir necha hafta o'tgach, u janob de Iya Molning bu ish yuzasidan qanday qarorga kelishni bilmay qolganini tushuna boshladi.

De Iya Mol xonim va uydagi barcha bo'lak odamlar, Jyulen ularning yer-mulklarini boshqarish ishlari bo'yicha provinsiyaga jo'nagan, deb o'ylashardi. Yigit abbat Pirarning uyida yashirilib yurar va deyarli har kuni Matilda bilan ko'rishib turar edi. Har kuni ertalab qiz otasining oldiga kirardi-da, u bilan bir soatcha gaplashib o'tirardi. Lekin ba'zan ular butun xayollarini qamrab olgan bu ish haqida haftalab so'zlashmay qo'yishardi.

– O'sha yigitning qayerda ekanligini men hatto bilishni ham istamayman, – dedi bir kuni qiziga markiz. – Mana, bu xatni unga yuboring.

Matilda xatni o'qib chiqdi:

«Langedokdagi yerlar yiliga 20 600 frank daromad beradi. Shundan 10 600 frankni qizimga va 10 000 frankni janob Jyulen Sorelga sovg'a qilaman. Yerlar ham, albatta, ularga o'tadi. Notariusga aytib, ikkita alohida vasiqa tayyorlab, ertaga oldimga olib kirsinki, shundan so'ng oramizdagi barcha aloqalar uziladi. Ah, taqsir! Men sizdan shuni kutganmidim?»

Markiz de Iya Mol»

– Chin qalbindan minnatdorchilik bildiraman, – dedi quvnoq ohangda Matilda. – Biz Ajen va Marmand yaqinidagi d'Egiyon qasriga ko'chib boramiz. Aytishlaricha, u yerlar juda xushmanzara joylar bo'lib, Italiyaning o'zginasi emish.

Bu tuhfa Jyulenni nihoyatda hayratga soldi. Endi bu ilgari biz bilgan o'sha bukilmas va sovuqqon odam emasdi. O'g'lining taqdiri avval-boshdanoq uning butun fikr-xayolini chulg'ab olgandi. Kutilmaganda qo'lga kirayotgan va o'zidek kambag'al bir odam uchun ancha katta tuyuladigan bu boylik uni shuhratparast qilib qo'ydi. Endi xotini bilan ikkovining 36 000 ming frank rentasi bor edi. Matildaga kelsak, uning butun vujudi endi o'zi doim faxrlanib

erim deb ataydigan Jyulenni sevishtdek yagona bir tuyg'u bilan band edi. Uning butun izzat-nafsi faqat ana shu nikohni tan olmoqlariga muvaffaq bo'lishga qaratilgan edi. U o'z taqdirini shunday ajoyib yigit bilan bog'lab juda aqli ish qilgani uchun o'ziga tinimsiz tahsin o'qirdi. Shaxsiy fazilatlar... U tayanadigan va o'zi yaxshi ko'radigan dalil ana shu edi.

Uzoq davom etgan ayriliq, turli-tuman ishlar, ba'zi-ba'zida uchrashib, o'z sevgilari haqida gaplashib olish, bularning bari bir vaqtlar Jyulen kashf etgan dono siyosatning samarali ta'sir qilishiga nihoyatda yordam bermoqda edi.

Nihoyat, Matilda o'zi endi chinakamiga sevib qolgan odam bilan ahyon-ahyondagina uchrashayotganidan toqati toq bo'lib, qalbi g'alayonga keldi.

Jahl ustida u otasiga Otello ruhidagi so'zlar bilan boshlangan bir xat yozdi:

«Men jamiyat janob markiz de Iya Molning qiziga bag'ishlashi mumkin bo'lgan oqsuyaklarga xos huzur-halovatdan Jyulenni afzal ko'rdim. Mayda shuhratparastlik va bema'ni manmanlikning bu quvonchlarini men tan olmayman. Mana, bir yarim oydirki, erim bilan judolikda yashayapman. Sizga bo'lgan hurmatimni izhor qilmoq uchun shuning o'zi ham yetarli bo'lsa kerak. Kelasi haftaning payshanba kunigacha men tug'ilgan uyimni tark etaman. Sizning saxovatingiz tufayli biz endi davlatmand odam bo'lib qoldik. Muhtaram abbat Pirardan bo'lak hech kim sirimdan voqif emas. Men to'g'ri uning oldiga boraman, u bizni nikohlab qo'yadi, bir soatdan keyin esa biz Langedokka jo'naymiz va Sizning ijozatingiz bo'lmaguniga qadar Parijga qaytib kelmaymiz. Faqat bir narsadan yuragim siqilyapti: bu gaplarning bari Siz va mening to'g'rimda nordon latifalar to'qilishiga sabab bo'ladi. Birona ahmoqning hazil-mutoyibasidan so'ng bizning jasur Norberimiz Jyulenga dag'dag'a qilishga majbur bo'ladi. – Ana shunda, – men Jyulenni yaxshi bilaman, – shunga ta'sir ko'rsatolmay qolaman. Ko'z o'ngimizda isyon ko'targan plebeyning qalbi namoyon bo'ladi. Sizdan tiz cho'kib iltimos qilaman, otajon, kelasi payshanba kuni janob Pirarning cherkoviga mening nikoh marosimimga albatta boring. Shunda siz turli g'iybatlarning oldini olgan va yagona o'g'lingiz bilan mening erim hayotini xavf-xatardan saqlab qolgan bo'lasiz...» va hokazo, va hokazo. Bu maktub markizning yuragiga g'ulg'ula solib qo'ydi. Demak, endi *birona qarorga kelish zarur*. Barcha ko'nikmalari,

barcha do'stona aloqalari markiz uchun hech qanday ahamiyatga ega bo'lmay qoldi.

Ana shu qaltis sharoitda birdan uning yoshligidagi buyuk sinovlar-da toblangan xarakterining barcha muhim xususiyatlari namoyon bo'ldi. Muhojirlik uqubatlarini uni xayolparast qilib qo'ygan edi. Ikki yil davomida ulkan boylikka ega bo'lib, qirol saroyida obro' orttirib yurgach, 1790-yil birdan uni muhojirlikning dahshatli komiga tashladi. Bu og'ir hayot maktabi yigirma ikki yoshli yigitning qalbini qaytadan bichib tikkandek bo'ldi. U aslida o'zini hisobsiz boyligi o'rtasida o'tov tikkan jahongirdek his etardi, markiz sira ham bu boylikning asiri bo'lib qolmadi. Biroq uning qalbini oltinning halokatli og'usidan saqlab qolgan xuddi ana shu tuyg'ular markizni boshqa bir ishtiyonning qurboni qilib qo'ygan edi; u nima qilib bo'lsa-da, qizi uchun gersoginyalik unvoniga erishishni orzu qilardi.

O'tgan ana shu bir yarim oy ichida markiz gohida birdan xayoliga kelib qolgan fikrga bo'ysunib, Jyulenni davlatmand odam qilib qo'ymoqchi ham bo'lardi, yo'qsillik uning o'zi, ya'ni markiz de lya Mol uchun qandaydir inson qadrini xo'rlaydigan, sharmandali bir narsa, uning kuyovi uchun esa aql bovar qilmaydigan bir hol bo'lib tuyular va u orqa-oldiga qaramay pul sarflay boshlar edi. Ertasi kuni esa xayoli uni tamoman boshqa yoqqa qarab olib qochardi; uning nazarida, Jyulen isrofgarchilik darajasiga borib yetayotgan bunday saxovatning ma'nisini tushunadigan, ismini o'zgartirib, Amerikaga qochib ketadigan va u yerdan Matildaga maktub yo'llab, bundan buyon o'zini yo'q deb hisoblashni iltimos qiladigandek tuyulardi. Janob de lya Mol bu xatni yozilgan, deb tasavvur qilari ekan, uning qiziga qanday ta'sir qilishini ko'z o'ngiga keltirmoqchi bo'lardi.

Barcha bu orzularni Matildaning *chinakam* maktubi parokanda qilib yuborgan kuni markiz Jyulenni qanday qilib o'ddirsam yoki g'oyib bo'lishga majbur etsam, deya uzoq xayol surib yurganidan so'ng, birdan uning ko'ngli yigitga ajoyib mavqe yaratib berishni tusab qoldi. U Jyulenga o'z amloklaridan birining nomini beradi, xo'sh, unga unvon ham olib bersa nima qiladi? Uning qaynotasi gersog Shonskiy yolg'iz o'g'li Ispaniyada halok bo'lgach, o'z unvonini Norberga bermoqchi bo'lib yurgani haqida unga bir necha marta gapirgan edi...

«Jyulennning ish sohasidagi ajoyib qobiliyati, beqiyos jasorati va, ehtimol, bir qadar shukuhga ega ekanligini tan olmay ilojim yo'q, - deya mulohaza yuritardi o'zicha markiz. - Biroq qalbining tubida

qandaydir kishini qo'rqitadigan jihati bor uning. U hammada shunday taassurot qoldiradi, demak, chindan ham allanima bor». (Bu «allanima» ni ilg'ab olish qanchalik qiyin bo'lsa, u keksa markizning jo'shqin xayolini shunchalik vahimaga solardi.)

«Mening qizim tunov kuni yozgan xatida (biz bu xatni keltirib o'tirmadik) «Jyulen bironta ham salon, bironta ham to'daga qo'shilib olmadi», deya buni juda nozik ifoda qilib bergandi. U munga qarshi bironta ham to'daning yordamiga orqa qilmayotir; demak, agar men undan yuz o'girsam, u yolg'iz o'zi shumshayib qolaveradi... Bu hol uning jamiyatning hozirgi ahvolini bilmasligidan dalolat bermasmikin? Men unga: mavqeini oshirib, nufuzga ega bo'lmoqqa faqat salonlarning yordamidagina erishish mumkin, deb ikki-uch marta aytgan edim...

Yo'q, unda qulay fursatni sira ham qo'ldan boy bermaydigan biron-ta suloh odamga xos quvlik va epcillik yo'q... Bu xarakter Lyudovik XI ruhiga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Boshqa tomondan olganda esa men uning sira ham yuksak qoidalarga amal qilmayotganini aniq ko'rib turibman. Men uni tushunolmay qoldim... Ehtimol u o'z tuyg'ulariga erk bermaslik uchun ham barcha bu qoidalarni o'ylab topgandir?

Bir narsaga shubha qilmasa bo'ladi: u nafratga sira ham dosh bera olmaydi, men xuddi ana shu narsa bilan uni jilovlab turibman.

U nasl-nasab oldida sajda qilmaydi, ochig'ini aytganda, bizni sidqidildan hurmat qilishini sezmayotirman. Bu - uning kamchiligi. Biroq, oxir-oqibatda, seminariyada tahsil ko'rgan bironta pastkash faqat pul va hayotiy noz-ne'matlarning yetishmasligi tufayliga armon qilishi mumkin. Jyulennning dardi esa butunlay boshqacha, u o'zidan nafratlanishlariga sira ham yo'l qo'ymaydi».

Qizining maktubidan iskanjaga tushib qolgan janob de lya Mol qandaydir qarorga kelish lozimligini yaxshi tushunardi. Shu boisdan ham avvalo eng muhim bir narsani aniqlab olmoq lozim edi: «Jyulen qizimning ko'nglini ovlashga jur'at etishiga mening qizimni dunyodagi hamma narsadan ortiq ko'rishim va yuz ming ekyu rentaga ega ekanligimni bilgani sabab bo'lmadimikin?

Matilda meni buning aksiga ishonirmoqchi bo'lyapti... Yo'q, qadrlri janob Jyulen, men bu masalada sira ham shubha bo'lmasligini istayman.

Bu nima o'zi - chindan ham haqiqiy, tiyiqsiz, yuragini to'satdan zabt etgan muhabbatmi? Yoki bu jamiyatning yuqori pog'onasiga ko'tarilish, o'ziga tezlik bilan ajoyib mavqe yaratish yo'lida pastkashlik

bilan qilingan nayrangmi? Matilda – juda ziyrak qiz, u ana shu muhloza Jyulenni mening ko'z o'ngimda badnom etishi mumkinligini darhol sezgan, shu boisdan ham u, yigitni o'zim birinchi bo'lib seviz qoldim, deya iqrar bo'lyapti.

Nahot shunday mag'rur qiz es-hushini butunlay yo'qotib, oldindan shunday shama qilsa! Kechqurun bog'da uning qo'lini qisib qo'ygan-mish – qanday dahshat, uni yoqtirishi haqida ishora qilmoq uchun go'yo boshqa adabliroq usul qurib qolganday!

Kimki o'zini oqlamoqchi bo'lsa, u sirini oshkor qiladi, men Matilda-ga ishonmayman...» Bu kecha markizning mulohazalari odatdagiga qaraganda qat'iyroq va izchilroq edi. Biroq tarki odat – amri mahol ekan: u qiziga xat yozib, vaqtdan yana biroz yutishga qaror qildi, zero endi ularda saroyning bir xonasidan ikkinchi xonasiga maktub yo'llash odat tusiga kirib qolgan edi. Janob de lya Mol Matildani fikridan qaytarmoq uchun u bilan bahslashishga botinmadi. U o'zining daf'atan yon berib qo'yishidan cho'chirdi.

MAKTUB

«Yana tentaklik qilishdan o'zingizni tiying, mana Sizga janob kavalier Jyulen Sorel de lya Verney nomiga yozilgan gusarlar poruchigining patentini. Uning uchun nima ishlar qilayotganimni bir ko'rib qo'ying. Men bilan bahslashmang va hech nimani so'ramang. Marhamat qilib, yigirma to'rt soat ichida o'z polki turgan Strasburgga yetib borsin. Mana mening bankirim nomiga yozilgan tilxat, so'zsiz itoat eting».

Matildaning qalbini cheksiz sevgi va quvonch tuyg'usi qamrab oldi, u o'z g'alabasidan foydalanishga qaror qildi-da, darhol javob yozdi.

«Agar Siz uning uchun nima ishlar qilayotganingizni bilganida, janob de lya Verney o'z minnatdorchiligini qanday izhor qilishni bilmay, oyog'ingizga yiqilgan bo'lardi. Ammo o'zining shunday tantiliga qaramay, otaginam meni unutib qo'yayptilar – qizingizning nomusi xavf ostida qolyapti axir. Kichik bir nojo'ya harakat unga umrbod dog' tushirishi mumkin, u holda hatto yigirma ming ekyu renta ham bu isnodni yuvib keta olmaydi. Men bu patentni janob de lya Verneyga Siz kelasi oy ichi mening to'yimni Villekeda oshkor o'tkazib berishni va'da qilgan taqdiringizdagina yuboraman. Iltijo qilaman, shu muhlalni o'tkazib yubormang, zero shundan so'ng Sizning qizingiz de lya Verney xonim nomini qabul qilmasa, odamlarning ko'ziga ko'rina olmay qoladi. Meni ana shu Sorel ismidan xalos etganingiz uchun

Sizdan, dadajon, naqadar minnatdor ekanligimni bilsangiz edi...» va hokazo, va hokazo.

Matilda o'z xatiga sira kutilmagan javob oldi.

«Marhamat aylab, aytganimni qiling, bo'lmasam hammasidan voz kechaman. Qaltirang, tentak qiz. O'sha Jyuleningiz haqida men hali hech qanday tasavvurga ega emasman. Sizning o'zingiz-ku uni mutlaqo bilmaysiz. Darhol Strasburgga jo'nasin-da, o'zini munosib tutsin. Men o'z qarorimni ikki haftadan so'ng xabar qilaman».

Bu qat'iy javob Matildani qattiq hayratga soldi. «Men Jyulenni kimligini bilmayman...» Bu so'zlar uning xayolini o'ziga rom etib, qiz shu zahoti turli ajoyib imkoniyatlarni tasavvur qilar va ularni haqiqat, deya o'ylay boshlardi. «Mening Jyulenim shu qadar aqliligi, uning yuksak idroki salonlarning bemaza qolipiga mutlaqo mos tushmaydi, tabiatining ajoyibligidan dalolat beruvchi xuddi mana shu narsa otamni cho'chityapti. Biroq agar men uning ko'ngliga qaramasam, ish oshkora janjalgacha yetib boradi, shov-shuv ko'tarilishi esa, jamiyatda mening obro'yimni tushiradi va, ehtimol, hatto Jyulenni ham mendan birmuncha sovutib qo'yadi. Bunday shov-shuvdan keyin esa... kamida o'n yil nochor hayot kechirishga to'g'ri keladi. Faqat ulkan boylikka ega bo'lgan taqdirdagina o'zingga erni shaxsiy fazilatlariga qarab tanlashing mumkin, aks holda, hammaga kulgi bo'lasan. Agar men otamdan yiroqda yashaydigan bo'lsam, shu yoshida u meni osongina unutib yuborishi ham mumkin... Norber bironta dilbar va epcchil ayolga uylanadi. Gersoginya Burgundskaya kekxa Lyudovik XIV ning ko'nglini olib, o'ziga shaydo qilishning uddasidan chiqqan-ku axir».

U itoat etishga ahd qildi, biroq otasining xatini Jyulenga ko'rsatishga yuragi dov bermadi. Yigitning tiyiqsiz xarakterini bilgani uchun ham qiz uning biror nojo'ya ish qilib qo'yishidan cho'chirdi.

U kechqurun Jyulenga uning endi gusarlar poruchigi ekanligini aytganida yigit benihoya xursand bo'lib ketdi. Jyulenni xom xayollari va o'z o'g'liga bo'lgan bunday yangi mehr-muhabbatini bilgan odam uning naqadar xursand bo'lganini yaxshi tasavvur qilishi mumkin. Ismi sharifining o'zgarishini eshitib, u mutlaqo esankirab oldi.

«Shunday qilib, mening romanim nihoyasiga yetdi, – dedi u o'zi-ga-o'zi, – va men buning uchun faqat o'zimdanda minnatdor bo'lmog'im lozim. Men manovi iblisdek mag'rur qizni o'zimni sevishga majbur etdim, – deya o'ylardi u Matildaga qarab-qarab qo'yar ekan, – otasi usiz yashay olmaydi, unga esa yorug' dunyo mensiz qorong'i ko'rinadi».

XXXV

Xatar

Ato et menga, yo Tangrim,
o'rtamiyonalikni!

Mirabo.

Uning qalbi masrur bo'lib, yigit Matildaning jo'shqin erkalanish-lariga arang javob berardi. U qovog'ini solganicha indamay o'tirardi. Matildaga u hali hech qachon bu qadar ajoyib ko'rinmagan va qiz hali hech qachon uni bunday sajda qilish darajasida sevmagan edi. U Jyulenning haddan tashqari ta'sirchan g'ururi hamma ishni buzib qo'ymasa go'rga edi, deya qattiq xavotirda edi.

Qiz abbat Pirarning ularnikiga deyarli har kuni kelib ketayot-ganini ko'rgan edi. Ehtimol, Jyulen o'sha odam orqali otasining ni-yatlari haqida biror narsa bilib olgandir? Yoki, balkim achchiq ustida markizning o'zi unga xat yozib yuborgandir? Bo'lmasam shunday quvonchli xabardan keyin ham Jyulenning qovog'ini solib o'tirishini qanday tushunmoq kerak? Bu haqda uning o'zidan so'rashga qizning yuragi dov bermasdi.

Kimsan Matildaning yuragi dov bermay o'tirsa-ya!

Shu daqiqadan boshlab uning Jyulenga bo'lgan muhabbati-ga bexosdan qandaydir dahshatga o'xshash bir tuyg'u suqilib kirgandek bo'ldi. Bu bag'ritosh qiz o'z sevgisi orqali butun Parij qoyil qoladigan zeb-ziynat ichida tarbiyalangan bir boyvuchcha his etishi mumkin bo'lgan barcha iztiroblarni dilidan kechirib bo'lgandi.

Ertasi kuni azonlab Jyulen abbat Pirarning oldiga yetib bordi. Yi-gitning ortidan hovliga u qo'shni pochta bekatida yollagan va pochta otlari qo'shilgan shalaq arava kirib keldi.

– Bunday ekipaj sizga yarashmaydi endi, – deya to'ng'illadi unga qarab qattiqqo'l abbat. – Mana sizga yngirma ming frank pul, bu – janob de Iya Molning sovg'asi. Bu pulni bir yil ichida sarflab yubor-mog'ingiz tavsiya etiladi, lekin iloji boricha, kulgi bo'lmaslikka harakat qilishingiz lozim ekan. (Shunday katta pulni ko'kka sovrarmoq uchun yosh yigitning qo'lga tutqazish, ruhoniyning nazarida, uni gunoh yo'lga boshlash bilan barobar edi.)

Markiz yana shunday debdi: janob Jyulen de Iya Verney bu pulni o'z otasidan olgan deb hisoblamog'i lozim ekan. Uning ismini aytmoq-ning esa hojati yo'q emish. Janob de Iya Verney, ehtimol, yoshligida uni parvarish qilib boqqan verrerlik duradgor janob Sorelga biror narsa sovg'a qilishni joiz deb hisoblar...

– Topshiriqning bu qismini men o'z zimmamga olishim mumkin, – deya qo'shimcha qildi abbat, – men, aloha, janob de Iya Molni anavi iezuit, abbat Friler bilan murosaga kelishga ko'ndirdim. Uning ta'siri, turgan gap, biznikidan ancha kuchliroq. Shunday qilib, aslida butun Bezansonni boshqaradigan bu odam sizning yuksak nasl-nasabingizni tan oladi, bu murosalar bitimining maxfiy shartlaridan biri bo'ladi.

Jyulen o'zini tutib turolmay abbatning bo'ynidan quchoqlab oldi. Yigitga uning nasabini tan olib bo'lishgandek tuyulardi.

– Bu nimasi, – dedi abbat Pirar uni o'zidan chetlashtirar ekan. – Kishi shunaqayam hovliqadimi axir!.. Xo'sh, Sorel va uning o'g'illari masalasiga qaytaylik. Men ularga o'z nomimdan yiliga besh yuz franklik pensiya taklif qilaman va bu pulni ularga xulq-atvorlaridan xursand bo'lsangina to'lab turishimni aytaman.

Jyulen yana sovuqqon va takabbur bir qiyofaga kirdi. U abbatga minnatdorchilik bildirdi, lekin endi bu shunchaki mavhum gaplar edi. «Axir men chindan ham Napoleon bizning tog'larga surgun qilgan bironta arkoni davlatning o'g'li bo'lib chiqishim mumkin-ku?» Vaqt o'tishi bilan bu gap yigitga borgan sayin ishonarliroq bo'lib ko'rinmoq-da edi... «Mening otamga bo'lgan nafratim u holda to'g'ri shuning isboti bo'lib chiqadi-ku... Demak, men u qadar zolim emas ekanman-da!»

Mazkur monologdan so'ng oradan bir necha kun o'tgach, fransuz armiyasining eng ajoyib polklaridan biri – o'n beshinchi gusarlar polki Strasburg shahrining paradlar o'tkaziladigan maydonida jangovar tartibda saf tortib turardi. Janob kavaler de Iya Verney saf oldida o'ziga olti ming frankka tushgan ajoyib elzas otini o'ynatib turardi. U polkka poruchik unvoni bilan qabul qilingan edi. Holbuki, mabodo o'zi umri bino bo'lib eshitmagan bironta polkning ro'yxatiga tirkab qo'yilgan bo'lishi mumkinligini hisobga olmaganda, u hech qachon va hech qayerda podporuchik bo'lmagandi.

Uning beparvo ko'rinishi, deyarli zardali, sovuq nigohi, rangi oq-qizil, o'zini doim vazmin tutishi – bularning bari birinchi kundanoq u haqida ivir-shivir gaplarga sabab bo'ldi. Tez orada uning odamlarga inhoiyatda odob bilan va o'ta vazmin muomalasi, sira maqtancholik

qilmay to'p'ponchadan o'q uzish va qilichbozlik mashqlaridagi epchilligi askiyabozlarning tilini tiyib qo'ydi. Polkning jamoat fikri, besh-olti kun ikkilanib yurgach, uning foydasiga xulosa chiqardi. «Bu yigitda hamma narsa bor, – deyishardi polkdagi keksha hazilkashlar, – unga faqat bir narsa – yoshlik yetishmaydi».

Strasburgdan Jyulen hozir-ancha munkillab qolgan verrerlik sobiq kyure – janob Shelanga xat yozib yubordi.

«Qarindoshlarimni menga katta boylik in'om etishga undagan muhim voqealar haqida xabar topib, xursand bo'lganingizga imonim komil. Ushbu maktubga besh yuz frank ilova qilaman va Sizdan bu pulni mening nomimni aytmay, xuddi bir vaqtlar mendek nochorlikda yashayotgan yo'qsillarga bo'lashib berishingizni so'rayman. Siz, bir vaqtlar menga yordam berganingizdek, hozir ularga ham yordam berayotgan bo'lsangiz kerak, albatta».

Jyulennning shuhratparastligi qo'zib qolgandi, lekin bu aslo manlik emasdi: biroq bu hol qahramonimizning o'z tashqi qiyofasiga alohida e'tibor berishga xalal bermasdi. Otlari, mundiri, xizmatkorlarining egnidagi livreyalarning muntazam boshang bo'lishi har qanday ingliz milordini ham iydrib yuborgan bo'lardi. Kechagina markizning yordami bilan poruchik unvoniga erishgan bu yigit barcha buyuk generallardan o'rnak olib, o'ttizga yetar-yetmay polk komandiri bo'lib olmoq uchun yigirma uch yoshda poruchiklikdan yuqoriroq unvonga erishmoqni mo'ljallay boshlagan edi. U faqat shon-shuhrat va o'z o'g'lini o'ylardi.

U ana shunday balandparvoz xomxayollar bilan yonib yurar ekan, kutilmaganda de Iya Mol saroyidan ot yeldirib kelgan chopar-malay yigit uni bo'g'imiga tushirib qo'ydi.

«Hammasi barbod bo'ldi, – deya yozgan edi unga Matilda, – barcha ishlaringizni yig'ishtirib, iloji boricha tezroq yetib keling. Agar boshqa imkoni bo'lmasa, dezertirlik qiling. Yetib kelgan zahotingiz meni fiakrda ... ko'chasidagi ... uy yonidan boqqa kiriladigan eshikcha oldida kuting. Siz bilan gaplashib olgani o'sha yerga chiqaman, ehtimol, Sizni boqqa olib kirishning imkoni bo'lar. Hammasi tamom bo'ldi, endi uni qayta tiklab bo'lmaydimi, deb qo'rqaman, mendan ko'nglingiz to'q bo'lsin, men musibatda ham Sizga sodiq qolaman. Sizni sevaman».

Oradan bir necha daqiqa o'tgach, polkovnikdan otpuska olgan Jyulen Strasburgdan Parij tomon ot qo'yib bormoqda edi, biroq qal-

bini kemirayotgan qattiq xavotir oqibatida Mettsga yaqinlashganda o'z sayohatini ot-da davom ettirishga uning ortiq qurbi yetmay qoldi. U shartta pochta karetasiga o'tirdi-da, shitob bilan yeldirib ketdi va tezda de Iya Mol xonadoniga qarashli bog'ning orqa eshigi oldiga yetib bordi. Eshik darhol ochilib, Matilda odamlarning gap-so'z qilishi mumkinligini pisand qilmay, uning ko'ksiga otildi. Ularning baxtiga vaqt hali juda erta bo'lib, endigina soat besh bo'lgandi va ko'chada tirik jon ko'rinmasdi.

– Hammasi barbod bo'ldi. Otam mening ko'z yoshi qilishimdan qo'rqib, payshanbaga o'tar kechasi qayoqqadir jo'nab ketdi. Uning qayerga jo'naganini hech kim bilmaydi. Mana uning xati, o'qing, – shunday deya qiz sakrab fiakrga, Jyulennning oldiga chiqdi.

«Men badavlat bo'lganingiz uchungina Sizni atayin avrab yo'ldan urish niyatidan bo'lak hamma ishni kechirishim mumkin edi. Mana sizga, badbaxt qiz, bor haqiqat. Sizga so'z berib aytamanki, bu odam bilan turmush qurishingizga hech qachon rozi bo'lmayman. Agar o'sha odam Fransiya tuprog'ini tark etsa, yanayam yaxshirog'i, Amerikaga jo'nab ketse, u o'n ming livr bilan ta'min etiladi. U haqda ba'zi bir ma'lumotlarni yozib yuborishni iltimos qilib yo'llagan maktubimga javoban kelgan manovi xatni o'qib ko'ring. Bu surbet de Renal xonimga murojaat etishni menga o'zi taklif qilgan edi. Men endi bu odamni tilga olib yozgan bir satr ham maktubingizni o'qimayman. Parij ham, Siz ham juda jonimga tegdingiz. Sodir bo'lajak voqeani nihoyatda pinhon tutmoqlikni maslahat ko'raman. O'sha yaramas odamning bahriddan o'ting, shunda siz yana otangizga ega bo'lasiz».

– De Renal xonimning maktubi qani? – deya sovuq ohangda so'radi Jyulen.

– Mana u. Biroz etingni o'ldirmasdan turib uni senga ko'rsatmoqchi emasdim.

MAKTUB

«Afandim! Diniy aqidalar va axloq qoidalari oldidagi burchim meni Sizga nisbatan ushbu og'ir majburiyatni bajarmoqqa undayapti, vijldoniy burchim mendan yaqin odamimga yomonlik qilishni taqozo etyaptiki, zero men faqat yanada og'irroq gunohning oldini olmoq maqsadida shunday qilyapman. Dilimdagi anduh burchim oldida chekinmog'i lozim. Bir narsaga shubha yo'qki, afandim, Siz mendan surishtirganingiz va u to'g'rida bor haqiqatni bilmoqchi bo'lganingiz o'sha kimsaning axloqi, yuzaki qaraganda sirli va, hatto, diyonatli

bo'lib ko'rinnog'i mumkin. Sizdan haqiqatning ma'lum bir qismini yashirmoqni, hatto, ehtimol, ehtiyoqkorlik va diniy e'tiqod yuzasidan ba'zi gaplarni boshqacharoq qilib tasvirlamoqni joiz ko'ryaptilar. Biroq Siz surishtirgan kimsaning axloqi qattiq qoralanmoqqa loyiqdirki, men Sizga buni so'z bilan tasvirlab bera olmasam kerak. Yo'qsillik va ochko'zlik nihoyatda munofiq bu yigitni baxtsiz va zaifa bir ayolni yo'ldan urishga va shu yo'l bilan biroz obro' orttirib, odam qatoriga kirib olishga undadi. Yuragim qanchalik ezilmasin, burchim meni janob J... din aqidalarini mutlaqo tan olmasligini ham aytmoqqa majbur qilyapti. Bijdonan aytganda, men xonadondagi eng e'tiborli ayolni yo'ldan urish uning uchun muvaffaqiyatga erishmoqning bir usuli, deya o'ylamoqqa majburman. O'zini nihoyatda beg'araz ko'rsatib va romanlardan o'qib olgan turli iboralar bilan asl tabiatini niqoblab xonadonda hukmron bo'lish, uy egasini o'ziga tobe qilish, uning boyligiga ega bo'lish bu yig'itning yagona maqsadidir. U xonadonga baxtsizlik keltiradi va dillarga umrbod afsus-nadomat tuyg'usini soladi va hokazo.

Ko'z yoshlari tomaverib dog'-dog' bo'lib ketgan bu uzundan-uzoq maktub, shubhasiz, de Renal xonimning qo'li bilan yozilgan, yozilgan-da ham juda puxta yozilgan edi. – Janob de Iya Molga sira ham ayb qo'ya olmayman, – dedi Jyulen xatni oxirigacha o'qib bo'lgach. – U to'g'ri va oqilona ish qilgan. Qanday ota o'z sevimli qizini shunday odamga berishi mumkin axir! Yaxshi qoling!

Jyulen fiakrdan sakrab tushib, ko'chaning oxirida kutib turgan pochta karetsi tomon yugurib ketdi. U go'yo butunlay unutib qo'ygan-dek tuyulgan Matilda yig'itning ortidan yugurdi, biroq uni yaxshi tanidigan va endi do'konlaridan boshlarini chiqarib hayrat bilan qarab turadigan gumashtalarni ko'rib, orqasiga qaytishga, shosha-pisha boqqa kirib yashirinishga majbur bo'ldi.

Jyulen Verrer tomon yelib ketdi. Bu mashaqqatli yo'lda u Matildaga dilida tugib qo'ygan xatni yoza olmadi, uning qo'li nuqul qandaydir o'qib bo'lmaydigan aji-buji harflarni yozardi.

U Verrerga yakshanba kuni ertalab yetib bordi. Yigit qurolsozning do'koniga kirgan edi, do'kondor uni kutilmaganda boyib ketgani bilan tabriklay boshladi. Bu yangilik butun shaharda katta shov-shuvga sabab bo'libdi. Jyulen do'kondorga o'zining to'pponcha sotib olmoqchi ekanini tushuntirgunicha ancha ovora bo'ldi. Yigitning iltimosiga ko'ra qurolsoz uni o'qlab ham berdi.

Qo'ng'iroq uch marta bong urdi, fransuz qishloqlarida ertalabki jangir-jungirlardan keyin eshitaladigan bu tanish sado hozir ibodat boshlanajagidan dalolat beradi. Jyulen Verrerning yangi cherkoviga kirib bordi. Ibodatxonaning barcha baland-baland derazalariga qirmizi darpardalar tutib qo'yilgandi. Jyulen de Renal xonimning kursisi ortida, unga bir necha qadam yetmay to'xtadi. Yigit xonimning sidqidildan ibodat qilayotganini elas-elas ko'rib turgandek edi. Uni nihoyatda sevgan bu ayolni ko'rgach, Jyulenning qo'li qaltiray boshladi, shu turishda u o'z niyatini amalga oshirishga ojizlik qilardi, «O'q uza olmayman, – derdi u o'ziga-o'zi, – bu ish qo'limdan kelmaydi».

Shu payt ibodat mahali xizmat qiladigan bola ilohiy tuhfalarni olib chiqishayotganidan darak berib qo'ng'iroq chaldi. De Renal xonim boshini quyi solgan edi, boshi yelkasiga tashlangan ro'molining, gajim-lari ortidan deyarli ko'rimsy qoldi. Endi Jyulen bu ayolning o'sha o'zi sevgan xonim ekanligini aniq his etmay qo'ygandi. U tepkini bosgan edi, o'qi xato ketdi, u yana o'q uzdi – xonim yiqilib tushdi.

XXXVI

Noxush tafsilotlar

Meni qo'rqqoqlik qiladi, deb o'ylamay qo'ya qolinglar: men o'zim uchun qasos oldim. Qil-mishimga yarasha meni o'limga hukm qilsangiz arziydi, mana men, ushlanglar meni. Ruhimga duo qilsangiz bas.

Shiller.

Jyulen qimir etmay turardi, uning ko'zi hech nimani ko'rmasdi. U biroz hushiga kelgach, qavm ahlining cherkovdan qochib chiqayotganini sezdi. Ruhoniy mehrobni tark etgan edi. Jyulen qiy-chuv solib cherkovdan chiqib ketayotgan qandaydir ayollar ortidan asta yurdi. Ayollardan biri oldinga intilib uni qattiq itarib yuborgan edi, yigit yiqilib tushdi. Uning oyog'ini olomon qulatilb yuborgan kursi bosib qoldi, u o'rnidan tura boshlagan edi, kimdir yoqasidan ushlaganini sezdi – bu forma kiygan jandarm edi. Jyulen beixtiyor kichkina to'pponchalarini olmoqchi bo'lgan edi, biroq boshqa bir jandarm shu payt uning tirsagidan tutdi.

Uni qamoqxonaga olib borishdi. So'ng qandaydir xonaga olib kirib, qo'lga kishan urishdi-da, yolg'iz o'zini qoldirishdi. Eshik yopilib, kalit qulf ichida ikki marta sharaqlab buraldi. Bu ishlarning bari juda tez sodir bo'lib, yigit bu paytda hech nima sezmad.

– Mana endi, hammasi tamom bo'ldi deyish mumkin, – dedi u hushiga kelar ekan, baland ovoz bilan. – Xo'sh, demak, ikki haftadan so'ng gilotina... yoki u paytgacha o'zimni o'zim o'ldirishim kerak.

Uning fikri shundan nariga o'tmasdi, unga xuddi kimdir miyasini mahkam siqib turgandek tuyulardi. U, bironota odam ushlab turmaganimkin, deya orqasiga o'girilib qaradi-yu, bir lahza o'tmay qattiq uyquga ketdi.

De Renal xonim uncha qattiq yaralanmagan ekan. Birinchi o'q uning shlyapasini teshib o'tibdi, u o'girilib qaragan zahoti ikkinchi marta o'q uzilibdi. O'q xonimning yelkasiga tegibdi-da, – mo'jizani qarang! – yelka suyagini sindirib, qaytibdi va gotik ustunga borib urilgach, uning bir bo'lagini uchirib yuboribdi.

Jarohatni yaxshilab ko'zdan kechirib, uni bog'lab qo'yar ekan, juda bama'ni odam bo'lmish jarroh de Renal xonimga: «Sizning sog'ayib ketishingizga to'la kafolat bera olaman», deganida ayol juda xafa bo'ldi.

Anchadan buyon u sidqidildan o'ziga o'lim tilab yurardi. Uning janob de Iya Molga yozgan maktubi (bu maktubni unga hozirgi piri majburan yozdirgan edi) haddan tashqari uzoq davom etgan qayg'u-alamdan sillasi qurigan bu qalb uchun so'nggi zarba bo'lgan edi. Bu qayg'u Jyulen bilan ayriliqdan chekayotgan hijron alami bo'lib, xonimning o'zi buni vijdon azobi, deya atardi. Uning hozirgi piri – yaqindagina Dijondan kelgan taqvodor va serhafsala yosh ruhoniy buni juda yaxshi tushunardi.

«Mana shunday, birovning qo'lidan o'lib ketish, axir bu sira ham gunoh emas-ku, – derdi o'ziga-o'zi de Renal xonim. – Ehtimol, o'limga xursand bo'layotganimni yaratgan Parvardigor kechirar». U: «Jyulenning qo'lidan o'lish naqadar lazzatli bo'lardi axir!» – deya qo'shimcha qilishga botinmasdi.

Jarroh va uni ko'rgani yopirilib kelgan barcha dugonalaridan qutulgan zahoti xonim oqsochi Elizani huzuriga chaqirdi.

– Qamoqxona nazoratchisi nihoyatda berahm odam, – dedi u Elizaga anordek qizarib. – U, turgan gap, menga yoqaman, deb boya-qishga juda yomon muomala qiladi... Men shuni o'ylab juda azob chekypman. O'sha nazoratchining oldiga borib, go'yo o'zingizning

nomingizdan unga manovi konvertchani berib kelolmaysizmi? Bu yerda bir necha luidor bor. Siz unga, din aqidalari unga yomon muomala qilishingizga yo'l qo'ymaydi, deb ataysiz... Eng muhimi, unga pul berganimizni og'zidan gullab yurmasin.

Verrer qamoqxonasi nazoratchisining Jyulenga nisbatan muruvvat bilan muomala qilishiga biz hozirgina hikoya qilib bergan ana shu voqea sabab bo'lgan edi: bu odam biz bir vaqlar janob Apperning kelishidan o'takasi yorilayozganida ko'rganimiz o'sha tirishqoq mirshab – janob Nuarning xuddi o'zginasi edi.

Qamoqxonaga sudya tashrif buyurdi.

– Men qasddan odam o'ldirdim, – dedi unga Jyulen, – to'ppopchani palon qurolsozdan xarid qilib, uni o'shaning o'ziga o'qlatib oldim. 1342-modda. Jazo qonunlari majmuasida aniq aytilgan. Qilmishimga yarasha o'limga hukm etilmog'im lozim va men uni kutypman.

Kalabin sudya bunday samimiyligni tushuna olmasdi: u ayblanuvchi javob bera turib, *adashib ketyapti*, deya xulosa chiqarish niyatida Jyulenga har xil savollar yog'dira boshladi.

– Ko'rmayapsizmi axir, – dedi jilmayib Jyulen, – aybimni ochiq-oydin bo'ynimga olyapman, siz uchun bundan ortig'i bo'lmaydi-ku. Qo'ying, taqsir, o'ljangiz sizdan qochib qutula olmaydi. Siz meni istagan jazoga hukm qilaverasiz. Endi, marhamat qilib, bu yerdan chiqib ketsangiz.

«Men ancha zerikarli yana bir majburiyatni ado etmog'im lozim, – deya o'yladi Jyulen. – Mademuazel de Iya Molga xat yozishim kerak».

«Men o'zim uchun qasos oldim, – deb yozdi u Matildaga. – Baxtga qarshi, mening ismim endi gazetalarda tilga olinadi va men bu dunyoni hech kimga bildirmay tark etish imkoniyatidan mahrum bo'ldim. Buning uchun meni kechirishingizni so'rayman. Men ikki oydan keyin o'laman. Mening qasosim Siz bilan judolik kabi dahshatli bo'ldi. Shu daqiqadan e'tiboran Sizga xat yozish va Sizning nomingizni tilga olishni o'zimga taqiqlab qo'ydim. Men to'g'rimda hech kimga, hatto o'g'limga ham gapirmang, sukut saqlash – mening ruhimni shod qilishning yagona yo'li. Ko'pchilik odamlar uchun men oddiy bir qotil bo'lib qolaman... Ana shu so'nggi daqiqada Sizga haqiqatni aytmoqqa ijozat etgaysiz. Siz meni unutib yuborasiz. Men bu to'g'rida bironota ham tirik jonga hech qachon «churq» etib og'iz ochmaslikni maslahat ko'radigan bu mudhish fojia uzoq yillarga

Sizning qalbingizdan romantizmga moyillik va tavakkalchilikni siqib chiqaradiki, men Sizning tabiatigizda ana shu xislatlarni yaqqol ko'rgan edim. Siz o'rta asr qahramonlari orasida yashashga munosib qilib yaratilgansiz, shu boisdan ham bu o'rinda o'sha qahramonlardek matonatli bo'lmog'ingiz darkor. Muqarrar yuz berajak voqea Sizning sha'ningizga dog' tushirmay, pinhona sodir bo'lsin. Boshqa nom bilan biror yerga yashirining va hech kimga ishonmang. Agar do'stona yordamga muhtoj bo'lsangiz, Sizga abbat Pirarni vasiyat qilaman.

Boshqa birontaga, ayniqsa, o'zingizning tabaqangizdagi odamlar: de Lyuz, de Kaylyus janoblarga bir og'iz ham so'z aytman.

Mening o'limimdan so'ng oradan bir yil o'tgach, janob de Kruaznuaga turmushga chiqing, Sizdan iltimos qilaman, eringiz sifatida buyuraman. Menga xat yozmang, baribir javob qaytarmayman. Garchi, nazarimda, Yago kabi yovuz bo'lmasam-da o'shaning so'zlari bilan shunday deyman:

From this time forth I never vill speak word.⁵⁴

Meni so'zlashga ham, xat yozishga ham hech nima majbur eta olmaydi. Mening so'nggi so'zlarim so'nggi jo'shqin tuyg'ularim qatori faqat Sizga qaratilgandir.

J. S.»

Faqat ana shu xatni jo'natganidan keyingina Jyulen biroz hushiga kelib, ilk bor o'zining naqadar baxtsiz ekanligini his etdi. U «Men o'la-man, yozmishim shudir menim» degan buyuk so'zlar bilan qalbidagi barcha shuhratparast orzu-umidlarini birma-bir sug'urib tashlamog'i lozim edi. O'limning o'zi yigitga u qadar dahshatli bo'lib ko'rinmasdi. Uning butun umri aslida kulfatlarga uzoq hozirlik ko'rishdan iborat bo'lib, kulfatlar orasida eng dahshatlisi hisoblanadigan musibatni yigit doim yodida saqlab kelardi.

«Xo'sh, buning nimasi qo'rqinchli ekan? – derdi u o'ziga-o'zi. – Aytaylik, men ikki oydan so'ng qilichbozlik bobida nihoyatda mohir bo'lgan bir odam bilan duelga chiqishim kerak. Nima, yuragimda dahshat bilan doim shu haqda o'ylash darajasida qo'rqqoqlik qilar-midim?»

U bir soatdan ortiq shu to'g'rida o'zini o'zi so'roq qildi.

Nihoyat, yigit dlida sodir bo'layotgan gaplarni aniq-taniq tasavvur qilib, haqiqat uning ko'z o'ngida qamoqxona gumbazini tutib turgan manovi ustun yanglig' yaqqol namoyon bo'lgach, u tavba qilish haqida o'ylay boshladi.

«Xo'sh, aslini olganda, nega endi tavba qilishim kerak ekan? Meni dahshatli tarzda haqorat qilishdi, men odam o'ldirdim, qilmishimga yarasha o'lim jazosiga loyiqman, bor gap shu. Men insoniyat bilan hisob-kitob qilib bo'ldim, endi o'lyapman. O'zimdand so'ng biron ta ham bajarlimgan majburiyat qoldirayotganim yo'q, hech kimdan hech narsa qarz emasman, o'limimning esa hech qanday uyatli joyi yo'q, meni qanday usul bilan o'ldirishlarini hisobga olmaganda, albatta. To'g'ri, verrerlik meshchanlar ko'z oldida meni badnom qilmoq uchun shuning o'zi ham kifoya, lekin bilish deya atalmish oliy nuqtai nazardan qaraganda buning nima ahamiyati bor? Darvoqe, o'zimdand so'ng yaxshi xotira qoldirishim ham mumkin, buning uchun qat'ga keta turib, olomonga qarata oltin tangalar sochishim kerak. Ana shundan so'ng mening xotiram oltin haqidagi xotira bilan qo'shilib, chindand ham nurafshon bo'ladi». Bir necha daqiqadan so'ng unga mutlaqo ravshan bo'lib tuyulgan ana shu xulosada to'xtagach, Jyulen o'ziga-o'zi: «Yorug' dunyoda boshqa qiladigan ishim qolmad!» – dedi-da, qattiq uyquga ketdi. Yigitni kechqurun soat o'nlarga yaqin nazoratchi uyg'otdi: u ovqat olib kelgan edi.

– Verrerdand nimalar deyishyapti?

– Janob Jyulen, meni shu ishga olishayotgan kuni qirollik sudiga but oldida qasam ichganman – men sukut saqlamog'im kerak.

U indamay turar, lekin ketay ham demasdi. Bu beo'xshov munofiqlikdan Jyulenning kulgisi qistadi. «Vijdoni evaziga mendand olishga umid qilayotgan o'sha besh frankni olmoq uchun uni iloji boricha ko'proq kuttirish kerak», deya o'yladi u.

Mahbus ovqatni yeb tugatayotgan bo'lsa-da u unga pora berishni hatto xayoliga ham keltirmayotganini ko'rgan nazoratchi oxiri chidab tura olmadi:

– Sizni do'st deb bilganim tufayligina, janob Jyulen, – dedi u soxta hamdardlik bilan, – sizga rostini aytib qo'ya qolaman. To'g'ri, bu adolatga to'g'ri kelmaydi, deyishadi, chunki siz bundand o'zingizni himoya qilishda foydalanishingiz mumkin ekan... Lekin siz, janob Jyulen, siz mehribon odamsiz, turgan gap, de Renal xonimning ancha tuzalib qolganini eshitsangiz, xursand bo'lasiz.

⁵⁴ Bundand buyoni; aytmam bir og'iz ham so'z. (ingl.)

– Nima? U tirikmi? – deya o'zini yo'qotib xitob qildi Jyulen stol yonidan sapchib turar ekan.

– Iye, xabaringiz yo'qmi hali? – dedi nazoratchi bema'ni bir hayrat bilan. Uning basharasidagi bu ifoda bir zumda g'oyib bo'lib, uning o'rnida tamagirlik aks etdi. Har qalay, jarrohga biron narsa bersangiz bo'lardi, taqsir, chunki qonun va adolatga ko'ra, u sir saqlashi kerak edi. Men esa, taqsir, sizning ko'nglingizni olmoqchi bo'ldim: jarrohning oldiga borgan edim, u menga bor gapni aytib berdi...

– Demak, u og'ir yaranlamabdi-da? – deya toqatsizlik bilan so'radi Jyulen nazoratchi tomon bir qadam yurib. – Rostini ayt, buning uchun menga boshing bilan javob berasan.

Devday keladigan nazoratchi kapalagi uchib eshik tomon chekindi. Jyulen bu ahvolda undan hech nima bila olmasligini angladi. U kursiga o'tirdi-da, janob Nuaruğa tilla tanga tashladi.

Jyulen bu odamning hikoyasidan de Renal xonimning jarohati og'ir emasligiga ishonch hosil qilgan sayin o'zini yo'qotib, ko'zlaridan hozir tirqirab yosh chiqib ketishini aniq his etib turardi.

– Meni xoli qo'ying, – dedi u entikib.

Nazoratchi itoat etib, tashqariga chiqdi. Uning ortidan eshik yo-pilgan zahoti Jyulen:

– Yo Rabbii! U tirik ekan! – deya xitob qildi-da, ko'zlaridan duv-duv yosh to'kkanicha ho'ngrab yig'lab yubordi.

Ana shu takrorlanmas daqiqada u imon keltirmoqda edi. Anavi riyokor va munofiq poplar bilan uning nima ishi bor, axir ular shu damda uning uchun haqiqat va yaratgan Parvardigor siymosining ulug'vorligiga putur yetkaza olarmidi deysiz.

Faqat, endigina Jyulen qilgan jinoyatidan pushaymon bo'la bosh-ladi. Qandaydir g'aroyib tasodifga ko'ra yigit xuddi shu daqiqada Pa-rijdan Verrer tomon yo'lga chiqqanidan buyon vujudini qamrab olgan va uni ruhiy tushkunlikdan qutqarib kelayotgan g'azab va telbaligidan qutulib, hushiga kelgan edi.

Hozir u chin ko'ngildan samimiyat bilan ko'z yoshi to'kar ekan, o'zining o'lim jazosiga hukm qilinajagi to'g'risida sira ham shubha qilmasdi.

«Demak, u yashaydi! – deya takrorladi yigit, – u yashaydi, guno-himdan o'tadi va meni sevadi...»

Ertalab, kun ancha yoyilib qolganida, uni nazoratchi uyg'otdi.

– Chamamda, ko'nglingiz xotirjam ko'rinadi, janob Jyulen, – dedi nazoratchi. – Ikki marta oldingizga kirdim, lekin uyg'otishga ko'zim qiymadi. Mana, marhamat, ikki shisha ajoyib vino, buni sizga kyuremiz janob Maslon berib yubordilar.

– Shunaqa deng! O'sha muttaham haliyam shu yerdami? – dedi Jyulen.

– Ha, taqsir, – deya javob qildi nazoratchi ovozini pasaytirib. – Faqat bunday qattiq gapirmang, uning sizga ziyoni tegishi mumkin axir.

Jyulen xaxolab kulib yubordi.

– Men tushib qolgan hozirgi ahvolda, azizim, agar shunday rahm-dil va mehribon bo'lmay qo'ysangiz, faqat sizning o'zingizgina men-ga ziyon yetkazishingiz mumkin... Qo'rqmang, yutqizmaysiz, sizga yaxshigina haq to'lashadi, – deya qo'shimcha qildi u mahobat bilan xatoga yo'l qo'ygani tushungach. Keyin shu zahoti gapini tasdiqlash niyatida janob Nuaruğa oltin tanga uzatdi.

Janob Nuaru de Renal xonim haqida bilib kelgan barcha gaplarini qaytadan, bu gal endi ancha batafsil hikoya qilib berdi, lekin oqsoch-qiz Elizaning kelgani to'g'risida «miq» etib og'iz ochmadi.

Bu pastkash va chindan ham mo'ltoni bir odam edi. Jyulenning xayoliga daf'atan bir fikr kelib qoldi: «Bu tasqara barzangi bu yerda nari borsa uch-to'rt yuz frank maosh oladi, zero qamoqxonasida odam uncha ko'p emas. Shunday ekan unga, agar men bilan Shveytsariya-ga qochmoqqa rozi bo'lsa, o'n ming frank va'da qilishim mumkin... Faqat uni chuv tushirib ketmasligiga ishonitirish qiyinroq bo'ladi». Biroq Jyulen bu jirkanch maxluqqa gap uqtirish uchun qancha ovora bo'lishini tasavvur qilib ko'rgach, ko'ngli behuzur bo'ldi-da, boshqa narsani o'ylay boshladi.

Kechqurun uning vaqtini boy bergani ma'lum bo'ldi. Yarim kechada pochta karetsasi kelib uni olib ketdi. Yigit o'ziga hamroh bo'lib borgan boadab jandarlardan juda xursand bo'ldi. Ertalab uni Bezanson qamoqxonasiga olib borishgan edi, u yerda yigitni mulozamat bilan gotik minoraning yuqori qavatiga kuzatib qo'yishdi. Atrofga razm solgach, Jyulen, bu me'morlik san'ati XIV asrning boshlariga mansub bo'lsa kerak, deya xulosa qildi-da, uning yengil va nozik bezaklarini qoyil qolib tomosha qila boshladi. Ikki devor oralig'idagi ingichka tuynukdan g'amgin va befayz hovlining chuqurligi osha yiroqdan ajoyib bir tabiat manzarasi ko'rinib turardi.

Ertasi kuni Jyulenni so'roqqa tutishdi-da, so'ngra bir necha kun davomida uni hech kim bezovta qilmadi. Uning ko'ngli xotirjam edi. Jinoyati uning o'ziga juda aniq va ravshan bo'lib ko'rinar edi. «Men odam o'ldirmoqchi bo'ldim, shuning uchun ham o'lim jazosiga hukm etilmog'im darkor».

U bu haqda ortiq o'ylamasdi. Sud, xaloyiqqa ko'rinish kabi ko'ngilsizlik, himoya... Bularning bari yigitga shunchaki arziyas gaplar, noxush rasmiyatchilik bo'lib tuyulardi, bu to'g'rida o'sha payt kelganda ham o'ylayversha bo'lardi. O'lim daqiqasining o'zi ham uning xayolini uzoq band etmasdi: «Bu to'g'rida suddan keyin o'ylayman», derdi u o'ziga-o'zi. Hayot unga sira zerikarli bo'lib ko'rinmasdi, u endi hamma narsaga boshqacha ko'z bilan qarardi: yigitning dilida ilgari shuhratparastlikdan asar ham qolmagan edi. U m-i de Iya Molni juda kam eslard. Uning butun vujudini afsus-nadomat tuyg'usi qamrab olgan bo'lib, de Renal xonim siymosi yigitning ko'z o'ngida tez-tez namoyon bo'lib turardi. Jyulen uni ayniqsa bu baland minorada faqat dengiz burgutining chag'illashigina buzib turadigan tungi sukunatda ko'p eslard.

U o'zi yetkazgan jarohtatning og'ir bo'lib chiqmaganligi uchun falakka tahsin o'qirdi. «Qiziq! – deya mulohaza yuritardi u o'zicha. – Xonim janob de Iya Molga yozgan o'sha maktubi bilan endigina boshimga qo'nayotgan baxt qushini uchirib yuborgandek tuyulgandi menga. Endi bo'lsa, oradan ikki hafta vaqt o'tmasdanoq o'shanda meni nihoyatda hayajonlantirgan narsalarni hatto eslamay ham qo'ydim... Verjiga o'xshash birona tog'li joyda tinchgina yashamoq uchun ikki-uch ming livr rentam bo'lganida edi... O'shanda juda baxtiyor bo'lur edim. Men o'zimning baxtim nimadan iborat ekanligini tushunmas ekanman!

Shunday daqiqalar ham bo'lardiki, u qattiq iztirobdan sapchib turib ketardi. «Agar o'shanda de Renal xonimni halok etganimda, men o'zimni o'zim o'ldirgan bo'lardim. O'zimdanda o'zim hazar qilmasligim uchun uning tirik ekanligiga ishonch hosil qilmog'im zarur. Hayotga chek qo'yish... Bu haqda o'ylab ko'rish kerak, – derdi u o'ziga-o'zi. – Anavi ashaddiy rasmiyatparastlar, badbaxt sudlanuvchini shafaqtsizlik bilan ta'qib etuvchi o'sha sudyalar arziyas bir orden uchun har qanday ajoyib odamning ham bo'yniga sirtmoq solishdan qaytmaydilar... Men ularning hukmidan bu yerning suyuq gazetasi suxandonlik deya ataydigan fransuz tilini buzuvchi qo'pol haqoratlardan o'zimni xalos etgan bo'lardim...»

Axir yana kamida besh-olti hafta yashashim mumkin. Hayotga chek qo'yish... Yo'q, jin ursin, – deya qaror qildi u oradan bir necha kun o'tgach, – axir Napoleon yashayvergan-ku...

Keyin, buning ustiga, hayot menga yoqyapti axir. Bu yer tinch, osoyishta, hech kim jonimga tegayotgani yo'q, deya kulib qo'shimcha qildi u va Parijdan yozdirib olmoqchi bo'lgan kitoblarning ro'yxatini tuza boshladi.

XXXVII

Minora

Do'stimning qabri.
Stern.

Koridordan g'ovur-g'uvur eshitildi, bu paytda esa odatda uning oldiga hech kim chiqmas edi, dengiz burguti chag'illab uchib ketdi, eshik ochildi-da, qo'lida aso tutgan va qalt-qalt titrayotgan mo'ysafid kyure Shelan uning ko'ksiga yiqildi.

– Yo Rabbim! Bu qanaqasi bo'ldi, bo'taginam... Zolim! Men ana shunday deyishim kerak edi, – shundan so'ng mehribon qariya bir og'iz ham so'z ayta olmay qoldi.

Jyulen, chol hozir yiqilib to'shadimi, deb qo'rqib ketdi. Yigit uni qo'ltig'iga kirib stul oldigacha suyab bordi. Vaqt bir zamonlar juda serg'ayrat bo'lgan bu odamning qaddini ancha bukib qo'yibdi. Jyulenga oldida avvalgi kyurening soyasigina turgandek ko'rindi. Qariya biroz nafasini rostdab olgach, yana tilga kirdi:

– Sizning Strasburgdan yozgan maktubingizni faqat o'tgan kuni oldim. Uning ichida vererlik yo'qsillarga atab yuborgan besh yuz frank pulingiz ham bor ekan. Uni menga tog'dagi qishloqqa – Li-veryuga olib borib berishdi. Endi men o'sha yerda, jivanim Iannikida yashayapman. Daf'atan kecha mana shu falokat to'g'risida xabar topdim... Yo Rabbim! Nahot shu gap rost bo'lsa! – Nigohi allanechuk so'nib qolgan qariya endi ortiq yig'lamay qo'ygandi. U beixtiyor gapirayotgan odamdek qo'shimcha qildi: – O'sha besh yuz frank pulingiz o'zingizga kerak bo'ladi endi, uni olib keldim.

– Men faqat o'zingizni ko'rsam bo'ldi, otaxon! – deya xitob qildi ta'sirlanib ketgan Jyulen. – Hali pulim bor yana.

Biroq shundan so'ng u choldan birona ham ma'noli gap eshita olmadi. Janob Shelanning ko'zlariga o'qin-o'qin yosh chiqib, yuzlaridan asta dumalardi, chol yigit uning qo'lini o'payotganini ko'rib, hayratdan esankirab qolgandek tuyulardi. Bir zamonlar olijanob tuyg'ulardan ruhlanib yuruvchi bu chehra endi har qanday ma'nodan xoli bo'lib, qotib qolgandek ko'rinar edi. Tezda cholni olib ketish uchun qandaydir dehqon kirib keldi.

– Toliqish ham, ko'p gapirish ham to'g'ri kelmaydi bu kishiga, – dedi u Jyulenga qarab, shunda yigit bu odamning chol aytgan o'sha jiyani ekanligini tushundi. Janob Shelan kelib ketganidan so'ng Jyuleni shu qadar umidsizlikka tushdiki, ko'nglini bo'shata olmay qoldi. Hamma narsa endi unga qayg'uli, mungli bo'lib ko'rinar edi, yuragi go'yo muzlab qolgandek edi.

U jinoyat qilganidan buyon boshidan kechirgan eng dahshatli daqiqalar ana shu bo'ldi. O'limning badburush qiyofasi uning ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ldi. Ruhiy ulug'vorlik va olijanoblikning barcha ko'lankalari xuddi bexosdan ko'tarilgan to'fonga uchragan bulutdek parokanda bo'lib ketdi.

Bu dahshatli ruhiy holat bir necha soat davom etdi. Ruhiy jangrohlatni odatda jismoniy harakat va may bilan davolashadi. Biroq Jyulen bunday vositani qo'llaganda o'zini manfur qo'rqqoq deya hisoblagan bo'lardi. U o'zining torgina minorasida tinimsiz u yoqdan-bu yoqqa yurgan dahshatli kun oxirida birdan shunday xitob qildi: «Eh, shunaqayam ahmoq bo'lamanmi! Agar hamma qatori o'z ajalim bilan o'lishim lozim bo'lganida, bu baxtsiz cholni ko'rib, shunday dahshatli umidsizlikka tushsam bo'lardi, albat, ta. Lekin ayni kuchga to'lgan bir paytimda bir zumda hayotimga chek qo'yilishi meni xuddi ana shu ayanchli yemirilishdan xalos etadi-ku axir».

Biroq bu mulohazalarga qaramay, Jyulen ko'ngli bo'shab, ruhi tushganligini his etardiki, shu boisdan ham cholni ko'rganidan so'ng uning dardi-dunyosi qorong'i bo'lib ketgandi.

Uning qalbida endi ilgarigidek o'ziga nisbatan hech qanday qat-tiqqo'llik, ulug'vorlik, qadimgi Rim askarlariga xos jasoratdan asar ham qolmagan edi. O'lim yuksak-yuksaklarda parvoz etib, unga o'z ko'lankasini tashlar ekan, yigitga endi unchalik oson narsa bo'lib ko'rinman qolgandi.

«Mana shu holat mening termometrim bo'ladi, – dedi u o'ziga-o'zi. – Bugun kechqurun men gilotina ostiga borayotgan paytimdagi matonatdan o'n daraja pastdaman. Bugun ertalab esa matonatim kerakli darajada edi. Umuman olganda, baribir emasmi! Kerakli daqiqada qo'rqqoqlik qilmasam bo'ldi-da». Termometr haqidagi bu fikr uning ko'nglini birmuncha xush etib, aloha, dilidagi qayg'uni tarqatib yubordi.

Yigit ertasiga ertalab uyg'onganida kechagi kunni eslab uvalib ketdi. «Mening baxtim va osoyishtaligim xavf ostida». U hatto janob bosh prokurorga xat yozib, undan oldiga hech kimni kiritmaslikni iltimos qilmoqchi ham bo'ldi. «Fuke nima bo'ladi? – deya xayolidan o'tkazdi u. – Agar u bu yerga, Bezansonga kelgudek bo'lsa, qattiq xafa bo'ladi-ku axir!»

Fukeni u taxminan ikki oydan beri eslamay yurgandi. «Strasburgda o'zim ham g'irt ahmoq ekanman, burnimning ostidan narini ko'rmay qolgan ekanman o'shanda». Fuke haqidagi xotiralar anchaga dovur uning xayolini band qilib, yigitning ko'ngil tori yana susayib ketdi. U hayajonlanib u yoqdan-bu yoqqa yurardi. «Mana, o'lim dajarasidan yana yigirma gradus pasayib ketdim... Agar bundan keyin ham shunaqa shalviraydigan bo'lsam, undan ko'ra o'zimni-o'zim o'ldirganim ma'qul. Mabodo o'limim oldidan lattadek bo'shashib qolsam, anavi barcha abbat Maslonlar va janob Valenolarning boshi osmonga yetmaydimi axir».

Fuke kelib qoldi, u mehribon soddakil odam qayg'udan es-hushini ni yo'qotayozgan edi. U faqat bir narsa haqida – butun mol-mulkini sotib, qamoqxona nazoratchisiga pora berish va Jyulenni qochirib yuborish to'grisida gapirardi. U tinmay de Lavaletning qochishini misol keltirardi.

– Sen meni ranjityapsan, – dedi unga Jyulen. – Janob de Lavalet aybsiz edi, men esam aybdorman. Sen o'zing istamasang ham meni ana shu farq to'grisida o'ylashga majbur qilyapsan...

– Lekin shunday qilishing joiz bo'larmikin? Nega endi? Sen chin-dan ham butun mol-mulkingni sotmoqchimisani? – deya ajablanib so'radi Jyulen birdan yana kuzatuvchanligi va har narsadan shubhalanish odati qo'zib.

Do'stining nihoyat bu ajoyib taklifga qiziqib qolganidan xursand bo'lib ketgan Fuke o'zining har bir yer-mulki uchun necha frank olishi mumkinligini batafsil hisoblab bera boshladi.

«Qishloqi mulkdor uchun qanday ajoyib fidoyilik! – deb o'ylardi Jyulen. – Bo'lmasam, bir vaqtlar men uning naqadar xasis, pulni tejab-tergab sarflaydigan, ba'zan qurumsizlik darajasiga yetib boradigan xislatlarini ko'rib, or qilardim. Endi bo'lsa u shunday qilib topgan barcha mol-mulkini men uchun qurbon qilmoqchi! «Rene» gazetasi o'qib yuradigan va men delya Mol saroyida uchratgan anavi olifta yigitlarda Fukening manovi kulgili nuqsonlari yo'q, albatta. Lekin kutilmaganda katta meros olgan va shu boisdan ham, pulning qadrini bilmaydigan bir-ikkita o'spirinni istisno qilganda, o'sha parijilik ko'rkam yigitlardan qaysi birining qo'lidan keldi bunday fidoyilik?»

Shu tobda Fukening fransuz tilini buzib gapirishi, beso'naqay qiqliqlarining hammasini unutgan Jyulen do'stini quchoqlay ketdi. Hali hech qachon provinsiya Parij bilan taqqoslanganida bunday ustun kelish sharafiga muyassar bo'lmagandi. Do'stining ruhanib ketganni ko'zlaridan uqib, boshi osmonga yetgan Fuke buni, qochishga rozilik, deb tushundi...

Bu hotamtoylik janob Shelan kelib ketganidan so'ng bo'shashib ketgan Jyulenga sabot va matonat bag'ishladi. U hali juda yosh bo'lsa-da, lekin, menimcha, uning fazilatlarini ko'p edi. Behisob tengqurlari qatori ta'sirchanlikdan ayyorlikka o'tish o'rni u yoshi ulg'aygani sayin asta-sekin rahmdil va mehribon odam bo'lib qolar hamda o'zining telbalaracha shubhachiligidan qutulib olardi... Darvoqe, bu behuda karomatlarining nima keragi bor?

Jyulen o'zining aniq javoblari bilan ishni bunday chuvalashtirishning oldini olmoqqa harakat qilishiga qaramay, uni borgan sari ko'proq so'roq qila boshladi. – Men odam o'ldirdim yoki, har qalay, qasddan odam o'ldirishga urindim, – deya takrorlardi u har gal so'roq payti.

Biroq uning ishini olib borayotgan sudya, avvalo, rasmiyatparast chinovnik edi. Jyulenning javoblari so'roqlarni sira ham kamaytirmadi, bu javoblar sudyaning nafsoniyatiga tegmoqda edi. Uni dahshatli zindonga o'tqazmoqchi bo'lganlari va faqat Fukening harakati tufayligina o'zi bir yuz sakson pog'ona balandlikda joylashgan ana shu shinam xonada qolganidan Jyulen bexabar edi.

Fuke o'tin yetkazib beradigan obro'-e'tiborli odamlar orasida janob abbat de Friler ham bor edi. Mehribon taxtafurush dasti daroz katta vikariyning oldiga kirmoq uchun qo'lidan kelgan hamma harakatni

qildi. Janob de Friler unga Jyulenning ezgu fazilatlarini va uning bir vaqtlar seminariyaga ko'rsatgan xizmatlarini eslab, sudyalarni unga yumshoqroq munosabatda bo'lishga ko'ndirmoq uchun urinib ko'rajagini aytganida boyaqish taxtafurush quvonganidan terisiga sig'may ketdi. Fuke do'stini qutqarib qolishga umid qila boshladi, ketish oldidan u yerni o'pguday bo'lib ta'zim qilar ekan, janob katta vikariydan ayblanuvchining gunohidan o'tmoqni iltijo qilib duo o'qish uchun arzimagan olti luidor pulni qabul etishni va uni ruhaniylarga tarqatishni iltimos kildi.

Fuke yanglishgan edi. Janob de Friler Valenoga mutlaqo o'xshamasdi. U Fukening luidorlarini olishdan bosh tortdi va, hatto, soddadil dehqonga aqchasini asrab qo'yish lozimligini shama qildi. So'ngra u birona qaltis gap aytmay turib, buni Fukega uqtira olmasligini anglagach, unga bu pulni chindan ham barcha narsalardan mahrum bo'lgan bechora mahbuslarga ulashib berishni maslahat ko'rdi.

«Bu Jyulen deganlari juda g'alati yigit ekan, – deya fikr yuritardi janob de Friler. – Uning bu qilmishini sira tushunib bo'lmaydi, men uchun esa bunday narsa bo'lmasiligi kerak. Ehtimol uni fidoyi deb ta'riflash mumkin bo'lar... Har qalay, men bu gapning tagiga yetaman. Darvoqe, shundan so'ng bizni mutlaqo hurmat qilmaydigan va meni o'lguday yomon ko'radigan anavi de Renal xonimga po'pisa qilib qo'yishning imkoni bo'lar. Yo'l-yo'lakay esa, ehtimol, mana shu seminaristchani negadir yaxshi ko'radigan janob de Iya Mol bilan yarashib ham olarman».

Da'volashuv bo'yicha kelishuv bitimiga bundan bir necha hafta burun imzo chekilgan bo'lib, abbat Pirar Bezansondan jo'nab ketar ekan, Jyulenning sirli nasl-nasabi haqida bir-ikki og'iz gap aytishni lozim ko'rgan edi. Bu voqea badbaxt yigit Verrer cherkovida de Renal xonimning hayotiga suiqasd qilgan xuddi o'sha kuni sodir bo'lgandi.

Jyulen endi o'limi oldidan bir ko'ngilsizlik – otasining qamoqxonaga kelishidan qo'rqardi. U, prokurorga xat yozib, oldimga hech kimni kiritmaslik haqida iltimos qilsammikin, deya Fukega maslahat soldi. Uning shunday og'ir daqiqada padari buzrukvori bilan uchrashuvdan bunday dahshatga tushayotganini ko'rib, soddadil taxtafurushning meshchanlarga xos halol qalbi qattiq galayonga keldi.

U hatto endi nima sababdan ko'p odamlar uning do'stidan nafratlanishlarini tushungandek ham bo'ldi. Ammo u Jyulennning boshiga tushgan kulfatga nisbatan hurmati tufayli dilidagi gapni ochiq ayt-madi.

– Har qalay, – dedi u sovuqqina ohangda Jyulenga, – oldingga odam kiritmaslik haqidagi bu farmon otangta taalluqli bo'lmaydi.

XXXVIII

Qudratli odam

Naqadar sirli xatti-harakat! Qaddi-qomati-ning purviqorligini qarang! Kim ekan o'zi bu?

Shiller.

Ertasi kuni minoraning eshigi azonda ochildi. Jyulen cho'chib uyg'ondi.

«Yo Tangrim! Bu otam-ku, – deya xayolidan o'tkazdi u. – Qanday ko'ngilsizlik!»

Xuddi shu daqiqada oddiygina kiyingan bir ayol uning bo'yniga tashlandi. Yigit uni arang tanidi. Bu m-l de Iya Mol edi.

– Voy zolim-ey, qayerdaligingni faqat xatingdan bilib oldim-a. Sen jinoyat deb atagan narsa, bu faqat mard odamning qasos olishi xolos. Bu hol sening qalbing naqadar yuksak ekanligidan dalolat beradi. Bu gaplarning barini men faqat Verrerdan bilib oldim...

M-l de Iya Moldan xiyol so'vib qolganini hali o'zi ham to'la anglab yetmagan Jyulenga qiz juda chiroyli ko'rindi. Uning chakana odamning mutlaqo qo'lidan kelmaydigan bu ishlar va gap-so'zlarda chinakamiga olijanob va beg'araz tuyg'uni ko'rmay iloji bormidi axir? Yigitga yana o'zi qirolichani sevadigandek tuyuldi, shu boisdan ham oradan xiyol vaqt o'tgach, u g'oyat ko'tarinki ruhda nazokat bilan dedi:

– Kelajakni juda aniq tasavvur qila boshlagan edim. Mening o'limimdan so'ng siz beva sifatida janob de Kruaznua bilan turmush qurarsiz, deb o'ylagandim. O'zi uchun unutilmas va fojiali voqeadan qalbi larzaga kelgan hamda es-hushini yig'ishtirib olgan go'zal bevaning, garchi romantikaga biroz moyil bo'lsa-da, aslida olijanob qalbi yosh markizning fazilatlarini tan olmog'i lozim edi. Siz barcha baxt deya hisoblaydigan izzat-ikrom, davlat, nufuzga ko'nikib, taqdirga tan

bermog'ingiz darkor. Lekin, jonginam Matilda, sizning Bezansonga kelishingiz, agar u biror yo'l bilan oshkor bo'lib qolsa, janob de Iya Mol uchun og'ir zarba bo'ladiki, buning uchun men o'zimni sira ham kechira olmayman. Men busiz ham juda ko'p qayg'u keltirdim! O'sha akademigingiz, turgan gap, janob markiz ko'ksida ilonni parvarish qilgan ekan, deydi albatta.

– Rostini aytсам, sizdan bunday oqilona gaplar va kelajak haqida bunday tashvish tortishni sira ham kutmagan edim, – xiyol zarda bilan dedi m-l de Iya Mol. – Xuddi sizga o'xshab juda ehtiyotkor oqsochim o'z nomiga pasport oldi va men bu yerga Mishele xonim nomi bilan pochta karetasida keldim.

– Mishele xonim mening oldimga osongina kirishga muvaffaq bo'libdi-da!

– Ah! Mana endi o'zim hammadan afzal ko'rgan o'sha ajoyib yigitni tanidim. Birinchidan, men sud amaldoriga darhol yuz frank uzatdim. U avvaliga meni bu minoraga chiqishim uchun sira ham ruxsat bera olmasligini aytgan edi. Biroq pulni olgach, o'sha halol odam meni ancha kuttirib qo'ydi, turli bahonalarni ro'kach qila boshladi, hatto, u meni shunchaki laqillatmoqchi bo'lyapti, degan xayolga ham bor-dim... – Shunday deya u jimib qoldi.

– Xo'sh, u yog'i nima bo'ldi? – dedi Jyulen.

– Iltimos, jahling chiqmasin, jonginam Jyulen, – dedi qiz uni quchoqlar ekan. – Men o'sha kotibga o'zimning kimligimni aytishga majbur bo'ldim, bo'lmasam u meni, barmo yigit Jyulenga oshiq bo'lib qolgan parijilik yosh xodima qiz, deb o'yladi... Yo'q, rost aytayapman, u xuddi shunday dedi. Men unga sening xotining ekanim haqida ont ichdim, endi menga seni har kuni ko'rish uchun ruxsat berishdi.

«Qanday telbalik, – deya o'yladi Jyulen. – Lekin bunga qanday to'sqinlik qila olardim axir? Sirasini aytganda, janob de Iya Mol shunday nufuzli odamki, jamoat fikri bu go'zal bevaga uylangan yosh polkovnikni uncha qoralab o'tirmasa kerak. Mening o'limim tezda hammasini xaspo'shlab ketadi». Shundan so'ng u iyib Matildaning jo'shqin muhabbatiga berildiki, bu o'rinda telbalik ham, ruhning ulug'ligi ham – xullas, inson tasavvur qilishi mumkin bo'lgan barcha g'ayritabiiy hissiyotlar bor edi. Matilda mutlaqo jiddiy ravishda unga birgalashib o'zlarini o'ldirishni taklif qildi.

Ana shu jo'shqin zavqlardan so'ng, u Jyulenni ko'rishdek baxt-

dan to'yib lazzatlanib olgach, Matildaning qalbini o'tkir sinchkovlik qamrab oldi. U o'z seviklisiga tikilib qatar va uning qalbi o'zi ilgari o'ylaganidan ancha yuksakroq ekanini ko'rar edi. Uning nazarida, Bonifatsiy de Iya Mol tirilib kelgandek edi, biroq bu undan ancha dovyurakroq tuyulardi.

Matilda eng yaxshi mahalliy advokatlarining oldiga kirib chiqdi va boshdanoq gapni cho'zib o'tirmay, pul taklif qilib, ularni qattiq ranjitdi, lekin, oxir-oqibatda, advokatlar pulni olishdi.

Qiz tezda barcha mushkul va, shu bilan birga, muhim masalalarning hal qilinishi bu yerda, Bezansonda butunlay janob abbat de Frilerga bog'liq ekanligini bilib oldi. Ma'lum bo'lishicha, hech kim bilmaydigan Mishele xonim nomi bilan qudratli iezuit huzuriga kirishga yengib bo'lmas g'ovlar xalal berar ekan. Lekin sevgidan es-hushini yo'qotib, yosh abbat Jyulenga tasalli bermoq uchun Parijdan Bezansonga yetib kelgan niholdek modistkaning go'zalligi haqida shov-shuv gaplar tez orada butun shaharga tarqaldi.

Matilda Bezanson ko'chalarida kuzatuvchilarsiz piyoda yelib-yugurardi, qiz bu yerda meni hech kim tanimaydi, deya o'ylardi. Lekin, har qalay, unga el ko'zida kuchli taassurot qoldirish ishga ancha foydalidek tuyulardi. Matildaning telbaligi shu darajaga borib yetardiki, xalq uning da'vati bilan qatliga ketayotgan Jyulenni xalos etmoq uchun qanday isyon ko'tarishini ham tasavvur qila boshlardi. M-l de Iya Molga o'z boshiga kulfat tushgan har qanday ayol kabi juda oddiygina kiyingandek tuyulardi. Aslida esa u shunday kiyingan ediki, bironta ham o'tkinchi unga o'g'irilib qaramay ketmasdi.

Qiz, nihoyat, bir haftalik harakatdan so'ng janob de Frilerning qabuliga kirishga muvaffaq bo'lganida butun Bezanson uni tanib qolgan edi.

Matilda qanchalik jasur bo'lmasin, uning qudratli iezuit haqidagi tasavvuri xayolida tushunib bo'lmas, sirli yovuzlik bilan shu qadar omixta bo'lib ketgan ediki, qiz yepiskop saroyining eshigidagi qo'ng'iroqni chalganida uning a'zoyi badani titrab ketdi. U zinapoyadan ko'tarilib, katta vikariyning qabulxonasiga chiqdi. Uning eti jimirlashib ketmoqda edi. Yepikop saroyining bo'm-bo'shligidan qizning yuragi orqasiga torta boshladi. «Hozir borib, anavi kresloga o'tiraman, u meni tirsagimdan qisib, o'z komiga tortadi va men g'oyib bo'laman-qo'ya-man. Shundan so'ng oqsochim kimdan so'rab-surishtiradi meni?

Jandarmalar boshlig'i meni qidirishdan qo'rqadi, albatta. Bu shahri azimda men yakka-yolg'izman!»

Biroq kitta vikariyning qabulxonasini ko'rishi bilanoq m-l de Iya Molning ko'ngli joyiga tushdi. Avvalo, eshikni unga juda bashing kiyingan malay ochdi. Qizdan kutib turishni iltimos qilishgan mehmonxonada ko'z-ko'z qilinadigan hashamdorlikdan asar ham bo'lmay, u shu qadar nozik did bilan jihozlangan ediki, chamasi, Parijning eng oldi uylaridagina bunday nafosatni uchratish mumkin edi. Ichkaridan yuzida otalarcha mehribonlik ifodasi bilan chiqib kelgan janob de Frilerni ko'rgan zahoti uning dahshatli yovuzlik haqidagi fikrlari bir zumda g'oyib bo'ldi-qo'ydi. Matilda ruhaniyning kelishgan yuzida Parij salonlarida o'lguday yomon ko'rishadigan qo'pol va dag'al qat'iyat ifodasini payqamadi. Bezansondagi barcha ishlarni boshqarib turadigan vikariyning yuzidagi yengilgina ochiq tabassum uning yaxshi tarbiya ko'rgan, o'qimishli prelat, ishchan boshliq ekanligidan dalolat berib turardi. Matilda o'zini Parijdagidek his eta boshladi. Matildani o'zining qudratli raqibi, markiz de Iya Molning qizi ekanligiga iqror qilmoq uchun janob de Frilerga bor-yo'g'i bir necha daqiqa vaqt kerak bo'ldi xolos.

– Ha, chindan ham men Mishele xonim emasman, – dedi qiz yana o'ziga xos takabbur qiyofaga kirib, – buni sizga sira qo'rqmay aytayman, zero huzuringizga janob de Iya Verneyni qutqarish imkoniyati haqida maslahatlashmoq uchun kelganman, taqdir. Birinchidan, agar uning gunohi bo'lsa, bu gunoh faqat yengiltaklikdan iborat: u o'q uzgan ayol sog'ayib ketibdi. Ikkinchidan, mayda amaldorlarga pora berish masalasiga kelsak, men hozirning o'zidayoq ellik ming frank bera-man va yana shuncha berishni va'da qilaman. Va, nihoyat, men ham, ota-onam ham, xullas, hammamiz janob de Iya Verneyni qutqargan odamga minnatdorchilik bildirish uchun qo'limizdan kelgan hamma ishini qilamiz.

Janob de Friler, chamasi, bu ismni eshitib, hayron bo'lib qolgan edi, Matilda unga harbiy ministrning janob Jyulen Sorel de Iya Verney nomiga yozgan bir necha maktubini ko'rsatdi.

– O'zingiz ko'rib turibsizki, taqdir, otam uni batamom o'z homiyligiga olgan edi. Buning sababi juda oddiy: biz u bilan yashirincha nikohdan o'tgan edik, shu boisdan ham otam markiz de Iya Molning qizi uchun bir g'alatiroq tuyulishi mumkin bo'lgan bu nikohni elga

ovoza qilishdan oldin uning oliy ofitserlar safiga qo'shilib olishini istagan edi.

Shu payt Matilda janob de Friler o'zi uchun nihoyatda muhim bo'lgan bu yangiliklarni bilgan sayin uning yuzidagi mehribon va muloyim ifoda tezlik bilan g'oyib bo'lib borayotganini payqab qoldi. Uning qiyofasida ayyorlik va pinhona makkorlik belgilari elas-elas aks eta boshladi.

Abbat hamon ikkilanib o'tirar ekan, rasmiy hujjatlarni qayta-qayta o'qib chiqmoqda edi.

«Bu g'aroyib iqrar so'zlardan men qanday foyda ko'rishim mumkin? – deya mulohaza yuritardi u. – Sira kutilmaganda menga butun Fransiya'dagi yepiskoplik unvonini taqsim etuvchi monsinor yepiskopning dasti daroz jiyani mashhur de Fervak xonim dugonasining ishi tushib qoldi.

Men uzoq kelajakdagina umid qilishim mumkin bo'lgan narsa to'satdan shundoq yonginamda bo'lib chiqdi. Axir bu mening butun orzularimni ro'yobga chiqarishi mumkin-ku».

Avvaliga Matilda ovloq xonada o'zi bilan yolg'iz o'tirgan bu qudratli odamning yuzidagi keskin o'zgarishdan qo'rqib ketdi. «Xo'sh, nima qilibdi! – dedi u o'ziga-o'zi oradan bir zum o'tgach. – Agar men qudrat va barcha izzat-ikrom, noz-ne'matlarga juda to'ygan bu popning sovuq va xudbin tabiatiga mutlaqo ta'sir ko'rsata olmaganimda edi, unda yomon bo'lardi».

Kutilmaganda yepiskopatga ega bo'lish imkoniyati tug'ilib qolganidan sarosimaga tushgan va Matildaning shijoatidan qattiq ajablangan janob de Friler bir zum butun ehtiyotkorligini unutib qo'ydi. Matilda o'zining oldida uning deyarli jilpanglab qolganini ko'rib turardi: qalbini chulg'ab olgan shuhratparast orzulardan hovliqib ketgandi u va butun vujudida asabiy qaltiroq turgandi.

«Hammasi ravshan, – deya qaror qildi qiz o'zicha. – Bu yerda de Fervak xonimning dugonasi oldida bajarilmaydigan ishning o'zi bo'lmaydi». Matilda hanuzgacha dilini o'rtab kelayotgan rashk tuyg'usini yengishga qanchalik qiynalmasin, u yurak yutib Jyulen marshal bevasining yaqin do'sti bo'lgani va unikida monsinor yepiskop bilan deyarli har kuni uchrashib turganini aytdi.

– Agar o'ttiz olti sud maslahatchisi ro'yxatini departamentimizning e'tiborli odamlaridan hatto to'rt yoki besh marta qatorasiga

qur'a tashlab tuzilgan taqdirda ham, – dedi ma'nodor ohangda katta vikariy shuhratparastlikka to'la tamagir ko'zlarini unga tikib, – men nomi shu qur'aga qo'shilgan odamlar orasida sakkiz yoki o'n do'stimni sanab bera olmasam o'zimni ishi yurishmagan inson deya hisoblagan bo'lardim. Boz ustiga o'sha sakkiz-o'n kishi maslahatchilar orasida eng farosatlisi bo'lib chiqadilar. Ko'pchilik doim men tarafda bo'ladi, hukm chiqarish uchun hatto keragidan ko'proq ham odam topilishi mumkin. Shunday qilib, ko'rib turibsizki, mademuazel, oqlovchi hukm chiqarmoqning men uchun hech qanday qiyin joyi yo'q...

Abbat birdan o'z ovozinı eshitib hayratga tushgan odamdek jimib qoldi! U sirdan voqif bo'lmagan odamlarga sira ham aytilmaydigan narsalarni og'zidan gullamoqda edi.

Lekin u ham, o'z navbatida, Bezanson jamiyati Jyulen boshlagan bu g'aroyib mashmashda de Renal xonimning uni bir vaqtlar juda sevgani va yigitning o'zi ham uzoq vaqt davomida xonimga ko'ngil berib kelganidan hayratga tushib, juda qiziqib qolgani haqidagi hikoyasi bilan Matildani lol qoldirdi. Janob de Friler o'z hikoyasi bilan Matildani dovdiratib qo'yganini payqab qoldi. «Mana endi hujum qilish gali meaga keldi! – deya xayolidan o'tkazdi u. – Har qalay, endi bu qaysar xonimchaga po'pisa qilishning yo'li topildi. Bo'lmasam, uni qo'rqita olmasam kerak, deya cho'chigan edim». Matildaning ulug'vor ko'rinishi, tabiatining qiyiqligidan dalolat beruvchi kibr-havosi janob de Frilerning ko'zi o'ngida hozir unga deyarli iltijo bilan tikilib turgan bu sohibjamol qizning latofatini yanada kuchaytirib ko'rsatmoqda edi. U yana o'zini odatdagidek sovuqqon tuta boshladi-da, sira o'ylab o'tirmay xanjari tig'ini o'ljasining ko'ksiga yo'naltirdi.

– Rostini aytganda, – dedi u go'yo shunchaki gap kelib qolgani uchun aytayotgandek qilib, – agar janob Sorel o'zi bir vaqtlar juda sevgan ayolga rashk qilgani tufayli ikki marta o'q uzganini ma'lum qilishsa, men sira ham ajablanmagan bo'lardim. U xushro'ygina ayol, yaqindan beri esa u abbat Markino degan dijonlik bir ruhoniy bilan to'z-tez uchrashib turadigan bo'lib qolgandi. O'sha abbat Markino deyarli yansenist bo'lib, barcha yansenistlar qatori axloqsiz odam ekan.

Janob de Friler bu go'zal qizning nozik tomonini bilib olgach, o'ziga erk berdi-da, huzur qilib uning yuragini azoblay boshladi.

– Xo'sh, nega endi janob Sorel bu jinoyat uchun xuddi o'sha cherkovni tanladi? – derdi u Matildaga o'tli nigohini qadab. – Agar bu payt o'sha yerda raqibi ibodat o'tkazayotganini nazarda tutsak, buning sababini tushunsa bo'ladi. Siz homiylik qilayotgan bu baxtiyor yigitni barcha, o'ta zukko, buning ustiga, g'oyat ehtiyotkor odam, deya tan olyapti. Bo'lmasam uning uchun janob de Renalning o'ziga juda yaxshi tanish bo'lgan bog'iga yashirinishdan osoni yo'q edi-ku axir. U yerda uni hech kim ko'rmasdi, hech kim undan shubhalanmasdi ham. Shunda u o'zi juda rashk qiladigan o'sha ayolni bemalol o'ldirib ketaverishi mumkin edi. Juda to'g'ri bo'lib ko'ringan bu mulohaza, Matildaning dardi-dunyosini qorong'i qilib yubordi, u es-hushini butunlay yo'qotib qo'ydi. Kiborlar jamiyatida inson yuragiga taqlidan o'ylab ish tutishni mohirlik bilan o'ziga singdirib olgan bu dimog'dor qiz otashqalb inson uchun har qanday mulohazalarni bir chetga yig'ishtirib qo'yib, yurak amriga bo'ysunish naqadar lazzat bag'ishlashi mumkinligini qayoqdan ham tushunardi deysiz. Matilda o'sib-ulg'aygan Parijdagi asilzodalarning jamiyatida hech qanday tuyg'u, ahyon-ahyondagi istisnolarni hisobga olmasak, mulohazakorlikdan faqat beshinchi qavatdan tashlaydilar-ku axir.

Nihoyat, abbat de Friler Matildani jilovlab olganiga ishonch-hosil qildi. U sudda Jyulening qoralovchi bo'lib chiqadigan prokurorga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega ekanligini (bu gap g'irt yolg'on edi, albatta) ishora qildi.

Sud sessiyasining o'ttiz oltita maslahatchisi tayinlanganidan keyin esa, u ulardan kamida o'ttiztasi bilan shaxsan o'zi gaplashib qo'yar emish.

Agar Matilda janob de Frilerga shu qadar dilbar bo'lib ko'rinmaganida, u shunday ochiqchasiga gaplashishni lozim topguniga qadar qiz uning oldiga besh-olti marta kelishga majbur bo'lardi.

XXXIX

Intriga

Kastr, 1676-y. Qo'shni uyda aka o'z singlisini o'ldirib qo'ydi, bu dvoryanin ilgari ham qotillik qilgan ekan. Uning otasi sud maslahatchilariga yashirincha besh yuz ekyu bo'la-shib berib, qotilning hayotini saqlab qoldi.

Lokk. «Fransiyaga sayohat».

Yepiskop saroyidan chiqishi bilan, Matilda darhol de Fervak xonimga chopar yubordi, u sha'niga dog' tushirishdan sira ham qo'rqib o'tirmadi. U o'z raqibasidan shaxsan monsinor yepiskopdan abbat de Friler nomiga xat yozdirib olishni o'tinib iltimos qilgan edi. Qiz hatto de Fervak xonimdan Bezansonga kelishini iltimos qilishga cha yetib bordi. Bu hol kunchi va mag'rur qalb uchun chindan ham qahramonona ish edi.

Fukening maslahati bilan u o'zining harakatlari haqida Jyulenga aytmay qo'ya qoldi. Uning bu yerda yurishi yigitni busiz ham ancha bezovta qilmoqda edi. Yaqinlashib qolgan o'lim sharpasi Jyulening ko'nglini nihoyatda nozik qilib qo'ygandi, yigit endi faqat janob de Ilya Molgagina nisbatan emas, balki Matildaning o'ziga nisbatan ham vijdoni azob chekmoqda edi.

«Bu qanaqasi bo'ldi axir! – derdi u o'ziga-o'zi. – Men Matildaga e'tibor bermayotganimni va, hatto, u oldimga kelganida zerikayotganimni sezib qolyapman. U meni deb o'zini halok etyapti, men esa undan so'vib boryapman! Nahot men shunchaki yovuz bir odam bo'lsam?» U shuhratparast bo'lgan kezlari bu muammo haqida bosh qotirib o'tirmasdi. Muvaqqiyatsizlikka uchrash... Uning nazarida eng katta ayb ana shu edi.

Oldiga Matilda kelgan kezlari u qizning unga nisbatan hozir qandaydir g'ayritabiyy, jo'shqin muhabbat alangasida yonayotganini his etgach, undan battar noqulay ahvolda qolardi. Matilda esa faqat uni qutqarmoq uchun tasavvur qilib bo'lmaydigan har qanday qurbonlardan ham qaytmasligini so'zlardi.

Tabiatidagi butun kibr-havoni bosib, qalбини g'ururga to'ldirgan bu tuyg'udan ruhlanib ketgan qiz hayotning har bir daqiqasini bironta

qahramonona ish bilan o'tkazishga harakat qilardi. Uning Jyulen bilan qilgan uzoq-uzoq suhbatlari aqlga sig'maydigan va o'zi uchun nihoyatda xatarli bo'lgan rejalarni bayon etishdan iborat bo'lardi. Matildaning saxovatli qo'lidan pul olib turadigan qamoqxona nazoratchilari unga bu yerda to'la erk berib qo'yishgan edi. Matildaning fantaziyasi o'z obro'-e'tiborini qurbon qilish bilan cheklanmasdi; mayli, uning sar-guzashti tillarda doston bo'la qolsin, unga baribir: U g'ildiraklar ostida qolib ketsa ham qirolning yelib borayotgan karetsasi oldiga o'zini tashlab, uning e'tiborini jalb etish uchun tiz cho'kishga ham tayyor edi, bu Jyulening afv etilishiga erishish uchun jo'shqin va tiyiqsiz xayoliga kelgan rejalarning eng oddiyasi edi. U qirol mulozimlaridan bo'lgan do'stlari yordamida Sen-Klu parkining kirish man etilgan qismiga osongina o'tib olishiga shubha qilmasdi.

Jyulen bunday fidoyi sevgiga o'zini nomunosib his etar va, sirasini aytganda, barcha bu qahramonliklardan toqati toq bo'lgan edi. Agar bu shunchaki sodda va iboli nazokat bo'lganida uning qalbi bundan ta'sirlangan bo'lardi, bu yerda esa hammasi aksincha edi; Matildaning kibr-havoli qalbi doim begona odamlar, tomoshabinlar bo'lishini taqozo etardi.

Jyulendan so'ng qanday yashashni tasavvur qila olmay, mahbubi hayotidan qattiq iztirob chekib, yuragi taka-puka bo'layotgan qiz zimdan o'zining g'aroyib muhabbati, o'z ishlarining ulug'vorligi bilan dunyoni lol qoldirishga intilayotganini Jyulen sezardi.

Barcha bu qahramonliklarga mutlaqo befarq qarayotgani uchun Jyulening o'zidan jahli chiqardi. Yaxshi ham u hali Matildaning sadoqatli, lekin oqil va pishiq-puxta Fukeni o'z telbakezik rejalari bilan qanday tinkasini quritayotganidan bexabar edi. Agar u bundan xabar topganida nima qilardi?

Fuke esa Matildaning bu sadoqatida nimadir g'ashiga tegayotganini o'zi ham aniq tushunmasdi, zero uning o'zi ham Jyulenni qutqarmoq uchun bor dunyosini qurbon qilishga va har qanday xatarli ishni bajonidil bajarishga tayyor edi. U Matilda ko'kka sovurayotgan oltinning ko'pligidan butunlay esankirab qolgandi. Avvaliga oltinga sajda qiladigan har qanday provinsiyalik kabi Fuke ham pulning bunday ayamadan sarflanishini ko'rib dilida beixtiyor hurmat his etdi.

Keyin esa u m-l de Iya Molning rejalari Xudoning bergan kuni o'zgarib turishini sezib qoldi-da, o'zi uchun juda malol kelayotgan bu xarakterni ta'riflovchi bir so'z topib, juda yengil tortdi: Matilda

qo'nimsiz edi. Bu epitetning provinsiyada eng yomon sifat hiroblanadigan *betayin* degan ma'nodan farqi juda oz edi.

«Qiziq, – dedi o'ziga-o'zi bir kuni Jyulen Matilda chiqib ketgach, – u meni shu qadar ehtiros bilan sevsa-yu, men esa bunga mutlaqo befarq qarasham. O'lim yaqinlashgan sari inson hamma narsaga loqayd qaraydigan bo'lib qoladi, deb o'qigan edim, ammo o'zingni ko'riamak his etish va munosabatingni o'zgartira olmaslik dahshat bo'lar ekan. Demak, men xudbin ekanman-da?». Shundan so'ng u o'zini-o'zi qattiq koyiy boshlardi.

Yigitning qalbida shuhratparastlik o'lgan bo'lib, uning xokidan yangi bir tuyg'u o'sib chiqqan edi: Jyulen buni de Renal xonimga suiqasd qilganidan pushaymonlik, deya atardi.

Aslida esa u de Renal xonimga bo'lgan sevgidan es-hushini yo'qotayotgan edi. U yolg'iz qolib, bironota odamning xalal berishidan qo'rqmagan paytlari Verrer yoki Verjida o'tkazgan o'sha baxtiyor kunlar haqidagi xotiralarga berilar ekan, dilida qandaydir ajib bir tuyg'u his etardi. O'sha kezlari bir lahzada o'tib ketgan eng kichik voqealar ham uning uchun nafis va latif bir ma'no kasb etgandi. U Parijda qozongan muvaffaqiyatlarini hech qachon eslamasdi, ularni o'ylasa zerikib ketardi.

Yigitning kundan-kun avj olib borayotgan bu ruhiy holatini rashkchi Matilda ham ma'lum darajada payqab qolgan edi. U ba'zan o'zi Jyulening yolg'izlikka bo'lgan muhabbati bilan kurashishga majbur bo'layotganini juda aniq sezardi. Ba'zan qiz dahshat bilan de Renal xonimning nomini tilga olardi. Shunda u yigitning seskanib tushganini ko'ardi. Uning Jyulenga nisbatan otashin sevgisi kundan-kun alanga olib borardi, bu tuyg'uga hech nima to'sqinlik qila olmasdi.

«Agar u o'lsa, uning ortidan men ham o'laman, – derdi u o'ziga to'la ishonch bilan. – Mendek asilzoda bir qizning o'lim jazosiga hukm etilgan o'z mahbubini bunday sajda qilish darajasida sevishini eshitishsa, Parij mehmonxonalaridagilar nima deyisharkin? Faqat qahramonlar davridagina bunday sevgini uchratish mumkin edi. Ha, Karl To'qqizinchi va Genrix Uchinchi paytida qalblar xuddi ana shunday sevgi bilan yongan».

Ehtirosi jo'sh urgan daqiqalarda u Jyulening boshini ko'ksiga bosib turar ekan, o'ziga-o'zi dahshat bilan derdi: «Qanaqasiga endi? Nahot shunday chiroyli bosh tanidan judo qilinsa? Ah, hali shunaqami, – deya qo'shimcha qilardi u o'zining qandaydir jozibali tomoni

bo'lgan bu qahramonligidan ruhlanib, – u holda oradan bir kun o'tmasdan hozir mana shu jingala sochlarga yopishgan lablarim abadiy soviydi-qo'yadi».

Qahramonlik va sevgi ehtirolarining bunday jo'sh urishi haqidagi xotiralar uni o'ziga qandaydir asir qilib olgandi. Aslida jozibali tuyuladigan, lekin shu paytga qadar bu takabbur qalb uchun notanish bo'lgan o'zini o'zi o'lDIRISH haqidagi fikr endi qizning diliga joylashib olgach, uni butunlay o'ziga zabt etgandi.

«Yo'q, ajdodlarimning qoni tomirida sovib qolmabdi», derdi o'ziga-o'zi faxrlanib Matilda.

– Sizga katta bir iltimosim bor» – dedi qizga bir kuni jlyulen, – bo'langizni Verrerdan bironta enagaga bering, de Renal xonim esa o'sha enagani nazorat qilib turadi.

– Qanday shafqatsiz gaplarni aytyapsiz menga. – shunday deya Matilda oppoq oqarib ketdi.

– Ha, rost, meni kechir, oldingda benihoya aybdorman! – deya xitob qildi hushiga kelgan jlyulen Matildani bag'riga bosar ekan. Biroq u qizni tinchitishga muvaffaq bo'lib, Matilda yig'idan to'xtagandan keyin u yana o'sha fikrga qaytdi. Ammo endi yigit ancha ehtiyotkorlik, faylasufona g'amginlik bilan so'zladi. U yaqin orada o'zi mahrum bo'ladigan kelajak haqida gapirmoqda edi. – Shuni tan olmoq kerakki, jonginam, muhabbat, bu – hayotdagi tasodifdir, lekin bunday tasodifga faqat yuksak qalb sohiblarigina musharraf bo'la oladi. O'g'limning o'limi aslida sizning nasl-nasabingiz uchun baxt bo'lardi, hamma xizmatkorlaringiz buni juda yaxshi his etishadi. Isnod va baxtsizlik farzandi bo'lgan bu bolani hech kim pisand qilmaydi... Men shunday bir vaqtning kelishiga umid qilamanki, bu vaqtning qachon kelishi haqida gapirishni mutlaqo istamayman, lekin mening matonatim shunday bo'lishini oldindan sezyapti, siz mening vasiyatimga amal qilib, markiz de Kruaznuaga turmushga chiqasiz.

– Bu nima deganingiz? Mendek badnom bo'lgan bir qiz-a?

– Badnomlik tamg'asi siznikidek bir nomga yopishishi mumkin emas. Siz beva bo'lasiz, beva bo'lganda ham telba yigitning bevasi bo'lasiz, bor gap shu. Sizga bundan ham aniqroq qilib aytishim mumkin: mening jinoyatimga hech qanday tamagirlik aralashgan emas, shu boisdan ham u unchalik nomus bo'lib hisoblanmaydi. Ehtimol, o'sha paytga borib bironta qonun chiqaruvchi faylasuf, zamondoshlarining barcha xurofotiga qaramay, o'lim hukmini

bekor qilishga erishar. Ana shunda o'rni kelib qolsa, biror do'stona ovozi: «Mademuazel de Iya Molning birinchi eri yodingizdami, to'g'ri, u telba edi, lekin bechora sira ham yovuz yoki zolim emasdi. Uning boshini olib juda bema'ni ish qilishgan...» – deyishi mumkin. Shundan so'ng mening xotiramdan sira nomus qilmasangiz bo'ladi, ayniqsa oradan biroz vaqt o'tgach... Agar sizga uylansa, jamiyatdagi sizning mavqeingiz, sizning davlatingiz va ochig'ini aytishga ijozat etasiz, sizning o'tkir aql-idrokingiz janob de Kruaznuaga shunday obro'-e'tibor keltiradiki, uning o'zi hech qachon bunga erisha olmagan bo'lur edi. Axir uning oliy nasl-nasab va jasoratdan bo'lak ko'zga tashlanadigan boshqa hech nimasi yo'q. Bu fazilatlar bilan esa 1729-yilda muvaffaqiyatga erishish mumkin edi, zero o'shanda hamma narsani shu fazilatlar hal qilardi. Endi, oradan bir asr o'tgach, bu xislatlar shunchaki anaxronizm hisoblanadi va faqat insonning dilida umid uyg'otadi xolos. Hozir fransuz yoshlariga yo'l boshchilik qilmoq uchun dilda ba'zi boshqa fazilatlar ham bo'lmog'i kerak.

Siz ana shu g'ayrat va shijoatingiz bilan eringizni a'zo bo'lishga majbur etgan bironta siyosiy guruhni qo'llab-quvvatlaysiz. Siz Fron-da zamonida shuhrat qozongan Shevrez yoki Longevil xonimlarning munosib vorisi bo'lishingiz mumkin... Lekin u paytga borib, jonginam, hozir sizga ilhom bag'ishlab turgan ilohiy o't birmuncha so'nib qoladi.

– Sizga shu narsani aytmoqqa ijozat etgaysizki, – deya qo'shimcha qildi u Matildaning etini biroz o'ldirganidan so'ng, – oradan o'n besh yil o'tgach, hozir dilingizdagi menga bo'lgan muhabbatningiz sizga tentaklik, ehtimol uzrli, lekin har qalay tentaklik bo'lib tuyula boshlaydi.

U birdan xayolga tolib, jimib qoldi. Uning miyasini yana Matildaning g'azabini qo'zg'atgan o'sha fikr chulg'ab olgan edi: «Oradan o'n besh yil o'tgach, de Renal xonim mening o'g'limni jonidan yaxshi ko'radi, siz esa uni unutib yuborasiz».

XL

Xotirjamlik

Ilgari telba bo'lganim uchun ham hozir ana shunday donishmand bo'lib qolganman. Daqiqadan naridagisini ko'ra olmaydigan bechora faylasuf, bilim doirang barcha qashshoq bo'lmasa! Sening nigohing insonning ko'zga ko'rinmas ehtirolarining pinhona faoliyatini ko'rishga o'zizlik qilargan ekan.

V. Gyote.

So'roq boshlanib, bu suhbat bo'linib qoldi. So'roqdan so'ng darhol uni himoya qilish topshirilgan advokat bilan so'zlashib olishga to'g'ri keldi. Bular Jyulening butunlay beg'am va latif xotiralarga to'la ha-yotidagi yagona noxush damlar edi.

– Qotillik, qotillik bo'lganda ham oldindan o'ylab, qasddan qilingan qotillik, – deya tinimsiz takrorlardi u sudyaga ham, advokatga ham. – Men juda afsuslanayapman, janoblar, – deya qo'shimcha qildi u jilmayib, – lekin har qalay bu hol sizga hech qanday tashvish ortirmasa kerak.

«Oxir-oqibatda, – dedy o'ziga-o'zi Jyulen anovi nusxalardan qutul-gach, – men jasur odam ekanman va, turgan gap, manovi ikki nusxadan yurakliroqman. Ular uchun bu baxtsiz oqibat bilan yakkama-yakka olishuv kulfatning cheki, *dahshatlar gultojidir*. Men esa bu ish bilan u sodir bo'ladigan kundagina jiddiy shug'ullanaman».

«Gap shundaki, men bundan ham ortiqroq kulfatlarni boshdan kechirganman, – deya faylasuflik qilishda davom etardi Jyulen. – Strasburgga birinchi marta borganimda, Matilda mendan butun-lay yuz o'girganiga ishonchim komil bo'lgan paytda men bundan ham ko'proq izzitirob chekkan edim... Bo'lmasam, uning sevgisiga erishmoqqa qanday ehtiros bilan intilgan edim-a, endi bo'lsa unga mutlaqo befarq qarayapman. Sirasini aytganda, bu sohibjamol qiz yonimda bo'lgan paytdagidan ko'ra yolg'iz o'zim qolganimda o'zimizni baxtliroq his etyapman».

Qonunchi va rasmiyatparast odam bo'lmish advokat uni telba deb hisoblar va umumining, Jyulen rashk ustida qo'lga to'pponcha olgan, degan fikriga qo'shilardi. Bir kuni u yurak yutib, bu gap haqiqatga

to'g'ri keladimi yoki yo'qmi, lekin himoya uchun ajoyib asos bo'lishi mumkin edi, deya shama qildi. Biroq Jyulen darhol o'zining jizzaki va betoqat tabiatini namoyish etdi.

– Agar ajalingizdan besh kun burun o'lmoqchi bo'lsangiz, afan-dim, – deya qichqirdi u g'azabdan es-hushini yo'qotib, – bu gapni xayolingizdan chiqarib tashlang va bu dahshatli bo'htonni ikkinchi og'zingizga ola ko'rmang.

Ehtiyotkor advokat birdan meni bo'g'ib qolsa-ya, degan xayolga borib bir lahza qo'rquib ketdi.

Advokat himoya nutqini tayyorlayotgandi, zero hal qiluvchi daqiqa yaqinlashmoqda edi. Bezansonda, umuman butun departamentda hamma faqat ana shu jarayon haqida gapirardi. Jyulen bu gaplarning baridan bexabar edi, u bunday gaplarni o'ziga aytmaslikni qattiq iltimos qilgandi.

O'sha kuni Fuke bilan Matilda unga, o'zlarining o'ylashlaricha, ancha umidvor qiladigan ba'zi bir ovozlarni aytmoqchi bo'lishdi. Jyulen birinchi so'zlarni eshitib qo'ldan to'xtatib qo'ydi.

– Meni o'z holimga qo'yinglar. Barcha bu iker-chikir gaplaringiz, hayot haqidagi bu hikoyalaringiz ozmi-ko'pmi mening nafsoniyatim-ga tegadi va meni osmondan yerga qulashga majbur etadi. Har kim o'z bilgicha o'ladi, shuning uchun men ham o'lim haqida o'zimcha o'ylashni istayman. *Boshqalar* bilan nima ishim bor? Mening *boshqalar* bilan munosabatim yaqinda butkul uziladi. Sizlardan o'tinaman, bu odamlar haqida menga boshqa gapirmang, tergovchi bilan advokat-ning jonimga tegayotgani ham yetar.

«Chamasi, chindan ham orzularga berilib o'lish mening pe-shonamga yozilgan o'xshaydi, – derdi u o'ziga-o'zi. – Biror ikki haftadan so'ng barchaning unutib yuborishga imoni komil bo'lgan mendek benom-u nishon bir odamning lo'ttibozlik qilib, o'zini ahmoq qilib ko'rsatishining nima keragi bor...»

Har qalay juda qiziq, men faqat endi, umrimning oxirini ko'rayot-gan bir paytda hayotdan lazzatlanish san'atini o'rganyapman».

U ana shu so'nggi kunlarini o'z minorasining eng tepasida joy-lashgan torgina maydonchada, Matilda Gollandiyadan ataylab oldi-rib kelgan ajoyib sigaralarni chekkanicha u yoqdan-bu yoqqa yurib o'tkazmoqda edi. Durbini bo'lgan barcha odamlar u o'sha maydon-chada paydo bo'ladigan daqiqani har kuni zoriqib kutishlarini esa yilgilt hatto xayoliga ham keltirmasdi. Uning butun fikr-yodi Verjida

edi. U Fuke bilan de Renal xonim haqida hech qachon gaplashmasdi, biroq do'sti unga ikki-uch marta xonimning tez tuzalib borayotganini aytganida Jyulening yuragi orziqib tushdi.

Jyulening qalbi butunlay shirin xayollar ummoniga g'arq bo'lib yurar ekan, Matilda har qanday asilzoda qiz kabi kundalik turfa ishlar bilan shug'ullanardi. U de Fervak xonim bilan janob de Friler o'rta-sidagi do'stona yozishmani shu qadar yo'lga qo'ya oldiki, *yepiskoplik* deya atalmish buyuk so'z aniq tilga olinib bo'ldi.

Benefitsiyalar ro'yxatini tuzuvchi muhtaram prelat jiyani yozgan maktubning oxiriga o'z qo'li bilan «*O'sha badbaxt Sorel shunchaki yengiltak bola ekan, umid qilamizki, uni bizga qaytarib beradilar*», – deya yozib qo'yishni ham lozim topdi.

Janob de Friler bu satrlarni o'qiganida quvonib ketganidan aqlidan ozaydedi. U Jyulenni qutqarib qola bilishiga sira ham shubha qilmasdi. – Agar aslida kiborlarni hukm o'tkazish imkoniyatidan mahrum qilish maqsadidagina chiqarilgan va behisob sud maslahatchilari ro'yxati tuzishni taqozo etadigan anovi yakobincha qonun bo'lganida, – dedi u Matildaga sud sessiyasi uchun qur'a tashlab, o'ttiz olti maslahatchi tanlanadigan kun arafasida, – men yaxshi hukm chiqartilajagi haqida sizga kafolat bera olardim, Kyure N...ni oqlab yuborishlariga erishdim-ku axir...

Ertasi kuni janob de Friler qur'adan so'nggi tuzilgan ro'yxatda Bezanson kongregatsiyasining besh a'zosi, boshqa shaharlardan saylangan maslahatchilar orasida esa Valeno, de Muaro, de Sholen janoblarning nomlarini ko'rib g'oyat mamnun bo'ldi.

– Ana shu sakkiz kishi uchun sizga hozirning o'zidayoq kafolat bermog'im mumkin, – dedi u Matildaga. – Birinchi besh kishi – shunchaki itoatgo'y odamlar, Valeno – mening agentim, Muaro – menga qaram odam, de Sholen esa – dunyoda hamma narsadan qo'rqadigan g'irt ahmoq.

Departament gazetasi maslahatchilar ro'yxatini e'lon qildi. Shundan so'ng de Renal xonim Bezansonga borishini aytib, erini hang-mang qilib qo'ydi. Janob de Renal xotinini ko'ndirgan yagona narsasi, – uning guvoh tariqasida sudga chaqirilishdek ko'ngilsizlikning oldini olish uchun ko'rpa-to'shak qilib yotish haqidagi va'dasi bo'ldi.

– Siz mening ahvolimni tasavvur qilolmayapsiz, – derdi Verrerning sobiq meri, – axir men, hamshaharlarimizning ta'biri bilan aytganda,

ajralib qolgan liberal hisoblanaman. Anovi muttaham Valeno bilan janob de Friler prokuror va sudyalarga ishini iloji boricha menga zarar keltiradigan tomonga burishni uqtirishlari hech gap emas axir.

De Renal xonim erining talablariga bajonidil rozi bo'ldi. «Agar men sudga borsam, – dedi u o'ziga-o'zi, – go'yo jazo talab qiladigan jabrdiyda bo'lib ko'rinishim mumkin».

Ruhoniy piri hamda eriga o'zini oqila tutishga va'da berganiga qaramay, Bezansonga kelgan zahoti xonim darhol o'ttiz olti maslahatchining har biriga o'z qo'li bilan maktub yozib jo'natdi.

«Men sudga bormayman, afandim, zero mening u yerga borishim janob Sorelning ishiga yomon ta'sir ko'rsatishi mumkin. Men chin yurakdan istaydigan yagona narsa, bu – uning oqlanishidir: Gapimga ishonib, begunoh odamning meni deb o'limga hukm qilinishi haqidagi dahshatli fikr mening qolgan umrimni zaharlaydi va shubhasiz uni qisqartiradi. Men tirikman-ku, shunday ekan, Siz qanday qilib uni o'limga hukm qila olasiz axir! Yo'q, so'zsiz jamiyat uning hayotiga chek qo'yishi mumkin emas, boz ustiga, Jyulen kabi ajoyib insonni o'lim bilan jazolashga haqqi yo'q. Uning ba'zan qandaydir esi og'ib qolishini Verrerdagi barcha odamlar ilgari ham bilishardi. Bu bechora yigitning qudratli dushmanlari bor, lekin hatto uning dushmanlari orasida ham (ular juda ko'pchilik!) Jyulen Sorelning favqulodda iste'dodi, nihoyatda chuqur bilimlariga shubha qiladigan bironta ham odam topilmasa kerak. Siz sud qilishingiz lozim bo'lgan odam, afandim, ajoyib bir inson. Deyarli bir yarim yil davomida biz uni kamsuqum, diyonatli va ishchan yigit sifatida bilib keldik, lekin yiliga ikki-uch marta uning xafaqonligi xuruj qilib qolardi, bu dard ba'zan esdan og'ish darajasigacha borib yetardi. Butun Verrer, biz yoz mavsumida istiqomat qiladigan Verjidagi barcha qo'shnilarimiz, mening butun oilam va janob prefekt yordamchisining shaxsan o'zi ham uning diyonatli yigit ekanini tasdiqlashi mumkin: u butun Injilni yoddan biladi. Nopok odam bu muqaddas kitobni yodlab olish uchun yillar davomida mehnat qilarmidi axir? Bu maktubni Sizga mening o'g'illarim olib borishadi, ular – norasida bolalar. Marhamat qilib, afandim, ulardan so'rab ko'ring, shunda ular bu baxtiqaro yigit haqida shunday tafsilotlarni hikoya qilib berishadiki, oqibatda, siz uni o'limga hukm qilish o'taketgan vahshiylilik bo'lajagiga ishonch hosil etgaysiz. Siz men uchun o'ch olibgina qolmay, balki meni ham hayotdan mahrum etgan bo'lasiz.

Uning dushmanlari oddiy bir dalilga qarshi nima deya olishadi?

Uning esi og'ib turgan paytda menga yetkazgan jarohati (o'z tarbiyachilarining ba'zan bunday esi og'ib turishini esa hatto norasida bolalarim ham sezishgan) shu qadar yengil bo'lib chiqdiki, oradan ikki oy o'tmasdan men Verrerdan Bezansonga pochta karetasida kela oldim. Agar Siz, afandim, shunday arziyas gunoh qilgan bir bechora yigitga shafqat qilib, uni berahm qonun bilan jazolamaslikka ikkilanayotgan bo'lsangiz, men faqat erimning buyrug'i bilangina ko'rpa-to'shak qilib yotgan joyimdan turaman-da, to'g'ri oldingizga boraman va tiz cho'kib iltijo qilaman.

Jinoyat isbotlanmagan, deya e'lon qiling, afandim, shunda, begunoh qon to'kdim, deya vijdoningiz azob chekmay yuradi...» va hokazo, va hokazo.

XLI

Sud

Mamlakatda katta shov-shuvga sabab bo'lgan bu jarayonni hali uzoq eslab yurishadi. Sudlanuvchining taqdiriga bo'lgan qiziqish boragan sayin zo'rayib, oxiri hammani hayajonga solab boshladi, zero uning jinoyati qanchalik g'aroyib ko'rinmasin, u odamlarni dahshatga solmasdi. U hatto dahshatli bo'lgan taqdirda ham bu yigit juda chiroyli edi. U juda tez ko'tarilib borayotgan edi-yu, birdan qoqilib tushib, hammani o'ziga xayrixoh qilib qo'ydi. «Nahot uni o'limga hukm qilishsa?» – deya surishtirar edi ayollar tanish erkaklardan va ranglari o'chib, javob kutishardi.

Sent-Byov.

Nihoyat de Renal xonim bilan Matilda vahimaga tushib kutishayotgan kun ham keldi.

Shaharda ko'tarilgan shov-shuv ularni beixtiyor dahshatga solmoqda edi, hatto Fukening ham matonatli qalbi iztirobga tushdi. Bu romantik jarayonni eshitmoq uchun butun provinsiya Bezansonga oqib kelmoqda edi.

Bir necha kun oldindanoq mehmonxonalarda bironta ham bo'sh joy qolmadi. Kirish bileti so'rayverib janob sud raisining tinkasini quritishgandi. Shaharning barcha xonimlari sud zaliga kirishni orzu qilishardi, ko'chalarda Jyulening portretini sotishmoqda edi va hokazo, va hokazo.

Matilda ana shu hal qiluvchi daqiqa uchun monsinor yepiskopning shaxsan o'zi yozgan maktubini saqlab qo'ygani edi. Fransuz cherkovini boshqarib, episkoplarni ishdan olib, ishga qo'yadigan mazkur prelat Jyulenni oqlab hukm chiqarishni iltimos qilgandi. Sud arafasida Matilda bu maktubni qudratli katta vikariyga olib borib berdi.

Suhbat oxirida, Matilda ko'zlaridan duv-duv yosh to'kkanicha chiqib ketishga hozirlanar ekan, janob de Friler nihoyat diplomatik vazminligini yig'ishtirib, o'zi ham deyarli iyib dedi:

– Maslahatchilarning oqlab hukm chiqarishi haqida sizga kafolat beraman: siz homiylik qilayotgan kimsaning gunohkor yoki gunohkor emasligi, eng muhimi esa, qasddan jinoyat qilgani yoki qilmaganini hal qiluvchi o'n ikki kishidan oltitasi mening martabam o'sishidan manfaatdor do'stlarimdir. Men o'zimning yepiskoplik unvoniga erishmog'im ularga bog'liq bo'lib qolganini bu odamlarga ishora qilib qo'ydim. Baron Valenoni men Verrer shahriga mer qilib qo'yganiman. Uning qo'l ostidagi ikki odam – de Muaro va de Sholen janoblari, turgan gap, uning chizgan chizig'idan chiqishmaydi. Rostini aytganda, qur'a bizga bu ishda ancha ishonchsiz bo'lgan ikki maslahatchini duchor qilib qo'ydi, lekin ular g'irt liberal bo'lishsa-da, har qalay jiddiy masalalarda menga itoat etishadi, men esa ulardan janob Valeno bilan birgalashib ovoz berishni iltimos qildim. Oltinchi odam juda boy fabrikant ekanligi menga ma'lum. U mahmadana va liberal, pinhona harbiy mahkamadan allaqanday buyurtma olish dardida yuribdi va, turgan gap, meni o'ziga qarshi qilib qo'yishni istamaydi. Janob Valeno mening ko'rsatnamaga binoan ish yuritishini unga shipshitib qo'yishni buyurdim.

– O'sha Valeno deganingiz kim o'zi? – deya so'radi bezovta bo'lib Matilda.

– Agar siz uni taniganingizda edi, muvaffaqiyat qozonajagimizga sira shubha qilmagan bo'lardingiz. U shunday gapdon, surbet, hayosiz va qo'pol odamki, go'yo ataylab ahmoqlarga yo'l boshchilik qilish uchun tug'ilgan deysiz, 1814-yilda u yalangoyoq edi. Men uni prefekt

qilib qo'ydim. Agar u bilan birgalashib ovoz berishmasa, u maslahatchi hamkasblarni do'pposlashdan ham toymaydi.

Matildaning ko'ngli biroz joyiga tushdi. Kechqurun u yana bir narsa haqida gaplashib olmoqchi bo'lgan edi. Jyulen, nazdida oqibati mutlaqo ravshan bo'lgan bu ko'ngilsiz mojaroni cho'zib o'tirmaslik uchun sudda butunlay gapirmaslikka qaror qilgan edi.

– Advokatimning so'zga chiqishi ham yetadi, – dedi u Matildaga. – Men busiz ham barcha dushmanlarimga uzoq tomosha bo'lib o'tiraman. Bu provinsiyaliklarning bari siz tufayli juda tez ko'tarilib ketganidan g'azablanib yurishibdi. Gapimga ishonavering, ularning orasida meni o'limga hukm qilishlarini istamaydigan bironta ham odam topilmaydi. Lekin bu narsa meni qatliga olib ketishayotganida ahmoqona bir tarzda bo'kirib yig'lashlariga xalal bermaydi.

– Sizni xo'r'lasha, ular xursand bo'lishadi, bu to'g'ri, – dedi Matilda, – lekin, menimcha, bu bag'ritoshlikdan emas. Mening Bezansonda paydo bo'lishim va chekayotgan azoblarim barcha ayollarni menga hamdard qilib qo'ydi, sizning tarovatli husningiz esa qolgan ishni to'g'rilab yuboradi. Sudyalarimiz oldida bir og'izgina so'z aytasangiz bas, butun zal siz tomonda bo'lib qoladi... – va hokazo, va hokazo...

Ertasi kuni ertalab soat o'nda, Jyulen sud binosining katta zaliga ravona bo'lmoq uchun qamoqxonadan chiqqanida, jandarmlar hovliga to'plangan katta olomonni tarqatib yuborgunlaricha ancha ovora bo'lishdi. Jyulen miriqib uxlab olgandi, u o'zini juda xotirjam his etar va qalbida o'zlari bag'ritosh bo'lmasalar-da, uni o'limga hukm etilishini qarsak chalib kutib oladigan manovi hasadgo'ylar to'dasiga achinishdan bo'lak hech qanday tuyg'u sezmasdi. Yigit o'zini olomon orasidan olib o'tishgan o'sha chorak soat davomida odamlarning unga chin yurakdan rahmlari kelayotganini ko'rib, qattiq hayajonga tushdi. U bironta ham adovatli so'z eshitmadi. «Bu provinsiyaliklar men o'ylaganchalik yovuz emas ekanlar», – deya xayolidan o'tkazdi u.

Sud binosining majlislar zaliga kirar ekan, Jyulen uning naqadar nozik qilib qurilganiga qoyil qoldi. Bu toshdan nihoyatda hafsala bilan yo'nilgan bir talay ajoyib ustunlardan iborat sof gotika edi. U o'zini Angliyaga tushib qolgandek his etdi.

Lekin tezda sudlanuvchilar kursisining shundoq qarshisida, sudyalalar va maslahatchilar o'tiradigan joyning tepasidagi uchta lojaga joylashib olgan o'n beshtacha ayolning ko'hlikkina chehralari uning butun diqqat-e'tiborini o'ziga tortdi. Shundan so'ng u tomashabinlar

tomon o'girilib qaragan edi, amfiteatr uzra doira tashkil etgan butun galereyani⁵⁵ faqat ayollar to'ldirib o'tirganini ko'rdi. Ularning aksariyati yoshgina qiz-juvonlar bo'lib, ko'pchiligi yigitga juda chiroyli ko'rindi, ularning ko'zlari yiltirab turar, nigohlarida hamdardlik aks etar edi. Pastdagi zal esa odamga liq to'la edi, xaloyiq eshikdan yopirilib kirar, soqchilar sira tinchlik o'rnatolmay qiynalishardi.

Jyulenni ko'rishga oshiqayotgan ishtiyoqmand ko'zlar yigitning baland supachadagi sudlanuvchi uchun ajratilgan joyga o'tirayotganini ko'rgach, uning qulog'iga hayratga tushgan va achinayotgan odamlarning g'ovur-g'uvur gaplari chalindi.

Jyulen bugun yigirmaga ham kirmagandek ko'rinar: u juda oddiygina, lekin g'oyatda nozik did bilan kiyingan bo'lib, jingala sochlar va peshonasining chiroyi kishini hayratga solardi. Bugun uni Matildaning o'zi kiyintirib qo'ygandi. Jyulennning oppoq yuzi hammani lol qoldirdi. U o'z kursisiga o'tirgan zahoti chor atrofdan ivir-shivir gaplar eshitila boshladi: «Yo Xudoyim! Juda yosh-ku... Hali bola-ku axir... U portretidagiga qaraganda ancha chiroyliroq ekan».

– Anavi tomonga bir qarang-a, sudlanuvchi, – dedi yigitga uning o'ng tomonida o'tirgan jandarm, – lojada o'tirgan anavi olti xonimni ko'ryapsizmi? – shunday deya jandarm unga maslahatchilar o'tirgan joyning tepasida xiyol turtib chiqqan taxmonga o'xshash lojani ko'rsatdi. – Anavi xonim prefektning rafiqasi, – deya davom etdi jandarm, – uning yonidagisi esa markiza M***, u sizga juda xayrixoh. Uning tergovchi bilan gaplashayotganini o'z qulog'im bilan eshitdim. Uning ortida esa Dervil xonim o'tiribdi.

– Dervil xonim deysizmi! – xitob qildi Jyulen qulog'igacha qizarib. «U sud zalidan chiqqan zahoti, – deya o'yladi yigit, – de Renal xonimga xat yozib yuboradi». U de Renal xonimning. Bezansonga kelganidan bexabar edi.

Guvohlarni so'roq qilish boshlandi. U bir necha soat davom etdi. Bosh prokuror o'zining ayblovchi nutqini boshladi. «Dervil xonim unaqqa emas, u ko'ngli bo'shlardan emas», – deya o'yladi Jyulen, biroq u xonimning ikki yuzi lov-lov yonib turganini sezib qoldi.

Bosh prokuror fransuz tilini rasvo qilib buzganicha balandparvoz bir ruhda sodir bo'lgan jinoyatning naqadar yovuzligi haqida gap sotmoqda edi. Jyulen Dervil xonim yonida o'tirgan ayollar uning

⁵⁵ Galereya – teatr yoki boshqa zallardagi o'rindiqlarning ustki qavat (*tarij*).

nutqini ochiqdan-ochiq norozilik bilan tinglashayotganini sezib qoldi. Maslahatchilardan ba'zilari, chamasi, bu xonimlarning tanishlari bo'lsa kerak, ular bilan bir-ikki og'iz so'zlashib olishar; aftidan, ularni tinchitishardi. «Mana buni, chamasi, yaxshilik alomati desa bo'ladi», – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen. Shu paytga qadar u mana shu sud zaliga to'plangan barcha bu odamlarga nisbatan qalbida cheksiz nafrat his etmoqda edi. Prokurorning bema'ni suxandonligi bu jirkanch tuyg'usini yanada kuchaytirib yubordi. Biroq Jyulening dilidagi bu sovuq tuyg'u yigit tevarak-atrofida ko'rayotgan ochiq-oydin hamdardlik oldida yengilib, asta-sekin g'oyib bo'ldi.

U himoyachisining yuzidagi qat'iyatni ko'rib, dilida mamnun bo'lib qo'ydi. «Faqt, iltimos, ortiqcha gaplar aytman», – deya asta shivirladi yigit unga himoyachi so'z olishga hozirlik ko'rayotganida. – Bu yerda Bossyuetning kitobidan olib sizga qarshi aytilgan barcha tumtaroq gaplar faqt sizning foydangizga bo'ldi, – dedi advokat. Chindan ham u nutq boshlaganidan so'ng oradan besh daqiqa o'tmasdanoq deyarli barcha ayollarning qo'lida dastro'mol paydo bo'ldi. Bundan ruhlanib ketgan advokat sud maslahatchilariga murojaat qilib, nihoyatda ta'sirli so'zlar aytdi. Jyulening eti jimirlab ketdi, u hozir ko'zlariga tirqirab yosh chiqib ketishini sezib turardi. «Yo Rabbim! Dushmanlarim nima deydi?»

U yig'lab yuboray deb turganida, baxtiga, ko'zi baron de Valenoning surbet nigohi bilan to'qnash kelib qoldi. «Bu laganbardorning ko'zlari naq yonib turibdi-ya, – dedi u o'zicha, – ablahning tantana qilishini qarangi! Agar shu voqea men qilgan jinoyatning yagona oqibati bo'lgan taqdirda ham men unga la'nat o'qimog'im lozim edi. Xudo bilsin, qish kechalari ularnikiga mehmonga borganida u men to'g'rimda de Renal xonimga nimalar deb vaysaydi». Bu fikr bir zumda boshqa barcha xayollarni siqib chiqardi. Lekin birozdan so'ng Jyulening xayolini zalda ko'tarilgan g'ala-g'ovur va ma'qullovchi xitoblar bo'lib yubordi. Advokat hozirgina o'z nutqini tugatgan edi. Jyulen uning qo'lini qisib qo'yish lozimligini esladi. Vaqt juda tez o'tib ketgan edi.

Advokat bilan sudlanuvchiga ovqat olib kelishdi. Ana shunda Jyulen bir narsani ko'rib qattiq hayratga tushdi: ayollardan birontasi ham tamaddi qilib olish uchun zaldan chiqib ketmagan edi.

– Rostini aytсам, ochimdan o'lay deyapman, – dedi himoyachi, – siz-chi?

– Men ham, – deya javob qildi Jyulen.

– Uni qarang, mana janob prefektning rafiqasiga ham ovqat keltirishdi, – dedi advokat kichkina loja tomon ishora qilib. – Bardam bo'ling: hammasi yaxshi ketyapti.

Sud majlisi qaytadan boshlandi.

Rais yakunlovchi nutq so'zlayotganida soatlarning zang urishi eshitildi, vaqt yarim kecha bo'lgan edi. Rais so'zlashdan to'xtab, kutib turishga majbur bo'ldi, barcha toqatsizlanib kutib turgan bu sukunat ichra soatlarning bong urishi zalda aks sado bermoqda edi.

«Mana, mening so'nggi kunim ham keldi», – deya o'yladi Jyulen. Shundan so'ng u butun vujudini burch tuyg'usi qamrab olayotganini his etdi. Shu paytga qadar u hammasiga bardosh berib, ko'ngilbo'shlikka yo'l qo'ymay kelayotgan va so'nggi so'zdan voz kechishga qaror qilgan edi. Biroq rais undan biror narsa qo'shimcha qilishni istamay-sizmi, deya so'raganida u o'rnidan turdi. Yigit shundoq ro'parasida Dervil xonimning ko'zlarini ko'rib turardi. Ayolning ko'zlari unga qandillarning shu'lasida haddan tashqari yaltirab ko'rinayotgandek tuyuldi. «Yig'layaptimi, deymen?» – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen.

– Janobi maslahatchilar!

O'limim oldidan odamlarning nafratiga e'tibor bermasligim mumkin, deb o'ylagandim. Biroq ana shu nafrat oldidagi qo'rquv meni so'z olishga majbur qilyapti. Men sira ham sizning tabaqangizga mansub emasman, janoblar, siz oldingizda o'zining ayanchli qismatiga qarshi isyon ko'targan oddiy bir fuqaroni ko'rib turibsiz.

– Men sizlardan rahm-shafqat so'ramoqchi emasman, – deya davom etdi Jyulen tovushi dadillashib. – Hech narsaga umid qilayotganim yo'q, meni o'lim kutmoqda; shunday jazoga munosibman. Men har qanday tahsinga munosib, g'oyatda hurmatli bir ayolning hayotiga suiqasd qildim. De Renal xonim men uchun onadek mo'tabar bir ayol edi. Jinoyatim nihoyatda dahshatli va men uni qasddan qildim. Shunday qilib men o'lim jazosiga munosibman, janobi maslahatchilar. Biroq kamroq darajada aybdor bo'lgan taqdirimda ham men bu yerda yoshligim uchun sira ham rahm-shafqat qilib o'tirmay, meni qattiq jazoga hukm qiladigan odamlarni ko'rib turibman. Ular yo'qsillikda ezilgan; lekin yaxshi ma'lumot olishga muvaffaq bo'lgan va shu boisdan takabbur boyonlar, yaxshi jamiyat, deb ataydigan muhitga suqilib kirishga jur'at etgan past tabaqa yigitlariga ibrat bo'lsin uchun ham shunday qiladilar. Mening jinoyatim mana shu, janoblar, va u nihoyatda qattiqqo'llik bilan jazolanadiki, zero meni o'zim tengi odamlar sud qilayotgani yo'q.

Men bu yerda maslahatchilar kursisida bironta ham boyib ketgan dehqonni ko'rmadim, hammasi g'azabga mingan burjualar, xolos...

Yigirma daqiqa davomida Jyulen ana shu ruhda so'zlab, dilidagi hamma gapni aytib oldi. Kiborlar oldida yalfoqlik qiladigan prokuror o'tirgan kursisida g'azabidan sakrab-sakrab tushardi. Jyulening nutqi birmuncha mavhumligiga qaramay, barcha ayollar ho'ng-ho'ng yig'lashmoqda edi. Hatto Dervil xonim ham dastro'molini ko'zidan olmay qo'ygandi. Nutqini tugatishdan avval Jyulen yana bir bor o'z jinoyatidan pushaymon ekanligi hamda bir vaqtlar, o'sha baxtli kunlarda de Renal xonimni naqadar hurmat qilgani va unga bo'lgan cheksiz sadoqati haqida eslatib o'tdi... Dervil xonim birdan qichqirib yubordi-da, hushidan ketib yiqildi.

Maslahatchilar o'z xonasiga kirib ketishganida kechasi soat birga zang urgan edi. Ayollardan birontasi ham o'z joyini tark etmadi, ko'pgina erkaklar ko'zlarini artib o'tirishardi. Avvaliga odamlar qizg'in suhbatlashib o'tirishdi, biroq maslahatchilar hukmini zoriqib kutishar ekan, barcha holdan toyib, zal asta-sekin jimib qoldi. Bu tantanali daqiqalar edi. Qandillarning shu'lasi xira torta boshladi. Nihoyatda charchagan Jyulen yonginasidagi odamlarning, maslahatchilar bunday uzoq qolib ketishgani yaxshilik belgisimi yoki yomonlik nishonasimi, deya suhbatlashishlariga quloq solib o'tirardi. Barcha o'zining tomonida ekanligi yigit ko'ngliga xush yoqdi, maslahatchilar hamon qaytishmasdi, lekin shunga qaramay bironta ham ayol zaldan chiqib ketmadi.

Mana soat ikkiga ham zang urdi – shundan so'ng darhol g'ala-g'ovur eshitildi. Maslahatchilar xonasining kichkina eshigi lang ochildi. Janob baron de Valeno oldinda viqor bilan dabdabali qadam tashlardi, bo'lak maslahatchilar uning ortidan kelishardi. U yo'talib oldi-da, so'ngra maslahatchilar bir ovozdin, haqiqat va vijdon amri bilan Jyulen Sorel qotillikda, qotillik bo'lganda ham qasddan qilingan qotillikda aybdor, degan qarorga kelishganini ma'lum qildi. Bu qarordan o'lim jazosi kelib chiqardi, hukm shu zahoti e'lon qilindi. Jyulen soatiga qaradi, u janob de Lavaletni eslagan edi, soat ikkidin chorak o'tganini ko'rsatib turardi. «Bugun juma», – deya o'yladi u.

Ha, ammo meni qatiga yuborayotgan Valeno uchun bu baxtli kun... Meni juda qattiq qo'riqlashadi, shu boisdan ham Matilda de Lavalet xonim kabi meni qutqara olmaydi... Shunday qilib, uch kundan keyin, xuddi mana shu soatda men *buyuk «bo'lishi mumkin»* haqida, aniq bir fikrga kelib olaman».

Shu payt allakimning qattiq qichqirib yuborgani uni hushiga keltirdi. Atrofdagi ayollar ho'ngrab yig'lashmoqda edi, hamma bir cheti devorga tutashgan gotik ustunning qoq tepasidagi kichkina taxmoncha tomon o'girilib qaradi. Keyinchalik u o'sha yerda Matildaning yashirilib o'tirganini bilib oldi. Qichqiriq boshqa eshitilmaganidan so'ng barcha yana jandarmalar olomon orasidan olib o'tishga harakat qilayotgan Jyulen tomon o'girildi.

«Anovi muttaham Valenoga hirlinglab kulish uchun imkon bermaslikka harakat qilamiz, – deya o'yladi Jyulen. – U o'lim jazosi kelib chiqadigan o'sha qarorni naqadar chuchmal bir g'amginlik bilan o'qiganini aytmaysizmi! Hukmni o'qiyotganida hatto anavi boyaqish sud raisining ham ko'zidan yosh chiqib ketdi, bo'lmasam u anchadan buyon sudya bo'lib ishlaydi axir. Bir vaqtlar de Renal xonim tufayli oramizdagi raqobat uchun nihoyat o'ch olayotganidan Valenoning boshi osmonda bo'lsa kerak!.. Demak, men endi xonimni ko'rmas ekanman-da! Hammasi tamom... U bilan vidolasha olmaymiz, buni sezib turibman. Qilgan jinoyatimdan qanday dahshatga tushayotganimni unga ayta olganimda naqadar baxtiyor bo'lardim-a.

Mana o'sha so'zlar: *meni adolatli hukm qilishdi».*

XLII

Jyulenni yana qamoqxonaga olib borib, o'lim jazosiga hukm qilingan mahbuslar uchun mo'ljallangan kazematga joylashtirishdi. Doim eng mayda tafsilotlarigacha hamma narsaga e'tibor berib yuradigan yigit bu gal o'zini yuqoridagi minorasiga boshlamay, boshqa xonaga olib kirishganini hatto sezmadim ham. Uning butun xayoli so'nggi daqiqada uni ko'rish baxtiga muyassar bo'lsa, de Renal xonimga nimalar deyishi haqidagi fikr bilan band edi. U, xonim darhol gapimni bo'lib qo'ysa kerak, deya o'ylardi. Shu boisdan ham u gapni shunday qilib aytmoqni istardiki, xonim birinchi so'zlardan keyin uning qilmishidan pushaymon ekanligini tushunsin. «Shunday jinoyatdan so'ng xonimni yolg'iz uni sevishimga qanday ham ishonтира olardim: Chunki men shuhratparastlik tufaylimi, Matildaga bo'lgan sevgim uchunmi, har qalay unga suiqasd qildim axir».

Uyquga yotar ekan, uning badani dag'al bo'z choysahabni his etdi. Shundan so'ng uning ko'zi ochilgandek bo'ldi. «Ha, aytmoqchi! Men kazematdaman-ku, – dedi u o'ziga-o'zi, – o'limga hukm qilinganlar kazematida. Adolatdan bu...» «Graf Altamiraning hikoya qilishicha,

Danton o'limi oldidan o'zining do'rildoq ovozi bilan shunday degan ekan: «Juda qiziq, axir qatl qilinmoq fe'lini hamma zamonga solib tushlab bo'lmay ekan. *Men qatl qilinaman, sen qatl qilinasan*, deyish mumkin, lekin *men qatl qilingan edim* deyilmaydi».

«Xo'sh, nega endi bunday deyish mumkin emas ekan, – deya davom etdi Jyulen, – agar oxirat mavjud bo'lsa-chi?.. Rostini aytganda, agar u yerda xristianlar xudosisiga duch kelib qolsam, holimga voy – u mustabid va har qanday mustabid kabi butun vujudi qasoskorlik bilan yonadi. Tavrotda har xil dahshatli jazo usullari tasvirlangan. Men hech qachon uni sevgan emasman va uni sidqidildan sevish mumkinligini hatto xayolimga ham keltirgan emasman. U shafqatsiz (shundan so'ng yigit Tavrotidagi ba'zi iqtiboslarni esladim). U dahshatli bir tarzda meni jazolaydi...»

Lekin u yerda meni Fenelon xudosi qarshi olsa-chi! Ehtimol, u menga: ko'pgina gunohlarini kechiraman, chunki sen ko'p sevgansan, deb aytar...

Xo'sh, men ko'p sevdimm o'zi? Ha, men de Renal xonimni sevgan edim, lekin men qabohatga yo'l qo'ydim. Bu o'rinda ham men barcha boshqa ishlardagi kabi qandaydir shukuhni deb oddiy va sofdil xislatlardan yuz o'girdim...

Ha, lekin istiqbolim naqadar porloq edi mening... Urush boshlansa gusarlar polkovnigi bo'lardim, tinchlik paytida esa elchixonaga kotibi, keyin elchi... zero bu ishlarni tezda o'zlashtirib olardim, albatta... Hatto g'irt ahmoq bo'lgan taqdirimda ham markiz de Iya Molning kuyovi birovning raqobatidan qo'rquvchilik deb qaraydigan edi. Mening barcha tentakliklarimni kechirib yuborishar yoki ularni fazilat deya e'lon qilishgan bo'lardi. Qarabsizki, men xizmat ko'rsatgan odam sifatida Vena yoki Londonga o'xshash biror joyda ayshimni surib yashasharardim...»

«Yanglishyapsiz, taqdir, uch kundan so'ng boshingizni taningizdan judo qilishadi».

Jyulen daf'atan xayoliga shunday oqilona fikr kelganidan xaxolab kulib yubordi. «Chindan ham bir insonning vujudida ikki xil tabiat birga yashaydi, – deya xayolidan o'tkazdi u. – Jin ursin, bu istehzoli kesatq qayoqdan o'rimalab chiqdi o'zi?»

«Ha, rost aytasan, oshna, uch kundan so'ng sening kallangni olishadi, – deya javob qildi u o'zining o'sha sarkash suhbatdoshiga. – Jannat nob de Sholen bu sahnani tomosha qilmoq uchun abbat Maslon bilan sherik bo'lib, birorta derazani ijaraga olishadi. Ana shu deraza uchun

ijara haqini to'lash lozim bo'lganida esa, qiziq, bu ikki muhtaram zotning qaysi biri qaysi birining pulini o'zarib qolarkin?»

Shu payt yigit birdan Rotruning «Vyacheslav» asaridagi ana shu misralarni eslab qoldi:

V l a d i s l a v :

..Ruhim tayyor:

Q i r o l

(Vladislavning otasi):

Kunda ham tayyor: Qani qo'y unga boshingni.

«Ajoyib javob!» – deya xayolidan o'tkazdi Jyulen va uxlab qoldi. U ertalab, yelkasini kimdir qattiq ushlaganini sezib uyg'onib ketdi.

– Qanaqasiga endi? Darrov-a! – deya shivirladi Jyulen, qo'rqib ko'zini ochar ekan. U, jallodning qo'lga tushdim, deb o'ylagan edi.

Bu Matilda ekan. «Hartugul u mening nima deb o'ylaganimni tushunmaydi». Bu fikrdan u o'zini butunlay bosib oldi. Matilda unga juda o'zgarib ketgandek ko'rindi, u xuddi yarim yil kasal yotib, so'ng oyoqqa turganga o'xshardi. Uni tanib bo'lmay qolgandi.

– Anovi ablah Friler meni aldadi, – derdi u qo'llarini mayishtirib. Qiz g'azabidan yig'lay olmasdi.

– Nima deysiz, kecha durustgina nutq qildim-a? – deya uning gapini bo'ldi Jyulen. – O'zidan-o'zi shunday bo'lib chiqdi, umrimda birinchi marta! Lekin oxirigisi ham shu bo'lsa kerak, deb qo'rqaman.

Jyulen shu daqiqada klavishlar uzra hukmronlik qilayotgan mohir pianinochi kabi sovuqqonlik bilan Matildaning xarakteridan foydalanmoqda edi...

– To'g'ri, menga oliy nasl-nasab yetishmaydi, – deya qo'shimcha qildi u, – lekin Matildaning yuksak qalbi mahububini ham o'zi darajasigacha yuksaltirib oldi. Siz, Bonifatsiy de Iya Mol sudyalari oldida o'zini mendan yaxshiroq tutgan bo'lardi deb o'ylaysizmi?

Matilda shu kuni har qanday manmanlikni yig'ishtirib qo'yib, unga biror uyni beshinchi qavatida yashaydigan kambag'al qiz kabi mehribonlik qilardi-yu, lekin Jyulendan bironta ham oddiy so'z eshita olmasdi. Yigit, o'zi ham bilmay, unga bir vaqtlar qizning o'zi o'qtin-o'qtin qiyonoqqa solgan usulda azob bermoqda edi.

«Nilning qayerdan boshlanishini hech kim bilmaydi, – deya muholaza yuritardi o'zicha Jyulen, – bu daryolar podshosini oddiy jilg'a

tarzida ko'rish bironta ham insonga nasib qilgan emas. Xuddi shunday inson zoti Iyulenni zaif holda ko'ra olmaydi, chunki avvalo uning o'zi sira ham zaif emas. Lekin mening yuragim salga ta'sirlanib ketadi: agar unda samimiyat eshitilsa, eng oddiy so'z ham tovushimni qaltirashga va, hatto, ko'zlarimga yosh olishga majbur etishi mumkin. Toshuyurak odamlar ana shu kamchiligi uchun mendan ko'p marta nafratlanishgan. Ular o'shanda meni shafqat so'rayapti, deb o'ylashardi, men xuddi shu narsaga yo'l qo'ymasligim kerak.

Aytishlaricha, Danton dor tagida xotinini eslab, seskanib tushgan ekan. Lekin axir Danton bu xalqqa, bu tuturiqsiz odamlarga kuch bag'ishladi va dushmanning Parijga kirishiga yo'l qo'ymadi... Qanday ishlar qilishim mumkin edi. Buni men yolg'iz o'zim bilaman». O'zgalar uchun esa men bor-yo'g'i allaqanday bo'lishi mumkin odamman, xolos.

Xo'sh, mana shu g'urbahtonada yonimda Matilda emas, de Renal xonim bo'lganida-chi, men o'zimni shunday tutishimga kafil bo'la olarmidim? Mening cheksiz qayg'u-hasratim, mening afsus-nadomat chekishim Valenoga ham, bu yerlik barcha boyonlarga ham o'lim olidagi manfur qo'rqqoqlik bo'lib tuyulardi. Bu ablahlarning dimog'idan eshak qurti yog'adi axir, yog'li joylar ularni hech qanday vasvasaga uchmaydigan qilib qo'ygan. «Duradgorning o'g'li bo'lib tug'ilgan odamning ahvoli ne kechishini ko'rdingizmi, – deyishgan bo'lardi meni o'limga hukm qilgan Muaro va Sholen janoblar, – odam olim bo'lishi, biror ishda yuksak mahoratga erishishi mumkin, lekin mard bo'lishni, matonatli bo'lishni sira ham o'rganib bo'lmaydi. Hatto hozir yig'lab o'tirgan yoki to'g'rirog'i, yig'lashga ortiq madori qolmagan manovi boyaqish Matilda bilan ham», – deya o'yladi Iyulen uning qizarib ketgan ko'zlariga tikilar ekan. Keyin u qizni bag'riga bosdi. Bu cheksiz qayg'uni ko'rib yigitning butun xayoli bo'linib qoldi. «U, ehtimol, bugun kechasi bilan yig'lab chiqqan bo'lsa kerak, – deya o'yladi yigit. – Lekin oradan vaqt o'tadi va u mana shu kunlar haqida eslashdan nomus qiladigan bo'lib qoladi, unga yoshligida o'zini yo'ldan urishgandek, o'zi ayanchli plebeylaracha fikr yuritgandek tuyuladi. Kruaznua zaif odam, u, turgan gap, Matildaga uylanadi va, sirasini aytganda, juda yaxshi ish qiladi. Matilda unga:

Qashshoq va oddiy fikrlar uzra
Zukko aqlning qudrati bilan

ajoyib mavqe yaratib beradi.

Ha, chindan ham qiziq: men o'limga mahkum etilganimdan buyon bir vaqtlar yodlagan barcha she'rlar o'z-o'zidan xotiramga kelib qolyapti. Ruhiy inqirozning alomati bo'lsa kerak...»

Matilda eshitilar-eshitilmas ovoz bilan nuqul unga:

– U qo'shni xonada, – deya takorlardi.

Nihoyat, qizning so'zlari uning qulog'iga kirdi. «Tovushi zaiflashib qolibdi, – deya o'yladi u, – lekin so'z ohangidan farmoyish qilishga o'rganib qolgani sezilib turibdi. U qizishib ketmaslik uchun shunday sekin gapiryapti».

– Kimni aytaysiz? – deya muloyimlik bilan so'radi u.

– Advokatning shikoyat arizasiga imzo chekmog'ingiz kerak.

– Men ariza bermayman.

– Bu nima deganingiz? Nega endi ariza bermas ekansiz? – dedi qiz ko'zlari g'azab bilan yonib o'ruidan shartta turar ekan. – Bilsak bo'ladimi, nega endi?

– Chunki men hozir o'zimda masxara bo'lmay o'lmoq uchun yetarli matonat his etyapman. Bu zax zindonda uzoq o'tirgandan so'ng qay ahvolga tushib qolishimni kim aytib bera oladi? Poplar jonimga tegishadi, otam keladi. Men uchun esa dunyoda shundan yomoniy yo'q. O'lganim ma'kul.

Bu kutilmagan qarshilik takabbur Matildaning g'azabini qo'zg'atib yubordi. U kazematga kirishga ijozat bergunlariga qadar abbat Friler bilan uchrasha olmagan edi. Shu boisdan ham u butun g'azabini Iyulenga sochdi. U yigitni sajd qilish darajasida sevardi, biroq Matilda o'n besh daqiqa davomida uning yaramas xarakteriga la'nat o'qib, uni sevib qolgani uchun o'zini koyir ekan, Iyulen yana bir vaqtlar de Iya Mol saroyidagi kutubxonada uni xo'rlab, haqorat qilgan o'sha dimog'dor qizni ko'rgandek bo'ldi.

– Avlodingiz shuhrati uchun Tangri seni erkak qilib yaratasa bo'lar ekan, – dedi u.

«Menga kelganda esa, – deya o'yladi u, – agar bu jirkanch g'urbahtonada yana ikki oy yashashga va kiborlar to'dasi o'ylab topadigan razil haqoratlarga duchor bo'lishga rozilik bersam, g'irt ahmoqlik qilgan bo'laman. U holda yuragimga taskin beradigan narsa manovi tentak qizning la'natlari bo'ladi. Shunday qilib, indinga ertalab men o'zining sovuqqonligi va nihoyatda epcchilligi bilan shuhrat qozongan odam bilan yakkama-yakka olishuvga chiqaman... Ha, u juda epcchil, – deya qo'shimcha qildi iblisona bir tovush, – uning zarbi doim bexato bo'ladi».

«Hay mayli, oq yo'l (Matilda hamon la'nat o'qishda davom etardi). Yo'q, sira ham shikoyat arizasini bermaganim bo'lsin», – deya qaror qildi.

Shunday qarorga kelgach, u xayol sura boshladi... «Pochtalyon, odatdagidek, ertalab soat oltida gazeta keltiradi, soat sakkizda esa, janob de Renal uni o'qib bo'lgach, Eliza oyoq uchida yurganicha xonimning xonasiga kiradi-da, gazetani uning ko'rpasi ustiga qo'yib chiqadi. Keyin xonim uyg'onadi va gazetani ko'zdan kechira turib, birdan qichqirib yuboradi, uning ajoyib qo'llari qaltiraydi, zero u quyidagi so'zlarni o'qigan bo'ladi: *Soat o'ndan besh daqiqqa o'tganida uning boshi tanidan judo qilindi.*

U qon-qon yig'laydi, men bilaman uni. To'g'ri, men uni o'ldirmoqchi bo'ldim, lekin hammasi unutiladi, men hayotiga suiqasd qilgan ana shu ayol mening o'limimga sidqidildan qayg'u chekadigan yagona kimsa bo'ladi».

«Mana buni taqqoslash deyish mumkin!» – deya xayolidan o'tkazdi u va Matilda uni zorlanib koyigan ana shu o'n besh daqiqqa davomida de Renal xonim to'g'risida xayol surib o'tiraverdi. Garchi u hatto gohi-gohida Matildaning gaplariga javob berayotgan bo'lsa-da, lekin butun xayoli Verrerdagi o'sha yotoq bo'lmisida edi. U o'sha xonani yaqqol ko'rib turardi: mana to'q sariq shoyi ko'rpaning ustida Bezanson gazetasi yotibdi, oppoq qo'llari bu gazetani g'ijimlayapti, de Renal xonim yig'layapti... Yigitning nigohi bu go'zal chehradan oqib tushayotgan har bir ko'z yoshini kuzatmoqda edi.

M-l de Iva Mol Iyulenni ariza berishga ko'ndira olmagach, advokatni chaqirdi. Iyulening baxtiga, bu odam Italyan armiyasining sobiq kapitani, 1796-yil yurishining ishtirokchisi, Manyuelning do'sti ekan.

U nomiga bo'lsa-da, mahbusni ahddidan qaytarmoqchi bo'ldi.

Iyulen, faqat unga bo'lgan hurmat yuzasidagina barcha dalillarini batafsil bayon qilib berdi.

– Vijdonan aytganda, gaplaringizni to'g'ri deyish ham mumkin, – uning so'zini eshitib bo'lgach dedi janob Feliks Vano – advokatning ismi sharifi shunday edi. – Lekin shikoyat arizasini bermog'ingizga sizning uch kun vaqtigiz bor, mening burchim esa ana shu uch kun davomida oldingizga kelib, sizni ariza berishga ko'ndirmoqdir. Agar ana shu ikki oy ichida qamoqxonaning tagidan vulqon otilib chiqqanida edi, siz xalos etilgan bo'lardingiz. Keyin siz biror kasaldan ham

o'lishingiz mumkin-ku axir, – deya qo'shimcha qildi u Iyulening ko'zlariga tikilib.

Nihoyat, Matilda bilan advokat chiqib ketishgach, Iyulen ko'nglida qizdan ko'ra ana shu advokatga ko'proq xayrixohlik his etdi.

XLIII

Oradan bir soat o'tgach, qattiq uxlab yotganda Iyulen qo'lga kimningdir ko'z yoshi tomayotganidan uyg'onib ketdi. «Ah, yana Matilda kelibdi, – deya o'yladi u uyqu aralash, – U mehr-muhabbat yordamida meni ariza berishga ko'ndirmoqchi, albatta». U yana balandparvoz gaplar eshitajagini o'ylab siqilar ekan, ko'zini ochmay yotaverdi. Shu yotishda u xotinidan qochib yuradigan Belfegor haqidagi she'rlarni esladi.

Shu payt u allaqanday bo'g'i xo'rsiniqni eshitib qoldi-da, ko'zini ochdi: bu de Renal xonim edi.

– Oh, o'limimdan oldin seni ko'rish nasib qildimi! Yoki bu tushimmi? – deya xitob qildi yigit, uning oyog'iga yiqilar ekan. – Lekin, meni kechiring, xonim, axir sizning ko'zingizda men qotilman-ku, – dedi u darhol qilmishi yodiga tushib.

– Taqdir, men bu yerga sizdan shikoyat arizasi berishni iltijo qilgani keldim: bilaman, siz ariza berishdan bosh tortyapsiz ekan... – Ayol o'pkasi to'lib, gapirilmay qoldi.

– Iltijo qilaman: meni kechiring.

– Agar seni kechirishimni istasang, – dedi ayol o'rnidan turib, uning ko'ksiga otilar ekan: – darhol ariza ber, o'lim hukmini bekor qilishlarini so'ra.

Iyulen uning yuz-ko'zlaridan o'pa ketdi.

– Shunda sen ana shu ikki oy davomida har kuni oldimga kelib tursanmi?

– Ont ichaman. Har kuni kelaman, faqat erim buni taqiqlab qo'ymasa bas.

– Bo'pti, ariza beraman! – deya qichqirdi Iyulen. – Nahot! Sen meni kechirdingmi? Nahot shu gap rost bo'lsa?

U quvonganidan es-hushini yo'qotib, ayolni qattiq bag'riga bosdi. Shunda xonim birdan asta ingrab yubordi.

– Hechqisi yo'q, – dedi u, – xiyol jonimni og'ritding xolos.

– Yelkang og'ridimi! – deya xitob qildi Iyulen ko'zidan tirqirab yosh chiqar ekan. U o'zini xiyol orqaga tashlab, xonimning qo'llarini

o'pa ketdi, – O'shanda, Verrerdagi xonangda so'nggi marta oldingga kirganimda shunday bo'ladi deb kim ham ayta olardi.

– O'shanda mening janob de Iya Molga shunday jirkanch maktab yozishimni kim bilibdi deysan.

– Bilib qo'y: men doim seni sevganman, sendan bo'lak hech kimni sevgan emasman.

– Nahot shunday bo'lsa? – deya xitob qildi de Renal xonim, endi quvonchdan u ham es-hushini yo'qotib qo'ygan edi. U tizzasini quchoqlab turgan Jyulenning pinjiga kirdi. Ular un chiqarmay uzoq yig'ladilar.

Jyulen umri bino bo'lib hech qachon o'zini shunday his etmagan edi.

Ular yana tilga kirgunlariga qadar oradan ancha vaqt o'tdi.

– Anovi yosh juvon, Mischele xonim-chi, – dedi de Renal xonim, – yoki to'g'rirog'i, mademuazel de Iya Mol, chunki men chindan ham bu g'aroyib sevgiga ishonib qolyapman.

– Bu faqat sirtidan qaraganda shunday, – dedi javoban Jyulen. – U mening xotinim, lekin sira ham sevgilim emas.

Shundan so'ng biri olib, biri qo'yib o'z hayotlari haqida bir-birlariga qayta-qayta hikoya qila boshladilar. Nihoyat ular dillarini bo'shatib olishdi. Janob de Iya Molga yozilgan maktubni de Renal xonimning ruhoniy piri insho etibdi, xonim esa uni ko'chirib yozibdi xolos.

– Din meni ana shunday razolatga undadi, – dedi u, – tag'in ham men o'sha maktubdagi eng dahshatli joylarni yumshatib yozdim.

Jyulenning dildagi quvonch va zavq-shavvqa xonimning o'sha qilmishini kechirganidan yaqqol dalolat berib turardi. U hali hech qachon de Renal xonimni shu qadar qattiq sevmagan edi.

– Axir men o'zimni imonli ayol deb hisoblayman, – derdi unga de Renal xonim o'z hikoyasini davom ettirar ekan. – Men Xudoga sidqidildan ishonaman, unga imon keltirishimni aniq bilaman, zero qilgan gunohim dahshatli gunoh ekanini menga aniq isbotlab berishgan, lekin seni ko'rgan zahotim, hatto menga to'pponchadan ikki marta o'q uzganingdan keyin ham... – biroq shu payt u yigitni o'zidan chetlashtirishga qancha urinmasin, Jyulen ayolning yuz-ko'zlaridan o'pa boshladi.

– Qo'yvor, qo'yvor, – deya davom etdi u, – sen bilan birgalashib shu gapning tagiga yetmoqchiman, keyin unutib qo'yamanmi, deb qo'rqa-man... Seni ko'rgan zahotim butun burchlarimni unutaman-qo'yaman,

hamma narsa g'oyib bo'lib, butun vujudim senga nisbatan muhabbatga aylanadi. Hatto, chamasi, «muhabbat» so'zi dilimdagi tuyg'uni to'la anglata olmasa ham kerak. Seni shu qadar sevamanki, meningcha, faqat Xudoga nisbatan shunday tuyg'u his etish mumkin: bunda hammasi bor – sajda qilish ham, sevgi ham, itoat ham. Ochig'ini aytсам, sening sevging meni ne ko'ylarga solishini hatto o'zim ham tushunmayman... mana, agar qamoqxona nazoratchisiga pichoq sanchgin desang, men darhol shu jinoyatni qilaman, hatto o'ylab ham o'tirmayman. Iltimos, bu yerdan chiqib ketmasimdan avval shuni menga aniqlik qilib tushuntirib ber, dilimda nalar kechayotganini tushunib olmoqchiman, zero ikki oydan so'ng biz vidolashamiz... Darvoqe, yana kim bilsin, vidolasharmikimimiz hali? – dedi xonim.

– Men bergan so'zimdani voz kechaman, – deya qichqirdi Jyulen sapchib o'rnidan turar ekan, – agar sen biror yo'l bilan, zahar bilanmi, pichoq, to'pponcha yoki yonayotgan ko'mir bilanmi o'zingni o'zing o'lDIRMOQCHI yoki o'zingga biror ziyon keltirmoqchi bo'lsang, men shikoyat arizasini yozmayman.

De Renal xonimning yuzi birdan allanechuk o'zgarib ketdi, jo'shqin nazokatning o'rnini chuqur xayolchanlik egalladi.

– Agar hozir birgalashib o'lsak-chi? – dedi u nihoyat.

– Narigi dunyoda nima bo'lishini kim biladi? – deya javob qildi Jyulen. – Ehtimol, do'xaz azobi bo'lar, yoki, ehtimol, umuman hech nima bo'lmas. Ana shu ikki oy vaqtini birgalikda benihoya lazzatlanib o'tkazsak bo'ladi-ku. Ikki oy axir bu juda ko'p-ku. O'ylab ko'r, men hech qachon bunday baxtiyor bo'lmaganman axir!

– Sen chindan ham hech qachon shunday baxtli bo'lmaganmisan?

– Hech qachon! – deya zavq bilan takrorladi Jyulen. Bu gapni senga o'z vijdonim oldida gapirayotgandek aytapman. Lof qilishdan Xudo saqlasin.

– Modomiki sen shunday der ekansan, sening so'zlaring men uchun qonun, – dedi ayol ma'yus bir tabassum bilan.

– Shunday bo'lsa, menga bo'lgan muhabbatning hurmati, o'z hatyotingga hech qanday yo'l bilan, na bevosita, na bilvosita tajovuz qilmaslikka ont ich... Yodingda bo'lsin, – deya qo'shimcha qildi u, – sen Matilda markiza de Kruaznua bo'lib olgan zahoti malaylarning qo'lga tashlab qo'yadigan mening o'g'lim uchun yashamog'ing kerak.

– Ont ichaman, – deya sovuqqina javob qildi ayol, – lekin men sening shikoyat arizangni olib ketishni istayman. U sening o'z qo'ling

bilan yozilib, imzo chekilgan bo'lishi kerak. Janob bosh prokurorning oldiga o'zim boraman.

– Ehtiyot bo'l, sha'ningga dog' tushirish mumkin.

– Seni ko'rgani qamoqxona kelganimdan so'ng men endi Bezansonda, butun Fransch-Konteda tillarda doston bo'laman, – dedi u chuqur qayg'u bilan. – Men axloq qoidalarining chegarasidan chiqib bo'ldim... Men endi badnom ayolman. To'g'ri, seni deb shunday qildim...

U shu qadar xomush so'zlamogda ediki, Jyulen qandaydir, shu paytgacha o'zi sira his etmagan shirin bir tuyg'u ta'sirida uni qattiq bag'riga bosdi. Bu endi ehtiros talbagi bo'lmay, cheksiz minnatdorlik ifodasi edi. Ayol uni deb qanday ulkan qurbonlik keltirganini yigit faqat endi birinchi bor chinakamiga tushungan edi.

Allaqaysi saxovatpesha kimsa janob de Renalga rafiqasining qamoqxona kirib, u yerda uzoq-uzoq qolib ketayotganini xabar qilibdi shekilli, zero oradan uch kun o'tmasdanoq u darhol Verrerga qaytishini talab qilib, xotiniga kareta yubordi.

Ana shu shafqatsiz judolik bilan boshlangan kun Jyulen uchun juda baxtsiz bo'lib chiqdi. Oradan ikki-uch soat o'tgach, unga bezansonlik iezuitlar safiga qo'shila olmagan qandaydir sulloh bir pop ertalab kelganicha ko'chada, qamoqxonaning shundoq ro'parasida turganini xabar qilishdi. Tinmay yomg'ir yog'moqda edi, o'sha odam esa, chamasi, o'zini jafokash qilib ko'rsatmoqchi edi. Jyulenning kayfiyati buzilib turgan edi, bu masxarabozlikdan uning g'azabi qaynab ketdi. U ertalabning o'zidayoq bu popni qabul qilishdan bosh tortgan edi, lekin o'sha sulloh ruhoniy chamasi nima qilib bo'lsa-da, keyinchalik go'yo undan eshitgan so'zdari yordamida bezansonlik yosh xonimlarning iltifotiga erishmoq uchun Jyulenni gunohlariga tavba qildirishga ahd qilgan ko'rinardi.

U tinmay baland ovoz bilan kecha-yu kunduz qamoqxona darvozasi oldida turajagini e'lon qilardi.

– Tangri meni bu murtadning diliga imon solmoq uchun yubordi.

Ko'chadagi tekin tomoshani doim yaxshi ko'radigan xalq popning atrofiga to'plana boshladi.

– Birodarlar! – deya bo'kirardi u. – Men bu yerda kecha-yu kunduz turgayman va qancha turishga to'g'ri kelmasin, joyimdan jilmagayman. G'oyibdan kelgan bir ovoz menga egamning farmonini ma'lum

ayladi: yosh Sorelning imonini qutqarib qolish menga topshirilgay. Ibodatimga qo'shilinglar, birodarlar... – va hokazo, va hokazo.

Jyulen har qanday mashmasha, odamlarning e'tiborini o'ziga tortadigan har qanday gap-so'zdan nafratlanardi. U hozir hech kimga sezdirmay yorug'dunyoni tark etishning vaqti kelmadimikin, degan xayolga ham bordi-yu, lekin uning hali de Renal xonimni yana bir bor ko'rishga qandaydir umidi bor edi, buning ustiga, u es-hushini yo'qotar darajada sevib qolgandi.

Qamoqxona darvozasi juda gavjum ko'chalardan biriga qaragan edi. Yigit ko'chada atrofiga odam to'plab, mashmasha ko'tarayotgan o'sha isqirt popni tasavvur qilganida ko'ngli behuzur bo'lib ketardi. «Turgan gap, mening ismim uning og'zidan tushmayotgan bo'lsa kerak». Bunga toqat qilish unga shu qadar og'ir tuyuldi, dunyo ko'ziga qorong'i ko'rinib ketdi.

Bir soat ichida u o'ziga sodiq bo'lgan qamoqxona kalitdorini o'sha odamning hali ham darvoza oldida turgan yoki turmaganini bilib kelish uchun ikki-uch marta ko'chaga chiqardi.

– Taqsir, – deya xabar qilardi hal gal kalitdor, – u shundoq balchiqda tiz cho'kkanicha baland ovoz bilan ibodat qilyapti va sizning imoningizni qutqarish haqida duoyi fотиha o'qiyapti...

«Obbo mal'un-ey», – deya o'yladi Jyulen. Chindan ham shu payt uning qulog'iga qandaydir bir maromda uvillash eshitildi, olomon ibodat qilayotgan popga jo'r bo'lmoqda edi. Yigit kalitdorning o'zi ham lotincha tanish so'zlarni takrorlab, lablarini qimirlatayotganini ko'rib qolgach, juda g'azabi qaynab ketdi.

– Ko'chadagi odamlar, – deya gap qotdi kalitdor, – siz to'g'ringizda, shunday avliyo odamning yordamini rad etar ekan, demak juda toshbag'ir ekan, deyishyapti.

– O, vatanim; bunchalik jaholat botqog'iga botgan bo'lmasang! – g'azabdan es-hushini yo'qotib xitob qildi Jyulen. So'ngra u kalitdorning shu yerda turganini ham unutdi-da, ovozi chiqarib mulohaza yuritishda davom etdi. – O'sha pop nomi gazetalarda zikr etilishini istayapti, va u, turgan gap, bunga erishadi ham. Eh, badbaxt provinsiyaliklar! Parijda men bunday xo'rliklarga duch kelmagan bo'lardim. U yerda qalloblikni ham do'ndirishadi. O'sha hazratni bu yoqqa chaqirib keling, – dedi u, nihoyat, qora terga tushib kalitdorga.

Kalitdor cho'qinib oldi-da, xursand bo'lib chiqib ketdi.

Hazrat o'taketgan badburush, buning ustiga, o'taketgan isqirt bir odam ekan. Tashqarida shivirlab yomg'ir yog'ayotganidan ka-zemat juda qorong'i ko'rinardi, rutubat ham kuchliroq sezilardi. Pop Jyulenni o'pmoqchi bo'lib talpindi va unga pand-nasihat so'zlarini ayta turib, ko'z yoshi to'kkan kishi bo'ldi. Uning butun qiyofasidan jirkanch, munofiqlik sezilib turardi, Jyulen umri bino bo'lib bunday g'azablanmagan edi.

O'sha popning kirib kelganiga chorak soat bo'lmasdanoq Jyulen o'zini o'taketgan qo'rqqoq odamdek his eta boshladi. Birinchi marta o'lim shu qadar dahshatli ko'rinish ketdi. U qatl etilganidan so'ng oradan ikki kun o'tgach, jasadi qanday iriy boshlashini tasavvur qilib ko'rdi... va hokazo shunga o'xshash gaplar.

U o'zini hozir o'jizligini sezdirib qo'yib, sirini oshkor etadigan yoki manovi popga tashlanib uni kishanlari bilan bo'g'ib o'ldiradigandek his etardi. Lekin shu payt uning xayoliga bu riyokorni shu bugunoch qirq franklik uzoq ibodatga jo'natib yuborish fikri kelib qoldi.

Vaqt peshinga yaqinlashib qolgan sababli pop ham chiqib keta qoldi.

XLIV

U chiqib ketgan zahoti Jyulen yum-yum yig'lay boshladi. U uzoq yig'ladi, yig'laganda ham o'lish shart ekanligini o'ylab yig'ladi. Keyin u asta-sekin, de Renal xonim Bezansonda bo'lganida edi, o'zinning qo'rqqoqlik qilganimni unga aytib berardim, deya o'ylay boshladi.

Sevikli mahbubasining yonida yo'qligidan hasrat chekib turgan xuddi shu daqiqada u Matildaning qadam tovushini eshitib qoldi.

«Qamoqxonadagi eng azob beradigan narsa, bu – eshikni ichidan qulflab olish imkoniyatining yo'qligi ekan», – deya o'yladi u. Matilda nima demasin, uning zardasi qaynamoqda edi.

Matilda unga sud kuni o'zini prefekt qilib tayinlanganidan xabardor bo'lgan janob Valeno Jyulenni o'linga hukm qilishdek lazzatga uchib, janob de Friler ustidan kulishga jur'at etgani haqida hikoya qilib berdi.

– «Do'stingizning esi joyidami o'zi, – dedi menga hozirgina janob de Friler, – manovi *meshchan kiborlarning* mayda izzat-nafsiga tegib, ularni o'chakishtirib nima qilardi! *Tabaqaalar* haqida gapirishning nima hojati bor edi? U o'sha odamlarga o'z siyosiy manfaatlari yo'lida qanday hukm chiqarmoqni o'zi aytib berdi: bo'lmasam o'sha galvarslar buni

xayollariga ham keltirmay, endi ko'zlariga yosh olay deb turgan edilar. Biroq ishning tabaqa tomoni ular uchun o'lim hukmining dahshatini to'sib qo'ydi. Ochig'ini aytganda, janob Sorel bunday ishlarda juda go'l ekan. Agar biz uning afv etilishiga erisha olmasak: u shu gaplari bilan o'zini-o'zi o'ldirgan bo'lib chiqadi».

Matilda Jyulenga hali o'zi hatto xayoliga ham keltirmagan bir narsani, ya'ni abbat de Friler Jyulenning tamom bo'lgan odamligini ko'rib, endi Matildaning qalbida unga o'rinbosar bo'lishga urinib ko'rishni o'zi uchun sharaf deya hisoblay boshlaganini gapirib bera olmasdi, albatta.

Jyulen ilojisiz g'azabdan o'zini arang tiyib turardi.

– Borib, men uchun ibodat qiling, – dedi Matildaga, – hech bo'lmasa bir daqiqa tinch qo'ying meni.

Busiz ham de Renal xonimning uning oldida uzoq-uzoq o'tirib chiqishidan rashk qilib, azob chekayotgan va hozirgina xonimning jo'nab ketganidan xabar topgan Matilda Jyulenning kayfiyati nima sababdan buzilganini fahmlab, yum-yum yig'lay boshladi.

Uning qayg'usi samimiy edi. Jyulen buni tushunib, battar zardasi qaynardi. U nihoyatda yolg'iz qolishni istardi, lekin bunga qanday erishsa ekan?

Nihoyat, uning ko'nglini yumshatishga urinib, uzoq yalinib-yol-vorganidan so'ng Matilda chiqib ketdi-yu u yolg'iz qoldi. Lekin deyarli shu daqiqadayoq uning oldida Fuke paydo bo'ldi.

– Men biroz yolg'iz qolishim kerak, – dedi Jyulen, sadoqatli do'stiga. Fukening taraddudga tushib turganini ko'rgach, u qushimcha qildi: – Afv etishlari haqida arznoma insho etyapman... ha, darvoqe, senga bir gapim bor: iltimos, menga hech qachon o'lim haqida gapirma. Agar shu kuni bironta alohida xizmatning kerak bo'lib qolsa, buni senga o'zim aytaman.

Jyulen aloha yolg'iz qolganida, u o'zini yanada ruhi tushib, irodasi susaygandek his eta boshladi. Sillasi qurigan bu yurakda saqlanib qolgan kuchning so'nggi qoldiqlari o'z ahvolini m-l de Ilya Mol va Fukedan yashirishga urinish bilan tamom bo'lgan edi.

Kechga yaqin uning miyasiga bir fikr keldi-yu, ko'ngli biroz tasalli topdi.

«Bugun ertalab, o'lim juda jirkanch bo'lib tuyulayotgan payt meni qatl qilish uchun olib borganlarida, *xaloyiqning ko'zi mening g'ururim uchun tig' bo'lib ko'rinardi*, ehtimol, shunda mehmonxonaga

kirib kelayotgan bironta tortinchoq olifta kabi qadam tashlashimda xiyol epsizlik sezilardi. Zehni o'tkir odamlardan birontasi, – agar bu provinsiyaliklar orasida shunday odam topilsa, albatta, – mening qo'rqoqlik qilayotganimni fahmlashi mumkin bo'lardi... Lekin hech kim buni ko'rmas edi».

Shundan so'ng u biroz yengil tortdi. «Hozir men qo'rqayapman, – deya takrorladi u o'ziga-o'zi xirgoyi qilib, – lekin hech kim buni ko'rmas edi».

Biroq eng katta ko'ngilsizlik ertasi kuni sodir bo'ldi. U anchadan beri otasi uni ko'rgani kelmoqchi ekanligidan xabardor edi. Shu kuni ertalab, Jyulen hali uxlab yotganida uning zindoniga soch-soqoli op-poq oqargan keksa duradgor kirib keldi.

Jyulening ruhi tushib ketdi, yigit hozir boshiga jirkanch ta'na-malomatlar yog'ilishini kutib turardi. Ustiga-ustak, otasini yomon ko'rishi haqidagi fikr unga qattiq azob bermoqda edi.

«Falak bizni yer yuzida ana shunday yonma-yon qilib yaratgan, – deya xayolidan o'tkazardi yigit, nazoratchi uning kamerasini biroz tartibga solar ekan. – Biz bir-birimizga shu qadar ko'p yomonlik qil-dikki, bundan ortig'ini o'ylab topishning o'zi mushkul bo'lsa kerak. Mana endi u o'limim oldidan meni so'nggi tepki bilan siylash uchun yetib keldi». Ular yolg'iz qolishlari bilanoq chol uning boshiga achchiq malomat so'zlarini yog'dira boshladi.

Jyulen chidab turolmay, yig'lab yubordi. «La'nati qo'rqoqlik, – deya takrorladi u o'ziga-o'zi g'azab bilan. – Mana endi u mening qanday qo'rqoqlik qilayotganimni hammayoqqa jar soladi, Valeno ham, Verrerdan hukmronlik qilayotgan anovi barcha manfur yolg'onchilar ham rosa tantana qiladilar endi. Ular Fransiyada qudratli odam hisoblanadilar, barcha ustunliklar, barcha ijtimoiy noz-ne'matlar o'shalarining qo'lida axir. Shu paytga qadar men o'zimga-o'zim: «Ular mo'may-mo'may pul topishadi, bu to'g'ri, ular izzat-hurmatda, lekin mening ruhim olijanob», deya olardim.

Endi bo'lsa ularning ishonchli guvohi bor, u mening o'lim oldida qanday qo'rqqanim haqida lof urib, butun Verrerga jar soladi. Shunda bunday sinov oldida qo'rqoqlik qilishim barchaga o'z-o'zidan ayon bo'lib qoladi».

Jyulen deyarli umidsizlikka tushgan edi. U otasidan qanday qilib qutulishini bilmasdi. Bu ziyrak cholni aldab, mug'ambirlik qilishga esa madori qolmagandi.

U otasidan qutulish yo'llarini birma-bir xayolidan o'tkaza boshladi.

– *Mening jam'argan pulim bor!* – deya birdan xitob qildi u.

Juda vaqtida aytilgan bu xitob cholning basharasidagi ifodani ham, Jyulening butun ahvolini ham bir lahzada o'zgartirib yubordi.

– Uni qanday tasarruf etishni o'ylab ko'rmoq kerak, – deya davom etdi Jyulen endi birmuncha xotirjam ohangda. U so'zlari qanday ta'sir qilganini ko'rgach, dilidagi xo'rlik tuyg'usi bir zumda g'oyib bo'ldi-qo'ydi.

Keksa duradgor, bu pullarni qo'ldan chiqarib yubormasam go'rga edi, deya ochko'zlikdan qalt-qalt titramoqda edi, Jyulen bu pulning qandaydir qismini akalariga qoldirmoqchi ekan. Chol bu haqda ilhom bilan uzoq gapirdi. Jyulen dilida huzur qilib kulishi mumkin edi.

– Gap bunday: vasiyatni qanday yozishni dilimga soldi Xudo. Akalarimga ming frankdan qoldiraman, qolgani esa sizga.

– Buni yaxshi o'ylabsiz, – deya javob qildi chol, – chindan ham ana shu qolgan pul menga tegishi kerak edi o'zi, lekin yaratgan egam sizga shafqat qilib, dilingizga insof solgan bo'lsa va siz mo'min xristian sifatida bandalikni bajo keltirmoqchi bo'lsangiz, barcha qiyomat qarzlardan qutulib qo'yganingiz ma'qul. Sizni boqish, o'qitib voyaga yetkazish uchun ozmuncha pul sarfladimmi, bu haqda o'ylab ko'rmasiz...

«Mana, otalik mehri!» – deya alam bilan takrorladi Jyulen, nihoyat, yolg'iz o'zi qolgach. Oradan ko'p o'tmay qamoqxona nazoratchisi kirib keldi.

– Taqsir, keksa otalari bilan ko'rishgandan so'ng men doim o'z mahbuslarimga bir shisha ajoyib shampan vinosidan keltiraman. Bir shishasining olti frank turishi sal qimmatroq, albatta, lekin ko'ngilni xush etadi qurmag'ur.

– Uch stakan keltiring-da, – dedi unga xuddi yosh boladek quvonib ketgan Jyulen, – keyin yana ikki mahbusni chaqiring, ular koridorda sayr qilib yurishibdi shekilli, qadam tovushini eshityapman.

Nazoratchi katorgadan qochgan ikki mahbusni boshlab kirdi. Bu odamlar ikkinchi marta qo'lga tushishgach, yana katorgaga qaytmoqlari lozim edi. Ular o'taketgan jinoyatchi bo'lib, juda quvnoq, ayyor, sovuqqon va jasurlikda tengi yo'q kishilar edi.

– Menga yigirma frank bering, – dedi ulardan biri. Jyulenga, – shunda sizga butun hayotimni borligicha hikoya qilib beraman, eshitsangiz huzur qilasiz.

– Yolg'on-yashiq bo'lmaydimi? – dedi Jyulen.

– O'lay agar; – deya javob qildi jinoyatchi, – mana oldingizda oshnam o'tiribdi, u yigirma frank olganimni ko'rib, hasaddan yorilay devapti. Agar bir og'iz yolg'on so'z aytсам, darrov meni fosh qiladi.

Uning hikoyasi chindan ham dahshatli edi. Bu hikoya uning nihoyatda dovyurakligidan dalolat berardi-yu, lekin u pul degan narsaga mukkasidan ketgandi.

Ular chiqib ketishgach, Jyulen o'zini butunlay boshqacha odam bo'lib qolgandek his etdi. Uning dilidagi o'ziga nisbatan bo'lgan adovat tuyg'usi mutlaqo g'oyib bo'ldi-qo'ydi. De Renal xonim jo'nab ketganidan so'ng uning dilini o'rtayotgan ruhiy azob asta-sekin og'ir g'ussaga aylanadi.

«Agar bu zohiran yaltiroqlikdan ko'zim shu qadar qamashib ketmaganida, – derdi u o'ziga-o'zi, – men Parij mehmonxonalari otamga o'xshash halol odamlar yoki manovi jinoyatchilar kabi epchil muttahamlarga liq to'la ekanligini ko'rgan bo'lardim. Ha, bu jinoyatchi haq gapni aytdi, axir kiborlardan biron tasi ham ertalab uyg'onganida: *bugun qornimni qanday to'yg'azsam ekan*, degan xayoldan boshi qotmaydi. Yana halolliklari bilan maqtanishlariga o'lasanmi! Sud maslahatchisi bo'lib qolishganida esa, ular bir bechorani ochlikdan o'layotgani sababli kumush qoshiq bilan vilka o'g'irlagani uchun katorgaga hukm qilishadi-da, keyin bu ishlaridan faxrlanib yurishadi.

Mabodo saroyda biron lavozimga ko'tarilish imkoniyati tug'ilib qolsa yoki, aytaylik, ministrlikka tayinlash yoki bu lavozimdan mahrum bo'lish haqida gap ketgudek bo'lsa, asilzodalar mehmonxonasida charx uradigan o'sha halol janoblari manovi ikki jinoyatchi qorin to'ydirish dardida qilgani kabi har qanday yovuz ishdan ham qaytishmaydi.

Dunyoda hech qanday tabiiy huquq yo'q. Bu so'z – yaqinda mening boshimni tanimdan judo etilishini talab qilgan bosh prokurorga munosib bo'lmish shunchaki bo'lmag'ur safsata. Uning bobokaloni esa Lyudovik XIV zamonida odamlarning mulkini musodara qilish payti boyib ketgan ekan. *Huquq* u yoki bu ishini taqiqlab, uni qilgan odamlarni jazoga tortish haqida qonun chiqarilganidan keyin paydo bo'ladi. Qonun chiqarilgunicha esa bor *tabiiy* narsa bu och yurgan yoki sovqotayotgan tirik jonning jismoniy kuchi yoki ehtiyojidir, xolos. *Ehtiyoj*... Yo'q, barchaning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lgan odamlar, bu shunchaki jinoyat ustida qo'lga tushmagan firibgarlardir. Jamiyat

menga gijgilagan ayblovchi o'z boyligini razillik bilan orttirgan... Men jinoyat qildim va meni adolatli jazoga hukm etishdi, lekin mening ana shu jinoyatimni hisobga olmaganda, meni jazoga hukm etgan o'sha Valeno jamiyatga menga qaraganda yuz chandon ko'proq zarar keltiryapti». «Shunday qilib, – deya xulosa qildi Jyulen ma'yuslik bilan, lekin dilida hech qanday adovat sezmaganda holda, – har qalay mening otam, o'zining shunday ochko'zligiga qaramay, manovi barcha odamlardan yaxshiroq ekan. U meni hech qachon yaxshi ko'rmagan edi. Endi bo'lsa sabr kosasi to'lib-toshdi, zero mening sharmandali o'limim uni isnodga qoldiradi. Men unga qoldirishim mumkin bo'lgan uch yuz yoki to'rt yuz luidor pul yetishmasligidan qo'rqish, odamlarning ochko'zlik deya atalmish yovuzligini bo'rttirib tasavvur qilishdan xalos etadi va hayotga ishonch hosil qiladi. Biron-bir yakshanbada tushdan keyin u bu tillalarini barcha verrerlik hasadgo'ylarga ko'rsatadi. Shunday pul evaziga orangizda o'g'lining boshini kundaga qo'yishga bajonidil rozi bo'lmaydigan biron tadam topilarmikin, deydi uning ma'nodor nigohi.

Bu falsafa, ehtimol, haqiqatga yaqin edi-yu, lekin bunday falsafadan kishining o'lgisi kelardi. Besh kun shu zaylda o'tdi. Yigit Matildaga mayin va muloyim muomala qilardi, u qizning rashk o'tida qovurilayotganini ko'rib turardi. Bir kuni kechqurun Jyulen jiddiy bir tarzda o'zini-o'zi o'ldirish haqida o'ylay boshladi. Uning qalbi de Renal xonimning jo'nab ketishidan hasrat chekaverib, tilka-pora bo'lib ketgandi. Endi haqiqiy hayotda ham, xayolotda ham uni hech nima qiziqitirmay qo'ygandi. Butunlay harakatsizlik uning sog'ligiga yomon ta'sir qila boshladi, uning xarakterida navqiron nemis talabasi nikidagi kabi qandaydir o'ta hayajonga moyillik va noustuvorlik paydo bo'ldi. U asta-sekin biron tadam o'tkir so'z yordamida insonning xayoliga kelib qoladigan nomunosib fikrlarni quvib soluvchi matonatlari g'ururini yo'qotib bormoqda edi.

«Men haqiqatni sevardim... Lekin qani u?... Hammayoqda faqat riyokorlik yoki, eng kamida, firibgarlik, hatto eng diyonatli, eng ulug' odamlar ham bundan mustasno emas, – shunday deya uning lablari nafrat bilan qiyshaydi. – Yo'q, inson insonga ishona olmaydi.

Bir xonim bechora yetim-yesirlar uchun xayriya puli to'play turib, knyaz palonchi o'n luidor iona berdi, deya meni ishonitirmoqchi bo'lgan edi. G'irt yolg'on! Bu ham gapmi! Napoleonning Muqaddas Yelena orolida qilgan ishlari-chi... G'irt ko'zbo'yamachilik, Rim qiroli foydasiga targ'ibot.

Yo Rabbii! Hatto shunday inson boshiga tushgan kulfat undan o'z burchini ado etmoqni qattiq talab qilgan bir paytda u shunday qalloblik qilishgacha yetib borgan bo'lsa, u holda boshqalardan, oddiy inson zotidan nimani kutmoq kerak?»

«Haqiqat qani? Nahot dinda bo'lsa... Ha, – deya qo'shimcha qildi u cheksiz nafrat bilan achchiq iljayib, – maslonlar, frilerlar, kas-tanedlar tili bilan aytganda, ehtimol, u haqiqiy xristianlikdadirki, uning ruhoniylariga xuddi havoriylar kabi haq to'lanmasligi kerak emish... Lekin avliyo Pavel o'z rishvatini olgan: u farmon berish, voizlik qilish, o'zi haqida gapirishga majbur etish imkoniyatidan lazzatlanagan...»

Ah, qani endi dunyoda haqiqiy din mavjud bo'lsa... Telba ekanman! Mening xayolimda ulug'vor gotik ibodatxona, guldor ulkan oynalar namoyon bo'ladi, zaif ruhim ana shu derazalar yonida ibodat qilayotgan ruhoniyni ko'rmoqda... ruhim uni tanigan bo'lardi, ruhim unga muhtoj... Lekin buning o'rniga men qandaydir sochlari silliq taralgan oliftani ko'ryapman... U xuddi kavalier de Bovuaziga o'xshaydi, faqat chuchmal gaplar aytmaydi xolos.

Lekin Massilyon yoki Fenelonga o'xshash chinakam ruhoniylar bo'lganida edi. Massilyon Dyubuaga fatvo bergan. Sen-Simon o'z memuarlari bilan men uchun Fenelonni badnom qilib qo'ydi; xullas, u chinakam ruhoniylar bo'lganida edi... U holda his etish qobiliyatiga molik qalblar allaqanday birikish imkoniyatiga ega bo'lar edilar... U holda biz bu qadar yolg'iz bo'lib qolmasdik... O'sha mehribon pirimiz bizga Xudo to'g'risida so'zlagan bo'lar edi. Lekin qaysi xudo to'g'risida so'zlaydi u, Tavrotidagi qasos o'tida yonuvchi shafqatsiz zolim, maydakash xudo to'g'risida emas, balki Volterning mehribon, adolatli va poyonsiz Xudosi haqida gapiradi u...

O'zi yoddan biladigan o'sha Tavrot haqidagi xotiralar yopirilib kelib, uning qalbini o'rtamoqda edi... «lekin poplarimiz uni shu qadar dahshatli tarzda suiiste'mol qilganlaridan so'ng qanday qilib va qayerda uch kishi to'planib, Xudoning buyuk nomiga imon keltira oladi?»

«Yolg'izlikda yashamoq!.. Qanday azob!..»

«Men aqlan ozyapman, lekin nohaqman, – dedi Jyulen peshonasi-ga shapatilab. – Men shu yerda, mana shu qamoqxonada yolg'izman, lekin yorug' dunyoda yolg'iz yashaganim yo'q, qudratli burch g'oyasi meni ruhlantirib kelgan. Va men o'zim belgilab bergan ana shu burch, –

adashganmidim yoki haqmidim, – men uchun momaqaldiroq payti tagida panoh topishim mumkin bo'lgan qudratli daraxt tanasidek bir narsa edi. To'g'ri, men ikkilanardim, qayon borgum bilolmay uyoqdan-buyoqqa talpinardim. Oxir-oqibatda, men ham oddiy bir insonman... lekin bu yo'lda xato qilmadim...

Yolg'izlik haqida o'ylashimga qamoqxonadagi manovi rutubat sabab bo'lyapti...

Lekin riyokorlikka la'nat o'qib, nega har qalay o'zim riyokorlik qilypman. Axir meni qiynayotgan narsa – o'lim ham, qamoqxona ham, rutubat ham emas, balki de Renal xonimning yonimda yo'qligi. Agar Verrerd xonimni ko'rmoq uchun uning uyidagi yerto'lada haftalab o'tirganimda-chi, o'shanda ham shunday zorlanarmidim?»

«Mana u, zamondoshlarimning ta'siri, – dedi u ovozi chiqarib, achchiq iljayar ekan. – O'lim bo'sagasida yolg'iz o'tirib, o'zim bilan o'zim gaplasha turib ham baribir riyokorlik qilypman... O, o'n to'qqizinchi asr!

...O'rmondagi ovchi miltiqdan o'q uzadi, uning o'ljasi qulab tushadi, ovchi o'sha o'ljasi tomon yugurib borar ekan, etigi bilan baland chumoli inini bosib o'tadi-da, uni buzib yuboradi, natijada, chumolilar va ularning tuxumlari har tomonga sochilib ketadi... Chumoli zotining eng dono faylasuflari ham dahshatli gumbur-gumbur eshitilib, o't chaqnaganidan so'ng bir lahzada ularning boshpanasini yakson etgan ulkan qora narsa, bu – bor-yo'g'i ovchining etigi ekanligini hech qachon fahmlab yetishmaydi.

Bir kunlik kapalak ochiq yoz kuni ertalab soat to'qqizda tug'ildi-da, kechga yaqin, soat beshlarda o'ladi, shunday ekan, u bechora tun so'zining ma'nisini qanday tushunsin?

Unga yana besh soat yashashga imkon bering, shunda u tunning nima ekanligini ko'rib, bilib oladi.

Men ham xuddi shunday – yigirma uch yoshimda o'lib ketaman. De Renal xonimning yonida yashamog'im uchun menga yana besh yil umr bering-chi...

Shunday deya u Mefistofel kabi xaxolab kulib yubordi. «Bu buyuk muammolar haqida mulohaza yuritish g'irt telbalik-ku!

1. Men riyokorlik qilishdan to'xtamayapman – go'yo bu yerda kimdir bo'lib, gaplarimga quloq solib turganday.

2. Men yashash va sevishni unutib qo'yayapman, holbuki sanoqli kunlarim qoldi... Hayhot! De Renal xonim yonimda yo'q. U o'zini no-

musga qo'ymasligi uchun eri endi uni Bezansonga kelishiga boshqa ruxsat bermasa kerak.

Mening yolg'izligim ana shundan, dunyoda har qanday yovuzlik va qasoskorlikdan xoli bo'lgan, mehribon, adolatli, marhamati keng Xudoning mavjud emasligi haqidagi gapning bunga mutlaqo daxli yo'ql. O! Qani endi u mavjud bo'lganida edi. Men uning oyog'iga yiqilgan bo'lardim. «Men o'limga munosibman, – degan bo'lardim unga, – lekin, ey qudratli Parvardigor, ey marhamati keng yaratgan egam, o'zim sevgan o'sha mahbubamni ato et mengal!»

Vaqt yarim kechadan oshib qolgan edi. Jyulen uxlab qoldi. Oradan ikki-uch soat o'tgandan keyin esa uning oldiga Fuke kirib keldi.

Jyulen dilida nalar kechayotganini aniq bilgan odam kabi o'zini qat'iyatli va dadil his etmoqda edi.

XLV

– Men boyaqish abbat Sha-Bernarni bu yerga chaqirib, uning ta'bini xira qilmoqchi emasman, – dedi u Fukega. – U shundan so'ng uch kungacha ovqat yeyolmay yuradi. Lekin sen abbat Pirarning do'stlaridan bo'lmish birona yansenistni topishga harakat qil, faqat u ig'vogar bo'lmasin.

Fukening o'zi ham do'stining bu haqda iltimos qilishini kutib yurgan edi. Shunday qilib, Jyulen barcha odob qoidalariga binoan provinsiyaning jamoat fikri undan talab qilishi mumkin bo'lgan barcha ishlarni bajardi. Abbat de Frilerning harakati tufayli va, hatto, ruhoniy pirni nomunosib tanlaganiga qaramay qamoqxonada o'tirgan Jyulen har qalay kongregatsiyaning himoyasida edi, agar u o'zini aqliroq tutganida, uning qochishiga ham yordam bergan bo'lishardi. Biroq kazematning buzuv havosi o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lib, uning aql-idroki zaiflashib bormoqda edi. De Renal xonim uning yoniga qaytib kelganida uning o'zini naqadar baxtiyor his etganini bilsangiz edi.

– Mening burchim, avvalo, sening yoningda bo'lish, – dedi xonim uni o'par ekan. – Men Verrerdan qochib keldim...

Jyulen uning oldida o'zini ayab o'tirmadi, shu tobda u har qanday mayda izzat-nafsdan xoli edi, yigit ayolga o'zining barcha o'ijizliklari haqida hikoya qilib berdi. Xonim uni ardoqlab, silab-siypaladi.

Kechqurun yigitning kazematidan chiqqan zahoti u Jyulenga xuddi o'z o'ljasidek yopishib olgan o'sha isqirt ruhoniyni darhol xolasining uyiga chaqirishni buyurdi, bu odam Bezansondagi yosh asilzoda xonimlarning iltifotiga erishmoqdan bo'lak hech narsaga da'vo qilmayotgani tufayli de Renal xonim uni Brey-le-O monastiriga borib, to'qqiz kun davomida ibodat qilishga osongina ko'ndira qoldi.

Bu paytda Jyulen sevgi nashidasi va quvonchdan naqadar es-hushini yo'qotib qo'ygani tasvirlashga esa qalam o'ijizlik qiladi.

De Renal xonim o'ng-so'lga oltin sochib, o'zining xudojo'yligi bilan mashhur bo'lgan, benihoya badavlat xolasining obro'-e'tiboridan foydalanib, ba'zan uni suiste'mol qilib bo'lsa ham Jyulen bilan kuniga ikki marta ko'rishishga ijozat oldi.

Matilda bu to'g'rida xabar topgach, rashkdan es-hushini yo'qotayozdi. Janob de Friler o'zining butun obro'-e'tiboriga qaramay, odob qoidalarini buza olmasligini, Matildaga o'z do'sti bilan ko'rishishga kuniga bir martadan ortiq imkon yaratib berolmasligini aytishga majbur bo'ldi. Matilda de Renal xonimning har bir qadamidan xabardor bo'lmoq uchun uning ortidan ayg'oqchi qo'ydi. Janob de Friler qizga Jyulenning unga munosib emasligini isbotlamog' uchun o'zining butun aql-zakovatini ishga solmoqda edi.

Biroq Matilda qancha ko'p azob cheksa, Jyulenni shuncha ko'p sevardi va shu boisdan ham yigitning boshiga ta'na-malomatlar yog'dirmagan kuni yo'q edi.

Jyulen o'zi bema'nilik bilan sharmanda etgan bu baxtsiz qizga nisbatan iloji boricha sof ko'ngil bilan muomalada bo'lishga harakat qilar, biroq de Renal xonimga bo'lgan sevgisi har gal zo'r chiqardi. U barcha bahonalari hech qanday natija bermay, de Renal xonimning to'g'ri-yo'riq kelib-ketishiga Matildani ishontira olmagach, o'ziga-o'zi derdi: «Yaqinda bu mojaro tugaydi, ish pirovardiga yetay deb qoldi, agar durustroq mug'ambirlik qilolmayotgan bo'lsam, shu hol aybimni yuvib ketadi».

M-l de lya Molga markiz de Kruaznuaning o'limi haqida xabar keldi. Haddan tashqari katta boylik egasi bo'lmish janob de Tale Matildaning g'oyib bo'lishi haqida bir necha qaltis taxminlar aytibdi. Janob de Kruaznua undan o'z so'zlarini qaytarib olishni talab qilibdi. Janob de Tale shunda unga ishonarli tafsilotlarga to'la imzosiz maktublarni ko'rsatgan ekan, bechora markiz bu gaplarda ma'lum qadar haqiqat borligiga ishonmay iloji qolmabdi.

Janob de Tale xatlarni ko'rsata turib, qo'polroq hazil qilibdi. G'azab va qayg'udan o'zini yo'qotib qo'ygan markiz undan kechirim so'rashni shu qadar qat'iyat bilan talab qilibdiki, millioner kechirim so'rashdan ko'ra duela chiqishni afzal ko'ribdi. Ahmoqlik tantana qilibdi va parijlik yoshlar orasida sevgiga eng munosib bo'lgan bir yigit salkam yigirma to'rt yoshida halok bo'libdi.

Bu o'lim Jyulennning holdan toygan yuragiga qandaydir juda og'ir ta'sir qildi.

– Bechora Kruaznua, – dedi u Matilda, – bizga nisbatan nihoyatda halol va vijdonan munosabatda bo'lgandi, axir onangizning mehmonxonasidagi sizning barcha ehtiyotsiz qiliqlaringizdan so'ng u mendan juda nafratlanmog'i kerak edi. Uning uchun meni duelga chaqirish hech gap emasdi, axir pisand qilmay yurgandan so'ng tug'ilgan nafrat odatda juda shiddatli bo'ladi.

Janob de Kruaznuaning o'limi Jyulennning Matildaning kelajagi haqidagi barcha rejalarni o'zg'artirib yubordi, u bir necha kun davomida turli yo'llar bilan qizga endi janob de Lyuzga turmushga chiqmog'i lozimligini isbotlashga harakat qilib yurdi.

– U tortinchoq odam, unchalik iezuit ham emas, – derdi u, – u so'zsiz ma'lum bir mavqega erishadi. Uning shuhratparastligi rahmatli Kruaznuanikiga qaraganda birmuncha barqarorligi bilan ajralib turadi, uning avlodida gersoglar yo'q; shu boisdan ham u Jyulen Sorelning bevasiga sira o'ylab o'tirmay bajonidil uylanaveradi.

– Boz ustiga, bu beva har qanday yuksak tuyg'ulardan nafratlanmagan bo'lib qolgan, – dedi sovuq ohangda Matilda, – zero u dunyoda ko'p narsalarni boshdan kechirdi; oradan yarim yil o'tmasdanoq u o'zi sevgan odamning barcha kulfatlarning sababchisi bo'lmish boshqa bir ayol bilan don olishayotganini ko'rib turibdi.

– Bu gapingiz adolatdan emas. De Renal xonimning oldimga kelib turishi Parijda meni afv etilishimga harakat qilib yurgan advokatning suxandonligi uchun ajoyib mavzu bo'ladi; u yerdagi amaldorlarga qurbon bo'lgan ayol o'z qotilini qanday mehr bilan parvarish qilayotganini tasvirlab beradi. Bu hol ularga ta'sir qilishi mumkin va, ehtimol, bir kun kelib siz meni yana bironta melodramaning qahramoni sifatida ko'rsarsiz... – va hokazo, va hokazo.

Qattiq rashk qilish va, shu bilan birga, qasos olishning iloji yo'qligi, kelajakda hech qanday umid bo'lmagan cheksiz qayg'u

(chunki, agar hatto Jyulenni qutqarishga muvaffaq bo'lgan taqdirda ham, qanday qilib uning yuragini qaytadan zabt etadi axir), hozir bu bevafo mahbubini har qachongidan ham ko'proq sevrishini tushunganidan nomus qilishi va azob chekishi, bularning bari m-l de lya Molni tund va indamas qilib qo'yidiki, janob de Frilerning ser-takalluf diqqat-e'tibori ham, Fukening do'vorroq samimiyati ham unga tasalli berolmay qoldi.

Jyulenga kelsak, u agar yonida Matilda bo'lgan daqiqalarni hisobga olmaganda, faqat dilidagi sevgi bilan yashar va kelajak haqida deyarli o'ylamas edi. Yigit qalbida to'lib-toshgan, nihoyatda pokiza bo'lgan kezlari tug'yon uradigan tuyg'u shu qadar qudratli bo'lar ediki, de Renal xonim ham yigitning g'uborsiz quvonchiga deyarli sherik bo'lmoqda edi.

– Biz Verji o'rmonlarida sayr qilib yurgan paytlarda, – derdi unga Jyulen, – men nihoyatda baxtiyor bo'lishim mumkin edi-yu, biroq tiyqisiz shuhratparastligim meni o'shanda qandaydir yiroq-yiroqlarga olib ketardi. O'shanda lablarimga shu qadar yaqin turgan manovi ajoyib qo'llarni yuragimga bosish o'rniga, men sening yoningdan xayolan kelajakka ketib qolardim, butun fikr-xayolim qandaydir beqiyos mavqega erishmoq uchun g'olib chiqishim lozim bo'lgan behisob janglarda edi... Yo'q, agar siz meni ko'rgani shu yerga, qamoqxonaga kelmaganingizda, men ehtimol, baxtning nima ekanligini bilmay o'lib ketgan bo'lardim.

Birin-ketin sodir bo'lgan ikki voqea uning osuda hayotiga raxna soldi. Jyulennning ruhoniy piri yansenist bo'lishiga qaramay, iezuitlarning kirdikorlaridan qochib qutula olmadi va o'zi ham sezmay ularning quroliga aylanib qoldi.

Kunlardan birida u Jyulennning oldiga kirib keldi-da, agar u o'zini-o'zi o'ldirishdek kechirilmas gunohga botishni istamasa, afv etishlariga erishmoq uchun qo'ldan kelgan hamma chorani qo'llamog'i lozimligini aytdi. Binobarin, ruhoniylar Parijdagi adliya ministrligida katta e'tiborga ega ekanlar; hozir buning juda oson yo'li bor: u tantanali ravishda cherkovga murojaat qilmog'i kerakki, toki bu ish hammaga oshkor bo'lsin.

– Hammaga oshkor bo'lsin! – deya takrorladi Jyulen. – Shunaqa deng! Demak, siz ham, hazratim, missionerga o'xshab lo'ttivozlik qilmoqchi ekansiz-da.

– Sizning yoshingiz, – deya qat'iyat bilan uning gapini bo'ldi yan-senist, – Tangri sizga ato etgan tarovatli husningiz, jinoyatingizning hanuzgacha sir bo'lib kelayotgan sababiyati, mademuazel de Iya Molning sizni qutqarish uchun qilayotgan qahramonona harakatlari, xullas, siz jabr yetkazgan xonimning o'zi sizga ko'rsatayotgan g'aroyib do'stlikka qadar – bularning bari Bezansonidagi yosh ayollar ko'zida sizni qahramon qilib qo'ydi. Ular sizni deb butunlay hamma narsani, hatto siyosatni ham unutilib yuborishdi...

Sizning murojaatingiz ularning qalbiga ta'sir etadi va unda chuqur iz qoldiradi. Siz din uchun juda katta foyda keltirmog'ingiz mumkin, shunday ekan, nahot men, bu o'rinda iezuitlar ham xuddi shunday yo'l tutishgan bo'lardi, degan mayda bir mulohaza tufayli ikkilanib o'tirsam! Ana shunaqa o'zi, hatto ularning haris tamagirigidan qochib qutulgan ana shu favquloddagi ish yuzasidan ham ular bizga to'squinlik qilishlari mumkin ekan! Yo'q, bunday bo'lishiga yo'l qo'ymaymiz! Sizning murojaatingiz tufayli to'kilajak ko'z yoshlari Volter asarlarining o'nta nashrining halokatli ta'sir kuchini yo'qqa chiqaradi.

– Agar men o'zimdanda o'zimga nafratlanadigan bo'lsam, – deya sovuqqina e'tiroz bildirdi Jyulen, – u holda menga nima qoladi? Men shuhratparast edim, bundan sira ham pushaymon bo'layotganim yo'q, o'shanda zamonamiz qanday talab qilgan bo'lsa, shunday yo'l tutdim. Endi esa so'nggi kunlarimni yashamoqdaman. Lekin oldindan bilaman, agar birona razil ish qilganimda, o'zimni dunyodagi eng baxtsiz odam deb his etgan bo'lardim...

Jyulening dilini yanada qattiqroq og'ritgan ikkinchi voqea de Renal xonim bilan bog'liq edi. Kimligini aniq bilmayman-u, lekin uning qandaydir makkora dugonasi bu soddadil, tortinchoq ayolga Sen-Kluga borib, qirol Karl X oyog'iga yiqilishni maslahat beribdi.

U bir marta Jyulen bilan judolikda yashashga ahd qilib, o'zini qurbon qilgan edi, ana shundan so'ng u chekkan barcha azoblar oldida hammaning ko'zida sha'niga dog' tushirishdek bir ko'ngilsizlik – ilgari bu hol unga o'limdan ham battar bo'lib tuyular edi, – endi unga arziyas bir gap bo'lib ko'rinsa boshladi.

– Men qirolning oldiga borib, sen mening o'ynashim ekanligingni ochiqdan-ochiq aytaman: insonning hayoti, buning ustiga, Jyulendek

bir insonning hayoti har qanday ehtiyotkordikdan ustun turmog'i kerak. Men, u faqat rashk tufayli hayotimga suiqasd qildi deb aytaman. Bundan vaziyatda qirol yoki maslahatchilarning insoniy himoyasi tufayli bechora yigitlarning hayoti saqlab qolingan hollar juda ko'p bo'lgan-ku axir.

– Sen bilan ortiq sira ko'rishmayman, seni qamoqxonaga kirit-masliklarini iltimos qilaman, – deya qichqirib yubordi Jyulen, – agar ikkovimizni ham butun dunyo oldida sharmanda etadigan ana shu ishni qilmaslik haqida ont ichmasang, qayg'udan ertagayoq o'zim-ni-o'zim o'ldiraman. Parijga boraman, deysan-a! Bu gapni o'zing o'ylab topgan emassan. Ayt menga, qaysi makkora ayol o'rgatdi senga buni...

Bu qisqa hayotdan qolgan ana shu sanoqli kunlarimizda baxtimizdan lazzatlanaylik. Hayotimizni hammadan pinhon tutamiz. Mening jinoyatim barchaga ayon. Mademuazel de Iya Molning qudratli tanish-bilishlari ko'p, gapimga inon, u insonning qo'lidin keladigan barcha choralarni ko'ryapti. Bu yerda, provinsiyada barcha boyon-lar, barcha nufuzli kishilar menga qarshi. Sening bu ishing badavlat, ayniqsa, yengil hayot kechirayotgan mo'tadil kishilarning battar g'azabini qo'zg'atadi... Barcha bu maslonlar, valenolar va ulardan yaxshiroq bo'lgan minglab boshqa odamlarning ustimizdan kulishiga imkon bermaslik kerak.

Jyulen kazematning og'ir havosidan deyarli bo'g'ila boshlagan edi. Yigitning baxtiga, uning qat'l etajaklarini e'lon qilgan kunlari quyosh-ning rohatbaxsh nuridan hammayoq nuraflashon bo'lib, Jyulen o'zini dadil va mardona his etmoqda edi. Sof havoda yurib borish unga shu qadar shirin bir lazzat bag'ishladiki, odatda uzoq safardan qaytgan dengizchi nihoyat quruqlikka qadam qo'yganida shunday rohat qiladi. «Hechqisi yo'q, hammasi yaxshi ketyapti, – dedi u o'ziga-o'zi, – men qaltiramayapman».

Hech qachon bu bosh hozir tanidan judo bo'lmog'i lozim bo'lgan paytdagidek shu qadar ko'tarinki kayfiyatga berilmagan edi. Bir vaqlar Verji o'rmonlarida kechirilgan totli daqiqalar uning xayoliga birin-ketin quyilib keldi.

Hammasi juda oddiygina, odob bilan, u tomondan hech qanday dabdabasiz sodir bo'ldi.

Bundan ikki kun avval u Fukega shunday degan edi:

– Ruhiy ahvolim qanday bo'lishiga kafolat bera olmayman, bu kazemat shu qadar chirkin, havosi shu qadar rutubatliki, ba'zan bezgak tutgan odamdek, a'zoyi badanim qaltirab, esim qandaydir og'ib qoladi, lekin dilimda qo'rquv yo'q. Umid qilmay qo'ya qolishsin, bo'zarib ketmayman.

U o'sha oxirgi kuni Fuke bilan Matilda va de Renal xonimni olib ketishi lozimligini oldindan kelishib qo'ydi.

– Sen ularni bir karetda jo'nat, – dedi u do'stiga, – keyin ko'chirga tayinla, otlarni yeldirib haydasin. Ular yo bir-birlarining quchog'iga yiqiladilar, yoki cheksiz nafrat bilan o'zlarini bir-birlaridan chetga oladilar. U holda ham, bu holda ham bechoralar dillaridagi dahshatli qayg'udan xiyol yengil tortadilar.

Jyulen de Renal xonimni hayotiga suiqasd qilmaslik va Matildaning o'g'lini o'z tarbiyasiga olish haqida ont ichishga majbur qildi.

– Kim bilsin? Ehtimol, biz o'limimizdan keyin ham biror narsani his etarmiz? – degan edi u bir kuni Fukega. – Men Verrer uzra qad ko'targan katta tog'dan kichkina g'orda tinchgina yotmoqni istardim, «Tinchgina yotmoq» iborasining to'g'riligini qara. Yodingdami, men senga bir kuni hikoya qilgan edim: men necha bor o'sha g'orga chiqib tunaganman. U yerda o'tirar ekanman, pastda, shundoq ko'z o'ngimda Fransiyaning eng ko'rkam vodiylari yastanib yotardi. Men ularni yuqoridan turib tomosha qilardim, qalbim xom xayollar bilan yonardi. O'shanda bu men uchun ehtiros manbai edi. Xullas, o'sha gorni hanuzgacha yaxshi ko'raman, keyin bu fikrimga qo'shilmay ilojing yo'q, – u chindan ham shunday joylashganki, faylasufning ruhini beixtiyor o'ziga jalb etadi. Gap bunday, bizning bezansonlik mehribon kopregatsiyachilarimiz dunyodagi hamma narsadan foyda ko'rsak deyishadi, agar yo'lini topib gaplashsang, ular senga mening omonat boshimni sotishlari mumkin...

Fuke bu mudhish bitimda muvaffaqiyat qozondi. Tunda u o'z xonasida do'stining jasadi yonida yolg'iz o'tirar ekan, birdan eshik ochilib, Matilda kirib kelganini ko'rdi-yu, hayratdan og'zi ochilib qoldi. Bundan atigi bir necha soat oldin u qizni Bezansondan elik chaqirimcha narida qoldirib kelgan edi. Matildaning ko'zlari olazarak edi, nigohida qandaydir telbalik aks etardi.

– Men uni ko'rmoqchiman, – dedi qiz.

Fuke javob berishga ham, joyidan jilishga ham botinmadi. U yerda yotgan katta zangori plashga ishora qildi: Jyulenning boshi tanidan judo qilingan jasadi ana shu plashga o'rab qo'yilgan edi.

Matilda jasad oldida tiz cho'kdi. Bonifatsiy de Iya Mol va Margarita Navarrskaya haqidagi xotiralar unga, shubhasiz, qandaydir misli yo'q matonat bag'ishlamoqda edi. U qaltiroq qo'llari bilan plashni ochdi. Fuke teskari qaradi.

U Matildaning xonada qanday shiddat bilan u yoqdan-bu yoqqa yurishini eshitib turardi. Qiz birin-ketin bir necha shamni yoqib qo'ydi. Fuke yurak yutib o'g'irilib qaraganida, qiz oldida turgan kichkina marmar stolchaga Jyulenning boshini qo'yib, uning peshonasidan o'payotganini ko'rdi...

Matilda seviklisini uning o'zi tanlagan qabrga kuzatib qo'ydi. Ruhonilarning katta protsessiyasi tobutni kuzatib borardi, Matilda esa derazalariga parda tutilgan karetda o'zi benihoya sevgan yigitning boshini tizzasiga qo'yganicha yolg'iz o'zi o'tirardi.

Tun allamahalda protsessiya Yura tog'ining eng baland tarmoqlaridan birining cho'qqisiga yetib bordi va o'sha yerda, behisob shamlardan nurafshon bo'lib turgan kichkina g'orda yigirma ruhoniylulenga janoza o'qishdi. Protsessiya o'tib borayotgan tog'dagi kichkina qishloqlarning aholisi bu g'aroyib dafn marosimiga qiziqib, ularga qo'shilib olgan edilar.

Uzun motam kiyimi kiygan Matilda paydo bo'lib, janozadan so'ng uning buyrug'iga binoan xaloyiqqa mingta besh franklik tanga socha boshlashdi.

Fuke bilan yolg'iz qolgach, u seviklisining boshini o'z qo'llari bilan dafn etmoqchi ekanini aytdi. Fuke qayg'udan jinni bo'layozgan edi.

Matildaning harakati tufayli bu kimsasiz g'or Italiyadan katta pulga buyurtma qilib keltirilgan haykallar bilan bezatildi. De Renal xonim va'dasini buzmasdi. U o'zini-o'zi o'ldirishga harakat qilmadi-yu, lekin Jyulen qatl etilganidan so'ng oradan uch kun o'tgach, o'z bolalarini bag'riga bosib turib, dunyodan ko'z yumdi.

Ozodlikni himoya qiladigan jamoat fikrining cheksiz hukmronligi bilan bog'liq bo'lgan noqulaylik shundan iboratki, u o'ziga

mutlaqo aloqasi bo'lmagan sohalarga ham aralashaveradi, masalan, odamlarning shaxsiy hayotiga. Angliya va Amerikada hukm surayotgan umidsizlik ana shundan kelib chiqadi. Shu boisdan ham odamlarning shaxsiy hayotiga bexosdan qattiq tegib ketmaslik uchun muallif Verrer shaharchasini o'ylab chiqardi, yepiskop, sudya, maslahatchilar va sud majlisi kerak bo'lib qolganida esa voqealarni Bezanson shahriga ko'chirib o'tdiki, kamina u yerga umri bino bo'lib qadam bosgan emas.

IZOHLAR

11-betga: *Gelvetsiya* – Shveysariyaning qadimgi nomi.

17-betga: Fleri (1640–1723) – mashhur fransuz cherkov tarixchisi.

20-betga: *Buonaparte* – ultraroyalistlar davrasida Napoleon I ni familiyasi bilan atash odat bo'lgan. Ular italyanacha talaffuz bilan uni shunday Buonaparte deya talaffuz qilishardi.

22-betga: *De Montesson xonim* (1737–806) – gersog Orlean-skiyning (qirol Lyudovik-Filippning buvasi) xotini; garchi ko'pchilik xabardor bo'lsa-da, bu nikoh maxfiy edi. De Montesson xonim bir talay dramatik asarlar yozgan.

De Janlis xonim (1746–1830) – fransuz adibasi, romanlar va pedagogik asarlar muallifi, gersog Orleanskiyning (keyinchalik qirol Lyudovik-Filipp) tarbiyachisi bo'lgan.

Dyukre (1747–1824) – de Janlis xonimning ukasi, iqtisod va kemasozlik bo'yicha bir necha asarlarning muallifi, bir paytlar qirol Lyudovik-Filippning otasi bo'lmish gersog Orleanskiyning xizmatida bo'lgan; Pale-royal gersog Orleanskiylarning oilaviy qasri edi.

25-betga: «*Ilohiy Yelena memoriali*». Ushbu kundalik Laskazning (1800–1854) qalamiga mansub bo'lib, bu odam Napoleon I bilan Muqaddas Yelena oroliga surgunga jo'nagan va u yerda 1816-yilning noyabr oyiga qadar yashagan. Mazkur asar 1823-yili chop etilgan bo'lib, unda Napoleonning o'sha orolga qilgan safari va u yerdagi hayotining birinchi yilida sodir bo'lgan barcha voqealar, uning barcha suhbatlari kunma-kun yozib borilgan. Napoleon ushbu asarda liberal monarx sifatida tasvirlangan.

26-betga: *Enniy* – miloddan ilgari III–II asrlarda qadimgi Rimda yashagan shoir. Epigrafl qilib olingan ibora rimlik sarkarda Fabiy Kunktatorning Ikkinchi punlar urushi davrida qo'llagan strategiyasiga daxldor.

28-betga: «*Papa haqida*». Mashhur mutaassib faylasuf Jozef de Mester o'zining ushbu kitobida papalarning mutlaq hukmi va ularning benuqsonligi haqida fikr yuritadi. Mazkur asar 1819-yili chop etilgan bo'lib, ultraroyalistlar orasida mashhur bo'lgan.

30-betga: *Lodi ko'prigi va Rivoli yaqinidagi Arkol* – 1796–1797-yillardagi italyan yurishi paytda Bonapart Avstriya qo'shinlari ustidan g'alaba qozongan joylarning nomlari.

31-betga: «*Konstitutsionalist*» – liberal-burjua yo'nalishidagi gazeta. Restavratsiya paytida muhim siyosiy rol o'ynagan.

160-betga: *Lafonten (1621–1695) masali*. Jan Shuare haqidagi masal «Kyure va marhum» deb ataladi. Kyure tobut ortidan yurar ekan, o'zicha ushbu dafn marosimidan qancha daromad tushishini chamalab boradi. Shu payt daf'atan arava qalqib ketadi-yu jasad kyurening ustiga ag'dariladi va ruhoniy til tortmay o'ladi.

182-betga: *1674-yildagi qamal*. Lyudovik XIV Yevropa koalitsiyasi (Avstriya, Ispaniya va Gollandiya) bilan urush olib borgan paytlari Bezanson shahri qamal qilingan.

193-betga: *Bossyue (1627–1707), Arno (1612–1694)* – ilohiyotchil fransuz katolik olimlari.

196-betga: «*Unam erclesiam*». Papa Piy V tomonidan chop etilgan majmuada bunday aqid yo'q. Chamasi, bu Stendalning uydirmasi bo'lsa kerak.

200-betga: *Seyes (1748–1836)* – fransuz revolyutsiyasining arbobi. U aslida ruhoniy bo'lgan-u, ammo revolyutsiya boshlanganidan so'ng uning tomoniga o'tgan.

Greguar (1750–1831) – revolyutsiyaga sodiqlik haqida ont ichgan yepiskop. Keyinchalik u revolyutsiyaning ko'zga ko'ringan arboblardan biriga aylangan.

203-betga: *Sikst Beshinchi (1521–1590)* – papalik taxtiga 1585-yili o'tirgan. Tarixchi Grigorio Letining yozishicha, u o'n uch yil davomida o'zini xasta ko'rsatib yurgan va kardinallar, baribir tez kunda dunyodan o'tadi, degan umidda uni papalikka saylab yuborganlar. Biroq saylov tugagan zahoti yangi papa qo'ltiqayoqni ulotqirib, gavdasini rostlagan-u, shu qadar jaranglatib hamd-u sano o'qiganki, buni ko'rib barcha kardinallar angrayib qolishgan.

218-betga: *Barem (1709-yilda o'lgan)* – elementar arifmetika darsligining muallifi. Ushbu darslikdan shu qadar keng foydalanishar

ediki, oqibatda Baremning nomi turdosh otga aylanib ketgan; «Barem san'ati» – arifmetika yoki «hisob-kitob ilmi».

231-betga: *Magdalina haqidagi poema*. Stendal, chamasi, fransuz shoirasi Delfina Ge (erga tekach de Jirarden familiyasini qabul qilgan (1804–1855) qalamiga mansub «Magdalina» poemasini nazarda tutgan bo'lsa kerak.

262-betga: *Malmezon* – Parij yaqinida joylashgan saroy. U Bonapartning birinchi xotini Jozefina Bogarnening mulki bo'lgan. Napoleon respublikasining Birinchi konsuli bo'lgan kezlari 1799-yildan 1807-yilga qadar o'sha yerda yashagan, u taxtga o'tirganidan so'ng Malmezonni tark etgan va o'ziga qarorgoh qilib Sen-Kluni tanlagan. Shunday qilib, Malmezon Napoleonning respublika rahbari paytidagi faoliyatining timsoliga aylangan «Iyulen uchun ham, keyingi avlod uchun ham Arkol ko'prigi, Muqaddas Yelena va Malmezon orasida hech qanday farq yo'q edi» der ekan, Stendal keyingi avlodlar ko'zida Napoleon siyosatining katolitsizm monarxik g'oyalari hamda despotizmni qayta tiklash bilan bog'liq salbiy tomonlari unutilib, faqat Fransiyaning tor-mor etilishdan saqlab qolgan revolyutsion lashkarchosi, davlat arbobi va Muqaddas Yelena oroliga bandi qilingan mahbus sifatida saqlanib qolajagini ko'rsatmoqchi bo'ladi.

266-betga: *Kardinal Dyubua (1656–1723)* – fransiyalik siyosiy arbob, regent, gersog Orleanskiyning ishonchli odami. U dorixonachining o'g'li bo'lgan, Parijga ko'chib kelgan, dastlabki paytlari badavlat xonadonlarda tarbiyachi bo'lib xizmat qilgan. So'ngra u gersog Shartrskiy (keyinchalik gersog Orleanskiy va regent)ning tarbiyachisiga kotiblik qilgan va, nihoyat, gersog Shartrskiyning tarbiyachisi bo'lib olgan. U nihoyatda ustomon odam bo'lib, saroy fitnalarda faol qatnashgan va o'z maqsadiga erishish yo'lida har qanday qabihlikdan qaytmagan.

275-betga: *Shapel (1626–1686)* – Lyudovik XIV davrida yashagan ikkinchi darajali fransuz shoiri.

Sauti Robert (1774–1843) – ingliz shoiri. U yoshligida liberallarcha dunyoqarashga ega bo'lgan, keyinchalik esa reaksiya tarafiga o'tib ketgan. O'zining «Sud sharpasi» poemasida (1821) Sauti Bayronni axloqsizlikda ayblagan va u haqda turli-tuman bo'hton gaplarni tarqatgan.

Georg IV – 1820-yildan to 1830-yilga qadar ingliz qiroli bo'lgan.

282-betga: *Zangori lenta* – Restavratsiya davridagi eng nufuzli orden.

283-betga: *Qirolning karetsida yurish* – eski tuzum va Restavratsiya davrida qirol ovga chiqqan kezlari saroyga tavsiya etilgan va alohida xizmat hamda unvonlarga ega bo'lgan kishilargina qirol karetsida yurish huquqiga ega edilar. Bu huquq ularga faqat qirolning shaxsiy farmoni bilan berilardi. 1760-yildan boshlab bu huquqdan faqat dvoryanlik shajarasi kamida XIV asrga borib taqaladigan kishilargina foydalanishi mumkin bo'lib qolgandi.

286-betga: *Abbat Pradt* (1759–1837) – Ta'sis majlisining a'zosi va o'ng partiya tarafdori, Napoleon davrida katta amaldor bo'lgan, 1841-yili esa «Burbonlarni taxtga o'tqazdim», – deya maqtangan. Shundan so'ng u liberal bo'lib olgan va liberal oppozitsiyani jur'atsizlikda ayblagan.

Taleyran (1754–1838) – mashhur fransuz diplomati, 1814-yili burbonlarning qayta taxtga o'tirishiga ko'maklashgan.

Potsso di Borgo (1764–1842) – Napoleoni taxtdan ag'darib, burbonlar sulolasini qayta taxtga o'tqazishni talab qilgan rus diplomati.

287-betga: *Baton (Le baton)* – fransuz tilida «tayoq» ma'nosini anglatadi.

291-betga: *Zamonaning buyuk shoiri* – Beranje (1780–1857) 1828-yili u qo'shiqlar to'plamini chop ettirgach, shoirni davlat xizmatidan quvishgan hamda to'qqiz oy qamoq jazosi va o'n ming frank jarima to'lashga hukm qilishgandi. Bu jarimani shoirning muxlislari to'lab yuborishgan.

Lord Golland (1773–1840) – ilg'or ingliz siyosiy arbobi, 1815-yili parlament a'zolari orasida yolg'iz shu odamgina Napoleonning quvg'in qilinishiga qarshi chiqqan edi. Keyinchalik, u parlamentda Napoleon uchun Muqaddas Yelena orolidagi qamoq rejimini biroz yengillashtirishni talab qilib chiqqan.

292-betga: *Graf de Taler* – Stendal baron Rotshildni nazarda tutgan. Baron Rotshild bir necha bor Restavratsiya hukumatiga pul qarz berib turgan. Xususan, u Ispaniyada absolyutizmni tiklash maqsadida olib borilgan Ispan urushi davrida hukumatga katta pul bergan.

303-betga: «*Graf Ori*» – Rossini (1792–1808) qalamiga mansub opera (libretto mualliflari Skrib va Puarson). Bu asar Parijning Opera teatrida 1828-yilning 20-avgust kuni ko'rsatilgan. U Rossiyaning eng yetuk operalaridan biri hisoblanadi.

305-betga: *Rivarol* (1753–1801) – fransuz adibi va siyosiy arbobi; revolyutsiya paytida Gamburgga ko'chib ketgan. XVIII asr fransuz salonlaridagi nozik qochiriq gaplarga odatlanmagan gamburliklar bu ajoyib askiyachining hazil-mutoyibalarini yaxshi tushunishmas va, rivoyatga qaraganda, «faqat ertasi kunigina kula boshlashar ekan».

308-betga: *Lord Betxerst* (1762–1834) – 1809-yili ministrlilik portfeliga ega bo'lgan torilar partiyasiga mansub ingliz davlat arbobi. U fransuz revolyutsiyasi g'oyalari va Napoleonga nisbatan cheksiz nafrati bilan mashhur bo'lgan. Napoleon uchun Muqaddas Yelena orolida «qamoqxona noziri» roliga u general Xedson Louni (1769–1844) tanlagan. O'sha general o'z vazifasini shu qadar «sidqidildan» bajar-ganki, oqibatda, butun Yevropadagi liberal jamoatchilikning g'azabi qo'zg'igan. 1817-yili lord Betxerst, lord Gollandning ingliz ma'murlari tomonidan asir Napoleonga nisbatan zulm o'tkazilishi masalasida taftish o'tkazish haqidagi taklifiga qarshi chiqqan.

318-betga: *Feretriy* (feretrius) – lotincha so'z bo'lib, «yakson etuvchi» ma'nosini anglatadi. Qadimgi Rimda mag'lub dushmandan tortib olingan qurolni tortiq etiladigan urush xudosi Yupiterni shunday atashardi. Restavratsiya davrida fransuz olimlaridan biri Yupiterning bu laqabini, Rimning yetti hukmdorlaridan birining nomi bo'lsa kerak, deya adashgan.

327-betga: *Marshal Ney* (1769–1815) – Yuz kun davrida Napoleon tarafiga o'tgan, 1815-yili sud hukmi bilan xiyonatchi sifatida qatl etilgan.

331-betga: *Pishegryu* (1761–1804) – fransuz revolyutsion generali. Birinchi konsulga qarshi fitna uyushtirishda ayblanib qamoqqa olingan va qamoqxonada bo'ynidagi galstukka o'zini osgan holda topilgan.

Karno (1753–1823) – fransuz revolyutsiyasi arbobi, yakobinchi, koalitsiyaga qarshi urush davridagi xizmatlari uchun unga «g'alaba tashkilotchisi» degan nom berilgan. Restavratsiya davrida quvg'in qilingan va darbadarlikda o'lib ketgan.

Veli (1709–1759) – fransuz iezuiti, monarxiyaga sadoqat ruhida yozilgan «Fransiya tarixi» kitobi muallifi.

335-betga: «*Ernani*» – Viktor Gyugo (1802–1885) qalamiga mansub drama. 1830-yilning 25-fevral kuni «Komedi fransez» teatrida sahnada qo'yilgan.

Talma (1763–1826) – mashhur fransuz aktyori, ko'proq tragik rollarni o'ynagan.

Abbat Delil (1738–1813) – «Bayonchilar maktabi»ga mansub bo'lmish shoir. U 20-yillarda yirik klassik shoir hisoblanardi-yu, biroq romantiklar, jumladan, Stendal ham uni kalaka qilib yurishardi. Delil Vergiliyning «Georgiklar» asarini erkin tarjima qilgan.

338-betga: *D'Obinye* (1550–1630) – yozuvchi, tarixchi va lashkar-boshi, Reformatsiyaning fuqarolar urushida faol ishtirok etgan kalvinist, «1550-yildan 1601-yilga qadar umumiy tarix» kitobi muallifi.

Brantom (1527–1614) – «Mashhur odamlar va buyuk fransuz sarkardalarining hayoti», «Mashhur xonimlar hayoti» kabi kitoblarni muallifi. Brantom bu asarlarda saroy fitnalari va mashhur xonimlarning ishqiy sarguzashtlari haqida hikoya qilgan.

338-betga: *Letual* (1546–1611) – Genrix III va Genrix IV davri haqida g'aroyib «Kundaliklar» yozib qoldirgan, fransuz memuarchisi.

342-betga: ...*ispanlar shamshiridan qo'rqmaslik*. Graf Porber, chamasi, 1823-yili Ispaniyaga qarshi urushda ishtirok etgan va u yerda jasorat ko'rsatgan bo'lsa kerak.

345-betga: *Abbat Mori* (1746–1817) – siyosiy arbob va Ta'sis majlisining mashhur notig'i, Fransiyaning muhojirlikka jo'nab 1791-yili yepiskoplikka ko'tarilgan.

Bassompyer (1579–1646) – fransuz marshali va diplomati, XVII asr boshlaridagi shiddatli voqealar va o'sha davr muhitini yaxshi tasvirlab bergan memuarlar muallifi.

Vandeya – Fransiyaning shimoldagi oblasti, fransuz revolyutsiyasi davrida u yerda burbonlar sulolasini qaytadan taxtga o'tqazish maqsadida kontrevolyutsion qo'zg'olonlar bo'lib turgan.

352-betga: ...*ruhoniylarga ularning yer-mulklarini qaytarib berish...* – Revolyutsiya davrida ruhoniylardan musodara qilingan yer-suv va o'rmonlar davlat mulki hisoblangan va 1814-yili davlat zayomi uchun kafolat mulk hisobini o'tagan. Reaksiya partiyasining vazifalaridan biri ana shu yer-mulki oldingi egalari qaytarib berishga erishish edi.

...*1792-yili Koblenstda...* – Fransiya bilan chegaradosh ana shu nemis shaharchasida fransuz muhojir zodagonlar to'planishgan. Bu yerda ular eski tuzumni qayta tiklash maqsadida Fransiya bostirib kirish uchun armiya tashkil qilish bilan shug'ullanishgan.

357-betga: *Leontina Fe* – «Jimnaz» teatrining komik aktrisasi. U 1826–1834-yillarda ko'proq Skribning komediyalarida rol ijro

etgan. Bu aktrisaning o'yini o'zining nozik istig'nosi bilan ajralib turardi.

360-betga: *Granvel* – kardinal Perreno de Granvel (1517–1586), ispan qirollari Karl V va Filipp II larning ministri, asli bezansonlik bo'lgan.

361-betga: *Fontan* (1801–1839) – fransuz yozuvchisi va jurnalisti, u «Quturgan qo'chqor» pamfleti uchun (1829) qamoq jazosiga hukm qilingan. Quturgan qo'chqor timsolida u qirol Karl X ni nazarda tutgan edi. Favvora iyul revolyutsiyasidan so'ng 1830-yili qamoqdan ozod qilingan.

Magalon (1794–1840) – fransuz yozuvchisi. Restavratsiya boshida u monarxist bo'lgan-u, ammo terrorning avjiga minishidan g'azablanib, liberal oppozitsiya tarafiga o'tgan. U muharriklik qilgan «Albom» jurnali yopilib, uning o'zini qamoq jazosiga hukm qilishgan, (1823) uni qonunga xilof ravishda, xuddi Favvoraga o'xshatib, oyog'iga kishan urilgan holda kallakesar jinoyatchilar qamoqxonasida saqlashgan.

Polkovnik Karon (1774–1822) – Restavratsiya davrida Kolmarda harbiy to'ntarish yasashga uringan, ammo unga xiyonat qilishgan. Politsiya ig'vogarlik bilan uni ochiqchasiga maydonga chiqishga majbur qilgan. U qamoqqa olingan va 1822-yil 1-oktyabr kuni o'tib tashlangan.

364-betga: ...*Jarnak yoki Monkontur bo'sag'asida jang qilganida edi...* 1569-yili avvaliga Jarnak yonida, so'ngra Monkontur bo'sag'asida fransuz gugenotlarining armiyasi katolik Liga qo'shinlari tomonidan tor-mor etilgandi.

371-betga: «*Biroq nomus yagona bizda!*» – Kornelning «Sid» tragediyasidan iqtibos. *Don Diego* – shu tragediyaning personaji.

397-betga: *Chimaroza* (1749–1801) – italyan kompozitori, o'z vaqtida juda mashhur bo'lgan «Maxfiy nikoh» komik operasining muallifi. Stendal bu asarni Yevropadagi eng yaxshi komik opera deya hisoblardi.

412-betga: XXI va undan keyingi boblar Restavratsiyaning birinchi yillarida ultraroyalistlar uyushtirib turgan maxfiy fitnalarni eslatadi. O'sha kezlari hukumat oldida turgan asosin vazifani «territoriyani ozod qilish», deya atash mumkin edi. Napoleon ikkinchi marta taxtdan qulaganidan so'ng Fransiya Yevropa koalitsiyasi qo'shinlari tomonidan okkupatsiya qilingandiki, bu qo'shinlar burbonlar to'j-u taxtini mamlakat ichidagi revolyutsion g'alayonlardan himoya qilmog'i dardkor edi. Tiyaqsiz reaktstioner graf d'Artua (ke-

yinchalik qirol Karl X) atrofida uyushgan ultraroyalistlar esa bunga qarshi edilar. Graf d'Artua hukumatdan yashirincha Londonga o'z agentlarini jo'natib, ingliz ministriligidan okkupatsiya muddatini cho'zishni iltimos qilib turardi. Shunday agentlardan biri Iyul de Polinyak bo'lgan. U Londonga graf d'Artuaning «Maxfiy maktub»ini olib borgan. Stendal o'z romanida garchi asaridagi voqealar o'n ikki yil keyinroq sodir bo'lsa-da, ana shu epizoddan foydalangan. Zero, 1830-yilda siyosiy ahvol shunday ediki, revolyutsiya sodir bo'lishidan cho'chigan ultraroyalistlar yordam so'rab o'zga mamlakatlarga murojaat qilishlari mumkin edi.

422-betga: «*Kim bo'ladi u? Xudomi, dasturxon yoxud jomasho'y?*» Lafontenning «Haykaltarosh va Yupiter haykali» masalidan iqtibos.

423-betga: «*Globus*» – 1824-yilda tashkil etilgan liberal yo'nalishdagi jurnal. «Globus» hukumatning reaksiyon siyosatiga qarshi kurashda va shu yo'sinda Iyul revolyutsiyasini tayyorlashda katta rol o'ynagan.

Kleber (1753–1800), *Gom* (1768–1797), *Juridan* (1762–1833) – fransuz revolyutsion armiyasining generalllari. Ular o'z halolliklari va revolyutsiyaga sadoqatlari bilan nom chiqarishgan.

432-betga: *Katelino* (1759–1793) – Vandeyadagi kontrrevolyutsion g'alayoni yo'l boshchilaridan biri, qishloqdagi oddiy g'isht teruvchining o'gli bo'lgan.

Yakobinchilar qo'shig'i – «Marseleza»; «*Batalyonlarga saf torting*» – ko'p o'tmay revolyutsion madhiyaga aylangan shu qo'shiqning naqoratidan olingan so'zlar.

436-betga: *Deze* (1768–1800) – revolyutsion armiyaning generali. 1796-yili Moro qo'mondonlik qilgan fransuz armiyasi Reyn oblastidan chekinar ekan, Deze uncha katta bo'lmagan otryad bilan Kele qal'asiga qamalib olgan va Bonapart qo'mondonligidagi fransuz qo'shinlari italyan kompaniyasida g'alaba qozonmaguniga qadar Avstriya bosh qo'mondoni ertsgersog Karl qo'shinlarini ana shu qal'a devorlari oldida to'xtatib turgan.

Guvyon Sen-Sir (1764–1830) – fransuz generali, revolyutsiya va Imperiyaning barcha yurishlarida, xususan, Moroning chekinishida ham ishtirok etgan. «Qizil va qora» romanining yozilishidan bir necha yil oldin uning o'sha yurishlar haqidagi esdaliklari chop etilgan edi.

451-betga: «*Manon Lesko*» *baleti* – Parijda XIX asrning boshlarida, 1830-yillarda keng tarqalgan qo'shiqlar muallifi.

462-betga: *Myunster risolasi* – ushbu risola ko'proq Vestfal sulhi nomi bilan mashhur; 1648-yili tuzilgan mazkur sulh o'ttiz yillik urushga chek qo'ygan.

457-betga: «*Manon Lesko*» *baleti* Parijda 1830-yilning 3 may kuni sahnalashtirilgan. Uning librettosi Prevoning mashhur romani asosida Skrib tomonidan yozilgan, musiqani Alevi (1799–1862) bastalagan. 509-betga: *De Lavalet* (1769–1830) – fransuz davlat arbobi. 1815-yili, u Elba orolidan qaytgan Napoleonning Parijga kirib kelishi uchun qo'lidan kelganicha yordam bergan. Ikkinchi Restavratsiyadan so'ng u qamoqqa olinib, davlat jinoyatchisi sifatida o'lim jazosiga hukm qilingan edi. Qatl etish tayinlanganidan bir kun oldin qamoqxonaga uni ko'rgani xotini keladi: Lavalet xotinining kiyimini kiyib, qamoqxonadan qochishga muvaffaq bo'lgan.

523-betga: *De Shevrez xonim* (1600–1679). Bu ayol Fransiyadagi fuqarolar urushi tarixida muhim rol o'ynagan. U kardinal Rishelyega qarshi uyushtirilgan barcha fitnalarda ishtirok etgan, mamlakatdan quvg'in qilingan paytlarida esa Yevropa davlatlarini Fransiyaga qarshi urush boshlashga da'vat etgan.

De Longvil xonim (1619–1679) – de Shevrez xonim kabi Frondaning mashhur arboblardan biri.

527-betga: *Ajralib qolgan liberal*. 1827-yili deputatlar palatasiga saylov paytida o'ng liberallarning bir guruhi so'l oppozitsiyaga qo'shilib ketgan. Ana shu guruhni «ajralib qolganlar» – deya atay boshlashgan.

534-betga: *Buyuk «Bo'lishi mumkin»*. Bu so'zlarni narigi dunyo haqidagi xristianlaracha tasavvur haqidagi o'lim to'shagida yotgan Rable aytgan emish. «Men buyuk bo'lishi mumkinni izlagani jo'nayman».

540-betga: *Manyuel* (1775–1827) – mashhur siyosiy arbob – liberal. 1793-yili u ko'ngilli bo'lib armiyaga kirgan, italyan yurishida ishtirok etib, og'ir yarador bo'lgan.

541-betga: *Belfegor haqidagi she'r*lar – «Belfegor Makiavellidan o'zlashtirilgan qissa» – Lafontenning she'riy novellasi. Novellada hikoya qilinishicha, Iblis shayton Belfegorni er-xotinlik qanday bo'lishini o'z tajribasida bilib kelish uchun yorug' dunyoga yuboradi. Ammo Belfegor oradan ko'p o'tmay xotinining dastidan jahannamga qochishga majbur bo'ladi. Stendal nazarda tutgan she'r Belfegorning unga vazifa topshirgan Iblisga axboroti tarzida yozilgan.

Rim qirolli – Napoleon I ning o'g'li, tug'ilgan zahoti unga Rim qirolli (1811–1832) unvoni berilgan. Bonapartchilar, garchi u hech qachon fransuz taxtiga o'tirmagan bo'lsa-da, uni Napoleon II deb atashardi. Napoleon I 1814-yili ham, 1815-yili ham taxtdan voz kechganida uni o'ziga voris etib tayinlagan. Biroq ittifoqchi davlatlarning qaroriga bi-noan shahzoda o'z buvasi Avstriya imperatori tarbiyasiga topshirilgan. *Massilyon* (1663–1742) – fransuz voizi va yepiskopi. Aytishlariga qaraganda, garchi o'zi nihoyatda xushxloq odam bo'lsa-da, regentlik davrining siyosiy arbobi, fitnachi va fosiq Dyubuan yepiskop etib tayinlashlariga ko'maklashgan ekan.

MUNDARIJA

<i>P. Shermuhamedov. Men haqiqatni sevardim</i>	3
---	---

Birinchi qism

I. Shaharcha	10
II. Janob mer	14
III. Yo'qsillar mulki	17
IV. Ota va o'g'il	22
V. Bitim	26
VI. Ko'ngilsizlik	34
VII. Saylanma o'xshashlik	42
VIII. Kichik hodisalar	54
IX. Chorbog'dagi oqshom	62
X. Notavon ko'ngilga qo'tir jomashov	70
XI. Kechki payt	74
XII. Sayohat	79
XIII. Nafis payloq	86
XIV. Ingliz qaychisi	91
XV. Xo'roz qichqirdi	95
XVI. Ertasi kuni	99
XVII. Birinchi muovin	104
XVIII. Qirol Verrerd	109
XIX. O'ylamoq – azob chekmoqdir	124
XX. Imzosiz maktublar	133

XXI. Janob bilan suhbat.....	138
XXII. 1830-yilda shunday yo'l tutar edilal	153
XXIII. Amaldorning qayg'usi.....	167
XXIV. Katta shahar	182
XXV. Seminariya.....	189
XXVI. Odamzod yoki badavlat kishiga yetishmaydigan narsa haqida	197
XXVII. Hayot tajribasining boshlanishi	208
XXVIII. Sanam yurishi.....	213
XXIX. Birinchi g'alaba	220
XXX. Shuhratparast.....	236

Ikkinchi qism

I. Qishloqdagi ermaklar	256
II. Kiborlar jamiyatiga birinchi qadam.....	268
III. Ilk qadamlar	277
IV. De la Mol xonadonida	281
V. Ta'sirchanlik va akobir munofiq.....	294
VI. Talaffuz ohanglari.....	297
VII. Bod kasalining xuruji	304
VIII. Ajratib ko'rsatuvchi tafovut	313
IX. Bal	324
X. Qirolicha Margarita	334
XI. Yosh qizning qudrati	342
XII. Danton emasmikin bu?.....	347
XIII. Fitna	353
XIV. Yosh qizning mulohazalari	363
XV. Fitna emasmikin bu?	370
XVI. Kechasi soat birda	376
XVII. Ko'hna shamshir	383

XVIII. Dahshatli daqiqalar	389
XIX. Opera Buff	395
XX. Yapon guldoni	405
XXI. Maxfiy nota.....	412
XXII. Muzokara	417
XXIII. Ruhoniylar, o'rmonlar, ozodlik	426
XXIV. Strasburg.....	435
XXV. Taqvodorlik xizmatida.....	441
XXVI. Savobli muhabbat.....	449
XXVII. Eng yaxshi cherkov mansablari	453
XXVIII. Manon Lesko.....	457
XXIX. Zerikish	461
XXX. Opera Buffdagi loja	465
XXXI. G'ulg'ula.....	470
XXXII. Yo'lbars.....	475
XXXIII. Tushkunlik.....	481
XXXIV. Aqlli odam.....	487
XXXV. Xatar	494
XXXVI. Noxush tafsilotlar	499
XXXVII. Minora	507
XXXVIII. Qudratli odam	512
XXXIX. Intriga.....	519
XL. Xotirjamlik.....	524
XLI. Sud.....	528
XLII.	535
XLIII.	541
XLIV	546
XLV.....	554
Izohlar	563

Adabiy-badiiy nashr

Stendal

QIZIL VA QORA

1830-yil xronikasi

Muharrir	Saidmurod Xolbekov
Badiiy muharrir	Bahriddin Bozorov
Texnik muharrir	Dilmurod Jalilov
Sahifalovchi	Madina Abdullayeva
Musahhih	Rayhon Ibragimova

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2019-yil 19-sentabrda boshiga ruxsat etildi.

Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$; Cambria garniturası.

Ofset bosma. 36 shartli bosma taboq. 36,85 nashr tabog'i.

Adadi 1000 nusxa. raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

YOSHLAR NASHRIYOT UYI

Shayxontohur tumani, Navoiy ko'chasi, 11-uy.

“Avto-Nashr” XK bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

ISBN 978-9943-5319-1-8

9 789943 531918

